YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

ORTA ASYA CAMİLERİNDE TİPOLOJİ (7-13. YÜZYILLAR)

Sanat Tarihçisi İbrahim ÇEŞMELİ

FBE Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programında Hazırlanan

DOKTORA TEZİ

Tez Savunma Tarihi : 22 Kasım 2005
Tez Danışmanı **:** Prof. Dr. Uğur TANYELİ (YTÜ)
Jüri Üyeleri **:** Prof. Dr. Baha TANMAN (İÜ)
Doç. Dr. Nuran K. PİLEHVARİAN (YTÜ)
Doç. Dr. İlknur KOLAY (İTÜ)
Doç. Dr. Bülent TANJU (YTÜ)

İstanbul, 2005

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

ORTA ASYA CAMİLERİNDE TİPOLOJİ (7-13. YÜZYILLAR)

Sanat Tarihçisi İbrahim ÇEŞMELİ

FBE Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programında Hazırlanan

DOKTORA TEZİ

Tez Savunma Tarihi : 22 Kasım 2005
Tez Danışmanı **:** Prof. Dr. Uğur TANYELİ (YTÜ)
Jüri Üyeleri **:** Prof. Dr. Baha TANMAN (İÜ)
Doç. Dr. Nuran K. PİLEHVARİAN (YTÜ)
Doç. Dr. İlknur KOLAY (İTÜ)
Doç. Dr. Bülent TANJU (YTÜ)

İstanbul, 2005

İÇİNDEKİLER

		Sayfa
ŞEKİL LİSTESİ		i
ÖNSÖZ		xix
ÖZET		xxi
ABSTRACT		xxii
1. GİRİŞ		1
1.1	Bir Tarihsel Coğrafya Bölgesi Olarak 7-13. Yüzyılda Orta Asya	4
1.2	Orta Asya Camilerinde (7-13. Yüzyıllar) Tipolojik Gruplama Sorunsalı	11
2.	KATALOG: TİPOLOJİK GRUPLAR	15
2.1	Namâzgâh Tipolojisi	15
2.1.1	Dihistân Namâzgâhı	17
2.1.2	Merv Namâzgâhı	19
2.1.3	Buhara Namâzgâhı	22
2.2	Çok Ayaklı ve Avlulu Cami Tipolojisi	42
2.2.1	Bânû Mehân Ulu Camisi	44
2.2.2	Akır Taş Camisi	54
2.2.3	Dandanakan Ulu Camisi	58
2.2.4	Çil Burç Ulu Camisi	68
2.2.5	Başane Ulu Camisi	74
2.2.6	Semerkand Ulu Camisi	85
2.2.7	Ahsikent Ulu Camisi	97
2.2.8	Kunya Urgenç Ulu Camisi	100
2.2.9	Şah Senem Ulu Camisi	103
2.2.10	Dihistân Ulu Camisi	107
2.3	Çok Ayaklı Cami Tipolojisi	118
2.3.1	Çil Duhterân Camileri	119
2.3.2	Keder Ulu Camisi	123
2.3.3	Ornek Ulu Camisi	128
2.3.4	Sapol Tepe Ulu Camisi	131
2.3.5	Kavat Kale Ulu Camisi	136
2.4	Üç Bölümlü Cami Tipolojisi	141
2.4.1	Nisa Namâzgâh Camisi	142
2.4.2	Tirmiz 13 Nolu Yapı (Cami)	145
2.4.3	Hoca İsa Cami-Türbesi	147
2.4.4	Hakîm el-Tirmizi Camisi	156
2.4.5	Dihistân Namâzgâh Camisi	171
2.4.6	Talhatan Baba Camisi	177
2.4.7	Hoca Sarboz Camisi	203
2.5	Kare Planlı ve Tek Kubbeli Cami Tipolojisi	206
2.5.1	Şir Kebir Camisi	207

2.5.2 Çârcûy Camisi 226
2.5.3 Kale-i Sar Camisi 230
2.5.4 Parau Bibi Camisi 231
2.5.5 Özkend Orta Camisi 237
2.5.6 Burana Camisi 262
2.5.7 Şeyh Fazıl Yapısı 265
2.5.8 Hoca Meşhed Camisi 307
2.5.9 Zu'l Kifl Camisi 328
2.5.10 İmam Main Camisi 333
2.5.11 Âstâne Baba Camisi 343
2.5.12 Yartı Kümbet Türbe-Camisi 348
2.5.13 Muhammet ibn Zeyd Türbe-Camisi 355
2.6 Merkezi Ayaklı Dört Kubbeli Cami Tipolojisi 368
2.6.1 Halpa Eşon Camisi 370
2.6.2 Taş Camisi 377
2.7 Dört Ayaklı Dokuz Üniteli Cami Tipolojisi 386
2.7.1 Mescid-i Tarih 387
2.7.2 Çâr Sütun Camisi 399
2.7.3 Diggârân Camisi 408
2.8 İstisnai Örnekler 453
2.8.1 Şahbâgat Camisi 453
2.8.2 Magâk-ı Attârî Camisi 457
2.8.3 Ribat-ı Melik Camisi 489
2.8.4 Beşkent Namâzgâh Camisi 493
2.9 Tipolojik Aidiyeti Belirsiz Cami Kalıntıları, Minareler ve Mihraplar 495

3. TİPOLOJİK ÇEŞİTLEMENİN GEREKÇELERİ 520

3.1 Bölgenin Geleneksel Biçim Örüntülerinin Süregidişi 520
3.2 Bölgeye Dışardan İthal Edilen Tipler 540
3.3 Kentsel Konum-Tipolojik Grup İlişkisi 546

4. SONUÇ 566

KAYNAKLAR 574

ÖZGEÇMİŞ 589

ŞEKİL LİSTESİ

		Sayfa
Şekil 1.1	Orta Asya Haritası	2
Şekil 1.2	Ortaçağ Orta Asya Bölgeleri (S. Hmelnitskiy)	4
Şekil 1.3	Ortaçağ Orta Asya Şehirleri (B. Gafurov/S. Hmelnitskiy/İ. Çeşmeli)	8
Şekil 2.1	Dihistân Namâzgâhı kalıntıları (E. Atagarrıev)	18
Şekil 2.2	Dihistân Namâzgâhı planı (E.Atagarrıev/S. Hmelnitskiy)	18
Şekil 2.3	Merv Namâzgâhı genel planı (B. D. Koçnev)	20
Şekil 2.4	Merv Namâzgâhı mihrap duvarı planı (B. D. Koçnev)	20
Şekil 2.5	Merv Namâzgâhı restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)	21
Şekil 2.6	Buhara Namâzgâhı planı (V. A. Nilsen/S. Hmelnitskiy)	25
Şekil 2.7	Buhara Namâzgâhı'nın güney-kuzey ekseninde kesiti (İ.Usmanhodjaev/T.İkramovu /S.Hmelnitskiy)	25
Şekil 2.8	Buhara Namâzgâhı'nın güneydoğudan görünüşü (V. A. Nilsen)	26
Şekil 2.9	Buhara Namâzgâhı'nın batı-doğu ekseninde kesiti (V. A. Nilsen)	
Şekil 2.10	Buhara Namâzgâhı'nın 12. yüzyıldaki durumunu gösteren plan (B. D. Koçnev)	26
Şekil 2.11	Buhara Namâzgâhı'nın (12. yüzyıl) restitüsyon görünüşü (V. A. Nilsen)	27
Şekil 2.12	Buhara Namâzgâhı mihrap nişi ve sütunçelerin görünüşü (S.Hmelnitskiy/A.Nilsen)	27
Şekil 2.13	Buhara Namâzgahı'nın güneydoğu görünüşü (İ. Çeşmeli)	28
Şekil 2.14	Buhara Namâzgâhı'nın doğu cephesi (İ. Çeşmeli)	28
Şekil 2.15	Buhara Namâzgâhı'nın kuzeydoğu görünüşü (İ. Çeşmeli)	29
Şekil 2.16	Buhara Namâzgâhı'nın minberi (İ. Çeşmeli)	29
Şekil 2.17	Buhara Namâzgâhı'nın batı görünüşü (İ. Çeşmeli)	30
Şekil 2.18	Buhara Namâzgâhı'nın orta kubbesi (İ. Çeşmeli)	30
Şekil 2.19	Buhara Namâzgahı'nın mihrap duvarı (İ. Çeşmeli)	31
Şekil 2.20	Buhara Namâzgâhı batı duvarında yer alan mihrap (İ. Çeşmeli)	32
Şekil 2.21	Buhara Namazgahı mihrap alınlığı (İ. Çeşmeli)	33
Şekil 2.22	Buhara Namâzgâhı mihrap nişi kavsarası (İ. Çeşmeli)	33
Şekil 2.23	Buhara Namâzgâhı mihrap süslemeleri (İ. Çeşmeli)	34
Şekil 2.24	Buhara Namâzgâhı mihrap süslemeleri (İ. Çeşmeli)	35
Şekil 2.25	Buhara Namâzgâhı mihrap süslemeleri (İ. Çeşmeli)	35
Şekil 2.26	Buhara Namâzgâhı mihrap nişi sütunçe başlıkları (İ. Çeşmeli)	36
Şekil 2.27	Buhara Namâzgâhı batı duvarı bordür süslemeleri (İ. Çeşmeli)	36
Şekil 2.28	Buhara Namâzgâhı batı duvarı bordür süslemeleri (İ. Çeşmeli)	37
Şekil 2.29	Buhara Namâzgâhı batı duvarının sol kanadında yer alan nişler (İ. Çeşmeli)	37
Şekil 2.30	Buhara Namâzgâhı batı duvarının sol kanadında yer alan nişlerden detaylar (İ. Çeşmeli)	38
Şekil 2.31	Buhara Namâzgâhı batı duvarının sol kanadında yer alan niş ve detayı (İ. Çeşmeli)	38
Şekil 2.32	Buhara Namâzgâhı batı duvarının sağ kanadında yer alan niş ve kitabesi (İ. Çeşmeli)	39
Şekil 2.33	Buhara Namâzgâhı batı duvarının sağ kanadında yer alan nişler (İ. Çeşmeli)	39
Şekil 2.34	Buhara Namâzgâhı batı duvarının sağ kanadındaki nişlerdeki kitabeler (İ. Çeşmeli)	40
Şekil 2.35	Buhara Namâzgahı batı duvarının tuğla örgüsü ve süslemeleri (İ. Çeşmeli)	41
Şekil 2.36	Merv Ulu Camisi planı (U. Alimov / M. İ. Filanoviç)	52
Şekil 2.37	Merv Ulu Camisi planı (U.Alimov / M. İ. Filanoviç / S. Hmelnitskiy)	52
Şekil 2.38	Merv Ulu Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)	53

Şekil 2.39	Akır Taş yapısının planı (T. K. Basenov)	56
Şekil 2.40	Akır Taş yapısının planı (K. M. Baypakov)	56
Şekil 2.41	Akır Taş yapısının planı (S. Hmelnitskiy)	57
Şekil 2.42	Akır Taş yapısının kalıntıları (İ. Çeşmeli)	57
Şekil 2.43	Dandanakan Camisi kalıntılarının planı (S.A. Erşov)	62
Şekil 2.44	Dandanakan Camisi kalıntılarının planı (S. A. Erşov/S. Hmelnitskiy)	62
Şekil 2.45	Dandanakan Camisi kalıntılarının kesiti (S. A. Erşov)	62
Şekil 2.46	Dandanakan Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)	63
Şekil 2.47	Dandanakan Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)	63
Şekil 2.48	Dandanakan Camisi kalıntıları (S. A. Erşov)	64
Şekil 2.49	Dandanakan Camisi mihrap nişi (S. A. Erşov/G. A. Pugaçenkova)	64
Şekil 2.50	Dandanakan Camisi mihrabı (S. A. Erşov)	64
Şekil 2.51	Dandanakan Camisi mihrabının restitüsyon görünüşü, kesiti ve planı (A. Pribıtkova/S. Hmelnitskiy)	65
Şekil 2.52	Dandanakan Camisi mihrap süslemeleri ve kitabe detayları (S. A. Erşov)	66
Şekil 2.53	Dandanakan Camisi mihrap süslemeleri ve kitabe detayları (S. A. Erşov/O. Orazov)	66
Şekil 2.54	Dandanakan Camisi mihrap detayları (S. A. Erşov)	66
Şekil 2.55	Dandanakan Camisi mihrap sütunçesinin görünüşü ve çizimi (O. Orazov/S. Hmelnitskiy)	67
Şekil 2.56	Dandanakan Camisi'nde bulunan bir ayağın görünüşü, çizimi, örgü sistemi ve süslemeleri (S. A. Erşov/S. Hmelnitskiy)	67
Şekil 2.57	Çil Burç Camisi kalıntılarının planları (G. A. Pugaçenkova)	72
Şekil 2.58	Çil Burç Camisi planı (G. A. Pugaçenkova/S. Hmelnitskiy)	72
Şekil 2.59	Çil Burç Camisi kalıntıları (Y. Sayan)	73
Şekil 2.60	Çil Burç Camisi kalıntıları (Y. Sayan)	73
Şekil 2.61	Başane Camisi kalıntılarının planı (V. İ. Pilyavskiy)	81
Şekil 2.62	Başane Camisi planı (G. A. Pugaçenkova)	81
Şekil 2.63	Başane Camisi planı (G. A. Pugaçenkova)	82
Şekil 2.64	Başane Camisi planı (M. E. Masson)	82
Şekil 2.65	Başane Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)	83
Şekil 2.66	Başane Camisi süslemeleri (G. A. Pugaçenkova)	83
Şekil 2.67	Başane Camisi kalıntıları (V. İ. Pilyavskiy)	84
Şekil 2.68	Başane Camisi minaresi (V. İ. Pilyavskiy/S. Hmelnitskiy)	84
Şekil 2.69	Kalenin batısında yer alan Semerkand Camisi'nin kalıntıları (İ. Çeşmeli)	91
Şekil 2.70	Semerkand Camisi kalıntıları (İ. Çeşmeli)	91
Şekil 2.71	Semerkand Camisi planı (Yu. F. Buryakov-M. Sadiev-M. N. Fedorov)	92
Şekil 2.72	Semerkand Camisi planı (M. Ahmedov)	92
Şekil 2.73	Semerkand Camisi (9-10. yüzyıl) restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)	93
Şekil 2.74	Semerkand Camisi (11-12. yüzyıl) restitüsyon planı (M. Ahmedov/S. Hmelnitskiy)	93
Şekil 2.75	Semerkand Camisi'nin kuzeydoğu bölümünün planı (M. İ. Filanoviç)	94
Şekil 2.76	Semerkand Camisi'nin 11-12. yüzyıl ile 9-10. yüzyıllara ait duvar örgüleri (M. Ahmedov)	94
Şekil 2.77	Semerkand Camisi ahşap süslemeleri (M. İ. Filanoviç)	95
Şekil 2.78	Semerkand Camisi alabastr süslemeleri (Semerkand Müzesi/İ. Çeşmeli)	95
Şekil 2.79	Semerkand Camisi alabastr süslemeleri (Semerkand Müzesi/İ. Çeşmeli)	96
Şekil 2.80	Ahsikent Şehri kalesi (İ. Çeşmeli)	99
Şekil 2.81	Ahsikent Camisi kalıntılarının planı (A. Anarbaev)	99
Şekil 2.82	Kunya Urgenç Camisi kalıntıları (S. P. Tolstov)	102
Şekil 2.83	Kunya Urgenç Camisi kalıntılarının planı (N. N. Vakturskaya)	102

Şekil 2.84 Şah Senem Camisi kalıntıları (S. P. Tolstov) 105
Şekil 2.85 Şah Senem Camisi kalıntılarının planı ile mihrabın planı ve görünüşü (F. A. Rapoport) 105
Şekil 2.86 Şah Senem Camisi planı ile caminin restitüsyon ve geometrik analiz planı (S. Hmelnitskiy) 106
Şekil 2.87 Şah Senem Camisi mihrabının alabastr süslemesi ve kitabesinin çizimleri ve görünüşleri (S. Hmelnitskiy/F. A. Rapoport) 106
Şekil 2.88 Dihistân Camisi kalıntısı ile minaresi (arkada) ve kuzey minare (önde) (Y. Sayan) 110
Şekil 2.89 Dihistân Camisi kalıntıları (Y. Sayan) 110
Şekil 2.90 Dihistân Camisi portal kalıntısı (Y. Sayan) 111
Şekil 2.91 Dihistân Camisi portali (Y. Sayan) 111
Şekil 2.92 Dihistân Camisi portali (Y. Sayan) 112
Şekil 2.93 Dihistân Camisi portali (Y. Sayan) 112
Şekil 2.94 Dihistân Camisi avlusu (Y.Sayan) 113
Şekil 2.95 Dihistân Camisi minaresi (Y. Sayan) 113
Şekil 2.96 Dihistân Camisi planı (G. A. Pugaçenkova) 114
Şekil 2.97 Dihistân Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy) 114
Şekil 2.98 Dihistân Camisi portali ve planı (G. A. Pugaçenkova) 115
Şekil 2.99 Dihistân Camisi portali planları (A. M. Pribıtkova/S. Hmelnitskiy) 115
Şekil 2.100 Dihistân Camisi portalinin çizimi (A. M. Pribıtkova/S. Hmelnitskiy) 116
Şekil 2.101 Dihistân Camisi portal süslemeleri (A. M. Pribıtkova) 116
Şekil 2.102 Dihistân Camisi minaresi ile kuzey minarenin kesiti ve planı (A. M. Pribıtkova/S. Hmelnitskiy) 117
Şekil 2.103 Çil Duhterân Camileri'nin planları (S. Hmelnitskiy) 122
Şekil 2.104 Keder Camisi kalıntılarının genel görünüşü (İ. Çeşmeli) 125
Şekil 2.105 Keder Camisi kalıntıları (İ. Çeşmeli) 125
Şekil 2.106 Keder Camisi kalıntılarının planı (K.M. Baypakov) 126
Şekil 2.107 Keder Camisi kalıntılarının restitüsyon planı (K. M. Baypakov/S.Hmelnitskiy) 126
Şekil 2.108 Keder Camisi'nin tuğladan süslemeleri (K. M. Baypakov) 127
Şekil 2.109 Ornek Camisi'nin şematik planı (K. M. Baypakov) 130
Şekil 2.110 Sapol Tepe Camisi kalıntılarının planı (E. V. Rtveladze-E. A. Arşavskaya-K. A. Abdullaev) 134
Şekil 2.111 Sapol Tepe Camisi kalıntılarının planı (S. Hmelnitskiy/E. V. Rtveladze-E. A. Arşavskaya-K. A. Abdullaev) 134
Şekil 2.112 Sapol Tepe Camisi tuğladan süslemeleri (E. V. Rtveladze-E. A. Arşavskaya-K. A. Abdullaev) 135
Şekil 2.113 Kavat Kale yerleşiminin kalıntıları (İ. Çeşmeli) 138
Şekil 2.114 Kavat Kale Camisi kalıntıları (N. N. Vakturskaya-O. A. Vişnevskaya,) 138
Şekil 2.115 Kavat Kale Camisi planı (N. N. Vakturskaya-O. A. Vişnevskaya,) 139
Şekil 2.116 Kavat Kale Camisi kalıntılarının planı (N. N. Vakturskaya-O. A. Vişnevskaya/S.Hmelnitskiy) 139
Şekil 2.117 Kavat Kale Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy) 140
Şekil 2.118 Nisa Namâzgâh Camisi kesiti, planı, genel planı ve üst örtüsünün iz düşümü (G.A. Pugaçenkova) 143
Şekil 2.119 Nisa Namâzgâh Camisi trompu (solda) ve "belhi" denilen tonozu (sağda) (G. A. Pugaçenkova) 143
Şekil 2.120 Nisa Namâzgâh Camisi alt ve üst bölümlerin restitüsyon planları ile caminin restitüsyon kesiti (G. A. Pugaçenkova/S. Hmelnitskiy) 144
Şekil 2.121 Tirmiz 13. Nolu Yapı (cami) (N. M. Baçinskiy) 146

Şekil 2.122 Tirmiz 13. Nolu Yapı (cami) restitüsyon planı (N.M.Baçinskiy/S.Hmelnitskiy) 146
Şekil 2.123 Hoca İsa Cami-Türbesi'nin doğu yönünde ana cephesi (İ. Çeşmeli) 149
Şekil 2.124 Hoca İsa Cami-Türbesi'nin batı yönünde arka cephesi (İ. Çeşmeli) 149
Şekil 2.125 Hoca İsa Cami-Türbesi'nin güneydoğu yönünden görünüşü (İ. Çeşmeli) 150
Şekil 2.126 Hoca İsa Cami-Türbesi'nin cephe nişi (İ. Çeşmeli) 150
Şekil 2.127 Hoca İsa Camisi'nin iç mekanı (İ. Çeşmeli) 151
Şekil 2.128 Hoca İsa Camisi'nin kasnak bölümü ve kubbesi (İ. Çeşmeli) 151
Şekil 2.129 Hoca İsa Camisi'nin mihrap nişi (İ. Çeşmeli) 152
Şekil 2.130 Hoca İsa Camisi-Türbesi ziyaretgâh mekanı (İ. Çeşmeli) 152
Şekil 2.131 Hoca İsa Cami-Türbesi planı ve kesiti (Z. A. Arşavskaya-E. V. Rtveladze-Z. A. Hakimov) 153
Şekil 2.132 Hoca İsa Cami-Türbesi cephesinin görünüşü ve yapının planı (V. L. Voronina/S. Hmelnitskiy) 154
Şekil 2.133 Hoca İsa Cami-Türbesi'nin kesiti (Z. A. Arşavskaya-E. V. Rtveladze-Z. A. Hakimov/S. Hmelnitskiy) 155
Şekil 2.134 Hoca İsa Cami-Türbesi'nin trompunun görünüşü ve planı (V.L.Voronina/S.Hmelnitskiy) 155
Şekil 2.135 Hâkim el-Tirmizi Külliyesi ve Camisi'nin (üç kubbeli mekan) güneybatısından görünüşü (İ. Çeşmeli) 158
Şekil 2.136 Hâkim el-Tirmizi Külliyesi ve Camisi'nin kuzeybatıdan görünüşü (İ. Çeşmeli) 158
Şekil 2.137 Hâkim el-Tirmizi Camisi batı cephesi (İ. Çeşmeli) 159
Şekil 2.138 Hâkim el-Tirmizi Camisi'nin üst örtüsü (İ. Çeşmeli) 159
Şekil 2.139 Hâkim el-Tirmizi Camisi'nin doğu yönünden görünüşü (İ. Çeşmeli) 160
Şekil 2.140 Hâkim el-Tirmizi Camisi'nin içten güneye doğru görünüşü (İ. Çeşmeli) 160
Şekil 2.141 Hâkim el-Tirmizi Camisi'nin içten güneye doğru görünüşü (İ. Çeşmeli) 161
Şekil 2.142 Hâkim el-Tirmizi Camisi mihrabı (İ. Çeşmeli) 161
Şekil 2.143 Hâkim el-Tirmizi Camisi ayağı (İ. Çeşmeli) 162
Şekil 2.144 Hâkim el-Tirmizi Camisi kuzey duvarı ve üst örtüye geçiş bölümü (İ. Çeşmeli) 162
Şekil 2.145 Hâkim el-Tirmizi Camisi kemeri ve üst örtüye geçiş bölümü (İ. Çeşmeli) 163
Şekil 2.146 Hâkim el-Tirmizi Camisi kubbeye geçiş elemanı (İ. Çeşmeli) 163
Şekil 2.147 Hâkim el-Tirmizi Camisi alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli) 164
Şekil 2.148 Hâkim el-Tirmizi Camisi alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli) 165
Şekil 2.149 Hâkim el-Tirmizi Camisi alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli) 166
Şekil 2.150 Hâkim el-Tirmizi Külliyesi (eski durumu) (M. E. Masson) 167
Şekil 2.151 Hâkim el-Tirmizi Camisi'nin içten görünüşü (eski durumu) (G. A. Pugaçenkova) 167
Şekil 2.152 Hâkim el-Tirmizi Camisi'nin kemeri ve kubbeye geçiş bölümü (eski durumu) (S. Hmelnitskiy) 168
Şekil 2.153 Hâkim el-Tirmizi Camisi alabastr süslemeleri (S. Hmelnitskiy) 168
Şekil 2.154 Hâkim el-Tirmizi Külliyesi (19.yüzyıl sonları) (B. Litvinov) 169
Şekil 2.155 Hâkim el-Tirmizi Külliyesi'nin planı (Z. A. Arşavskaya-E. V. Rtveladze-Z. A. Hakimov) 169
Şekil 2.156 Hâkim el-Tirmizi Camisi'nin kesiti ve planı (S. Hmelnitskiy) 170
Şekil 2.157 Dihistân Namâzgâh Camisi kalıntıları (19. yüzyılsonları) (P. A. Şetihin) 173
Şekil 2.158 Dihistân Namâzgâh Camisi kalıntıları (G. A. Pugaçenkova) 173
Şekil 2.159 Dihistân Namâzgâh Camisi kalıntılarının planı (G. A. Pugaçenkova) 174
Şekil 2.160 Dihistân Namâzgâh Camisi kalıntılarının planı (G.A.Pugaçenkova/S.Hmelnitskiy) 174

Şekil 2.161 Dihistân Namâzgâh Camisi'nin restitüsyon planları (G. A. Pugaçenkova) 175
Şekil 2.162 Dihistân Namâzgâh Camisi restitüsyon planı (G. A. Pugaçenkova) 175
Şekil 2.163 Dihistân Namâzgâh Camisi restitüsyon planı (G. A. Pugaçenkova/S. Hmelnitskiy) 176
Şekil 2.164 Dihistân Namâzgâh Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy) 176
Şekil 2.165 Talhatan Baba Camisi kuzeydoğu cephesi (19. yüzyıl sonları) (V. A. Jukovskiy) 180
Şekil 2.166 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesi (19. yüzyıl sonları) (V. A. Jukovskiy) 180
Şekil 2.167 Talhatan Baba Camisi iç mekanı (19. yüzyıl sonları) (V. A. Jukovskiy) 181
Şekil 2.168 Talhatan Baba Camisi kuzeydoğu ana cephesi (Y. Sayan) 181
Şekil 2.169 Talhatan Baba Camisi'nin kuzeyden görünüşü (Y. Sayan) 182
Şekil 2.170 Talhatan Baba Camisi'nin kuzeydoğu cephesi (Y. Sayan) 182
Şekil 2.171 Talhatan Baba Camisi'nin güneyden genel görünüşü (S. Hmelnitskiy) 183
Şekil 2.172 Talhatan Baba Camisi'nin güneyden görünüşü (Y. Sayan) 183
Şekil 2.173 Talhatan Baba Camisi'nin güneydoğu yan cephesi (Y. Sayan) 184
Şekil 2.174 Talhatan Baba Camisi'nin kuzeydoğu ana cephesi detayı (Y. Sayan) 184
Şekil 2.175 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesi tuğla süslemeleri (Y. Sayan) 185
Şekil 2.176 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesi tuğla süslemeleri (Y. Sayan) 185
Şekil 2.177 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesi tuğla süslemeleri (Y. Sayan) 186
Şekil 2.178 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesi tuğla süslemeleri (Y. Sayan) 186
Şekil 2.179 Talhatan Baba Camisi iç mekanı (Y. Sayan) 187
Şekil 2.180 Talhatan Baba Camisi kemerleri ve kasnak bölümü (Y. Sayan) 187
Şekil 2.181 Talhatan Baba Camisi kasnak bölümü (Y. Sayan) 188
Şekil 2.182 Talhatan Baba Camisi trompu (Y. Sayan) 188
Şekil 2.183 Talhatan Baba Camisi yan mekan kemeri ve tonozu (Y. Sayan) 189
Şekil 2.184 Talhatan Baba Camisi yan mekan üzerini örten tonoz (Y. Sayan) 189
Şekil 2.185 Talhatan Baba Camisi mihrabı (Y. Sayan) 190
Şekil 2.186 Talhatan Baba Camisi mihrap nişi detayı ve süslemeleri (Y. Sayan) 190
Şekil 2.187 Talhatan Baba Camisi genel planı (A. M. Pribıtkova) 191
Şekil 2.188 Talhatan Baba Camisi planı (A. M. Pribıtkova) 191
Şekil 2.189 Talhatan Baba Camisi planları (A. M. Pribıtkova/G. A. Pugaçenkova) 192
Şekil 2.190 Talhatan Baba Camisi planı (A. M. Pribıtkova/S. Hmelnitskiy) 193
Şekil 2.191 Talhatan Baba Camisi'nin geometrik analiz planı (S. Hmelnitskiy) 193
Şekil 2.192 Talhatan Baba Camisi'nin uzunlamasına kesiti (A. M. Pribıtkova) 194
Şekil 2.193 Talhatan Baba Camisi enine kesiti (A. M. Pribıtkova) 194
Şekil 2.194 Talhatan Baba Camisi kubbeli alanın oranlarının analizi (A. M. Pribıtkova) 195
Şekil 2.195 Talhatan Baba Camisi kuzeydoğu ana cephesi oranlarının analizi (A. M. Pribıtkova) 195
Şekil 2.196 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesi oranlarının analizi (A. M. Pribıtkova) 196
Şekil 2.197 Talhatan Baba Camisi kuzeydoğu cephesi (A. M. Pribıtkova) 196
Şekil 2.198 Talhatan Baba Camisi kuzeydoğu ana cephesinin restitüsyon görünüşü (A.. M. Pribıtkova/S. Hmelnitskiy) 197
Şekil 2.199 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesinin görünüşü (A. M. Pribıtkova) 197
Şekil 2.200 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesinin restitüsyon görünüşü (A. M. Pribıtkova) 198
Şekil 2.201 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesinin görünüşü (S. Hmelnitskiy) 198
Şekil 2.202 Talhatan Baba Camisi kuzeybatı yan cephesinin görünüşü (A. M. Pribıtkova) 199
Şekil 2.203 Talhatan Baba Camisi kuzeydoğu ana cephesi detayları (A. M. Pribıtkova) 199

Şekil 2.204 Talhatan Baba Camisi kuzeydoğu ana cephesi tuğla süslemeleri (A.M.Pribıtkova) 200
Şekil 2.205 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesi tuğla süslemeleri (M. Pribıtkova) 200
Şekil 2.206 Talhatan Baba Camisi kuzeybatı yan cephesi tuğla süslemeleri (A. M.Pribıtkova) 200
Şekil 2.207 Talhatan Baba Camisi iç mekan tuğla süslemeleri (A. M. Pribıtkova/S. Hmelnitskiy) 201
Şekil 2.208 Talhatan Baba Camisi mihrap nişinin restitüsyon görünüşü (A. M. Pribıtkova) 201
Şekil 2.209 Talhatan Baba Camisi mihrap nişi tuğla süslemeleri (A.M.Pribıtkova) 202
Şekil 2.210 Hoca Sarboz Camisi kalıntıları (S. Hmelnitskiy) 204
Şekil 2.211 Hoca Sarboz Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy) 204
Şekil 2.212 Hoca Sarboz Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy) 205
Şekil 2.213 Şir Kebir Camisi'nin genel görünüşü (G. A. Pugaçenkova) 210
Şekil 2.214 Şir Kebir Camisi'nin doğudan görünüşü (Y. Sayan) 210
Şekil 2.215 Şir Kebir Camisi'nin kuzey cephesi (Y. Sayan) 211
Şekil 2.216 Şir Kebir Camisi'nin batı cephesi (Y. Sayan) 211
Şekil 2.217 Şir Kebir Camisi'nin kuzeydoğu köşesine sonradan eklenmiş yapı kalıntısı (Y. Sayan) 212
Şekil 2.218 Şir Kebir Camisi'nin kuzeybatı köşesine sonradan eklenmiş yapı kalıntısı (Y. Sayan) 212
Şekil 2.219 Şir Kebir Camisi'nin kuzeybatı köşesine sonradan eklenen yapı kalıntısı (G. A. Pugaçenkova) 213
Şekil 2.220 Şir Kebir Camisi mihrabı (G. A. Pugaçenkova) 214
Şekil 2.221 Şir Kebir Camisi mihrabı (G. İ. Kotov) 215
Şekil 2.222 Şir Kebir Camisi alabastr süslemeleri (E. Atagarriev/G.A.Pugaçenkova) 216
Şekil 2.223 Şir Kebir Camisi trompu (Y. Sayan) 216
Şekil 2 224 Şir Kebir Camisi kasnak bölümündeki niş (Y. Sayan) 217
Şekil 2.225 Şir Kebir Camisi kubbesinde yer alan süslemeler (Y. Sayan) 217
Şekil 2.226 Şir Kebir Camisi kalıntıları (19. yüzyıl sonları) (P. A Şetihin) 217
Şekil 2.227 Şir Kebir Camisi'nin genel görünüşü (G. A. Pugaçenkova) 218
Şekil 2.228 Şir Kebir Camisi iç mekanı (G. A. Pugaçenkova) 218
Şekil 2.229 Şir Kebir Camisi genel planı ve caminin kuzeybatısındaki yapı kalıntısının (A) detayı (G. A. Pugaçenkova) 219
Şekil 2.230 Şir Kebir Camisi planı (A. M. Pribıkova) 220
Şekil 2.231 Şir Kebir Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy) 220
Şekil 2.232 Şir Kebir Camisi kesiti (A. M. Pribıtkova) 221
Şekil 2.233 Şir Kebir Camisi trompunun görünüşü ve planı (G. A. Pugaçenkova) 221
Şekil 2.234 Şir Kebir Camisi mihrabı (G. İ. Kotov) 222
Şekil 2.235 Şir Kebir Camisi mihrap süslemeleri (A. M. Pribıtkova/G. İ. Kotov) 223
Şekil 2.236 Şir Kebir Camisi mihrap süslemeleri (A. M. Pribıtkova/G. İ. Kotov) 224
Şekil 2.237 Şir Kebir Camisi kuzeybatısındaki yapı kalıntısı (S. Hmelnitskiy) 225
Şekil 2.238 Çârcûy Camisi genel görünüşü (M. E. Masson) 228
Şekil 2.239 Çârcûy Camisi genel görünüşü (G. A. Pugaçenkova) 228
Şekil 2.240 Çârcûy Camisi planı (G. A. Pugaçenkova) 229
Şekil 2.241 Çârcûy Camisi geometrik analiz planı (G. A. Pugaçenkova/S. Hmelnitskiy) 229
Şekil 2.242 Parau Bibi Camisi genel görünüşü (G. A. Pugaçenkova) 234
Şekil 2.243 Parau Bibi Camisi ana cephesinin görünüşü (G. A. Pugaçenkova) 234
Şekil 2.244 Parau Bibi Camisi planı (B. A. Litvinskiy) 235
Şekil 2.245 Parau Bibi Camisi planı (G. A. Pugaçenkova) 235

Şekil 2.246 Parau Bibi Camisi geometrik analiz planı (A. Litvinskiy/G.A.Pugaçenkova/S.Hmelnitskiy) 236
Şekil 2.247 Parau Bibi Camisi kesiti (G. A. Pugaçenkova) 236
Şekil 2.248 Özkend Camisi kalıntısı (ortada) ile 1152/53 tarihli türbe (solda) ve1186/87 tarihli türbenin (sağda) güneybatı cephelerinin görünüşü (A.N.Bernştam) 241
Şekil 2.249 Özkend Camisi (ortada) ile 1152/53 tarihli türbe (solda) ve 1186/87 tarihli türbenin onarımdan sonraki güneybatı cephelerinin görünüşü (İ. Çeşmeli) 241
Şekil 2.250 Özkend Camisi'nin güneybatı portal cephesi (İ. Çeşmeli) 242
Şekil 2.251 Özkend Camisi'nin kuzeydoğu arka cephesi (İ. Çeşmeli) 242
Şekil 2.252 Özkend Camisi'nin sonradan eklenen türbenin(1186-87) arkasında kalmış olan güneydoğu portal cephesi (İ. Çeşmeli) 243
Şekil 2.253 Özkend Camisi'nin güney yönünde iç mekanı. Güneydoğu yönündeki soldaki kapı 1186-87 tarihli türbeyle bağlantı kurmaktadır. Sağdaki kapı ise güneybatı cephesindeki portal kapısıdır (İ. Çeşmeli) 243
Şekil 2.254 Özkend Camisi'nin kuzey yönünde iç mekanı. Solda görülen niş kuzeybatı ve sağda görülen pencere kuzeydoğu yönünde yer almaktadır (İ. Çeşmeli) 244
Şekil 2.255 Özkend Camisi'nin 1186-1187 tarihli türbeye açılan güneydoğu kapısı (İ.Çeşmeli) 244
Şekil 2.256 Özkend Camisi iç mekanında sonradan pencere haline getirilen kuzeydoğu nişi (solda) ve 1152-53 tarihli türbeye açılan ve sonradan niş haline getirilen kuzeybatı kapısı (sağda) "mihrap nişinin olduğu düşünülen yer" (A.N.Bernştam) 245
Şekil 2.257 Özkend Camisi kuzeydoğu yönündeki pencere ile kuzeybatı yönündeki niş (İ. Çeşmeli) 245
Şekil 2.258 Özkend Camisi duvarları ve trompu (İ. Çeşmeli) 246
Şekil 2.259 Özkend Camisi trompu (İ. Çeşmeli) 246
Şekil 2.260 Özkend Camisi'nin onarımdan önceki trompu (M. Hrbas-E. Knobloch) 247
Şekil 2.261 Özkend Camisi'nin onarımdan önceki trompu (A.N. Bernştam) 247
Şekil 2.262 Özkend Camisi güneybatı cephesi tuğla ve alabastrdan süslemeler (İ. Çeşmeli) 248
Şekil 2.263 Özkend Camisi güneybatı cephesi tuğla ve alabastrdan süslemeler (İ. Çeşmeli) 249
Şekil 2.264 Özkend Camisi güneybatı cephesi süsleme kalıntısı (İ. Çeşmeli) 249
Şekil 2.265 Özkend Camisi güneydoğu cephesi tuğla ve alabastrdan süslemeler (İ. Çeşmeli) 250
Şekil 2.266 Özkend Camisi güneydoğu cephesi tuğla ve alabastrdan süslemeler (İ.Çeşmeli) 250
Şekil 2.267 Özkend Camisi güneydoğu cephesi tuğla ve alabastrdan süslemeler (İ. Çeşmeli) 251
Şekil 2.268 Özkend Camisi güneydoğu cephesi tuğla ve alabastrdan süslemeler (İ. Çeşmeli) 252
Şekil 2.269 Özkend Camisi duvar örgüsü (İ. Çeşmeli) 252
Şekil 2.270 Özkend Camisi iç mekanın üst bölümlerinde yer alan yazı kuşağı kalıntıları (İ. Çeşmeli) 253
Şekil 2.271 Özkend Camisi iç mekanında yer alan yazı kuşağı kalıntısı (A. N. Bernştam) 254
Şekil 2.272 Özkend Camisi alabastrdan tromp süslemesi (İ. Çeşmeli) 254
Şekil 2.273 Özkend Camisi alabastrdan tromp süslemesi (İ. Çeşmeli) 255
Şekil 2.274 Özkend Camisi alabastrdan tromp süslemeleri (A. N. Bernştam) 255
Şekil 2.275 Özkend Camisi kalıntısı (ortada) ve 1152/53 tarihli türbe (solda) ile 1186/87 tarihli türbenin (sağda) güneybatı cephelerinin görünüşü (S. Hmelnitskiy) 256

Şekil 2.276 Özkend Camisi'nin (ortada) ve 1152/53 tarihli türbe (solda) ile 1186/87 tarihli türbenin (sağda) planı (B. N. Zasıpkin) 256
Şekil 2.277 Özkend Camisi'nin (ortada) ve 1152/53 tarihli türbe (sağda) ile 1186/87 tarihli türbenin (solda) planı (V. Nusov) 257
Şekil 2.278 Özkend Camisi'nin (ortada) ve 1152/53 tarihli türbe (solda) ile 1186/87 tarihli türbenin (sağda) planı (S. Hmelnitskiy) 257
Şekil 2.279 Özkend Camisi kalıntısının(ortada) ve türbelerin kesiti (V. Nusov) 258
Şekil 2.280 Özkend Camisi'nin planı (N. M. Baçinskiy/A. N. Bernştam) 258
Şekil 2.281 Özkend Camisi'nin restitüsyon ve geometrik analiz planı (S. Hmelnitskiy) 259
Şekil 2.282 Özkend Camisi güneybatı cephesi tuğladan ve alabastrdan bordür süslemesi (N. M. Baçinskiy/A. N. Bernştam) 259
Şekil 2.283 Özkend Camisi'nin kubbeye geçişi sağlayan tromp bölümü (S. Hmelnitskiy) 260
Şekil 2.284 Özkend Camisi tromp bölümü alabastr pano süslemeleri (N. M. Baçinskiy/A. N. Bernştam) 261
Şekil 2.285 Burana Camisi kalıntıları (İ. Çeşmeli) 263
Şekil 2.286 Burana Camisi restitüsyon kesiti ve planı (S. Y. Peregudova) 263
Şekil 2.287 Burana Camisi restitüsyon cephesi ve planı (S. Y. Peregudova / S. Hmelnitskiy) 264
Şekil 2.288 Şeyh Fazıl yapısının kuzeybatısından görünüşü (D. İmankulov) 269
Şekil 2.289 Şeyh Fazıl yapısı kuzeybatı cephesi (R. Hıllenbrand) 269
Şekil 2.290 Şeyh Fazıl yapısının güneyden görünüşü (İ. Çeşmeli) 270
Şekil 2.291 Şeyh Fazıl yapısının ve avlu duvarının batıdan görünüşü (İ. Çeşmeli) 270
Şekil 2.292 Şeyh Fazıl yapısının ve avlusunun kuzeybatısından görünüşü (İ. Çeşmeli) 271
Şekil 2.293 Şeyh Fazıl yapısının kuzeybatı cephesi (İ. Çeşmeli) 271
Şekil 2.294 Şeyh Fazıl yapısının güneydoğu cephesinde onarımdan sonra kapatılan açıklık (İ. Çeşmeli) 272
Şekil 2.295 Şeyh Fazıl yapısının duvarından detay (İ. Çeşmeli) 272
Şekil 2.296 Şeyh Fazıl yapısının güneybatı cephesinde yer alan pencere (İ. Çeşmeli) 273
Şekil 2.297 Şeyh Fazıl yapısının köşe detayı (İ. Çeşmeli) 273
Şekil 2.298 Şeyh Fazıl yapısının üst örtüsü (İ. Çeşmeli) 274
Şekil 2.299 Şeyh Fazıl yapısının üst örtüsü (İ. Çeşmeli) 274
Şekil 2.300 Şeyh Fazıl yapısının iç mekanı ve mekanın ortasında yer alan mezar (İ. Çeşmeli) 275
Şekil 2.301 Şeyh Fazıl yapısı iç mekanının doğu köşesinde yer alan mezar (İ. Çeşmeli) 275
Şekil 2.302 Şeyh Fazıl yapısı kuzeybatı duvarında yer alan pencere (İ. Çeşmeli) 276
Şekil 2.303 Şeyh Fazıl yapısı güneybatı duvarında yer alan pencere (İ. Çeşmeli) 276
Şekil 2.304 Şeyh Fazıl yapısı güneydoğu duvarında yer alan niş (İ. Çeşmeli) 277
Şekil 2.305 Şeyh Fazıl yapısı iç mekanın duvarları ve kubbeye geçişi sağlayan tromp (İ. Çeşmeli) 277
Şekil 2.306 Şeyh Fazıl yapısının kasnak bölümü (İ. Çeşmeli) 278
Şekil 2.307 Şeyh Fazıl yapısının üst örtüsü (İ. Çeşmeli) 278
Şekil 2.308 Şeyh Fazıl yapısının trompu (İ. Çeşmeli) 279
Şekil 2.309 Şeyh Fazıl yapısı trompundan detay (İ. Çeşmeli) 279
Şekil 2.310 Şeyh Fazıl yapısı kasnak bölümünde yer alan niş (İ. Çeşmeli) 280
Şekil 2.311 Şeyh Fazıl yapısı duvarında yer alan alabastr süslemeler (İ. Çeşmeli) 280
Şekil 2.312 Şeyh Fazıl yapısı duvarında yer alan alabastr süslemeler (İ. Çeşmeli) 281
Şekil 2.313 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeler (İ. Çeşmeli) 282
Şekil 2.314 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeler (İ. Çeşmeli) 283
Şekil 2.315 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemesi (İ. Çeşmeli) 284
Şekil 2.316 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemesi (İ. Çeşmeli) 284

Şekil 2.317 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli) 285
Şekil 2.318 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli) 286
Şekil 2.319 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli) 287
Şekil 2.320 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli) 288
Şekil 2.321 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli) 289
Şekil 2.322 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli) 290
Şekil 2.323 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli) 290
Şekil 2.324 Şeyh Fazıl yapısı alabastr yazı kuşağı detayı (İ. Çeşmeli) 291
Şekil 2.325 Şeyh Fazıl yapısı alabastr yazı kuşağı detayı (İ. Çeşmeli) 291
Şekil 2.326 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeler ve yazı kuşağı detayı (İ. Çeşmeli) 292
Şekil 2.327 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeler ve yazı kuşağı detayı (İ. Çeşmeli) 292
Şekil 2.328 Şeyh Fazıl yapısının genel görünüşü (N. M. Baçinskiy/A. N. Bernştam) 293
Şekil 2.329 Şeyh Fazıl yapısının vaziyet planı (D. D. İmankulov) 293
Şekil 2.330 Şeyh Fazıl yapısının planı (V. D.Goryaçeva) 294
Şekil 2.331 Şeyh Fazıl yapısının planı (B. N. Zasıpkin/S. Hmelnitskiy) 294
Şekil 2.332 Şeyh Fazıl yapısının oranlarının analiz planı (D. D. İmankulov) 295
Şekil 2.333 Şeyh Fazıl yapısının kesiti (V. D. Goryaçeva) 295
Şekil 2.334 Şeyh Fazıl yapısının kesitleri (D. D. İmankulov) 296
Şekil 2.335 Şeyh Fazıl yapısı kasnak bölümü (S. Hmelnitskiy) 297
Şekil 2.336 Şeyh Fazıl yapısı iç mekanı (A. N. Mihaleva/A. N. Bernştam) 297
Şekil 2.337 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (A. N. Mihaleva/A. N. Bernştam) 298
Şekil 2.338 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemesi (D. D. İmankulov) 298
Şekil 2.339 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (D. D. İmankulov) 299
Şekil 2.340 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemesi (D. D. İmankulov) 300
Şekil 2.341 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemesi (A. N. Mihaleva/A. N. Bernştam) 300
Şekil 2.342 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemesi (A. N. Mihaleva/A. N. Bernştam) 301
Şekil 2.343 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemesi (D. D. İmankulov) 301
Şekil 2.344 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (D. D. İmankulov) 302
Şekil 2.345 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeler (D. D. İmankulov) 303
Şekil 2.346 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeler (D. D. İmankulov) 304
Şekil 2.347 Şekil Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (B. N. Zasıpkin/V. Nusov) 305
Şekil 2.348 Şeyh Fazıl yapısı yazı kuşakları (A. N. Mihaleva/A. N. Bernştam) 306
Şekil 2.349 Hoca Meşhed Külliyesi güney bölümü. Solda cami ve sağda türbe yer almaktadır (S. Hmelnitskiy) 310
Şekil 2.350 Hoca Meşhed Camisi (sağda) ve türbesi (solda) (G. A. Pugaçenkova) 310
Şekil 2.351 Hoca Meşhed Camisi güney cephesi (S. Hmelnitskiy) 311
Şekil 2.352 Hoca Meşhed Camisi trompu (S. Hmelnitskiy) 311
Şekil 2.353 Hoca Meşhed Camisi kasnak bölümü nişi (S. Hmelnitskiy) 312
Şekil 2.354 Hoca Meşhed Camisi kasnağında yer alan niş (S. Hmelnitskiy) 312
Şekil 2.355 Hoca Meşhed Camisi kasnağında yer alan niş (S. Hmelnitskiy) 313
Şekil 2.356 Hoca Meşhed Camisi mihrap nişi detayı (S. Hmelnitskiy) 313
Şekil 2.357 Hoca Meşhed Camisi kubbe eteğinde yer alan tuğladan süslemeler (S. Hmelnitskiy) 314
Şekil 2.358 Hoca Meşhed Camisi güney cephesi terrakotta süslemeler (S. Hmelnitskiy) 314
Şekil 2.359 Hoca Meşhed Külliyesi güneyindeki portal süslemesi (S. Hmelnitskiy) 314
Şekil 2.360 Hoca Meşhed Külliyesi'nin güneyinde yer alan cami (solda), türbe (sağda) ve portalin (ortada) güneyinden görünüşü (S. Hmelnitskiy) 315
Şekil 2.361 Hoca Meşhed Külliyesi'nde cami (solda), türbe (sağda) ve portalin (ortada) yer aldığı güney bölümün güney cephesi restitüsyon görünüşü (S. Hmelnitskiy) 315

Şekil 2.362 Hoca Meşhed Külliyesi güney bölümünün(solda cami, sağda türbe ve arkada medrese yer almaktadır) aksonometrik restitüsyon görünüşü (S. Hmelnitskiy) 316
Şekil 2.363 Hoca Meşhed Camisi (sağda) ve Türbesi (solda) kuzey cephesi (S. Hmelnitskiy) 317
Şekil 2.364 Hoca Meşhed Külliyesi'nde yer alan cami (soldaki mekan), türbe ve medresenin planı (N. B. Nemtseva) 317
Şekil 2.365 Hoca Meşhed Külliyesi planı (S. Hmelnitskiy) 318
Şekil 2.366 Hoca Meşhed Külliyesi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy) 318
Şekil 2.367 Hoca Meşhed Külliyesi'nin güney bölümünde yer alan caminin ve türbenin planı (A. M. Belenitskiy) 319
Şekil 2.368 Hoca Meşhed Külliyesi'nin güney bölümünde yer alan cami (solda) ve türbe (sağda) planı (S. Hmelnitskiy) 319
Şekil 2.369 Hoca Meşhed Camisi, türbesi ve giriş koridorunun üst örtü planı (S. Hmelnitskiy) 320
Şekil 2.370 Hoca Meşhed Camisi ve türbesi kasnak bölümlerinin planları (S. Hmelnitskiy) 320
Şekil 2.371 Hoca Meşhed Camisi ve Türbesi iç mekanlarında yer alan mezarlar (S. Hmelnitskiy) 321
Şekil 2.372 Hoca Meşhed Külliyesi güney bölümünde yer alan cami (solda), türbe (sağda) ve giriş mekanının (ortada) batı-doğu ekseninde kesiti (S. Hmelnitskiy) 321
Şekil 2.373 Hoca Meşhed Külliyesi güney bölümünde yer alan cami (sağda),türbe (solda) ve giriş mekanının (ortada) doğu-batı ekseninde kesiti (S. Hmelnitskiy) 322
Şekil 2.374 Hoca Meşhed Camisi kuzey-güney ekseninde kesiti (S. Hmelnitskiy) 322
Şekil 2.375 Hoca Meşhed Camisi güney-kuzey ekseninde kesiti (S. Hmelnitskiy) 323
Şekil 2.376 Hoca Meşhed Camisi kuzey-güney ekseninde kesiti ve yapının oranlarının geometrik analizi (S. Hmelnitskiy) 323
Şekil 2.377 Hoca Meşhed Külliyesi güney bölümünü meydana getiren cami, türbe ve giriş mekanın geometrik analizi (S. Hmelnitskiy) 324
Şekil 2.378 Hoca Meşhed Camisi güney cephesindeki nişin restitüsyonu ve geometrik analizi (S. Hmelnitskiy) 324
Şekil 2.379 Hoca Meşhed Camisi mihrap nişi cephesi, kesiti ve planı (S. Hmelnitskiy) 325
Şekil 2.380 Hoca Meşhed Camisi kasnağında yer alan nişler (S. Hmelnitskiy) 326
Şekil 2.381 Hoca Meşhed Camisi cephe süslemeleri (S. Hmelnitskiy) 326
Şekil 2.382 Hoca Meşhed Camisi cephe süslemeleri (S. Hmelnitskiy) 327
Şekil 2.383 Hoca Meşhed Camisi kasnak nişlerindeki süslemeler (S. Hmelnitskiy) 327
Şekil 2.384 Zu-l Kifl Camisi (portalli ve kubbeli bölüm) ile külliyede yer alan diğer yapıların güneydoğusundan görünüşü (Termiz, Taşkent 2001) 330
Şekil 2.385 Zu-l Kifl Camisi'nin kuzeydoğusundan görünüşü (Termiz, Taşkent 2001) 300
Şekil 2.386 Zu-l Kifl Külliyesi planı (planda büyük kubbeli mekan camidir) ve caminin kuzey-güney ekseninde kesiti (Z.A.Arşavskaya- E.V.Rtveladze-Z.A.Hakimov) 331
Şekil 2.387 Zu-l Kifl Külliyesi planı (S. Hmelnitskiy) 331
Şekil 2.388 Zu-l Kifl Camisi portali (Termiz, Taşkent 2001) 332
Şekil 2.389 Zu-l Kifl Camisi portal tonozu (S. Hmelnitskiy) 332
Şekil 2.390 İmam Main Camisi'nin doğusundan görünüşü (İ. Çeşmeli) 335
Şekil 2.391 İmam Main Camisi güneybatı cephesi (İ. Çeşmeli) 335
Şekil 2.392 İmam Main Camisi kuzeydoğu cephesi (İ. Çeşmeli) 336

Şekil 2.393 İmam Main Camisi sundurmasının güneybatı duvarında yer alan mihrap nişi (İ. Çeşmeli) 336
Şekil 2.394 İmam Main Camisi'nin güneybatı yönündeki mihrap duvarının içten görünüşü (İ. Çeşmeli) 337
Şekil 2.395 İmam Main Camisi'nin güneyden içten görünüşü (İ. Çeşmeli) 337
Şekil 2.396 İmam Main Camisi'nin kuzeyden içten görünüşü (İ. Çeşmeli) 338
Şekil 2.397 İmam Main Camisi mihrabı (İ. Çeşmeli) 338
Şekil 2.398 İmam Main Camisi trompu (İ. Çeşmeli) 339
Şekil 2.399 İmam Main Camisi kubbe eteğinde ve tromp bölümünde yer alan basamaklı mukarnas süslemeler (İ. Çeşmeli) 339
Şekil 2.400 İmam Main Camisi çilehanesi iç mekanı (İ. Çeşmeli) 340
Şekil 2.401 İmam Main Külliyesi'nin vaziyet planı (R.R.Abdurasulev-L.İ.Rempel) 340
Şekil 2.402 İmam Main Camisi (sundurmalı büyük kubbeli mekan) ve külliyedeki diğer yapıların planı (L. Yu. Mankovskaya) 341
Şekil 2.403 İmam Main Camisi (sundurmalı büyük kubbeli mekan) ve külliyedeki diğer yapıların planı (R.R.Abdurasulev-L.İ.Rempel / S.Hmelnitskiy) 341
Şekil 2.404 İmam Main Camisi (solda) ve türbenin (sağda) kesiti (R.R.Abdurasulev-L.İ.Rempel) 342
Şekil 2.405 Âstâne Baba Külliyesi genel görünüşü (E. Atagarrıev vd.) 346
Şekil 2.406 Âstâne Baba Camisi trompu (E. Atagarrıev vd.) 346
Şekil 2.407 Âstâne Baba Külliyesi planı (G. A. Pugaçenkova) 347
Şekil 2.408 Âstâne Baba Camisi planı (G. A. Pugaçenkova) 347
Şekil 2.409 Yartı Kümbet Türbe-Camisi güney cephesi (Y. Sayan) 350
Şekil 2.410 Yartı Kümbet Türbe-Camisi'nin güneybatısından görünüşü (Y. Sayan) 350
Şekil 2.411 Yartı Kümbet Türbe-Camisi'nin güneye doğru içten görünüşü (Y. Sayan) 351
Şekil 2.412 Yartı Kümbet Türbe-Camisi trompu (Y. Sayan) 351
Şekil 2.413 Yartı Kümbet Türbe-Camisi trompu (Y. Sayan) 352
Şekil 2.414 Yartı Kümbet Türbe-Camisi'nin doğu cephesi (E. Atagarrıev vd.) 352
Şekil 2.415 Yartı Kümbet Türbe-Camisi'nin doğu cephesinde yer alan kitabe (E. Atagarrıev vd.) 352
Şekil 2.416 Yartı Kümbet Türbe-Camisi planları ve kesiti (G. A. Pugaçenkova) 353
Şekil 2.417 Yartı Kümbet Türbe-Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy) 353
Şekil 2.418 Yartı Kümbet Türbe-Camisi trompu (S.Hmelnitskiy) 354
Şekil 2.419 Yartı Kümbet Türbe-Camisi trompunun sıvalı ve sıvasız görünüşleri ile planı (G. A. Pugaçenkova) 354
Şekil 2.420 Muhammed İbn Zeyd Külliyesi'nin (yüksekçe büyük kubbeli bölüm 1112/13 tarihli türbe-cami yapısıdır) doğusundan üstten görünüşü (Y. Sayan) 358
Şekil 2.421 Muhammed İbn Zeyd Külliyesi'nin (arkada yüksekçe büyük kubbeli mekan 1112/13 tarihli türbe-cami yapısıdır) batısından görünüşü (Y. Sayan) 358
Şekil 2.422 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi kuzeybatı cephesi (Y. Sayan) 359
Şekil 2.423 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi kasnak bölümü (Y. Sayan) 359
Şekil 2.424 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi kasnak bölümü (N. M. Baçinskiy) 360
Şekil 2.425 Muhanmmed İbn Zey Türbe-Camisi mihrap detayı (Y. Sayan) 360
Şekil 2.426 Muhammed İbn Zeyd Külliyesi planı (planda kare planlı kubbeli mekan 1112/13 tarihli türbe-cami bölümüdür) (N. M. Baçinskiy) 361
Şekil 2.427 Muhammed İbn Zeyd Külliyesi kesiti ve planı (kesitte yüksek büyük kubbeli mekan ile planda kare planlı kubbeli alan türbe-cami bölümüdür) ile türbe-caminin kesiti ve planı (G.A.Pugaçenkova) 361
Şekil 2.428 Muhammed İbn Zeyd Külliyesi kesiti ve planı (kesitte kubbeli mekan ile planda taralı alan 1112/13 tarihli türbe-cami bölümüdür) (N. M. Baçinskiy/V. İ.Pilyavskiy) 362

Şekil 2.429 Muhammed İbn Zeyd Külliyesi planı (planda siyahla gösterilmiş alan 1112/13tarihli türbe-cami bölümüdür. Bu Genel planda cami bölümünün restitüsyon planı verilmiştir) (S. Hmelnitskiy) 362
Şekil 2.430 Muhammed İbn Zeyd Külliyesi'nin görünüşü ve kesiti (N. M. Baçinskiy) 363
Şekil 2.431 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi cephesinin restitüsyon görünüşü (G. A. Pugaçenkova/V. İ. Pilyavskiy) 363
Şekil 2.432 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi'nin kuzeybatı cephesinin restitüsyon görünüşü (G. A. Pugaçenkova/S. Hmelnitskiy) 364
Şekil 2.433 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi kuzeybatı cephesi detayı (N. M. Baçinskiy/S. Hmelnitskiy) 365
Şekil 2.434 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi trompu (G. A. Pugaçenkova) 366
Şekil 2.435 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi kasnak bölümü (N. M. Baçinskiy/S. Hmelnitskiy) 366
Şekil 2.436 Muhammed İbn Zey Türbe-Camisi mihrap görünüşleri ve süslemeleri (S. Hmelnitskiy/G. A. Pugaçenkova/N. M. Baçinskiy/V. İ. Pilyavskiy) 367
Şekil 2.437 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi tuğla süslemeleri (N. M. Baçinskiy) 367
Şekil 2.438 Halpa Eşon (Patron) Camisi'nin kuzeydoğusundan görünüşü (İ. Çeşmeli) 372
Şekil 2.439 Halpa Eşon (Patron) Camisi doğu cephesi (İ. Çeşmeli) 372
Şekil 2.440 Halpa Eşon (Patron) Camisi'nin batı yönündeki mihrap duvarının içten görünüşü (İ. Çeşmeli) 373
Şekil 2.441 Halpa Eşon (Patron) Camisi merkezi ayağı (İ. Çeşmeli) 373
Şekil 2.442 Halpa Eşon (Patron) Camisi mihrabı (İ. Çeşmeli) 374
Şekil 2.443 Halpa Eşon (Patron) Camisi kubbesi (İ. Çeşmeli) 374
Şekil 2.444 Halpa Eşon (Patron) Camisi doğu cephesinin ortasında yer alan niş (İ. Çeşmeli) 375
Şekil 2.445 Halpa Eşon (Patron) Camisi planı (L. Yu. Mankavskaya) 375
Şekil 2.446 Halpa Eşon (Patron) Camisi planı (L. Yu. Mankovskaya/S. Hmelnitskiy) 376
Şekil 2.447 Halpa Eşon (Patron) Camisi planı (İ. Çeşmeli) 376
Şekil 2.448 Taş Camisi'nin güneybatısından görünüşü (İ. Çeşmeli) 379
Şekil 2.449 Taş Camisi doğu cephesi (İ. Çeşmeli) 379
Şekil 2.450 Taş Camisi'nin batı yönündeki mihrap duvarının içten görünüşü (İ. Çeşmeli) 380
Şekil 2.451 Taş Camisi mihrabı (İ. Çeşmeli) 380
Şekil 2.452 Taş Camisi minberi (İ. Çeşmeli) 381
Şekil 2.453 Taş Camisi iç mekanının ve merkezi ayağının görünüşü (İ. Çeşmeli) 381
Şekil 2.454 Taş Camisi'nin güney yönünden içten görünüşü (İ. Çeşmeli) 382
Şekil 2.455 Taş Camisi kubbeye geçiş elemanı (İ. Çeşmeli) 382
Şekil 2.456 Taş Camisi kubbeye geçiş elemanları (İ. Çeşmeli) 383
Şekil 2.457 Taş Camisi planı ve aksonometrik görünüşü (R. R. Abdurasulev-L. İ. Rempel) 384
Şekil 2.458 Taş Camisi planı (R. R. Abdurasulev-L. İ. Rempel/S. Hmelnitskiy) 385
Şekil 2.459 Taş Camisi planı (İ. Çeşmeli) 385
Şekil 2.460 Mescid-i Tarih Camisi kalıntılarının kuzeydoğudan-güneydoğuya doğru genel görünüşü (S. Blair-J. Bloom) 390
Şekil 2.461 Mescid-i Tarih Camisi kalıntıları (R. Ettınghausen-O. Grabar/G. Pugaçenkova/L. Golombek) 391
Şekil 2.462 Mescid-i Tarih Camisi alabastr süslemeleri (L. Golombek) 392
Şekil 2.463 Mescid-i Tarih Camisi alabastr süslemeleri (G. Pugaçenkova) 393
Şekil 2.464 Mescid-i Tarih Camisi alabastr süslemeleri (G. A. Pugaçenkova) 394

Şekil 2.465 Mescid-i Tarih Camisi kalıntılarının planı (siyahla gösterilmiş kalıntılar caminin yapıldığı devre aittir. Diğer kalıntılar sonraki yüzyıllarda yapılmıştır) (L. Golombek) 395
Şekil 2.466 Mescid-i Tarih Camisi restitüsyon planı (L. Golombek) 395
Şekil 2.467 Mescid-i Tarih Camisi restitüsyon kesiti ve planı (G. A. Pugaçenkova) 396
Şekil 2.468 Mescid-i Tarih Camisi restitüsyon planı (L. Golombek/S. Hmelnitskiy) 397
Şekil 2.469 Mescid-i Tarih kuzeydoğu ana cephesinin restitüsyon görünüşü (L. Golombek) 397
Şekil 2.470 Mescid-i Tarih Camisi aksonometrik restitüsyon görünüşü (R. Hıllenbrand) 398
Şekil 2.471 Mescid-i Tarih Camisi'nin kuzeydoğu ana cephesinin restitüsyon görünüşü (S. Hmelnitskiy) 398
Şekil 2.472 Çar Sütun Camisi kalıntıları (V. A. Şişkin) 401
Şekil 2.473 Çar Sütun Camisi mihrabı (V. A. Şişkin) 401
Şekil 2.474 Çar Sütun minaresi (Z.A.Arşavskaya-E.V.Rtveladze-Z.A.Hakimov) 402
Şekil 2.475 Çar Sütun minaresi (S.Hmelnitskiy) 402
Şekil 2.476 Çar Sütun Minaresi kalıntısı (İ. Çeşmeli) 403
Şekil 2.477 Çar Sütun Camisi planı (V. A. Şişkin) 403
Şekil 2.478 Çar Sütun Camisi planı (Z.A.Arşavskaya-E.V.Rtveladze-Z.A.Hakimov) 404
Şekil 2.479 Çar Sütun Camisi planı (G. A. Pugaçenkova) 404
Şekil 2.480 Çar Sütun Camisi planı (V. A. Şişkin/S. Hmelnitskiy) 405
Şekil 2.481 Çar Sütun Camisi aksonometrik görünüşü (G. A. Pugaçenkova) 405
Şekil 2.482 Çar Sütun Camisi mihrabı (V. A. Şişkin) 406
Şekil 2.483 Çar Sütun Camisi minaresi görünüşleri ve planları (Z.A.Arşavskaya-E.V.Rtveladze-Z.A.Hakimov/B. Zasıpkin/S. Hmelnitskiy) 406
Şekil 2.484 Çar Sütun Minaresi (19. yüzyıl sonları) (B. Litvinova/M. E. Masson) 407
Şekil 2.485 Diggârân Camisi ve kalenin güneydoğusundan genel görünüşü (İ. Çeşmeli) 419
Şekil 2.486 Diggârân Camisi ve kalenin kuzeydoğusundan görünüşü (İ. Çeşmeli) 419
Şekil 2.487 Diggârân Camisi'nin kuzeydoğusundan görünüşü (İ. Çeşmeli) 420
Şekil 2.488 Diggârân Camisi'nin güneydoğusundan görünüşü (İ. Çeşmeli) 420
Şekil 2.489 Diggârân Camisi'nin güneybatısından görünüşü (İ. Çeşmeli) 421
Şekil 2.490 Diggârân Camisi doğu cephesi (İ. Çeşmeli) 421
Şekil 2.491 Diggârân Camisi'nin güney cephesinde yer alan kapısı (İ. Çeşmeli) 422
Şekil 2.492 Diggârân Camisi'nin kuzey cephesinde yer alan pencere (İ. Çeşmeli) 422
Şekil 2.493 Diggârân Camisi duvarından detay (İ. Çeşmeli) 423
Şekil 2.494 Diggârân Camisi merkezi kubbesi (İ. Çeşmeli) 423
Şekil 2.495 Diggârân Camisi kuzey tonozu (İ. Çeşmeli) 424
Şekil 2.496 Diggârân Camisi güneybatı köşe kubbesi (İ. Çeşmeli) 424
Şekil 2.497 Diggârân Camisi'nin sonradan yapılan doğu tonozu (İ. Çeşmeli) 425
Şekil 2.498 Diggârân Camisi'nin sonradan yapılan kuzeydoğu köşe kubbesi (İ. Çeşmeli) 425
Şekil 2.499 Diggârân Camisi'nin batı yönünden içten görünüşü (İ. Çeşmeli) 426
Şekil 2.500 Diggârân Camisi mihrabı (İ. Çeşmeli) 426
Şekil 2.501 Diggârân Camisi ayağı, büyük kemerleri ve trompu (İ. Çeşmeli) 427
Şekil 2.502 Diggârân Camisi yan bölümün küçük kemeri ve üst örtüsü (İ. Çeşmeli) 427
Şekil 2.503 Diggârân Camisi ayağı (İ. Çeşmeli) 428
Şekil 2.504 Diggârân Camisi ayağının gövdesinden detay (İ. Çeşmeli) 428
Şekil 2.505 Diggârân Camisi ayağının kaidesi (İ. Çeşmeli) 429
Şekil 2.506 Diggârân Camisi ayağının başlık bölümü (İ. Çeşmeli) 429
Şekil 2.507 Diggârân Camisi büyük kemeri (İ. Çeşmeli) 430
Şekil 2.508 Diggârân Camisi büyük kemeri (İ. Çeşmeli) 430
Şekil 2.509 Diggârân Camisi büyük kemer süsü (İ. Çeşmeli) 431
Şekil 2.510 Diggârân Camisi büyük kemer süsü (İ. Çeşmeli) 431

Şekil 2.511 Diggârân Camisi küçük kemerin alt yüzeyi (İ. Çeşmeli) 432
Şekil 2.512 Diggârân Camisi büyük kemeri, kasnak bölümü ve kubbesi (İ. Çeşmeli) 432
Şekil 2.513 Diggârân Camisi tonoza geçişi sağlayan mukarnaslı korniş süslemesi (İ. Çeşmeli) 433
Şekil 2.514 Diggârân Camisi mukarnaslı korniş süslemesi (İ. Çeşmeli) 433
Şekil 2.515 Diggârân Camisi mukarnas korniş süslemesi detayı (İ. Çeşmeli) 434
Şekil 2.516 Diggârân Camisi belhi tipi tonozu (İ. Çeşmeli) 434
Şekil 2.517 Diggârân Camisi'nin sonradan yapılan doğu tonozu (İ. Çeşmeli) 435
Şekil 2.518 Diggârân Camisi köşe küçük kubbesi ve kubbeye geçişi sağlayan basamaklı mukarnaslar (İ. Çeşmeli) 435
Şekil 2.519 Diggârân Camisi basamaklı mukarnas süslemesi (İ. Çeşmeli) 436
Şekil 2.520 Diggârân Camisi köşe küçük kubbesi (İ. Çeşmeli) 436
Şekil 2.521 Diggârân Camisi'nin sonradan yapılan doğu bölümündeki köşe küçük kubbesi (İ. Çeşmeli) 437
Şekil 2.522 Diggârân Camisi'nin sonradan yapılan kubbesine geçişi sağlayan pandantif (İ.Çeşmeli) 437
Şekil 2.523 Diggârân Camisi'nin kapatılmış olan aydınlık açıklığı (İ. Çeşmeli) 438
Şekil 2.524 Diggârân Camisi planı (A. Yakubovskiy) 438
Şekil 2.525 Diggârân Camisi planı (B. N. Zasıpkin) 439
Şekil 2.526 Diggârân Camisi planı (V. Voronina) 439
Şekil 2.527 Diggârân Camisi planı (A. Nilsen) 440
Şekil 2.528 Diggârân Camisi planı (S. Hmelnitskiy) 440
Şekil 2.529 Diggârân Camisi planı ve aksonometrik görünüşü (İ. Çeşmeli) 441
Şekil 2.530 Diggârân Camisi kesiti (V. Voronina) 442
Şekil 2.531 Diggârân Camisi kesiti (S. Hmelnitskiy) 442
Şekil 2.532 Diggârân Camisi iç mekanın oranları (V. Voronina) 443
Şekil 2.533 Diggârân Camisi ayağı (S. Hmelnitskiy) 443
Şekil 2.534 Diggârân Camisi ayağının kaidesi (A. Nilsen) 444
Şekil 2.535 Diggârân Camisi ayağının kaidesi (A. Nilsen) 444
Şekil 2.536 Diggârân Camisi ayağı kaidesinin kesiti (V. Voronina) 445
Şekil 2.537 Diggârân Camisi ayağının temeli (A. Nilsen) 445
Şekil 2.538 Diggârân Camisi ayağının başlık bölümü (A. Nilsen) 446
Şekil 2.539 Diggârân Camisi ahşap başlığı (V. Voronina) 446
Şekil 2.540 Diggârân Camisi ayaklarının ve kemerlerinin çizimi (V. Voronina) 447
Şekil 2.541 Diggârân Camisi kemerleri (S. Hmelnitskiy) 447
Şekil 2.542 Diggârân Camisi kemerinin kesiti (A. Nilsen) 448
Şekil 2.543 Diggârân Camisi büyük kemer süslemesi (A. Nilsen) 448
Şekil 2.544 Diggârân Camisi kemer süslemelerinin kesiti (V. Voronina) 449
Şekil 2.545 Diggârân Camisi kemer süslemelerinin kesiti (S. Hmelnitskiy) 449
Şekil 2.546 Diggârân Camisi mukarnas kornişi (V. Voronina) 450
Şekil 2.547 Diggârân Camisi mukarnas kornişi (S. Hmelnitskiy) 450
Şekil 2.548 Diggârân Camisi basamaklı mukarnası (A. Nilsen/V. Voronina/ S. Hmelnitskiy) 451
Şekil 2.549 Diggârân Camisi iç mekanı (A. Pope) 452
Şekil 2.550 Şahbâgat Camisi iç mekanı (A. Medoev) 455
Şekil 2.551 Şahbâgat Camisi duvar resimleri (A. Medoev) 456
Şekil 2.552 Şahbâgat Camisi minaresi (A. Medoev) 456
Şekil 2.553 Magâk-ı Attârî Camisi güney cephesi (İ. Çeşmeli) 464
Şekil 2.554 Magâk-ı Attârî Camisi güney cephesi portali (İ. Çeşmeli) 464
Şekil 2.555 Magâk-ı Attârî Camisi'nin kuzeydoğusundan görünüşü (İ. Çeşmeli) 465
Şekil 2.556 Magâk-ı Attârî Camisi'nin doğusundan görünüşü (İ. Çeşmeli) 465

Şekil 2.557 Magâk-ı Attârî Camisi'nin güney portali (İ. Çeşmeli) 466
Şekil 2.558 Magâk-ı Attârî Camisi güney portalindeki gofralı düzen (İ. Çeşmeli) 466
Şekil 2.559 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali tuğla süslemeleri (İ. Çeşmeli) 467
Şekil 2.560 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali kavsarası (İ. Çeşmeli) 468
Şekil 2.561 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali kavsarası tonozu (İ. Çeşmeli) 468
Şekil 2.562 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali kavsarası alabastr, terrakotta ve tuğla süslemeleri (İ. Çeşmeli) 469
Şekil 2.563 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali kavsarası alabastr, terrakotta ve tuğla süslemeleri (İ. Çeşmeli) 470
Şekil 2.564 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali kavsarasındaki yazı kalıntıları (İ. Çeşmeli) 471
Şekil 2.565 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali yazı kuşağı (İ. Çeşmeli) 471
Şekil 2.566 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali alabastr ve tuğla süslemeleri (İ. Çeşmeli) 472
Şekil 2.567 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali alabastrdan yazı kuşakları kalıntıları (İ. Çeşmeli) 473
Şekil 2.568 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali sütunçesi başlığı (İ. Çeşmeli) 473
Şekil 2.569 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali sütunçesi gövdesi ve kaidesi (İ. Çeşmeli) 474
Şekil 2.570 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali bordür süslemeleri (İ. Çeşmeli) 475
Şekil 2.571 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali terrakkotta süslemeleri (İ. Çeşmeli) 475
Şekil 2.572 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali terrakkotta ve alabastr bordür süslemeleri (İ. Çeşmeli) 476
Şekil 2.573 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali terrakkotta ve tuğla süslemeleri (İ. Çeşmeli) 477
Şekil 2.574 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali tuğla süslemeleri (İ. Çeşmeli) 478
Şekil 2.575 Magâk-ı Attârî Camisi orta nefinin batıya doğru görünüşü (İ. Çeşmeli) 479
Şekil 2.576 Magâk-ı Attârî Camisi orta nefinin doğuya doğru görünüşü (İ. Çeşmeli) 479
Şekil 2.577 Magâk-ı Attârî Camisi yan nefinin batıya doğru görünüşü (İ. Çeşmeli) 480
Şekil 2.578 Magâk-ı Attârî Camisi'nin batı duvarında yer alan mihrabı (İ. Çeşmeli) 480
Şekil 2.579 Magâk-ı Attârî Camisi döşemesinin altındaki eski kalıntılar (İ. Çeşmeli) 481
Şekil 2.580 Magâk-ı Attârî Camisi planı (V. A. Şişkin) 481
Şekil 2.581 Magâk-ı Attârî Camisi planı (V. A. Şişkin) 482
Şekil 2.582 Magâk-ı Attârî Camisi'nin 10. yüzyıla ait kalıntılarının planı (V. A. Şişkin) 482
Şekil 2.583 Magâk-ı Attârî Camisi planı (kesik çizgilerle gösterilen yuvarlaklar 10. yüzyıldaki camiye ait ayaklardır) (V. A. Nilsen) 483
Şekil 2.584 Magâk-ı Attârî Camisi'nin 10. yüzyıla ait olan kalıntıları gösteren plan (V. A. Şişkin/S. Hmelnitskiy) 483
Şekil 2.585 Magâk-ı Attârî Camisi'nin 10. yüzyıldaki durumunu gösteren restitüsyon planı ve yapının geometrik analizi (S. Hmelnitskiy) 484
Şekil 2.586 Magâk-ı Attârî Camisi'nin 12. yüzyıldaki durumunu gösteren restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy) 484
Şekil 2.587 Magâk-ı Attârî Camisi'nin doğu-batı eksenindeki kesiti (V. A. Şişkin) 485
Şekil 2.588 Magâk-ı Attârî Camisi'nin kuzey-güney ekseninde kesiti (V. A. Şişkin) 485
Şekil 2.589 Magâk-ı Attârî Camisi'nin doğu-batı eksenindeki kesiti (V. A. Şişkin) 486
Şekil 2.590 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali oranları (V. A. Nilsen) 486
Şekil 2.591 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali (M. M. Plotnikova/L. İ. Rempel) 487
Şekil 2.592 Magâk-ı Attârî Camisi güney portalinin restitüsyon görünüşü (S. Hmelnitskiy) 487
Şekil 2.593 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali süslemeleri (L. İ. Rempel) 488
Şekil 2.594 Magâk-ı Attârî Camisi oymalı alabastr süsleme parçaları (V.A.Şişkin) 488

Şekil 2.595 Ribat-ı Melik Kompleksi güney portali (İ. Çeşmeli) 491
Şekil 2.596 Ribat-ı Melik Kompleksi kalıntıları (İ. Çeşmeli) 491
Şekil 2.597 Ribat-ı Melik Kompleksi'nin genel planı ile caminin planı (N. B. Nemtseva) 492
Şekil 2.598 Beşkent Camisi'nin kuzeydoğusundan görünüşü (S. Hmelnitskiy) 494
Şekil 2.599 Beşkent Camisi iç mekanı (S. Hmelnitskiy) 494
Şekil 2.600 Beşkent Camisi planı (S. Hmelnitskiy) 494
Şekil 2.601 Peykend Kalesi planı ve minare kalıntısı (S. G. Semenov-D. K. Mirzaahmedov) 503
Şekil 2.602 Peykend Kalesi (İ. Çeşmeli) 503
Şekil 2.603 Peykend Minaresi kalıntısı (İ. Çeşmeli) 504
Şekil 2.604 Peykend Şehristan'nında (I) bulunan caminin vaziyet planı (S. G. Semenov-D. K. Mirzaahmedov) 504
Şekil 2.605 Peykend Şehristan'nındaki (I) caminin ve çevresindeki konutların planları (S. G. Semenov-D. K. Mirzaahmedov) 505
Şekil 2.606 Şehrisebz Camisi kalıntılarının bulunduğu alan (İ. Çeşmeli) 506
Şekil 2.607 Tirmiz Camisi (Ş. R. Pidaev) 506
Şekil 2.608 Ebiverd Şehri'nde bulunan portal kalıntısının vaziyet planı ile planı (G. A.Pugaçenkova) 507
Şekil 2.609 Ebiverd Portali kalıntısı ve süslemeleri (G. A. Pugaçenkova) 507
Şekil 2.610 Burana Minaresi planı ve kesiti (A. N. Brenştam) 508
Şekil 2.611 Burana Minaresi (İ. Çeşmeli) 508
Şekil 2.612 Özkend Minaresi planı ve kesiti (V. Nusov) 509
Şekil 2.613 Özkend Minaresi (İ. Çeşmeli) 509
Şekil 2.614 Şah Zinde Minaresi'nin planı, kesiti ve görünüşü (N. B. Nemtseva-Yu.Z. Şvab) 510
Şekil 2.615 Şah Zinde Minaresi (İ. Çeşmeli) 510
Şekil 2.616 Çâr Kurgan Minaresi seviye planları (Z. Arşavskaya vd.) 511
Şekil 2.617 Çâr Kurgan Minaresi ve cami kalıntısı (19. yüzyıl sonları) (N. N. Karazin) 511
Şekil 2.618 Çâr Kurgan Minaresi (İ. Çeşmeli) 512
Şekil 2.619 Çâr Kurgan Minaresi kaidesi (İ. Çeşmeli) 512
Şekil 2.620 Çâr Kurgan Minaresi üst bölümü (İ. Çeşmeli) 513
Şekil 2.621 Kalan Minaresi kesiti ve seviye planları (V. A. Nilsen) 513
Şekil 2.621 Kalan Minaresi (İ. Çeşmeli) 514
Şekil 2.622 Kalan Minaresi (İ. Çeşmeli) 515
Şekil 2.623 Vabkent Minaresi kesiti ve seviye planları (V. A. Nilsen) 516
Şekil 2.624 Vabkent Minaresi (S. Hmelnitskiy) 516
Şekil 2.625 Vabkent Minaresi (İ. Çeşmeli) 517
Şekil 2.626 Zahmatabade Minaresi (S. Hmelnitskiy) 517
Şekil 2.627 Fatmeve (solda) ve Rarze (sağda) minareleri kalıntıları (A. Yu. Yakubovskiy) 518
Şekil 2.628 İskodar Mihrabı (The Central Asian Art of Avıcenna Epoch Duşanbe 1980) 518
Şekil 2.629 Aşt Mihrabı (The Central Asian Art of Avıcenna Epoch, Duşanbe1980) 519
Şekil 2.630 Peykend Mihrabı kalıntısı (Peykend Müzesi/İ. Çeşmeli) 519
Şekil 3.1 Sarvistan Sarayı planı (A. U. Pope) 535
Şekil 3.2 Cihâr-tâk tipi ateş tapınaklarının planları(A. Godard) 535
Şekil 3.3 Ak Beşim 1 nolu Budist Tapınağı(S. Hmelnitskiy) 535
Şekil 3.4 Ak Beşim Nesturi Kilisesi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy) 535
Şekil 3.5 "Naus" denilen Zerdüşt mezar yapısı (V. Goryaçeva/S. Hmelnitskiy) 535
Şekil 3.6 Merv Küçük Kız Kale Şatosu kat planları (S. Hmelnitskiy) 535
Şekil 3.7 İsmail Samani Türbesi planı(B. Zasıpkin/T. Stramtsova/S. Hmelnitskiy) 536

Şekil 3.8	Arap Ata Türbesi planı (S. Hmelnitskiy)	536
Şekil 3.9	Kalp Tepe Köşkü (V. Nilsen/S. Hmelnitskiy)	536
Şekil 3.10	Toprak Kale, Varahşa ve Er Kurgan saraylarının eyvanlı mekanları (S. Hmelnitskiy)	536
Şekil 3.11	Susa Ateş tapınağı planı (K. Schippmann)	536
Şekil 3.12	Nippur Sarayı planı (A. U. Pope) ve Kasr Mukatil Camisi planı (S. Hmelnitskiy)	536
Şekil 3.13	Damgan Sarayı planı (A. U. Pope) ve Kufe Sarayı (A. Godard)	537
Şekil 3.14	Babiş Mulla sivil konutu planı ile Toprak Kale Sarayı restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)	537
Şekil 3.15	Sultan Saadet Türbeleri (S. Hmelnitskiy)	537
Şekil 3.16	Tirmiz Sarayı planı (S. Hmelnitskiy)	537
Şekil 3.17	Sistan Bölgesi konut planları (M.Klinkot/S.Hmelnitskiy)	537
Şekil 3.18	Halçayan, Firuzabad ve Kasr-ı Şirin sarayları planları (S. Hmelnitskiy)	537
Şekil 3.19	Gavur Kale Köşkü ve Afrasiab konutu planları (S. Hmelnitskiy)	538
Şekil 3.20	İran, Afganistan ve Suriye'deki ateş tapınakları (K. Schippmann)	538
Şekil 3.21	Nisa ve Assur sarayları planları(G. A. Pugaçenkova)	538
Şekil 3.22	Gira Ateş Tapınağı planı (U. M. de Villard)	538
Şekil 3.23	Pencikent'teki tapınaklar ve Araplar öncesine ait konutlar (S. Hmelnitskiy)	538
Şekil 3.24	Adzina Tepe Budist Manastırı (S. Hmelnitskiy)	538
Şekil 3.25	Musmiyah Roma Tapınağı planı (E. B.. Smith)	539
Şekil 3.26	Rusafa Kilisesi (H. Spanner-S. Guyer)	539
Şekil 3.27	Şerf Tabataba Meşhed-i ve Fatata camilerinin planları (K. A. C. Creswell)	539
Şekil 3.28	Babiş Mulla Mezar yapısı planı (R. Besenval)	539
Şekil 3.29	Taht-ı Süleyman Ateş Tapınağı Kompleksi planı(R. Naumann)	539
Şekil 3.30	Gavur Kale ve Kelte Minar Köşkleri (G. A. Pugaçenkova)	539
Şekil 3.31	Hz. Muhammed'in Medine'deki evinin restitüsyon planı (J. Sauvaget/O. Grabar)	544
Şekil 3.32	Kufe Camisi planı (R.Ettınghausen-O.Grabar-M.J. Madına)	544
Şekil 3.33	Susa Camisi planı (A. Jullıen/R. Ghırshman)	544
Şekil 3.34	Damgan Tarık Hane Camisi planı (A. Godard/A. U. Pope)	544
Şekil 3.35	Kudüs Aksa Camisi planı (R. Hamilton/O. Grabar)	544
Şekil 3.36	Niriz Camisi planı (D. Wilber/A. U. Pope)	544
Şekil 3.37	Hargrid Cami-Medresesi planı (A. Godard)	544
Şekil 3.38	İsfahan Ulu Camisi planı (D. Brandenburg-K. Brüsehoff)	545
Şekil 3.39	Gülpayegan Ulu Camisi planı (A. Godard/A. U. Pope)	545
Şekil 3.40	Zevvare Ulu Camisi planı (A. Godard)	545
Şekil 3.41	Ardistan Ulu Camisi planı(A. U. Pope)	545
Şekil 3.42	Buhara Şehri planı (O. Bolşakov/E. Davidoviç/S. Hmelnitskiy)	552
Şekil 3.43	Peykend Şehri planı ve minare (1) ile şehristandaki cami (2) kalıntıları (G. L. Semenov- D. K.Mirzaahmedov)	553
Şekil 3.44	Semerkand Şehri planı (O. Bolşakov/S. Hmelnitskiy)	554
Şekil 3.45	Tirmiz Şehri planı (S. Hmelnitskiy)	555
Şekil 3.46	Kavat Kale yerleşiminin planı ve yerleşimde yer alan cami kalıntısı (A) (N. N. Vakturskaya-O. A. Vişnevskaya)	556
Şekil 3.47	Şah Senem Şehri planı ve şehirde yer alan cami (A) ve çarşı (B) kalıntısı (F. A. Rapoport)	557
Şekil 3.48	Keder (Kuyruk Tepe) Şehri planı ve şehirde yer alan cami (X) kalıntısı planı (K. M. Baypakov)	558
Şekil 3.49	Ornek Şehri planı ve cami (A) kalıntısı (K. M. Baypakov)	559
Şekil 3.50	Merv Şehri planı (G. A. Pugaçenkova/S. Hmelnitskiy)	560

Şekil 3.51 Başane Şehri planı ve cami (A) kalıntısı (M. E. Masson) 561
Şekil 3.52 Dandanakan Şehri planı ve cami (A) kalıntısı (S. A. Erşov) 562
Şekil 3.53 Çârcûy Şehri planı (G. E. Trapeznikov/M. E. Masson) 563
Şekil 3.54 Nisa Şehri planı (B. D. Jukov/M. E. Masson) 564
Şekil 3.55 Dihistân Şehri planı (M. E. Masson/S. Hmelnitskiy) 565

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, 7-13. yüzyıllar arasında Orta Asya'da inşa edilmiş olan camilerin detaylı bir şekilde mimari özellikleri verilerek tipolojik olarak sınıflandırılması yapılmıştır. Aynı zamanda bu tezde, Moğollar öncesinden günümüze ulaşmış camilerin yerel, çevresel ve yabancı mimari anlayışlarla olan etkileşimleri ile bu camilerin Ortaçağ şehirlerindeki konumları üzerinde durulmuştur.

19. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar Orta Asya Ortaçağ camileri hakkında önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda camiler hakkındaki bilgilerimiz daha çok tekil veya monografik değerlendirmelerle sınırlı kalmıştır. Bu tarz çalışmalar, bizlere camiler hakkında derinlemesine bilgiler sunsa da Orta Asya'daki Moğollar öncesi cami tipleri ve bu cami tiplerinin gelişimi konusundaki bilgilerimizi gölgede bırakmıştır. Böylece günümüze kadar Orta Asya'daki Ortaçağ cami mimarisi sistemli bir temele oturtulamamıştır. Fakat son yıllarda yapılan bazı çalışmalarda, camiler tipolojik olarak sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Bununla beraber bu tipolojik sınıflandırmalarda birçok eksiklikler görülmektedir. Bu bağlamda bu çalışmayla birlikte geniş bir coğrafyaya yayılan Orta Asya bölgesindeki Moğollar öncesinde yapılmış olan camilerin tipolojik olarak detaylı bir sınıflandırılması yapılarak camilerin mimari gelişimleri verilemeye çalışılmıştır. Böylece henüz netlik kazanmamış olan Moğol öncesi Ortaçağ Orta Asya cami tipolojisi konusunun bir temele oturtulup daha anlaşılır olmasına çalışılmıştır. Bu anlamda kapsamlı bir çalışma olan "Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)" başlığı altındaki bu tezde, Moğollar öncesi cami mimarisi bütün özellikleriyle ortaya konulup bilimsel bir zemine oturtulmasına çalışılmıştır.

Tezimin belirlenmesindeki ve hazırlanmasındaki bilimsel katkılarından ve bu tez çalışması sırasında her anlamda göstermiş olduğu destek, titizlik, duyarlılık, anlayış ve sabırdan dolayı tez danışmanım Prof. Dr. Uğur Tanyeli'ye teşekkür ederim. Tez çalışmam sırasında bana her konuda sağladığı anlayış, destek ve yardımlarından ötürü Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya'ya teşekkür ederim. Ayrıca tezimin oluşumundaki değerli katkılarından ve desteklerinden dolayı, Prof. Dr. Ara Altun'a, Prof. Dr. Baha Tanman'a, Prof. Dr. Günkut Akın'a, Doç. Dr. Nuran K. Pilehvarian'a, Doç. İlknur Kolay'a ve Doç. Dr. Bülent Tanju'ya teşekkür ederim. Tezde kullandığım Rusça kaynakların tercümesindeki yardımlarından ve bu tercümeler sırasında göstermiş olduğu ilgi, anlayış ve sabrından dolayı Dr. Rysbek Alimov'a teşekkür ederim.

"Ortaçağ Orta Asya Camileri" konulu projemi maddi yönden destekleyerek 2003 yılında üç ay boyunca Orta Asya'daki camiler üzerinde incelemeler yapmamı sağlayan ve bu anlamda tezimin ortaya çıkmasında önemli katkısı olan Türk-Amerikan İlmi Araştırmalar Derneğine teşekkür ederim.

2003 yılında Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da yaptığım incelemeler sırasında her konuda göstermiş oldukları destek ve yardımlardan ötürü başta Özbekistan Bilimler Akademisi Semerkand Yahya Gulyamov Arkeoloji Enstitüsü olmak üzere, Özbekistan'da Surhanderya Bölgesi Arkeoloji Müzesi'ne, Kazakistan Bilimler ve Eğitim Bakanlığı Margulan Arkeoloji Enstitüsü'ne ve Kırgızistan Ulusal Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'ne teşekkür ederim. Ayrıca Semerkand Arkeoloji Enstitüsü eski Müdürü Prof. Dr. Temur Şirinov'a ve bu enstitüye bağlı çalışan arkeologlardan, Dr. Abdulhamıd Anarbaev'e, Abdisabur Raimkulov'a ve Restoratör Akhadova Gulnora'ya, Semerkand'da SamGASİ Üniversitesi'nde görevli Mimar M. Ahmedov'a, Özbekistan'da Surhanderya Bölgesi Arkeoloji Müzesi Müdürü Doç. Dr. İsmoil Botirov'a ve bu müzede görevli Arkeolog Dr. Annaev Tohtaş'a, Almatı Margulan Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Arkeolog Prof. Dr. Karl Baypakov'a ve Kazakistan'da bulunan Otrar Arkeoloji Müzesi Müdürü Arkeolog Muhtar Koja'ya, Taraz Müzesi Müdürü B. Kuzembay'a, Mimar-Restoratör N. G. İmaçanov'a Bişkek'te bulanan Kırgızistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Başkanı Vladimir

Ploskih'e, Kazakistan'daki Ahmet Yesevi Üniversitesi ve Kırgızistan'daki Manas Üniversitesi çalışanları ile Ahmet Yesevi Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Başkanı M. Yeleov'a ve Taşkent, Semerkand, Namangan, Peykend, Bişkek ile Almatı müzeleri görevlilerine Orta Asya'da yaptığım, arazi, kütüphane ve müze incelemelerim sırasında göstermiş oldukları destek ve ilgilerinden dolayı teşekkür ederim.

Son olarak 2003 yılında Orta Asya'daki incelemelerim sırasında büyük bir özveri ve sabırla bana yardım eden sevgili eşim Konservatör Hande Çeşmeli'ye ve tez hazırlığım sırasında her konuda göstermiş oldukları destek ve anlayış için sevgili aileme içtenlikle teşekkür ederim.

ÖZET

Bu tezde, Orta Asya'da Moğollar öncesinde 7-13. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olan camiler tipolojik olarak sınıflandırılmıştır. Bütün mimari özellikleriyle ortaya konulan camilerin kökenleri, başka yapılarla olan etkileşimleri ve benzerlikleri üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada cami tiplerinin oluşumunda yerel ve çevresel mimari ile yabancı mimari anlayışların etkileri açığa çıkarılmıştır. Ayrıca, camilerin şehirlere nasıl konumlandıkları ve bu konumlanmayı etkileyen faktörler ile bunun camilerin mimari kompozisyonlarıyla olan ilişkileri üzerinde durulmuştur. Camiler ayrıntılı bir biçimde incelenerek henüz problemli olan Moğollar öncesi Orta Asya cami mimarisi konusunun üzerindeki soru işaretlerinin kaldırılmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Moğollar öncesi, camiler, tipoloji, kentsel konum

ABSTRACT

In this thesis, the mosques built in the Central Asia between the 7th and the 13th centruries, prior to the Mongolians, have been classified typologically. Roots, interactions with other buildings, and similarities of the mosques, introduced with all their architectural features, are emphasized. The effects of the local and neighboring architecture and the foreign architectural perceptions on the emergence of the mosque types have been revealed. Besides, the stress is laid on how the mosques were positioned in the cities and the factors affecting this positioning as well as the relations of it with architectural composition of the mosques. By examining the mosques in detail, it has been tried to clarify the pre-Mongolian Central Asian mosque architecture, which is yet a problematic subject.

Keywords: Central Asia, pre-Mongolian, mosques, typology, urban site

1. GİRİŞ

Bu çalışmada, Orta Asya'da 7-13. yüzyıllar arasında inşa edilen camiler, tipolojik olarak sınıflandırılarak, detaylı bir şekilde mimari özellikleri ve mimari gelişimleri incelenmeye çalışılacaktır.

Prehistorik çağlarda kısmen yerleşik düzene geçilmiş olan Orta Asya'da, bu devirlerden itibaren gelişmeye başlayan Orta Asya mimarisi, Araplar öncesinde yapı tipleri, konstrüksiyon ve süsleme açısından zengin örnekler sunmuştur. Bölgede Araplar öncesinde belirli bir olgunluğa ulaşan mimari, sonraki yüzyıllarda gelişecek olan Orta Asya mimarisinin temellerini meydana getirmiştir. 7. yüzyılın ortalarında bölgeye yabancı olan İslami kültürün yayılmasıyla birlikte, mimari anlamda yeni oluşumlara gidilmeye başlanmıştı. Orta Asya mimarisinde yeni bir devrin başlamasıyla, yapı ustaları doğal olarak eski gelenekteki inşa tarzlarına devam etmekle beraber, bu değişim dalgası içinde yeni arayışlara ve çözümlere yönelmeye de başlamışlardı. 7-13. yüzyıllar arasında her anlamda önemli değişimlerin yaşandığı Orta Asya'da, mimari alanda da yeni kapıların açıldığı bir devirdir. Eski yapı türlerinin bazıları İslami kültür içinde devam bulurken, bazıları da artık anlamını yitirmeye başlamıştı. İslami kültürle birlikte Orta Asya'da, fonksiyonel açıdan ihtiyaç duyulan farklı yapı türleri gelişmeye başlamıştır. Bu yapı türlerinden İslam dinin simgelerinden en önemlisi olan camiler, 7. yüzyılın ortalarından itibaren Orta Asya topraklarında yayılmaya başlamıştır. Ortaçağ İslam uygarlığının doğu sınırındaki bir eyaleti olan Orta Asya'da inşa edilen erken İslami devir camileri, doğal olarak caminin doğduğu vatanından, bir çok yönden daha farklı bir anlayışla biçimlenmişlerdi. Orta Asya'nın kendi öz yapısal mirası ile beslenen camiler, aynı zamanda cami mimarisinin doğduğu toprakların mimari gelenekleri ile de şekillenmişti. 7-13. yüzyıllar arasında farklı anlayışlarla inşa edilmiş olan bu camilerin bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Bunların da bir çoğunun temel kalıntıları kalmıştır. Ayakta olanlar ise zaman içinde birçok onarımlar ve eklentiler geçirerek orijinal durumlarını kısmen kaybetmişlerdir. Bu yüzden camilerin yapısal özellik ve mimarilerini analiz ederken orijinal durumlarını tespit etmekte karşımıza güçlükler çıkmaktadır. Ayrıca camilerin çoğunun kitabelerinin olmaması ve tarihi kaynaklarda inşa tarihlernin kaydedilmemiş olması nedeniyle yapıların tarihlendirilmesinde de problemlerle karşılaşmaktayız. Bilim dünyasının 19. yüzyıldan beri üzerinde çalışmalar yapmış olduğu bu camiler üzerindeki sır perdesi henüz tamamıyla ortadan kaldırılamamıştır. Daha sonradan üzerinde daha detaylı durulacağı üzere, bugüne kadar yapılan çalışmalarda camiler daha çok tekil veya monografik incelemelerle sınırlı kalmıştır. Bu çalışmalarda, yapıların detaylı bir şekilde mimari özellikleri verilmekte ve benzer yapılarla

olan ilişkileri üzerinde durulmaktadır. Camilerin topluca değerlendirildiği az sayıdaki çalışmada ise camilerin tipolojik olarak sınıflandırılması konusunun yeteri kadar açıklığa kavuşturulamadığı anlaşılmaktadır. Genel olarak günümüze kadar yapılan araştırmalarda, Orta Asya erken İslami devir camileri konusu belirli bir sistemle incelenmediği için bu camilerin mimari gelişimleri netlik kazanamamıştır.

Bu çalışmanın içeriğini; bilimsel, kültürel, siyasi ve ekonomik açıdan belki de Ortaçağ'ın en parlak zamanlarını yaşayan Ortaçağ İslam uygarlığının en doğu bölümünü oluşturan Orta Asya topraklarında, farklı bir kültürel ve siyasi ortama geçilen Moğollar devrine kadar yapılan 7-13. yüzyıllar arasındaki erken İslami devir camileri oluşturmaktadır. İnceleme kapsamında genel hatlarıyla; Hazar Denizi'nden Issık Göl'e, Aral Gölü'nden Baktria bölgesine kadar olan Orta Asya topraklarında, 7-13. yüzyıllar arasında yapılan erken İslami devir camileri ele alınmıştır. Günümüzde bu bölgeler Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Güney Kazakistan ve Kuzey Afganistan sınırları içinde kalmaktadır (Şekil 1.1).

Şekil 1.1 Orta Asya Haritası

Bu çalışmada, mimarlık tarihi açısından önem arz eden Orta Asya erken İslami devir camilerinin her biri detaylı bir şekilde analiz edilip, tipolojik olarak sınıflandırılmıştır. Bu amaçla, geçmiş dönemlerde konu dahilindeki camiler üzerinde incelemeler yapmış olan araştırmacıların yayınları araştırılmıştır. Aynı zamanda Orta Asya erken devir camileri hakkında ışık tutan tarihi kaynaklar da araştırılmıştır. Bu çalışmanın bir bölümünü de, günümüze ulaşmış Orta Asya camilerinin çoğu üzerinde yerinde yapmış olduğum

incelemelerin sonuçlarını kapsamaktadır. 1998, 2001 ve 2003 yıllarında Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da yer alan erken İslami devir camilerini yerinde inceleyerek, bu camilerin son durumlarını detaylı bir şekilde fotoğraflayarak, ölçümlerini gerçekleştirdim. Yerinde yaptığım incelemelerin sonuçları, bu çalışmada değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında, camilerin detaylı bir şekilde mimari özellikleri verilerek, bu camilerin mimari ve süsleme açısından benzer yapılarla olan ilişkileri de değerlendirilmiştir. Aynı zamanda camilerin beslendikleri yerel mimari dışında, çevre coğrafyalardaki mimariyle de olan etkileşimleri ve benzerlikleri üzerinde de durulmuştur. Orta Asya erken İslami devir camilerinin şekillenmesinde ve tipolojik gruplar oluşmasında yerel ve yabancı mimari anlayışların etkilerinin bu çalışmada irdeleneceği gibi, camilerin belirli amaçlar doğrultusunda, şehre nasıl konumlandıkları ve bunun cami mimarisine ne biçimde yansıdığı da sorgulanacaktır.

Uzun yıllardır üzerinde incelemeler yapılmasına karşın, özellikle bu çalışmaların birbirlerinden kopuk olmasından ve yeteri kadar tanıtılamamış olduğundan dolayı bilim dünyasında hak ettiği kadar değerlendirilememiş olan Orta Asya erken İslami devir camileri, topluca değerlendirilip bilimsel anlamda bir temele oturtulduğu taktirde mimarlık tarihinde yeni değerlendirmelere gidilebileceği beklenebilir. Bilim dünyasında özellikle İslam mimarisinin erken dönemleri değerlendirildiği zaman sadece Orta Asya'da bilinen temel yapıtlar bu değerlendirmeler içinde kullanılmaktadır. Fakat Orta Asya erken İslami devir camileri konusunda daha detaylara inildiği zaman aslında konunun ne kadar zengin ve çapraşık olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada, 7-13. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olup günümüze kadar ulaşmış camilerin, hem tekil hem de genel anlamda tüm kapsamlarıyla mimari özellikleri ve gelişimleri verilerek, tipolojik olarak gruplandırılmıştır. Bu camilerin yapısal olarak kökenlerine inilerek, gelişim çizgileri yakalanmaya çalışılmıştır. Henüz karanlıkta bekleyen Orta Asya erken İslami devir camilerindeki tipolojik gruplama sorunu, bu çalışmayla birlikte mümkün olduğu kadar aydınlığa kavuşturulmasına çalışılarak, bölgedeki ve İslami çevrelerdeki cami mimarisinin gelişimini daha iyi kavramamızı ve sonraki yüzyıllarda gelişen İslam mimarisinin, nasıl temeller üzerinde geliştiğine açıklık getirilmesine yardımcı olunmaya çalışılacaktır.

1.1 Bir Tarihsel Coğrafya Bölgesi Olarak 7-13. Yüzyılda Orta Asya

Bu incelemede, 7-13. yüzyıllar arasında benzer kültürel, tarihsel gelişime ve fiziki-coğrafi özelliklere sahip 50^0-74^0 boylamlar arasında kalan, batıda Hazar Denizi'nden doğuda Pamir Yaylası'na kadar ve 48^0-34^0 enlemler arasında kalan, kuzeyde Aral Gölü'nden güneyde Hindukuş Dağları'na kadar uzanan topraklar, Orta Asya bölgesi içinde değerlendirilmiştir.

Şekil 1.2 Ortaçağ Orta Asya Bölgeleri (S. Hmelnitskiy)

Arap coğrafyacılarına göre; Araplar'ın gelmesinden Moğollar'a kadar (7. yüzyılın ortaları-13. yüzyıllın başları) Orta Asya toprakları birçok bölgeye ayrılmıştı. Bunlar batıdan doğuya doğru; Kumis (Kuzey İran), Cürcân (Türkmenistan/Kuzeydoğu İran), Horasan (Türkmenistan, Kuzeydoğu İran, Kuzey Afganistan "Baktrian/Toharistan"), Amuderya (Ceyhun, Oxus) ve Sirderya (Seyhun, Jaxartes) arasındaki Mâverâünnehr (Özbekistan, Tacikistan, Güney Kazakistan, Batı Kırgızistan) bölgeleriydi. Ayrıca Mâverâünnehr bölgesi kendi içinde çok sayıda bölgeye ayrılmıştı. Fergana bölgesi (Doğu Özbekistan/Kuzey Tacikistan/Batı Kırgızistan), Usrûşene bölgesi (Kuzey Tacikistan), Şâş bölgesi (Doğu Özbekistan), İlak bölgesi (Doğu Özbekistan), İsficâb bölgesi (Güney Kazakistan/Kuzey Kırgızistan), Zerefşân vadisi boyunca Buhara bölgesi (Soğdiyana/Orta Özbekistan) ve Semerkand bölgesi (Soğdiyana/Orta Özbekistan/Kuzey Tacikistan), Huttal bölgesi (Güney Tacikistan), Vahş bölgesi (Güneybatı Tacikistan), Kubâdiyân bölgesi (Güneybatı Tacikistan), Vâşgird bölgesi (Batı Tacikistan), Râşt bölgesi (Batı Tacikistan), Şûmân bölgesi (Batı Tacikistan), Bedehşân

bölgesi (Güneydoğu Tacikistan/Pamir), Saganiyân bölgesi (Surhanderya/Güneydoğu Özbekistan), Harezm bölgesi (Aral Gölü'nün güneyi ve doğusu/Kuzeydoğu Türkmenistan/Kuzeybatı Özbekistan "Karakalpakistan"/Güney Kazakistan) Mâverâünnehr bölgesi içinde yer almaktaydı. Horasan bölgesinin sınırları (batıdan doğuya doğru); Hazar Denizi'nin güneydoğusunda yer alan Kumis ve Cürcân bölgelerinden Hindistan'a kadar uzanmaktaydı. Horasan'ın kuzeyinde Ceyhun Nehri, Mâverâünnehr bölgesi ve güneyinde Kûhistan (Doğu İran) ve Hindukuş sıradağlarının olduğu Sicistan (Sistân/Güney Afganistan) bölgeleri yer almaktaydı. Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasındaki Mâverâünnehr bölgesi ise, batıda Ceyhun Nehri'nden doğuda Pamir Yaylası'na, kuzeyde Aral Gölü'nden güneyde Ceyhun Nehri'ne kadar olan toprakları içermekteydi. Coğrafyacılara göre Horasan ismi, daha geniş bir bölgeyi de ifade etmekteydi. Horasan ismi Farsça'da "doğan güneş ülkesi" anlamında olup, İran'nın doğusundaki İslam ülkelerini kapsamaktaydı. Eski Arap coğrafyacılarına göre, Kumis bölgesinden Tarâz'a kadar uzanan topraklar, Horasan ismiyle anılan bölge sınırları içinde yer almaktaydı. Kumis ve Sicistan (Sistân) bölgeleri de Horasan'a bağlı idi (Şekil 1.2). Tarihte Horasan ismiyle anılan bölge, günümüzde Orta Asya ismiyle anılmaktadır (Anderson, 1852, 193-234; Le Strange, 1905, 382-489; Minorsky, 1937, 94-122; Barthold, 1990, 67-194; Mukkadesî, 1994, 259-310; Şeşen, 1998, 207-267).

Horasan bölgesinin Türkmenistan bölümüne Karakum Çölü hakimdir. Bu bölgeyi batıdan Hazar denizi, doğudan Ceyhun Nehri (Amuderya), kuzeyden Üst Yurt Yaylası ve güneyden Kopet Dağı ile Karakum Çölü çevirmektedir. Kara ikliminin görüldüğü bölgede, genellikle yağışlar seyrektir. Bölgenin bitki örtüsünü genellikle odunsu çalılıklarla, otlar meydana getirmektedir. Karakum Çölü'nün hafif yükseltili kum tepelerinin yer aldığı geniş düzlüklerin hakim olduğu iç kesimlerde, nehirlerin ve yağışların azlığı sebebiyle tarıma elverişli olmayan bu çöllük alanda, nüfus yoğunluğu azdır. Karakum Çölü'nün uzandığı güneydoğu kesimleri, Mugrâp ve Tecen nehirlerinin suladığı geniş bir vaha bölümünden oluşur. Bu nehirlere bağlı kanallarla sulanan vaha, verimli tarım alanlarına ve otlaklara sahiptir. Bu vahada tarımcılık yanında, hayvancılıkla da uğraşılmaktadır. Bu bölümde nüfus yoğunluğu yüksektir. Tarihte doğudan gelen İpek Yolu'nun geçtiği günümüzdeki adıyla Mari eski adıyla Merv bölgesi, bu vahanın merkezini oluşturmaktaydı. Merv, Serahs, Dandanakan, Başane gibi tarihi şehirler, Merv bölgesi ve çevresinin önemli yerleşimleriydi. Bölgenin güneyi ve güneybatı kısımlarında uzanan Kopet Sıradağları, yükseltiyi artırmaktadır. Fazla yağış alan bu dağlık kesimde, genellikle verimli toprakları ve zengin otlakları sayesinde, dağ eteklerinde tarım ve hayvancılıkla uğraşılmaktadır. Bu bölgede nüfus yoğunluğu yüksektir. Günümüzde Aşkabat ve çevresi bu dağlık kesimin en önemli kısmını oluştururken, tarihte Nisa ise bölgenin en

önemli yerleşimlerinden biriydi. Karakum Çölü'nün uzandığı bölgenin doğusunda ise, Ceyhun Nehri'nin suladığı verimli toprakları ve zengin otlakları sayesinde tarımcılık ve hayvancılık yapılabilmektedir. Nüfus yoğunluğu açısından kalabalık olan bu bölümde, Türkmenabat (Çârcûy/Âmul) ve Kerki önemli yerleşimlerdir. Karakum Çölü'nün güney batısında Hazar Denizi'ne dökülen Atrek Nehri'nin suladığı alan, yine yerleşimlerin yoğunlaştığı bir çevredir. Günümüzde Kızıl Arvat ve Kızıl Atrek şehirleri ile tarihi Dihistân Şehri bu bölgenin önemli yerleşimleridir. Türkmenistan sınırları içinde kalan Kuzey Horasan'ın kuzeyini kaplayan topraklar Harezm bölgesi içinde yer almaktadır. Karakum Çölü'nün sınırlarında yer alan Harezm bölgesinin bu kısmı özellikle Amuderya Nehri'nin suladığı verimli topraklardan oluşmuştur. Kunya Urgenç ve Şah Senem bölgenin önemli tarihi yerleşimleriydi.

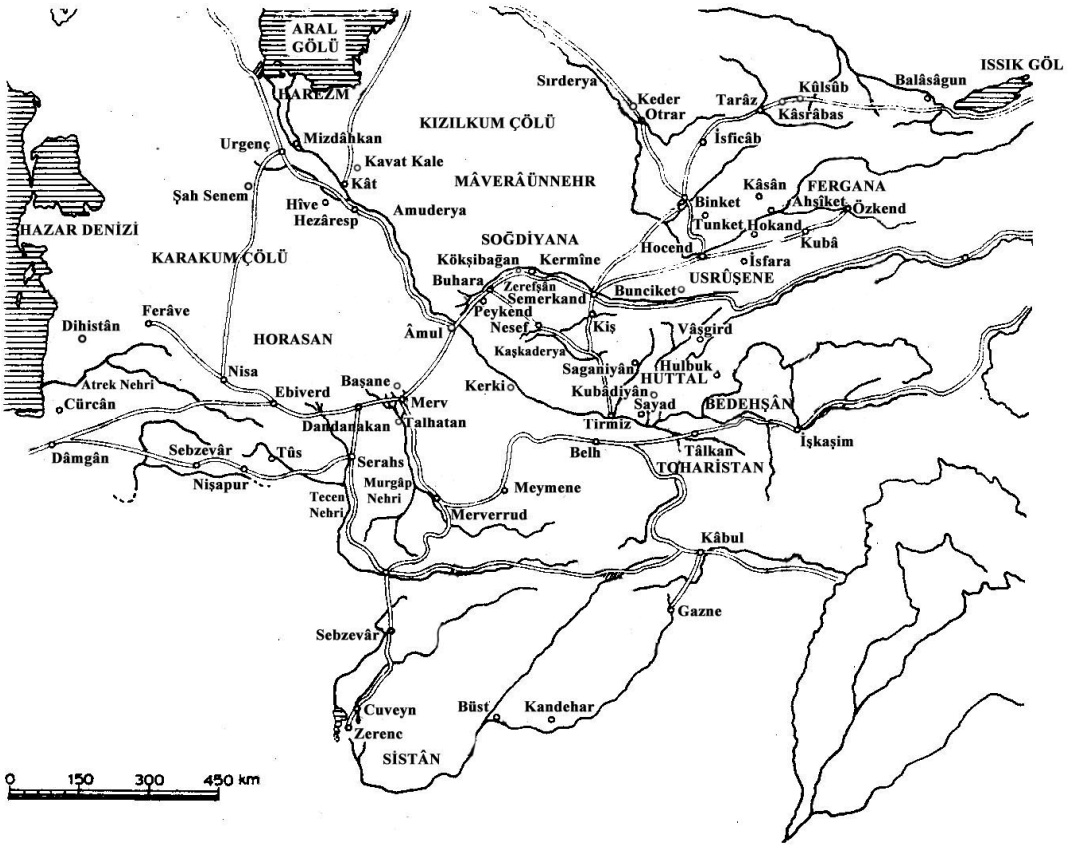
Horasan'nın kuzeydoğu İran çevresinde, Elburz Sıradağları ile Kopet Sıradağları yer almaktadır. Yağış oranın yüksek olduğu bu bölgede, verimli toprak alanları ve otlaklar yer almaktadır. Vadilerle ayrılan bu kısımda Meşhed, Nişâpûr ve Sebzevâr gibi önemli tarihi yerleşimler bulunmaktadır. Horasan'nın bu kesiminin güneyini ve batısını Büyük Çöl kuzeyini ve kuzeybatısını Kopet ve Elburz sıradağları, doğusunu ise Hindukuş Dağları çevrelemektedir. Horasan'nın Kuzey Afganistan'da kalan kısmının kuzey kesimlerine ovalık alanlar hakimdir. Düzlüklerin hakim olduğu bu kesimde, Ceyhun Nehri'ne bağlı nehirlerle sulanan tarım alanları bulunmaktadır. Otlaklarda hayvancılık ile de uğraşılmaktadır. Afganistan'nın güneyi olan Sicistan (Sistân) bölgesine doğru vadilerle ayrılmış Hindukuş Dağları hakimdir. Aynı zamanda vadiler boyunca akan Mugrâp, Herirud ve Hilmend nehirleri, bölgenin şekillenmesinde önemli rol oynamaktadırlar. Bu vadilerde ve dağ eteklerinde, ağırlıkta olarak tarımcılığın yanında hayvancılıkla da uğraşılmaktadır. Amuderya Nehri'nin suladığı Kuzey Afganistan'nın batısında Kopet Sıradağları, doğusunda Hindikuş Dağları ve Pamir Yaylası, kuzeyinde Amuderya Nehri ve güneyde Hindikuş Dağları yer alır. Kuzey Afganistan'da eski ticaret yolu üzerinde bulanan Belh, bölgenin önemli tarihi yerleşimlerinden biridir.

Günümüzde büyük bir çoğunluğu Özbekistan sınırları içinde kalan Mâverâünnehr bölgesi, batıda Amuderya ve doğuda Sirderya nehirleri arasındaki toprakları içermektedir. Bu bölgenin kuzeyinde Aral Gölü ve Sirderya Nehri, güneyinde Amuderya Nehri bulunmaktadır. Kara ikliminin görüldüğü bölgenin orta ve kuzey kesimlerine Kızılkum Çölü hakimdir. Kuzey kesimlerinde (Harezm), Amuderya ve Sirderya nehirlerinin Aral Gölü'ne döküldükleri yerin doğu ve güney bölümlerinde, alüvyonlu topraklar yer almaktadır. Düzlüklerin hakim olduğu kuzey kesimlerde, nehirler ve nehirlere bağlı kanallar ile sulanan verimli toprakları sayesinde

bu bölgede tarih boyunca tarımdan geniş ölçüde faydalanılmıştır. Bölgenin kuzeyinde (Harezm) uzanan Kızılkum Çölü, Amuderya ve Sirderya nehirlerine bağlı kanalar vasıtasıyla sulanmakta ve bu nehirlerin kıyılarında tarım yapılabilmektedir. Bölgenin bu kesimlerinde, nüfus yoğunluğu ve yerleşimler artmaktadır. Hive, Kât ve Kavat Kale , gibi tarihi yerleşimler Özbekistan'nın kuzeyinde Amuderya Nehri'nin doğusunda Harezm bölgesi içinde yer almaktadır. Kızılkum Çölü'nün sınırında Sirderya Nehri boyunca Türkistan, Otrar ve Keder (Kuyruk Tepe) gibi önemli tarihi yerleşimler günümüzde Güney Kazakistan sınırları içinde kalmaktadır. Yine Güney Kazakistan'da Sirderya Nehri'nin doğusunda İpek Yolu üzerinde yer alan Tarâz (Cambul), Kâsrâbas (Akır Taş) ve Kûlsûb (Ornek) önemli tarihi yerleşimlerdir. Kızılkum çölünün orta kesimlerinde, nehirlerin ve yağışların azlığı sebebiyle tarım yapılamamaktadır. Bu yüzden bölgede tarih boyunca nüfus yoğunluğu az kalmıştır. Fakat Kızılkum çölünün güneyinden geçen Zerefşân Nehri'ne bağlı sulama kanalları ile beslenen çok verimli topraklarda, geniş ölçüde tarım ve hayvancılık yapılabilmektedir. Bu bölge tarihte olduğu gibi günümüzde de yerleşim yoğunluğunun yüksek olduğu bölgeleden biridir. Zerefşân Nehri boyunca uzanan ve İpek Yolu üzerinde olan Peykend, Buhara ve Semerkand gibi tarihi şehirler bölge için dikkate değer yerleşimlerdir. Zerefşân vadisinin güneyinde yer alan Kaşkaderya bölgesinde Nesef (Karşi) ve Kiş (Şehrisebz), Surhanderya bölgesinde Tirmiz, Saganiyân ve Sapol Tepe önemli tarihi yerleşimlerdir. Mâverâünnehr bölgesinin doğu kesimleri (Sirderya Nehri'nin doğusu) vadilerle ayrılan Tiyan Şan Dağları sayesinde yükselmektedir. Mâverâünnehr bölgesinin doğusunu oluşturan Fergana Vadisi, Zerefşân Vadisi gibi Orta Asya'da tarım ve hayvancılığın yapıldığı önemli bölgelerden biridir. Ahsikent, Kubâ, Hokand ve Özkend Fergana vadisinin önemli tarihi yerleşimleridir. Mâverâünnehr bölgesinin doğu kesimleri (Sirderya Nehri'nin doğusu) vadilerle ayrılan Tiyan Şan Dağları sayesinde yükselmekte olup fazla yağış alan bu dağ eteklerinde ve vadilerde tarım ve hayvancılıkla uğraşılmaktadır. Zengin nehirlerin aktığı bu dağlarda ve vadilerde ormanlık ve çayırlık alanlar hakimdir. Fergana Vadisi'nin doğusunda Kırgızistan içlerini boydan boya Narin Nehri kat etmektedir. Verimli topraklara sahip Narin Vadisi civarında tarih boyunca yerleşim yoğunluğu yüksek kalmıştır. Yine yerleşimlerin yüksek olduğu yerlerden biri de Kırgızistan sınırları içinde yer alan Issık Göl çevresidir. Kırgızistan'ın kuzey bölümünü oluşturan Çu Havzası'ndaki verimli topraklar da şehirleşme anlamında yoğunluk görülmektedir. Bu bölgede tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Burana (Balâsâgun) önemli tarihi yerleşimler biridir. Zerefşân, Mugrâp, Vahş ve Penc gibi nehirlerin aktığı çeşitli vadilerle bölünen Pamir Yaylası'nın ve Tiyan Şan Sıradağı'nın yükseltiği, Usrûşene, Huttal, Vahş, Kubâdiyân, Vâşgird, Râşt, Şûmân, Bedehşân gibi bölgeler günümüzde Tacikistan

sınırları içinde yer almaktadır. Güney Tacikistan'da Kubâdiyan ve Huttal bölgelerinde Kubâdiyân ve Hulbuk, Kuzey Tacikistan'da Usrûşene bölgesinde Leninabad (Hocend) ve Bunciket (Şehristan) gibi yerleşimler Tacikistan sınırları içinde kalan önemli tarihi yerleşimlerdendir.

Genellikle kara ikliminin görüldüğü Orta Asya, uçsuz bucaksız geniş düzlüklerin görüldüğü hafif yükseltili kumlu tepelerden oluşan çöllük alanlardan ve steplerden meydana gelmiştir. Bölgenin özellikle doğu ve kısmen güney kesimleri dağlık alanlardan oluşmuştur. Alçak kesimlerde otsu ve küçük odunsu bitkiler görülürken yüksek kesimlerde ormanlık ve çayırlık alanlar yer almaktadır. Tarih boyunca Orta Asya'da çöllük alanlarda nehirler ve bu nehirlere bağlı sulama kanalları vasıtasıyla sulanan verim topraklarda, göl kenarlarında tarım yapılmaktaydı. Orta Asya'da prehistorik çağlardan itibaren özellikle Hazar Denizi'nin doğu sahillerinde, Karakum Çölü'nün sulandığı Kopet Dağı eteklerinde ve Merv Vahası'nda, Zerefşân Vadisi'nde, Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin döküldüğü Aral Gölü'nün güneyi ve doğusundaki alanları kapsayan Harezm bölgesinde, Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin aşağı ve yukarı mecralarında, Fergana Vadisi'nde, Narin Vadisi'nde, Çu Havzasında, Issık Göl çevresinde yerleşim anlamında yoğunluk görülmekteydi. Aynı zamanda bu bölgelerden geçen İpek Yolu sayesinde de yerleşim yoğunluğu yükselmiştir (Şekil 1.3).

Şekil 1.3 Ortaçağ Orta Asya Şehirleri (B. Gafurov/S. Hmelnitskiy/İ. Çeşmeli)

Prehistorik dönemlerde kısmen yerleşik düzene geçilmiş olan Orta Asya'da, M.Ö. 2000'lerde Kuzey Avrupa'dan gelen toplulukların istilası görülmektedir. Horasan'da Partlar'ın Mâverâünnehr bölgesinde Harezmliler'in (Aral Gölü'nün güneyi ve doğusunda) ve Soğdlular'ın (Zerefşân Vadisi boyunca), Baktrian bölgesinde (Kuzey Afganistan) Baktralılar'ın ve Sirderya Nehri'nin doğusunda göçebe Sakalar'ın görüldüğü Orta Asya toprakları, sonradan Persler'in (M.Ö.6-4. yüzyıllar) egemenliğine geçmiştir. Bu dönemlerde Mazdeizm inancıyla birlikte İran kültürünün hissedildiği bölgede, M.Ö. 4. yüzyıl ortalarında Makedonyalı Büyük İskender'in bölgeyi işgal etmesiyle kültür dünyasında bir değişim görülmüş, İran kültürü yanında, Helenistik kültür de bölgeyi etkilemeye başlamıştır. M.Ö. 4-3. yüzyıllar arasında bölge, Yunan asıllı Seleukoslar'ın daha sonra Baktrianlar'ın (M.Ö. 3-2. yüzyıllar) eline geçmiştir. M.Ö. 3.yüzyılda Seleukus devletini yıkan Partlar (M.Ö. 3. yüzyıl-M.S. 3. yüzyıl) ise, Horasan bölgesini egemenlikleri altına almışlardır. Bu dönemlerde Orta Asya'da Helenistik kültür yaşanıyordu. Greko-Baktrian kültürünün görüldüğü Orta Asya, doğudan gelen Yüeçiler'in meydana getirdiği Kuşan İmparatorluğu'nun (M.Ö. 2- M.S. 5. yüzyıllar) egemenliğine girmiştir. Kuşanlılar'la birlikte bölgeyi Budist kültürü etkilemeye başlamıştır. Bu dönemde Helenistik kültür ile Budist kültürü kaynaşmış ve Greko-Budist denilen melez bir kültür ortamı doğmuştur.

Kuşan egemenliğine son veren Sasaniler (M.S. 3-7. yüzyıl) M. S. 4-5. yüzyıl arasında bölgede egemenlik kurarlar. Sasaniler'in Orta Asya'daki egemenlikleri 5. yüzyılda doğudan gelen göçebe Eftalitler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Daha sonraki yüzyılda Orta Asya yine göçebe bir kavim olan Göktürkler (6-8. yüzyıllar) tarafından egemenlik altına alınmıştır. Sasaniler Horasan bölgesinde, Göktürkler Mâverâünnehr bölgesinde hakimiyet kurmuşlardır. Eftalitler ve Göktürkler zamanında, Orta Asya'da bozkır göçebe kültürü de hissedilmiştir. Sasaniler zamanında Orta Asya tekrar İran kültürü tesiri altına girmiştir. Sasaniler zamanında geliştirilen Persler'in Mazdeist inancı kaynaklı Zerdüştlük inancı, Orta Asya'da hakim din olmuştur. Aynı zamanda bölgede Nesturilik, Maniheizm, Budizm gibi inançları görmekte mümkündü. İslamiyet'ten önce Orta Asya farklı ırktan, dinden ve dilden insanların kaynaştığı bir bölgeydi. Hindistan, Çin, Helenistik ve bozkır göçebe gibi kültürlerin tesiri altında kalmasına rağmen Orta Asya özellikle İran kültürü etkisindeydi. Bölgede ateşe tapınılan Zerdüşlük inancı hakimdi. Araplar öncesinde farklı ulusların işgaline uğramasına karşın Orta Asya'nın yerel halklarından biri de özellikle Zerefşân Vadisi boyunca yaşayan Soğdlulardı. Şehirlerde yaşayan ve şehirlerin yönetiminden sorumlu olan bu yerel halk, tarım ve ticaretle uğraşmaktaydı. Feodal düzende şehir devletçikleri kuran Soğdlular, Asyanın doğusundan

batısına uzanan ticaret yolları üzerinde koloni şehirler kurmuşlardır. Bu topluluk, İslamiyet sonrasında gelişen Orta Asya mimarisi ve sanatını da derinden etkilemiştir.

Horasan bölgesi, 7. yüzyıllın 2. yarısında, Mâverâünnehr bölgesi 8. yüzyılın ilk yarısında Arapların işgaline uğramıştır. Orta Asya'nın Müslümanlaşmaya başlaması 7. yüzyılın ortalarında başlamış ve 10. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. İslamiyet 10. yüzyıla kadar Hazar Denizi'nden Tarâz'a kadar yayılmıştır. Arapların Orta Asya'nın orta ve batı kesimlerine yayılması sırasında, 8. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya'nın doğu kesimlerinde Issık Göl, Çu ve Narin vadileri Karluk, Yağma, Çiğil ve Tohsi gibi Türkler'den oluşan göçebe toplulukların istilasına uğramıştır. Tarâz, Araplarla göçebeler arasında sınır olmuştur. Bu dönemlerde Orta Asya'da, Araplarla Türkler arasında egemenlik mücadelesi meydana gelmişti. Bu göçebe topluluklar, Orta Asya'ya geldikten sonra yerleşik düzene geçmeye başlamışlardır. Şamanizm, Budizm. Maniheizm, Zerdüştlük, Nesturilik gibi farklı inançların etkisinde olan bu topluluklar, 10. yüzyılın 2. yarısından sonra Müslümanlaşmaya başlamışlardır. Bu dönemlerde Orta Asya'da egemenlik kuran Samanoğulları (874-999), bahsettiğimiz topluluklarca kurulan Karahanlılar (840-1212) tarafından 10. yüzyılın sonlarında tarih sahnesinden silinmiştir. Samanoğulları'nın dağılmasından sonra 11. yüzyılın başlarında Mâverâünnehr bölgesi Karahanlılar'ın, Horasan Gazneliler'in (962-1186) eline geçmiştir. Orta Asya'da bundan sonra Türk-İslam medeniyeti oluşmaya başlamıştır. Aynı yüzyıl içinde, göçebe Oğuzlar'ın meydana getirdiği Selçuklular (1040-1157), 11. yüzyılın ortalarında Horasan'ı ele geçirmişlerdir. Selçuklular'ın dağılmasından sonra 12. yüzyılın 2. yarısında Horasan ve Harezm, Harzemşahlar'ın (1077-1231) eline geçmiştir. Mâverâünnehr'de egemenlik kuran Karahanlılar, 13. yüzyıl başlarında Karahitaylar ve Harzemşahlar tarafından tarih sahnesinden silinmiştir. Yine 13. yüzyılın başlarında doğudan gelen göçebe bir kavim olan Moğollar, tüm Orta Asya bölgesini egemenliği altına almıştır. Orta Asya, Moğollardan sonra farklı bir siyasi ve kültürel çevrenin etkisine girmiştir (Minorsky, 1937, 94-122; Barthold, 1962, 1-53; Barthold, 1990, 195-403; Rice, 1965; Knobloch, 1972; Chmelnizkij, 1989, 10-35; Hmelnitskiy, 1992, 13-35; Hmelnitskiy 1996a, 14-45; Hmelnitskiy, 2000, 7-33; Şeşen, 1998, 207-267).

1.2 Orta Asya Camilerinde (7-13. Yüzyıllar) Tipolojik Gruplama Sorunsalı

Orta Asya'ya yayılmış olan erken İslami devir camileri hakkında günümüze kadar önemli çalışmalar yapılmasına karşın, halen bilinmeyen yönleri olan camiler, gizemlerini korumaktadırlar. Bir kısmını tarihi kaynaklardan da bildiğimiz erken devir camilerinin çoğunun günümüze ulaşmamış olması, günümüze ulaşanlarının bir kısmının sadece temel kalıntılarının kalması, kısmen veya tam olarak ayakta olan camilerin çoğunun zaman içinde değişikliklere uğraması ve kitabelerinin olmaması yapılar hakkındaki bilgilerimizi zayıflatmaktadır.

Orta Asya gibi geniş bir coğrafyaya yayılmış olan erken İslami devir camileri, doğal olarak bölgede geçmiş devirlerden süregelen değişik ve zengin mimari yaklaşımlarla yoğrulmuştur. Orta Asya'da günümüze ulaşan camilerin yapısal özelliklerinden dolayı, bunların tek bir üslupsal gelenekte inşa edilmediği açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu camiler, beslendikleri yerel ve yabancı farklı mimari anlayışlardan dolayı değişik tarzlarda vücuda gelmişlerdir. Dolayısıyla, Orta Asya'ya yayılmış olan camiler de tipolojik bir birliktelikten bahsedemeyiz. Her cami grubu kendi içinde bir gelişim göstermektedir. Bu yüzden her bir ayrı cami tipini kendi içinde gruplandırarak değerlendirmek, daha doğru tespitlere ulaşmamızı sağlayacaktır. Camilerin değişik mimari üsluplarda inşa edilmesinde çeşitli faktörler söz konusu olmuştur. Bunların başında, geçmişten gelen mimari anlayışların Orta Asya cami mimarisi üzerindeki etkisi gelmektedir. Kültürel anlamda bir geçiş döneminde inşa edilmiş olan erken devir camiler, doğal olarak bölgenin eski mimari özelliklerini de bünyesinde barındırmıştır.

Öte yandan, Orta Asya'da İslamiyet'in yayılması bütün bölgelerde aynı zamanda gerçekleşmemiştir. Mesela bu nedenle bir taraftan camiler inşa edilirken, bir taraftan da pagan inanışıyla bağlantılı tapınakların inşasına da devam edilmiştir. İslamiyet sonrasında bazı Orta Asya şehirlerinde İslami inanış ile birlikte farklı dinsel inanışlar iç içe yaşamaktaydı. Örneğin İslamiyet sonrasında bazı bölgelerde Hıristiyanlara ait manastırlar ve kiliseler yer almaktaydı. Camilerin mimari kompozisyonlarının oluşmasında yerel mimari özelliklerin etkisi olduğu gibi yabancı mimari anlayışların da güçlü etkileri bulunmaktaydı. Bu yüzden camilerin üslupların da farklılaşmalar gözükmektedir. Camiler yerel yapısal geleneklerle beslendiği gibi camilerin ortaya çıktığı ve geliştiği bölgelerde, daha önceden belirli tipolojilere ulaşmış cami modelleri de Orta Asya'ya ithal edilmişlerdir. Cami tiplerinin çeşitlenmesinde, belirli ihtiyaçlar ve kaygılar gözetilerek camilerin şehirlerin değişik yerlerine konumlanması da etkili olmuştur. Camilerin şehirlerin çeşitli yerlere konumlanmasında dini, sembolik, siyasi, ekonomik, güvenlik, nüfus yoğunluğu, arazi problemi ve eski kültsel alanların değerlendirilmesi gibi sebepler etken olmuştur.

Orta Asya cami mimarisi üzerindeki incelemeler, 19. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar gelmiştir. Bu konudaki çalışmalar, salt tek bir cami üzerinde olduğu gibi, camilerin genel monografik çalışmalar içinde de değerlendirildiği araştırmalar olmuştur. Orta Asya'da yapılan çeşitli kazılarda ortaya çıkartılan cami kalıntıları da ayrıca değerlendirilmiştir. Fakat camilerin topluca değerlendirildiği detaylı çalışmalar ve camilerdeki tipolojik gruplama sorunsalı az sayıdaki çalışma dışında sınırlı kalmıştır. Orta Asya erken devir camilerinin topluca değerlendirilmesi konusu halen bilim dünyasında büyük bir eksikliktir. Erken İslami devir camileri üzerinde tekil anlamda önemli çalışmalar yapılmasına karşın, Orta Asya coğrafyasına yayılmış olan camilerin, detaylı olarak topluca değerlendirildiği az sayıdaki çalışma yetersiz kalmıştır. Tekil camiler üzerindeki çalışmalar, daha çok çalışma yapılan cami ile ilgili derinlemesine değerlendirmelere ve sonuçlara ulaşmamızı sağlamaktadır. Fakat Orta Asya ve Orta Asya toprakları dışında sonraki yüzyıllarda gelişen dini mimari üzerinde, önemli etkisi olan Orta Asya erken İslami devir camilerinin ayrıntılı incelendikleri taktirde, sonraki yüzyıllarda gelişen mimari üzerinde ne gibi etkileri olduğu konusunun daha da netlik kazanacağı muhakkaktır. Yukarıda da belirtildiği üzere, daha önceki yıllarda, camilerin topluca değerlendirildiği bazı çalışmalar yapılmıştır. Fakat bu çalışmalar daha çok mimari ve sanatsal anlamda başka konuların da yer aldığı yayınlar içinde değerlendirilmiştir. Fakat B. D. Koçnev, "Srednevekovıe Zagorodnıe Kultovıe Soorujeniya Sredney Azii" isimli 1976 yılı baskılı kitabında, Orta Asya'daki namâzgâhlar konusunu detaylı bir şekilde irdelemiştir. S. Hmelnitskiy ise, günümüze kadar tespit edilmiş ve incelenmiş olan erken İslami devir camilerinin çoğunun topluca değerlendirildiği bölümlerin yer aldığı "Mejdu Arabami i Turkami" ve "Mejdu Samanidami i Mongolami" adlı 1992 ve 1996 baskılı önemli iki kitabı bulunmaktadır. Araştırmacı, Moğollar öncesi İslami devir Orta Asya mimarisini kapsayan bu kitapların içinde, detaylı olarak ele aldığı erken devir Orta Asya camilerini genel hatlarıyla tipolojik olarak sınıflandırmıştır. Orta Asya sanatı ve mimarisi üzerine yaptığı incelemeleriyle belki de Orta Asya'nın en önde gelen araştırmacılarından biri olan G. A. Pugaçenkova'nın da erken İslami devir camileri üzerinde de değerli çalışmaları olmuştur. Erken devir camilerini daha çok monografik çalışmalar içinde değerlendiren araştırmacı, genellikle camilerin bölgesel gelişimi üzerinde yoğunlaşmıştır. Araştırmacının 1951 tarihli 2 nolu "Trudı Yujno-Turkmenistanskoy Kompleksnoy Ekspeditsii" adlı süreli yayında, "Arhitekturnıe Pamyatniki Dahistana, Abiverda, Serahsa" adlı makalesi ile 1958 baskılı "Puti Razvitiya Arhitekturı Yujnogo Turkmenistana Porı Rabovladeniya i Feodalizma" adlı kitabında ele aldığı güney Türkmenistan mimarisi içinde, erken devir camileri üzerinde de detaylı bir şekilde durmuştur. Aynı araştırmacının, L.İ. Rempel ile ortak hazırladığı 1965 yılı baskılı "İstoriya İskusstva

Uzbekistana" adlı kitapta genel hatlarıyla değerlendirdiği Özbekistan sanatı içinde, yine genel hatlarıyla bu bölgedeki erken devir camileri üzerinde de durmuştur. G. A. Pugaçenkova genel olarak güney Türkmenistan sanatını tanıttığı 1967 yılı baskılı "İskusstvo Turkmenistana" adlı kitabında da, haklarında genel bilgiler verdiği bölgedeki erken devir camilerini tipolojik olarak sınıflandırmıştır. L. Yu. Mankovskaya, 1980 yılında baskısı gerçekleşen "Tipologiçeskie Osnovı Zodçestva Sredney Azii (IX-naçalo XX v.)" adlı kitabında, tipolojik olarak guruplandırdığı Orta Asya mimarisi içinde, genel olarak camileri de tiplerine göre ayırmıştır. Birden çok araştırmacının ortak olarak hazırladığı 1974 yılı baskılı "Pamyatniki Arhitekturi Turkmenistana" adlı kitapta verilen Türkmenistan mimarisi içinde, bu bölgedeki erken devir camiler üzerinde de durulmuştur. Z.A.Arşavskaya-E. V. Rtveladze-Z.A. Hakimov adlı araştırmacıların ortak hazırladığı 1982 baskılı "Srednevekovıe Pamyatniki Surhandari" adlı kitapta, Özbekistan'ın güneyinde yer alan Surhanderya bölgesindeki mimari üzerinde durulmaktadır. Bu çalışmada bölgedeki erken devir camileri de değerlendirilmiştir. Güney Kazakistan'daki erken devir camileri ile ilgili K. M. Baypakov'un "Srednevekovıe Goroda Kazahstana" adlı 1998 baskılı kitabında bilgiler bulunmaktadır. Bu araştırmacıların yayınları dışında, monografik bir çalışmanın içinde değerlendirilmiş camiler ve tekil olarak ele alınmış camiler ile ilgili olarak, 19. yüzyıldan başlayarak önemli araştırmalar yapmış olan arkeologların, sanat tarihçilerin, mimarlık tarihçilerinin, mimarların ve tarihçilerin yayınları bulunmaktadır. K. A. Abdullaev, R. R. Abdurasulev, T. Agzamhodjaev, M. Ahmedov, A. Akimenko, U. Alimov, A. Anarbaev, E.Atagarrıev, N. İ. Baçinskiy, V. Bartold, A. M. Belenitskiy, A. N. Bernştam, A. Bıkova, İ. F. Borodina, B. Brentjes, Yu. F. Buryakov, E. Cohn-Wıener, B. P. Denike, E. V. Deyanova, M. M. Dyakonov, S. A. Erşov, G. B. Fedorov, M. İ. Fedorov, M. İ. Filanoviç, V. M. Filmonov, D. Goryaçeva, İ. Gudkov, S. B. Gultov, T. Hodjaniyazov, D. İmankulov, F. Jukov, A. Jukovskiy, M. A. Kalaşnikov, N. N. Karazii, B. N. Kastalskiy, A. V. Komarov, M. Konşin, P. Kornilo, G. İ. Kotov, V.A. Kraçkovskaya, Ya. K. Krikis, G. N. Kuroçkin, K. S. Kryukov, V. İ. Lenina, E. Liholetova, B. N. Litvinov, B. A. Litvinskiy, D. N. Logofet, M. E. Masson, A. Medoev, V. Minorskiy, D. K. Mirzaahmedov, V. N. Nastiç, N. N. Negmatov, N. B. Nemtseva, E.E. Nerazik, V. A. Nilsen, V. Nusov O. Orazov, M. K. Paços, G. V. Parfenov, S. Y. Peregudova, V. P. Petrov, V. İ. Pilyavskiy, A. P. Popov, A. M. Pribıtkova, U. P. Pulatov, F. A. Rapoport, L. İ. Rempel, R. Yu. Rojevits, M. Sadiev, A. A. Semenov, G. L. Semenov, D. N. Sidorova, S. A. Sudakov, K. A. Şahurina, P. A. Şetihin, V. A. Şişkin, E. Terekanov, İ. İ. Umnyakov, S. P. Tolstov, N. N. Vakturskaya, L. M. Veduova, N. İ. Veselovskogo, O. A. Vişnevskaya, V. L. Voronina, V. L. Vyatkin, A. F. Yakubovskiy, B. N. Zahoder, B. N. Zasıpkin gibi araştırmacılar, özellikle Orta Asya Ortaçağ

mimarisi üzerinde çok sayıda önemli incelemeler ve kazılar yapmış olup Orta Asya erken devir camileri üzerinde de detaylı çalışmalar yapmışlardır. Bu araştırmacıların konuyla ilgili önemli yayınları bulunmaktadır. Araştırmacıların erken devir camileri üzerindeki çalışmaları ve yayınları yeri geldikçe metin içinde ve kaynaklar kısmında yer verilecektir.

7-13. yüzyıl Orta Asya erken İslami devir camileri üzerine, tarihi kaynaklarda da önemli bilgiler bulunmaktadır. 10. yüzyıl tarihçilerinden Ebû Bekr Muhammed ibn Ca'fer en-Narşahî'nin (899-959) Arapça olarak yazdığı 943-944 tarihli "Tarîh-î Buhârâ" (Buhara Tarihi) isimli eseri Ebû Nasr Ahmed ibn Muhammed el-Kubâvî Farsça'ya çevirmiş ve eserde gereksiz gördüğü bölümleri çıkarmıştır. Kubâvî'nin bu eseri 1128-1129 tarihinde tamamlanmıştır. Muhammed ibn Zufer ibn Umar bu eserin Farsça özetini yapmış ve bu özet eseri 1178-1179 tarihinde tamamlanmıştır. Bu esere, Ebu'l Hasan Abd el-Rahman ibn Muhammed en Nîşâpûrî'nin Hazâ'in el-Ulûm adlı eserinden eklentiler yapmıştır. Bu kitabın dışında da çeşitli kaynaklardan ekler yapmıştır.Günümüze bu Farsça özeti ulaşan Narşahî'nin "Buhara Tarihi" isimli kitabında, Buhara Şehri'nde yer alan Moğollar öncesi camiler hakkında önemli ve detaylı bilgiler verilmektedir. 10. yüzyıl coğrafyacılarından Ebû İshâk İbrâhîm bin Muhammed el-İstahrî el-Fârisî'nin "Kitâb el-mesâlik ve'l-memâlik" (yaklaşık 951 yılında tamamlanmış), Ebu'l-Kâsım Muhammed bin Havkal'ın "Kitâb sûretu'l-arz" (takriben 976 yılında bitirilmiş), Şemseddîn Ebû Abdullâh Muhammed bin Ahmed el-Beşârî el-Makdîsî'nin (Mukaddesî) "Ahsen el-tekâsim fî ma'rifet el-ekâlîm" (yaklaşık 985 yılında tamamlanmış) isimli coğrafya kitaplarında, Orta Asya Ortaçağ şehirlerinde yer alan erken İslami devir camilerinden de bahsedilmektedir. Bilim dünyasında yakından bilinen Orta Asya tarihi uzmanı V. V. Bartold, özellikle Ortaçağ Arap tarihçi ve coğrafyacılarının kitaplarını değerlendirerek, Orta Asya tarihi üzerine hazırladığı ve 1900 yılında yayınlanan "Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşetsviya" (Moğol İstilasına Kadar Türkistan) isimli baş yapıt, çeşitli şehirlerdeki ve küçük yerleşimlerdeki erken devir camilerinden de bahsetmektedir. L G. Strange, yine özellikle Ortaçağ Arap coğrafyacı ve tarihçilerine dayanarak kaleme aldığı 1905 tarihli "The Lands of the Eastern Caliphate" isimli kitapta yer verdiği Orta Asya şehirlerindeki camileri de belirtmektedir.

Bu incelemede, Orta Asya tarihinin en karmaşık fakat en önemli devirlerinden biri olan 7-13. yüzyıllar arasında inşa edilen camiler hakkında detaylı bilgiler verilerek, tipolojik yönden incelenmesine çalışılacaktır. Böylece Orta Asya erken devir camileri, bütün yönleriyle ele alınarak, mimarlık tarihi açısından bilim dünyasında karanlıkta kalmış olan bu önemli konun, bu çalışmayla birlikte aydınlatılmasına çalışılacaktır.

2. KATALOG:TİPOLOJİK GRUPLAR

2.1 Namâzgâh Tipolojisi

Tarihte İslam dini mimarisinde yaygın bir şema olan namâzgâhlar (musalla), genellikle ortasında kıbleye yönelmiş mihrap nişinin yer aldığı bir duvardan meydana gelmekteydi. Özellikle bayram gibi özel günlerde, kalabalık gruplara hitap eden namazgâhlar, geniş bir açık alanı kaplamaktaydı. Namazgâhların etrafında genellikle bir çevre duvarı bulunmaktaydı. Namazgâhlarda hutbenin okunduğu bir minber de yer almaktaydı. Geniş meydanlara kurulan namazgâhlar, genellikle şehrin dışında veya yollar üzerinde yer almaktaydı. Musallalar, İslamiyet'in erken devirlerinden itibaren Araplar tarafından yapılmaya başlanmış ve daha sonradan İslamiyet'in yayıldığı diğer coğrafyalarda da namâzgâh yapma geleneği devam ettirilmiştir. İlk namâzgâhın Hz. Muhammed'in zamanında varolduğu bilinmektedir. Hz. Muhammed, özellikle bayramlarda cemaatin başına geçip Medine kentinin dışında yer alan bir namâzgâha ibadet amaçlı gidiyordu. Musalla (namazgâh) kelimesi "namaz kılınan yer" anlamına gelmektedir. Namazgâhlar genellikle üzerinde herhangi bir yapı bulunmayan ve sınırları belirlenmiş geniş, açık bir alanı nitelemektedir (Grabar, 1998, 110 ;Hattstein ve Delius, 2000, 40; Wensick ve Diez, 1960, 673-675; Çeşmeli, 2005c, 49).

Daha sonra üzerinde detaylı bir şekilde durulacağı gibi Orta Asya'da şehrin dışında yapılmış olan ve kalıntıları günümüze ulaşmış Merv Namâzgâhı (Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Koçnev, 1976, 22-30), Buhara Namâzgâhı (Özbekistan/1119-20) (Nilsen, 1956, 61-70) ve Dihistân Namâzgâhı (Atagarrıev vd., 1974, 58), önünde geniş bir alan bulanan sadece mihrap duvarından meydana gelmiş geleneksel tarzda namâzgâhlardır (Çeşmeli, 2005c, 49). Ayrıca Afrasiab'da bulunan eski Semerkand Şehri'nin (Özbekistan/11-12. yüzyıl) dışında ve güneybatısında 427 x 320 m. ölçüsündeki alanı kaplayan bir namâzgâh kalıntısı yer almaktadır (Şekil 3.43). Bu namâzgâh, mihrap nişine sahip bir duvardan ve geniş bir avludan meydana gelmektedir. Namâzgâhın duvarı pahsadan (kalıp içinde dövülmüş balçık) yapılmıştır. Kalıntılardan anlaşıldığı üzere mihrap nişi renkli çinilerle süslüydü (Vyatkin, 1907, 13; Buryakov ve Taşhodjaev, 1975, 21-22; Koçnev, 1976, 10; Hmelnitskiy, 1996, 87). 10. yüzyıl tarihçilerinden Narşahî'nin eserine göre; Buhara Şehri'nin dışında yer alan kalenin olduğu Registan meydanında, 8. yüzyılda bir namâzgâh yapılmıştı. Sonra burası halka yeterli gelmediği için, 970-71 yılında Semtin yolu üzerinde bir bayram namâzgâhı daha inşa edilmişti (Narşahî, 1954, 52). 10. yüzyıl Arap coğrafyacılarından İbn Havkal ve Mukkadesi; Tirmiz, Kiş (Şehrisebz), Nesef (Karşi) ve Buhara bölgesinde yer alan eski Firebr şehirlerinin dışında yer alan rabad bölümünde, birer musallanın (namâzgâh) olduğunu kaydetmektedirler

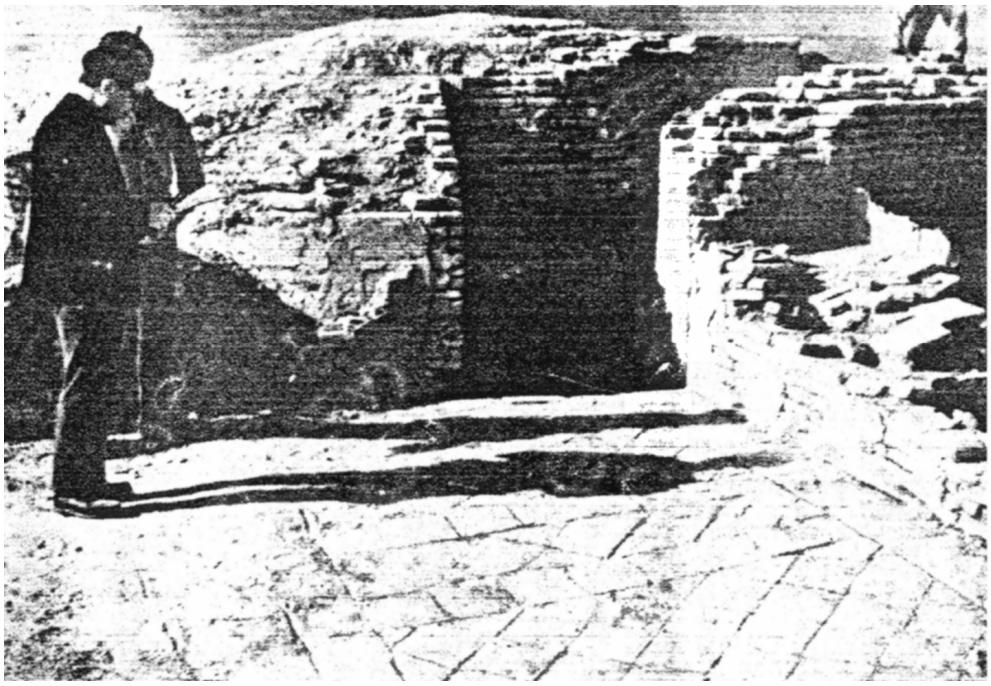
(Şeşen, 1998, 216, 232-233, 257, 262). Tarihi kaynaklardan 9. yüzyılda Belh Şehri'nde ve 10. yüzyılda eski Merv Şehri'nin dışında, birer musallanın olduğu da biliniyor. (Koçnev, 1976, 10-15; Hmelnitskiy, 1996, 87). Orta Asya'da, sadece mihrap duvarına sahip geleneksel namâzgâhların dışında başka tipte namâzgâhlar da yapılmaktaydı. Genel hatlarıyla üç bölümlü tipte olan namâzgâhlar, şehir dışında yer almaktaydılar (Çeşmeli, 2005c, 49). Mihrap duvarının önünde dikdörtgen bir alanda, üç birimden oluşan namâzgâhların üzeri genellikle tonoz ve kubbelerle örtülmekteydi. Bu yapıların önlerinde genellikle geniş bir avlu yer almaktaydı. Orta Asya'da 11-12. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olan Dihistân, Nisa, Talhatan Baba camileri üç birimli mekanlara sahip olup araştırmacılar tarafından genellikle namâzgâh olarak kabul edilmektedirler (Pugaçenkova, 1967, 117-118; Koçnev, 1976, 16-38; Hmelnitskiy, 1996, 87-94). Bu çalışmada bu yapılar üç bölümlü camiler kategorisinde incelenecektir. Orta Asya'da bu tip namâzgâhların dışında Beşkent Namâzgâh Camisi (12-13. yüzyıl) örneğinde olduğu gibi mihrap duvarına paralel uzanan kubbeli bir revak sırasına sahip namâzgahlar da bulunmaktaydı (Hmelnitskiy, 1996, 94-95). Bu yapı da istisnai örnekler kategorisinde incelenecektir. Belirttiğimiz namâzgahları tiplerine göre sınıflandırabiliriz; 1- Mihrap duvarlı namâzgâhlar 2- Üç bölümlü namâzgâhlar 3- Revaklı namâzgâhlar. İlk guruptakiler, Arap mimarisi etkisinde yapılmış klasik tipte namâzgâhlardır. Fakat diğer guruptaki namâzgâhlar, daha çok yerel mimarinin ürünü sayılabilir. İkinci grupta yer alan üç bölümlü namâzgâhları da kendi içinde gruplayabiliriz. Bu gruptaki namâzgâhlar tiplerine göre; 1- Eyvanlı üç bölümlü namâzgâhlar (Nisa Namâzgâh Camisi) 2- merkezi üç bölümlü namâzgâhlar (Dihistân Namâzgâh Camisi ve Talhatan Baba Camisi) olarak sırlanabilir (Çeşmeli, 2005c, 49-51). Bu bölümde, klasik tipteki mihrap duvarlı namâzgâhlar üzerinde durulacaktır. Üç bölümlü namâzgâhlar ile revaklı namâzgâhlar ise üç bölümlü ve istisnai camiler kategorisinde ele alınacaktır.

2.1.1 Dihistân Namâzgâhı

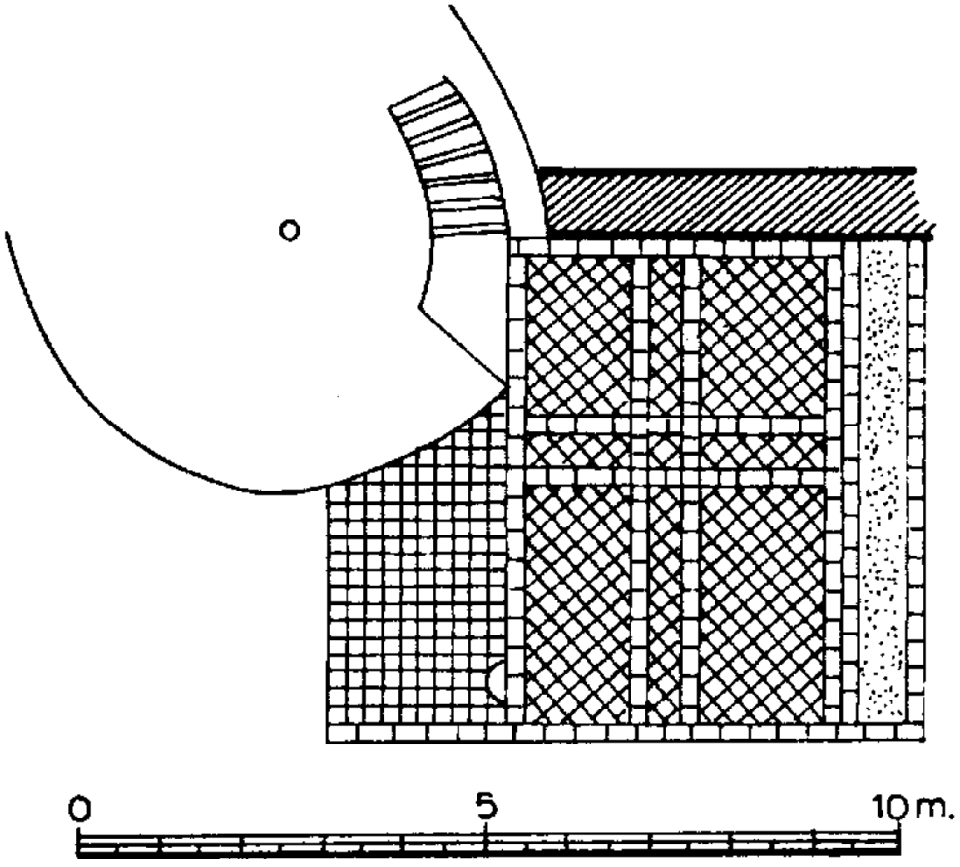
Dihistân Namâzgâhı kalıntıları, güneybatı Türkmenistan'da Kızıl Atrek Şehri'nin 90 km. kuzeybatısında bulunan, eski Dihistân Şehri (Dahistan/Dehistan/Meşhed-i Mısriyan /Mestorian) harabesinin güney surlarının dışında 1.5 km. güneyinde yer almaktadır (Şekil 3.54). Namâzgâhın kalıntıları (Şekil 2.1), E. Atagarrıev başkanlığında, 1970 yılında yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkartılmış ve incelenmiştir (Atagarrıev, 1970, 64-65; Atagarrıev vd., 1974, 58).

Ortaya çıkartılan kalıntılardan caminin, namâzgâh tipinde olduğu anlaşılıyor (Şekil 2.2). Namâzgâhın döşemesi, 23 x 23 x 4 cm. ölçüsündeki tuğlalarla kaplanmıştır. Namâzgâhın silindirik minberi, kerpiçten yapılmış ve 23 x 23 x 4 cm. ölçüsündeki tuğlalarla kaplanmıştır.Tuğla ile kaplanmış döşemeden minbere, sekiz basamaklı merdivenle çıkılmaktaydı. Bu basamakların üzeri izlerden anlaşıldığına göre ahşapla kaplanmıştı. Günümüze kalıntısı ulaşmış olan silindirik minber, 6.50 m. çapındadır. Namâzgâh, 22-23 x 22-23 x 3.5-4 cm. ölçüsündeki tuğlalarla inşa edilmiştir. Güneybatı duvarında yer alan tuğladan çıkıntı muhtemelen kıbleye yönelmiş mihrap bölümüne işaret etmektedir. Ayrıca bu bölümde figürlü tuğlacıklar da yer almaktadır. Duvarlarda alabastr sıva kalıntıları kalmıştır. (Atagarrıev, 1970, 64-65; Atagarrıev vd., 1974, 58; Hmelnitskiy, 1992, 102; Hmelnitskiy, 1996a, 92). İzlerden anlaşıldığı üzere mihrap duvarı figürlü tuğlacıklarla ve oymalı alabastrla süslenmiştir. Mimaride figürlü tuğlacıkların ve oymalı alabastrın kullanımı Dihistân Namâzgâhı'nın bulunduğu Kuzey Horasan ile Mâverâünnehr mimarisinde 10-12. yüzyılda yaygın olarak kullanılmıştır. Namâzgâhda kullanılan tuğla ölçüleri, Orta Asya'da özellikle 10-11. yüzyılda yapılmış olan yapılardaki tuğla ölçüleriyle paralellik göstermektedir. Namâzgâh, arkeolojik buluntulardan ve mimari kalıntılardan dolayı 10-11. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Atagarrıev vd., 1974, 58; Hmelnitskiy, 1992, 102). Mimari kalıntılardan namâzgâh tipinde olduğu anlaşılan camide görülen arkeolojik buluntuları, tuğla ölçülerini, oymalı alabastr ve figürlü tuğlaları birlikte değerlendirdiğimizde yapıyı 10. yüzyıl sonları-11. yüzyıl başlarına tarihlemek makul olacaktır.

Bu namâzgâh, muhtemelen sadece ortasında bir mihrap nişi olan kıbleye yönelmiş bir duvardan meydana gelmekteydi. Aynı zamanda hutbe okumak amacıyla kullanılan bir minbere de sahipti. Muhtemelen bu mihrap duvarının önünde, döşemesi tuğladan yapılmış ve etrafı duvarla çevrilmiş, geniş bir avlu da yer almaktaydı. Bu namâzgâh, Orta Asya'da kalıntıları günümüze ulaşan namâzgâhlar ile tarihi kaynaklarda belirtilen diğer namâzgâhlar gibi şehrin dışında yer almaktaydı.

Şekil 2.1 Dihistân Namâzgâhı kalıntıları (E. Atagarrıev)

Şekil 2.2 Dihistân Namâzgâhı planı (E.Atagarrıev/S. Hmelnitskiy)

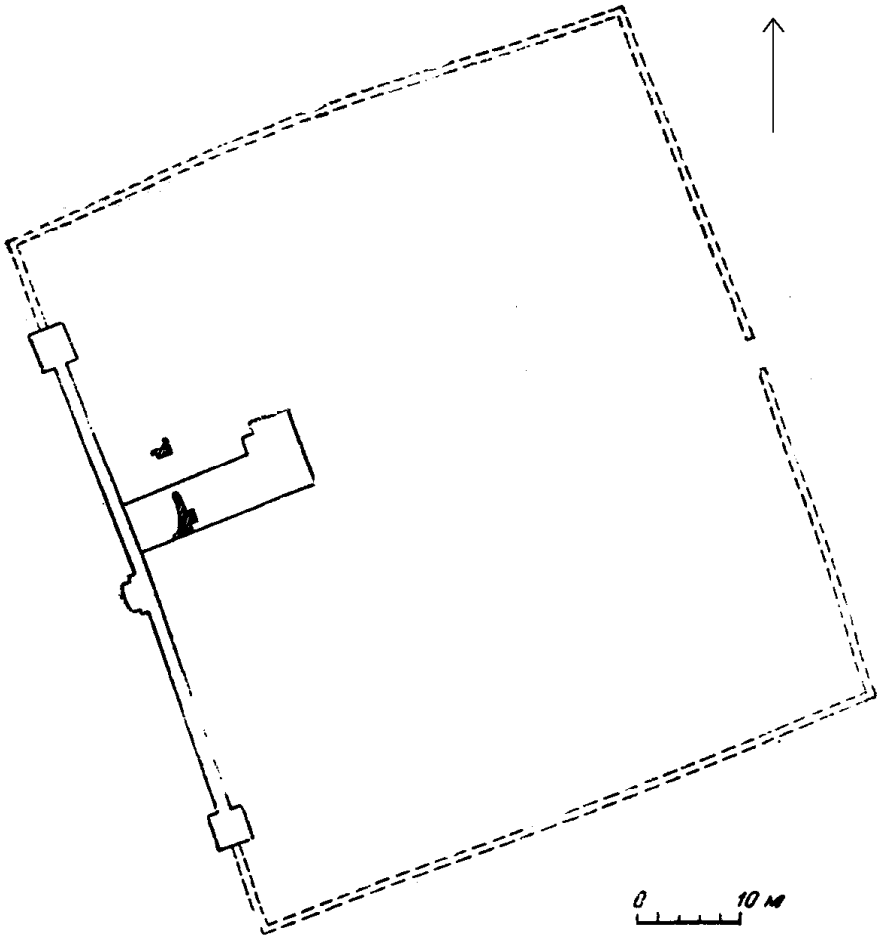
2.1.2 Merv Namâzgâhı

Merv Namâzgâhı kalıntıları, Güney Türkmenistan'da bulunan, Mari Şehri'nin 30 km doğusundaki Murgap Nehri'nin aşağısında, Sultan Kale olarak bilinen eski Merv Şehri (Margiana) harabesinin 200 m. batısında yer almaktadır (Şekil 3.49). Bu namâzgâhın kalıntıları (Şekil 2.3), 1961-1962 yıllarında M. E. Masson (1963b, 51) ve 1962-1965 yılları arasında B. D. Koçnev (1966, 50-52, 1976, 22-30) tarafından yapılan kazılarla ortaya çıkartılmıştır.

Merv Namâzgâhı, kalıntılardan anlaşıldığı üzere bir mihrap duvarından meydana geliyordu (Şekil 2.4). Namâzgâhın mihrap nişi, kıble yönünde güneybatıya yönelmiş olan duvarın ortasında yer almaktaydı. Mihrap nişinin olduğu yer, güneybatı duvarından iki kademeli olarak çıkıntı yapmaktadır. Mihrap duvarı, 52.30 m. uzunluğundadır. Duvar kalınlığı 1.10-1.20 m. ölçüsünde olup duvar, killi harçla tuğladan inşa edilmiştir. Tuğlalar, 23 x 23.5 x 4.5 cm., 24 x 24 x 4-5 cm., 24.5 x 24.5 x 4.5 cm., 25 x 25 x 5 cm., ve 25.5 x ? x 5 cm. ölçüsündedir. Bu duvarın kuzey ve güney uçlarında, 3.50 x 3.35 m. (kuzey) ve 3.80 x 3.50 m. (güney) ölçülerinde kare planlı kule kalıntıları yer almaktadır. Kalıntılardan, mihrap nişi ve duvarının oymalı alabastr ve figürlü tuğlacıklarla süslendiği anlaşılmaktadır. Güneybatı duvarının önünde yapılan kazılarda tuğladan temel kalıntıları bulunmuştur. Mihrap duvarının önünde geniş bir avlunun olduğu anlaşılmaktadır. Namâzgâhın kapladığı alan 60 x 70 m. boyutlarındadır (Şekil 2.5). Muhtemelen namâzgâh avlusunun etrafı dörtgen planlı bir duvarla çevrelenmişti (Koçnev, 1976, 22-30; Hmelnitskiy, 1996a, 87-88).

Tespit edilmiş olan figürlü tuğlacıklar, 11-12. yüzyılda Mâverâünnehr, Toharistan ve Horasan da görülen yapılardaki figürlü tuğlacıklarla benzerlikler göstermektedir. Muhammed ibn Zeyd Türbe-Camisi (Türkmenistan/1112-1113) ve Ribat-ı Şerif Kervansarayı'ndaki (İran/1114-1115) süslemelerle, Merv Namâzgâhı süslemeleri benzerlik göstermektedir (Koçnev 1976, 26). B. D. Koçnev (1976, 74), çeşitli materyaller, süslemeler ve mimari kompozisyondan dolayı namâzgâhı 12. yüzyıla tarihlemektedir. S. Hmelnitskiy de (1996a, 87) namâzgâhı 12. yüzyılla yerleştirmektedir. Fakat Merv Namâzgâhı'nı, süslemeleri ve tuğla ölçülerinden dolayı 11-12. yüzyıl başlarına yerleştirebiliriz.

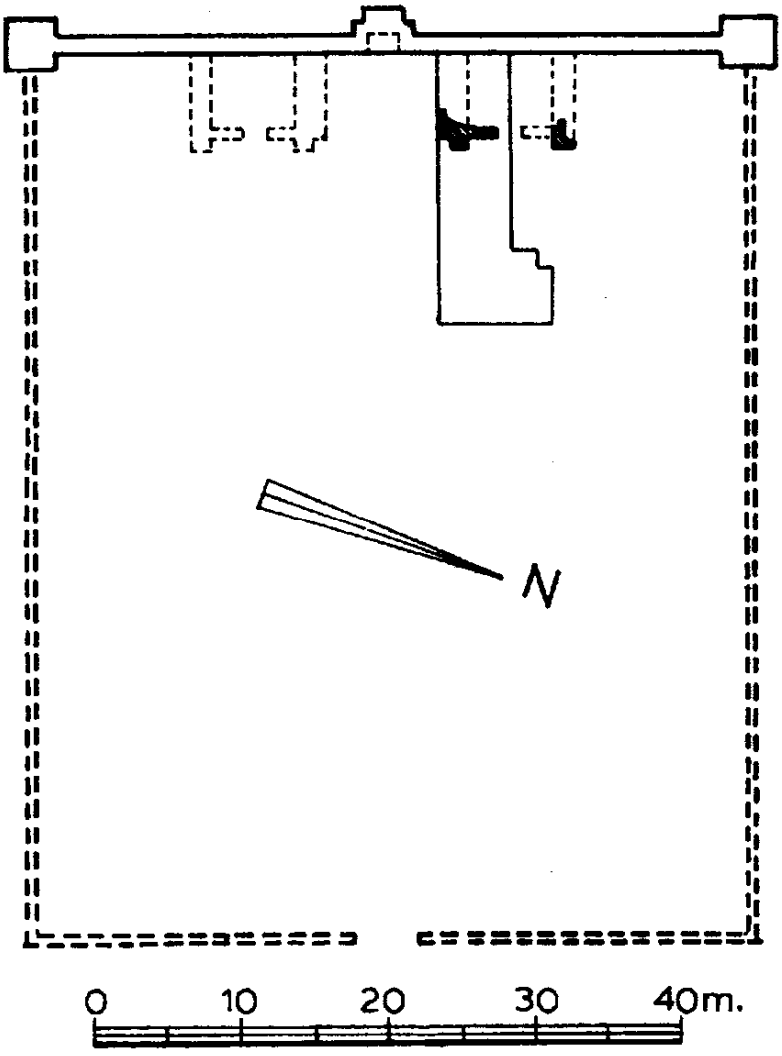
Kalıntılardan anlaşıldığı üzere, 11-12. yüzyılda inşa edilmiş olan Merv Namâzgâhı, bir mihrap duvarı ile onun önünde yer alan ve etrafı dörtgen planlı duvarla çevrili, üzeri açık geniş bir avludan meydana gelmekteydi. Mihrap nişi ve duvarı oymalı alabastr ve figürlü tuğlacıklarla zengin bir şekilde süslenmiş ve vurgulanmıştır. Bu namâzgâh, mimari şeması ve şehrin dışında olmasıyla, klasik tipte namâzgâh özelliklerini genel hatlarıyla tekrarlamaktadır.

Şekil 2.3 Merv Namâzgâhı genel planı (B. D. Koçnev)

Şekil 2.4 Merv Namâzgâhı mihrap duvarı planı (B. D. Koçnev)

Şekil 2.5 Merv Namâzgâhı restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

2.1.3 Buhara Namâzgâhı

Buhara Namâzgâhı, Özbekistan'ın Buhara Şehri'nin güneyinde yer almaktadır. Bu namâzgâh (Şekil 2.6-7), E. Cohn-Wıener (1930, 33-34), V. A. Şişkin (1936, 38-42), S. A. Sudakov (1936, 56-65), V. A. Nilsen (1950, 71-81, 1956, 61-70) ve B. N. Koçnev (1976, 31-33) gibi araştırmacılar tarafından incelenmiştir.

10. yüzyıl tarihçilerinden Narşahî'nin (1954, 29-30, 53) sonradan eklemelere uğramış olan eserinden aldığımız bilgilere göre, namâzgâhın mihrap ve duvarı 1119-20 tarihinde Karahanlılar zamanında, Arslan Han Muhammed bin Süleyman (1102-1130) tarafından şehrin dışında inşa ettirilmiştir. 27 m. uzunluğundaki bu mihrap duvarı, 14. yüzyılın sonlarında biraz daha uzatılmıştır. Batı duvarının (mihrap duvarı) önündeki 25 x 12 m. ölçüsündeki üç kubbeli, üç bölümlü revaklı kısım, 16. yüzyılda inşa edilmiştir (Şekil 2.13-15). Bu devirden kalan sağdaki (güney) bölümün dışında bir minber bulunmaktadır (Şekil 2.16). Namâzgâh 12. yüzyılda ilk inşa edildiğinde, kale, şehristan ve rabad kısımlarından oluşmuş Buhara Şehri'nin dışında (rabad surları dışında) ve güneyinde konumlanıyordu (Şekil 3.42) (Nilsen,1950, 71-81; Nilsen, 1956, 61-70; Koçnev,1976, 31-33; Hmelnitskiy, 1996a, 88-91).

Bir platform üzerinde yükselen namâzgâh (Şekil 2.13), 38.10 x 24.30 m. ölçüsünde bir alanı kaplamaktadır. Namâzgâhın yüksekliği 15,30 m. ölçüsündedir (Cohn-Wıener, 1930, 33-34). Tamamıyla tuğladan inşa edilmiş olan batı duvarındaki perdahlı tuğlalar 22 x 22 x 3 cm. ölçülerindedir (Şekil 2.35). Batı yönündeki mihrap duvarının karşısına düşen doğu cephesi (Şekil 2.14), dört ayak ve üç sivri kemerle oluşmuş revaklı bölümden avluya açılmaktadır. Bu doğu yüzündeki dört ayak, mihrap duvarına eklenmiş dikdörtgen planlı ayaklara sivri kemerlerle bağlanmaktadır (Şekil 2.8-9). Batı duvarının önü, ayaklarla ve kemerlerle üç kare alana bölünmektedir. Bu üç kare alanın üzeri, ayaklar ve kemerlerin taşıdığı üç kubbe ile örtülüdür. Fakat batı duvarının ortasında yer alan mihrap nişinin önündeki kare alan, diğer ikisine göre daha büyük olduğu için mihrap önündeki alanı örten kubbe, diğer iki kubbeye oranla daha büyüktür. Bu ortadaki bölüm yükseltilerek vurgulanmıştır (Şekil 2.17-18). Bu cami, yan taraflardan da sivri kemerlerle dışa açılmaktadır (Şekil 2.6-7).

12. yüzyılda tuğladan yapılmış olan mihrap duvarı (Şekil 2.19) hariç ayaklar, sivri kemerler ve kubbeler ile meydana gelmiş revaklı bölüm 16. yüzyılda inşa edilmiştir. Batı duvarının ortasında yer alan sivri kemerli küçük mihrap nişi, portalvari görünüşte daha büyük bir sivri kemerli niş içine alınmıştır (Şekil 2.20). Büyük sivri kemerli nişin alınlık kısmında yer alan Arapça kufi kitabede Allah, Muhammed ve dört halifenin isimleri yazılıdır (Şekil 2.21). Sivri kemerli küçük mihrap nişinin kavsara bölümü, petek mukarnaslar ile dolgulanmıştır (Şekil

2.22). Mihrap bölümünde rumi, lotüs, kıvrılmış dal, palmet, yaprak ve dörtlü yonca gibi stilize bitkisel motiflerin yanısıra baklava, haç, dörtgen, entrelacs ve geçmeli gibi geometrik motifler bulunmaktadır. Ayrıca küçük mihrap nişinin etrafını dolanan, "El Mülk Allah" yazısının tekrarı şeklinde kufi karakterde Arapça yazı kuşağı yer almaktadır. Süslemeler, tuğla, terrakotta ve alabastr malzemeyle yapılmıştır. Küçük mihrap nişinin üstündeki kitabe yerinde yoktur. Büyük nişin köşelerinde, 4/3 oranında yuvarlak sütunçeler yer almaktadır. Bu sütunçelerin başlıkları vazoya benzemektedir ve üzerleri stilize bitkisel motiflerle süslenmiştir (Şekil 2.23-28).

Mihrap bölümünün sağındaki ve solundaki nişlerden bazılarının yarısı veya tamamı 16. yüzyılda ayakların eklenmesiyle arkada kalmıştır (Şekil 2.29-32). Batı duvarının ortasındaki mihrabın yanlarında, bordür kalıntıları bulunmaktadır. Bu bordürlerde, entrelacs ve sekizgenlerin birbirlerine geçmesiyle elde edilmiş geçmeli motifler ile sekizgenlarin arasında stilize bitkisel motifler (çiçek, kıvrık dallar) ve yazılar (Allah yazısı) yer almaktadır.

Mihrabın bulunduğu orta bölümün sol kanadındaki (kuzey) duvarda üç niş bulunmaktadır (Şekil 2.29-31). Köşelerinde birer yuvarlak sütunçesi olan ortadaki sivri kemerli geniş nişin yarısı ayak arkasında kalmıştır. Tip ve süsleme açısından birbirine benzeyen diğer iki niş ortadaki nişe göre daha dar ve uzunlamasınadır. Nişler, baklava motifleri, ikili tuğlalar arasında küçük fiyonk motifleri, ortalarında dörtgen süslemeler olan zencirek motifleri ile entrelacs ve geçmeli motiflerle süslenmiştir. Tamamıyla ortada olan sağdaki nişteki sivri kemerin tam tepe noktasında, turkuvaz renkli sırlı ufak bir terrakotta levha yer almaktaydı. Bu levhada stilize bitkisel motifler arasında, Arapça "Allah" yazısı bulunmaktaydı. Fakat bu küçük levha günümüzde yerinde yoktur. Ayrıca bu nişin üstünde yer alan dikdörtgen kitabe levhası da yerinde yoktur. Ortadaki geniş nişin üzerinde yer alan sırlı dikdörtgen kitabe levhasının ise bir kısmı sonradan yapılmış olan ayağın arkasında kalmıştır. Sol kanadın en sonundaki dar nişin yarısı da sonradan eklenen ayağın arkasında kalmıştır.

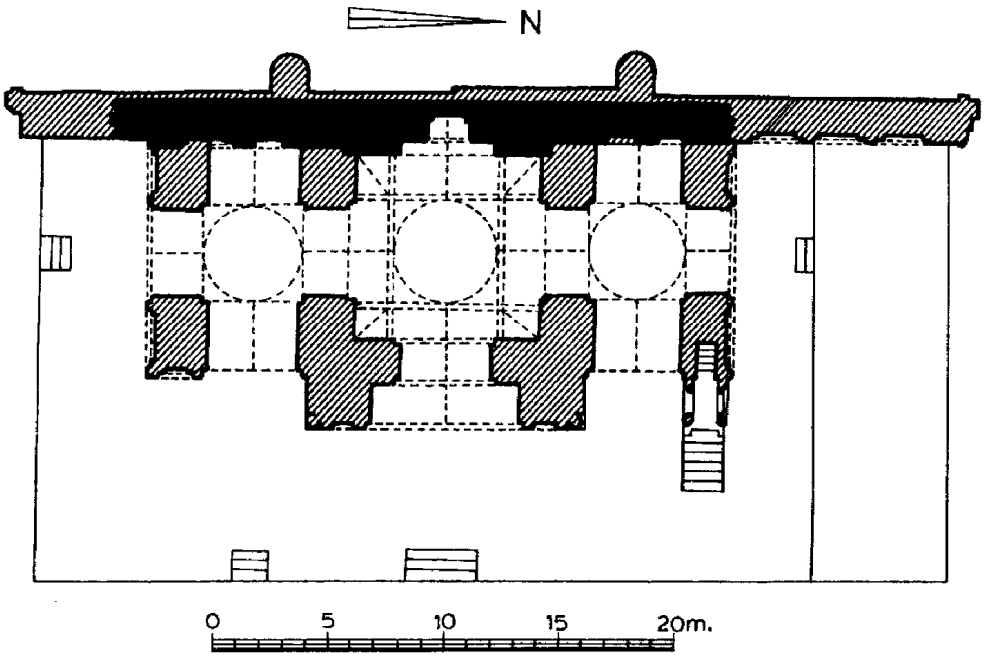
Mihrabın bulunduğu orta bölümün sağ kanadındaki (güney) duvarda yer alan uzunlamasına dar nişte, sol kanatta yer alan dar nişlerdeki süslemeler tekrarlanmıştır (Şekil 2. 32). Niş kemerinin tepe noktasında ihtimalle "Allah" yazan sırlı terrakotta levha günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca bu nişin üzerinde sırlı dikdörtgen levhada, stilize bitkisel motifler arasında Arapça yazıdan oluşmuş bir kitabe de yer almaktadır. Ayrıca bu nişin sağında, üzerlerinde birer Arapça yazı kuşağı (stilize bitkisel motifler arasında) olan birbirlerine benzer üç niş daha yer almaktadır (Şekil 2.33-34). Günümüze ulaşan bu nişlerden anlaşıldığına göre mihrap nişinin yer aldığı batı duvarı, büyük ihtimalle ilk yapıldığında nişlerle

zenginleştirilmişti. Buhara Namâzgâhı'nda gördüğümüz süslemeler Mâverâünnehr ve Horasan bölgelerinde 11-12. yüzyıllarda yapılmış olan yapılardaki mimari süslemelere benzemektedir.

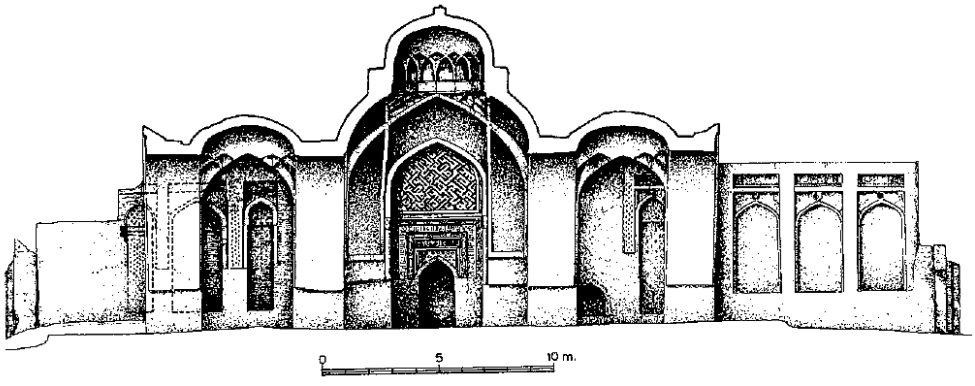
Muhtemelen bu cami 12. yüzyılda yapıldığında, etrafı duvarlarla çevrili açık bir alandan ve kıbleyi işaret eden batı duvarından ibaret bir namâzgâh şeklindeydi (Şekil 2.10-11). 10. yüzyıl tarihçilerinden Narşahî'nin (1954, 29-30, 52-53) eserine göre, Buhara Şehri'nin dışında bulunan kalenin mabed kapısı yakınlarında yer alan Registan Meydan'ın kuzeyinde 8. yüzyılda bir bayram namâzgâhı yapılmıştı. Sonra burası halka yeterli gelmediği için 970-71 yılında Semtin yolu üzerinde bir bayram namâzgâhı daha inşa edilmişti. Daha sonra da Arslan Han zamanında, burası uzak olduğu için ve halkın emniyeti açısından aynı dönemde tarım için kullanılan Şems-âbâd adlı bahçede, 1119-20 yılında etrafı duvarla çevrili bir alan içinde sadece mihrap duvarı ve minberden meydana gelmiş olan ve bugün 16. yüzyıldaki halini gördüğümüz namâzgâhı inşa ettirdi.

Yine Narşahî'nin (1954) eserine göre, Karahanlı hükümdarlarından Şems el-mülk Nasr bin İbrahim (1068-1080), Buhara'da İbrahim Kapısı civarında şehrin güneyinde içinde çeşitli yapıların olduğu "Şems-âbâd" isimli özel bir bahçeyi yaptırmıştı. Bu bahçenin yanına "Guruk" denilen, içinde atların ve çeşitli hayvanların bulunduğu ve eğitildiği bir otlak da yaptırmıştı. Bu alanın etrafı güçlü ve yüksekçe bir duvarla çevriliydi. Bu bahçe içinde, bir köşk ve güvercin evi (kaptarhane) inşa ettirmişti. Daha sonra kardeşi Kağan el-Hıdır ibn İbrahim (1080-81), buraya ihtişamlı yapılar inşa ettirmiş ve onun oğlu Ahmed ibn el-Hıdır (1081-1089) zamanından itibaren Şems-âbâd, bakımsız hale gelmeye başlamış ve tarım alanı olarak kullanılmaya başlanmıştı (Narşahî, 1954, 29-30).

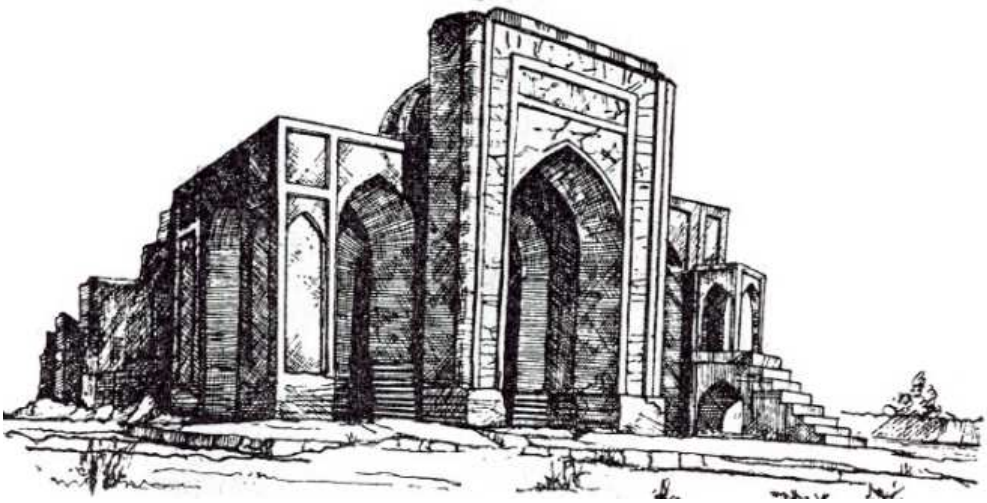
Buhara namâzgâhı, batı duvarındaki zengin süslemeleri ve portalvari mihrap nişiyle ilk yapıldığında muhtemelen anıtsal görünüşteydi. Bu namâzgâh yapıldığı dönemde, diğer bazı Orta Asya namâzgâhları (musalla) gibi şehrin dışında yer almaktaydı. Buhara Namâzgâhı, genel mimari şemasıyla ve süslemeleriyle namâzgâh mimarisi geleneğinin gelişmiş üslubunu temsil etmektedir.

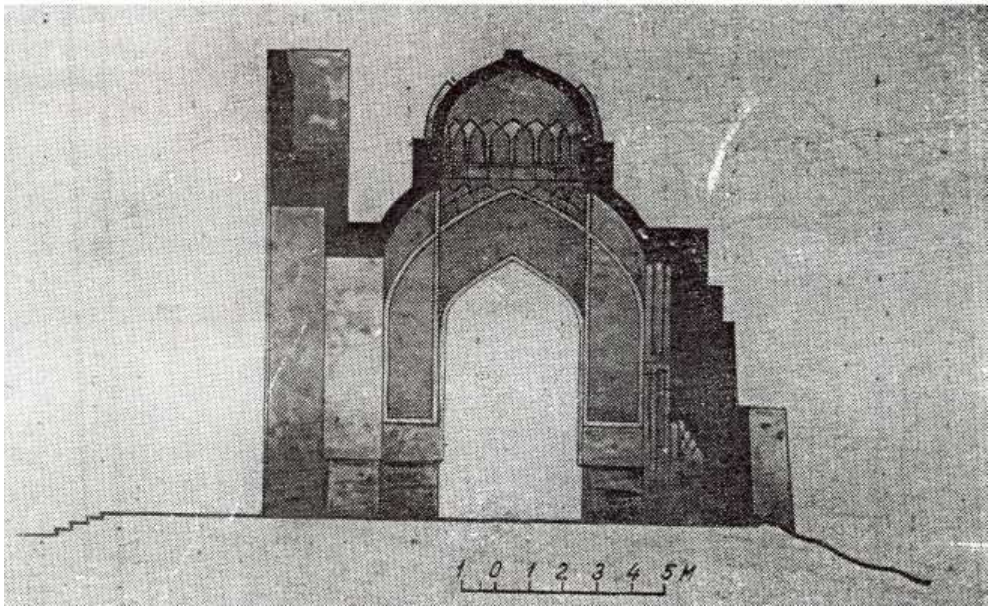
Şekil 2.6 Buhara Namâzgâhı planı (siyahla gösterilmiş bölüm 12. yüzyılda yapılmış, diğer bölümler sonradan eklenmiştir) (V. A. Nilsen/S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.7 Buhara Namâzgâhı'nın güney-kuzey ekseninde kesiti (İ.Usmanhodjaev/T.İkramovu/S.Hmelnitskiy)

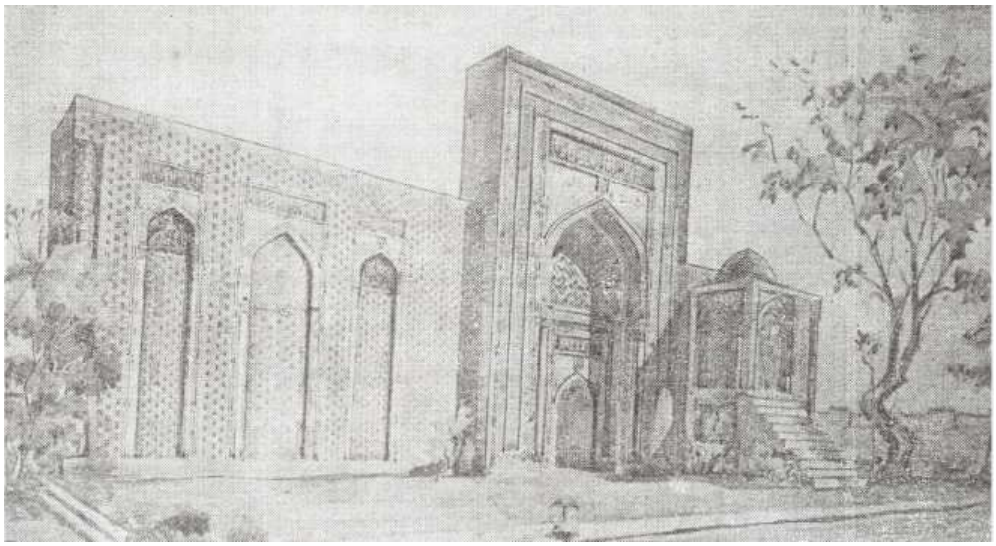
Şekil 2.8 Buhara Namâzgâhı'nın güneydoğu görünüşü (V. A. Nilsen)

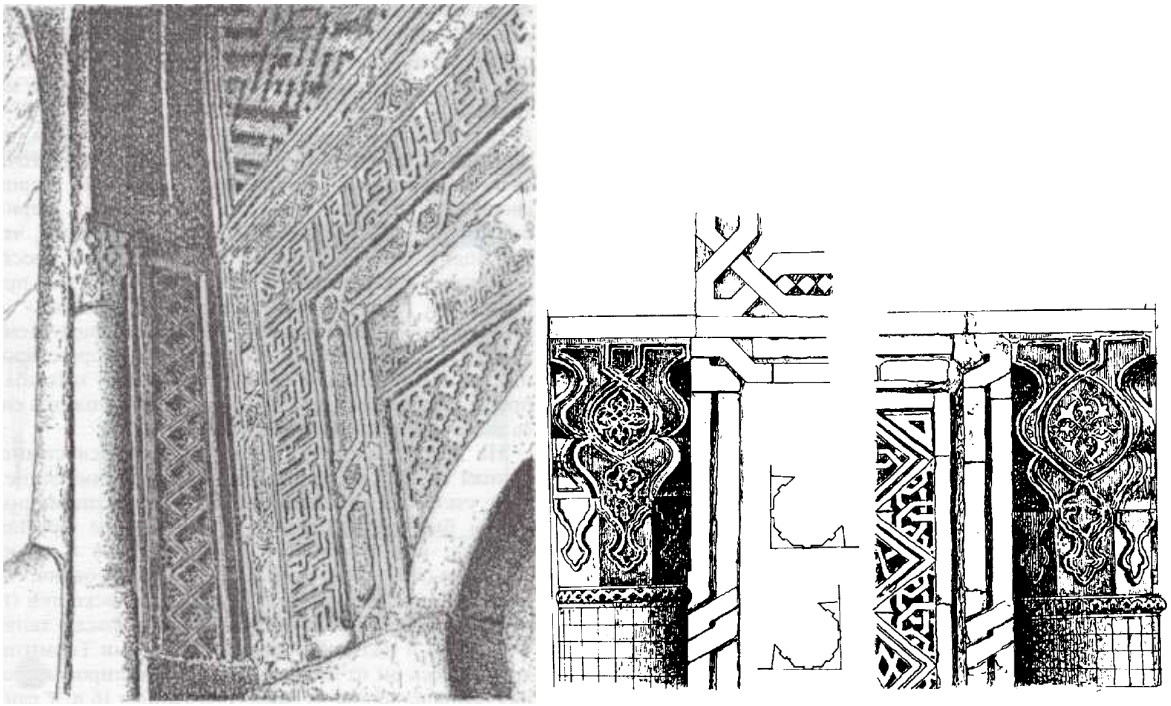
Şekil 2.9 Buhara Namâzgâhı'nın batı-doğu ekseninde kesiti (V. A. Nilsen)

Şekil 2.10 Buhara Namâzgâhı'nın 12. yüzyıldaki durumunu gösteren plan (B. D. Koçnev)

Şekil 2.11 Buhara Namâzgâhı'nın (12. yüzyıl) restitüsyon görünüşü (V. A. Nilsen)

Şekil 2.12 Buhara Namâzgâhı mihrap nişi ve sütunçelerin görünüşü (S.Hmelnitskiy/A.Nilsen)

Şekil 2.13 Buhara Namâzgahı'nın güneydoğu görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.14 Buhara Namâzgâhı'nın doğu cephesi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.15 Buhara Namâzgâhı'nın kuzeydoğu görünüşü (İ. Çeşmeli)

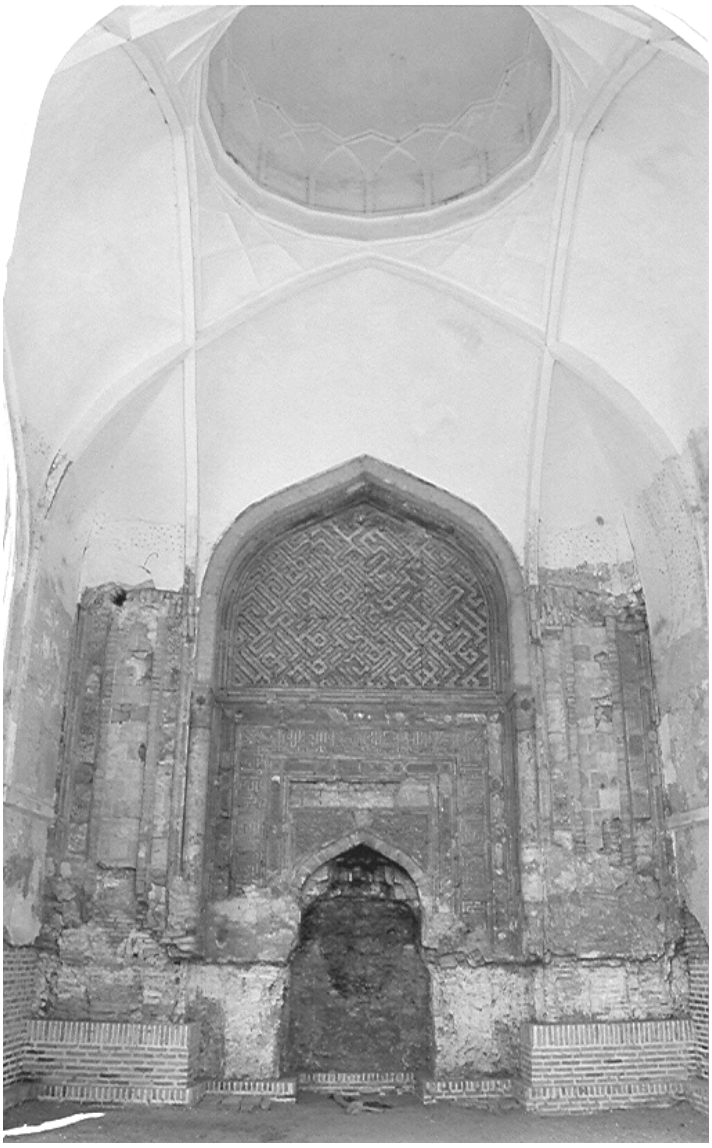
Şekil 2. 16 Buhara Namâzgâhı'nın minberi (İ. Çeşmeli)

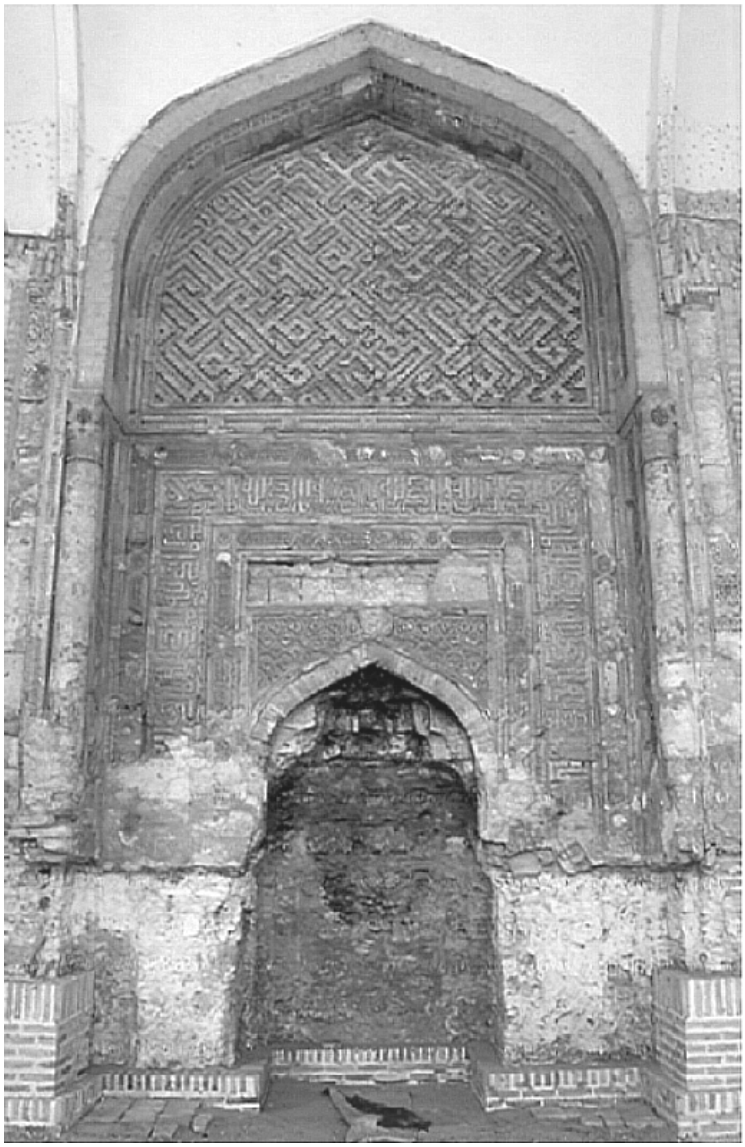
Şekil 2.17 Buhara Namâzgâhı'nın batı görünüşü (İ. Çeşmeli)

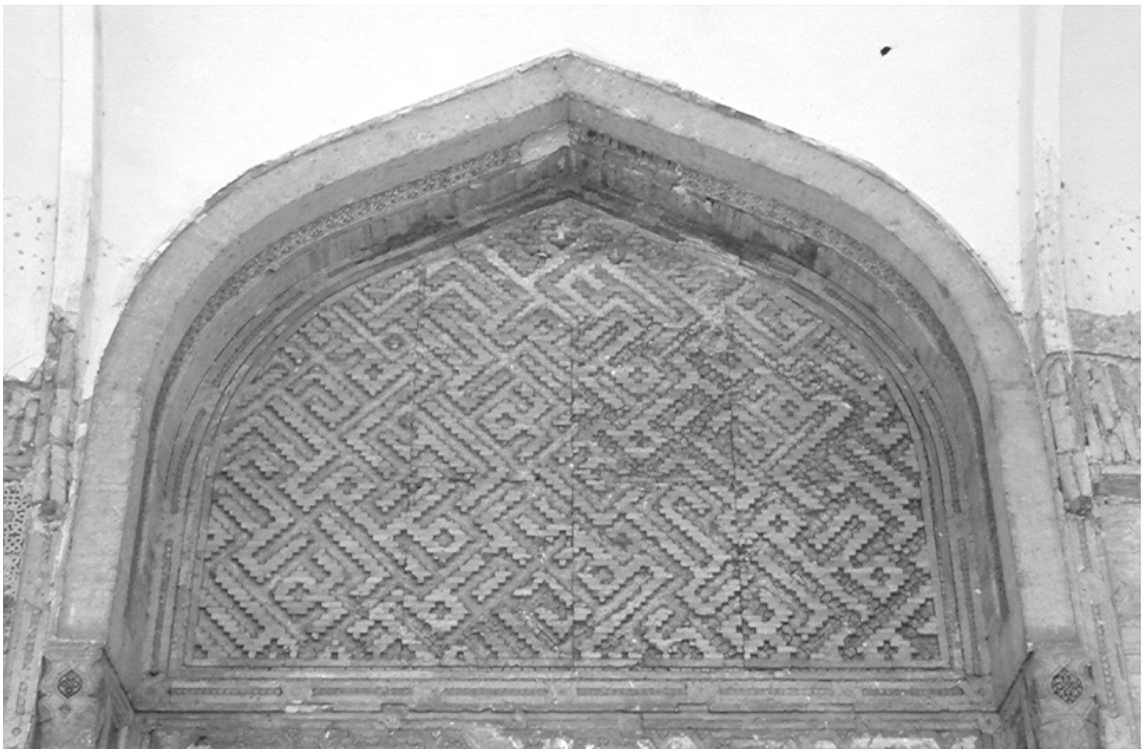
Şekil 2.18 Buhara Namâzgâhı'nın orta kubbesi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.19 Buhara Namâzgahı mihrap duvarı (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.20 Buhara Namâzgâhı batı duvarında yer alan mihrap (İ. Çeşmeli)

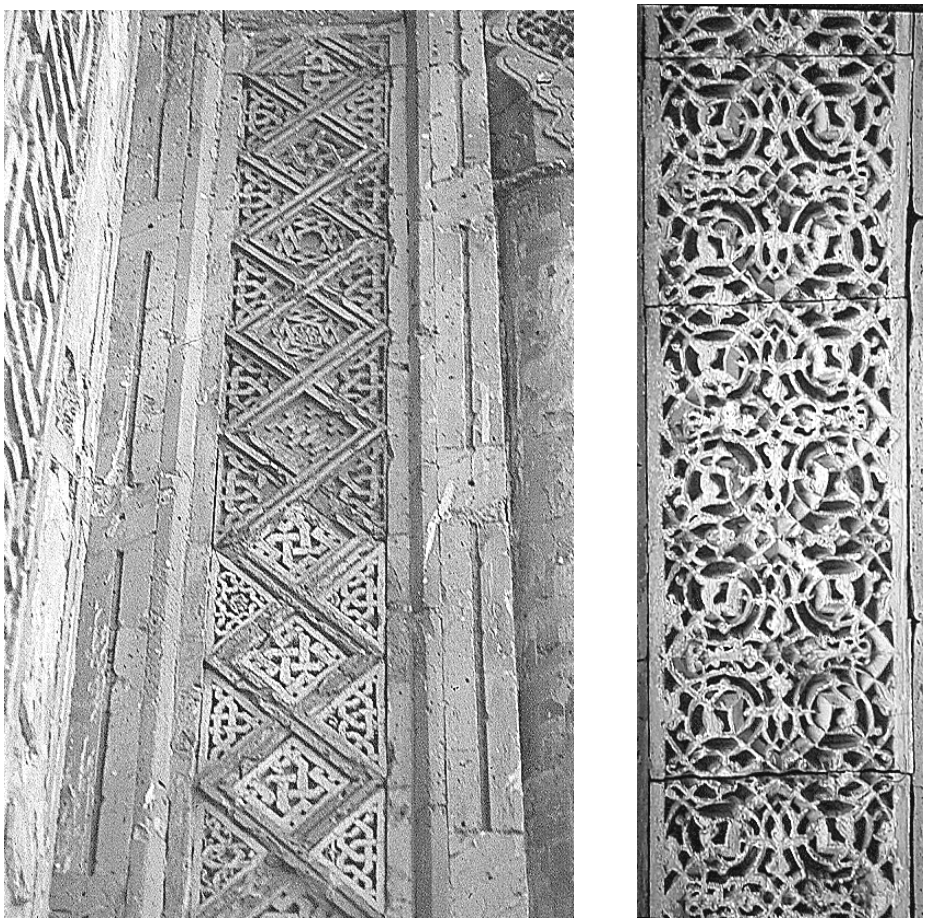
Şekil 2.21 Buhara Namazgahı mihrap alınlığı (İ. Çeşmeli)

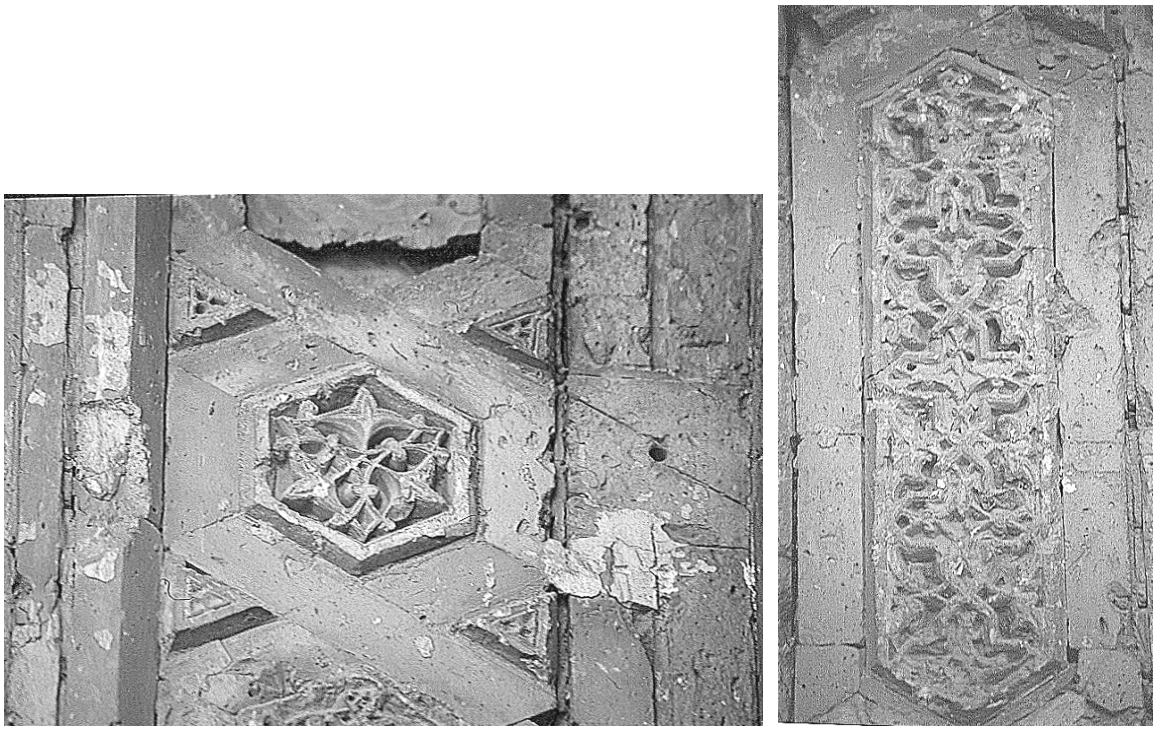
Şekil 2.22 Buhara Namâzgâhı mihrap nişi kavsarası (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.23 Buhara Namâzgâhı mihrap süslemeleri (İ. Çeşmeli)

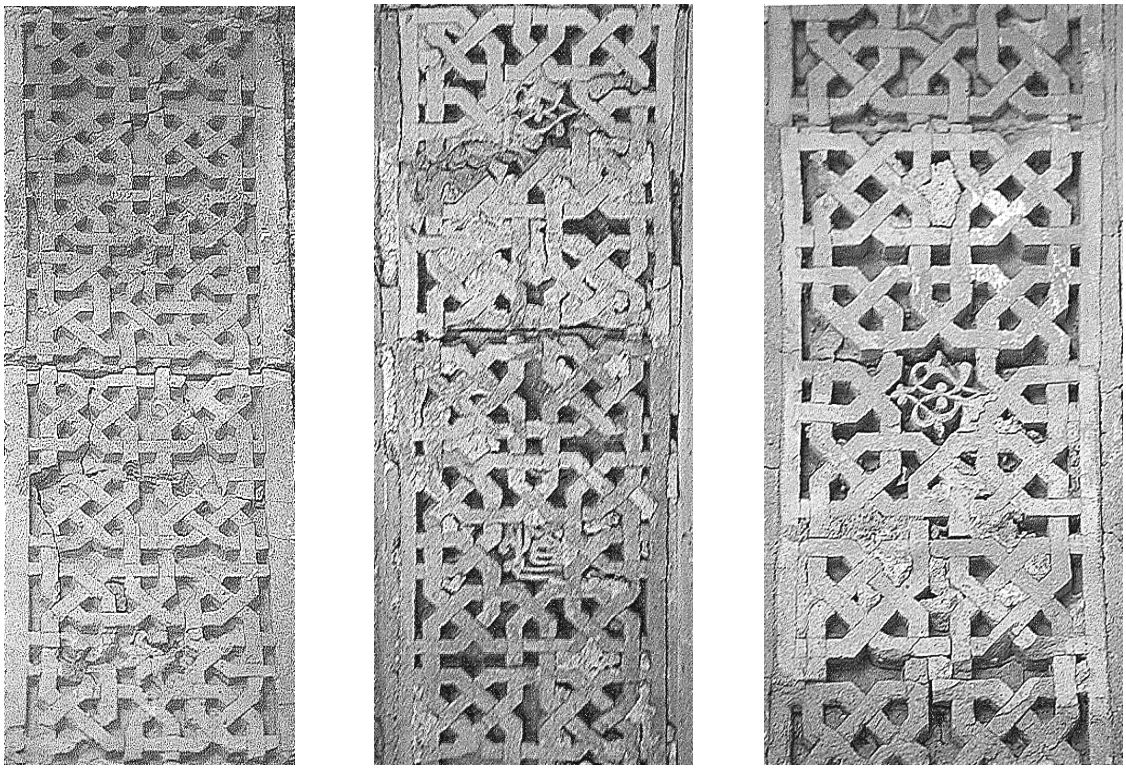
Şekil 2.24 Buhara Namâzgâhı mihrap süslemeleri (İ. Çeşmeli)

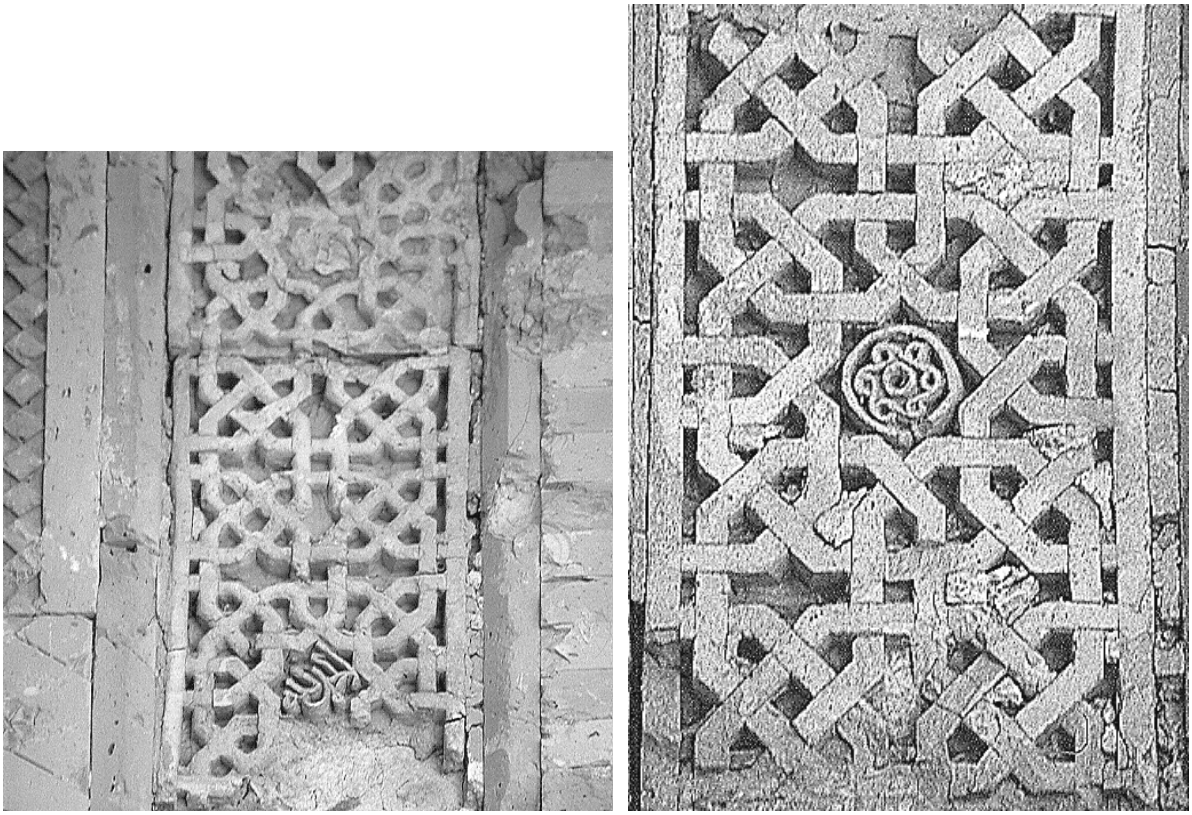
Şekil 2.25 Buhara Namâzgâhı mihrap süslemeleri (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.26 Buhara Namâzgâhı mihrap nişi sütunçe başlıkları (İ. Çeşmeli)

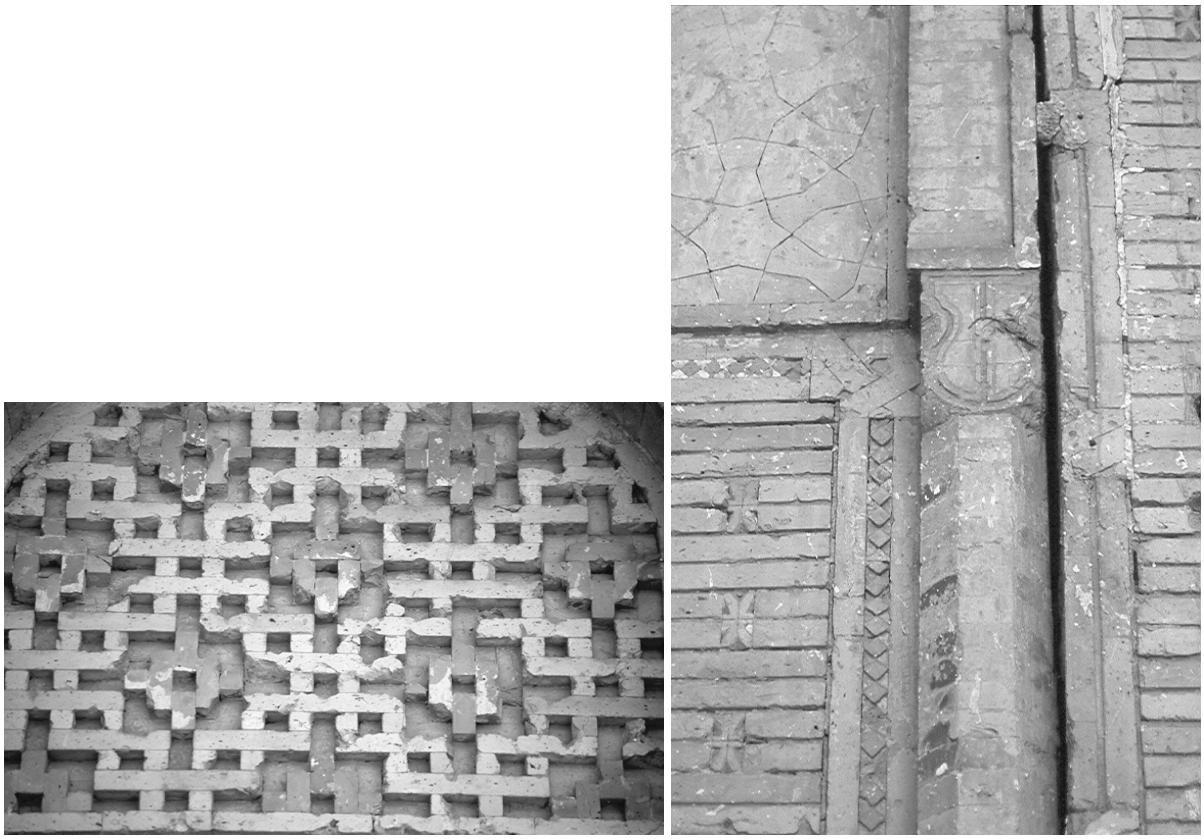
Şekil 2.27 Buhara Namâzgâhı batı duvarı bordür süslemeleri (İ. Çeşmeli)

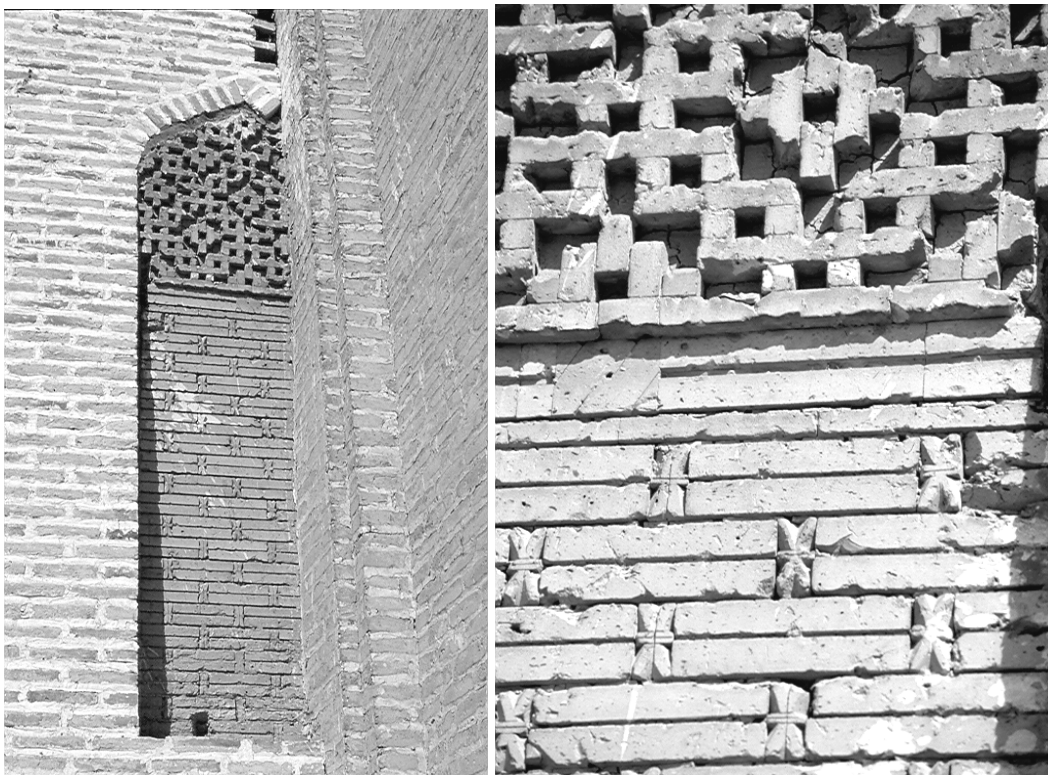
Şekil 2.28 Buhara Namâzgâhı batı duvarı bordür süslemeleri (İ. Çeşmeli)

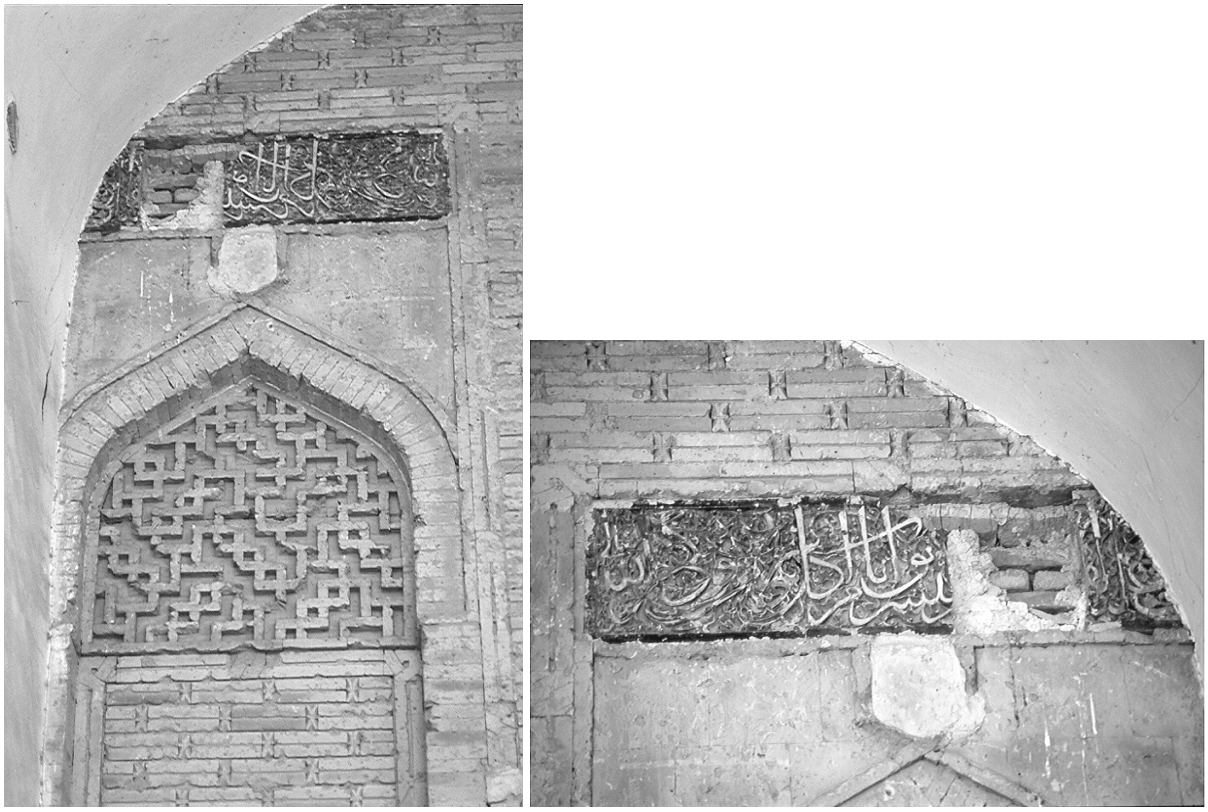
Şekil 2.29 Buhara Namâzgâhı batı duvarının sol kanadında yer alan nişler (İ. Çeşmeli)

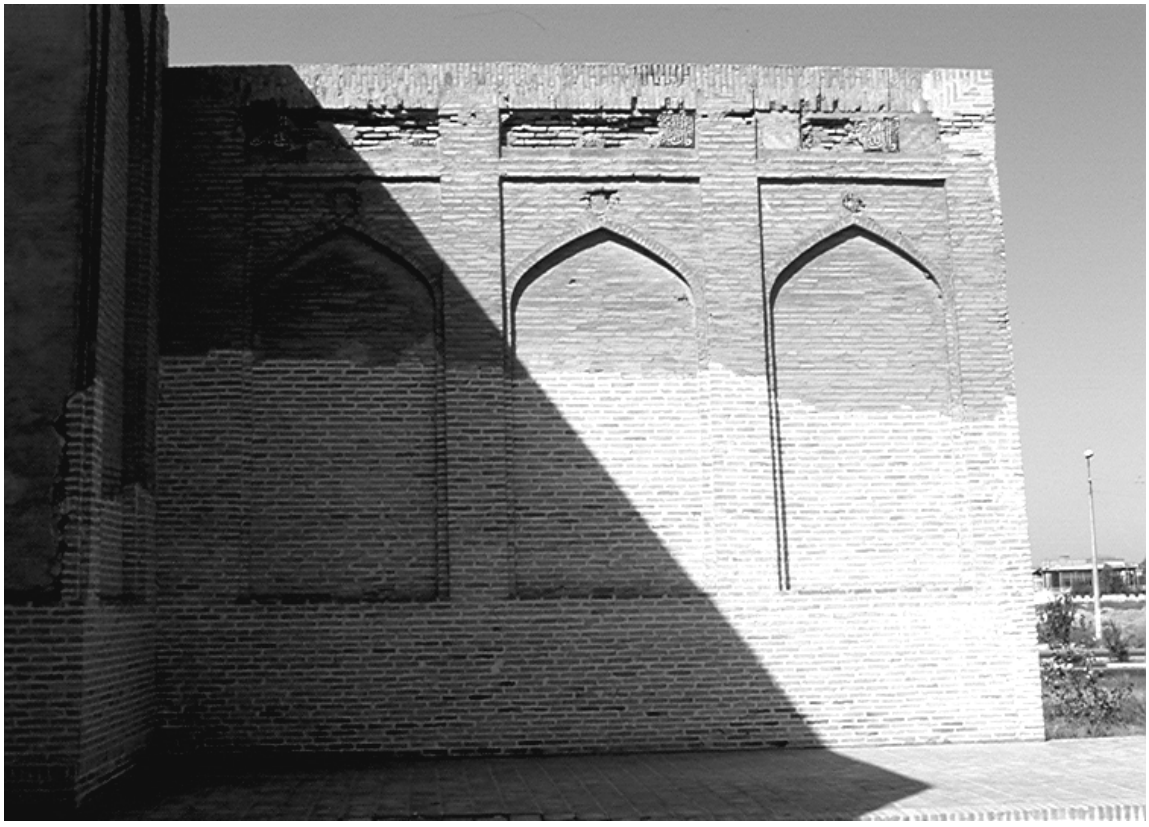
Şekil 2.30 Buhara Namâzgâhı batı duvarının sol kanadında yer alan nişlerden detaylar(İ. Çeşmeli)

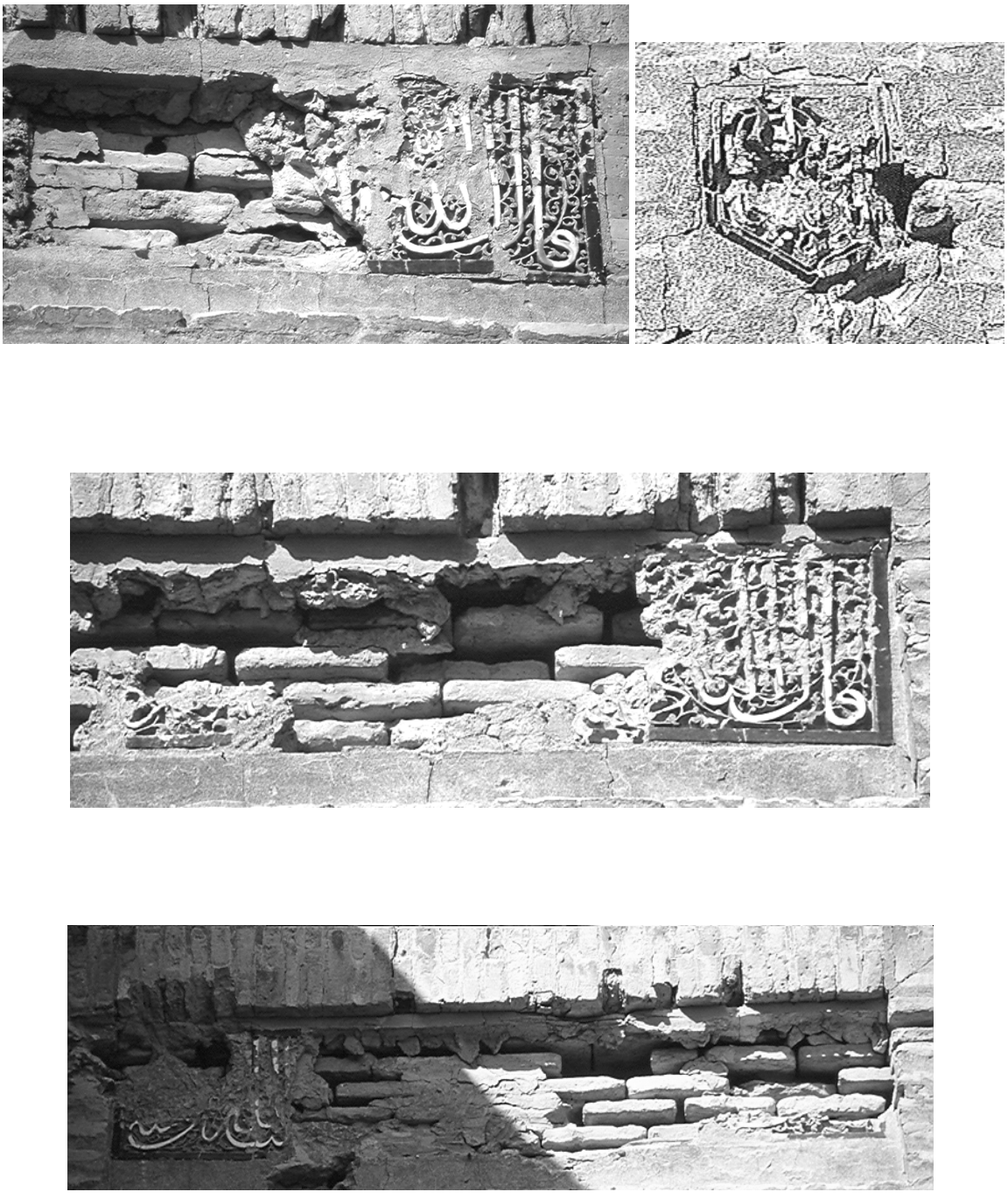
Şekil 2.31 Buhara Namâzgâhı batı duvarının sol kanadında yer alan niş ve detayı (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.32 Buhara Namâzgâhı batı duvarının sağ kanadında yer alan niş ve kitabesi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.33 Buhara Namâzgâhı batı duvarının sağ kanadında yer alan nişler (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.34 Buhara Namâzgâhı batı duvarının sağ kanadındaki nişlerdeki kitabeler (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.35 Buhara Namâzgahı batı duvarının tuğla örgüsü ve süslemeleri (İ. Çeşmeli)

2.2 Avlulu Çok Ayaklı Cami Tipolojisi

İslam dini mimarisinde yaygın bir şema olan avlulu çok ayaklı camiler, İslamiyet'in erken devirlerinden itibaren uygulanmıştır. Orta Asya'da, avlulu ve çok ayaklı erken İslami devir camileri genellikle dörtgen planlı duvarlarla çevrilmiş olup çevre duvarların içinde yer alan dikdörtgen veya kare planlı avluların etrafı revaklarla çevriliydi. Genellikle harim kısmını oluşturan kıble yönündeki revak sayısı fazlalaştırılmıştı. Kıble yönündeki duvarda mihrap nişi ile minber yer almaktaydı. Avlunun etrafını çeviren revaklar genellikle ahşaptan sütunlar ve örtülerden veya kerpiç ve tuğladan ayaklar, kemerler, tonozlar ve kubbelerden yapılmaktaydı. Bu tip camiler özellikle cuma ve bayram namazları gibi özel günlerde kalabalık cemaatlere hitap etmekteydi. Bu şemaya sahip camiler şehrin ulu camisi karakterindeydi. Orta Asya'da görülen avlulu çok ayaklı ulu camiler genel hatlarıyla erken devir Arap camileri modellerini tekrarlamaktaydılar (Çeşmeli, 2005c, 47-48).

Muhtemelen Hz. Muhammed'in dini, siyasi ve sivil amaçla kullandığı Medine'deki evi, özellikle İslami dönem erken Ortaçağ'sında yoğun bir şekilde uygulanan avlulu ve çok ayaklı camilerin şekillenmesine yol açmıştır. Medine'deki ev, etrafı kareye yakın planda duvarla çevrilmiş olup güney ve kuzey yönlerinde birer sıra ahşaptan sundurması bulunan yaklaşık 50 m. ölçüsündeki kare planlı bir avludan oluşmaktaydı. Güney yönündeki sundurma kıbleye yönelmiştir. Muhtemelen Arabistan yarım adasından kaynaklanmış olan çok ayaklı ve avlulu Arap cami modeli, İslamiyet'in yayıldığı bölgelerde sevilerek uygulanmıştır. Bazen bu camilerin, mimari kompozisyon ve konstrüksiyonlarında Helenistik ve Roma mimarisi ile Hristiyan mimarisinin de etkileri güçlü olmuştur. (Grabar, 1998, 106-134; Hattstein ve Delius, 2000, 40-45, 64-71, 96-114, 132-137, 144-153; Ettınghaussen vd., 2001, 20-36, 83-91, 105-110, 139-145, 188-200; Hıllenbrand, 1994, 33-128; Çeşmeli, 2005c, 48).

Orta Asya'ya Arapların gelmesiyle birlikte 7. yüzyılın ortalarından itibaren inşa edilmeye başlayan çok ayaklı ve avlulu camiler, kısa zamanda bölgede inşa edilen camilerde yaygın bir şema haline gelmiştir. Günümüze ulaşan kalıntılardan, Orta Asya'da inşa edilen ve ulu cami karakterinde olan avlulu ve çok ayaklı camiler genellikle şehrin merkezinde, kalenin yanında veya şehir içinde sur kapılarından birinin yakınlarında yer almaktaydı. Daha sonradan üzerinde detaylı bir şekilde durulacağı üzere, Orta Asya'da 7-13. yüzyıllar arasında yapılmış olan Bânû Mehân Ulu Camisi, Akır Taş Camisi, Dandanakan Ulu Camisi, Çil Burç Ulu Camisi, Başane Ulu Camisi, Semerkand Ulu Camisi, Ahsikent Ulu Camisi, Kunya Urgenç Ulu Camisi, Şah Senem Ulu Camisi, Dihistân Ulu Camisi gibi yapılar, genel hatlarıyla avlulu ve çok ayaklı tipte camilerdir (Çeşmeli, 2005c, 48). Bu camilerden Başane Ulu Camisi ve onun daha gelişmiş bir örneği olan Dihistân Ulu Camisi, geleneksel avlulu çok ayaklı camiler

ile İran-Orta Asya mimarisi kaynaklı eyvanlı ve kubbeli mekanların sentezinden oluşmuş bir anlayışın sonucu ortaya çıkmış gözükmektedirler (Çeşmeli, 2005c, 48). Bu tip eyvanlı, mihrap önü kubbeli ve çok ayaklı avlulu camiler Orta Asya'da Kuzey Horasan (Güney Türkmenistan) bölgesi mimarisinde görülmektedirler. Bu kalıntıların dışında tarihi kaynaklardan anlaşıldığı üzere, Ortaçağ'da Orta Asya'da şehirlerin merkezinde, şehir kapısı yakınlarında, kalelerin içinde veya yanında çok sayıda ulu cami bulunmaktaydı (Le Strange, 1905, 382-489; Barthold, 1990, 67-194; Şeşen, 1998, 207-267).

Narşahî'nin eserinde kaydedildiği üzere (Narşahî, 1954, 48-52), Araplar Kuteybe ibn Müslim zamanın da 712-13 yılında Buhara kalesi içinde, İslamiyet öncesine ait bir tapınağın yerine cami inşa etmişler. Bu cami yeterli gelmeyince kale ile şehir arasında 770-71 yılında bir cami daha inşa edilmiştir. Daha sonra camiye ekleme yapılmıştır. Kaledeki cami ise zamanla terk edilmiş. Samanoğulları zamanında, bu camiye 902 yılında üçüncü ekleme yapılmış ve 10. yüzyıl başlarında bu cami iki defa yıkılmış, sonra cami tekrar onarılmış ve minaresi 918 de inşa edilmişti. Bir ekleme de 951 tarihinde yapılmıştır. Şems el-mülk Nasr ibn İbrahim (1068-1080) zamanında kaleye bitişik olan cami ve tepesi ahşap olan minaresi birlikte yanmış, sonradan caminin üst örtüsü tuğladan tekrar inşa edilmişti. Cami 1068 de yanmış 1069 de tekrar inşa edilmişti. Yapının oymaları ve süslemeleri Semerkand'da hazırlanmıştı ve Buhara'ya getirilmişti. Güvenlik sebebiyle bu dönemde caminin mihrabı, minberi, maksuresi ve avlusu kaleden daha uzağa tekrar inşa edilmiş ve kale ile cami arasında hendek kazılmıştı. Arslan Han zamanında (1102-1130) güvenlik sebebiyle caminin kaleye yakın olan kısımları ve minare, kaleden daha uzağa aktarılmıştır. Şehrin doğusunda caminin bir kısmı ve bugün Kalan Minaresi (1127) olarak bilinen minare tekrar inşa edilmiştir. Kaynağa göre minare hiçbir yerde bulunmayan ihtişam ve güzellikte inşa edilmişti. Minare yapım aşamasında önce yıkılmıştı ve caminin üçte birini harap etmişti. Caminin içindeki duvar resimleri ve oymalı ahşaplar da harap olmuştur. Sonradan minarenin tepesi tuğladan yeniden inşa edilmişti. Cami ise 1121 yılında tamamlanmıştı. Kaynağa göre farklı dönemlerdeki eklemelerle beş avlulu olan cami, ihtimalle avlulu çok ayaklı Arap tipi cami modelindeydi. 13. yüzyıl başlarında Moğollar zamanında yıkılan cami günümüze ulaşmamıştır. Bu cami yerinde geç dönemlerde (1514-15) yapılmış avlulu çok ayaklı başka bir cami bulunmaktadır (Nilsen, 1956, 91).

2.2.1 Bânû Mehân Ulu Camisi

Cami kalıntıları, Güney Türkmenistan'da bulunan, Mari Şehri'nin 30 km doğusundaki Murgap Nehri'nin aşağısında, Gavur Kale olarak bilinen eski Merv (Margiana) Şehri harabelerinde (eski Merv Şehri harabeleri, Bayram-Ali İlçe'si yakınında bulunmaktadır) yer almaktadır. Cami kalıntıları, dört yönden gelen yolların kesiştiği dörtgen planlı Gavur Kale şehristanının merkezinde, şehrin kuzeyinde yer alan dairesel planlı kalenin (Erk Kale) güneyinde bulunmaktadır (Şekil 3.49).

Gavur Kale (eski Merv) Şehri'nin merkezinde yer alan cami kalıntıları, muhtemelen 10. yüzyıl Arap coğrafyacılarından İstahri (Le Strange, 1905, 399), İbn Havkal (Anderson, 1852, 195-196) ve Mukkadesi'nin (Mukkadesî, 1994, 273-274) kaydettiği Merv'in en eski ulu camisine (mescid-i cuma) aittir. Coğrafyacılar tarafından, eski Merv Şehri'nin merkezinde gösterilen en eski ulu cami, İslamiyet'in erken dönemlerinde yapılmıştır. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere muhtemelen bu cami, halife el-Me'mûn (9. yüzyılın ilk yarısında) tarafından onarılmıştır. 10. yüzyıl Arap coğrafyacıları bu camiden "Bânû Mehân" olarak bahsetmektedirler. Müslümanların çoğalması ile birlikte Bânû Mehân Camisi'nden sonra, çarşıların yer aldığı şehrin güneybatısında, Bâb el-Medîne (Şehir Kapısı) adlı kapı yakınlarında, Mescid-i Atik (Eski Cami) olarak bilinen yeni bir ulu cami inşa edilmiştir. Gavur Kale Şehri'nin (eski Merv) batısındaki rabad kısmında sonradan gelişen ve günümüzde Sultan Kale olarak bilinen eski Merv Şehri'nin merkezinde yer alan çarşıların, hapishanenin ve hükümet binasının olduğu meydanda, 8. yüzyılın ortalarında Ebû Müslim tarafından yaptırılmış olan "Macan" olarak bilinen üçüncü ulu cami inşa edilmiştir.

Bânû Mehân Ulu Camisi kalıntıları (Şekil 2.36-37), Gavur Kale (eski Merv) Şehri'nin merkezinde bir tepecikte, 1950 yılında M. E. Masson tarafından tespit edilmiş ve 1958 yılında aynı araştırmacı tarafından kazısı yapılmıştır (Filanoviç, 1974, 119; Hmelnitskiy, 1992, 62). Daha sonra bu cami kalıntılarında, D. N. Sidorova (1961, 30), T. Hodjaniyazov (1962, 10, 1964, 1967, 331), U. Alimov (1964, 10, 27) ve M. İ. Filanoviç (1974, 119-122) gibi araştırmacılar kazılarda ve incelemelerde bulunmuşlardır. S. Hmelnitskiy (1992, 62-64), eski araştırmalara dayanarak camiyi tekrar değerlendirmiş ve caminin tahmini restitüsyon planını gerçekleştirmiştir (Şekil 2.38).

Gavur Kale şehir harabelerinin merkezinde yapılan kazılar neticesinde bulunan temel kalıntılarından anlaşıldığı üzere cami, batı ve doğu olmak üzere iki bölümden meydana gelmekteydi. Batı bölümünde yer alan dikdörtgen planlı cami, avlulu çok ayaklı Arap camileri tipindeydi. Doğu bölümü ise çeşitli orandaki ve planlardaki mekanlardan meydana

gelmekteydi. Batı-doğu yönünde olan bu bölümün güneydoğu köşesinde 4/3 oranında, 5.80 m. çapında, dairesel planlı bir minare kalıntısı bulunmaktadır (Filanoviç, 1974, 119). Kazısı yapılan tepenin 6-7. yüzyıl seviyesinde caminin doğu bölümünün duvarlarında ve minaresinde kullanılan kerpiçler 32 x 34 x 6-7 cm., 34 x ? x 8 cm. ve 35 x ? x 9 cm. ölçülerindedir. Bu kerpiç ölçülerinin, 7-8. yüzyılda Merv'deki inşaatlarda kullanılan kerpiç ölçüleriyle benzerlik gösterdiği belirtilmektedir (Filanoviç, 1974, 119).

Kalıntılardan minarenin tuğla ile kaplandığı ve ufak figürlü tuğlacıklarla süslendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca aynı yerde sırlı keramik parçaları ile sikkelerde bulunmuştur. Bu delillerden minarenin en erken 9. yüzyılda yapılmış olan onarımlarda tuğla ile kaplandığı ve figürlü tuğlacıklarla süslendiği düşünülmektedir (Filanoviç, 1974, 119). Minarelerin camilerin duvarlarında yer alması, özellikle Orta Asya'da erken dönemlerde yapılan camilerde görülen bir husustur. Bu gelenek muhtemelen İslamiyet öncesinde Orta Asya'da kale duvarlarında gördüğümüz kulelerden kaynaklanmıştır.

Doğu bölümünde yer alan mekanlar, kerpiç ve tuğlalardan yapılmıştır. Kerpiçler 30 x 30 x 6.5 x 7 cm., tuğlalar 16 x 16 x 3 cm., 22 x 22 x 4 cm. ve 28 x 28 x 5 cm. ölçülerindedir (doğu bölümünün kuzeybatı kısmındaki mekanlar). Bu kerpiç ve tuğla ölçülerinin Merv'deki 10-11. yüzyıl yapılarındaki kerpiç ve tuğla ölçüleriyle benzerlik gösterdiği kaydedilmektedir (Filanoviç, 1974, 119). Duvarlardaki izlerden bu bölümün en az üç onarım dönemi geçirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca zeminin birkaç seviyesi bulunmaktadır. Bu doğu bölümünün mekanlarının birinde 10. yüzyıl sonuna ait bir sikke tespit edilmiştir (Filanoviç, 1974, 121). Doğu bölümünde yuvarlak ocak yerleri ve muhtemelen abdest almak için kullanılan kalıntılar ile su haznesi kalıntıları tespit edilmiştir (Filanoviç, 1974, 121). Doğu bölümündeki mekanlarda ve cami avlusunda, çok sayıda keramik parçası bulunmuştur (Filanoviç, 1974, 121). Bu değişik tekniklerdeki ve formdaki keramik parçaları, 10-13. yüzyıl başı arasına tarihlendirilmektedir (Filanoviç, 1974, 121-122). Özellikle doğu bölümündeki mekanlarda, çeşitli dönemlere ait sikkeler tespit edilmiştir. Bunlar arasında, Sasani ve Arap dönemlerine ait sikkeler de bulunmaktadır. Bu sikkeler arasında, Selçuklu hükümdarı Melik-Sencer'in (1118-1157) bastırttığı bir sikke de bulunmuştur (Filanoviç, 1974, 122).

Bu doğu bölümündeki mekanların dönemi ve fonksiyonu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. M. İ. Filanoviç (1974, 121-122), bu doğu bölümünün Merv'de kerpiçten ve pahsadan yapılmış ilk ulu camiye ait kalıntılar ile ticari, yaşama ve depolama amaçlı kullanılan mekanlar olabileceğini düşünmektedir. Bu mekanlardan bazılarını daha çok 10. yüzyıla tarihlemektedir. S. Hmelnitskiy (1992, 62) ise bu bölümün, mimari şeması ve

yöneliminden dolayı cami olamayacağını düşünmektedir. Aynı araştırmacı M. İ. Filanoviç'in ikinci düşüncesine katılmakta ve bu bölümün camiden önce yapılmış olan depolama ve yaşama amaçlı kullanılan mekanlar olabileceğini kaydetmektedir.

Kalıntılardan anlaşıldığına göre muhtemelen doğu bölümündeki kalıntılar, İslamiyet öncesine kadar gitmektedir. Antikçağ'dan itibaren bilinen Gavur Kale Şehri'nin merkezinde bulunan bu kalıntılar, muhtemelen sivil amaçlı kullanılan mekanlardı. Bu mekanlar, 7. yüzyıl ortalarında Arapların Merv'e gelmesinden sonra, şehrin merkezine yapılan ilk ulu camiye ek birimler oluşturmuş olabilir. Muhtemelen bu mekanların bir kısmı, caminin inşası ile birlikte ortadan kaldırılmıştır. Böylelikle bu mekanlar, camiye hizmet eden ve sivil amaçlı kullanılan ek birimler halini almış olabilir.

Kalıntılardan, bu mekanların yaşama ve ticari faaliyetler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca mekanların depolama amaçlı kullanıldığı da anlaşılmaktadır. İzlerden ve kalıntılardan anlaşıldığı üzere, bu mekanlarda değişik dönemlerde ihtiyaç duyuldukça onarımlar ve değişiklikler yapılmıştır. Orta Asya'da erken dönemde yapılan ulu camiler, genellikle çarşıların yoğunlaştığı ve dolayısıyla nüfusun yoğunluk kazandığı şehir merkezinde, şehir kapıları veya kalenin yakınında inşa edilmekteydi. Halk hem bu çarşılarda ticari faaliyetlerde bulunuyordu, hem de ibadetlerini yerine getirebiliyordu.

Yukarıda bahsettiğimiz doğu bölümündeki mekanların batısında, temel kalıntılardan anlaşıldığı üzere, etrafı revaklarla çevrili açık bir avlu kısmına ve ibadetin gerçekleştirildiği muhtemelen üzeri kapalı harim kısmına sahip, avlulu çok ayaklı tipte bir cami yer almaktaydı.

Camide görülen tuğlalar 19-20 x 19-20 x 3.5-4 cm., 22-23 x 22-23 x 4-5 cm., 30 x 30 x 4 cm. 30 x 30 x 8 cm. ve 37 x 37 x 5 cm. ölçüsündedir. Bu tuğla ölçülerinin, eski Merv'de 10-13. yüzyılda inşa edilen yapılarda görüldüğü belirtilmektedir (Filanoviç, 1974, 121).

Bu dikdörtgen planlı cami, kıbleye doğru yönelmiştir. Cami, doğu yönünden ek mekanlarla birleşmiş olup bu mekanlarla bağlantı kurmaktaydı. Fakat bu iki bölüm birbirleriyle simetrik olmayan bir düzendeydi. Çünkü cami muhtemelen sonradan bu mekanların yanına inşa edilmiş olup zorunlu olarak kıbleye doğru yönelmiştir.

İzlerden avlu olduğu anlaşılan bölüm, 22.30 m. uzunluğundaydı. Caminin avlusunda dikdörtgen planlı ve 1.15 x 1.15 m. ölçüsünde kare planlı ayaklar tespit edilmiştir (Filanoviç, 1974, 121). Bu ayaklardan, avlunun etrafının tek sıra ayaktan oluşmuş revaklarla çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Fakat S. Hmelnitskiy (1992, 62-63), restitüsyon planında caminin kuzey yönünde revak göstermemektedir. Ayrıca aynı araştırmacı avlunun güney yönünde yedi ve doğu yönünde beş ayağın olabileceğini düşünmektedir. Bu ayaklar muhtemelen kemerlerle

birbirlerine bağlanmışlardır. Ayrıca iç duvarlardan çıkıntı yapmış yarım ayak kalıntıları da bulunmaktadır. Böylelikle ayaklar, duvarlar ile de kemerler vasıtasıyla bağlantı kurmaktaydı. Revakların üzeri muhtemelen tonoz veya kubbe ile örtülüydü (Filanoviç, 1974, 120-121). İbadetin yapıldığı harim kısmı, kare ayaklarla avludan ayrılıyordu (Filanoviç, 1974, 120-121). Mihrap duvarı günümüze ulaşmamıştır. Harim bölümünde, dikdörtgen ve yuvarlak planlı ayaklar tespit edilmiştir (Filanoviç, 1974, 121). Bu yuvarlak ayaklardan biri 1.04 m. çapındadır. Bu yuvarlak ayak perdahlanmış ve figürlü tuğlacıklarla süslenmiştir. Dikdörtgen ayaklardan birinin her köşesinde 4/3 oranında sütunçeler bulunmakta ve üzeride oymalı stuko ile süslenmiştir. İki korunmuş sütunçenin gövdesi, çeşitli motifler içeren oymalı stuko hatlarıyla ayrılmıştır. 1964 yılında bulunmuş olan sütunçelerden biri üzerindeki oymalı stukodan kufi karakterdeki yazıt, M. E. Masson tarafından okunmuştur. Bu kitabede, "Ebu Kasım Muhammed tarafından yapılanlardan biri" yazısı bulunmaktadır (Filanoviç, 1974, 121; Hmelnitskiy, 1992, 64).

M. İ. Filanoviç (1974, 121-122), caminin planlama prensibini, camide kullanılan figürlü tuğlacıklar ile oymalı stukonun, Horasan'daki 11-12. yüzyıl cami mimarisiyle paralellik gösterdiğini kaydetmektedir. S. Hmelnitskiy (1992, 63), oymalı alabastr süslemelerin, 11. yüzyıl sonu 12. yüzyıl başında Selçuklular zamanında yapıldığını kaydetmektedir. Aynı zamanda bu dönemde, mihraba yakın olan dörtgen ayaklar yerine yuvarlak ayaklar yapılmış veya dörtgen ayakların köşelerine yuvarlak sütunçeler yapılmış olabileceğini düşünmektedir. Kalıntılardan anlaşıldığı üzere harim kısmı, çok ayaklı bir mekandan meydana gelmekteydi. Muhtemelen bu mekanın üzeri kapalıydı. S. Hmelnitskiy (1992, 62-63) tarafından gerçekleştirilen restitüsyon planında bu bölüm, mihrap duvarına paralel, her biri 4.20 m. genişliğinde, üç nef gösterilmiştir. Araştırmacının düşüncesine göre, mihraba paralel üç ayak sırasının her birinde beşer, mihraba dik doğrultuda beş ayak sırasının her birinde ise üçer ayak bulunmaktaydı. Muhtemelen bu ayaklar birbirleriyle kemerler ile bağlanmışlardı. Aynı zamanda ayaklar, duvarlardan çıkıntı yapmış yarım ayaklarla da kemerler ile bağlantı kurmaktaydı. Muhtemelen harim bölümünde oluşan on sekiz kare birimin üzeri, birer kubbe ile örtülüydü. Günümüze ulaşmamış mihrap nişi ise, batı duvarının ortasında yer almaktaydı. Muhtemelen harimin doğusunda ayaklar ve kemerler ile oluşan açıklıklardan avluya çıkılmaktaydı (Hmelnitskiy, 1992, 62-63). M. İ. Filanoviç (1974, 121), caminin ana girişinin güney duvarında olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca ek mekanlara da, doğu yönündeki eyvanla girildiğini kaydetmektedir. S. Hmelnitskiy (1992, 63) ise restitüsyon planında, güney duvarında iki giriş göstermektedir. Aynı araştırmacı, kuzey duvarında da beş kapı yeri belirtmektedir. Ayrıca S. Hmelnitskiy, kalıntılardan yola çıkarak kuzey cephesinde dışa taşkın

ayaklı ve kemerli, koridorlu bir girişin de olduğunu kaydetmektedir. Bu girişin doğu revakı ile bağlantısı bulunmaktaydı. Yine aynı araştırmacının düşüncesine göre, bu revağın arkasında ibadete gelenlerin kullandığı bir loca bölümü de bulunmaktaydı. M. İ. Filanoviç (1974, 121), güney duvarındaki yarım yuvarlak kule kalıntısının, girişin iki yanını süsleyen kulelerden biri olduğunu kaydetmektedir. Fakat S. Hmelnitskiy (1992, 63), bu kulenin yapısal özeliğinden dolayı minare olduğunu düşünmektedir. S. Hmelnitskiy'nin (1992,63) düşüncesine göre, minarenin zamanla harap olmasıyla birlikte güneydoğu köşesindeki minare kullanılmaya başlanmıştır. Caminin döşemesi tuğladandı.

M. İ. Filanoviç (1974, 122), caminin genel mimari şemasını, camide kullanılan figürlü tuğlacıkları, oymalı stuko süslemeleri, tuğla ölçülerini, keramik parçalarını ve sikkeleri değerlendirdiğinde camiyi 11-12. yüzyılda kullanıldığını kaydetmektedir. Caminin bulunduğu alan, 12. yüzyıl sonlarında mezarlık alanı olmaya başlamış, 13. yüzyılın başlarına kadar mezarlık alanı olarak kullanılmaya devam edilmiş ve sonradan terkedilmiştir.

S. Hmelnitskiy (1992, 63), 7. yüzyılda Arapların bu camiyi Merv'e geldikten hemen sonra inşa ettiklerini kaydetmektedir. Geçen 200 yıllık süre sonunda, harap olmuş caminin 9. yüzyıl başında, halife el-Me'mûn tarafından yenilendiğini düşünmektedir. Bu camiden sonra, şehir kapısı yakınında kurulan ve sonradan "Eski Cami" olarak bilinen yeni bir ulu cami inşa edildiğini ve böylece Bânû Mehân Camisi'nin artık ulu cami olarak kullanılmadığını kaydetmektedir. S. Hmelnitskiy, konumuz olan caminin, Gavur Kale Şehri'nde yapılan ilk cami olduğunu belirtmektedir. S. Hmelnitskiy, 9. yüzyıldaki değişiklikle muhtemelen ahşaptan olan sütunlar ve üst örtü yerine tuğladan ayaklar, kemerler ve kubbelerin yapılmış olabileceğini düşünmektedir. S. Hmelnitskiy, Gavur Kale Şehri'nin 10. yüzyıla doğru boşalmasına rağmen bu caminin İslamiyet'in anıtı olarak korunduğunu kaydetmektedir. Aynı araştırmacı, 11. yüzyıl sonu-12. yüzyılın başında Selçuklular zamanında caminin mimari şemasının korunarak, içinin oymalı alabastr ile süslendiğini kaydetmektedir. Araştırmacı, bu dönemde camide yuvarlak ayakların veya yuvarlak sütunçelerin kullanıldığını belirtmektedir. Caminin 13. yüzyıl başında harap duruma geldiğini kaydetmektedir. Merv Camisi'nin revaklı avlusunun oranının1:√3/2 olduğunu belirtmektedir. Bu tip oranların, eski Orta Doğu mimarisinde de karşımıza çıktığı kaydetmektedir. Buna örnek olarak da Kurtuba Camisi (8. yüzyılın sonları), Kuseyr Amra Köşkü ve Hamam es-Serahs (8. yüzyıl/ Ürdün), Kahire'de el-Guyusi Camisi (11. yüzyıl/Mısır), Kahire el-Hakim Camisi (10. yüzyılın sonları/Mısır) ve Kahire'de Sultan Baybars Camisi'ni (13. yüzyıl/Mısır) vermektedir.

Bu düşüncelerin dışında, cami ile çeşitli tipteki mekanların temel kalıntılarını, kazı buluntularını, kerpiç ile tuğla ölçülerini ve Arap coğrafyacılarının eserlerini topluca değerlendirdiğimizde şöyle bir sonuca varabiliriz: Muhtemelen cami, Araplar'ın 7. yüzyılın ortalarında, günümüzdeki adıyla Gavur Kale olarak bilinen eski Merv Şehri'ni Sasaniler'den almasından hemen sonra yapılmıştır. Şehrin merkezinde inşa edilen bu ulu cami, Bânû Mehân olarak bilinmekteydi. Cami, muhtemelen Sasaniler döneminde şehrin merkezinde bulunan sivil bir yapı üzerine inşa edilmişti. Fakat bu yapı, tamamen yok edilmemiş olup yapının bazı mekanları camiye ek birimler oluşturmuştur. Caminin doğusunda yer alan bu mekanların camiyle aynı dönemde yapılmadığına kanıt olarak birçok delil verilebilir. Çünkü doğu bölümündeki mekanlar ile cami arasında, asimetrik bir bütünleşme görülmektedir. Doğu bölümünde gerçekleştirilen kazılarda, Araplar öncesi döneme ait sikkeler bulunmuştur. Cami avlusunun altında, daha önceki dönemlere ait yapı kalıntıları tespit edilmiştir. Aynı zamanda doğu bölümünde tespit edilmiş olan bazı duvar kalıntıları, zeminler ve kazı buluntuları camiden daha eski dönemlere gitmektedir. Ayrıca camideki kerpiç ölçüleri (32 x 34 x 6-7 cm., 34 x ? x 8 cm., 35 x ? x 9 cm.), 6-8. yüzyıllar arasında Kuzey Horasan bölgesinde yapılan inşaatlarda kullanılan kerpiç ölçüleriyle benzerlikler göstermektedir. Doğu bölümündeki mekanlar, caminin yapılmasından sonraki dönemlerde doğal olarak onarımlar geçirmiştir. Kalıntılardan anlaşıldığı üzere, caminin doğusunda yer alan bu mekanlar, muhtemelen camiye sivil amaçlı hizmet eden mekanlar olarak kullanılmaktaydı. Aynı zamanda bu mekanların bazılarında yaşanabiliyor ve çeşitli malların depolanması için kullanılabiliyordu. Muhtemelen bu bölümde ticari faaliyetler de gerçekleştiriliyordu.

Cami, kalıntılardan anlaşıldığı üzere, erken dönem İslam mimarisinde yaygın olarak görülen, avlulu çok ayaklı tipte bir camiydi. Kufe Camisi (Irak/7. yüzyıl sonları), Medine Emevi Camisi (Suudi Arabistan/705-715), Damgan'da Tarıkhane Camisi (İran/750-786), Susa Camisi (Iran/8. yüzyıl), Siraf Camisi (İran/815-825/850), Amr Camisi (Fustat-Mısır/9. yüzyıl), Samarra ulu Camisi (Irak/9. yüzyılın ortası), Samarra Ebu Dulaf Camisi (Irak/9. yüzyılın ortası/860-61), Kahire İbn Tulun Camisi (Mısır/876-879), gibi yapılar, Emeviler ve Abbasiler dönemi avlulu çok ayaklı erken dönem Arap camilerine örnek olarak verilebilir (Grabar, 1998, 106-134; Hattstein ve Delius, 2000, 40-45, 64-71, 96-114, 132-137, 144-153; Ettınghaussen vd., 2001, 20-36, 83-91, 105-110, 139-145, 188-200; Hıllenbrand, 1994, 33-128). Ayrıca Kuzey Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinde de Merv Camisi'ne benzer örnekler bulunmaktadır. Horasan'da Çil Burç Camisi (Merv/Güney Türkmenistan/9-10. yüzyıllar) (Pugaçenkova, 1963c, 225-227), Dandanakan Camisi (Taş-Rabad/Merv/Güney Türkmenistan/9-10. yüzyıl) (Erşov, 1947, 128-133) ve Mâverâünnehr'de ise Semerkand

Camisi (Özbekistan/9-10. yüzyıl) (Buryakov vd., 1975, 77-100) gibi yapılar avlulu ve çok ayaklı tipte yapılardır.

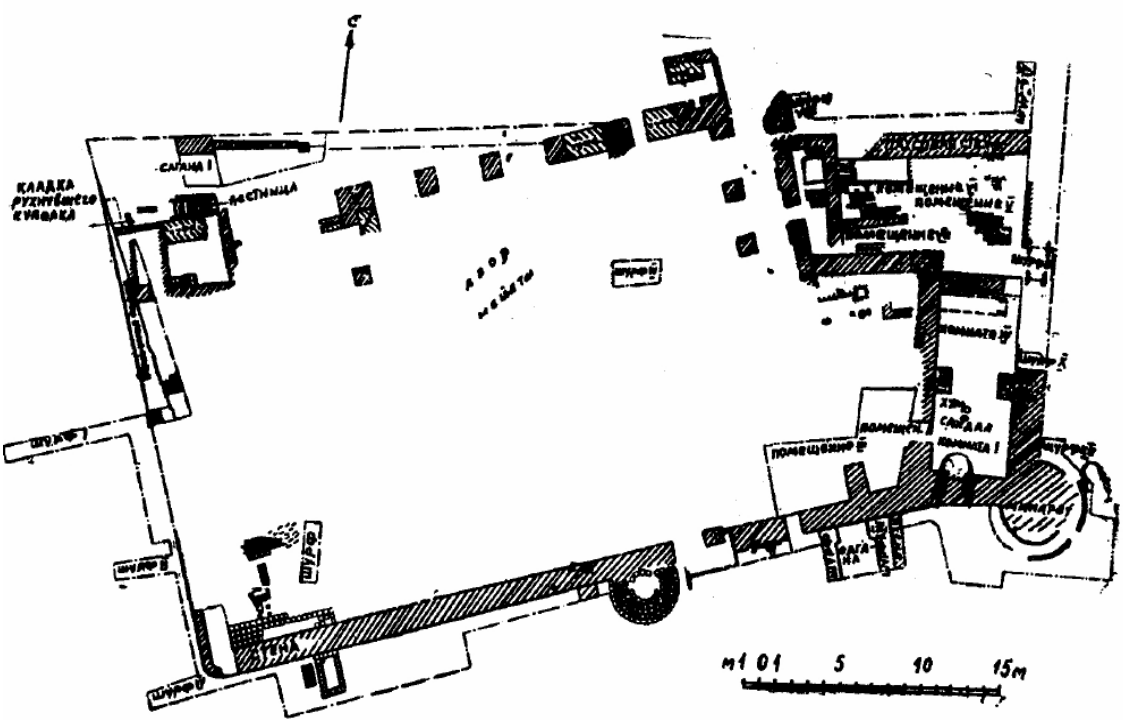
Muhtemelen cami, ilk yapıldığında da aynı şemadaydı. Harim bölümü, enine ve dikine nefler oluşturan çok ayaklı bir kompozisyon arz etmekteydi. Ayaklar dörtgen planlıydı ve sivri kemerlerle birbirlerine bağlanmışlardı. Harim kısmının üzeri de muhtemelen kubbelerle örtülüydü. Harim bölümünden, kemerler ve ayaklarla, doğudaki dörtgen planlı avluya çıkılmaktaydı. Avlu herhalde, tek ayak sırasından oluşmuş revaklarla çevriliydi. Ayaklar, harim bölümünde olduğu gibi dörtgen planlıydı ve birbirlerine sivri kemerlerle bağlıydı. Revakların üzeri muhtemelen kubbe veya tonoz ile örtülüydü. Caminin ana girişi muhtemelen güney yönündeydi. Bu girişin iki yanında, muhtemelen birer yarım yuvarlak kule yer almaktaydı. Fakat caminin kuzey yönünde de girişler bulunmaktaydı. Caminin, doğu yönündeki mekanlar ile de bağlantısı bulunmaktaydı.

Caminin minaresi güneydoğu köşesinde bulunuyordu. Bu minare 4/3 oranında olup yuvarlak planlıydı. Cami, kerpiç ve tuğladan inşa edilmişti. Bu ilk ulu camiden sonra çarşıların yer aldığı şehrin güneybatısında bulunan Bâb el-Medîne (Şehir Kapısı) adlı kapı yakınlarında, Mescid-i Atik (Eski Cami) olarak bilinen yeni bir ulu cami inşa edilmiştir. Antikçağ'dan beri bilinen Gavur Kale şehristanı, 8. yüzyıldan sonra yavaş yavaş terk edilmeye başlamış olmasıyla birlikte bir süre daha kullanılmaya devam edilmiştir. Bu şehrin batısındaki rabad kısmında, günümüzdeki adıyla Sultan Kale şehristanı gelişmeye başlanmıştır. Sultan Kale olarak bilinen eski Merv Şehri'nin merkezinde yer alan çarşıların, hapishanenin ve hükümet binasının olduğu meydanda, 8. yüzyılın ortalarında, Ebû Müslim tarafından yaptırılmış olan "Macan" olarak bilinen yeni bir ulu cami inşa edilmiştir. Bânû Mehân Camisi muhtemelen geçen süre içinde harap olmuştur. Kerpiç (30 x 30 x 6.5 x 7 cm.) ve tuğla (16 x 16 x 3 cm., 19-20 x 19-20 x 3.5-4 cm., 22 x 22 x 4 cm., 22-23 x 22-23 x 4-5 cm.) ölçülerinden caminin 9-10. yüzyılda onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen caminin genel mimari şemasında herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Bânû Mehân Camisi, diğer ulu camilerin yapılmasıyla muhtemelen yavaş yavaş önemini kaybetmeye başlamıştır. Zamanla Sultan Kale şehristanın gelişmesiyle birlikte dış mahallerin olduğu rabad bölümünde kalan Gavur Kale şehristanı ile birlikte muhtemelen Bânû Mehân Camisi de bakımsız ve ilgisiz kalmıştır.

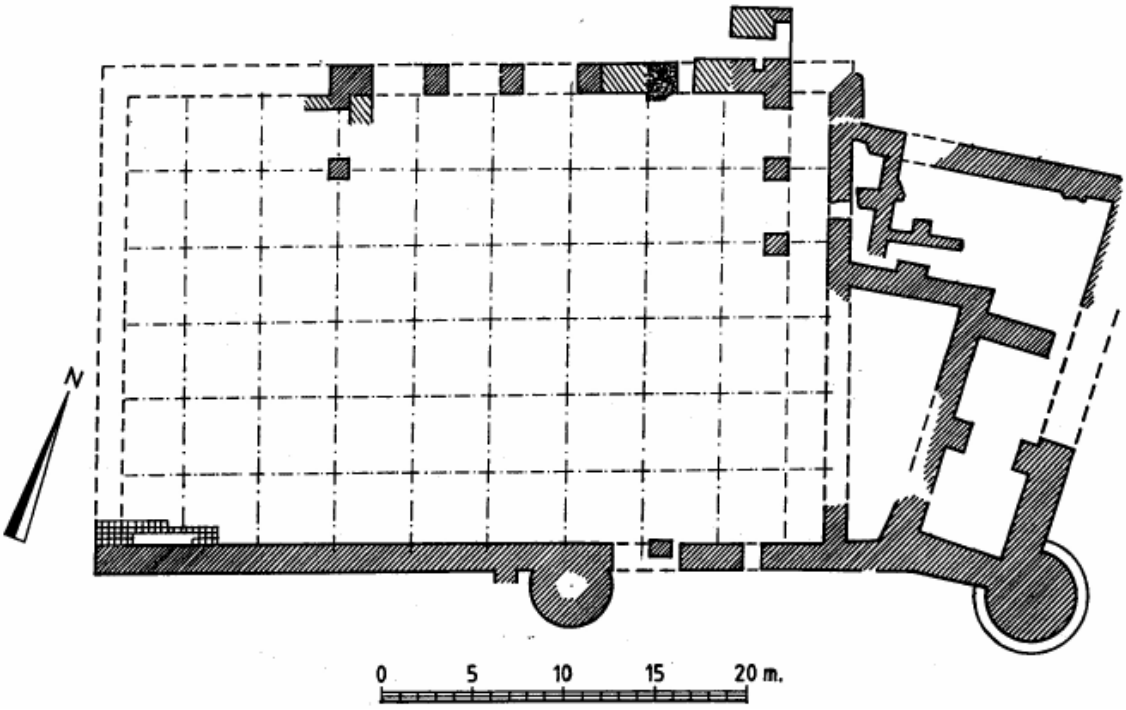
Eski Merv (Sultan Kale) Şehri Selçuklular'ın başkenti olmasından sonra muhtemelen cami, eski mimari şemasını koruyarak 11. yüzyılın sonları-12. yüzyıl başlarında onarım geçirmiştir. Bu onarımlarda muhtemelen tuğla malzeme (28 x 28 x 5 cm., 30 x 30 x 4 cm. 30 x 30 x 8 cm., 37 x 37 x 5 cm.) ile kaplanan cami ve minaresi çeşitli motifler ve yazılar içeren oymalı

stukolar ve figürlü tuğlacıklarla süslenmiştir. Tuğla ölçülerinden caminin daha çok 12. yüzyılda onarım geçirmiş olabileceğini düşünebiliriz. Camide yuvarlak ayaklar ve sütunçeler de yapılmıştır.

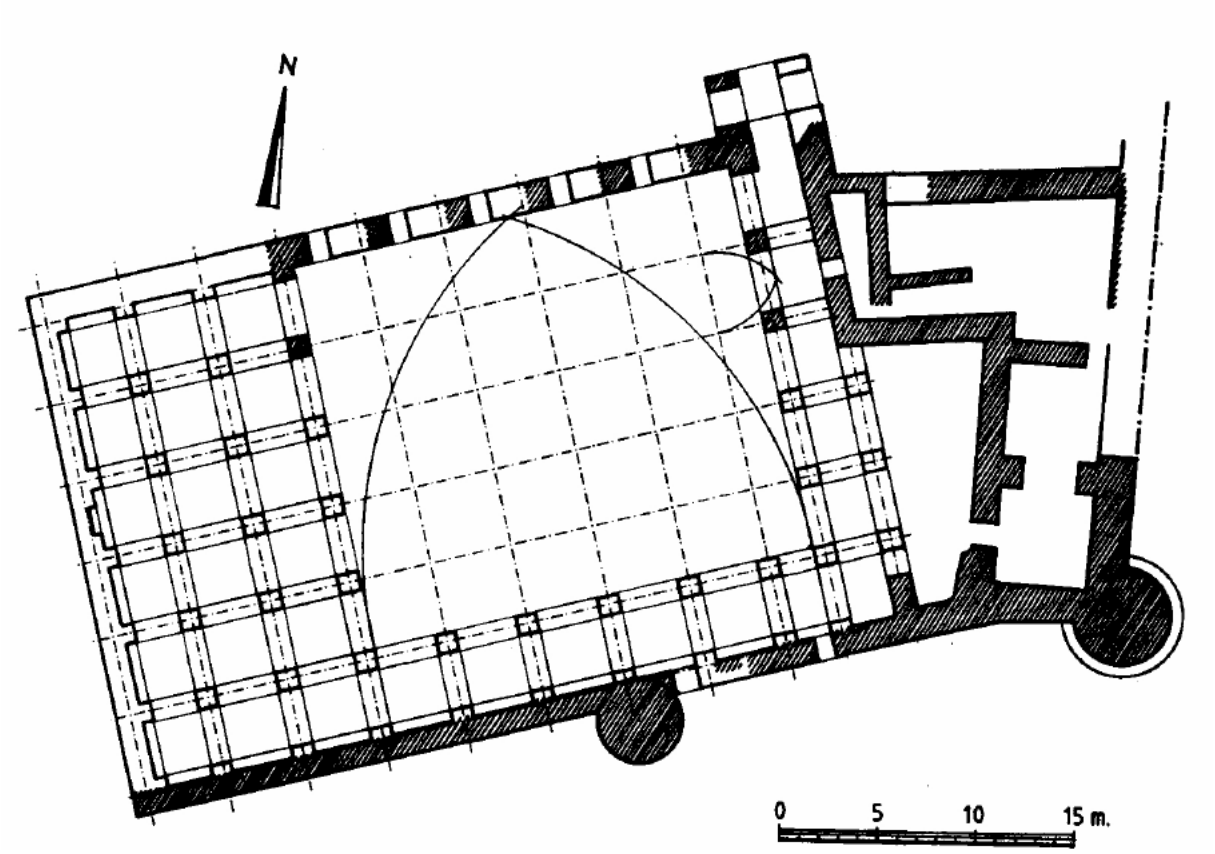
Muhtemelen 12. yüzyılın sonlarında caminin bulunduğu alan mezarlığa dönüşmeye başlamıştır. Bu alanın mezarlık olarak kullanılması 13. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş ve aynı dönemlerde Moğollar'ın gelmesinden sonraki dönemlerde bu bölgede hayat durmuştur. Gavur Kale şehristanın merkezinde, kazılarla ortaya çıkartılmış olan cami kalıntıları, eski Merv'in ilk ulu camisi olması yanında, Orta Asya mimarisinde ilk bilenen camidir. Muhtemelen cami ilk yapıldığında dönemi için anıtsal görünümlü bir yapıydı. Moğollar öncesinde yapılan diğer bazı Orta Asya ulu camileri gibi Bânû Mehân Ulu Camisi de dört yönden gelen yolların kesiştiği şehrin merkezinde yer almaktaydı.

Şekil 2.36 Merv Ulu Camisi planı (U. Alimov / M. İ. Filanoviç)

Şekil 2.37 Merv Ulu Camisi planı (U.Alimov / M. İ. Filanoviç / S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.38 Merv Ulu Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

2.2.2 Akır Taş Camisi

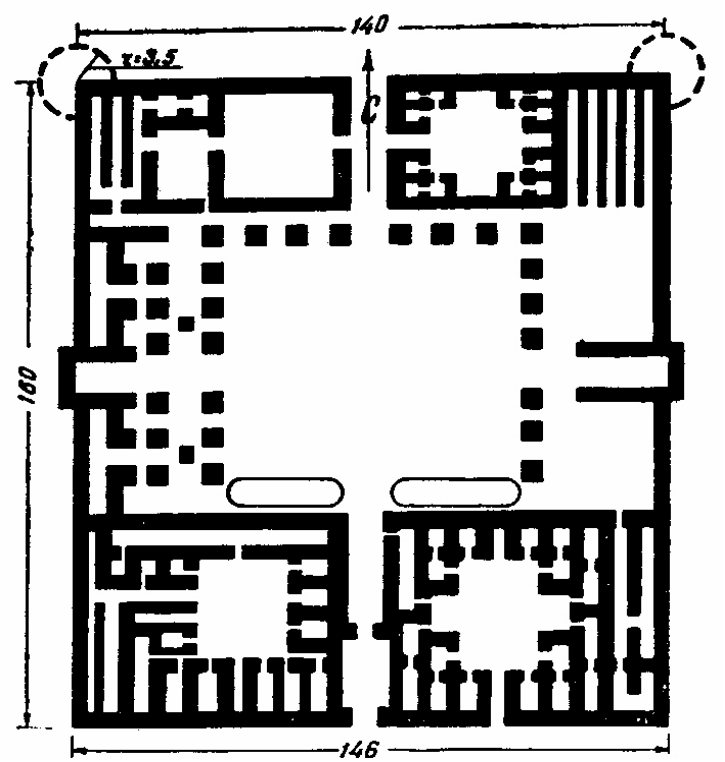
Akır Taş olarak bilenen yapı kompleksi kalıntıları Kazakistan'ın güneyinde Tarâz (Cambul) Şehri'nin 40 km. doğusunda yer almaktadır.

Yapı kompleksi kalıntıları (Şekil 39-41) 19. yüzyılından başlayarak günümüze kadar sırasıyla; M. S. Znamenskiy, M.G. Çernyaeva, P. İ. Lerh, D. L. İvanov, V. V. Bartold, V. A. Kallaur, A.N. Bernştam, G. İ. Patseviç, T. K. Basenov, V. A.Lavrov, L. Yu . Mankovskaya, B. Brentjes ve son olarak K. M. Baypakov tarafından incelenmiş ve kazıları yapılmıştır (Baypakov, 1998, 94-99).

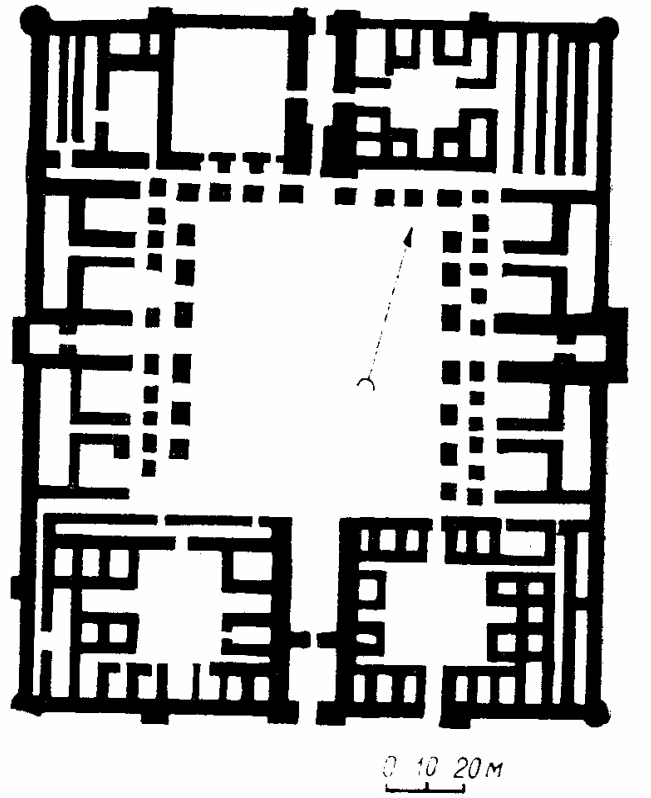
Cami, Akır Taş kompleksinin içinde yer almaktadır. Kompleksten günümüze bazı duvar ile ayak kalıntıları ulaşmıştır (Şekil 2.42). Kompleks tamamıyla kırmızı kum taşından hazırlanmış bloklardan inşa edilmiştir. Yapı kompleksi, dıştan 180 x 205 m. ölçüsünde olup dörtgen planlıdır. Yapının dört köşesinde silindirik kuleler yer almaktadır. Kuzey ve güney duvarlarının ortasında birer kapı bulunmaktadır. Yapı kuzey-güney ekseninde uzanmaktadır. Yapının ortasında, taş ayaklardan meydana gelmiş revaklarla çevrili dört eyvanlı açık bir avlu bulunmaktadır. Bu avlunun etrafında, çeşitli amaçlar için kullanılan mekanlar yer almaktaydı. Yapı kompleksinin ortasında yer alan ve ayaklarla çevrilmiş avlu aynı zamanda cami olarak da kullanılmaktaydı. Avlunun batı duvarındaki muhtemelen mihrap nişi bulunmaktaydı. Yapı kompleksinin duvarları 140 x 70 x 70 (80) cm., 150 x 90 x 80 cm., 115 x 60 x 60 cm., 100 x 50 x 50 cm., 60 x 60 x 50 cm., ölçüsündeki taş bloklardan inşa edilmiştir. Avlunun etrafındaki ayakların kaidesi 5 x 5 m. ölçüsündedir. Ayakların arası 3-3.50 m.'dir. Taş bloklar alabastr harcıyla örülmüştür. Muhtemelen avlunun her bir yönünde sekizer adet ayak yer almaktaydı (Baypakov 1998, 94-99).

Muhtemelen tahkimatlı bir saray fonksiyonu gören bu kompleksin daha önce Nesturi veya Budist Manastırı olabileceği de düşünülmektedir. Günümüze ulaşan kalıntılardan Akır Taş Camisi, revaklı avlulu erken dönem Arap camilerini andırmaktadır. K. M. Baypakov'un (1998, 96) düşüncesine göre cami bölümü çok ayaklı bir kompozisyona sahipti ve üzeride ahşap çatıyla örtülüydü. Bu çok ayaklı kompozisyonun Güney Kazakistan ve Semireçi bölgelerinde bilindiğini kaydetmektedir. 9-10. yüzyıllarda yapılmış olan Kuyruk Tepe ve Ornek camilerinin çok ayaklı kompozisyonlarda olduklarını kaydetmektedir. 9-10. yüzyıl Arap coğrafyacılarından İbn Hurdâdbih ve Kudâme'nın (Şeşen 1998, 183, 188) eserlerinden yola çıkarak kompleksin bulunduğu alanın eski Kasrâbâs yerleşimi olabileceği düşünülmektedir (Baypakov, 1998, 95). Yapıda kullanılan taşlar, kompleksin hemen yakınlarındaki bir tepeden çıkarılmıştır.

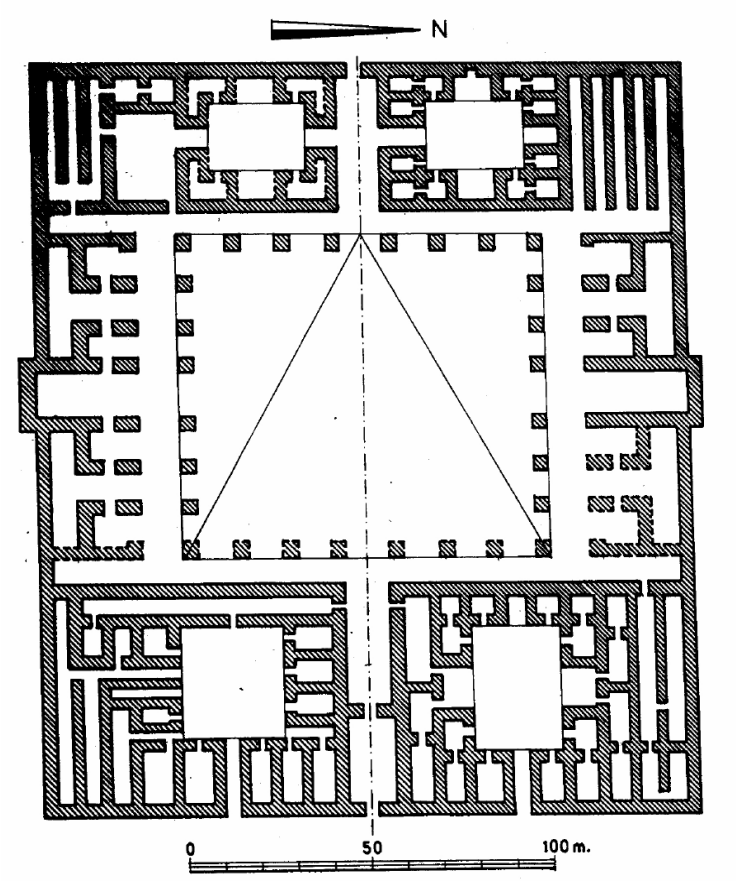
Erken dönemlerde yapılmış eyvanlı avlulu Emevi ve Abbasi saraylarını andıran Akır Taş yapı kompleksi ve içindeki cami muhtemelen Arapların gelmesinden hemen sonra 8. yüzyıl ortalarında inşa edilmiştir (Baypakov, 1998, 96). Bu yapı kompleksi ve cami tamamıyla büyük kesme taş bloklardan yapılması nedeniyle Orta Asya mimarisinde ender rastlanan bir durumdur.

Şekil 2.39 Akır Taş yapısının planı (T. K. Basenov)

Şekil 2.40 Akır Taş yapısının planı (K. M. Baypakov)

Şekil 2.41 Akır Taş yapısının planı (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.42 Akır Taş yapısının kalıntıları (İ. Çeşmeli)

2.2.3 Dandanakan Ulu Camisi

Dandanakan Camisi kalıntıları Türkmenistan'ın Mari Şehri'nin 35 km. güneybatısında, Taş Rabad olarak bilinen eski bir şehir harabesinin merkezinde yer almaktadır (Şekil 3.51).

Yazarı bilinmeyen 10. yüzyıl eseri olan "Hudûd-el Âlem" adlı coğrafya kitabında (Minorskiy, 1937, 105) ve 10. yüzyıl coğrafyacılarından İstahrî ve Mukkadesi'nin (Jukovskiy, 1894, 20, 25; Mukkadesi, 1994, 275; Pugaçenkova, 1958a, 256) eserlerinde kaydedilen Dandanakan Şehri, Taş Rabad adlı şehir harabelerine denk gelmektedir. Her iki coğrafyacı, Dandanakan Şehri'nin içinde güzel bir ulu caminin (mescid-i cuma) varlığından bahsetmektedirler. 13. yüzyıl coğrafyacılarından Yakut da, Dandanakan Şehri'nde bulunan güzel bir ulu camiden bahsetmektedir (Jukovskiy, 1894, 38: Pugaçenkova, 1958a, 256). Muhtemelen bu coğrafyacıların bahsettiği cami, bugün Taş Rabad Şehri (Dandanakan) harabelerinde kalıntılarını gördüğümüz camidir. Cami, Dandanakan Şehri'nin merkezinde yer almaktaydı (Pugaçenkova, 1958a, 256).

Caminin kalıntıları (Şekil 2.48), 1942 yılında B. N. Zahoder (1943, 74-77), S. A. Erşov (1947, 128-133), G. B. Fedorov ve M. A. Kalaşnikov gibi araştırmacıların yeraldığı bir ekip tarafından incelenmiş ve kazısı yapılmıştır (Pugaçenkova, 1958a, 256). Yapının tarihlendirilmesi üzerine B.N. Zahoder (1943, 76), M. M. Dyakonov (1948, 108), V. A. Kraçkovskaya (1949, 17) ve M. E. Masson (1953, 12) gibi bilim adamları araştırmalar yapmışlardır (Pugaçenkova, 1958a, 256). Daha sonra sırasıyla G. A. Pugaçenkova (1958a, 256-259) ve O. Orazov (1973, 89-90) gibi araştırmacılar yapı kalıntıları üzerinde incelemeler yapmışlardır. Aynı zamanda S. Hmelnitskiy (1992, 68-70, 1996a, 78-81), kalıntılardan yola çıkarak yapının restitüsyon planını gerçekleştirmiştir.

Camiden günümüze, kıbleye doğru güneybatıya yönelmiş harim bölümünde, mihraba doğru enine iki ayak sırası , kemer ve mihrap kalıntıları ile avlunun güneydoğusundaki birkaç ayak, merkezi havuz ve duvar kalıntıları ulaşmıştır (Şekil 2.43-45). Ayrıca kalıntılar arasında oymalı alabastr süslemeler de yer almaktadır. Cami çevresinde 9-12. yüzyıllara ait keramik parçaları da tespit edilmiştir (Erşov, 1947, 129).

Kalıntılardan caminin klasik tipte avlulu ve çok ayaklı Arap camileri modelinde olduğu görülmektedir (Şekil 2.46). Muhtemelen harim kısmında, mihraba doğru enine iki ayak sırasının her birinde altı ayak ve dikine altı ayak sırasının her birinde iki ayak bulunuyordu. Harim kısmı, mihrap doğrultusunda enine iki nef, dikine yedi neften meydana geliyordu. Muhtemelen ayaklar ve ayaklarla duvarlar, sivri kemerlerle birbirlerine bağlıydılar. Yapıda kullanılan ayaklar genellikle yuvarlak formdadır. Fakat harim bölümündeki ayaklardan avluya

bakan tarafta olan sıranın köşesindeki ayaklar ise uzatılmış sekizgen formda olup bunlara yuvarlak formda beşer adet sütunçe eklenmiştir. Çapları 80-82 cm. olan yuvarlak ayaklar, kare kaideler üzerinde yükselmektedir (Şekil 2.43). Ayaklar çift tuğlalarla örülmüştür. Ayaklar ve kemerler bitkisel ve geometrik motifli oymalı alabastrla süslenmiştir. Ayaklardaki çiftli tuğlaların arası oymalı alabastrdan stilize bitkisel motiflerle dekoratif hale getirilmiştir (Şekil 2.56) (Pugaçenkova, 1958a, 257-258; Erşov, 1947, 129-133; S. Hmelnitskiy, 1992, 68-70).

Güneybatı yönündeki harim mekanından, muhtemelen altı ayak ve bunları birbirine bağlayan beş kemerle kuzeydoğudaki avluya çıkılıyordu. Avlu dikdörtgen planlıydı. Avlu da tespit edilmiş olan ayaklardan, muhtemelen avluyu üç yönden, avlu duvarına paralel tek ayak sırasından meydana gelmiş revaklar çevreliyordu (Erşov, 1947, 129-133; Pugaçenkova, 1958a, 257-258). Kalıntılardan, avlunun merkezinde dikdörtgen planlı bir havuz yer aldığı anlaşılmaktadır . Caminin duvarları henüz tam olarak ortaya çıkartılamamıştır. Bu yüzden caminin kesin planını bilmiyoruz. Harim bölümünün ve revakların üzeri, muhtemelen kubbe veya tonozla örtülüydü.

Caminin tahmini restitüsyon planını (Şekil 46) yapan S. Hmelnitskiy'e (1992, 68-70) göre, harim kısmı mihrap duvarına paralel iki ayak sırasından meydana gelmekteydi. Dikdörtgen planlı avlu ise üç yönden birer ayak sırasıyla meydana gelmiş revaklarla çevrelenmekteydi. Avlu tahminen 28 x 16.20 m. (27 x 15 m.) ölçülerindeydi. Avlunun kuzeybatısı ile güneydoğu yönlerindeki revaklarda onar ve kuzeydoğu yönündekinde ise altı ayak yer almaktaydı. Araştırmacı, avlunun her bir köşesindeki ayakları ise sütunçelerle destekli, uzatılmış sekizgen formda ayaklar şeklinde göstermektedir. Günümüze ulaşmamış olan ve muhtemelen dörtgen planlı mihrap nişini de, güneybatı duvarının ortasında göstermektedir. Araştırmacı, üst örtüde kubbe kullanılmış olabileceğini belirtmektedir. S. Hmelnitskiy, kuzeybatı ve güneydoğu cephelerinde ikişer, kuzeydoğu cephesinde de tahmini olarak bir kapı olabileceğini düşünmektedir (Hmelnitskiy, 1992, 68-69). Camideki arkeolojik veriler, ayak örgüsü ve süslemeleri ile caminin mimari kompozisyonu açısından yapı, muhtemelen 9-10. yüzyılda inşa edilmiştir (Pugaçenkova, 1958a, 257; Hmelnitskiy, 1992, 68).

Harim bölümündeki avluya bakan ön ayakların araları (güneybatı bölümü), daha sonradan tuğladan duvarla kaplanmış ve ayaklar bu duvara gömülmüştür (Şekil 2. 44). Bu duvar 30 cm. kalınlığındadır. Bu güneybatı yönündeki sonradan yapılmış olan duvarın ortasına, günümüze kalıntıları ulaşmış olan yeni bir mihrap eklenmiştir (Şekil 2. 51). Köşelerinde birer sütunçe bulunan dörtgen planlı sivri kemerli mihrap nişinin kavsara kısmı, yarım yuvarlak kubbeli

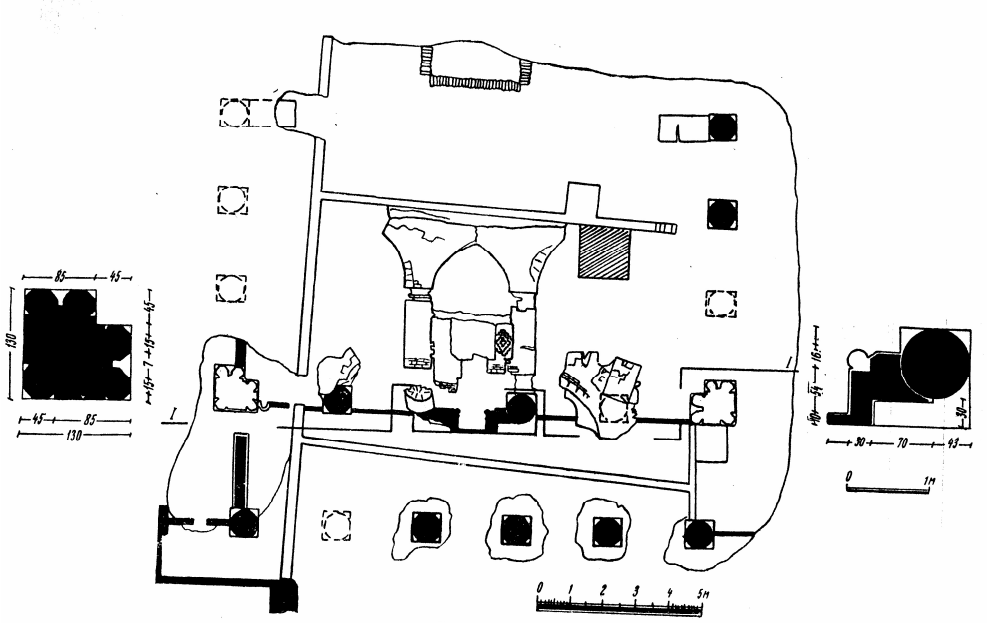
tonoz şeklindedir (Şekil 2.49). Mihrap nişinin üzeri, zengin stilize bitkisel ve geometrik süslemeli oymalı alabastrla kaplanmıştır. Mihrap bölümünün kavsara ve niş kısımlarında Arapça kitabe kuşakları bulunmaktadır. Kavsara kısmındaki yuvarlak Arapça kitabe kuşağında, "Ebû Bekir" isimli ustanın adı ve mihrabın yapılış tarihi geçmektedir. Mihrap 2.45 m. yüksekliğinde, 80 cm. genişliğinde ve 70 cm. derinliğindedir. Mihrap nişinin köşelerinde, 4/3 oranında sütunçeler yer almaktadır. Mihrap nişinde palmet, rumi, lotus, şemse, yaprak, dal, çiçek gibi stilize bitkisel motifler, grift bir düzendedir. Bitkisel motiflerin ağırlık kazandığı süslemelerde svastikalar, entrelacslar, altıgenler, üçgenler, beşgenler, inci tanelerine benzer ufak yuvarlaklar, örgülü geçmeler gibi geometrik motifler de kullanılmıştır. Bitkisel ve geometrik motifler iç içe geçmiş girift bir kompozisyon sunmaktadır. Grift düzendeki motifler gayet uyumlu bir şekilde bütünleşmişlerdir. Mihrap nişinin sağında ve solunda ikişer niş meydana getirilmiştir (Şekil 2.50-55). Bu yapılan değişiklerle harim bölümündeki eski mihrap ve önündeki ayak sırası iptal olmuştur. Böylece yeni mihrap nişi direk avluya bakmaktaydı. Muhtemelen yeni mihrap duvarının önünde, günümüze ulaşmayan ahşaptan bir sundurma yapılmıştı. Bu da gösteriyor ki son değişiklerle cami, bir mihrap duvarına sahip avlulu ve çevre duvarlı namâzgâh tipi camilerin şeklini almıştır. Muhtemelen daha önceki avlu revakları da kullanılmaya devam edilmiştir (Şekil 2.47). Tuğladan malzemenin kullanıldığı yapıda, yeni mihrap duvarındaki tuğla ölçüsü 30 x 30 x 6-6.5 cm.'dir (Pugaçenkova, 1958a, 257-258; Erşov, 1947, 130; Hmelnitskiy, 1992, 63-64; Hmelnitskiy, 1996a, 78-81).

Caminin mihrap duvarındaki tuğla ölçüsü ve mihrap nişindeki oymalı alabastrdan stilize bitkisel ve geometrik motifler, 11-12. yüzyıl özelliğindedir (Pugaçenkova, 1958a, 258-259). Camideki bu değişiklikler, mihrap bölümündeki net olmayan kitabeden anlaşıldığına göre muhtemelen 11-12 yüzyılda (M. Dyakonov'a göre; 440/1048-49, 470/1077-78, 490/1096-97, V. A. Kraçkovskaya'ya göre; 440-490/1048-1097, M.E. Masson'a göre; 490-499/1096-1106, 470-479/1077-1086) yapılmıştır (Dyakonov, 1948, 108 ; Masson 1953, 12). M. Dyakonov (1948, 108) ve S. Hmelnitskiy (1996a, 78), caminin 11. yüzyıl sonlarında onarıldığını ve değişikliğe uğradığını düşünmektedir. Günümüze ulaşan deliller (tuğla ölçüsü, süsleme üslubu, arkeolojik veriler ve kitabe) ışığında camideki değişikler muhtemelen 11. yüzyılın sonlarında veya 12. yüzyılın başlarında Selçuklular zamanında yapılmış olabilir.

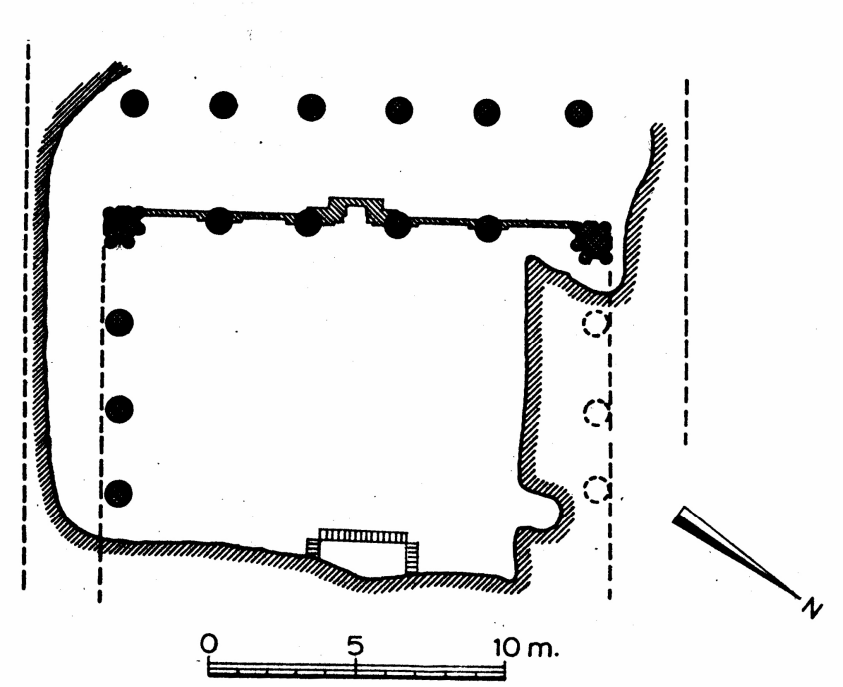
Bir ulu cami karakterinde olan bu yapı, şehrin merkezinde muhtemelen çarşıların yoğunlaştığı meydanda yer almaktaydı. Cami klasik tipte avlulu ve çok ayaklı Arap camileri modelindedir. Kufe Camisi (Irak/7. yüzyıl sonları), Medine Emevi Camisi (Suudi Arabistan/705-715), Damgan'da Tarıkhane Camisi (İran/750-786), Susa Camisi (Iran/8. yüzyıl), Siraf Camisi (İran/815-825/850), Amr Camisi (Fustat-Mısır/9. yüzyıl), Samarra ulu Camisi (Irak/9.

yüzyılın ortası), Samarra Ebu Dulaf Camisi (Irak/9. yüzyılın ortası/860-61), Kahire İbn Tulun Camisi (Mısır/876-879), gibi yapılar, Emeviler ve Abbasiler dönemi avlulu çok ayaklı erken dönem Arap camilerine örnek olarak verilebilir (Grabar, 1998, 106-134; Hattstein ve Delius, 2000, 40-45, 64-71, 96-114, 132-137, 144-153; Ettınghaussen vd., 2001, 20-36, 83-91, 105-110, 139-145, 188-200; Hıllenbrand, 1994, 33-128). Cami, mimari şemasıyla Çilburç Camisi'ni (Merv/Güney Türkmenistan/10. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1963c, 225-227) andırmaktadır. Fakat günümüze ulaşan kalıntılardan, yapının gayet mütevazı boyutlarda inşa edildiği anlaşılmaktadır. Fakat yapının içinde görülen kalıntılardan, caminin içinin çok zengin bitkisel ve geometrik motiflerle süslendiği görülmektedir.

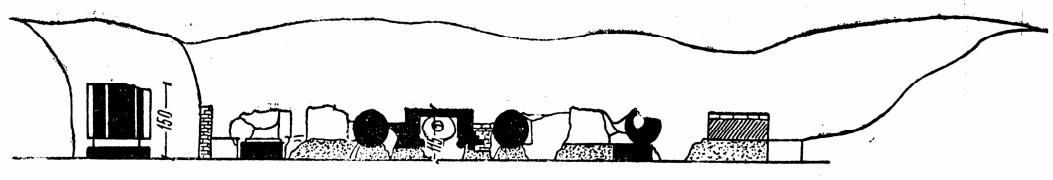
Mihrap bölümündeki ve ayaklardaki oymalı alabastr süslemeler, İskodar ahşap mihrabı (Tacikistan/9-10. yüzyıl) (Voronina, 1950a, 215-216), Mevlana Muhhammed Ali Mezarı mihrabı (9-10. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1992, 110), Şir Kebir Camisi mihrabı (Dehistan /Güney Türkmenistan/9-10. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958a, 168-175), Arap Ata Türbesi (Tim /Özbekistan /10. yüzyıl) (Leonov, 1960, 186-190), Aşt mihrabı (Kuzey Tacikistan/10-11. yüzyıl) (Hmelnitskiy ve Negmatov, 1963, 192-202), Tirmiz Sarayı (Tirmiz /Güney Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Masson, 1940, 40-53), Özkend Türbeleri ve Camisi (Kırgızistan/10-12. yüzyıl) (Nusov, 1971, 18-28; Hmelnitskiy 1992, 91-96; Hmelnitskiy, 1996a, 169-173), Hakim el-Tirmizi Camisi ve Türbesi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1976, 30-41; Arşavskaya vd. 1982, 102-108), Sultan Sencer Türbesi (Saray?) (Merv /Türkmenistan/12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1957, 156-163; Hmelnitskiy, 1997, 45-61) gibi yapıların oymalı alabastr süslemeleriyle benzerlikler göstermektedir.

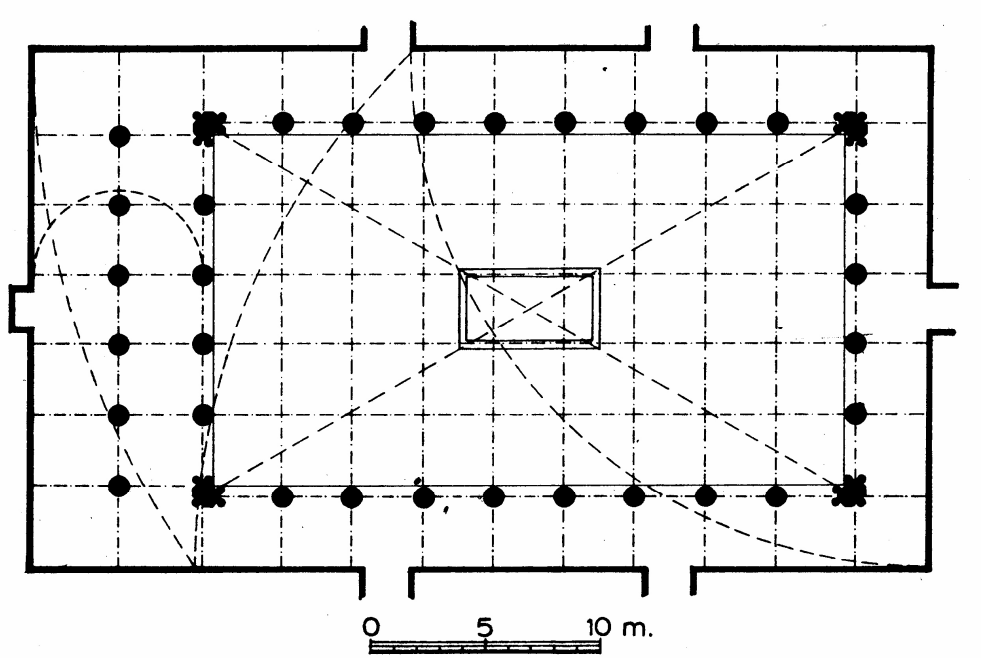
Şekil 2.43 Dandanakan Camisi kalıntılarının planı (S.A. Erşov)

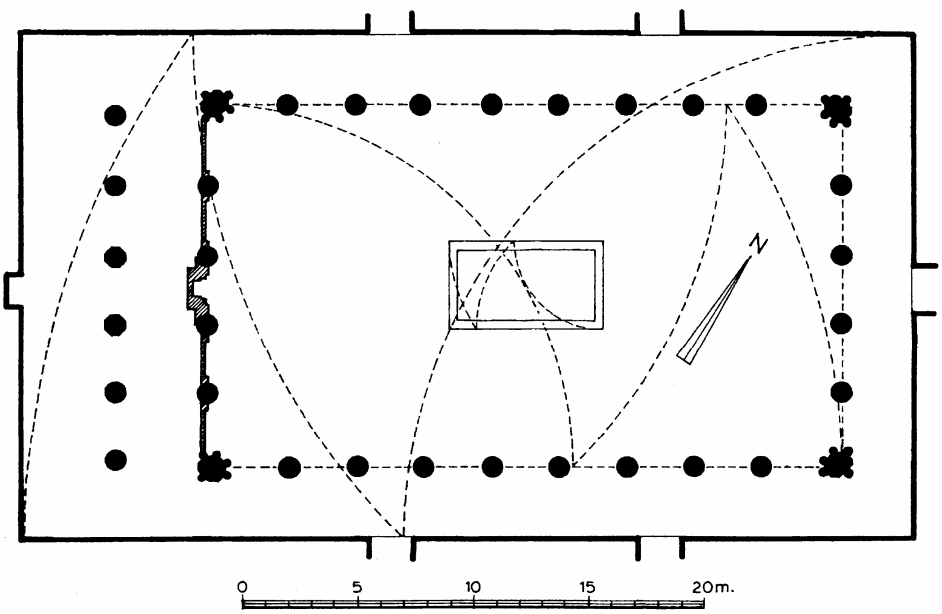
Şekil 2.44 Dandanakan Camisi kalıntılarının planı (S. A. Erşov/S. Hmelnitskiy)

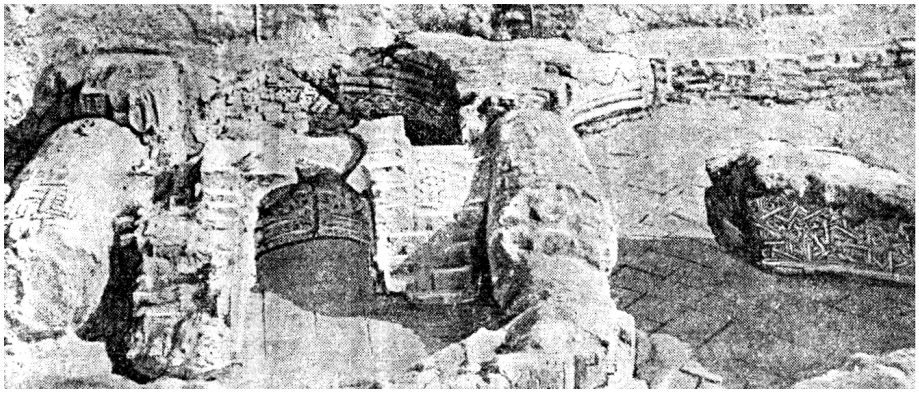
Şekil 2.45 Dandanakan Camisi kalıntılarının kesiti (S. A. Erşov)

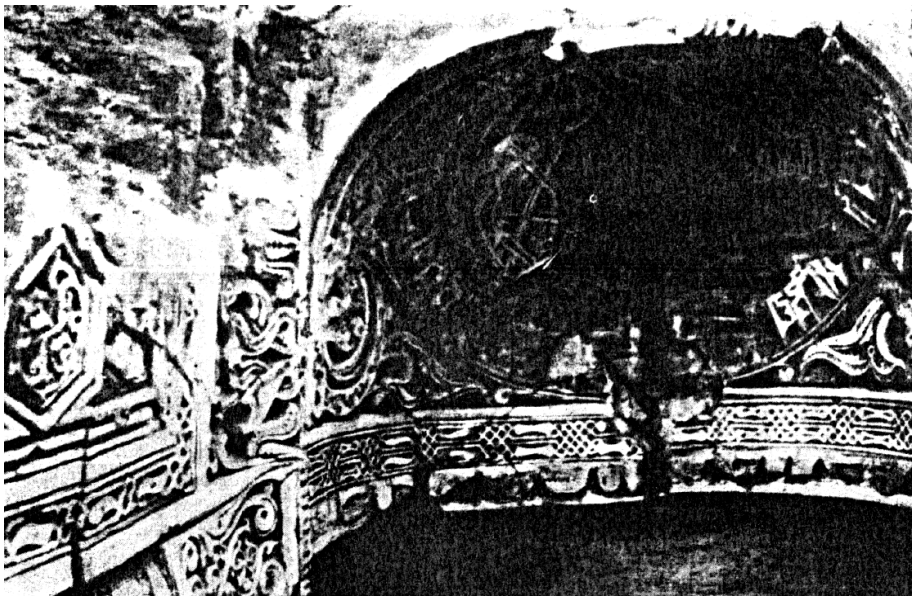
Şekil 2.46 Dandanakan Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

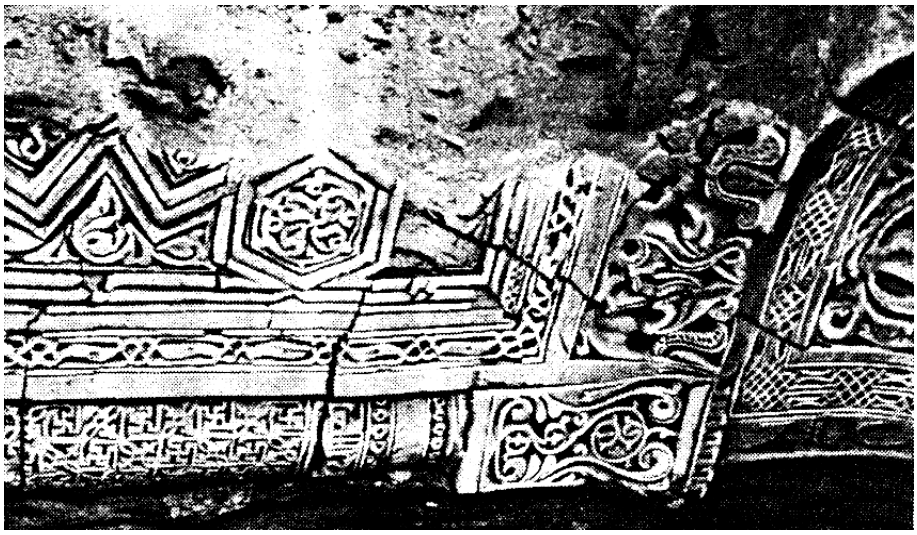
Şekil 2.47 Dandanakan Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

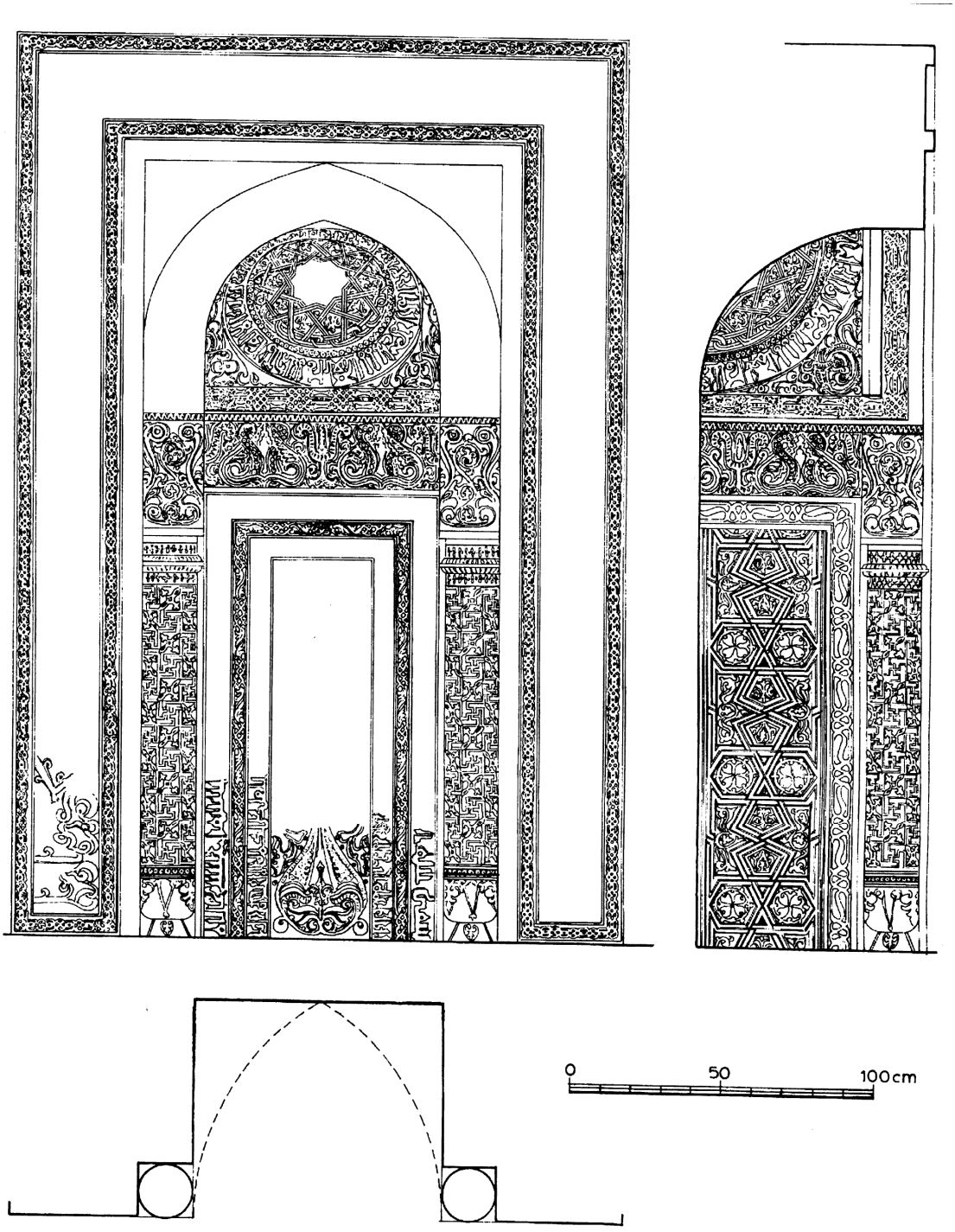
Şekil 2.48 Dandanakan Camisi kalıntıları (S. A. Erşov)

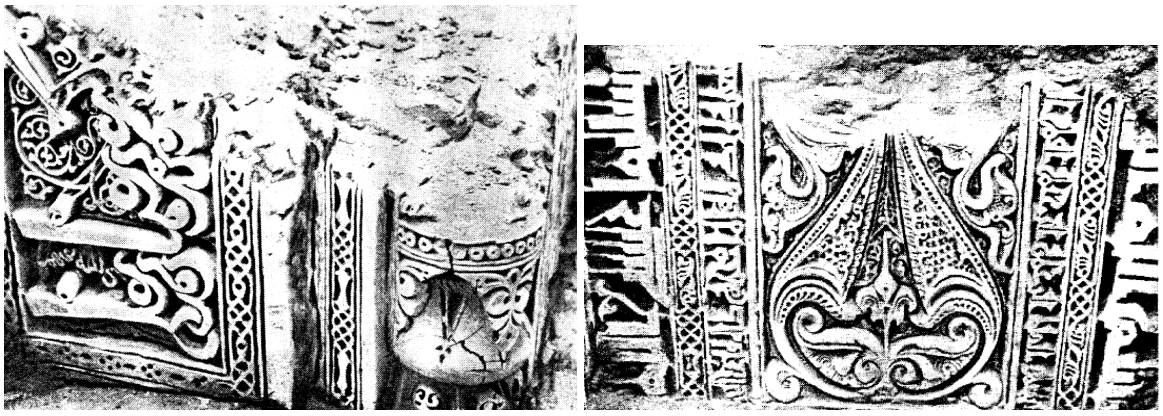
Şekil 2.49 Dandanakan Camisi mihrap nişi (S. A. Erşov/G. A. Pugaçenkova)

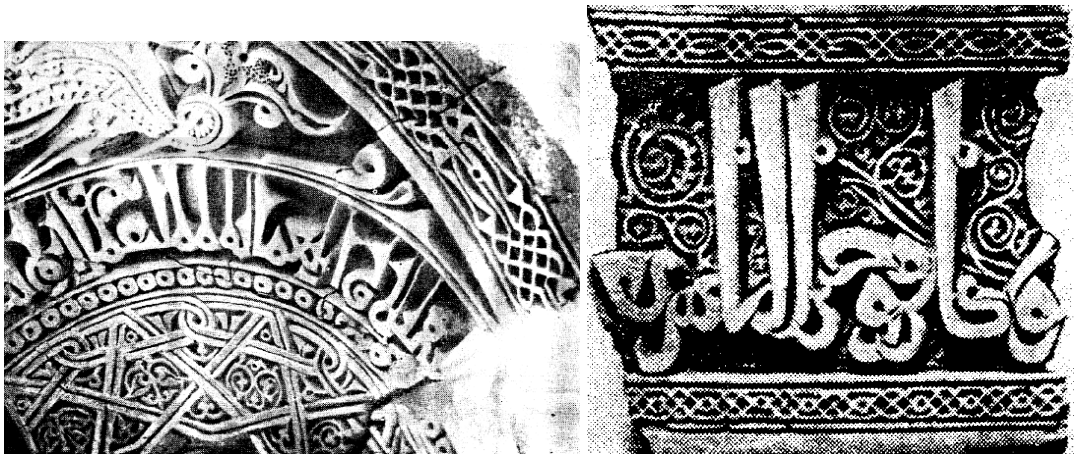
Şekil 2.50 Dandanakan Camisi mihrabı (S. A. Erşov)

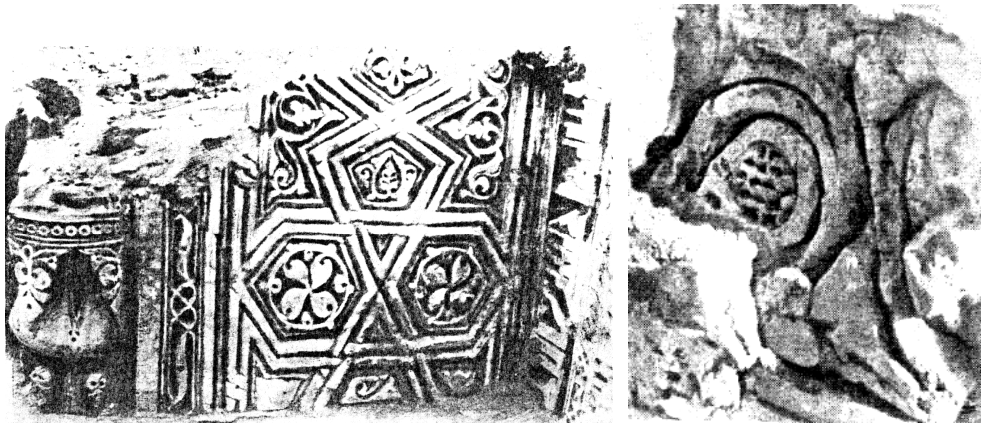
Şekil 2.51 Dandanakan Camisi mihrabının restitüsyon görünüşü, kesiti ve planı (A. Pribıtkova/S. Hmelnitskiy)

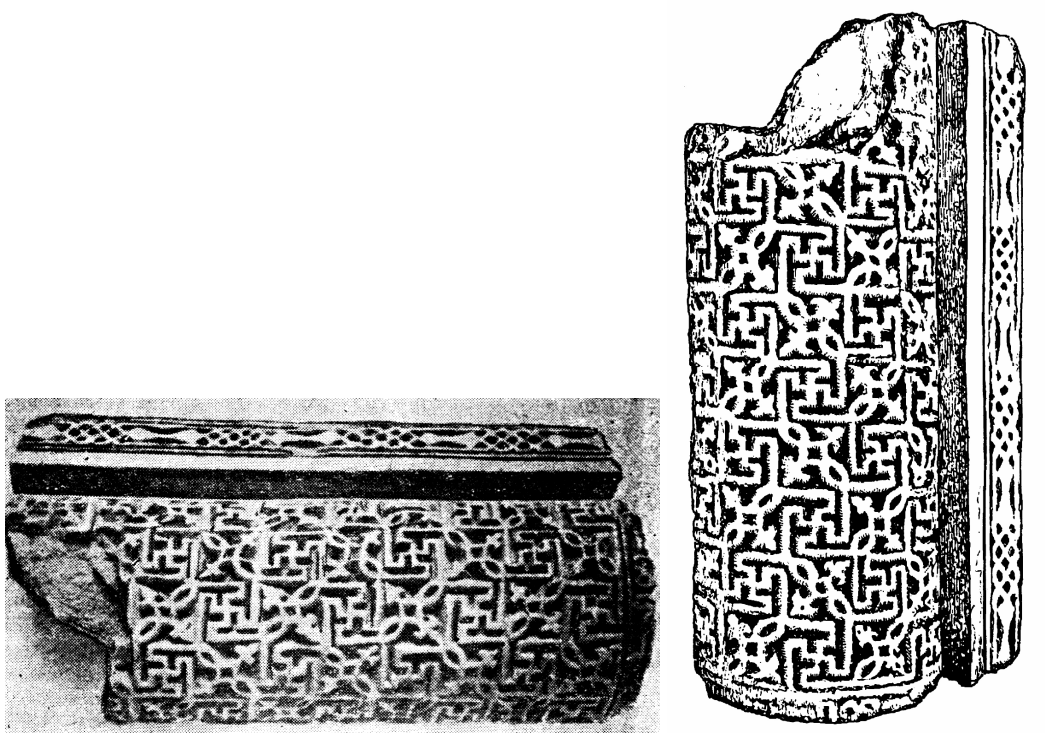
Şekil 2.52 Dandanakan Camisi mihrap süslemeleri ve kitabe detayları (S. A. Erşov)

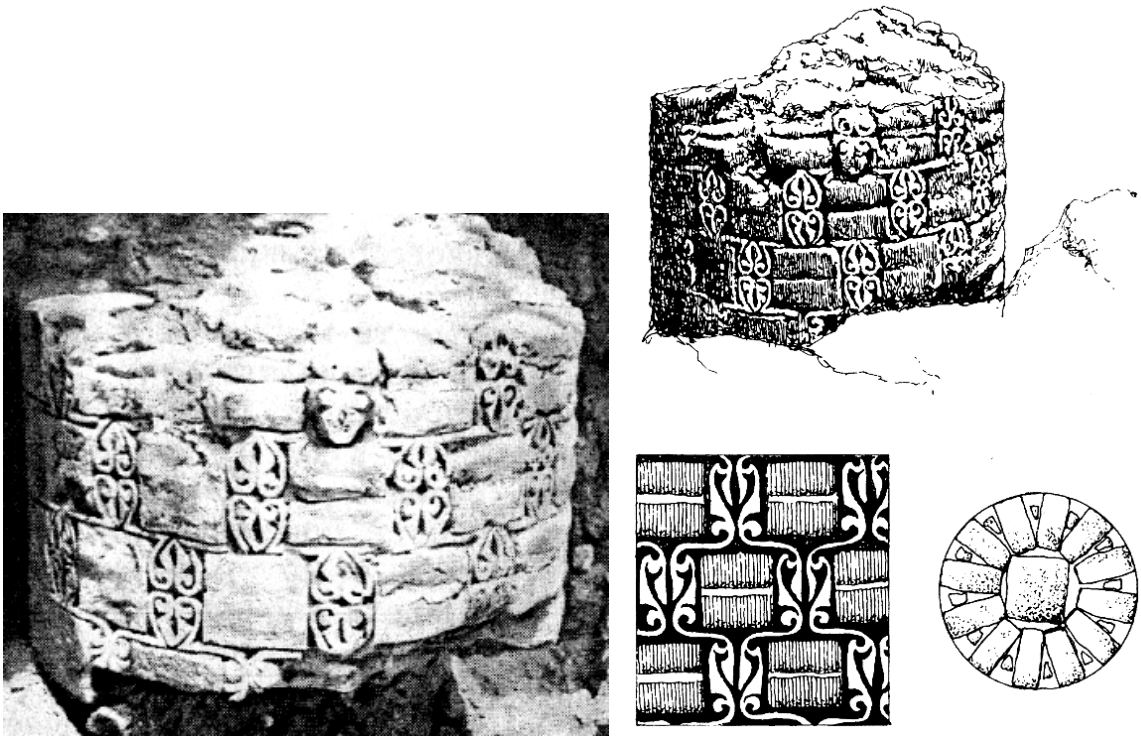
Şekil 2.53 Dandanakan Camisi mihrap süslemeleri ve kitabe detayları
(S. A. Erşov/O. Orazov)

Şekil 2.54 Dandanakan Camisi mihrap detayları (S. A. Erşov)

Şekil 2.55 Dandanakan Camisi mihrap sütunçesinin görünüşü ve çizimi
(O. Orazov/S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.56 Dandanakan Camisi'nde bulunan bir ayağın görünüşü, çizimi, örgü sistemi ve süslemeleri (S. A. Erşov/S. Hmelnitskiy)

2.2.4 Çil Burç Ulu Camisi

Çilburç Camisi kalıntıları, Güney Türkmenistan'da Mari Şehri'nin 30 km. doğusundaki eski Merv bölgesinde yer alan, Partlar döneminden kalmış olan Çil Burç kalesinin kuzeyinde konumlanan, isimsiz bir şehir harabesinde bulunmaktadır.

Cami kalıntıları üzerinde ilk detaylı çalışma 1956-1958 yılları arasında Merv bölgesinde incelemeler yapan G. A. Pugaçenkova tarafından gerçekleştirilmiştir (Pugaçenkova, 1963c, 225-227). S. Hmelnitskiy (1992, 67-68), daha sonradan eski araştırmalara dayanarak cami kalıntılarını değerlendirmiştir. Cami kalıntılarının bulunduğu şehir harabesinde, M. E. Masson incelemeler yapmıştır. Bu incelemeler sırasında ağırlıkta olarak 9-10. yüzyıla ait arkeolojik kalıntılar bulunmuştur. Ayrıca bu incelemelerde 11-12. yüzyıla ait kiremit parçaları da tespit edilmiştir (Pugaçenkova, 1963c, 225).

Günümüze, camiye ait duvarlar, ayaklar, kemerler, üst örtüler ve minare kalıntıları ulaşmıştır (Şekil 2.59-60). Kalıntılardan, caminin avlulu çok ayaklı tipte bir cami olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 2.57). Cami tamamıyla 30 x 30 x 6-7 cm. ölçüsündeki kerpiçlerle inşa edilmiştir. Bu kerpiç ölçülerinin 10-11 yüzyılda Merv'de inşa edilen yapılar için standart olduğu belirtilmektedir (Pugaçenkova, 1963c, 225).Cami dıştan 36 x 32 m. ölçüsünde, dikdörtgen planlı bir yapıdır (Pugaçenkova, 1963c, 225). Caminin içinde ve kuzeybatı yönünde, mihrap duvarına paralel iki ayak sırası bulunmaktadır. Böylece mihrap duvarına paralel iki nef sırası oluşmaktadır. Her bir sırada, dokuzar adet dikdörtgen planlı kerpiçten ayak yer almaktadır.

Dikdörtgen planlı avlu, üç yönden birer ayak sırasıyla meydana gelen revaklarla çevrilmiştir. Avlunun güneydoğusundaki sırada sekiz ayak bulunurken, avlunun diğer iki yönündeki sıralarda ise altışar ayak bulunmaktadır. Avludaki ayaklar, harim bölümündeki ayaklar ile aynı tiptedir. Kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla, ayaklar birbirlerine kemerlerle bağlanmışlardı ve üzerlerini de kubbeler örtmekteydi.

Caminin kapısı, kuzeydoğu yönünde duvarın ortasında olmayıp doğu köşesine daha yakın konumda yerleştirilmiştir. Caminin doğu köşesinde, duvardan çıkıntı yapan yuvarlak planlı minarenin 5 m. yüksekliğine kadar olan kısmı kalmıştır. Minare yukarıya doğru daralmaktadır. Ayrıca minarenin içinde helezon şeklinde bir merdiven kalıntısı bulunmaktadır (Pugaçenkova, 1963c, 226).

G. A. Pugaçenkova (1963c, 226), caminin mimarisinin sade olduğunu kaydetmektedir. Cami planının, etrafının sundurmalarla çevrili, dikdörtgen planlı geleneksel erken Arap camileri konseptinden geliştiğini kaydetmektedir. Bu erken camilerden, 9. yüzyıldan kalan Fustat'taki Amra Camisi'ni (Mısır) ve Samarra'daki Camiyi (Irak) örnek vermektedir. Ayrıca ayaklar

açısından, 9. yüzyıldan Kahire'deki İbn Tulun Camisi'ni (Mısır) belirtmektedir. 9-10. yüzyıllardaki İran camilerinde, Araplara ait kompozisyonun devam etmesi yanında İran mimarisine özgü konstrüksiyonun ve dekorun da kullanıldığını kaydetmektedir. Bu küçük taşralı güzel yapının, ayaklı avlulu Arap camileri planını tekrarladığını kaydetmektedir. Bu caminin üst örtüsünde, 8-9. yüzyıl Arap camilerinde görüldüğü gibi ahşaptan düz örtü kullanılmamıştır. Kerpiçten yapılmış üst örtünün (kubbeli), Güney Türkmenistan'da Hurmuzafarra'daki 9-10. yüzyıl Kişman-Tepe Kervansarayın'daki revakların üst örtüsünde görüldüğünü belirtmektedir. Caminin minaresinin yuvarlak planlı ve yapının köşesinde olmasıyla Horasan bölgesi minare tipini yansıttığını kaydetmektedir. Araştırmacı, bu tip minarelere örnek olarak, 10-11. yüzyılda kerpiçten yapılmış Başane (Merv/Güney Türkmenistan/9-10. yüzyıl) ve Kişmane "Kişman-Tepe" (Kuşmeyhan-Merv/9-10. yüzyıl) minarelerini saymaktadır. Çilburç minaresinden farklı olarak, Arap minarelerinin camiden bağımsız yapıldığını belirtmektedir.

G. A. Pugaçenkova (1963c, 227) kerpiç ölçülerinden ve dönemi yapılarını birlikte değerlendirdiğinde camiyi 10. yüzyıl yapısı olarak görmekte ve caminin bulunduğu şehir harabesinin de bu dönemlerde gelişmiş olabileceğini kaydetmektedir. 10-11. yüzyılda Kuzey Horasan'da geleneksel avlu planlamasından uzaklaşıldığını ve avlulu eyvanlı camilerin geliştiğini kaydetmektedir. Bu gelişmeye örnek olarak da Başane Camisi'ni vermektedir. Başane Camisi'nin Çilburç yerleşiminden 20 km. kuzeyde yer aldığını belirtmektedir.

S. Hmelnitskiy (1992, 68), Çilburç Camisi'nin klasik tipte, çok ayaklı ve avlulu küçük bir 10. yüzyıl ulu camisi olduğunu kaydetmektedir (Şekil 2.58). Bu camide zaman içinde herhangi bir değişiklik ve ek yapılmadığını ve muhtemelen ayaklar ve kemerler üzerinde kubbe veya tonoz örtü olmadığını kaydetmektedir. Örtü olarak düz ahşap çatının kullanılmış olabileceğini düşünmektedir. Buna örnek olarak Kahire'deki İbn Tulun Camisi (Mısır/9. yüzyıl) ve Kurtuba Camisi'ni (İspanya 8-10. yüzyıllar) vermektedir. Caminin genel tasarımının 8. yüzyılda Damgan'da yapılmış olan Tarıkhane Camisi (İran) ile benzerliği üzerinde durmaktadır. Fakat Tarıkhane Camisi'nde mihrap yönünde, caminin uzunluğunda ana eksen düzenlenmişken Çilburç Camisi'nde ana eksen, caminin genişliğinde yer almaktadır. Ayrıca Damgan'daki Cami'de mihrap yönündeki nef sayısı daha fazla olup bu bölüm ana eksen üzerinde vurgulanmış olduğunu kaydetmektedir. Bunun daha çok batı camilerine has bir teknik olduğunu ve Orta Asya mimarisinde bilinmediğini kaydeder. Caminin kapısının da mihrabın karşısında değil yan tarafta yer aldığını kaydetmektedir.

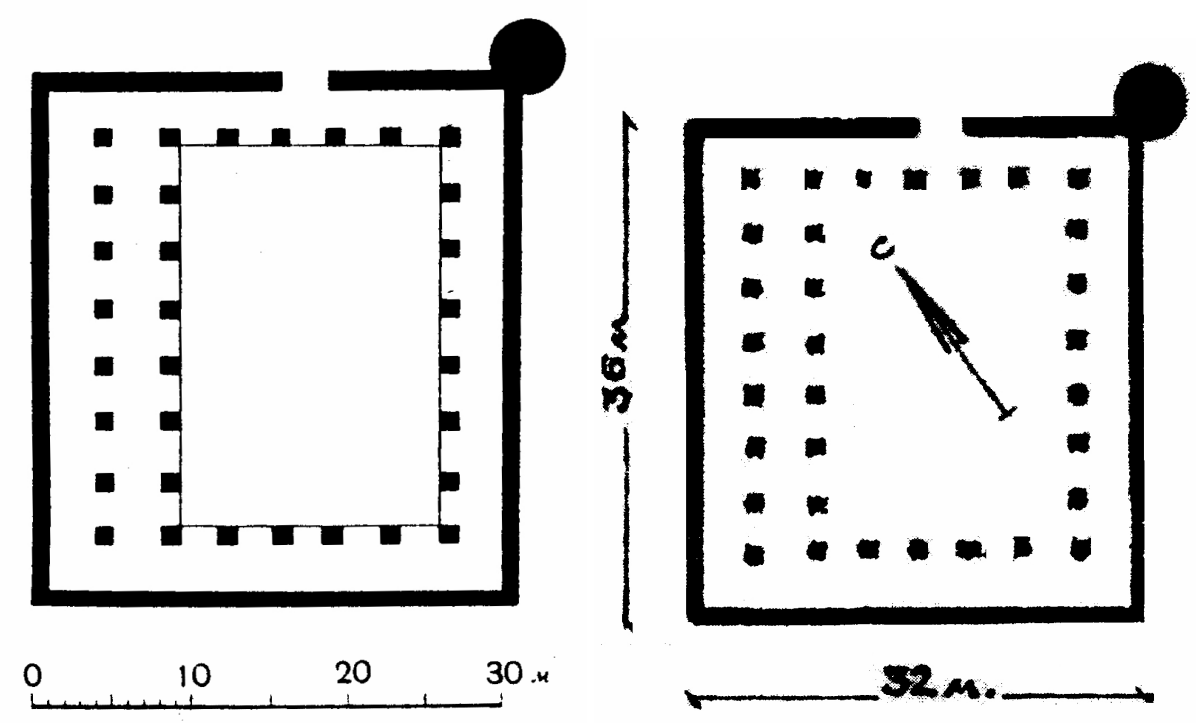
S. Hmelnitskiy (1992, 68), caminin analizinin yapıldığında modüler bir düzene oturtulduğunu kaydetmektedir. Modüler düzende birimlerin, minarenin yarı çapına eşit olduğunu kaydetmektedir. Bu sistemi klasik Yunan mimarisinde de kullanıldığını ve modüler düzende birimler, sütunun çapına veya yarı çapına eşit olduğunu bildirmektedir. Camide her modül 2.4 m.'ye eşit olduğunu ve caminin duvarları arasına 12 ve 13 kez modül sığdığını kaydetmektedir. Ayakların arasındaki mesafenin 1 modül, ayakların 0.5 modül kalınlığında ve ayaklarla duvarlar arasında 1.25 modül olduğunu kaydetmektedir. Avlunun genişliğinin ise 7 modül olduğunu kaydetmektedir. Avlunun uzunluğunun ise Başane Camisi'nde olduğu gibi karenin diagonaline eşit, karenin bir tarafının da avlunun enine eşit olduğunu kaydetmektedir. Caminin planın çok basit olmasına karşın büyük bir uyum içinde olduğunu kaydetmektedir.

S. Hmelnitskiy (1992, 68), caminin iç tasarımının sıradanlığı ve basitliğinin onun mütevazı ölçülerinden kaynaklandığını düşünmektedir. Arap camilerinde hipostil salonların daha büyük olduğunu fakat bu camide iki ayak sırası ile kısıtlandığını ve 8 m. derinliğe sahip olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca yan galerilerinde tek ayak sırasının olduğunu belirtmektedir. Fakat klasik ayaklı avlulu camileri şemasını Çilburç camisinin ana hatlarıyla koruduğunu ve bu yüzden caminin, batıdaki akrabaları (7-10. yüzyıllarda Irak, İspanya ve Mısır'da Kufe, Kayrevan, Samarra ve Kahire'de bulunan camiler) ile aynı gruba dahil edilebileceğini kaydetmektedir. Caminin çıkıntılı minaresinin benzerlerinin kalelerde yer alan kulelerde de gözüktüğünü kaydetmektedir. G. A. Pugaçenkova, caminin yönünü kuzeybatı-güneydoğu olarak verirken, S. Hmelnitskiy ise güneybatı-kuzeydoğu olarak vermektedir.

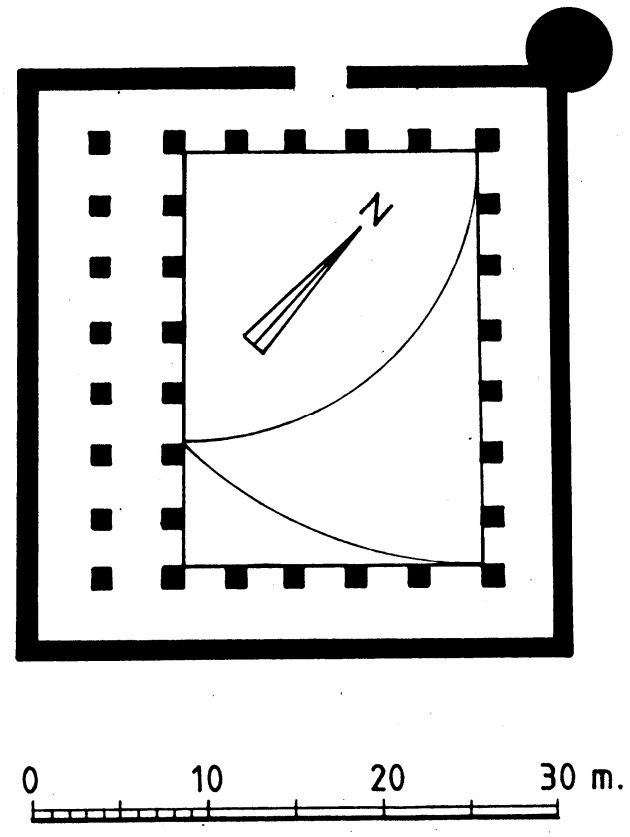
Çilburç Camisi yukarıda kaydedildiği gibi genellikle 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Fakat caminin genel mimari şemasını, kerpiç ölçülerini ve arkeolojik verileri birlikte değerlendirdiğimizde caminin inşasını 9-10. yüzyıla yerleştirebiliriz. Muhtemelen caminin bulunduğu şehir harabesi de aynı dönemlerde gelişmeye başlamıştır.

Cami klasik tipte avlulu çok ayaklı erken dönem Arap camileri tipinde yapılmıştır. Kufe Camisi (Irak/7. yüzyıl sonları), Medine Emevi Camisi (Suudi Arabistan/705-715), Damgan'da Tarıkhane Camisi (İran/750-786), Susa Camisi (Iran/8. yüzyıl), Amr Camisi (Fustat-Mısır/9. yüzyıl), Samarra ulu Camisi (Irak/9. yüzyılın ortası), Samarra Ebu Dulaf Camisi (Irak/9. yüzyılın ortası/860-61/), Kahire İbn Tulun Camisi (Mısır/876-879), Kahire El-Hakim Camisi (Mısır/990-1013), Emeviler ve Abbasiler dönemi avlulu çok ayaklı erken Arap camilerine örnek olarak verilebilir (Grabar, 1998, 106-134; Hattstein ve Delius, 2000, 40-45, 64-71, 96-114, 132-137, 144-153; Ettınghaussen vd., 2001, 20-36, 83-91, 105-110, 139-145, 188-200; Hıllenbrand, 1994, 33-128). Ayrıca Kuzey Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinde de Çilburç

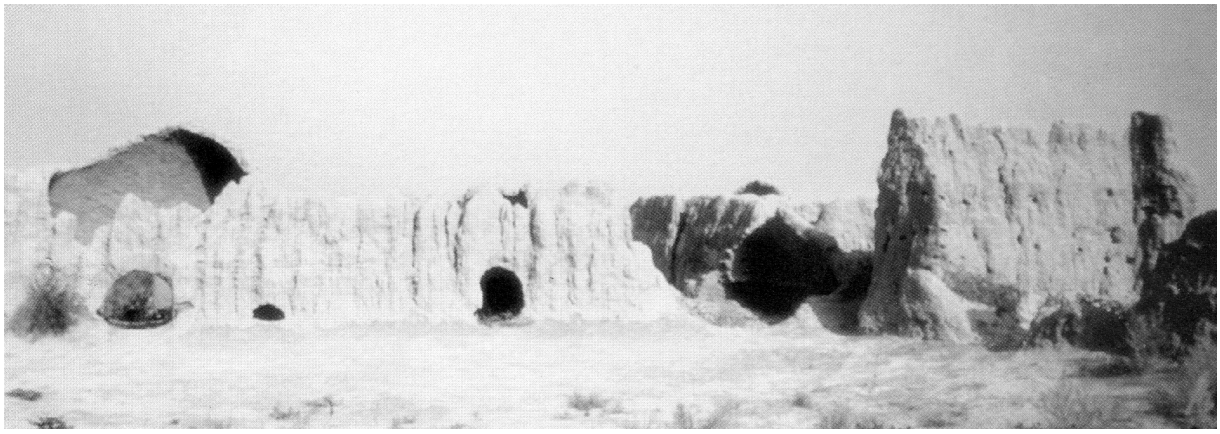
Camisi'ne benzer örnekler bulunmaktadır. Horasan'da Bânû Mehân Camisi (Gavur Kale/Merv/Güney Türkmenistan/7 yüzyıl ortaları) (Filanoviç, 1974, 119-122), Dandanakan Camisi (Taş-Rabad/Merv/Güney Türkmenistan/9-10. yüzyıl) (Erşov, 1947, 128-133) ve Mâverâünnehr'de ise Semerkand Camisi (Özbekistan/9-10. yüzyıl) (Buryakov vd., 1975, 77-100) gibi yapılar avlulu ve çok ayaklı tipte yapılardır. Fakat Arap camilerinde gördüğümüz abidevilik konumuz olan camide gözükmemektedir. Çilburç Camisi'nin harim bölümünde, nef sayısı ve avlu revaklarının ayak sırası mütevazı ölçülerde tasarlanmıştır. Fakat caminin gayet sade mimari görüntüsüne karşın cami gayet simetrik ve oranlı tasarlanmıştır. Muhtemelen cami şehrin ulu camisi idi. Caminin köşesinden çıkıntı yapan minare ise erken dönemlerde yapılmış Horasan'daki camilerde görülen bir hususdur. Bu tip minareler, muhtemelen Araplar öncesinde Orta Asya'da yapılan kalelerde görülen gözetleme kulelerinden kaynaklanmıştır.

Şekil 2.57 Çil Burç Camisi kalıntılarının planları (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.58 Çil Burç Camisi planı (G. A. Pugaçenkova/S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.59 Çil Burç Camisi kalıntıları (Y. Sayan)

Şekil 2.60 Çil Burç Camisi kalıntıları (Y. Sayan)

2.2.5 Başane Ulu Camisi

Başane camisi kalıntıları, Güney Türkmenistan'da Mari Şehri'nin 30 km. doğusunda Bayram Ali yerleşimi yakınlarında yer alan Sultan Kale harabelerinin (eski Merv) 25 km. kuzeyindeki yer alan Kurtlu Tepe denilen şehir harabesinde yer almaktadır (Şekil 3.50).

10. yüzyıl Arap coğrafyacılarından Mukkadesî ve İstahrî'nin (Jukovskiy, 1894, 20, 25; Mukkadesî, 1994, 275; Pugaçenkova 1958a, 245) kaydettiği Başane Şehri, bugün Kurtlu Tepe olarak anılan şehir harabelerine denk gelmektedir. Aynı yazarlar, bu şehirde bulunan bir ulu caminin "mescid-i cuma", kuyumcular çarşısında yer aldığını belirtmektedirler. 12. yüzyıl Arap yazarlarından Semani, Başane'deki bu ulu camiden "Temizlik Mescidi" veya " Çok Temiz Mescid" anlamındaki "Mescid-i es-Sâgit" olarak bahsetmektedir (Jukovskiy, 1894, 25; Pugaçenkova, 1958a, 246). Yine 12. yüzyıl yazarlarından İdrisi, Başane Camisi'ni "Büyük Cami" olarak kaydetmektedir (Jukovskiy, 1894, 31). İhtimalle Arap coğrafyacılarının Başane şehrinde belirttiği ulu cami, bugün Kurtlu Tepe (Başane) şehri harabelerinde yer alan cami kalıntısıdır .

Cami kalıntıları ilk defa 1937 yılında V. İ. Pilyavskiy (1950a, 66) tarafından incelenmiştir. Cami kalıntılarında, 1950 yılında G. A. Pugaçenkova (1958a, 245-248) ve daha sonrasında M. E. Masson (1966, 42) incelemelerde bulunmuşlardır. S. Hmelnitskiy (1992), eski araştırmaları değerlendirerek caminin restitüsyon planını gerçekleştirmiştir.

Cami kalıntıları arasında caminin temelleri, mihrap duvarının bir kısmı, altı adet ayak kalıntısı ve minare kalıntısı bulunmaktadır (Şekil 2.61,67-68),. Cami ilk yapıldığında kerpiçten olup daha sonraki devirlerde tuğla ile kaplanmıştır (Pugaçenkova, 1958a, 246). Kerpiçten yapılmış olan cami, kuzeydoğu-güneybatı ekseninde olup kıbleye doğru yönelmiştir. Cami, temel kalıntılarından anlaşıldığı üzere kare planlı ve 42 x 42 m. ölçüsündedir. Güneybatı duvarının ortasında yer alan mihrap nişi iki kademelidir. Mihrap duvarının 10.50 m. uzunluğundaki kısmı kalmıştır. Mihrap önünde, altı adet dikdörtgen planlı ayak bulunmaktadır. Bu ayaklardan öndekiler 2.00 x 1.80 m., ortadakiler 2.00 x 1.40 m. ölçüsündedir. Kalıntılardan, ayakların kemerlerle birbirlerine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu ayakların üzerinin tonoz ile örtülü olabileceği düşünülmektedir Böylece mihrabın önünde eyvanlı bir mekan oluşmaktadır. Bu eyvanın genişliği 9.18 m. ve uzunluğu 16.50 m. ölçüsündedir (Şekil 61-64) (Pugaçenkova, 1958a, 246; Atagarrıev vd., 1974, 128-131; Hmelnitskiy 1992, 66).

Mihrabın önündeki bu eyvanın kuzeydoğu yönündeki ayaklar ve kemerle meydana gelen açıklıkla, dörtgen planlı avluya çıkılmaktaydı. Eyvanın iki yanındaki mekanlara, mihrabın önündeki ayaklar ve kemerlerle meydana gelmiş üçer açıklıkla geçilmekteydi. Açık avlunun

etrafının ve eyvanın yanındaki mekanların, ahşap direklerle taşınan ahşap çatıyla örtüldüğü düşünülmektedir (Pugaçenkova, 1958a, 246-247; Hmelnitskiy 1992, 66-67). G. A. Pugaçenkova, avlunun üç yönden tek sıralı direklerin meydana getirdiği ahşap revaklarla çevrili olduğunu kaydeder. Güneybatı yönündeki eyvanın iki kanadında ise en fazla beş sıra ahşap sütunun taşıdığı ahşap örtünün olabileceğini belirtmektedir. S. Hmelnitskiy (1992, 66-67), tahmini restitüsyon planında (Şekil 2.65), eyvanın iki yanındaki mekanların her birinde on iki adet ahşap sütun belirtmektedir. Mihrap duvarına dik doğrultuda dört ahşap sütun sırasının her birinde üç adet sütun, mihrap duvarına paralel üç sıra sütun sırasının her birinde ise dörder sütun bulunmaktaydı. Böylece mihrap duvarına dik beş, mihrap duvarına paralel üç nef meydana gelmekteydi. Avlu muhtemelen üç yönden, cami duvarına paralel tek sıra halinde, ahşaptan sütunların taşıdığı, ahşap örtüye sahip revaklarla çevrilmiştir. Caminin tek girişi kuzeydoğu duvarının ortasındaydı. S. Hmelnitskiy (1992, 66), girişin hemen arkasındaki alanın üzerinin ahşaptan tütekli bir örtüyle kaplı olduğunu düşünmektedir. Aynı araştırmacı, avlunun iki yanındaki revağın dokuz ahşap sütunlu, kapı yönündeki revakların ise on iki ahşap sütundan meydana geldiğini kaydetmektedir.

Cami ilk inşa edildiğinde, duvarları ve mihrap önündeki ayakları, 32 x 32 x 8 cm. ölçüsündeki kerpiçlerden yapılmıştır. Daha geç devirlerde ise bu duvarlar (mihrap kısmındaki duvar), mihrap nişi ve ayaklar, tuğlalar ile kaplanmıştır. Ayaklarda kullanılan çiftli tuğlaların araları, geometrik motifli figürlü tuğlacıklarla süslenmiştir. Bu çiftli tuğlaların arası -3- ve ikili baklava motifli, küçük tuğlacıklarla süslenmiştir. Küçük kare tuğlalarla kaplı olan mihrap nişinde ise tuğlalara oyularak yapılmış -X- şeklinde küçük motifler yer almaktadır (Şekil 2.66). Duvarlarda ve payelerde kullanılan tuğlalar 24 x 24 x 5 cm. ölçüsündedir (Pugaçenkova, 1958a, 246-247).

Caminin doğu köşesinde, iki duvarın arasında, silindirik bir minarenin 10 m. yüksekliğindeki kısmı kalmıştır (Şekil 2.68). Minarenin içinde, üst bölüme çıkılmak üzere kullanılan spiral merdivenin kalıntısı yer almaktadır. Minareye avlu bölümünden girilmekteydi. Minarenin gövdesinde, ahşap revağın kiriş izleri bulunmaktadır. Minare ilk inşa edildiğinde 32 x 32 x 8 cm. ölçüsündeki kerpiçlerden yapılmıştı. Daha sonraki devirde minare, 30 x 30 x 6.5 cm. ölçüsündeki tuğlalarla kaplanmış ve kalıntılardan, minarenin 5 m. yüksekliğinde geometrik motifli bir kuşakla süslenmiş olduğu anlaşılmaktadır (Pugaçenkova, 1958a, 246-248).

G. A. Pugaçenkova (1958a, 246-247), tarihi kaynaklardan, cami duvarlarında ve minarede görülen kerpiç ölçüsünden (32 x 32 x 8 cm.) dolayı caminin inşasını 9. yüzyıl veya 10. yüzyıl başlarına yerleştirmektedir. Fakat 11-12. yüzyıllarda cami duvarlarının, mihrap nişinin ve

minarenin daha sonradan tuğlalar ile kaplandığını ve onarım geçirdiğini belirtmektedir. Bu onarım sırasında kullanılan çiftli tuğla örgüsünün ve figürlü tuğlacıkların 11. yüzyıl başlarından 13. yüzyıla kadar güney Türkmenistan'daki mimaride kullanıldığını kaydetmektedir. Camide görülen süslemelerin, basit özelliğinden dolayı ağırlıkta olarak 11. yüzyılın ilk yarısında veya 12. yüzyılda yapılmış olabileceğini kaydetmektedir.

G. A. Pugaçenkova (1958a, 247-248), avludan girişi olan ve iki duvarın kesiştiği yere inşa edilmiş Başane Camisi minaresinden farklı olarak, genellikle erken dönemlerde yapılan Arap minarelerinin camiden bağımsız olduğunu ve camiden biraz uzağa inşa edildiğini kaydetmektedir. Araştırmacı, Başane Camisi minaresinin bu özelliğinden dolayı İran ve Mâverâünnehr minarelerinden de ayrıldığını belirtmektedir. Bu bölgelerde de minarelerin camilerden ayrı inşa edildiğini ve genellikle küçük bir köprüyle cami çatısına bağlandığını kaydetmektedir (Kalan Minaresi "12. yüzyıl/Buhara").

G. A. Pugaçenkova (1958a, 247-248), caminin planının ilgi çekici olduğunu kaydetmektedir. Caminin avlusunun sundurmalar ile çevrili olmasına karşın, geleneksel Arap camilerinden ayrıldığını kaydetmektedir. Çünkü cami duvarlarından daha yüksekçe yapılmış ve geniş ana kemeri ve küçük yan kemerleriyle, avlu ile ahşap sundurmalar ile organik bütünlük sağlayan tonozlu derin eyvan bölümünün, caminin mimari kompozisyonunda ana unsur olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca erken dönem avlulu çok ayaklı Arap camilerinde, genellikle kıble yönünde birden çok mihrap nişinin yer aldığını kaydetmektedir. Fakat Başane Camisi'nde ana eksende vurgulanmış eyvanda, tek bir mihrap nişinin yer aldığını kaydetmektedir. Aynı mimari kompozisyona sahip İran'da da camilerin olduğunu ve bunlardan 9. yüzyılda yapılmış olan Niriz Camisi'ni (İran) örnek vermektedir. Başane Camisi'nin mimari şemasıyla Horasan mimarisinde avlulu ve eyvanlı cami tipinin oluşma sürecini gösteren bir yapı olduğunu kaydeder. Bu tipin Dihistân mimari ekolünün ürünü olan "köşk" tipi camiler (Meşhed-i Dihistân 'da Ali ibn Sukkari Cami-Mezarı "Şir Kebir Camisi /9-10. yüzyıl") ile Mâverâünnehr bölgesi ayaklı merkezi kubbeli camilerden (Tirmiz'de Çâr Sütun Camisi "Özbekistan/9-10. yüzyıl" ve Hazara'da bulunan Diggârân Camisi ("Özbekistan/10-11. yüzyıl) farklı olduğunu kaydeder. Fakat eyvanlı camilerin mimari kompozisyon prensibinin Horasan mimarisi için tipik olduğunu belirtmektedir. Bu tip yapıların Horasan'da genellikle Moğol istilası öncesinde inşa edildiğini kaydetmektedir. Güney Horasan'da Selçuklu veziri Nizam el-Mülk tarafından yaptırılan ve Hargrid'de bulunan Nizamiye Cami-Medresesi'nin (İran/1067-1068), Gunabad Camisi'nin (İran/1212-1213) ve Bamian'daki caminin Başane camisi ile benzerliği üzerinde durmaktadır. Başane Camisi'ndeki özelliklerin ileri gelişimini

Talhatan Baba (Merv/Türkmenistan /11-12. yüzyıl) camisinde de görüldüğünü ifade etmektedir.

S. Hmelnitskiy (1992, 66), eski araştırmaları değerlendirerek caminin kerpiç ölçülerinden dolayı 9. yüzyıl ve 10. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olduğunu kaydeder. Başane Camisi'nin avlulu çok ayaklı olmasıyla Arap camileri ile benzerlik gösterdiğini kaydeder. Fakat ana eksen üzerinde mihrap önünde eyvanın yer almasıyla Arap Camilerinden ayrıldığını kaydeder. Bunun köklerinin İran-Turan mimarisinde yattığını kaydetmektedir. Başane Camisi'nde Arap mimarisinde görülen avlulu çok ayaklı sistemle, İran ve Orta Asya geleneğindeki eyvanlı avlu kuruluşunun bütünleştiğini belirtmektedir. Abidevi eyvanlı salonun tüm mimari kompozisyonda ana mekan olduğunu kaydeder. Eski saray komplekslerindeki tahtın bulunduğu eyvanın eski önemini yitirdiğini, taht yerine mihrabın geçtiğini belirtmektedir. Avludan bakıldığında, vurgulanmış olan abidevi eyvan kemerinden mihrap nişinin görüldüğünü kaydetmektedir. Başane Camisi'ndeki yeni kompozisyon, Ortadoğu'nun diğer camilerinde de uygulanmış olduğunu kaydeder. Bunlara örnek olarak da Niriz (9. yüzyıl/İran), Gunabade (13. yüzyıl/İran) ve Bamian camilerini sıralamaktadır. Orta Asya'da zamanla gelişen mimaride tonozlu eyvan yerine kubbeli mekanın aldığını ve bu kubbeli mekanın prototipinin eyvan olduğunu gösteren deliller olduğunu kaydetmektedir. Tonozlu eyvan kemerinin kubbeli mekanın portal kemerinde görüldüğünü kaydetmektedir. Bu gelişime örnek olarak da Dihistân Camisi (13. yüzyılın başları), Şehrisebz'de Dorussiadat topluluğunda görülen Gök Gumbez Camisi (15. yüzyıl), Ura Tube'de Abdullatifa Camisi (16. yüzyıl), Karşi'de Namâzgâh Camisi (16. yüzyıl) adlı yapıları vermektedir. Araştırmacı, caminin 11-12. yüzyılda tuğladan süslemeler ile kaplandığını kaydetmektedir. Başane minaresindeki benzer özelliklerin kalelerin ve kervansarayların kulelerinde de karşımıza çıktığını belirtmektedir. Ayrıca 9. yüzyıla ait Susa Camisi'nde (İran) de benzer minare bulunmakta olduğunu kaydetmektedir. Başane Camisi'nde yerel mimarinin dışardan gelen mimariye üstün geldiğini kaydetmektedir.

Eski kaynaklardan caminin Başane Şehri'nde 10. yüzyılda varolduğunu ve 12. yüzyılda Mescid-i es-Sâgit adıyla tanındığını anlamaktayız. Geçmişte Başane olarak bilinen Kurtlu Tepe Şehri harabelerinde yer alan cami kalıntılarından, kaynaklarda belirtildiği gibi, bu yapının bir ulu cami karakterinde olduğu anlaşılmaktadır.

Kalıntılardan anlaşıldığı üzere Başane Camisi avlulu çok ayaklı ve eyvanlı tipte bir yapıydı. Caminin güneybatı duvarının ortasında yer alan mihrabın önünde ve mihraba dik doğrultudaki altı ayağın üzerini muhtemelen bir tonoz örtmekteydi. Böylece mihrabın önünde derin bir

eyvanlı mekan meydana gelmekteydi. Bu vurgulanmış ana eksen üzerindeki eyvanlı mekan, caminin güneybatı yönündeki harim bölümünün merkezini oluşturmaktaydı.

Mihrabın önündeki eyvanlı mekanın iki kanadında muhtemelen mihrap duvarına paralel ve dik doğrultuda nef sıraları meydana getiren, ahşaptan çok sütunlu ve ahşaptan çatıyla örtülü birer mekan yer almaktaydı. Eyvanın tonozunu destekleyen dikdörtgen planlı ayakları, mihraba dik doğrultuda, birbirlerine bağlayan kemerlerle, yan mekanlarla bağlantı kuran üçer kemer açıklığı bulunuyordu. Eyvanlı mekanın kuzeydoğu yönünde, avluya açılan yüksekçe bir kemer bulunmaktaydı. Ayrıca yan kanatlardaki ahşap sütunların arasından, harim bölümünün kuzeydoğusundaki avluya çıkılabiliyordu.

Dörtgen planlı açık avlu, muhtemelen ahşap sütunlu ve ahşap örtülü revaklarla üç yönden çevrilmekteydi. Muhtemelen Caminin tek girişi, kuzeydoğu cephesinin ortasındaydı. Caminin doğu köşesinde, iki duvarın arasında dairesel planlı ve içte spiral merdiveni olan minare yer almaktaydı. Bu minareye, avlu bölümündeki revaklı kısımdan girilmekteydi. Cami ilk yapıldığında tamamıyla kerpiçten inşa edilmişti.

Caminin kerpiç ölçüleri, 9-10. yüzyılda Horasan bölgesindeki inşaatlarda kullanılan kerpiç ölçüleriyle paralellik göstermektedir. Tarihi kaynakları, caminin genel mimari tasarımını ve kerpiç ölçülerini (32 x 32 x 8 cm.) birlikte değerlendirdiğimizde, caminin ilk inşasının ağırlıkta olarak 9. yüzyıl veya ikinci bir ihtimal olarak da 10. yüzyıl başlarında gerçekleştirilmiş olabileceğini düşünebiliriz.

Caminin duvarı (mihrap kısmındaki duvar), mihrap nişi, ayakları ve minaresi tuğlalar ile kaplanmış ve payeler ile mihrap nişi geometrik motifli tuğlacıklarla süslenmiştir. Payelerdeki figürlü tuğlacıklar, çiftli tuğlalar arasında yer almaktadır. Camide görülen çiftli tuğla kaplamalar ve geometrik motifli tuğlacıklardan, yapının daha sonraki devirlerde onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Tuğla ölçülerinden (24 x 24 x 5 cm., 30 x 30 x 6.5 cm.), çiftli tuğla örgüsünden ve bu örgüler arasında kullanılan geometrik motifli tuğlacıkların üslubundan, caminin 11-12. yüzyıllarda onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Fakat camide görülen tuğla ölçüsünden (24 x 24 x 5 cm.) ve figürlü tuğlaların sadeliğinden dolayı caminin ağırlıkta olarak 11. yüzyılda değişikliğe uğradığı ileri sürülebilir. Bu dönemde caminin tasarımında bir değişiklik yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Başane Camisi'nde yer alan süslemeler, Orta Asya ve özellikle de Orta Asya'nın Kuzey Horasan bölgesindeki (Güney Türkmenistan) 11-12. yüzyıl yapılarında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Alemberdar Türbesi (Kerki/Güney Türkmenistan/11. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 65-76), Talhatan Baba Camisi (Merv/Güney Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955,

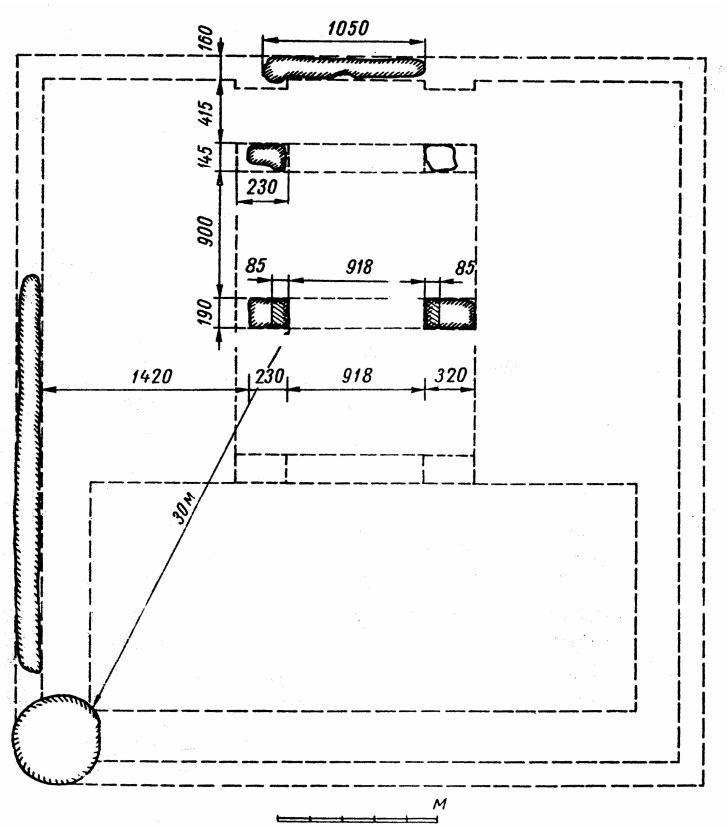
77-110), Day Hatun Kervansarayı (Amul-Harezm/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 39-64), Hoca Nahşran Doğu Türbesi (Tacikistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996a, 212-217), Sultan Saadet Kuzey ve Güney Türbeleri (Tirmiz/Güney Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996a, 248-255), Hüdayı Nazar Evliya Türbesi (Merv/Güney Türkmenistan/12.yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958a, 310-315), Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi (Merv /Güney Türkmenistan 1112-13) (Pugaçenkova, 1958a, 303-310), gibi yapılarda Başane Camisi'nde gördüğümüz süslemelerin benzerleri yer almaktadır.

Caminin modelini, iki farklı ana mimari üslubun etkilediği anlaşılıyor. Başane Camisi'nde avlulu çok ayaklı Arap camileri ile eyvanlı avlulu İran ve Orta Asya mimarisinin bir sentezi görülmektedir. Çok ayaklı ve avlulu camiler, İslamiyet'in erken devirlerden beri yaygın olarak kullanılan bir cami tipidir. Bu tip camiler, genellikle ulu cami karakterindeydi ve boyutlarıyla kalabalık cemaate hitap ediyordu. İslamiyet'in Orta Asya'da yayılmaya başlamasıyla birlikte, Orta Asya'da erken dönemlerde yapılan ulu camilerin tasarımında, genellikle avlulu çok ayaklı Arap camileri modeli tesirli oluyordu. Kufe Camisi (Irak/7. yüzyıl sonları), Şam Emeviye Camisi (Suriye/705-715), Medine Emevi Camisi (Suudi Arabistan/705-715), Damgan'da Tarıkhane Camisi (İran/750-786), Susa Camisi (Iran/8. yüzyıl), Siraf Camisi (İran/815-825/850), Amr Camisi (Fustat-Mısır/9. yüzyıl), Samarra ulu Camisi (Irak/9. yüzyılın ortası), Samarra Ebu Dulaf Camisi (Irak/9. yüzyılın ortası/860-61), Kahire İbn Tulun Camisi (Mısır/876-879), Kahire El-Hakim Camisi (Mısır/990-1013) Emeviler ve Abbasiler dönemi avlulu çok ayaklı erken dönem Arap camilerine örnek olarak verilebilir (Grabar, 1998, 106-134; Hattstein ve Delius, 2000, 40-45, 64-71, 96-114, 132-137, 144-153; Ettınghaussen vd., 2001, 20-36, 83-91, 105-110, 139-145, 188-200; Hıllenbrand, 1994, 33-128). Başane Camisi'nde mihrap önünde vurgulanmış olan abidevi tonozlu eyvanlı mekan, muhtemelen İran ve Orta Asya mimarisi etkisiyle yapılmıştır. İran ve Orta Asya'da eyvanlı avlulu tasarımların kökeni Antikçağ'a kadar inmekte olup Part ve Sasani dönemi mimarisinde uygulanmaktaydı. İslamiyet sonrasında, Orta Asya ve İran'da eyvanlı avlular, dini ve sivil mimaride bir gelenek halinde uygulanmaya devam edilmiştir. İran'da 7-10. yüzyıllar arasında Emeviler ve Abbasiler devirlerinde eyvanlı tipte camiler inşa edilmiştir. Bam'da Mescid-i Resul Camisi (İran/650 civarı), Kac Camisi (İran/700 civarı/14. yüzyıl), Tebriz Camisi (İran/8. yüzyıl/14. yüzyıl), Şiraz Camisi (İran/894/12-14. yüzyıl), Bam'da Ark camisi (İran/862-903) (Pope, 1938-39, 930-944) ve Niriz camisi (İran/973-974/1472) (Godard, 1936a, 163-172) gibi yapılar eyvanlı tipte camilerdi. Özellikle Güney Horasan'da Hargrid Cami-Medresesi (İran/11. yüzyıl"1067-68") (Herzfeld, 1942, 16-19), Gunabade Camisi (1212-1213/İran) ve Bamiyan'daki cami (ev?) (Godard, 1949, 79-81), Başane

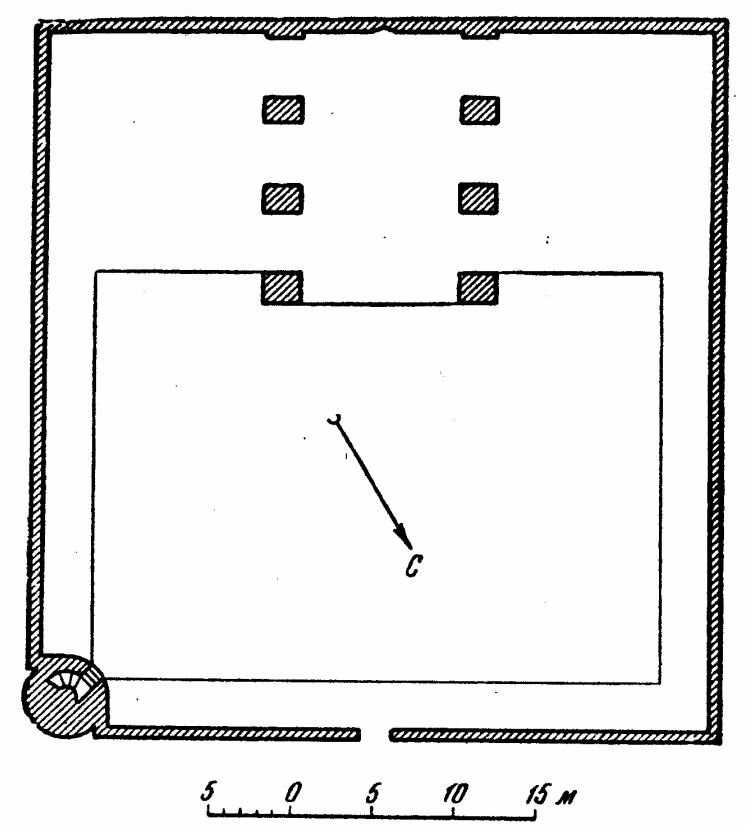
camisine benzemektedir. Başane Camisi muhtemelen avlulu çok ayaklı Arap tipi camileri ile erken İslami dönem İran mimarisinde görülen avlulu eyvanlı camilerin sentezinden meydana gelmiştir.

Orta Asya ve İran'da erken İslami dönem camilerinin bazılarında görüldüğü gibi minareler avlu duvarına bitişik yapılmaktaydı. Başane Camisi'nde de gördüğümüz bu durum muhtemelen Orta Asya'da İslamiyet öncesinde kalelerin duvarlarında yer alan kulelerden kaynaklanmıştır.

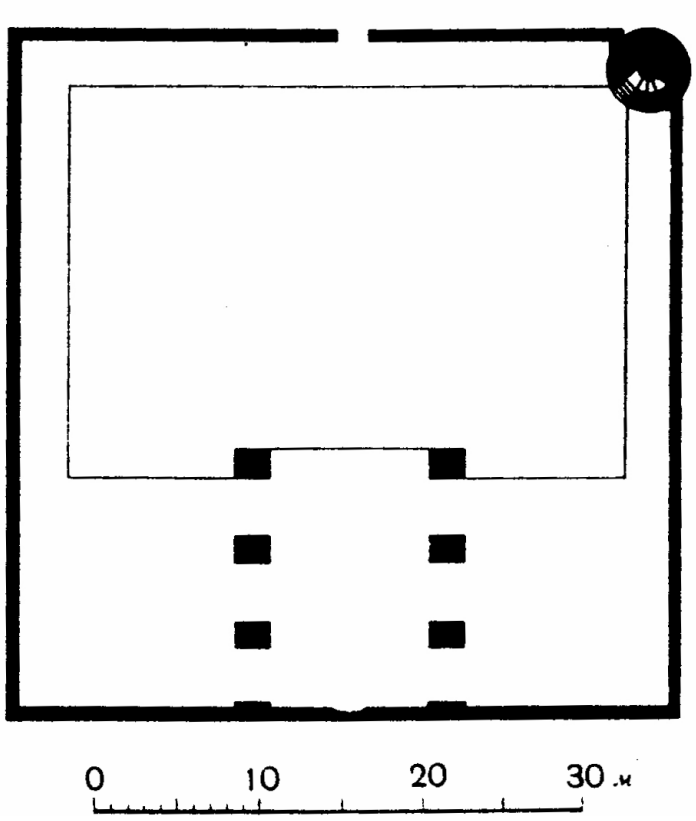
Başane Camisi mimari kompozsiyonu, sonraki devirlerde gelişen "köşk" tipi denilen camilerin bir ön örneği gibi gözükmektedir. Köşk tipi camilere, İran'da 11-12. yüzyılda yapılmış olan İsfahan Camisi (1072-1092), Gülpayegan (1104-1108), Kazvin Camisi (1113), Barsiyan Camisi (1134), Zevvare Camisi (1135), Ardistan Camisi (1158-60), ve Kazvin Mescid-i Haydariye Camisi (12. yüzyıl) örnek verilebilir. Köşk tipi camilerdeki mihrap önü kubbeleri İslamiyet öncesi İran'da Sasani devrinde dini ve sivil mimaride görülmeye başlayan kemerli açıklıklara sahip çâr-tâk denilen kubbeli mekan geleneğinden kaynaklanmıştır. Ayrıca bu tip camilerde mihrap önü kubbeli eyvanlı mekanların da kökenleri Sasani mimarisinde yatmaktadır. Köşk tipi camiler, avlulu çok ayaklı Arap camileri ile İran mimarisi kaynaklı kubbeli ve eyvanlı mekanların sentezinden meydana gelmiştir (Pope, 1938-1939, 949-966; Godard, 1936a, 187-210; Godard, 1936c, 213-238). Başane Camisi modelinin ileri aşamasını Orta Asya'da Dihistân Ulu Camisi'nde (Dihistân/Türkmenistan/1200-1220) görmekteyiz (Pugaçenkova 1958a, 260-265). Başane Camisi'nde gördüğümüz gibi mihrap önündeki eyvanın yerini Orta Asya'da zamanla gelişen mimari içinde mihrap önü kubbeli portalli mekan (Dihistân Ulu Camisi) almaya başlamıştır.

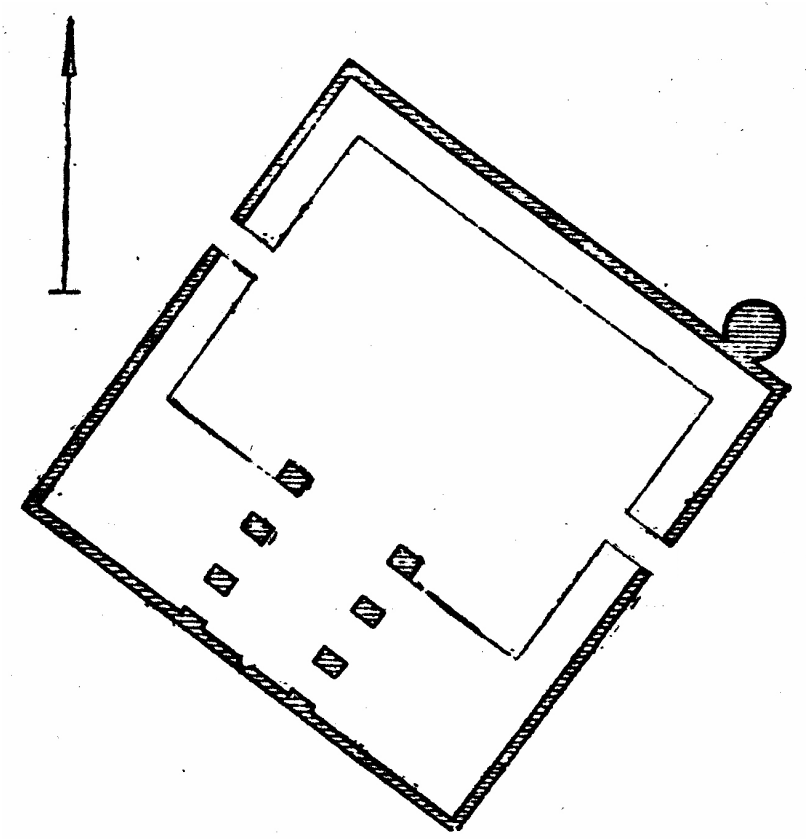
Şekil 2.61 Başane Camisi kalıntılarının planı (V. İ. Pilyavskiy)

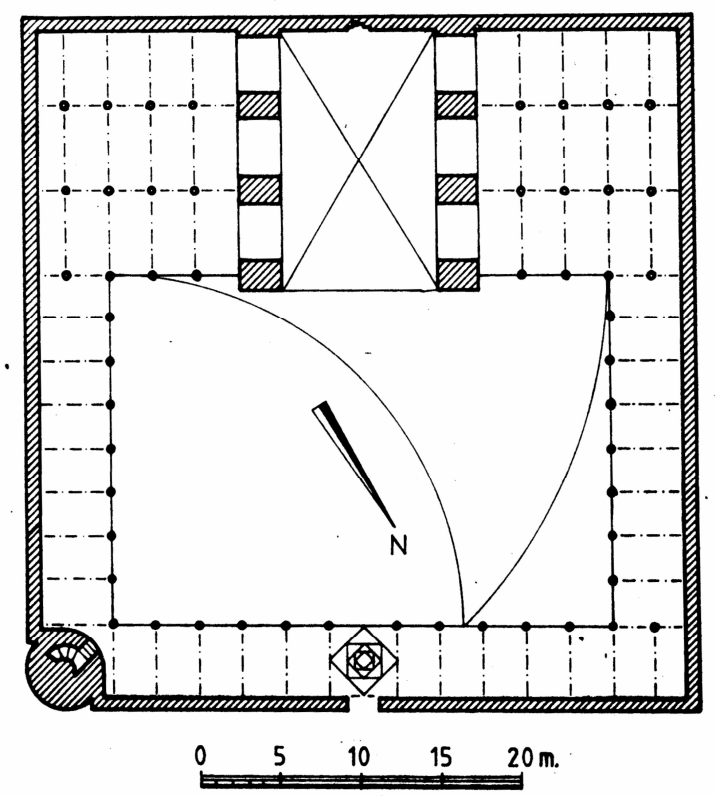
Şekil 2.62 Başane Camisi planı (G. A. Pugaçenkova)

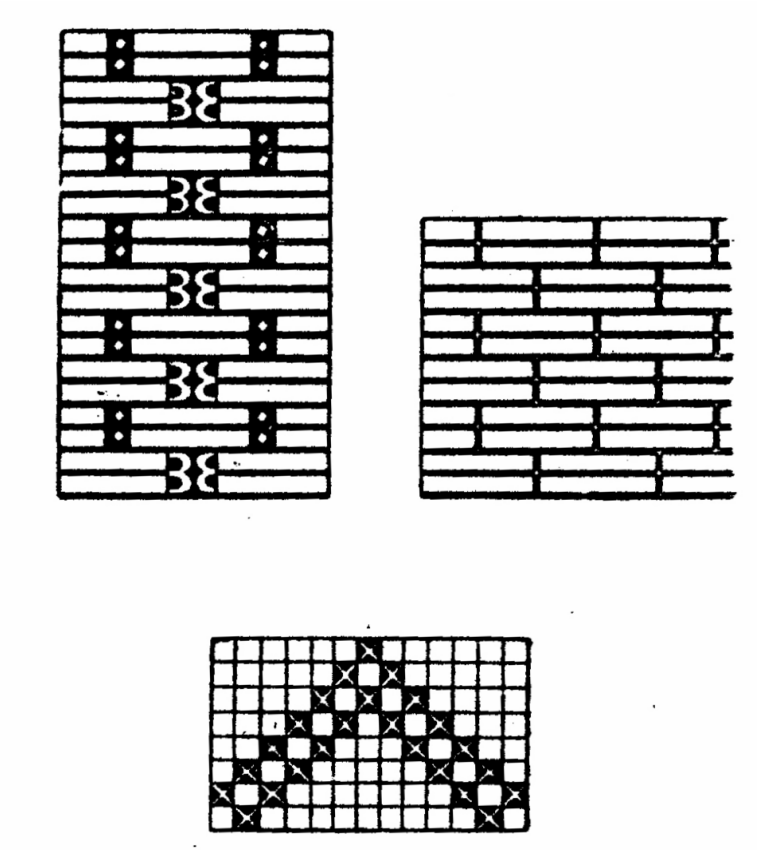
Şekil 2.63 Başane Camisi planı (G. A. Pugaçenkova)

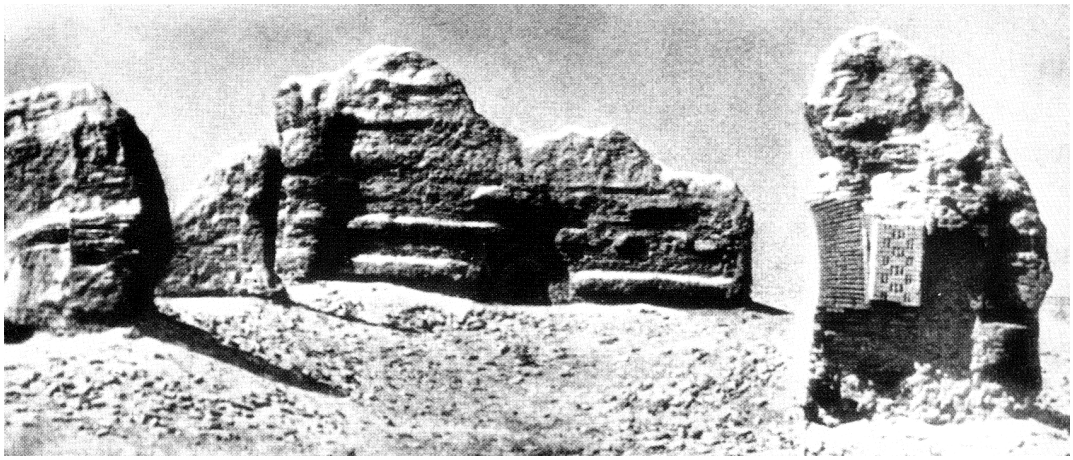
Şekil 2.64 Başane Camisi planı (M. E. Masson)

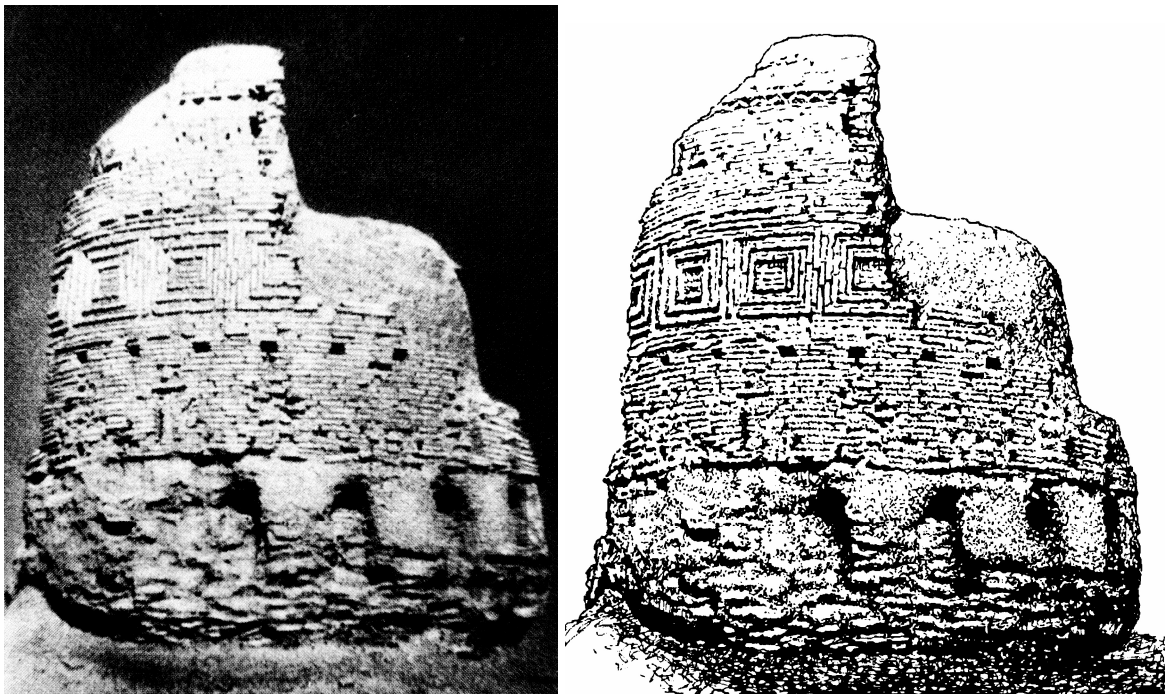
Şekil 2.65 Başane Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.66 Başane Camisi süslemeleri (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.67 Başane Camisi kalıntıları (V. İ. Pilyavskiy)

Şekil 2.68 Başane Camisi minaresi (V. İ. Pilyavskiy/S. Hmelnitskiy)

2.2.6 Semerkand Ulu Camisi

Semerkand Camisi kalıntıları, Özbekistan'nın Semerkand Şehrinin kuzeyinde yer alan, eski Semerkand Şehri'nin kurulduğu Afrasiyab tepesinin kuzeyindeki kalenin batısında bulunmaktadır (Şekil 3.43).

Semerkand Camisi'nde ilk bilimsel incelemeleri ve kazıları Prof. N. İ. Veselovskogo 1885 yılında gerçekleştirmiştir (Bartold, 1966, 131). 1904 yılında ise cami kalıntılarında Prof. V. V. Bartold ile birlikte V. L. Vyatkin kazılarda ve incelemelerde bulunmuşlardır (Bartold, 1966, 131). Bu ilk incelemelerden sonra sırasıyla; 1905, 1925 ve 1929-1930 yıllarında V. L. Vyatkin (Vyatkin, 1908, 1-15; Şişkin, 1969a, 92), 1958-1959 yıllarında Ya. K. Krikis (Şişkin, 1961, 41), 1965 yılında Ya. K. Krikis ve M. İ. Filanoviç (Şişkin, 1969b, 146) ile ilk esaslı araştırmalar ve kazılar 1969-1971 yılları arasında Yu. F. Buryakov, M. Sadiev, M. İ. Fedorov, T. Agzamhodjaev, M. K. Paços, M. İ. Filanoviç ve V. İ. Lenina gerçekleştirmiştir (Buryakov vd., 1975, 77-100; Filanoviç, 1975, 135-143). Daha sonra M. Ahmedov kalıntılar üzerinde incelemeler yapmıştır (Ahmedov, 1976, 42-43). 1989 yılından beri Fransız ve Özbek uzmanlardan oluşan ortak bir ekip camide kazılar yapmaktadır (Grene ve İvanitskiy, 2000, 64-69). S. Hmelnitskiy, eski çalışmaları değerlendirerek caminin farklı dönemlere ait restitüsyon planlarını gerçekleştirmiştir (Hmelnitskiy, 1992, 64-66; Hmelnitskiy, 1996a, 71-72).

Semerkand Camisi hakkında eski kaynaklarda kısa bilgiler bulabiliyoruz. 10. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal, caminin (mescid-i cuma) kalenin aşağısında olduğunu ve kale ile cami arasından bir yol geçtiğini belirtmektedir (Şeşen, 1998, 227). Yine 10. yüzyıl coğrafyacılarından Mukkadesi, caminin şehrin dışında ve kalenin yanında olduğunu kaydetmektedir (Şeşen, 1998, 254). 12. yüzyıl Arap tarihçilerinden Ebû Hafsa es-Semerkandi'nin verdiği bilgiye göre Semerkand Camisi'nin bulunduğu yerde, İslamiyet öncesine ait bir tapınak yer alıyordu ve bu tapınak Halife Osman zamanında camiye çevrilmiştir (Buryakov vd., 1975, 77). İbnü'l Esir adlı Arap tarihçi, caminin 13. yüzyıl başlarında Moğollarca tahrip edildiği kaydetmektedir (İbnü'l Esir, 1986, 515-516). Moğol istilasından hemen sonra Semerkand'ı ziyaret etmiş olan Ch'ang Ch'un (1221-1224) adlı Çinli seyyah, burada halkın büyük bir ahşap camide halkın ibadet ettiğini belirtmektedir (Bretschneıder, 1910, 91).

Semerkand camisi, kalıntılardan anlaşıldığına göre avlulu çok ayaklı tipte bir camiydi (Şekil 2.69-70). Cami güneybatı-kuzeydoğu ekseninde olup güneybatı yönünde kıbleye yönelmiştir.

Camiden günümüze dört yöndeki duvar kalıntıları, ayak temelleri, minare ve türbe kalıntıları ile camiye ait mimari süslemeler ve çeşitli arkeolojik objeler kalmıştır (Şekil 2.71).

Cami ilk inşa edildiğinde içten 79.60 x 79.60 m., dıştan 85.10 x 85.10 m. (79.60-80 m., 75 x 75 m.) ölçüsünde kare planlı bir yapıydı (Şekil 2.72-73). Duvar kalınlığı 2.80 m. ölçüsündedir. Duvarlarda (Şekil 2.76) kerpiç ve pahsa bloklar kullanılmıştır. Kerpiçler 26-28 x 52-54 x 12 cm., 46 –58 x 23-26 x 10 cm., pahsa bloklar ise 80 x 62 cm. ölçüsündedir (Buryakov vd., 1975, 81; Ahmedov, 1976, 42). Kerpiç ölçülerinin, Semerkand ve Pencikend'de 6-8. yüzyıl görülen kerpiçlerin özelliğinde olduğu düşünülmektedir (Ahmedov, 1976, 42).

Caminin batı duvarı hariç diğer duvarlarında birer kapı bulunmaktadır. Bu kapılardan güneydoğudaki konutların bulunduğu şehristana, kuzeydoğudaki bir köprüye ve kuzeybatıdaki çarşıya açılmaktaydı (Ahmedov, 1976, 42).

Muhtemelen caminin içi, oymalı alabastr kaplamalarla süslenmişti. Arkeolojik verilerden ve kalıntılardan yola çıkılarak 9-10. yüzyılda Samaniler zamanında yapıldığı düşünülen cami, kalıntılardan anlaşıldığına göre avlulu ve çok ayaklı bir camiydi (Şekil 2.71-72). Klasik Arap camilerinde olduğu gibi muhtemelen caminin avlusu dikdörtgen planlıydı ve etrafı üç yönden revaklarla çevriliydi. Güneybatı yönünde ise muhtemelen çok ayaklı harim bölümü yer almaktaydı. Fakat eldeki verilerden avlunun etrafındaki galerili kısımların konstrüksiyonu ve boyutları hakkında kesin bir şey söylemek zor gözükmektedir. Fakat harim bölümündeki taşıyıcılar ile üst örtüden ve avlu revaklarından herhangi bir iz kalmadığından dolayı bu bölümlerin ahşap konstüksiyona sahip olma olasılığı bulunmaktadır. Günümüze ulaşan arkeolojik verilerden caminin içinin oymalı alabastrla süslendiği anlaşılmaktadır. Samaniler zamanına ait günümüze kısmen ulaşmış güneybatı duvarında muhtemelen mihrap nişi bulunmaktaydı (Buryakov vd., 1975, 81-95; Ahmedov, 1976, 42; Hmelnitskiy, 1992, 64-65).

S. Hmelnitskiy (1992, 64-65), caminin 40 x 50 m. ölçüsündeki avlusunun etrafının ahşap sütunlar ve ahşap çatıdan meydana gelmiş revaklarla çevrili olduğunu düşünmektedir (Şekil 2.73). Harim bölümü mihrap duvarına dik 16 neften oluştuğunu kaydetmekte ve mihraba paralel 6 sütun sırasının olduğunu düşünmektedir. Avlu duvarına paralel güneydoğu ve kuzey batı yönlerinde üç ahşap sütun sırasının, kuzeydoğu yönünde ise iki ahşap sütun sırasının bulunduğunu kaydetmektedir. Güneybatı duvarında dört adet mihrap nişinin olabileceğini düşünmektedir. Avlunun ortasında dikdörtgen bir havuz olabileceğini belirtmektedir. Caminin muhtemelen ana girişinin güneyden olduğunu ve bu kapının arkasında tütekli bir örtünün olabileceğini kaydetmektedir. Bu kapıdan geçen bir kanalla da avlunun ortasında düşündüğü

havuza su geldiğini belirtmektedir. Araştırmacı, Caminin ilk tasarımının benzerliği açısından erken dönem Arap yapılarından Kufe (Irak/7. yüzyıl), Amr (Fustat-Mısır/9. yüzyıl), Kahire İbn Tulun (Mısır/9. yüzyıl), Kahire El-Hakim (Mısır/10-11. yüzyıl), Susa (Iran/8. yüzyıl), Kayrevan (İspanya/8-9. yüzyıl), ve Samarra (Irak/9. yüzyıl) camilerini örnek vermektedir.

Caminin güneybatısında, 4.74 x 4.54 m ölçüsünde kare planlı bir mekan kalıntısı bulunmaktadır. Bu kare planlı mekan üst tarafta 3.60 x 3.60 m. ölçüsündedir. Mekan kalıntısından günümüze 2.27 m. yüksekliğindeki kısım kalmıştır. Mekanın duvarları gipsum harcıyla 45.5 x 37.5 x 7 cm. ölçüsündeki tuğlalarla örülmüştür. Bu duvar kalıntıları muhtemelen 9-10. yüzyılda yapılmış bir minareye ait kalıntılardır. Tuğladan bir kitabe parçasında kufi karakterde "İhşid" yazısı okunmaktadır (Bartold, 1966, 131-132; Buryakov vd., 1975, 82; Ahmedov, 1976, 42; Hmelnitskiy, 1992, 64, 103) .

Cami, kalıntılarından ve arkeolojik verilerden anlaşıldığına göre 11-13. yüzyıllar arasında büyütüldüğü ve onarıldığı anlaşılmaktadır (Buryakov vd., 1975, 81-100; Ahmedov, 1976, 43; Hmelnitskiy, 1996a, 71-72). Bu dönemlerden dört yöndeki duvar kalıntıları, ayak temelleri, türbe kalıntıları ile oymalı alabastr, stuko, terrakotta ve ahşaptan süsleme parçaları, sikkeler, keramikler ve çeşitli arkeolojik objeler bulunmuştur (Şekil 2.78-79). Camide bulunmuş olan sikkelerden, süsleme parçalarından, keramiklerden, tuğla ölçülerinden ve çeşitli arkeolojik verilerden, caminin 11-12 yüzyıllar arasında Karahanlılar devrinde ve 13. yüzyılın başlarında ise Harzemşahlar devrinde değişikliklere uğradığı anlaşılmaktadır (Buryakov vd., 1975, 95-100; Ahmedov, 1976, 43).

Cami, 11-13. yüzyıllar arasında güneybatıya doğru büyütülerek 137.70 x 85.10 m. boyutlarına ulaşmış olup dikdörtgen planlı hale getirilmiştir (Şekil 2.74). Camide değişiklikler yapılmasına karşın Samaniler devrindeki cami tipini korumuştur. Fakat caminin boyutları daha abidevi hale getirilmiştir. 11-13. yüzyıldaki cami, klasik avlulu ve çok ayaklı Arap camileri tipindeydi . Avlusu dikdörtgen planlıydı. Avlusunun tahmini olarak 86 x 45 m. ölçüsünde olabileceği kaydedilmektedir. Avlunun kuzey köşesi ile güneybatıdaki harim bölümünde, bazı ayakların temel kalıntıları kalmıştır (Şekil 2.75). Ayak kalıntılarından avlunun, üç yönden avlu duvarına paralel dörder ayak sırasından meydana gelmiş revaklarla çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Harim bölümünün ise çok ayaktan meydana geldiği anlaşılmaktadır (Buryakov vd., 1975, 88-100; Ahmedov, 1976, 43; Hmelnitskiy, 1996a, 71-72).

S. Hmelnitskiy, ayak kalıntılarından harim bölümünün mihrap duvarına paralel yedi neften meydana gelmiş olabileceğini kaydetmektedir. 11-13. yüzyılın başlarından kalmış olan

ayaklar, kare ve dikdörtgen planlıydı. Kare planlı olanlar 1.87 x 1.87 m., dikdörtgen olanlar ise 1.87 x 2.20 m. ölçüsündeydi. Ayak temelleri tuğladan yapılmıştır. Bu ayaklarda kullanılan tuğlalar, 30-32 x 15-16 x 4 cm. ve 28 x 16 x 4 cm. ölçüsündedir. Bu ayakların örgülerinde gipsum harcı kullanılmıştır. Güneybatı yönündeki duvarın ortasında mihrap nişi yer almaktadır. Bu nişin önünde iki büyük ayak kalıntısı bulunmaktadır. Bu ayaklar 1.87 x 2.30 m. ölçüsündedir (Buryakov vd., 1975, 82-94; Ahmedov, 1976, 43; Hmelnitskiy, 1996a, 72). Böylece mihrap önünde derin bir mekan oluşmaktadır. Bu derin mekandan yola çıkan M. Ahmedov (1976, 43), caminin bu açıdan Başane (Merv/Türkmenistan/9-10. yüzyıl) ve Dihistân (Güney Türkmenistan/13. yüzyılın başları) ulu camileri mihrap önü eyvanlı ve kubbeli mekanlarıyla ile benzerlik görmektedir.

S. Hmelnitskiy (1996a, 72), mihrabın önündeki bu derin mekanın üzerinin, eskiden tonoz veya kubbe ile örtülü olabileceğini kaydetmektedir. Bütün ayaklar muhtemelen birbirlerine tuğladan kemerlerle bağlanmışlardı. S. Hmelnitskiy bu kemerlerin üzerinin tonoz veya kubbe ile örtülmüş olamayacağını İbn Tulun Camisi (Kahire/Mısır/9. yüzyıl) gibi üzerinin ahşap çatıyla örtülmüş olabileceğini düşünmektedir.

11. yüzyılda İbrahim Tamgaç-han zamanında cami muhtemelen güneybatı yönünde 119.10 m. ölçüsüne ulaşmış ve onarım geçirmiştir. Daha sonra 12. yüzyılda cami, Muhammed İbn Arslan (1102-1130), Kılıç Tamgaç-han Mesud (1160-1178) ve İbrahim İbn Hüseyin (1179-1208) adlı Karahanlı hükümdarların dönemlerinde üç onarım geçirmiştir. En son olarak Muhammed Harzemşah (1200-1220) adlı hükümdar zamanında muhtemelen 1212-1214 yılları arasında cami onarım görmüş ve güneybatı yönünde 137.70 m. ölçüsüne ulaşmıştır (Buryakov vd., 1975, 95-100; Ahmedov, 1976, 43). Caminin güneydoğu ve kuzeybatı cephelerine ikişer kapı daha eklenmiştir. Caminin güneybatı yönünde yer alan türbe temellerinin İbrahim İbn Hüseyin'e ait olduğu düşünülmektedir (Buryakov vd., 1975, 98-100). Caminin duvarlarının örülmesinde pahsa bloklar, kerpiçler ve tuğlalar kullanılmıştır (Şekil 2.76). Kerpiçler, 46-52 x 23-26 x 10-12 cm. ölçüsündedir. 44 x 22 x 10 cm. ölçüsündeki kerpiçler ise 11. yüzyılda duvarların onarılması için kullanılmıştır. Tuğlalar, 21 x 21 x 3 cm., 21 x 12 x 4 cm., 28 x 16 x 4 cm., 29 x 16.5 x 4 cm., 32 x 16 x 4 cm., 28-32 x 14-16 x 4 cm., 33 x 17 x 4 cm., 34 x 16 x 4 cm., 38 x 19 x 6-7 cm., 39 x 19 x 7 cm., 40 x 21 x 8 cm. ölçüsündedir. Caminin döşemesi tuğladan yapılmıştır. Tuğlalar 28 x 5 x 4 cm., 22 x 22 x 4 cm., 28 x 16 x 3.5 cm., 33 x 18 x 5 cm., 32 x 16 x 4 cm. ölçüsündedir. Kazılarda tespit edilmiş olan buluntulardan, caminin içinin oymalı alabastr, terrakotta, ve ahşaplarla süslendiği anlaşılmaktadır (Buryakov vd., 1975, 81-95).

Muhtemelen cami 13. yüzyılın başlarında Moğolların istilası sonrasında harap duruma gelmiştir (Buryakov vd., 1975, 99; Ahmedov, 1976, 43; Hmelnitskiy, 1992, 66).

Caminin çok ayaklı ve avlulu şemasıyla kalenin hemen yakınlarında olması erken İslami devir Orta Asya özelliğidir. Orta Asya'da erken dönemlerde yapılmış olan ulu camiler özellikle de avlulu ve çok ayaklı tipte olanlar genellikle kalenin yakınlarında veya şehrin merkezinde inşa edilmekteydi. Kufe Camisi (Irak/7. yüzyıl sonları), Medine Emevi Camisi (Suudi Arabistan/705-715), Damgan'da Tarıkhane Camisi (İran/750-786), Susa Camisi (Iran/8. yüzyıl), Siraf Camisi (İran/815-825/850), Amr Camisi (Fustat-Mısır/9. yüzyıl), Samarra ulu Camisi (Irak/9. yüzyılın ortası), Samarra Ebu Dulaf Camisi (Irak/9. yüzyılın ortası/860-61), Kahire İbn Tulun Camisi (Mısır/876-879), Emeviler ve Abbasiler dönemi avlulu çok ayaklı erken dönem Arap camilerine örnek olarak verilebilir (Grabar, 1998, 106-134; Hattstein ve Delius, 2000, 40-45, 64-71, 96-114, 132-137, 144-153; Ettınghaussen vd., 2001, 20-36, 83-91, 105-110, 139-145, 188-200; Hıllenbrand, 1994, 33-128).

Duvar örgülerinden, caminin çeşitli dönemlerde onarıldığı ve eklentiler yapıldığı anlaşılmaktadır. Caminin ilk inşa devresine ait olan pahsa blokların ve kerpiçlerin örgü tekniği ve ölçüleri (26-28 x 52-54 x 12 cm., 46 –58 x 23-26 x 10 cm.), özellikle 5-8. yüzyıllar arasındaki Arap öncesi ve sonrası Orta Asya feodal dönem yapılarının duvarlarında görülen örgü tekniklerine ve kerpiç ölçülerine benzemektedir. Caminin altında yapılan incelemelerde Araplar öncesinden bir tapınağa (7. yüzyıl) ait olabilecek kalıntılar ile Araplar devrine ait bir saray kalıntısı da (8. yüzyılın ortaları) bulunmuştur (Grene ve İvanitskiy, 2000). Genellikle araştırmacılar, caminin ilk inşa devresini 9-10. yüzyıla tarihlendirmektedir. Fakat Araplar 8. yüzyılın başlarında Semerkand'da girmiştir. Muhtemelen Semerkand'da ilk ulu cami, 8. yüzyılda inşa edilmiştir. Son yıllarda camide yapılan incelemelerde tespit edilmiş olan arkeolojik veriler caminin 8. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olduğunu işaret etmektedir (Grene ve İvanitskiy, 2000). Tespit edilmiş olan arkeolojik verilerden (sikkeler, keramikler…) muhtemelen Araplar öncesinde yapılmış olan tapınağın (7. yüzyıl) yerine Emeviler zamanında bir saray (8. yüzyılın ortalarına doğru) inşa edilmiş ve bu sarayın yerine Abbasiler devrinde inşa edilen ulu cami (8. yüzyılın ikinci yarısı), 8. yüzyılın sonlarında veya 9. yüzyılın başlarında büyütülmüştür (Grene ve İvanitskiy, 2000, 64-69).

Cami ilk inşa edildiğinde (8. yüzyıl ikinci yarısı), muhtemelen avlulu ve çok ayaklı tipte erken dönem Arap camileri modelinde yapılmıştı. Muhtemelen kare plandaki caminin avlusu üç yönden ahşap sütunların desteklediği ahşap örtüden meydana gelmiş revaklarla çevriliydi.

Güneybatı yönündeki harim kısmı da, muhtemelen ahşap sütunların desteklediği ahşap örtüden meydana gelmiştir.

Kazılarda bulunmuş olan duvar örgülerinden, tuğla ölçülerinden, ayak temellerinden, oymalı alabastr, terrakotta ve ahşaplardan, sikkelerden ve başka arkeolojik objelerden caminin 11 ve 12. yüzyıllarda onarıldığı ve büyütüldüğü görülmektedir. Diğer bir düşünceye göre cami 795-830 yılları arasında büyütülmüştür (Grene ve İvanitskiy, 2000). Ayrıca caminin içi, dönemin zevkine göre süslendiği anlaşılmaktadır. 13. yüzyıl başlarında Harzemşahlar döneminde de camide bir takım onarımlar ve eklentiler yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Caminin ilk inşa devresine ait olan avlulu çok ayaklı şema, 11-13. yüzyıllar arasında yapılan değişikliklerden sonra da korumuştur. Fakat bu dönemde cami, kare plandan dikdörtgen planlı hale gelmiş ve büyütülmüştür. Muhtemelen dikdörtgen planlı avlu, üç yönden tuğladan ayak sıraları ile meydana gelmiş revaklarla çevriliydi. Bu üç yöndeki revaklar muhtemelen avlu duvarına paralel dört ayak sırasından meydana gelmekteydi. Bu ayaklar muhtemelen kemerlerle birbirlerine bağlanmışlardı.

Güneybatı yönünde bulunan harim kısmı da, yine tuğladan dörtgen planlı ayaklardan meydana gelmişti. Bu ayaklarda muhtemelen birbirlerine kemerlerle bağlanmışlardı. Muhtemelen revaklar ve harim bölümünün üzeri ahşap çatıyla örtülüydü.

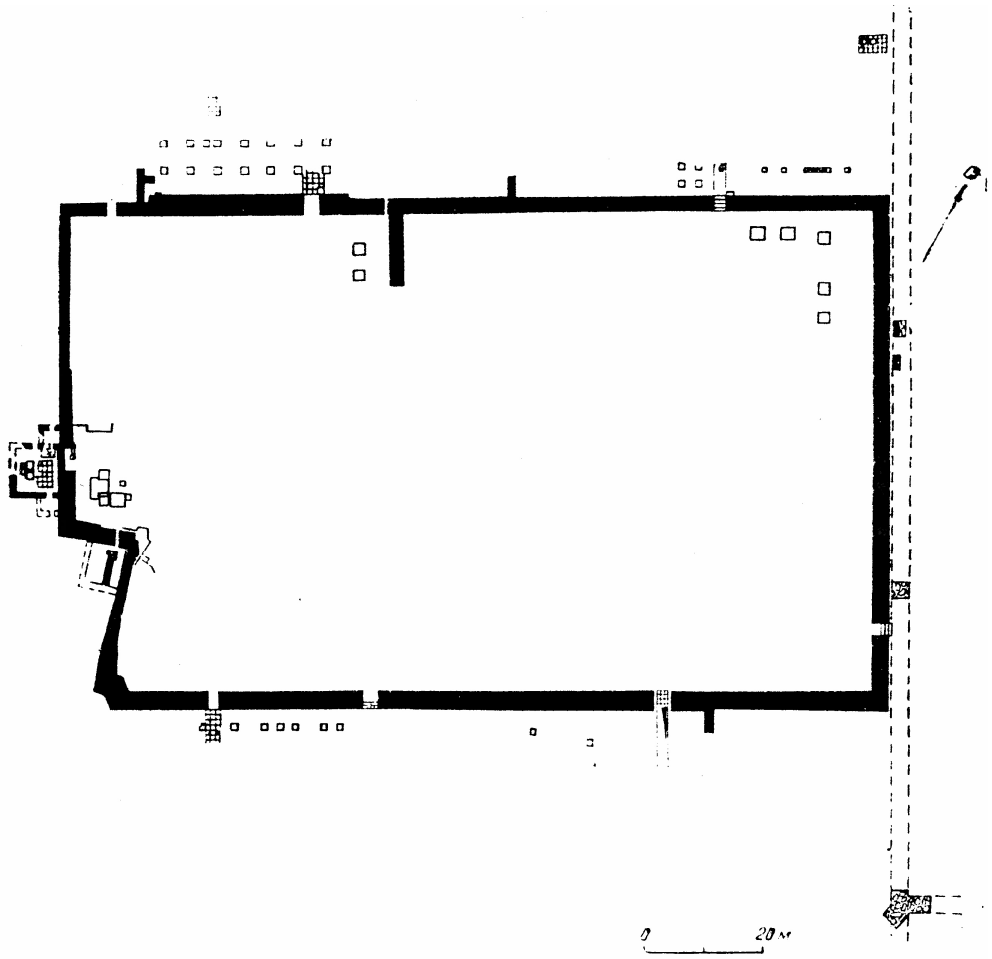
Semerkand Ulu Camisi, eski Semerkand Şehri'nin en önemli kısmında yer almaktaydı. Çünkü caminin kuzey yönünde ticaretin yapıldığı çarşı bulunmaktaydı ve doğusunda da yönetim merkezi kale yer almaktaydı. Bu durum, Orta Asya'daki erken dönem ulu camilerin şehirdeki konumlarıyla paraleldir. Afrasiyab tepesinde kurulan eski Semerkand Şehri kültürel, siyasal ve ticari anlamda Ortaçağın önde gelen gelişmiş şehirlerinden birisiydi. Kalıntılardan da anlaşıldığı üzere, Semerkand Ulu Camisi de şehrin görkemini yansıtan abidevi bir yapıydı.

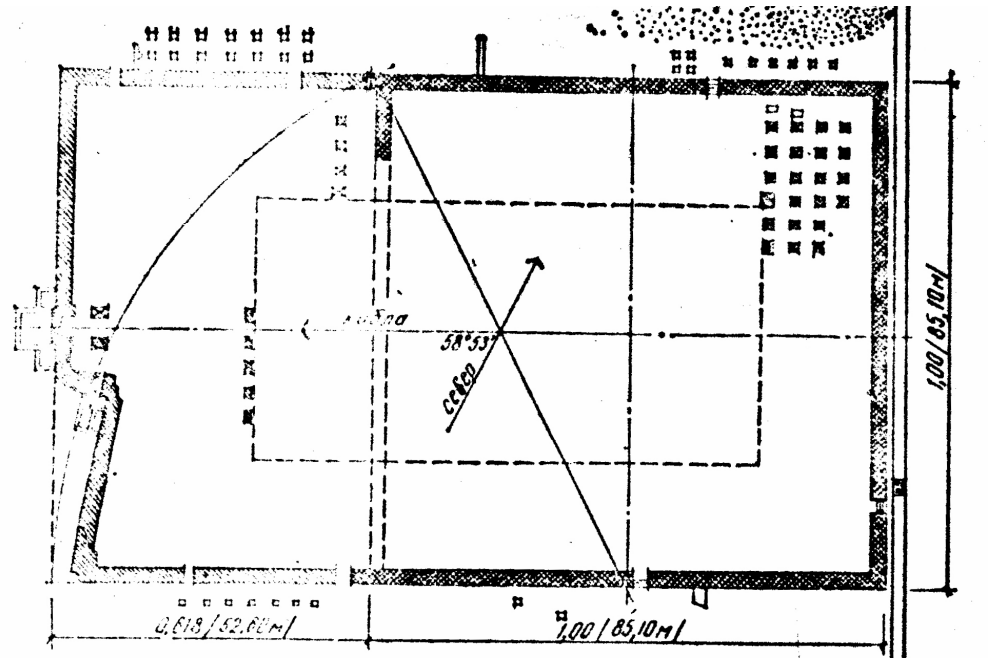
Şekil 2.69 Kalenin batısında yer alan Semerkand Camisi'nin kalıntıları (İ. Çeşmeli)

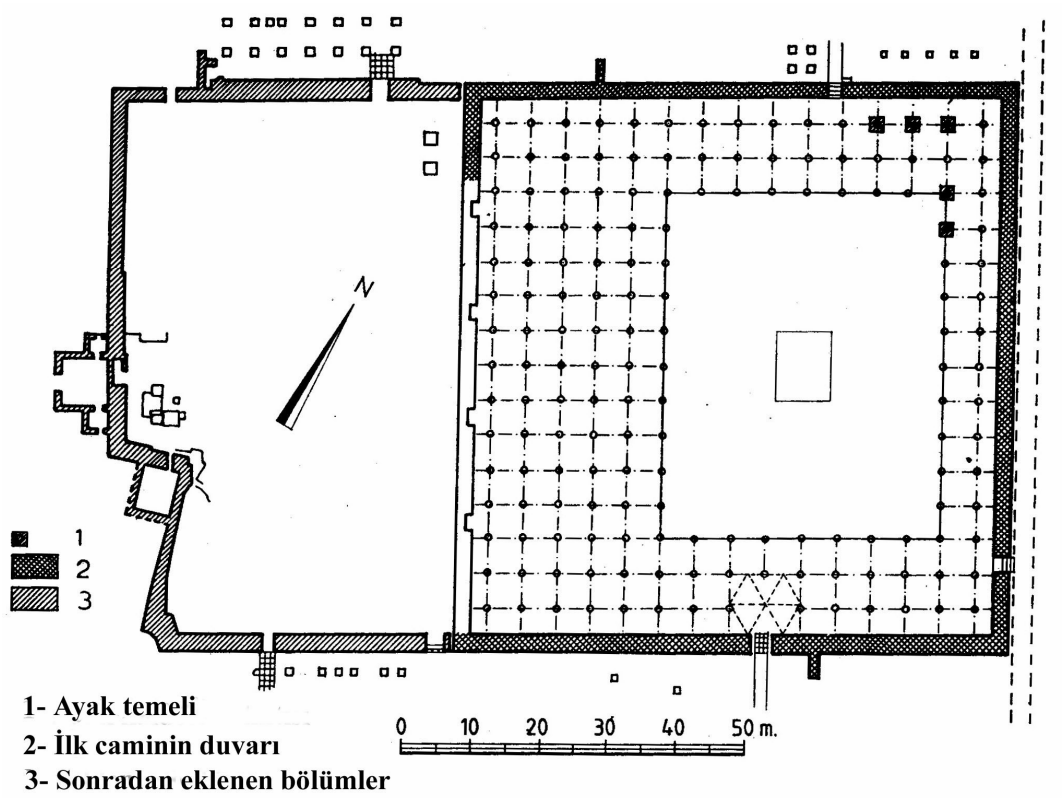
Şekil 2.70 Semerkand Camisi kalıntıları (İ. Çeşmeli)

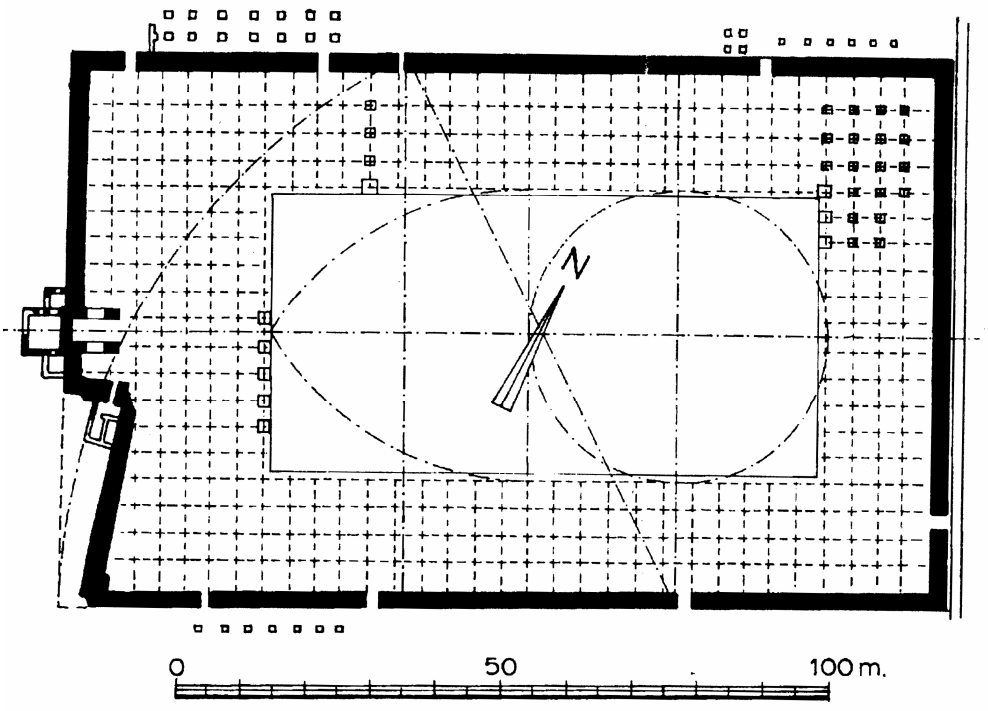
Şekil 2.71 Semerkand Camisi planı (Yu. F. Buryakov-M. Sadiev-M. N. Fedorov)

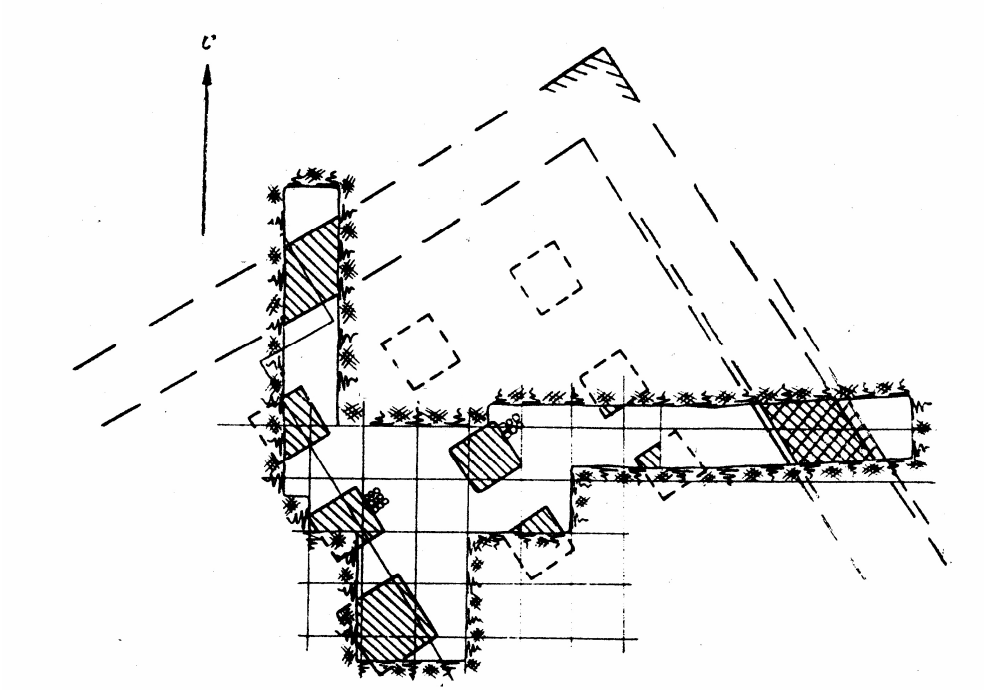
Şekil 2.72 Semerkand Camisi planı (M. Ahmedov)

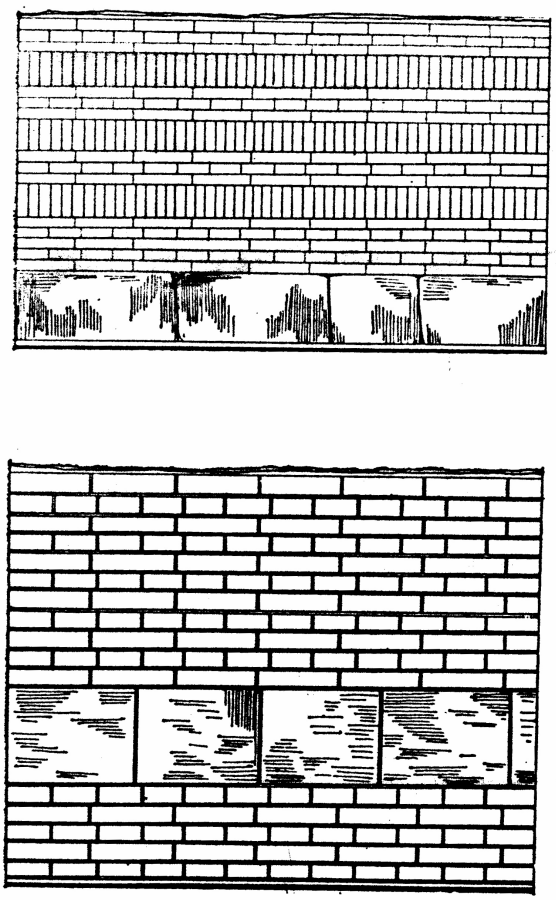
Şekil 2.73 Semerkand Camisi (9-10. yüzyıl) restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

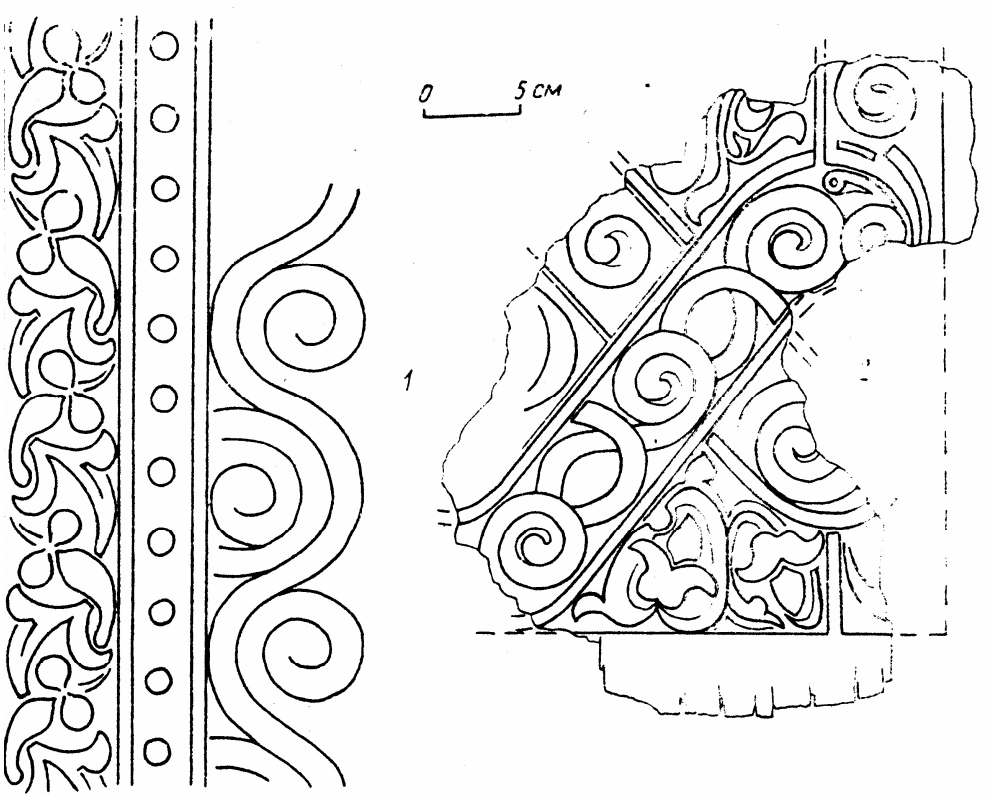
Şekil 2.74 Semerkand Camisi (11-12. yüzyıl) restitüsyon planı (M. Ahmedov/S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.75 Semerkand Camisi'nin kuzeydoğu bölümünün planı (M. İ. Filanoviç)

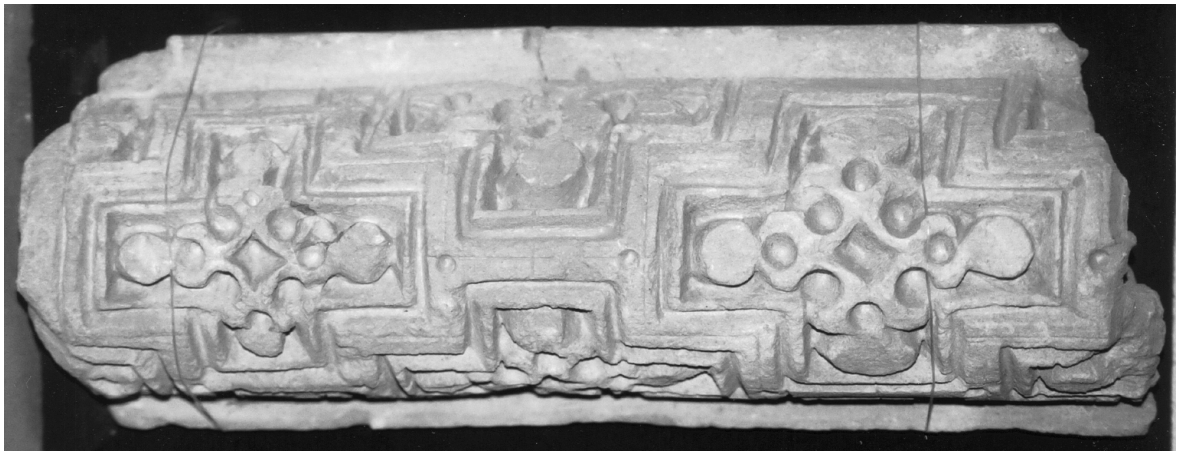

Şekil 2.76 Semerkand Camisi'nin 11-12. yüzyıl ile 9-10. yüzyıllara ait duvar örgüleri (M. Ahmedov)

Şekil 2.77 Semerkand Camisi ahşap süslemeleri (M. İ. Filanoviç)

Şekil 2.78 Semerkand Camisi alabastr süslemeleri (Semerkand Müzesi/İ. Çeşmeli)

Şekil 2.79 Semerkand Camisi alabastr süslemeleri (Semerkand Müzesi/İ. Çeşmeli)

2.2.7 Ahsikent Ulu Camisi

Ahsikent Camisi kalıntıları, Özbekistan sınırları içinde, ülkenin doğusunda Fergana Vadisi'nde yer alan Namangan Şehri'nin 25 km. güneybatısında eski Ahsikent Şehri harabelerinde bulunmaktadır. Cami, eski Ahsikent Şehri'nin güneybatısında ilk kurulan şehristanın güneydoğusunda ve bu şehristanın güneybatısında yer alan kalenin de doğusunda bulunmaktadır (Şekil 2.80). Ahsikent Şehri Seyhun Nehri'nin (Sirderya) kuzey kıyısına kurulmuştur.

10. yüzyıl Arap coğrafyacılarından İbn Havkal; Ahsikent Camisi'nin kalenin dışında yer aldığını kaydetmektedir. Yine 10. yüzyıl Arap coğrafyacılarında Mukkadesi; Ahsikent Camisi'inden su kanalının geçtiğini kaydetmektedir. Ayrıca 10. yüzyıl coğrafyacılarından İstahri'de Ahsikent'te bir caminin var olduğunu kaydetmektedir (Şeşen 1998, 239). Bu Arap coğrafyacılarının bahsettiği cami muhtemelen günümüze ulaşmış olan cami kalıntılarıdır. (Anarbaev, 2002, 29).

A. Anarbaev (2002, 29), eski Ahsikent Şehri'nin güneybatısında kalenin doğusunda, yaptığı kazılarda, Arap coğrafyacılarının bahsettiği şehrin ulu camisinin kalıntılarını tespit etmiş ve incelemelerde bulunmuştur. Kalıntılardan ve arkeolojik buluntulardan caminin çeşitli dönemlerde onarımlar ve değişiklikler geçirdiği anlaşılıyor. Günümüze caminin mihrap duvarı, çeşitli dönemlere ait taban döşemeleri, mihrabın önündeki revak ile havuzlu avlusundan kalıntılar ulaşmıştır (Şekil 2.81).

Cami batı-doğu yönünde uzanmakta ve kıbleye doğru yönelmiştir. Batı yönündeki duvarın ortasında bir mihrap nişi bulunmaktadır. Bu mihrap duvarı 40 m. uzunluğundadır. Bu batı yönündeki mihrap duvarı, muhtemelen 9. yüzyılın sonlarında (Anarbaev, 2002, 29) veya 10. yüzyılın başlarında, ilk yapıldığında pahsa ve tuğladan örülmüştür. Pahsa boyutları 40 x 48 x 20-22 x 8-9 cm., tuğlalar ise 27 x 30 x 16-17 x 3.5-4 cm. ölçüsündedir. Caminin mihrap duvarı önündeki revaklı kısımla avlusunun döşemesi, muhtemelen nehir yatığından getirilmiş alüvyonlu çakıllı kumla kaplanmıştır (Anarbaev, 2002, 29).

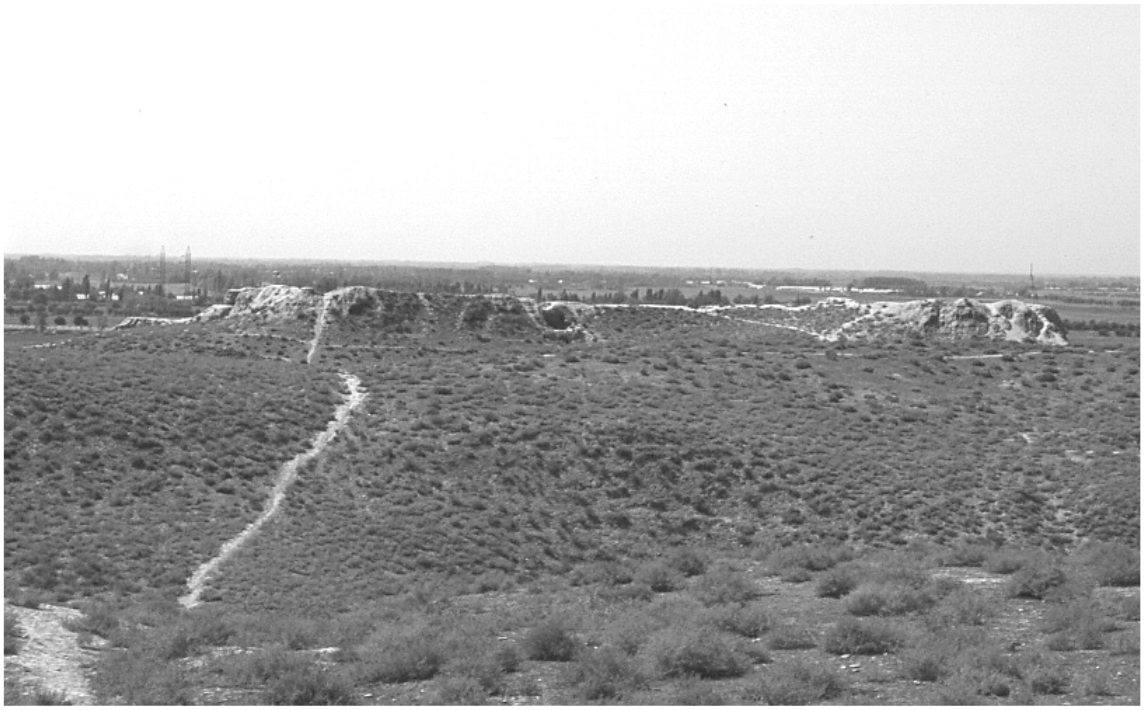
Cami muhtemelen 11. yüzyılın başlarında onarım geçirmiştir. Bu onarımda, mihrabın önündeki revaklı kısmın döşemesi, içine ufak saman parçaları karıştırılmış kille kaplanmıştır. Bu döşemede, Karahanlılar devrinden 11. yüzyılın ilk çeyreğine ait sikke tespit edilmiştir (Anarbaev, 2002, 29).

Cami, 11-12. yüzyılda önemli bir onarım geçirmiştir. Batı yönündeki mihrap duvarı 27-29 x 16-18 x 3.5 cm. ölçüsündeki tuğlalarla kaplanmıştır. Kazılardan elde edilen sonuçlara göre bu duvarın kuzey kısmının hemen hemen tamamı 42-48 x 20-22 x 8-9 cm. ölçüsündeki pahsadan

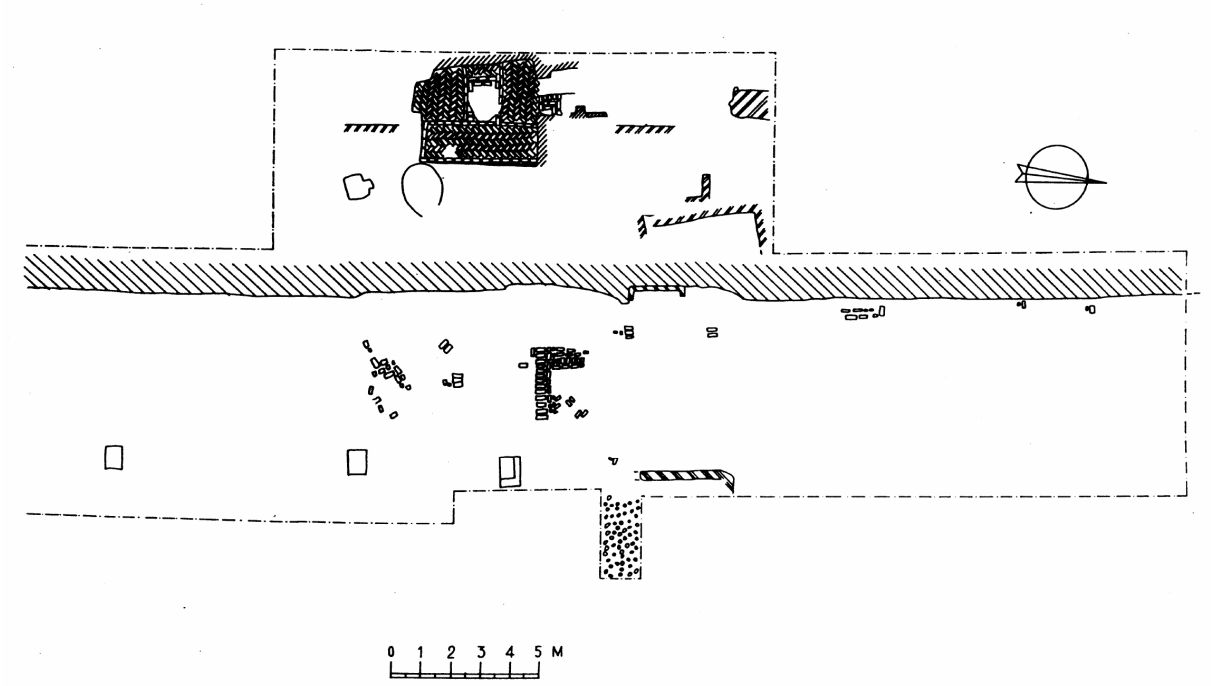
ve 27-29 x 16-18 x 3.5-4 cm. ölçüsündeki tuğlalardan örüldüğü anlaşılmaktadır. Mihrap nişi 27-28 x 15-16 x 3-3.5 cm. ölçüsündeki tuğlalardan yapılmıştır. Batı duvarının önünde üç adet ayak kaidesi tespit edilmiştir. Caminin revaklı kısmı ve avlusunun döşemesi 27-28 x 15.5-16 x 3.5-4 cm. ölçüsünde tuğlalarla kaplanmıştır. Kalıntılar arasında figürlü tuğlalar da tespit edilmiştir. Cami kalıntılarında yapılan incelemelerde alabastr sıvası tespit edilmiştir. Mihrap duvarının önündeki revaklı kısmın döşemesinde, 20-30 cm. kalınlığındaki yanık tabakasında, ahşap örtü kalıntısı bulunmuştur. Bu tabakada, mavi ve kırmızı tonlarında boyanmış alabastr parçaları ile 11-12. yüzyıla ait keramik parçaları tespit edilmiştir. Döşemede bulunan figürlü tuğlaların boyutu 27-28 x 14 x 3 cm. ölçüsündedir . Kalıntılardan caminin bu dönemde süslendiği anlaşılmaktadır (Anarbaev, 2002, 30).

Cami, muhtemelen bir mihrap duvarı ve bunun önünde yer alan ahşap sütunların desteklediği ahşap örtüden meydana gelmiş sundurmalı bir düzene sahipti. Ayrıca camide, muhtemelen abdest almak için kullanılan bir havuza sahip avlu bulunmaktaydı. Camide ileride yapılacak kazılarla caminin tasarımının daha iyi anlaşılacağı düşüncesindeyim. Caminin hakkındaki değerlendirmelerimiz sadece şimdiye kadar bulunan kalıntılardan yola çıkılarak yapılmıştır. Fakat şimdiye kadar ki bulunmuş kalıntılardan caminin genel hatlarıyla çok ayaklı ve avlulu Arap camilerine benzediği görülüyor.

Caminin 9. yüzyılın ikinci yarısında veya sonlarında inşa edilmiş ve 12. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş olup 13. yüzyılın başlarında yanmış olduğu düşünülmektedir (Anarbaev, 2002, 30). Tarihi kaynaklardan, tuğla ve pahsa ölçülerinden, keramiklerden, sikkelerden ve diğer arkeolojik buluntulardan caminin 9. yüzyıl sonlarında veya 10. yüzyıl başlarında kurulduğu ve çeşitli onarımlarla 12. yüzyıl sonlarına kadar yaşadığı anlaşılmaktadır. 13. yüzyıl başlarında cami yanmıştır. Muhtemelen bu kalıntılar Ahsikent Şehri'nin ulu camisiydi.

Şekil 2.80 Ahsikent Şehri kalesi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.81 Ahsikent Camisi kalıntılarının planı (A. Anarbaev)

2.2.8 Kunya Urgenç Ulu Camisi

Cami kalıntıları, Türkmenistan'nın kuzeyinde Harezm Bölgesinde eski Kunya Urgenç Şehri'nin güneyindeki Taş Kale mevkinin kuzeyinde yer almaktadır.

1952 yılında S. P. Tolstov (1958, 229-231) ve N. N. Vakturskaya (1958, 481-483) tarafından caminin bulunduğu alanda kazılar ve incelemeler yapılmıştır. Camiden günümüze, büyük bir minarenin temel kalıntısı ile az sayıdaki duvar ve ayak kalıntıları ulaşmıştır (Şekil 2.82). Elimizdeki kalıntılar çok yetersiz olduğu için yapının tasarımı hakkında çok genel bilgilere sahibiz. İlerde yapılacak kazılarla cami hakkında daha detaylı bilgilere ulaşılabilir.

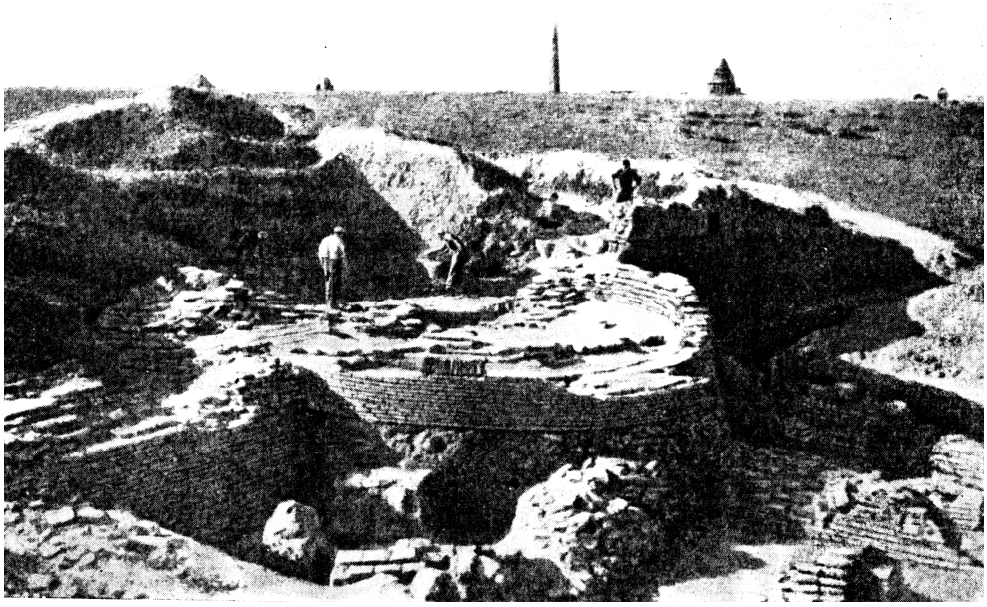
Açığa çıkartılan kalıntılardan, minare kalıntısı caminin en önemli kısmını oluşturmaktadır (Şekil 2.83). Minare caminin kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Minarenin 2.60 m. yüksekliğindeki taban kısmı günümüze ulaşmıştır. Minarenin temel kalıntısından dairesel planlı olduğu anlaşılmaktadır. Caminin kuzeybatı köşesinde yer alan minare, iki duvar arasına yerleştirilmiştir. Minare 9 m. çapındadır ve ilk inşa edildiğinde büyük tuğlalardan yapılmıştır. Cami döşemesinden 1.80 m. yukarısında, minarenin üzeri daha sonradan mermerden örülerek düzleştirilmiştir. Bu mermer kuşağın üzeri ise küçük tuğlalardan örülmüştür (Tolstov,1958, 229-230; Vakturskaya, 1958, 481-482; Hmelnitskiy, 1996a, 81; Mamedov ve Muradov, 2000, 65-66).

Daha önceden Kunya Urgenç'te bulunmuş olan kurşun bir levhadan (Katanov, 1902, 15-17), minarenin 401/1010-1011 tarihinde Emir Ebu'l-Abbas Memun İbn Memun Harzemşah zamanında yaptırılmış olduğu anlaşılıyor. Muhtemelen minare, 13. yüzyılın başlarında Moğollar zamanında tahrip olmuştur. Kalıntılardan minarenin 14. yüzyılda yeniden inşa edildiği anlaşılıyor. Minare 19. yüzyıl sonlarına kadar ayakta kalmıştır. Minare sonradan harap duruma gelmiştir (Kraçkovskaya, 1949, 15-16; Tolstov,1958, 229-230; Vakturskaya, 1958, 482-483; Hmelnitskiy, 1996a, 81).

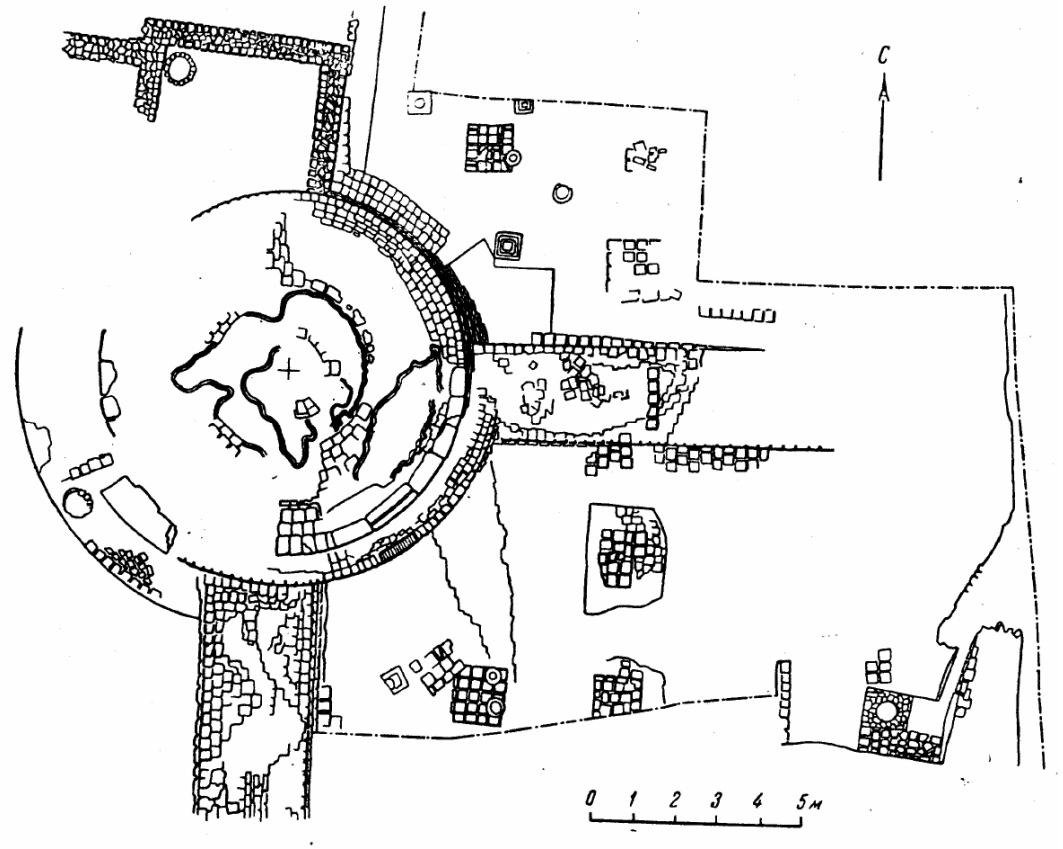
Muhtemelen cami de minareyle birlikte 11. yüzyılın başlarında yapılmıştır. Caminin duvarları tuğladan inşa edilmiştir. Camide yapılan kazılarda, dört farklı döneme ait tabaka tespit edilmiştir. Birinci tabakaya ait iki dönem yer almaktadır. 11. yüzyıldaki ilk inşa dönemine ait tuğladan döşeme ve çok sayıda basamaklı piramit formunda taştan ayak kaidesi tespit edilmiştir. Aynı zamanda muhtemelen caminin tahribi (13. yüzyıl başları) ile ilgili kalıntılarda bu tabakada bulunmaktadır. Muhtemelen taştan kaidelerin üzerinde ahşaptan sütunlar yükseliyordu ve ahşap sütunlar, ahşaptan çatıyı taşımaktaydı. Muhtemelen cami ilk yapıldığında etrafını ahşap sütunların çevrelediği bir avluya sahipti. Daha sonraki tabakadan anlaşıldığına göre cami, 14. yüzyılda yeniden inşa edilmiştir. Bu tabakada, tuğladan kare

planlı ayaklar tespit edilmiştir. Bu ayaklar, caminin eski döşemesi üzerine inşa edilmiştir. Muhtemelen bu ayakların üzeri kemerliydi. Kalıntılardan bu dönemde caminin avlulu ve çok ayaklı cami tipinde olduğu anlaşılıyor (Tolstov,1958, 230; Vakturskaya, 1958, 482-483; Hmelnitskiy, 1996a, 81).

Sonuç olarak cami ve minare 11. yüzyılın başlarında inşa edilmiştir. Cami muhtemelen avlulu ve çok ayaklı tipte bir yapıydı. Muhtemelen avlunun etrafını taş kaideler üzerinde yükselen ahşap sütunlar çevirmekteydi. Ahşap sütunların üzeri ahşap çatıyla örtülüydü. Caminin genel mimari kompozisyonu Orta Asya'da erken dönemlerde yapılmış büyük boyutlu ulu camilerde karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 2.82 Kunya Urgenç Camisi kalıntıları (S. P. Tolstov)

Şekil 2.83 Kunya Urgenç Camisi kalıntılarının planı (N. N. Vakturskaya)

2.2.9 Şah Senem Ulu Camisi

Cami kalıntıları, Türkmenistan'nın kuzeyinde Harezm bölgesinde yer alan, eski Kunya-Urgenç Şehri'nin 90 km. güneybatısında, Şah Senem olarak bilinen eski şehir harabesinin merkezinde yer almaktadır (Şekil 3.46).

Camideki kazılar ve incelemeler 1952 yılında F. A. Rapoport (1958, 417-420) tarafından gerçekleştirilmiştir. Camiden günümüze duvarlar, ayaklar, mihrap nişinden kalıntılar ile bazı süsleme parçaları kalmıştır (Şekil 2.84). S. Hmelnitskiy (1996a, 81-84), caminin restitüsyon planını ve geometrik analizini gerçekleştirmiştir.

Günümüze ulaşan duvar kalıntılardan, caminin dikdörtgen planlı olduğu anlaşılmaktadır. Duvarlar 40 x 40 x 10 cm. ölçüsündeki kerpiçlerden örülmüştür. Duvar kalınlığı 1.60 m. ölçüsündedir. Cami kuzey-güney ekseninde uzanmaktadır. Caminin mihrabı güney duvarının ortasında yer almaktadır. Caminin içten genişliği 17 m.'dir. Günümüze bir kısmı ulaşan doğu duvarı 23.70 m. uzunluğundadır. Caminin içinde, doğu ve batı duvarlarının önünde ve bu duvarlara paralel uzanan birer ayak sırası yer almaktadır. Ayak sıraları ile duvarların arasındaki mesafe 2.50 m. ölçüsündedir. Bir kenarı 105 cm. uzunluğunda kare planlı ayaklar, 28 x 28 x 5.5 cm. ölçüsündeki tuğlalardan örülmüştür. İzlerden caminin duvarlarının ve ayaklarının alabastr sıvası ile kaplandığı anlaşılmaktadır. Doğu duvarının önünde beş ayak, batı duvarının önünde ise üç ayak tespit edilmiştir. Ayrıca güney duvarında bu ayaklara karşılık gelen iki yarım ayak kalıntısı bulunmaktadır. Bunlarında uzun kenarı 105 cm. ölçüsündedir. Caminin döşemesi 27 x 27 x 4 cm. ölçüsündeki tuğlalarla kaplanmıştır (Şekil 2.85) (Rapoport 1958, 417-419).

Güney duvarı ortasındaki mihrap nişi, 2.40 m. genişliğinde ve 0.60 m. derinliğindedir. Mihrap nişinin köşelerinde yarım yuvarlak sütunçeler bulunmaktadır. Mihrap nişi ve sütunçeler, oymalı alabastrla süslenmiştir (Şekil 2.87). Sütunçelerin kaideleri katlar halinde kare, altıgen ve yuvarlak şekildedir. Oymalı alabastr süslemelerinde stilize bitkisel ve geometrik motifler birbiri içine geçmiş grift bir düzendedir. Mihrap nişinde, kufi karakterde Arapça bir kitabe yer almaktaydı. Mihrap nişinin iki yanında da birer adet 80 cm. genişliğinde yarım ayak yer almaktadır. Bu yarım ayakların yanlarında yarım yuvarlak sütunçeler yer almaktadır. Bu yarım ayaklar, oymalı alabastrla süslenmiştir (Rapoport 1958, 419).

Kalıntılardan anlaşıldığına göre, caminin ortasında muhtemelen dikdörtgen planlı bir avlu yer almaktaydı. Bu avlu etrafını, üç yönden birbirlerine kemerlerle bağlı kare planlı ayakların oluşturduğu revaklar çevirmekteydi. Muhtemelen avlu etrafındaki revaklar, birer ayak sırasından oluşmaktaydı. Güney duvarının ortasında bulunan mihrap nişinin yer aldığı harim

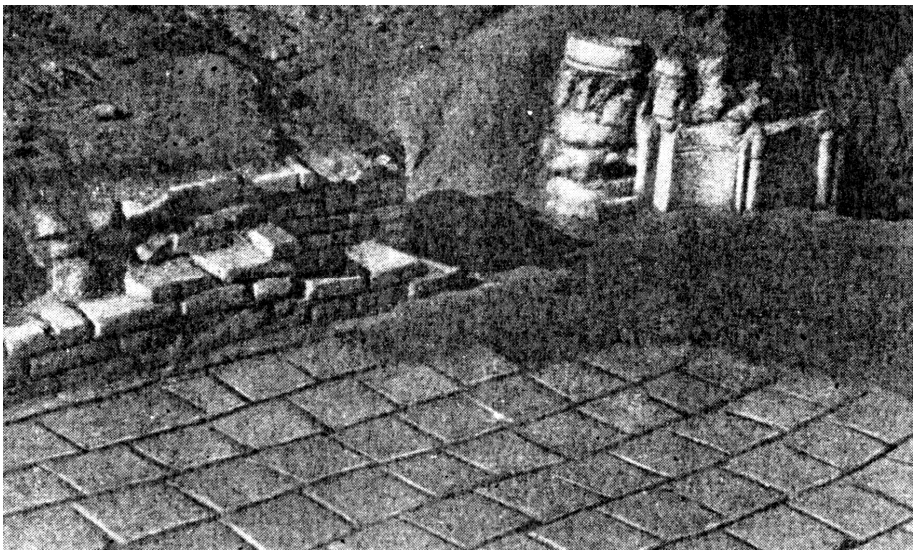
kısmında, mihraba paralel bir sıra halinde kemerli, kare planlı ayaklardan oluşmaktaydı. Bu ayaklar ve kemerlerden oluşmuş açıklıklardan avluya çıkılmaktaydı. Caminin girişi, muhtemelen günümüzde açığa çıkartılmamış kuzey duvarının ortasındaydı. Böylelikle caminin avlulu çok ayaklı camilere benzediği anlaşılıyor.

S. Hmelnitskiy'nin (1996a, 82-84), gerçekleştirdiği restitüsyon ve geometrik analiz planın da, dikdörtgen planlı avlu etrafının tek sıra halinde ayaklardan oluşmuş revaklı bir düzene sahip olduğu anlaşılıyor (Şekil 2.86). Araştırmacı, batı ve doğu yönünde altışar ve kuzey ile güney yönlerinde dörder ayak göstermektedir. Ayrıca bu planda, kuzey ve güney duvarlarında dörder yarım ayak yer almaktadır. Mihrap nişi güney duvarının ortasında, muhtemelen giriş de kuzey duvarının ortasında yer almaktaydı. S. Hmelnitskiy diğer hipotezine göre, caminin üç nefli bir kompozisyon arz etmiş olabileceğini kaydetmektedir. Yan neflere göre daha geniş olan orta nefin üzerinin yaklaşık 10 m. genişliğinde tonozun örtmüş olabileceği ileri sürmektedir. Bu açıdan da 11-12. yüzyıldan kalan Leşkeri Bazar (Bust/Afganistan) ve Tirmizşahlar (Tirmiz/Özbekistan) saraylarının mekanları örnek vermektedir. Böyle bir şemanın Orta Asya cami mimarisinde görülmediğini kaydetmektedir. Araştırmacı bu ikinci düşüncenin üzerinde fazla durmamakta ve caminin avlulu bir şemaya sahip olabileceğini kaydetmektedir. G. A. Pugaçenkova'da (1967, 113), Başane Ulu Camisi'nde görülen ayakların üzerinde yükselen tonozlu eyvanlı mekan düzeninin geliştirilerek Şah Senem Camisi'ne uygulandığını belirtmekte ve caminin iki ayak sırasıyla meydana gelmiş üç nefli bir kompozisyonda olduğunu kaydetmektedir.

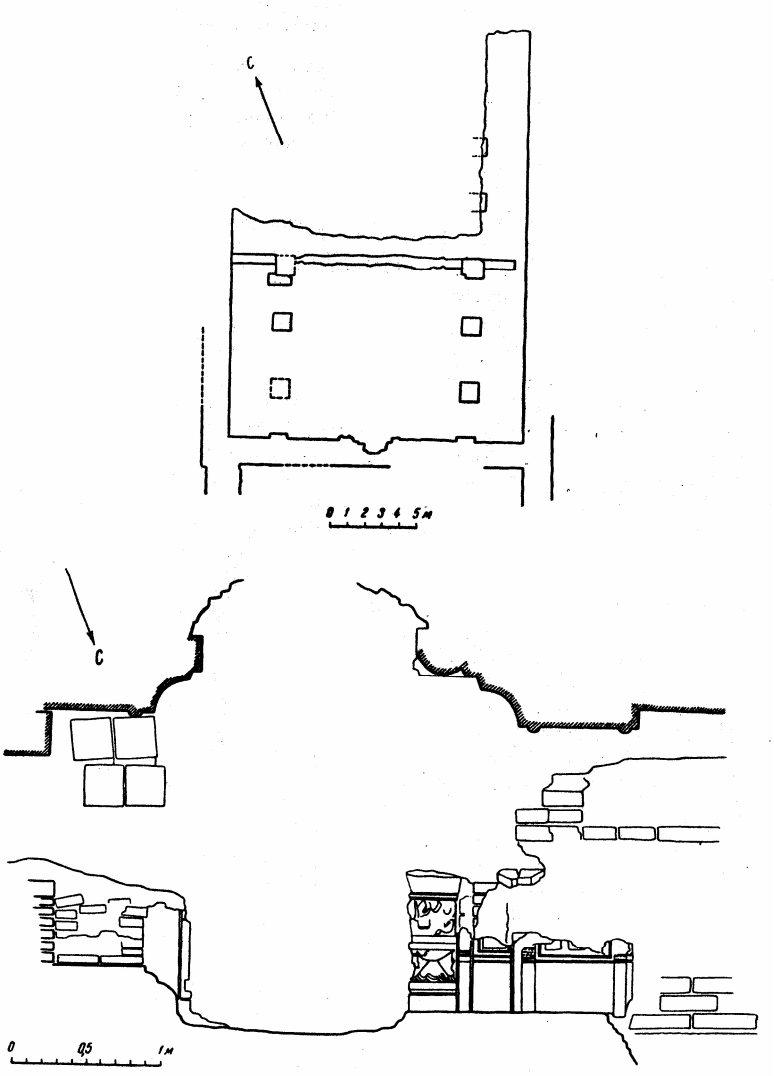
Caminin üçüncü ayaklarının arasında bir duvar kalıntısı bulunmaktadır. Bu duvar camiye muhtemelen sonradan eklenmiştir. Bu duvar 24 x 24 x 4.5 cm. ölçüsündeki tuğlalarla örülmüştür. Muhtemelen cami sonradan 17 x 10.50 m. ölçüsünde yapılmıştır (Rapoport 1958, 419).

Caminin tuğla döşemesi arasında, Muhammed ibn Tekeş'e (1200-1220) ait bir sikke bulunmuştur. Caminin 12. yüzyılın sonlarında inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir (Rapoport 1958, 419). G. A. Pugaçenkova (1967, 113) ise camiyi 12. yüzyılın başlarına tarihlemektedir.

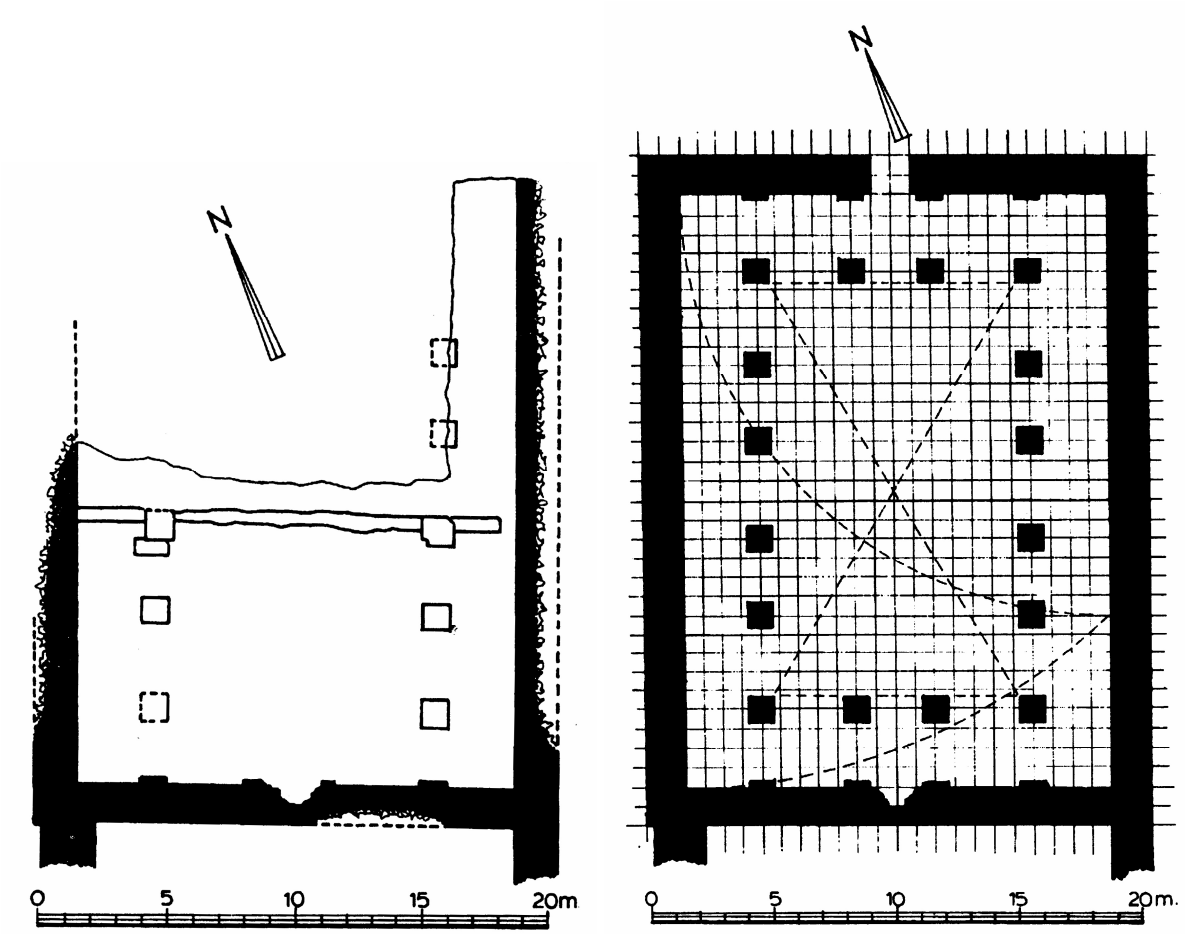
Şah Senem Camisi, özellikle Dandanakan Camisi'nin (9-10. yüzyıl/11-12. yüzyıl) oymalı alabastr süslemeleri ve mimari şemasıyla benzerlik göstermektedir. Cami, tuğla ölçülerinden, mihrap nişindeki alabastr süslemelerden ve arkeolojik objelerden 11. yüzyılın sonlarına veya 12. yüzyıla tarihlenebilir.

Şekil 2.84 Şah Senem Camisi kalıntıları (S. P. Tolstov)

Şekil 2.85 Şah Senem Camisi kalıntılarının planı ile mihrabın planı ve görünüşü (F. A. Rapoport)

Şekil 2.86 Şah Senem Camisi planı ile caminin restitüsyon ve geometrik analiz planı (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.87 Şah Senem Camisi mihrabının alabastr süslemesi ve kitabesinin çizimleri ve görünüşleri (S. Hmelnitskiy/F. A. Rapoport)

2.2.10 Dihistân Ulu Camisi

Cami kalıntıları, güneybatı Türkmenistan'da Kızıl Atrek Şehri'nin 90 km. kuzeybatısında bulunan eski Dihistân şehir harabesinin içinde ve güneyinde şehir kapısı yakınlarında yer almaktadır (Şekil 3.54).

Cami üzerinde (Şekil 2.88) ve caminin bulunduğu şehir harabesinde, 1876 yılında P. A. Şetihin (1876), A. M. Konşin (1897), 1902 yılında B. N. Kastalskiy (Pugaçenkova,1958a, 260), A. A. Semenov (1908,156-157), B. P. Denike, (1939, 24-26), B. N. Zasıpkin (1931, 31), M. E. Masson (1953, 7-16), G. A. Pugaçenkova (1951, 213-251, 1958a, 260-265), A. M. Pribıtkova (1957, 143-149) ve V. Minorskiy (1979, 159-160), gibi araştırmacılar incelemelerde ve kazılarda bulunmuşlardır. S. Hmelnitskiy (1996a, 73-78) eski çalışmaları değerlendirerek caminin restitüsyon planını gerçekleştirmiştir.

Camiden günümüze, duvarlar ve ayakların temel kalıntıları (Şekil 2.89) ile kısmen ayakta olan portal (Şekil 2.90-92) ve minarenin (Şekil 95) kalıntıları ulaşmıştır. Cami kalıntılardan anlaşıldığı üzere tamamıyla tuğladan inşa edilmiştir. Cami, dıştan kareye yakın planda bir duvarla çevrelenmiştir (Şekil 2.96). Cami güney-kuzey ekseninde olup kıbleye doğru yönelmiştir. Caminin güney bölümü harim kısmıdır. Dikdörtgen planlı mihrap nişi, güney duvarının ortasında yer almaktadır. Mihrap önünde dört adet tuğladan, dikdörtgen planlı ayak kalıntısı bulunmaktadır. Ayrıca mihrabın sağında ve solunda duvardan çıkıntı yapmış yarım ayaklar bulunmaktadır. Mihrabın önünde, üst örtüsü günümüze ulaşmamış olan 10.35 m. ölçüsündeki kare alanın üzeri, muhtemelen bir kubbeyle örtülüydü. Mihrap önü kubbeli kare planlı alanın iki kanadında, birer adet dikdörtgen planlı mekan yer almaktadır. Harim bölümünün merkezinde yer alan kare planlı mekandan yan kanatlara muhtemelen üçer kemer açıklığı ile geçilmekteydi. Bu dikdörtgen mekanlar, çok ayaktan meydana gelmiştir. Bu ayaklar yuvarlak planlı olup tuğladan örülmüştür. Bu yan kanatların her birinde 16 ayak bulunmaktadır. Bu dikdörtgen planlı yan mekanların her birinde, mihrap duvarına doğru enine ve dikine dört ayak sırası yer almaktadır. Her sırada dört ayak bulunmaktadır. Ayaklar kare planlı kaideler üzerinde yükselmektedir. Ayaklar ve ayaklarla duvarlar, muhtemelen sivri kemerlerle birbirlerine bağlanmışlardı. Bu yan kanatların üzeri muhtemelen tonoz ile örtülüydü. Harim bölümünün merkezinde, mihrap önünde yer alan kare planlı muhtemelen kubbeli ana mekana, anıtsal bir portalle girilmektedir (Şekil 2.98-100). Bu portallin iki yan duvarı günümüze ulaşmıştır. Kalıntılardan, eski fotoğraflardan ve çizimlerden portalin sivri kemerli ve tonozlu olduğu anlaşılıyor. Bu portalle birlikte arkasındaki kare planlı mekan gayet uyumlu bir şekilde bütünleşmiştir. Bu bütünleşme bize derin eyvanlı mekanları hatırlatmaktadır. Caminin ana kısmını meydana getiren ve harim bölümünün merkezinde yer

alan mihrap önü kubbeli portalli kısım, caminin güney-kuzey ana ekseninde yer almakta ve mihrap nişini vurgulanmaktadır. Muhtemelen mihrap önündeki kubbeli kısım, yan kanatlara göre yükseltilmiş olup belirginleştirilmiştir. Portal 18 m. yüksekliğindedir. Portal geleneksel alabastr harcıyla çiftli tuğlalarla örülmüştür. Kare tuğlalar, 22-23 x 22-23 x 4.5 cm. ve 22-22,5 x 22-22.5 x 4.5 cm. ölçüsündedir. Portal nişinin köşelerinde 4/3 oranında birer yuvarlak sütunçe yer almaktadır. Portalin köşelerinde yuvarlak silmeler yer almaktadır. Bu tonozlu portalin içinden bir kapıyla harim kısmına geçilmektedir. Portal kısmının günümüze ulaşan kalıntılardan çok zengin bir şekilde süslendiği görülmektedir (Şekil 2.101). Bu süslemeler oymalı alabastr, terrakotta ve figürlü ufak tuğlalardan yapılmıştır. Bu süslemeler stilize bitkisel ve geometrik motiflerden oluşmaktadır. Bu süslemeler, portalin ön cephesindeki bordürlerinde frizlerinde ve portal nişinin iç yan yüzeylerinde yer almaktadır. Kalıntılardan portalin günümüze ulaşmamış olan alınlık kısmının ve tonozunun da süslü olduğu anlaşılmaktadır. Süslemelerde turkuaz renginde sırın da kullanıldığı görülmektedir (Pugaçenkova, 1951, 218-221; Pugaçenkova, 1958a, 262-265; Pribıtkova, 1957, 143-149; Atagarrıev vd.,1974, 72-74).

Portal bölümünde Arapça kitabeler yer almaktadır. Bu kitabelerde kurandan ayetler yer alması yanında, caminin tarihi yaptıranı ve ustaların ismi de yer almaktadır. Portaldeki kitabeden anlaşıldığına göre cami, Harzemşah Sultan Muhammed ibn Tekeş (1200-1219/20) zamanında Ebu'l-Hüseyin bin Muhammed en-Neka ve Muhammed bin el-Hüseyin en-Neka adlı ustalarca inşa edilmiştir. Portal cephesindeki süslemeler ve kullanılan malzemelerde bu tarihi destekler niteliktedir (Masson, 1953, 15-16; Pugaçenkova,1958a, 262).

Harim bölümünden portalle çıkılan kuzeyindeki avlu (Şekil 2.94), kare planlı olup 17.50 x 17.50 m. ölçüsündedir (Pugaçenkova, 1951, 218). Bu avlunun ortasında dikdörtgen planlı bir havuz bulunmaktadır. Tuğladan örülmüş yuvarlak planlı ayak kalıntılarından, avlunun üç yönden revaklarla çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Ayaklar muhtemelen kemerlerle birbirlerine bağlanmışlardı ve üzerleri de tonozla kaplıydı. Ayaklar kare kaideler üzerinde yükselmekteydi. S. Hmelnitskiy'nin (1996a, 73) restitüsyon planında, avlunun doğu ve batısında iki ayak sırası ve kuzey yönünde ise bir ayak sırası gösterilmektedir (Şekil 2.97). Caminin kapısı kuzey duvarının ortasında yer almaktadır.

Caminin kuzeybatı köşesinde, avlu duvarına bitişik silindirik minare kalıntısı yer almaktadır (Şekil 2.102). Minarenin bugün 20-21 m. yüksekliğindeki kısmı kalmıştır. Minare 7 m. çapındadır. Minare 21-22 x 21-22 x 4.5 cm. ölçüsündeki çiftli tuğlalarla inşa edilmiştir. Minarenin üst katlarına çıkılması amacıyla yapılan spiral merdiven yer almaktadır. Merdivenlerdeki izlerden, merdivenlerin üzerinin ahşapla kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Eski

fotoğraflarda minarenin üst kısımlarında günümüze ulaşmamış geometrik motifli süsleme kuşakları görülmektedir. Kalıntılardan anlaşıldığına göre, minarenin ilginç yönlerinden biri gövdesinde daha önce ahşaptan bir süsleme kuşağının yer almasıdır. Fakat ahşap kuşak zamanla yok olduğu için, minarenin bu bölümünde bir kuşak halinde çukurluk oluşmuştur. Günümüzde bu bölüm onarılmıştır (Pugaçenkova 1951, 220; Pugaçenkova, 1958a, 262-263; Pribıtkova, 1957, 147-148).

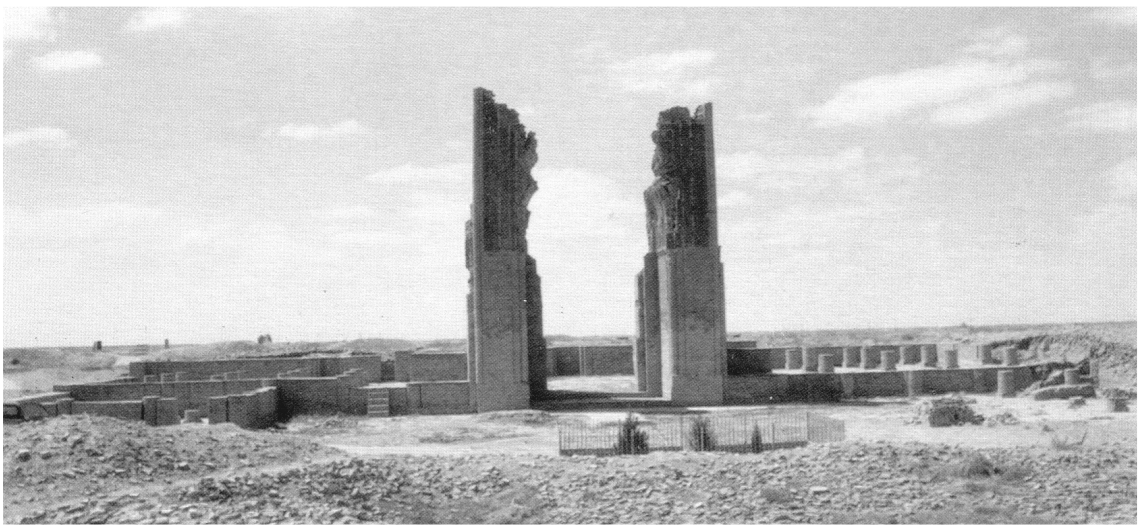
Dihistân Camisi portalinin 150 m. kuzeyinde başka bir camiye ait olan silindirik bir minare daha bulunmaktadır. Araştırılması tam olarak yapılmamış bu cami, kalıntılardan anlaşıldığına göre avlulu çok ayaklı tipteydi. Caminin yuvarlak ayakları tuğladandır. Cami oymalı alabastrla süslenmiştir. Bu silindirik minarenin 20 m. yüksekliğe kadar olan kısmı kalmıştır. 2-3 m. yüksekliğe kadar olan kısım, 35-36 x 35-36 x 10 cm., 33-35 x 33-35 x 6-7 cm. ölçüsündeki tuğlalardan, bu seviyeden sonra minarenin gövdesi 23 x 23 x 5-6 cm. ve 20 x 20 x 3.5 cm. ölçüsündeki kare tuğlalardan örülmüştür.Üst tarafa doğru daralan minare 8 m. çapındadır. Minarenin gövdesinde kufi karakterde üç Arapça kitabe kuşağı yer almaktadır. Minarenin gövdesindeki net olmayan kitabelerden, minarenin yerel yönetici, Ebu'l Cafer Ahmet bin Ebu'l Ağarra'nın emriyle Ali bin Ziyad tarafından muhtemelen 495/1102-3 tarihinde inşa edildiği anlaşılmaktadır (Masson, 1953, 15). Bu minarenin 395/1004-5 tarihinde inşa edildiği de düşünülmektedir (Hmelnitskiy, 1992, 105-106; Hmelnitskiy, 1996a, 130). Tarih kitabesi en altta, yaptıranın ve usta adının geçtiği kitabe ortada yer almaktadır. Aynı zamanda minarede geometrik motiflere sahip süsleme kuşakları da bulunmaktadır. Minarenin içinde spiral merdiven yer almakta olup merdivenlerin üzeri izlerden anlaşıldığı göre ahşapla kaplıydı (Pugaçenkova, 1951, 214-216; Pugaçenkova, 1958a, 260-262; Pribıtkova, 1957, 148-149).

Dihistân Ulu Camisi, mihrap önü kubbeli, avlulu, çok ayaklı tipte bir camidir. Bu cami, İran'da 11-12. yüzyıllarda yapılan ve "köşk" tipi cami denilen mihrap önü kubbeli eyvanlı, avlulu çok ayaklı Selçuklu camilerine benzemektedir. Bu tip camilere İran'da 11-12. yüzyılda yapılmış olan İsfahan Camisi (1072-1092), Gülpayegan (1104-1108), Kazvin Camisi (1113), Barsiyan Camisi (1134), Zevvare Camisi (1135), Ardistan Camisi (1158-60), ve Kazvin Mescid-i Haydariye Camisi (12. yüzyıl) örnek verilebilir (Pope, 1938-1939, 949-966; Godard, 1936a, 187-210; Godard, 1936c, 213-238). Bu camilerin mihrap önü kubbeli eyvanlı kompozisyonu ile eyvanlı avlulu şeması kökeni Sasaniler devri İran mimarisinde görülmeye başlayan kubbeli ve eyvanlı mekan geleneğinde yatmaktadır. Bu camilerde görülen avlulu çok ayaklı kompozisyon ise avlulu çok ayaklı şemaya sahip Arap camileri kaynaklıdır. Dihistân Camisi'nde iki farklı mimari yaklaşım bütünleşmiştir. Caminin avlulu ve çok ayaklı olması açısından erken dönem klasik Arap camilerine benzemektedir. Fakat mihrap önündeki üç

yönden kemer açıklığına sahip merkezi kubbeli kompozisyon, kökenleri Sasani mimarisine inen "çâr-tak" denilen dört yönden kemer açıklığına sahip kubbeli mekan geleneğinde yapılmıştır. Dihistân Camisi avlulu çok ayaklı camiler ile İran ve Orta Asya mimarisi kemerli açıklıklara sahip kubbeli mekan geleneğinin sentezinden meydana gelmiştir. Başane Camisi (Kurtlu Tepe/Türkmenistan/9-10.yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958a, 245-248), bu caminin prototipi gibi gözükmektedir. Başane Camisi'nde mihrap önündeki merkezi eyvanın yerini gelişen mimariyle birlikte Dihistân Camisi'nde gördüğümüz gibi mihrap önü merkezi kubbeli mekan almıştır. Dihistân Camisi mihrap önündeki kubbeli mekana girişi sağlayan geniş kemerli portal bölümü eyvanlı mekanların avluya açılan geniş kemerli kısmına benzerlik göstermektedir. Ayrıca yanlara kemer açıklığı olan kubbeli mekan Başane Camisi'nde gördüğümüz gibi yine yan mekanlara kemer açıklığı olan tonozlu eyvanlı mekanlara benzerlik göstermektedir. Muhtemelen Dihistan Camisi mihrap önü konstrüksiyonunda, kubbeli mekanlarla eyvanlı mekanların kaynaşması gerçekleşmiştir. Dihistân Camisi'nde gördüğümüz mihrap önündeki kubbeli portalli mekan muhtemelen İran-Orta Asya kubbeli ve eyvanlı mekanlarından etkilenerek gelişmiştir.

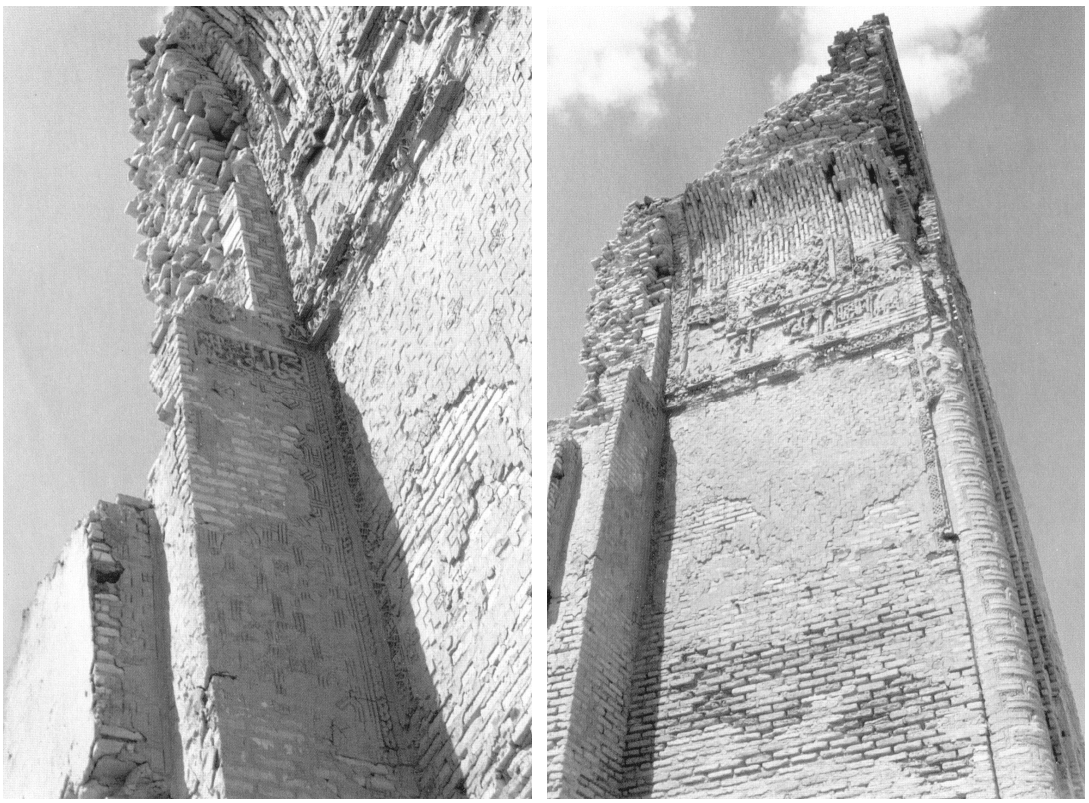
Şekil 2.88 Dihistân Camisi kalıntısı ile minaresi (arkada) ve kuzey minare (önde) (Y. Sayan)

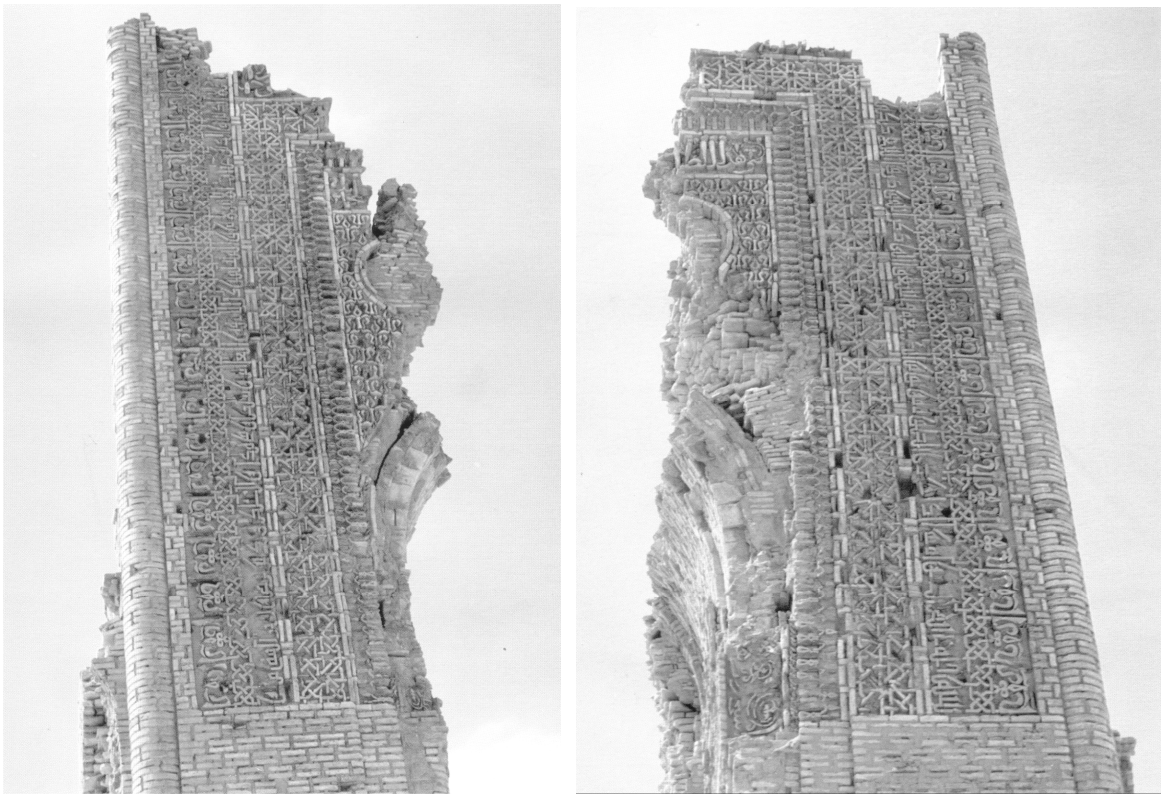
Şekil 2.89 Dihistân Camisi kalıntıları (Y. Sayan)

Şekil 2.90 Dihistân Camisi portal kalıntısı (Y. Sayan)

Şekil 2.91 Dihistân Camisi portali (Y. Sayan)

Şekil 2.92 Dihistân Camisi portali (Y. Sayan)

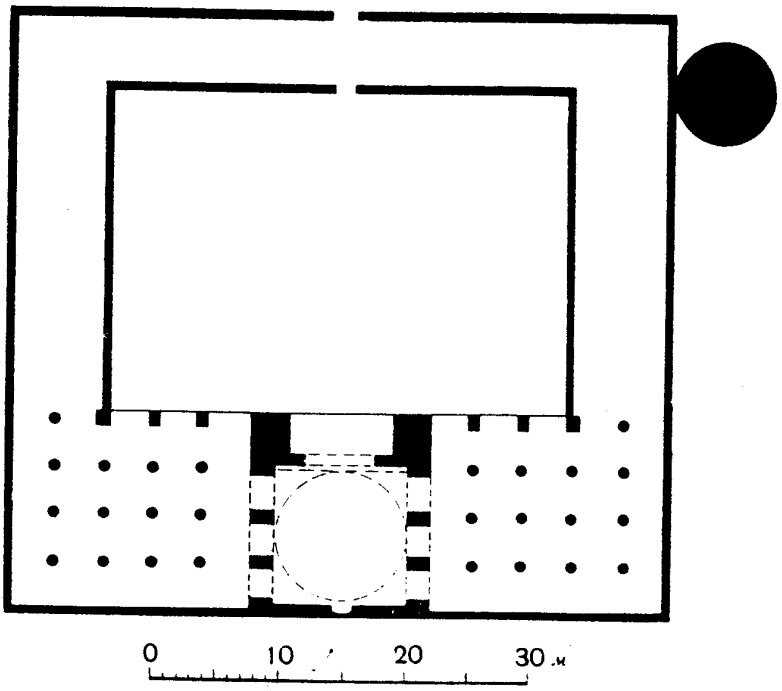
Şekil 2.93 Dihistân Camisi portali (Y. Sayan)

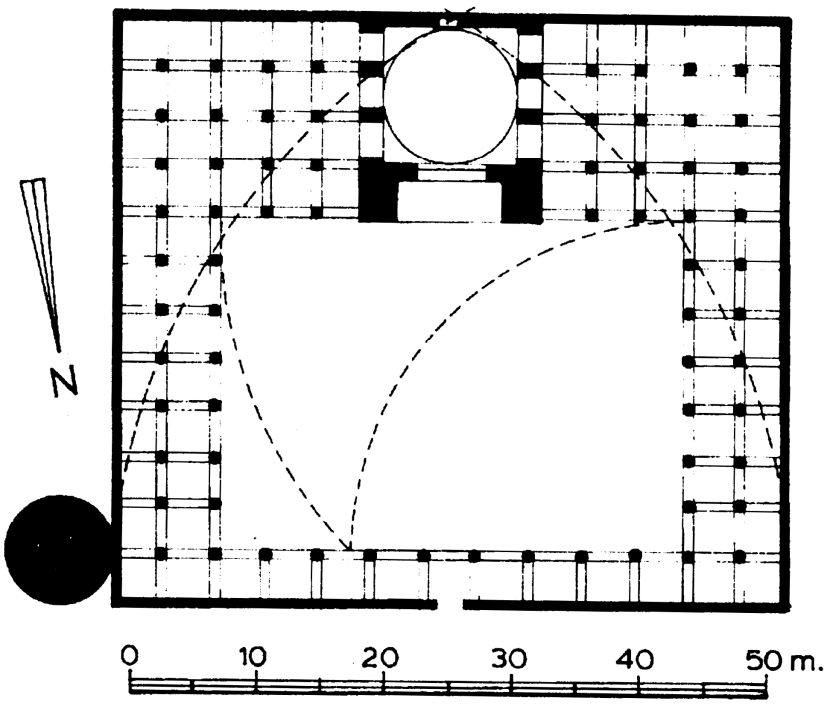
Şekil 2.94 Dihistân Camisi avlusu (Y.Sayan)

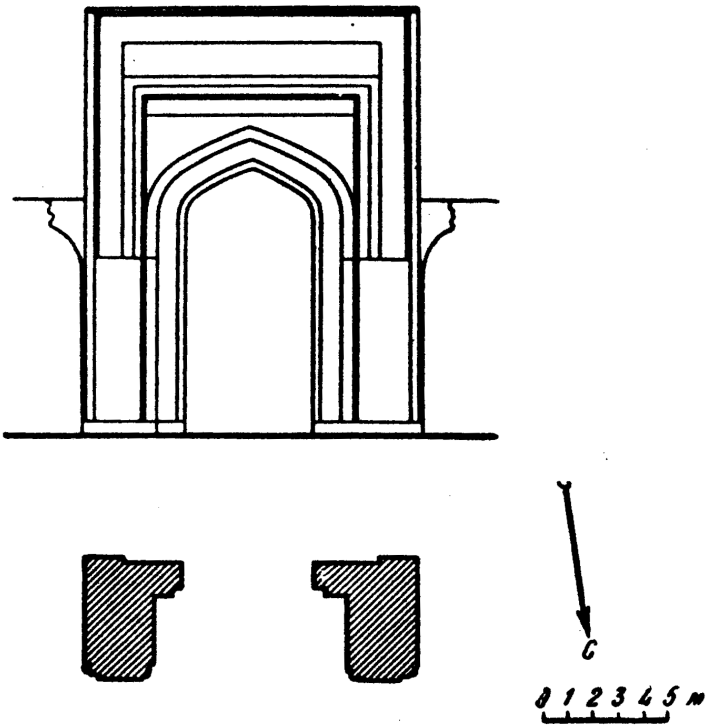
Şekil 2.95 Dihistân Camisi minaresi (Y. Sayan)

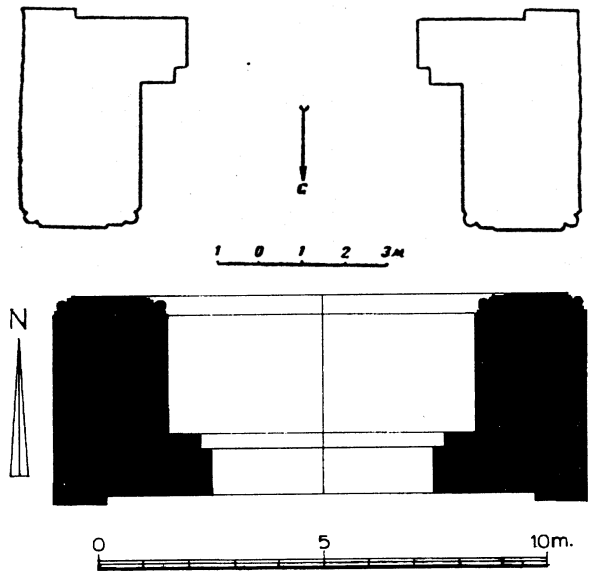
Şekil 2.96 Dihistân Camisi planı (G. A. Pugaçenkova)

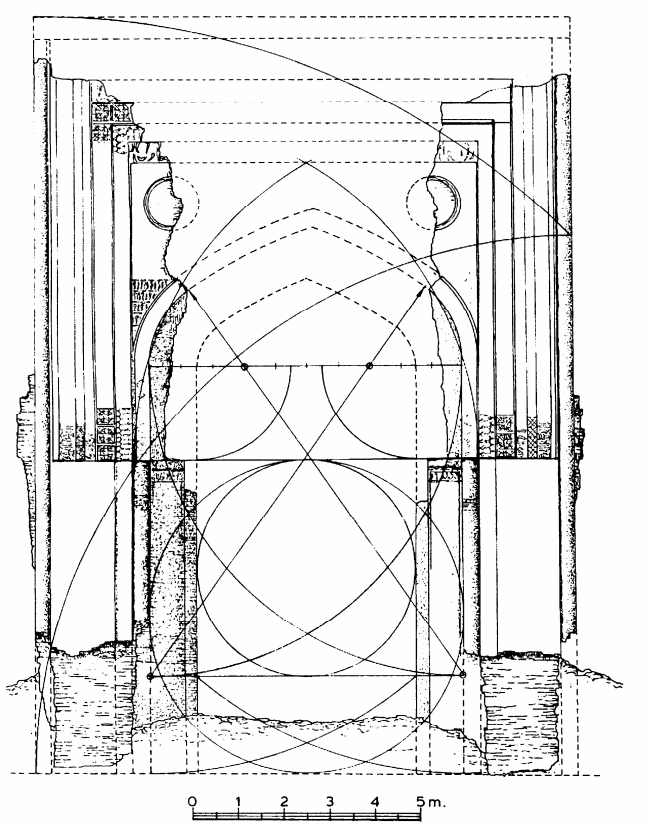
Şekil 2.97 Dihistân Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

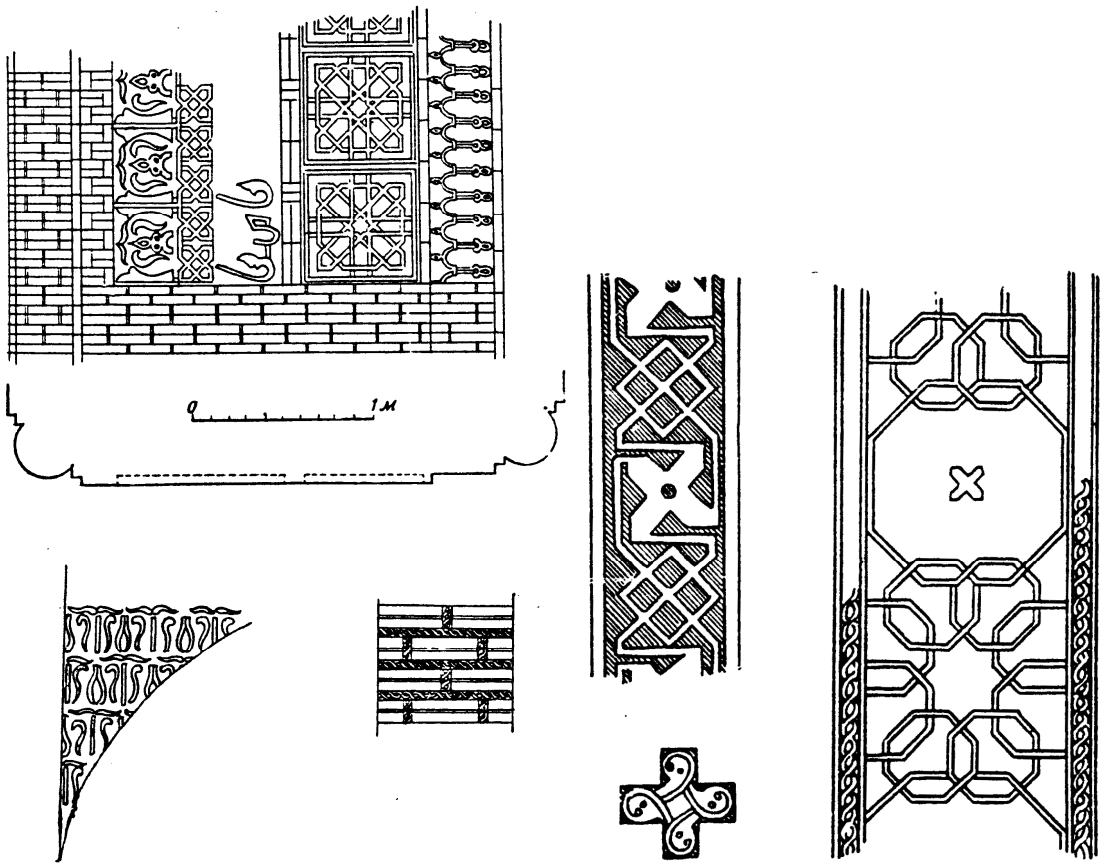
Şekil 2.98 Dihistân Camisi portali ve planı (G. A. Pugaçenkova)

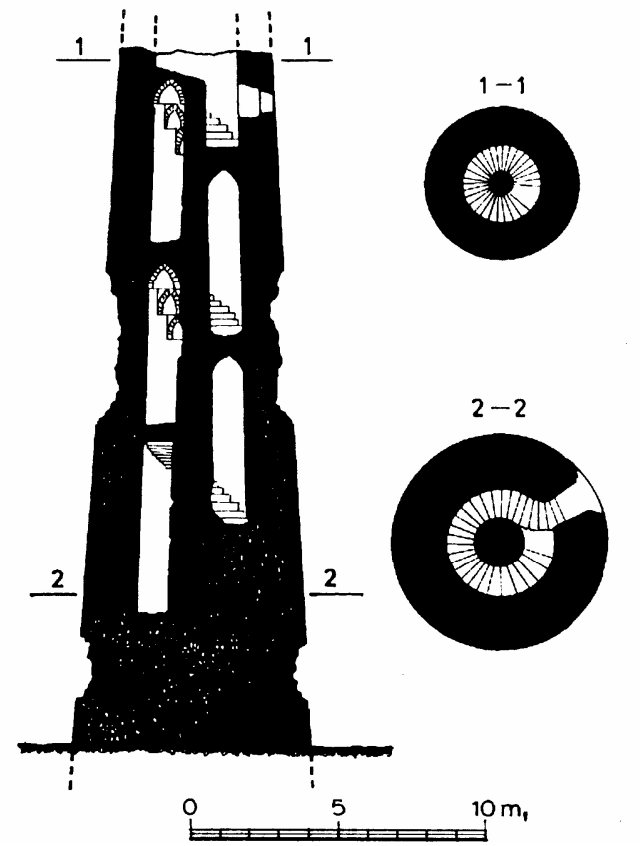
Şekil 2.99 Dihistân Camisi portali planları (A. M. Pribıtkova/S. Hmelnitskiy)

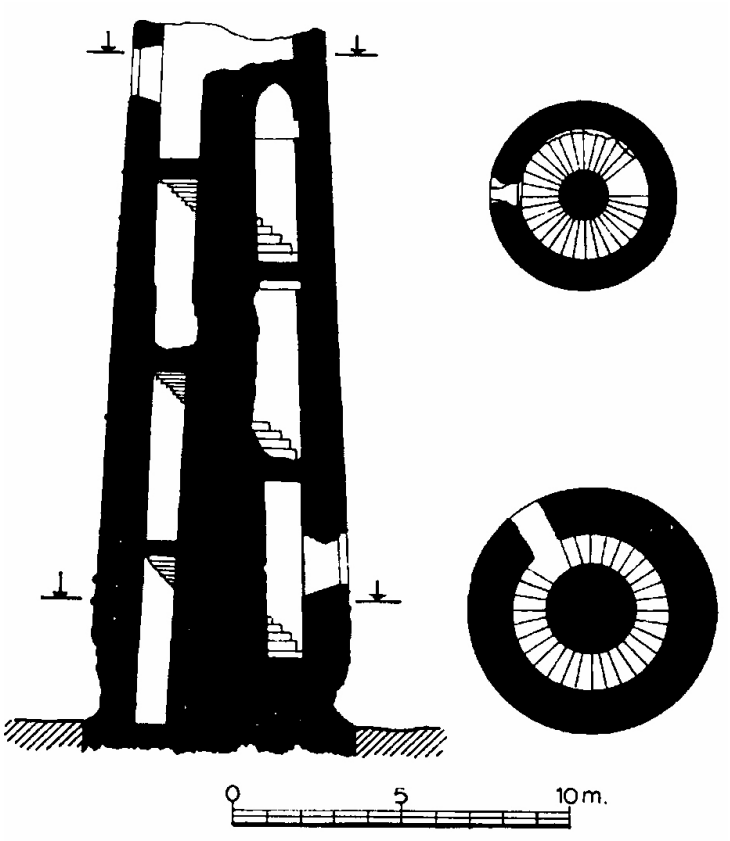

Şekil 2.100 Dihistân Camisi portalinin çizimi (A. M. Pribıtkova/S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.101 Dihistân Camisi portal süslemeleri (A. M. Pribıtkova)

Şekil 2.102 Dihistân Camisi minaresi ile kuzey minarenin kesitleri ve planları
(A. M. Pribıtkova/S. Hmelnitskiy)

2.3 Çok Ayaklı Camiler

İslamiyet'in erken devirlerinden itibaren görülmeye başlayan çok ayaklı camilerin, avlulu ve çok ayaklı camilerden temel farkı, bir avlunun bulunmayışıdır. Orta Asya'da gördüğümüz avlulu çok ayaklı camilerde, harim bölümünde yer alan ahşap sütunlarla ya da ayaklarla (kerpiç veya tuğladan) oluşmuş çok nefli düzen, çok sütunlu-ayaklı camilerde karşımıza çıkmaktadır. Ayaklar, dörtgen planlı bir çevre duvarı ile sınırlandırılmıştır. Kıbleye yönelmiş bir mihrap duvarına sahip olan çok ayaklı camiler, muhtemelen avlulu çok ayaklı camilerden gelişmiştir (Çeşmeli, 2005c, 48-49).

İlk olarak Akdeniz çevresinde Araplar tarafından yapılmaya başlayan çok ayaklı camiler, sonradan İslamiyet'tin yayılmaya başlamasıyla birlikte Orta Asya ve Anadolu gibi diğer coğrafyalarda yapılmaya devam edilmiştir. Araplardan kalan Aksa Camisi (Kudüs/İsrail/7-11. yüzyıl) dörtgen planlı olup çok destekli bir camidir. Bu camide ortadaki nef geniş tutulmuş ve mihrap önünde bir kubbe yükselmiştir. Fakat camideki genel kompozisyonda, çok ayaklı sistem hakimiyeti gözükmektedir.

Orta Asya'da inşa edilen çok ayaklı-sütunlu camiler genellikle şehrin içinde yapılmakta olup kalabalık gruplara hitap eden ulu cami karakterinde yapılardı. Üzerinde daha detaylı durulacağı üzere Orta Asya'da Moğollar devrine kadar yapılan ve Çil Duhterân, Keder, Ornek, Sapol Tepe, Kavat Kale isimlerle anılan ulu camiler, genellikle dörtgen planlı olup çok sütunlu-ayaklı camilerdir. Günümüze kalıntıları ulaşmış olan bu camilerin bazılarında taşıyıcı sistem ve örtü olarak ahşap kullanılmıştır. Bazıların da ise taşıyıcılarda kerpiç, tuğla ve taş malzeme kullanılmış, örtülerde ise ahşap, tonoz veya kubbe kullanılmıştır.

Şehirlerin içinde inşa edilen çok sütunlu-ayaklı camiler genellikle şehirlerin ortalarında veya şehir suru yakınlarında yer almaktaydı. Orta Asya'da günümüze kalıntıları ulaşan çok ayaklı camiler ağırlıkta olarak Güney Kazakistan bölgesi içinde yer almaktadır.

2.3.1 Çil Duhterân Camileri

Çil Duhterân adıyla bilinen kompleks içinde birbirine bitişik iki cami kalıntısı, Tacikistan'nın kuzeyinde Ura Tûbe Kenti'nin 25 km. güneybatısındaki Şehristan bölgesinde, eski Buncikend Şehri harabelerinde yer almaktadır.

Cami, N. N. Negmatov ve S. G. Hmelnitskiy tarafından incelenmiş ve kazıları yapılmıştır (Hmelnitskiy 1992, 100-102).

Camilerin günümüze temel kalıntıları ulaşmıştır (Şekil 2.103). Bu camilerden birincinin kuzeyinde, sivil amaçlı kullanılan bir konut kalıntısı yer almaktadır. Bu konutla, birinci caminin duvarları bitişiktir. Diğer (ikinci) caminin güneydoğu köşesiyle bitişik olan birinci caminin duvarları, diğer yapılar gibi moloz taştan inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı olan cami, içten 10 x 7.70 m. ölçüsündedir. Caminin mihrap nişi, batı duvarının ortasında yer almaktadır. Mihrap nişi dikdörtgen planlı olup duvar kalınlığı içindedir. Mihrap nişinin sağında, taştan yapılmış üç basamaklı minber kalıntısı bulunmaktadır. Caminin tek girişi mihrabın karşısında, doğu duvarının ortasında yer almaktadır. Caminin içinde, doğu-batı ekseni üzerinde iki tane kerpiçten kaide kalıntısı bulunmaktadır. Muhtemelen bu kaidelerin üzerinde ahşap direkler bulunuyordu. Muhtemelen iki adet ahşaptan direğin taşıdığı üst örtüsü, ahşaptan bir çatıyla örtülüydü Yapının kuzeydoğu köşesinde, yarım yuvarlak bir çıkıntı bulunmaktadır. Bu yarım yuvarlak şeklindeki çıkıntı, olasılıkla bir minare kalıntısıdır (Hmelnitskiy 1992, 100).

Cami içinde yapılan geometrik analizlere göre yapı, mihraba doğru enine 5, dikine 6.5 kare birim esasına göre tasarlanmıştır. Mihrap önündeki yarım birimler hariç diğer birimler kare meydana getirmiştir. Bu kare birimler 1.60 m. ölçüsündedir. Mihrap nişinin ve girişin genişliği 1.60 m.'dir (Hmelnitskiy, 1992, 100).

Bu caminin benzerleri İslamiyet sonrası Ortaçağ Orta Asya mimarisinde gözükmemektedir. Ancak benzer tasarımları İslamiyet öncesi Orta Asya sivil mimarisinde görüyoruz. Muhtemelen bu caminin mimari kompozisyonunun kökeni İslamiyet öncesi sivil mimaride yatmaktadır. Hasanlu IV kompleksi, Persepolis Saray kompleksi (M.Ö. 6-4. yüzyıl/İran), Kalalı-Gır Sarayı (Harezm/M.Ö. 5-4.yüzyıllar), Nisa'da "Kare Ev" (Horasan/M.Ö. 2-1. yüzyıllar), Halçayan Sarayı (Baktriya/M.Ö. 1. yüzyıl), Toprak-Kale ve Gavur-Kale Sarayları (Harezm/M.S., 2-3. yüzyıl) gibi sivil yapıların mekanlarında konumuz olan camiye benzer şemalar gözükmektedir. Caminin yanındaki ev, muhtemelen caminin imamına aitti (Hmelnitskiy, 1992, 100-101).

Değişik mimari tarzı ile ikinci cami, diğer caminin batı yönünde yer almakta ve birinci caminin batı duvarına bitişiktir. Duvarları moloz taştan yapılmış olan bu caminin dikdörtgen

planlı mihrap nişi, batı yönündeki duvar kalınlığı içinde yer almaktadır. Caminin mihrabı kuzeybatı-batıya doğru bakmaktadır. Mihrap nişi batı duvarının tam ortasında olmayıp güneye doğru kaydırılmıştır. Mihrabın köşelerinde, mavi renge boyanmış kabartmalı çerçeveler bulunmaktadır. Mihrap nişinin solunda, kilden bir minber kalıntısı bulunmaktadır. Yapının asimetrik bir planı vardır. Caminin mihrap duvarının önündeki dikdörtgen alan 15 x 7 m. ölçüsündedir. Harim kısmı kuzey yönünden uzatılmıştır. Aynı zamanda kuzey yönündeki zeminden yükseltilmiş dikdörtgen şeklinde bir loca da mekanı genişletmektedir. Harim mekanı güneydoğu yönünden de -L- şeklinde uzatılmıştır. Bu -L- şeklinde mekan, birinci caminin batı duvarına bitişiktir (Hmelnitskiy, 1992, 101).

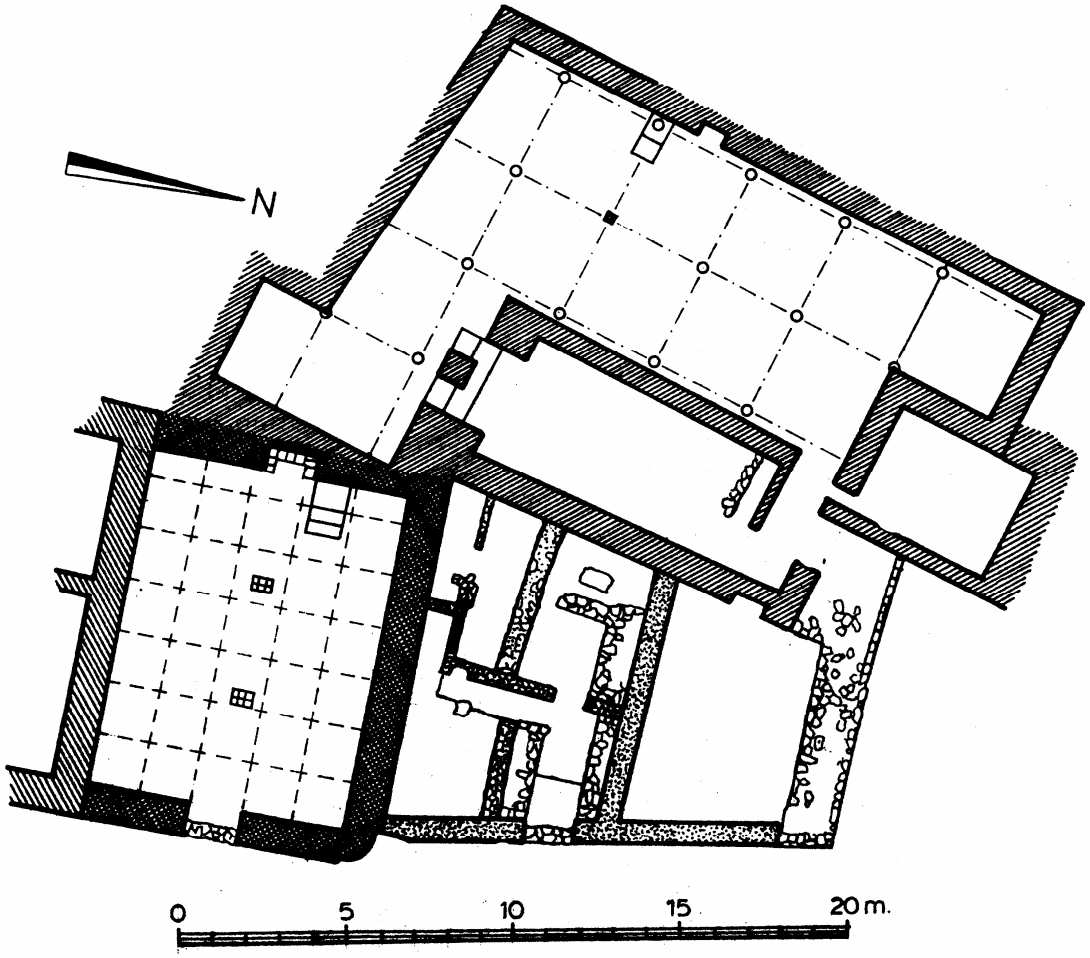
Caminin iki girişi bulunmaktadır. Bu girişler, yapının doğusundaki dikdörtgen planlı ek bir mekandan sağlanmıştır. Bu mekanın güneyindeki kapı açıklığı, ortasında kare şeklinde bir paye ile ikiye ayrılmıştır. Önünde üç basamaklı bir merdivene sahip olan bu giriş, harim mekanın güneydoğusunda yer almaktadır. Doğudaki ek mekanın kuzeybatı köşesinden, harim mekanına bir duvarı uzatılmış derinlemesine bir kapıdan giriliyordu. Bu kapıda harim mekanın kuzeydoğu köşesine denk gelmektedir. Doğudaki ek mekan, muhtemelen abdest alınması amacıyla kullanılıyordu Bu dikdörtgen mekanın kuzeyinde bir kapı bulunmaktadır. Bu kapı, caminin dıştan tek kapısı olup yapının kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır (Hmelnitskiy, 1992, 101).

Harim mekanın içinde, ahşap sütunların varolduğuna dair kalıntılar bulunmaktadır. Minber kalıntısının önünde bir ağaç sütunun kare şeklinde kaidesinin kalıntısı günümüze ulaşmıştır. Kalıntılara dayanılarak yapılan restitüsyondan anlaşıldığına göre yapı, ahşap sütunlarla taşınan ahşap bir çatıyla örtülüydü. Muhtemelen caminin içinde 16 ahşap sütun bulunuyordu. Mihrabın önündeki dikdörtgen alanın ortasında beş sütun bulunmaktaydı. Bu sütunlardan biri kuzeyde bulunan locanın köşesindeki duvara yaslanmıştı. Dikdörtgen alanın batı ve doğu duvarlarında yer alan beş ahşap sütun duvarlara yaslanmıştı. Batı duvarında yer alan ahşap sütunlardan biri minberin üstünde yükseliyordu. Bunu minberde bulunan bir oyuktan anlıyoruz. Harim mekanın güneydoğu köşesinde -L- şeklinde uzatılmış olan mekanda da iki ahşap sütun bulunmaktaydı. Bunlardan biri güney duvarına bitişikti. Ahşap sütunların arasında oluşan kare birimlerin uzunluğu yaklaşık 3 m. ölçüsündedir. Böylece mihrap önündeki dikdörtgen alan enine doğru iki nef, dikine doğru beş neften meydana gelmekteydi. Bu kare birimlerden sadece güney duvarındaki bozulma göstermektedir. Fakat burada da doğuya doğru kare birimlerde düzelme olmaktadır (Hmelnitskiy, 1992, 101-102).

Kalıntılardan yola çıkılarak yapılan restitüsyondan, caminin çok ayaklı cami tipinde olduğu anlaşılmaktadır. Fakat buradaki tasarım yerel mimari özelliklerle kaynaşmıştır. Kalıntılardan anlaşıldığı üzere buradaki ahşap üst örtü muhtemelen sadece ahşap sütunlarla taşınıyordu ve duvarların taşıyıcı özelliği bulunmuyordu. Bu teknik Orta Asya'da ve diğer coğrafyalardaki eski sivil mimaride uygulanmaktaydı. Bu gelenek günümüzde de halen uygulanmaktadır. Bu tekniğin uygulanmasının sebebi moloz taş ve kerpiçten yapılmış olan duvarların, depreme Karşi dayanıksızlığından kaynaklanmıştır (Hmelnitskiy, 1992, 101-102).

Caminin asimetrik planı ve mihrap yönün yanlış olması muhtemelen caminin inşa edildiği kayalık alanının şeklinden kaynaklanmıştır. Bu ikinci caminin tasarımının kaynağı tam olarak belli değildir. Fakat kullanılan inşa teknikleri açısından İslamiyet öncesi sivil mimariden gelen teknikler uygulanmıştır. Her iki caminin duvarlarında pencere yeri tespit edilememiştir. Çok yağış alan bölgede bulunan bu camiler, muhtemelen üst örtülerinde açılıp kapanan aydınlık açıklıkları bulunmaktaydı (Hmelnitskiy 1992, 101-102).

Arkeolojik verilerden ve mimari özelliklerinden anlaşıldığına göre her iki camide, muhtemelen 9-10. yüzyılda inşa edilmiştir (Hmelnitskiy, 1992, 100).

Şekil 2.103 Çil Duhterân Camileri'nin planları (S. Hmelnitskiy)

2.3.2 Keder Ulu Camisi

Güney Kazakistan da eski Otrar Şehrinin kuzeybatısında bulunan eski Keder (Kuyruk Tepe) Şehri harabelerinin merkezinde yer alan caminin (Şekil 3.47) günümüze temel kalıntıları ulaşmıştır (Şekil 2.104). 10. yüzyıl coğrafyacılarından Mukkadesi, Keder Şehrinin yeni kurulduğunu ve bir camiye (minber, mescid-i Cuma) sahip olduğunu bu cami kurulurken savaş olduğunu kaydetmektedir (Barthold, 1990, 191; Şeşen, 1998, 251).

Cami kalıntıları (Şekil 2.105), K. M. Baypakov (1986, 138-140) tarafından incelenmiş ve kazısı yapılmıştır. S. Hmelnitskiy (1992, 70-71) tarafından caminin restitüsyon planı gerçekleştirilmiştir.

Kalıntılardan avlusu olmadığı anlaşılan cami, çok ayaklı cami tipindedir (Şekil 2.106-107). Yapı dıştan 36.50 x 20.50 m. ölçülerinde olup dikdörtgen planlıdır. Yapı kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundadır. Mihrap nişi güneybatı duvarının ortasında yer almaktaydı. Caminin kapısı mihrabın karşısındaki kuzeydoğu duvarının ortasındaydı (Baypakov, 1986, 139; Buryakov vd., 1999, 109). Günümüze ulaşmış olan duvar kalıntıları tuğladan ve kerpiçten örülmüştür. Tuğladan ve kerpiçten yapılmış olan duvar kalınlığı 1.50 m. ölçüsündedir. Duvarlar, 22 x 22 x 4-5 cm. ölçüsündeki tuğlalarla örülmüştür (Baypakov, 1986, 139). Ayrıca camide kalıntıları arasında 27 x 13 x 3.5-4 cm. ölçüsünde tuğlalarda gözükmektedir.

Caminin içinde tuğladan örülmüş 16 kaide kalıntısı günümüze ulaşmıştır. Bu kaideler 75 x 100 cm. ölçüsünde dikdörtgen planlıdır. Muhtemelen bu kaidelerin üzerinde ahşap sütunlar yükselmekteydi ve bu sütunlar ahşap çatıyı taşımaktaydı. Bu sütunların arası 3 ve 3.20 m. oranındadır. Kaideler ile duvarlar arasındaki mesafe ise 1.50 m. ölçüsündedir (Baypakov, 1986, 139). Kaide kalıntılarından yola çıkarak, caminin içinde muhtemelen 50 ahşap sütun yer almaktaydı. Muhtemelen mihraba doğru, dikine beş, enine ise on sütun sırası bulunmaktaydı. Mihraba doğru enine her sırada beş, dikine olan her sırada on sütun yer almaktaydı. Böylelikle enine doğru 11 nef, dikine doğru 6 nef sırası oluşmaktaydı. Caminin ahşap sütunları arasında oluşan ve üst örtünün kapladığı kare birimler 3.50 m.- 4.60 m. arasında değişmektedir (Baypakov, 1986, 139).

Caminin sıkıştırılmış topraktan iki farklı devre ait zemininin bulunduğu birinci zeminin 9-10. yüzyıla, bunun üzerine yapılan ikinci zeminin de 11-12. yüzyıla ait olduğu belirtilmektedir (bu bilgi arkeolog Muhtar Hoca tarafından verilmiştir). Cami kalıntıları arasında -X-, -3- ,-S- ve baklava motifli figürlü tuğlalarda bulunmuştur (Baypakov, 2001, 164-165). Caminin bu figürlü tuğlalarla süslendiği anlaşılmaktadır (Şekil 2.108). Orta Asya mimarisinde genellikle

figürlü tuğlalar, çiftli tuğla grupları arasında yer almaktaydı. Mimari süslemelerde kullanılan figürlü tuğlalar, Orta Asya'da özellikle 11-12. yüzyıl mimarisinde yaygın bir modaydı. Alemberdar Türbesi (Kerki/Güney Türkmenistan/11. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 65-76), Talhatan Baba Camisi (Merv/Güney Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 77-110), Day Hatun Kervansarayı (Amul-Harezm/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 39-64), Hoca Nahşran Doğu Türbesi (Tacikistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996a, 212-217), Sultan Saadet Kuzey ve Güney Türbeleri (Tirmiz/Güney Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996, 248-255), Hüdayı Nazar Evliya Türbesi (Merv/Güney Türkmenistan/12.yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958a, 310-315), Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi (Merv /Güney Türkmenistan 1112-13) (Pugaçenkova, 1958a, 303-310), Magâk-ı Attârî Camisi (Buhara/Özbekistan/12. yüzyıl) (Nilsen, 1956, 70-83) gibi 11-12. yüzyıl Orta Asya Ortaçağ yapılarında, Keder Camisi'nde kullanılan figürlü tuğla süslemelerin benzerleri yer almaktadır.

S. Hmelnitskiy (1992, 70), 10-12. yüzyıllar arasına tarihlediği caminin daha önceden ahşap sütunlara sahip olduğunu ve "sütunlu salon" tipindeki Keder Camisi'nin benzerlerinin 12-14. yüzyıllarda Anadolu cami mimarisinde de karşımıza çıktığını kaydetmektedir. Ayrıca konuyla bağlantılı olarak Aksa Camisi'ni (Kudüs-İsrail/7-11. yüzyıllar) örnek vermektedir.

Cami çevresinde tespit edilmiş olan keramikler, 10. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar izlenebiliyor. Büyük bir ihtimalle Moğollar devrinde 13. yüzyıl başlarında bölge terkedilmiştir. Yapının ise, 10-13. yüzyıl başları arasında varolduğu düşünülmektedir (Baypakov, 1986, 139).

Cami mimari şeması, tuğla ölçüleri (22 x 22 x 4-5 cm.) ve arkeolojik verilerden dolayı muhtemelen 9. yüzyıl sonları-10. yüzyılda Samanoğulları zamanında yapılmış ve figürlü tuğla kalıntıları ile tuğla ölçülerinden (27 x 13 x 3.5-4 cm.) anlaşıldığı kadarıyla cami, ağırlıkta olarak 11. yüzyılda veya 12. yüzyılda Karahanlılar devrinde onarılarak kullanılmıştır. 13. yüzyılın başlarında bölgenin Moğollar'ın işgalinden sonra cami terkedilmiştir.

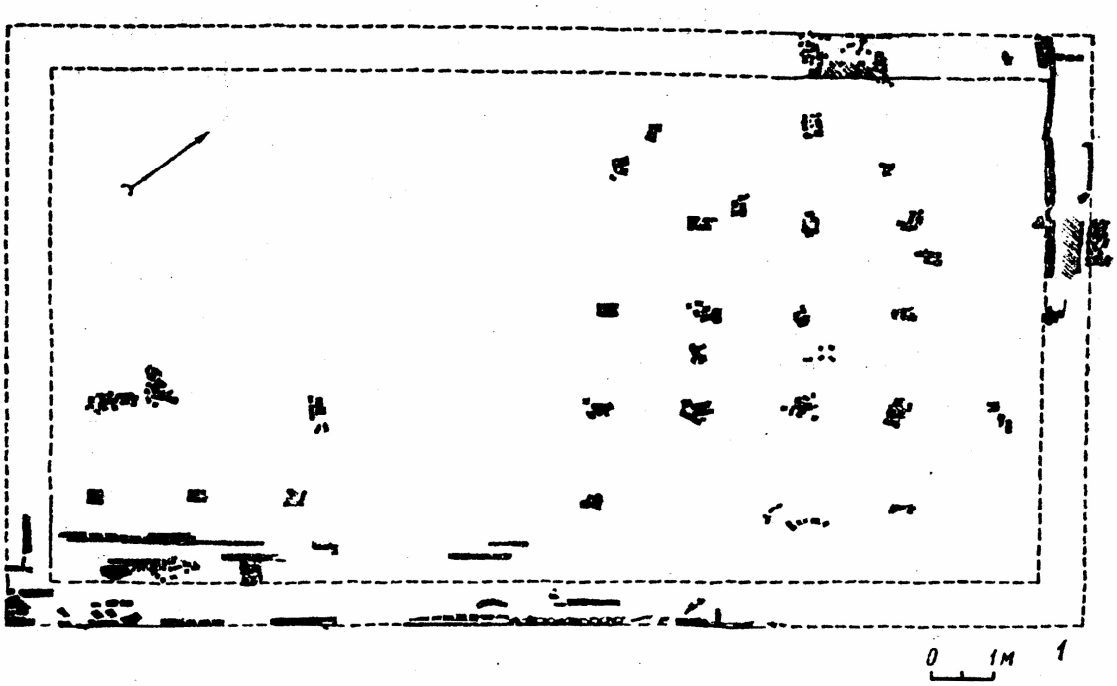
Çok ayaklı tipte olan Keder Camisi muhtemelen İslamiyet'in erken devirlerinden itibaren gelişmeye başlayan çok ayaklı Arap camilerin (Kudüs Aksa Camisi "7-11. yüzyıl") etkisiyle yapılmıştır. Çok ayaklı tipte camiler muhtemelen avlulu çok ayaklı Arap camilerinin harim bölümündeki çok ayaklı mekanlarından gelişmiştir. Keder Ulu Camisi şehrin merkezinde yer almaktaydı. Orta Asya'da Moğollar öncesinden günümüze ulaşan çok ayaklı tipte camiler şehirlerin içinde yer almaktadır. Bu tip camiler genellikle çarşıların yoğunlaştığı şehir merkezlerinde tercih edilmekteydiler.Günümüze ulaşmış az sayıda örneği olan çok ayaklı cami tiplerinin Güney Kazakistan'da yoğunlaştığı görülmektedir.

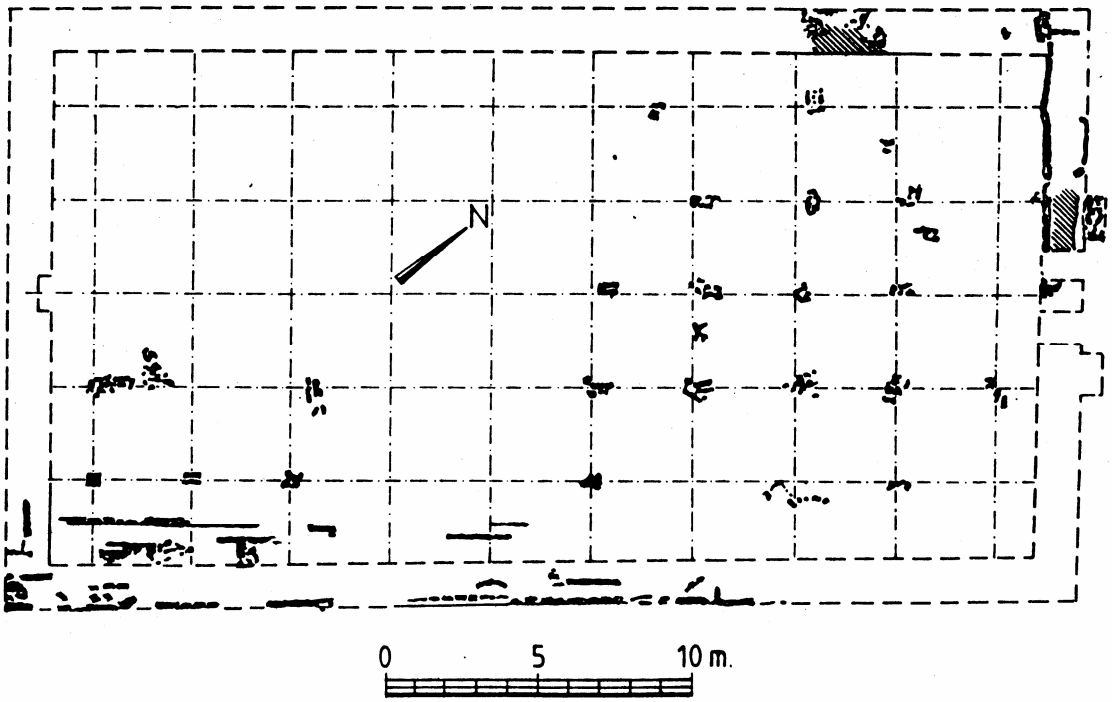
Şekil 2.104 Keder Camisi kalıntılarının genel görünüşü (İ. Çeşmeli)

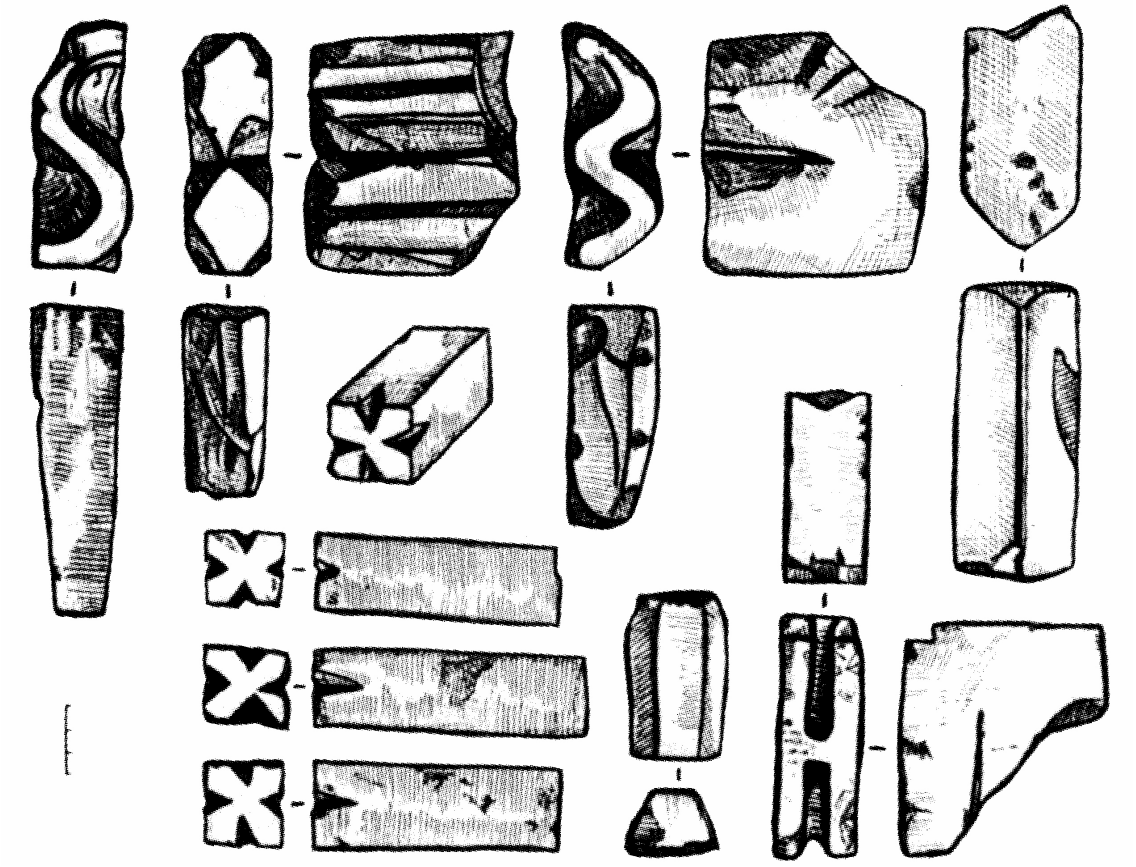
Şekil 2.105 Keder Camisi kalıntıları (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.106 Keder Camisi kalıntılarının planı (K.M. Baypakov)

Şekil 2.107 Keder Camisi kalıntılarının restitüsyon planı (K. M. Baypakov/S.Hmelnitskiy)

Şekil 2.108 Keder Camisi'nin tuğladan süslemeleri (K. M. Baypakov)

2.3.3 Ornek Ulu Camisi

Cami kalıntıları, Kazakistan'nın güneyinde yer alan Taraz (Cambul) Şehri'nin yaklaşık 60 km. doğusunda günümüzde Ornek (Akırtaş'ın 20 km. doğusunda) olarak bilinen tarihi Kûlsûb (9-10. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Hurdâdbih ve Kudâme'nin kaydettiği üzere) şehir harabesinin merkezine yakın bir konumda bulunmaktadır (Şekil 3.48) (Buryakov vd.,1999, 101; Şeşen, 1998, 183, 188)

Cami kalıntıları üzerinde K. M. Baypakov incelemelerde ve kazılarda bulunmuştur (Baypakov, 1998, 111-112).

Caminin günümüze duvar kalıntıları ile ayak kalıntıları ulaşmıştır.Cami 40 x 20 m. ölçülerinde olup dikdörtgen planlıdır (Şekil 2.109). Cami kuzey-güney ekseninde yer almaktadır. Kapısı kuzey duvarının ortasında yer almaktadır(Baypakov 1998). Muhtemelen mihrap nişi de güney duvarının ortasındaydı.

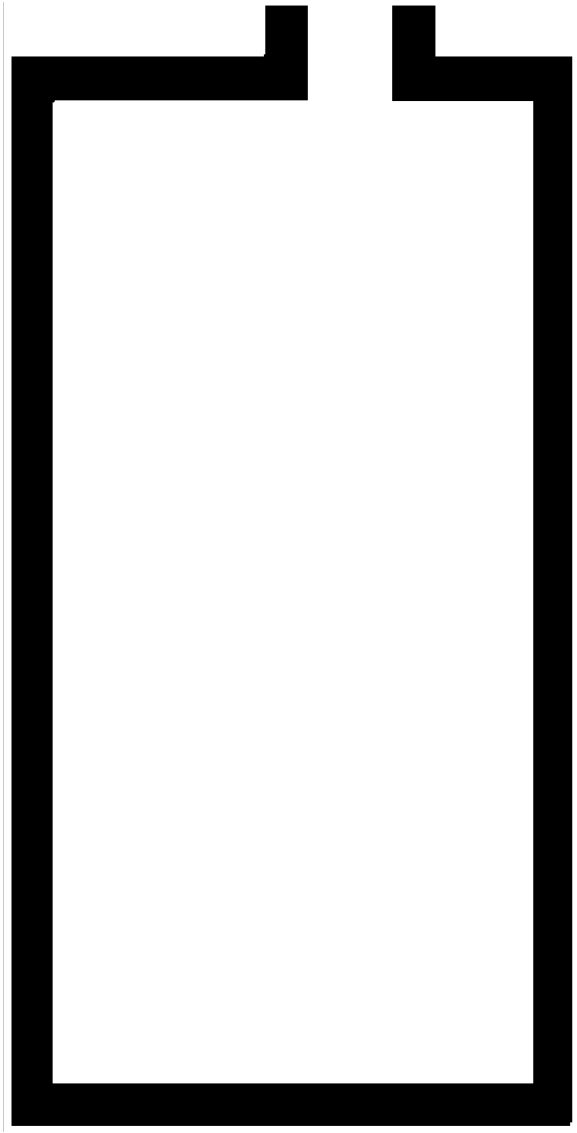
Caminin döşemesi taştan yapılmıştır. Duvarlar kildendir. Duvarların genişliği 1 m. ölçüsündedir. Kapı dışa doğru çıkıntı teşkil etmektedir. Bu çıkıntı 3.5 m. uzunluğunda ve kapı 3 m. genişliğindedir. Caminin içinde yapılan incelemelerde, çok sayıda değişik tipte taştan ayak kaideleri bulunmuştur. Bu kaidelerden ikisi, masif taştan blokların oyulmasıyla yapılmıştır. Bu ayaklardan birincisi 0.50 x 0.50 x 1.30 m. ölçülerinde olup aşağı kısmı hafifçe yuvarlaklaştırılmış ve pahlanmıştır. İki köşesinde kesikler halinde çift çizgisel süslemeler yapılmıştır. Ayrıca bu kaide üzerinde figürlü süslemeler bulunmaktadır. Kaide üzerinde bir sapdan çıkan iki kıvrılmış yaprak motifi yer almaktadır. İkinci ayak aşağıda 1.10 x 1.25 m., üstte 0.75 x 1 m., ölçüsünde olup yüksekliği 1.20 m. ölçüsündedir. Bu kaidenin üzerinde 10 cm. yüksekliğinde bir çıkıntı yer almaktadır. Bu kaidenin üzerinde insan şeklinde yaratık motifi yer almaktadır. Üçüncü ayak iki basamaklıdır. Aşağıdaki basamak 1.30 x 1.20 m. ölçüsünde ve 1 m. yüksekliğindedir. Yukarıdaki basamak 0.85 x 0.90 m. ölçüsünde olup 0.40 m. yüksekliğindedir (Baypakov, 1998, 111).

Bu ayak kaidelerinden başka 11 adet daha taştan masif kaide bulunmaktadır. Bu kaideler de 0.8 x 0.8 m. ölçüsündedir. Böylece toplam 14 adet ayak bulunmuştur. Bu kaidelerin arası 3-3.5 m. ölçüsündedir. Bu ayaklar gayet düzenli bir şekilde sıralar oluşturmaktadır. Muhtemelen genişliğine 11 sıranın her birinde 5-6 adet ayak kaidesi bulunmaktaydı. Böylece yapının içinde toplam 55 veya 66 adet ayak kaidesi bulunmaktaydı (Baypakov, 1998, 111-112).

Cami içinde muhtemelen taştan sütunlar bulunuyordu. Bu sütunlardan biri Taraz Müzesi'nde yer almaktadır. Bu sütun gri kum taşından oyulmuştur. Sütun, 1.95 m. yüksekliğinde ve 0.31 m. çapındadır. Sütunun yukarısında, sütunu çevreleyen dört adet kabartmalı madalyon

bulunmaktadır. Bu madalyonlar 31 cm. çapındadır. Bu madalyonlarda stilize edilmiş insana tipinde yuvarlak gözleri olan birer maske bulunmaktadır. Sütunun aşağı kısımlarında iki süsleme kuşağı bulunmaktadır. Bu kuşaklar üç köşeli ve yarım oval motiflerden oluşmaktadır. Sütunların üzerinde muhtemelen düz bir örtü bulunmaktaydı (Baypakov, 1998, 112).

Cami dikdörtgen planlı çok sütunlu olmasıyla "çok ayaklı-sütunlu" cami tipinde inşa edilmiş gözükmektedir. Ornek Camisi mimari şemasıyla Keder Camisi'ne (Kuyruk Tepe/Güney Kazakistan/9-10. yüzyıl) benzemektedir (Baypakov, 1986,138-140; Baypakov, 1998, 112). Cami, mimari şeması ve şehir içindeki merkezi konumu gereği muhtemelen şehrin ulu camisi idi. Cami muhtemelen Keder Camisi gibi 9-10. yüzyılda inşa edilmiş ve 11-12. yüzyıllarda kullanılmaya devam edilmiştir. Muhtemelen cami, 13. yüzyılın başlarında bölgenin Moğollar'ın işgalinden sonra kullanılmamaya başlanmıştır.

Şekil 2.109 Ornek Camisi'nin şematik planı (K. M. Baypakov)

2.3.4. Sapol Tepe Ulu Camisi

Sapol Tepe Camisi kalıntıları, Özbekistan'nın güneyinde Surhandeya Bölgesinde Şurci Şehri'nin kuzeydoğusunda Sapol Tepe denilen eski şehir harabesinde yer almaktadır.

1969-1970 yıllarında cami kalıntılarında E. V. Rtveladze, E. A. Arşavskaya ve K. A. Abdullaev (Rtveladze vd., 1979, 34-36) incelemelerde ve kazılarda bulunmuşlardır.

Camide yapılan kazılarda cami ayaklarının temelleri, çeşitli tipte süsleme ve keramik parçaları bulunmuştur. Cami, güneybatı-kuzeydoğu ekseninde uzanmakta ve kıbleye doğru yönelmiştir (Şekil 2.110). Güneybatı bölümünde 3.70 x 2 m. ölçüsünde oval planlı bir niş bulunmuş ve bu niş muhtemelen mihrap nişi olarak kullanılmaktaydı. Caminin mihrabı izlerden anlaşıldığı üzere güneybatı yönünde yer almaktaydı. Camiden günümüze çok sayıda ayak kalıntısı ulaşmıştır. Kalıntılardan caminin çok ayaklı tipte bir cami olduğu görülüyor. Kazılarla ortaya çıkartılan ayak kalıntılarından mihraba doğru dik uzanan 13 ayak sırasının yeri belli olmaktadır. Mihraba paralel ise 7 ayak sırası izlenebilmektedir. Fakat bu ayak sıralarından, mihraba paralel uzanan merkezdeki dört ayak sırası gayet düzgündür. Ortadaki alanda yer alan bu düzgün ayak sıralarının her birinde, muhtemelen 12 ayak yer almaktaydı (Şekil 2.111). Bu ayaklar kare planlı olup 90 x 90 cm. ölçüsündedir. Ayaklar, 26 x 26 x 5 cm. ve 27 x 27 x 5 cm. ölçüsündeki tuğlalardan yapılmıştır. Bu ayakların 1.50 m. yüksekliğindeki kısımları kalmıştır. Ayakların arası ortalama 3 m. genişliğindedir (Rtveladze, vd., 1979, 34-35; Hmelnitskiy, 1996a, 72-73).

Ortadaki düzgün ayak sıralarını, kuzeybatı yönü hariç diğer üç yönden başka tipte ayaklar çevirmektedir. Ortadaki düzgün ayak sıralarını, güneybatı ve güneydoğu yönlerinden birer ayak sırası, kuzeydoğu yönünden iki ayak sırası çevirmektedir.Güneybatı sırasındaki ayaklar, ortadaki ayak sırasına hemen hemen uygun bir şekilde yerleştirilmiştir. Fakat kuzeydoğu ve güneydoğu yönlerindeki ayak sıraları, orta alanda yer alan ayak sıralarına göre düzensiz yerleştirilmiştir. Bu farklı tipteki ayaklar, 1 x 1.60 m. ölçüsünde olup 43 x 35 x 8 cm. ve 42 x 36 x 8 cm. ölçüsündeki tuğlalardan yapılmıştır. Bu ayaklar, ortadaki düzgün ayak sıralarına göre 50 cm. daha yüksektir (Rtveladze, vd., 1979, 35).

Mekanın orta alnında düzgün sıralar oluşturan ayaklar, muhtemelen caminin ilk inşa devresine aittir. Muhtemelen daha sonradan caminin desteklenmesi ve genişletilmesi için orta alandaki ayakların etrafına genel olarak daha düzensiz ayak sıraları eklenmiştir (Rtveladze, vd., 1979, 35).

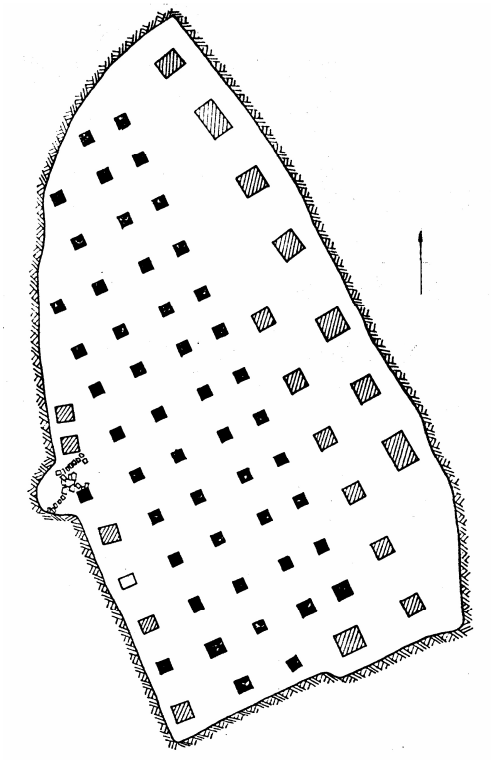
Caminin altında, muhtemelen 6-8. yüzyıla ait bir yapının pahsadan duvar temelleri bulunmaktadır (Rtveladze, vd., 1979, 35). Bu yapı, muhtemelen 8. yüzyıl başlarında bölgeyi

fetheden Araplar tarafından tahrip edilmiştir. Sonradan bu yapı zaman içinde onarılmış ve yenilenmiştir.

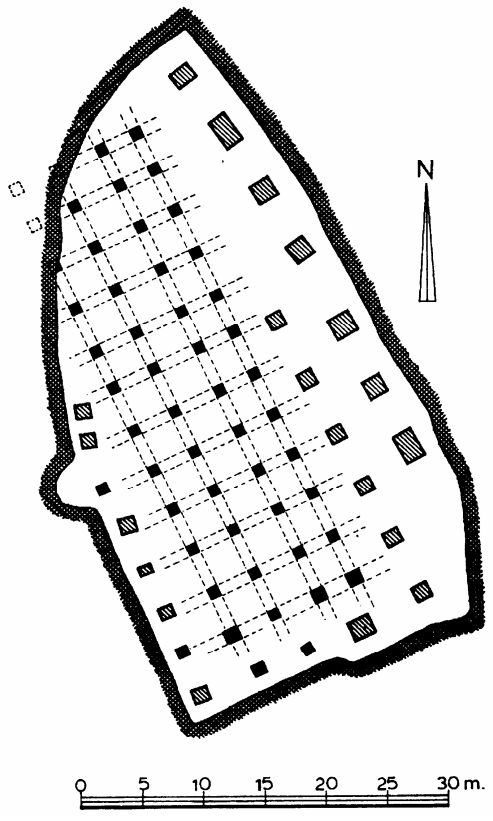
Camide yapılan kazılar ve incelemeler sonucunda, 30 tipte tuğladan figürlü süsleme parçası tespit edilmiştir (Şekil 2.112). Bu süslemeler arasında -3-, -Z-, -X-, baklava, üçgen, fiyonk gibi figürlü tuğlacıklar yer almaktadır (Rtveladze, vd., 1979, 35). Geometrik ağırlıktaki bu süslemeler, özellikle Özbekistan ve Güney Türkmenistan'da 11-12. yüzyılda inşa edilen yapılarda karşımıza çıkmaktadır.Alemberdar Türbesi (Kerki/Güney Türkmenistan/11. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 65-76), Talhatan Baba Camisi (Merv/Güney Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 77-110), Day Hatun Kervansarayı (Amul-Harezm/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 39-64), Sultan Saadet Kuzey ve Güney Türbeleri (Tirmiz/Güney Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996, 248-255), Hüdayı Nazar Evliya Türbesi (Merv/Güney Türkmenistan/12.yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958a, 310-315), Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi (Merv /Güney Türkmenistan 1112-13) (Pugaçenkova, 1958a, 303-310), Magâk-ı Attârî Camisi (Buhara/Özbekistan/12. yüzyıl) (Nilsen, 1956, 70-83), Sultan Sencer Türbesi (Merv/Türkmenistan/12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1957, 156-163), Kalan Minaresi (Buhara/Özbekistan/1127) (Nilsen, 1956, 83-91) ve Vabkent Minaresi (Özbekistan/1196-97) (Nilsen, 1956, 91-98) gibi yapılarda, Sapol Tepe Camisi süslemelerine benzer tuğladan figürlü süslemeler kullanılmıştır. Ayrıca Sapol Tepe Camisi süslemeleri Tacikistan ve Kırgızistan'da 11-12. yüzyılda inşa edilen yapılarda da gözükmektedir. Hoca Nahşran Doğu Türbesi (Tacikistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996a, 212-217), Hoca Meşhed Camisi (Sayad/Güney Tacikistan/11.yüzyıl) (Hmelnitskiy 2001, 76-90) gibi yapılarda, Sapol-Tepe Camisin de görülen tuğla süslemeler yer almaktadır. Camideki incelemelerden 11-12. yüzyıla ait keramik parçaları da tespit edilmiştir (Rtveladze, vd., 1979, 35-36).

Çok ayaklı tipte bir yapı olan Sapol Tepe Camisi, boyutları değerlendirildiğinde muhtemelen şehrin ulu camisi idi. Kazılardan çıkan tuğladan figürlü süsleme ve keramik parçaları ile tuğla ölçülerini birlikte değerlendirdiğimizde caminin 11-12. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini düşünebiliriz. Özellikle Sapol Tepe Camisi'nde görülen süslemelerin Selçuklu egemenliğinde olan Kuzey Horasan mimarisi süslemeleri benzerliği nedeniyle caminin bölgedeki (Surhanderya/Saganiyân) 11-12. yüzyıl Selçuklu egemenliği sırasında yapılmış olabileceği de düşünülmektedir (Rtveladze, vd., 1979, 36). Muhtemelen cami sonradan eklentiler ve onarımlar geçirmiştir. Moğolların Orta Asya'ya gelmesiyle birlikte muhtemelen 13. yüzyıl başlarında cami tahrip olmuştur. Konumuz olan cami yapılmadan önce muhtemelen bu yerleşimde daha önceki dönemlerde yapılmış başka bir ulu cami bulunmaktaydı. Bugün

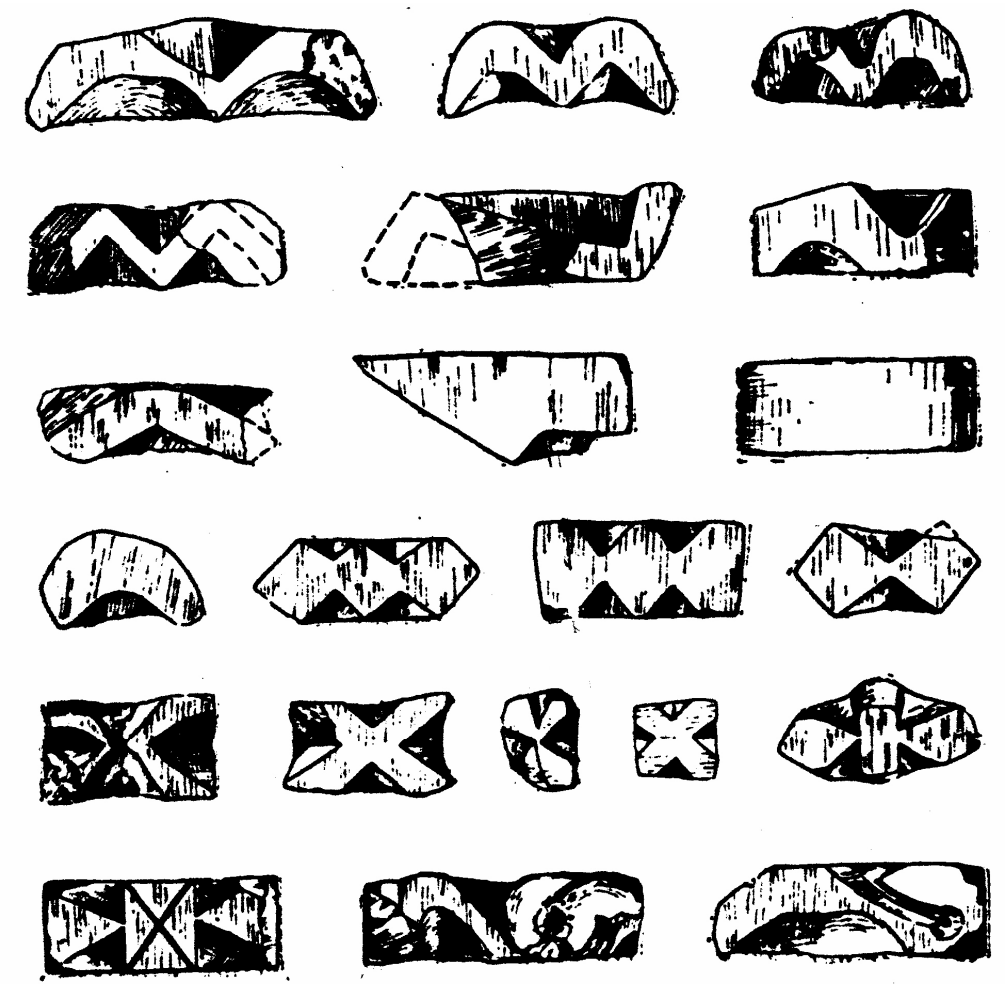
kalıntılarını gördüğümüz 11-12. yüzyıla ait olan cami, daha önceden yapılmış olan başka bir caminin üzerine tamamıyla yeniden inşa edilmiş olabilir veya daha önceden inşa edilmiş olan ulu cami şehrin başka bir yerinde yer almaktaydı. Fakat arkeolojik kalıntılardan dolayı ilk düşünce daha akla yatkın gelmektedir.

Şekil 2.110 Sapol Tepe Camisi kalıntılarının planı
(E. V. Rtveladze-E. A. Arşavskaya-K. A. Abdullaev)

Şekil 2.111 Sapol Tepe Camisi kalıntılarının planı
(S. Hmelnitskiy/E. V. Rtveladze-E. A. Arşavskaya-K. A. Abdullaev)

Şekil 2.112 Sapol Tepe Camisi tuğladan süslemeleri
(E. V. Rtveladze-E. A. Arşavskaya-K. A. Abdullaev)

2.3.5 Kavat Kale Ulu Camisi

Cami kalıntıları, Özbekistan'ın kuzeyinde Harezm'de Karakalpakistan bölgesinde yer alan Biruni yerleşiminin 20 km. kuzeybatısında yer alan eski Kavat Kale yerleşiminin (Şekil 2.113) içinde ve güneyinde yer almaktadır (Şekil 3.45).

Cami kalıntıları, N. N. Vakturskaya, O. A. Vişnevskaya, G. N. Kuroçkin, S. B. Gultov, E. V. Deyanova ve E.E. Nerazik tarafından yapılan kazılarla ortaya çıkartılmış ve incelenmiştir (Vakturskaya ve Vişnevskaya, 1959, 151-155; Kuroçkin vd., 1975, 502; Kuroçkin ve Nerazik, 1976, 529-530). S. Hmelnitskiy (1996a, 84-86) eski incelemeleri değerlendirerek caminin restitüsyon planını yapmıştır.

Kalıntılardan (Şekil 2.115-116), caminin çok ayaklı iki büyük mekandan meydana geldiği anlaşılıyor. Bu mekanlar, kuzeyden güneye doğru sıralanmaktadır. Kalıntılardan, bu mekanlardan kuzeyde olanı güney mekanına göre daha büyük gözükmektedir

Mihrabın yer aldığı güney bölümü 11 x 14 m. ölçüsündedir. Mihrap nişi güney duvarının ortasında yer almaktaydı. Mekanın içinde, toplam 12 sütun kaidesi kalıntısı tespit edilmiştir (Şekil 2.114). Bu ayak kaideleri mihraba paralel üç sıra, dikine dört sıra oluşturmaktadır. Mihraba paralel her sıra da dört, dikine her sıra da ise üç sütun kaidesi yer almaktadır. Böylece mekanın içinde enine dört, dikine beş nef sırası oluşmaktadır. Kaideler gri mermerden ve kum taşından yapılmıştır. Bunlar basamaklı piramid şeklini andırmaktadır. Bunlardan biri de yuvarlak formdadır. Kare planlı kaideler, 50 cm. ölçüsünde olup 40 cm. yüksekliğindedir. Caminin duvarları 105 x 60-75 cm. pahsa bloklardan, 25-29 x 25-29 x 4-5 cm. kerpiçlerden ve 25 x 25 x 5 cm. tuğlalardan yapılmıştır. Harç olarak da kil kullanılmıştır. Cami içinde, 27 cm. ölçüsünde kare tuğlalar da tespit edilmiştir. Caminin döşemesi kilden yapılmıştır. Muhtemelen kaidelerin üzerinde ahşap sütunlar yükseliyordu. Caminin üzeri kil sıvalı kamışlardan (saz) yapılmış ahşaptan bir örtüyle kaplıydı. Güney mekanından kuzey mekanına aradaki bir kapıyla geçilmekteydi. Caminin kuzey bölümünde, 21.20 m. uzunluğa sahip bir mekan daha bulunmaktadır. Bu bölümde, üç adet taştan kaide tespit edilmiştir (Vakturskaya ve Vişnevskaya, 1958, 151-153; Kuroçkin vd., 1975, 502; Kuroçkin ve Nerazik, 1976, 529-530; Hmelnitskiy, 1996a, 84-85).

Muhtemelen kuzey mekanı da çok ayaklı bir düzene sahipti. Muhtemelen bu mekan da ahşap sütunlarla taşınan ahşap örtüyle kaplanmıştır. S. Hmelnitskiy (1996a, 85) kalıntılara dayanarak yaptığı tahmini restitüsyon planında, kuzey bölümünde enine 6 sütun sırası olabileceğini düşünmektedir. Her sırada da dörder ayak göstermektedir (Şekil 2.117).

Caminin batı cephesinde, sundurmalı avlu yer almaktaydı. Burada yapının tek kapısı oymalı alabastrla süslenmiştir. Avlu tarafında tespit edilmiş olan kalıntıların bir hastahaneye ait olabileceği ihtimali üzerinde durulmaktadır. Cami ve hastahane kalıntıları, kalenin güneyinde büyük bir kompleksin varlığını işaret etmektedir. Araştırmacılar, kazılarda bulunmuş olan arkeolojik çeşitli objelerden (özellikle Harezmşah Muhammed ibn Tekeş adına (1200-1219/20) basılmış olan sikke dikkate değerdir) caminin bölgede hakimiyet kuran Harzemşahlar devrinde 12. yüzyıl veya 13. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olabileceğini düşünmektedir. Muhtemelen 1220-1221 tarihlerinde Moğol işgaliyle cami terk edilmiştir. (Vakturskaya ve Vişnevskaya, 1958; Kuroçkin vd., 1975; Kuroçkin ve Nerazik, 1976; Hmelnitskiy, 1996a, 84).

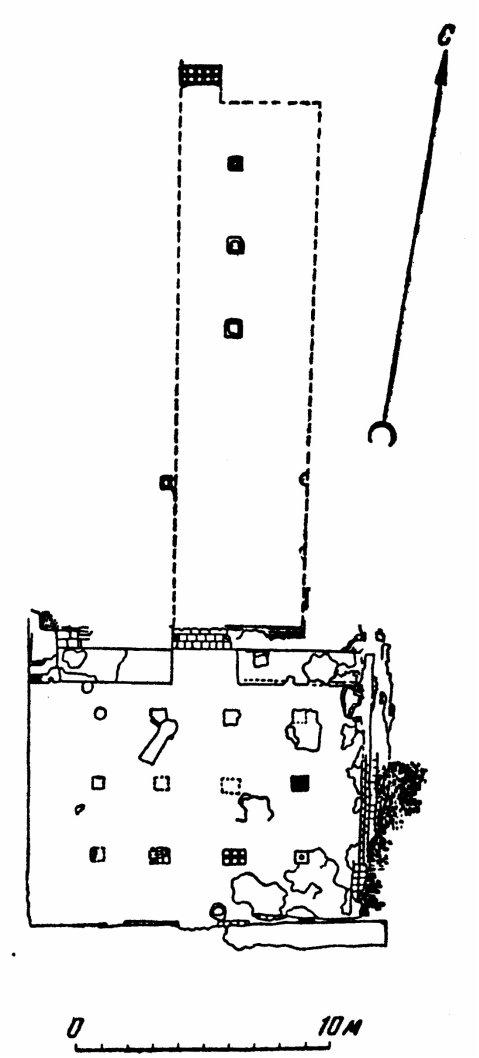
Çok ayaklı tipte olan cami, iki bölümlü şemasıyla Orta Asya cami mimarisinde ilginç bir örnektir.

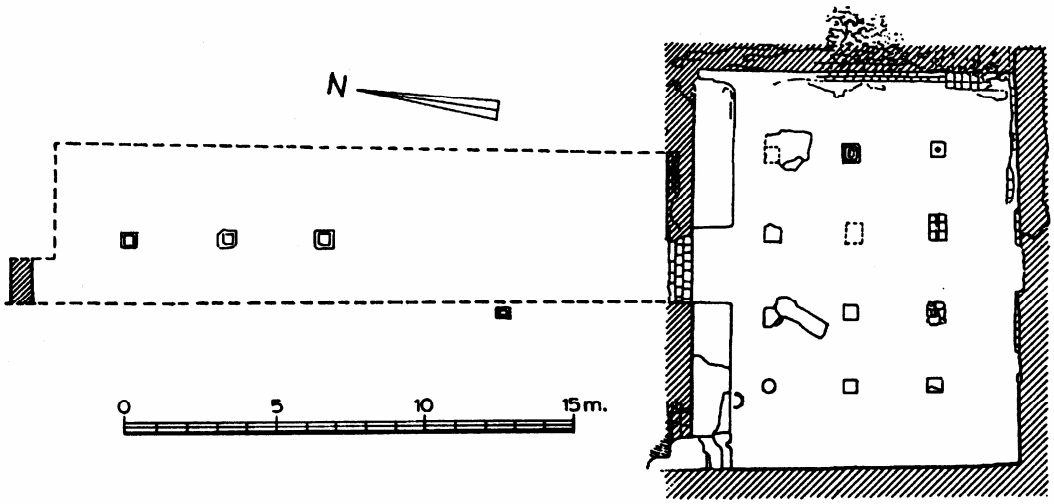
Şekil 2.113 Kavat Kale yerleşiminin kalıntıları (İ. Çeşmeli)

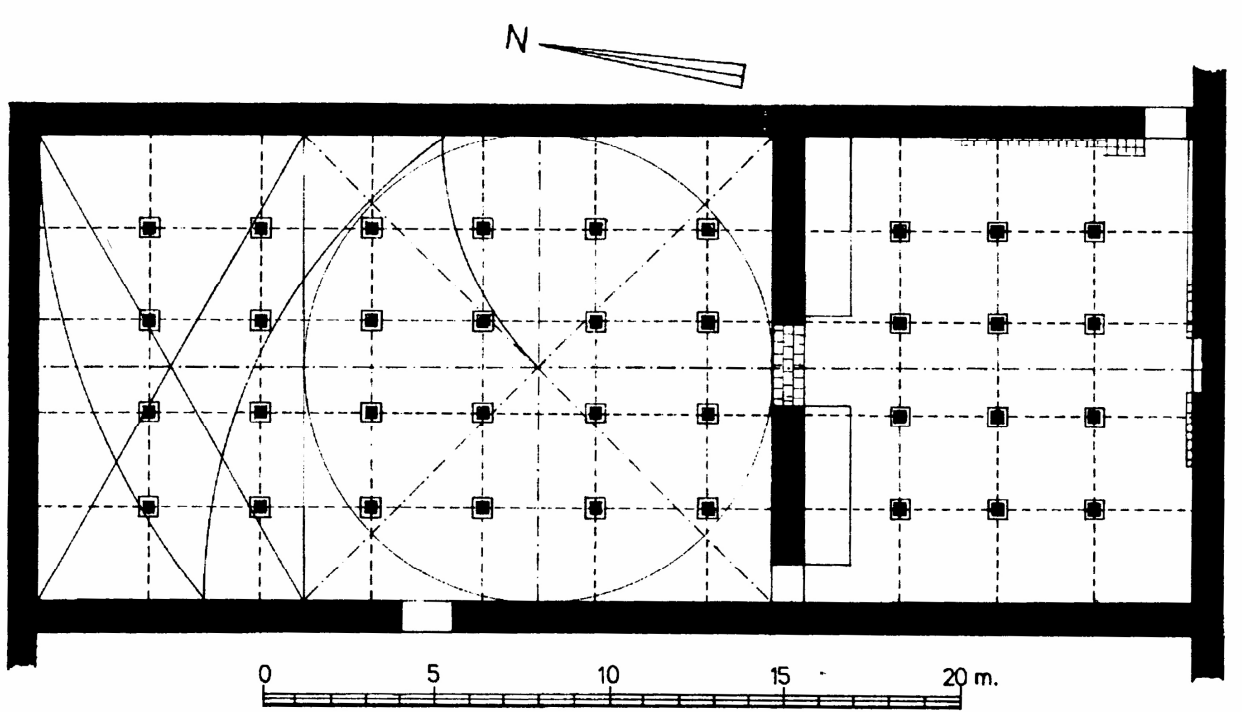
Şekil 2.114 Kavat Kale Camisi kalıntıları (N. N. Vakturskaya-O. A. Vişnevskaya,)

Şekil 2.115 Kavat Kale Camisi planı (N. N. Vakturskaya-O. A. Vişnevskaya,)

Şekil 2.116 Kavat Kale Camisi kalıntılarının planı
(N. N. Vakturskaya-O. A. Vişnevskaya/S.Hmelnitskiy)

Şekil 2.117 Kavat Kale Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

2.4 Üç Bölümlü Cami Tipolojisi

Üç bölümlü camiler daha çok Orta Asya mimarisine has bir tipolojik grup oluşturmakla birlikte diğer İslami coğrafyalarda da az da olsa görülmektedir. Orta Asya'da bu tarz camilerin inşası Moğollar öncesinde ağırlık kazanmış ve özellikle 11-13. yüzyılda gelenek haline gelmiştir. Fakat bu devirden sonra seyrek de olsa bu tipte camilerin yapımına devam edilmiştir. Tuğla, kerpiç veya taştan yapılmış olan üç bölümlü camiler genel olarak, dikdörtgen planlı bir alanı kaplayan mekanların üç birime ayrılma esasına dayanmaktadır.Genel olarak üç birimden meydana gelen camiler kendi içinde farklı mimari özellikler taşımaktadır. Bu tipte yapılar bazen üç ayrı birimden oluştuğu gibi bazen de kemerler vasıtasıyla üç birime ayrılan yapının içinde mekansal bir bütünlük kazanılmaya çalışılmıştır. Orta Asya'da günümüze ulaşan camilerden Dihistân Namâzgâh Camisi, Hakîm el-Tirmizi Camisi, Tirmiz 13 Nolu Yapı (Cami), Nisa Namâzgâh Camisi, Hoca İsa Cami-Türbesi, Hoca Sarboz Camisi, Talhatan Baba Camisi, gibi yapılar değişik mimari özellikler göstermelerine karşın her bir cami özde üç bölümlü mekandan meydana gelmiştir. Bu camilerden Dihistân, Nisa ve Talhatan Baba camileri, namâzgâh olarak yapılmış olup önlerinde avluları bulunmaktadır. Üç bölümlü camileri kendi içinde mimari özelliklerine göre gruplayabiliriz. 1- Eyvanlı üç bölümlü camiler (Nisa Namâzgâh Camisi ve Tirmiz 13 Nolu yapı "cami") 2- Eşit birimli üç bölümlü camiler (Hoca İsa Cami-Türbesi ve Hâkim el-Tirmizi Camisi) 3- Merkezi üç bölümlü camiler (Dihistân Namâzgâh Camisi, Talhatan Baba Camisi ve Hoca Sarboz Camisi). Birinci grupta, yapının merkezinde üzeri tonozla örtülü eyvanlı bir mekan yer almaktadır. Dikdörtgen planlı eyvanlı mekanın yan kanatlarında birer kare planlı mekan bulunmaktadır. Bu yan mekanların üzeri tonozla veya kubbe ile örtülüdür. İkinci grupta, dikdörtgen planlı yapıların iç mekanları, kemerler, duvarlar ve üst örtüler vasıtasıyla üç eşit kare birime ayrılmaktadır. Bu üç eşit kare birimin her birinin üzeri birer kubbe ile örtülüdür. Bu tip camilerde bazen ana cephe, üç eşit kemer açıklığından oluşmaktadır (Hâkim el-Tirmizi Camisi). Üçüncü grupta, dikdörtgen planlı yapıların ortasında oluşan kare alanların üzerinde, merkezi bir kubbe yer almaktadır. Üçüncü gruptaki bazı yapılarda, merkezi kubbeli alan, kemerler vasıtasıyla tonozlu yan bölümlerle bütünlük sağlanmaktadır (Talhatan Baba ve Hoca Sarboz camileri). Bu grubun bazı yapılarında ise merkezi kubbeli alan tonozlu yan bölümlerden duvarlar vasıtasıyla ayrılmaktadır (Dihistân Namâzgâh Camisi). Genellikle şehirlerin dışında inşa edilen üç bölümlü camiler ağırlıkta olarak Kuzey Horasan (Güney Türkmenistan) ve Surhanderya (Güney Özbekistan) bölgeleri içinde görülmektedir. Üç bölümlü camilerin kökeni, muhtemelen geçmişi İslam öncesine kadar dayanan, prestiji ve kutsallığı olan geleneksel üç bölümlü dini ve sivil mimaride yatmaktadır (Çeşmeli,2005c, 50).

2.4.1. Nisa Namâzgâh Camisi

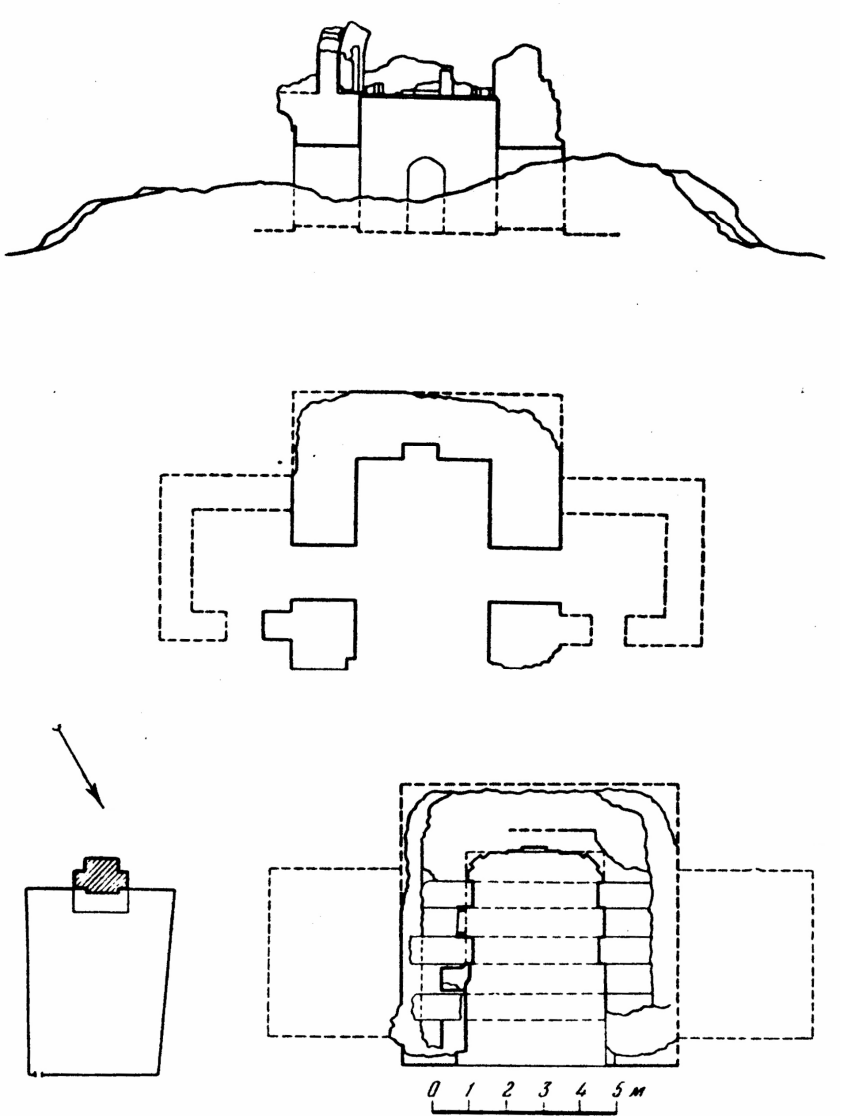
Cami kalıntıları, Türkmenistan'nın güneyinde Aşkabat Şehri'nin kuzeybatısında yer alan eski Nisa Şehri'nin rabad surlarının dışında ve güneyinde yer almaktadır (Şekil 3.53).

Bu cami üzerinde G. A. Pugaçenkova (1958a, 267-268) ve B. D. Koçnev (1976, 16-17, 35-36) incelemelerde ve kazılarda bulunmuşlardır. S. Hmelnitskiy (1996a, 94-95) eski incelemeleri yeniden değerlendirmiştir.

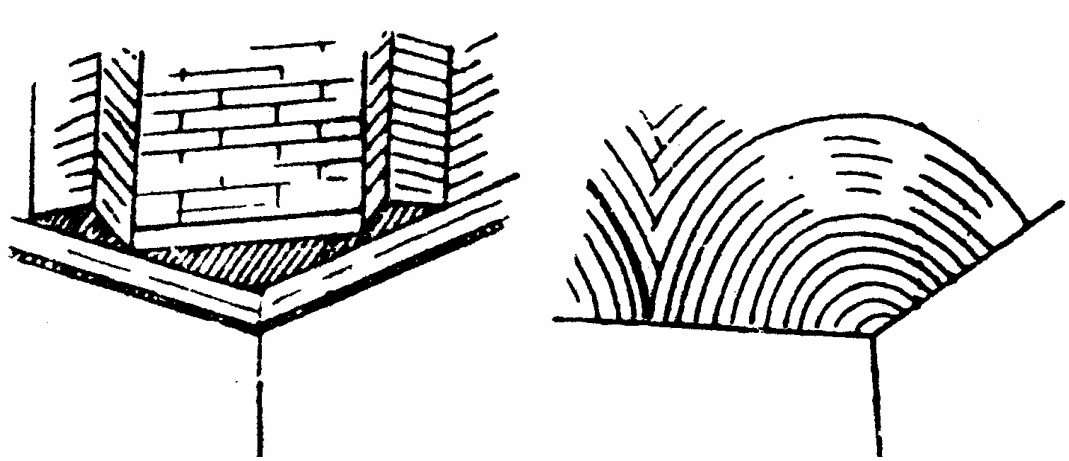
Kalıntılardan anlaşıldığına göre cami, üç bölümlü tipte bir yapıdır (Şekil 2.118). Yapı 15.60 x 7.80 m. ölçülerindedir. Cami kuzeydoğu güneybatı ekseninde yer almaktadır. Caminin dikdörtgen planlı mihrabı, güneybatı duvarının ortasında bulunmaktadır. Üç bölümden oluşan caminin mihrap nişinin olduğu orta mekanı dikdörtgen planlıdır. Kuzeydoğu yönünde direk geniş bir avluya açılan bu ortadaki bölüm, eyvanlı mekandan oluşmaktadır. Bu eyvanlı mekanın iki yanındaki birer açıklıkla, kare planlı mekanlara (2.70 x 2.70 m.) geçilmektedir (Şekil 2.120). Bu kare mekanların kuzeydoğu duvarlarındaki birer açıklıkla avluya çıkılmaktadır. Caminin orta bölümü, yan bölümler arasında kuzeydoğu ve güneybatı yönlerinden çıkıntı yapmaktadır. Caminin orta bölümü olan eyvanlı mekandan muhtemelen geniş bir kemerle kuzeydoğu yönündeki avluya açılmaktaydı. Caminin yan mekanlarının üzeri "belhi" denilen tonozla örtülüydü (Şekil 2.119). Ortadaki 3.80 m. genişliğindeki eyvanlı mekanın üzeri de tonozla örtülüydü. Tonozun bitim yeri (güneybatı yönünde) yarım yuvarlak tonoz şeklini almakta ve bu kısımda tonoza trompla geçilmektedir. Yapının duvarları, Kopet dağından getirilmiş olan moloz taşlarla alabastr harcıyla örülmüştür. Üst örtüler 20 x 20 x 4 cm. ölçüsündeki tuğlalardan yapılmıştır. Tuğlalar alabastr harcıyla örülmüştür. Caminin önündeki avlu, 80 x 100 m. ölçüsündedir (Pugaçenkova, 1958a, 267-268; Koçnev, 1976, 35).

G. A. Pugaçenkova'ya (1958a, 268) göre yapı, arkeolojik verilerden dolayı 11-12. yüzyılda inşa edilmiştir. B. D. Koçnev (1976, 35) ise, yaptığı incelemelerde bulduğu kalıntılar ışığında caminin 11. yüzyılda kerpiç ve tuğladan inşa edildiğini daha sonra 13-14. yüzyılda caminin yeniden duvarları taştan, üst örtüsü tuğladan malzemeyle yapıldığını belirtmektedir. 11. yüzyıldaki caminin planının belirsiz olduğunu kaydetmektedir.

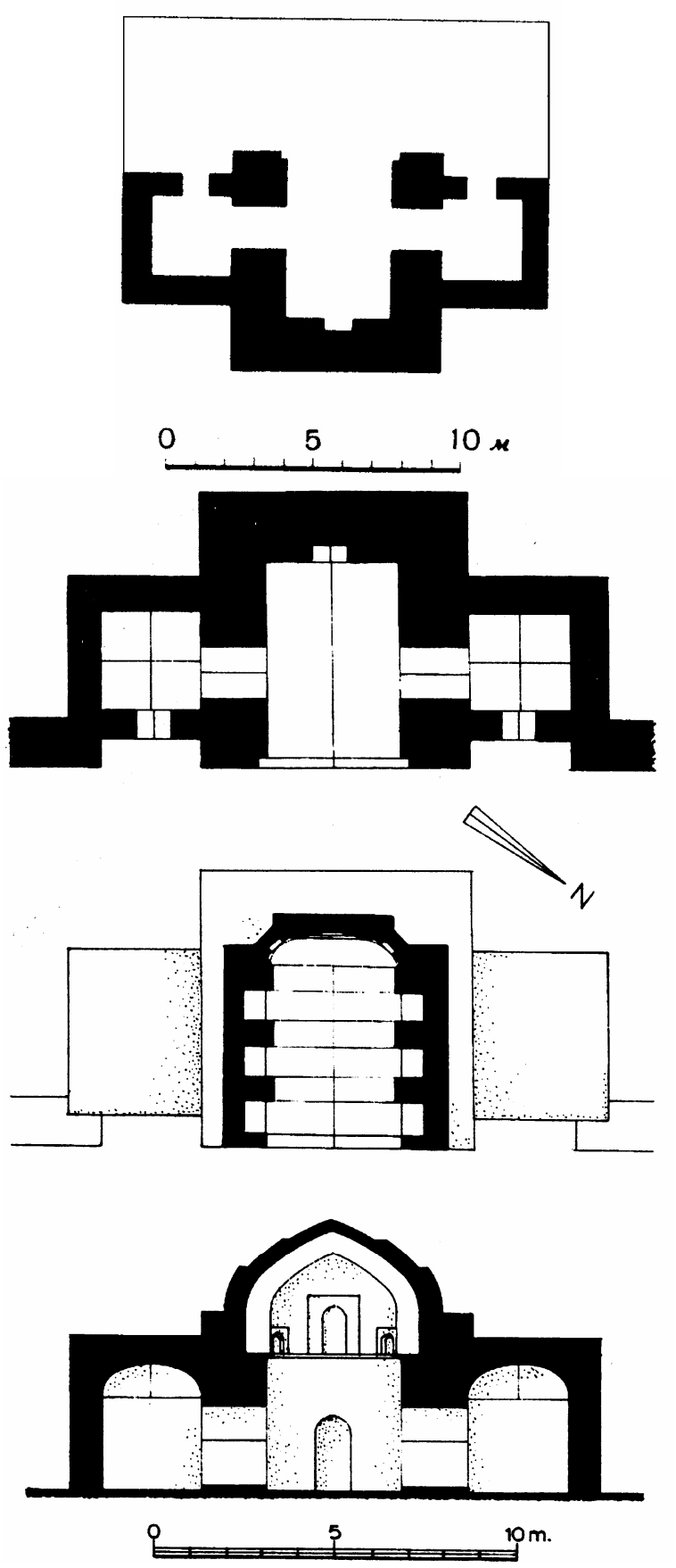
Önünde geniş bir avlusu olan ve bir namâzgâh fonksiyonu gören bu cami, muhtemelen kaynağını, İslamiyet öncesi ve sonrasında bölgede görülen avluya açılan eyvanlı üç bölümlü mekanlara sahip geleneksel dini ve sivil mimariden almış gözükmektedir. Eyvanlı üç bölümlü tipte olan bu cami kalıntısı muhtemelen mimari şeması açısından 11-12. yüzyılda inşa edilmiştir.

Şekil 2.118 Nisa Namâzgâh Camisi kesiti, planı, genel planı ve üst örtüsünün iz düşümü (G.A. Pugaçenkova)

Şekil 2. 119 Nisa Namâzgâh Camisi trompu (solda) ve "belhi" denilen tonozu (sağda) (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.120 Nisa Namâzgâh Camisi alt ve üst bölümlerin restitüsyon planları ile caminin restitüsyon kesiti (G. A. Pugaçenkova/S. Hmelnitskiy)

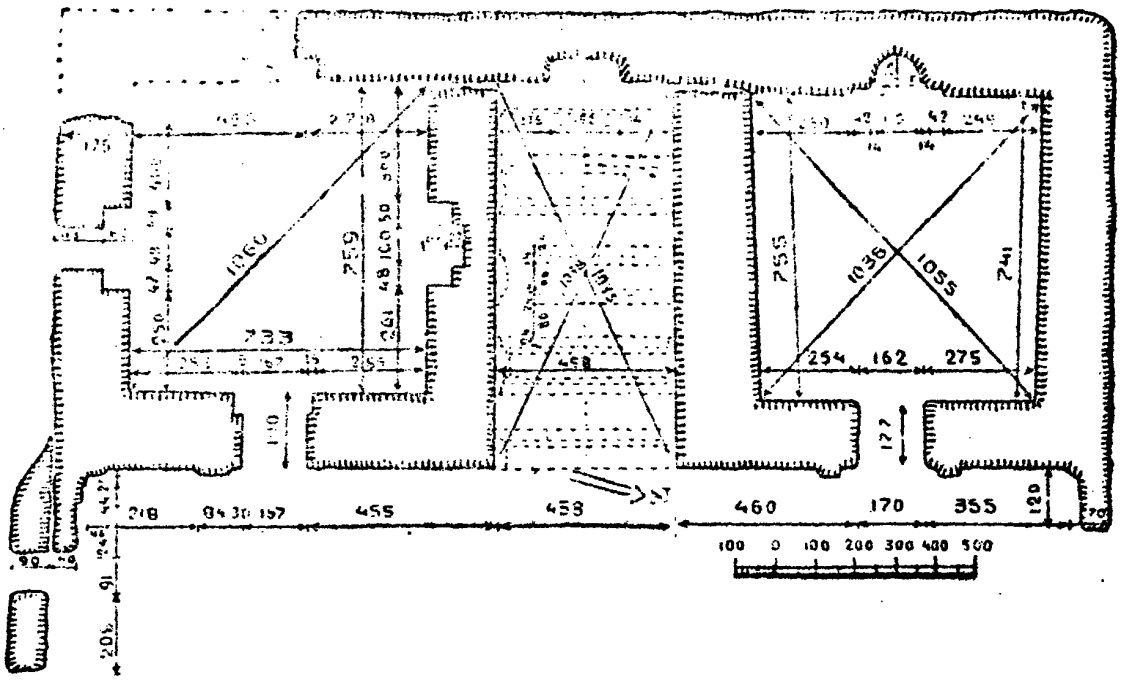
2.4.2 Tirmiz 13 Nolu Yapı (Cami)

Cami kalıntıları, Özbekistan'ın güneyinde Surhanderya bölgesinde yer alan Tirmiz Şehri yakınlarında eski Tirmiz Şehri harabelerinde yer almaktadır. Bu cami kalıntıları üzerinde 1938 yılında N. M. Baçinskiy (1945, 206, 216-218) incelemelerde bulunmuştur. Bu incelemeleri S. Hmelnitskiy (1996a, 105-106) yeniden değerlendirmiş ve yapı kalıntısının restitüsyon planını gerçekleştirmiştir.

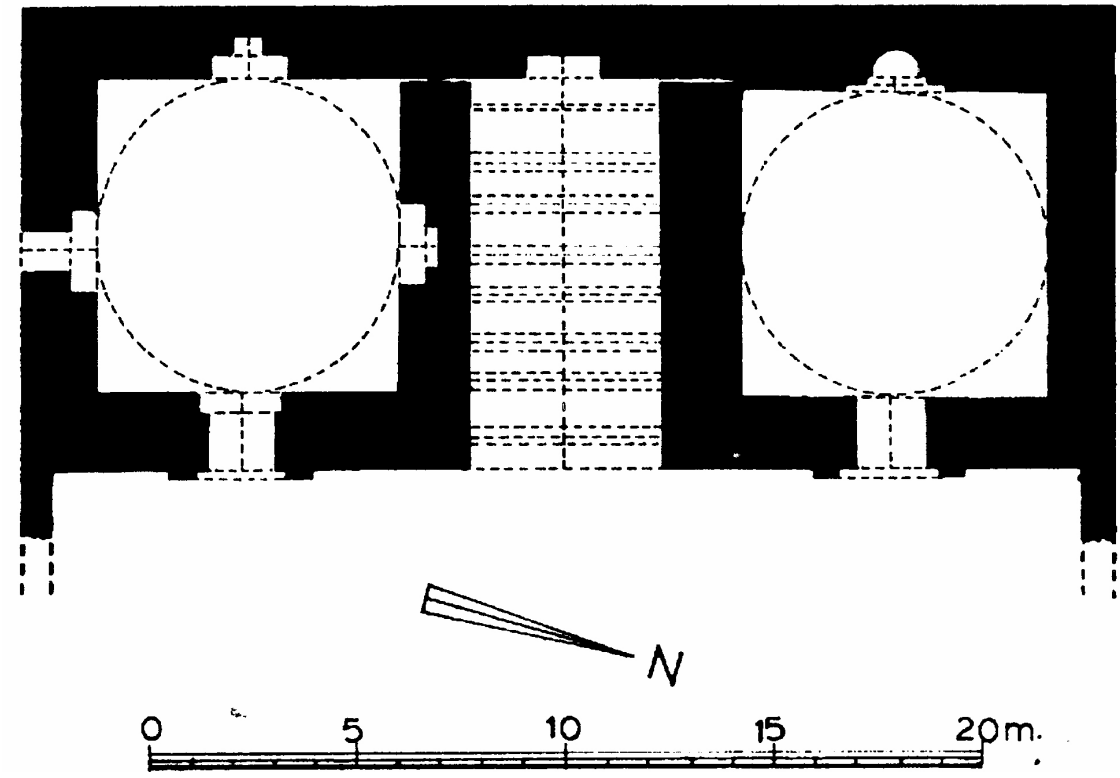
Cami kalıntısı güneybatıya doğru kıbleye yönelmiştir. Avlunun güneybatı bölümünde yer alan cami, kalıntılardan anlaşıldığı üzere üç bölümlü tipte bir yapıdır (Şekil 2.121). Ortada tonozlu bir eyvan yer almaktadır. Bu eyvanlı mekanın iki yanında, birer kare planlı mekan bulunmaktadır. Ortadaki tonozlu eyvanlı mekan, 4.58 x 9.55 m. ölçüsündedir. Yapının merkezinde yer alan eyvanlı mekanın güneybatı duvarının ortasında bir mihrap nişi yer almaktadır. Eyvanın tonozu, araları kapatılmış enine beş kemerden meydana gelmektedir.Genişliği 1.46 m. olan bu kemerler konsollara oturtulmuştur. Eyvanın solunda (güney) bulunan mekan 7.33 x 7.59 m. ölçüsünde, sağındaki (kuzey) kare planlı mekan ise 7.55 x 7.41 m. ölçüsündedir. Bu kare planlı yan mekanların üzeri muhtemelen sivri kemerli tromplarla geçilen kubbe ile örtülüydü. Kare planlı mekanların kuzeydoğu duvarlarının ortasında, birer kapı yer almaktadır. Ayrıca soldaki (güney) mekanın güneydoğu duvarının ortasında da bir nişin içinde kapı açıklığı bulunmaktadır. Bu soldaki mekanın güneybatı ve kuzeybatı duvarlarının ortasında, iki kademeli birer niş yer almaktadır. Bu nişlerden, kıble yönünde güneybatı duvarında yer alan muhtemelen mihrap olarak kullanılıyordu. Bu mihrap nişi kuzeydoğudaki kapının karşısında yer almaktadır. Sağdaki (kuzey) mekanın kuzeydoğudaki kapısının tam karşısında, güneybatı duvarının ortasında yarım dairesel planlı bir niş yer almaktadır. Bu niş de muhtemelen mihrap olarak kullanılmaktaydı. (Şekil 2.122). Bu yapı kalıntısı kerpiç ve pahsadan (dövülmüş balçık) inşa edilmiştir. Kerpiç boyutları 27 x 27 x 5 cm. ölçüsündedir. (Baçinskiy, 1945, 216-218; Hmelnitskiy, 1996a, 105-106).

Bu cami bağımsız üç bölümden meydana gelmesi açısından ilginçtir. Belki de önceleri bu yapıda sadece ortadaki eyvanlı mekan cami olarak kullanılıyordu ve yandaki mekanlarda sivil amaçlı kullanılıyordu (Hmelnitskiy, 1996a, 105). Fakat caminin yazlık (eyvanlı mekan) ve kışlık (kapalı yan mekanlar) olarak da düzenlenmiş olabileceğini düşünebiliriz. Bu üç bölümlü cami, Sultan Saadet Külliyesi'nde (Tirmiz/Özbekistan) yer alan ve her iki yanında birer kare planlı kubbeli türbe yapılarının (11-12. yüzyıl) olduğu eyvanlı bölüme benzemektedir. Ayrıca bu 13 nolu yapı kalıntısı, Güney Tacikistan'da Kubâdiyân bölgesinde bulunan 11-12. yüzyıla tarihli Hoca Meşhed Külliyesi'nde, her iki yanında birer kubbeli, kare planlı cami ve türbe mekanlarının olduğu eyvanlı bölüme de benzemektedir. Sistan (Güney

Afganistan) bölgesindeki 11-12. yüzyıl sivil yapılarında da konumuz olan camiye yakından benzer, eyvanlı üç bölümlü mekanlarla da karşılaşmaktayız. Yapının eyvanlı tonozundaki konstrüksiyon Tirmiz'deki Kırk Kız Sarayı'ndaki (9. yüzyıl) kemerli tonoza benzemektedir. Bu durumunda yapının ilk tarihlendirilmesi için bir ipucu olabileceği düşünülmektedir (Hmelnitskiy, 1996, 105-106). Tirmiz 13 Nolu yapı genel hatlarıyla Nisa Namâzgah Camisi'ne benzerlik göstermektedir. Cami 11-12. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Hmelnitskiy, 1996, 105). Muhtemelen cami, mimari kompozisyonu açısından 11-12. yüzyılda inşa edilmiştir. Bu cami kalıntısı muhtemelen yerel ve çevre mimaride (özellikle sivil mimaride) geleneksel olarak görülen eyvanlı üç bölümlü mekanlardan kaynaklanmıştır. Mimari kompozisyonu açısından Tirmiz 13 Nolu Yapı (Cami), eyvanlı üç bölümlü tipte bir camidir.

Şekil 2.121 Tirmiz 13. No'lu yapı (cami) (N. M. Baçinskiy)

Şekil 2.122 Tirmiz 13. No'lu yapının (cami) restitüsyon planı (N.M.Baçinskiy/S.Hmelnitskiy)

2.4.3 Hoca İsa Cami-Türbesi

Hoca İsa olarak bilinen cami-türbe Güney Özbekistan'da Surhanderya bölgesinde Tirmiz yakınlarındaki Şirabad'ın 6 km. güneydoğusunda bulunmaktadır.

Yapı üzerinde D. N. Logofet, 1945 yılında V. L. Voronina (1950, 85-89), 1968 yılında Z. A. Hakimov, 1976 yılında A. Akimenko-İ. Gudkov-E. Liholetova, 1977 yılında Z. A. Arşavskaya incelemelerde bulunmuşlardır (Arşavskaya vd., 1982, 112-115).

Cami ve türbe bölümlerinden oluşmuş olan Hoca İsa yapısı (Şekil 2.123-124), dıştan 18.90 x 6.10 m. (19.30 x 6.80 m.) ölçüsünde dikdörtgen planlıdır (Şekil 2.131). Hoca İsa yapısı cami, türbe ve bir ziyaretgâhtan oluşmaktadır.

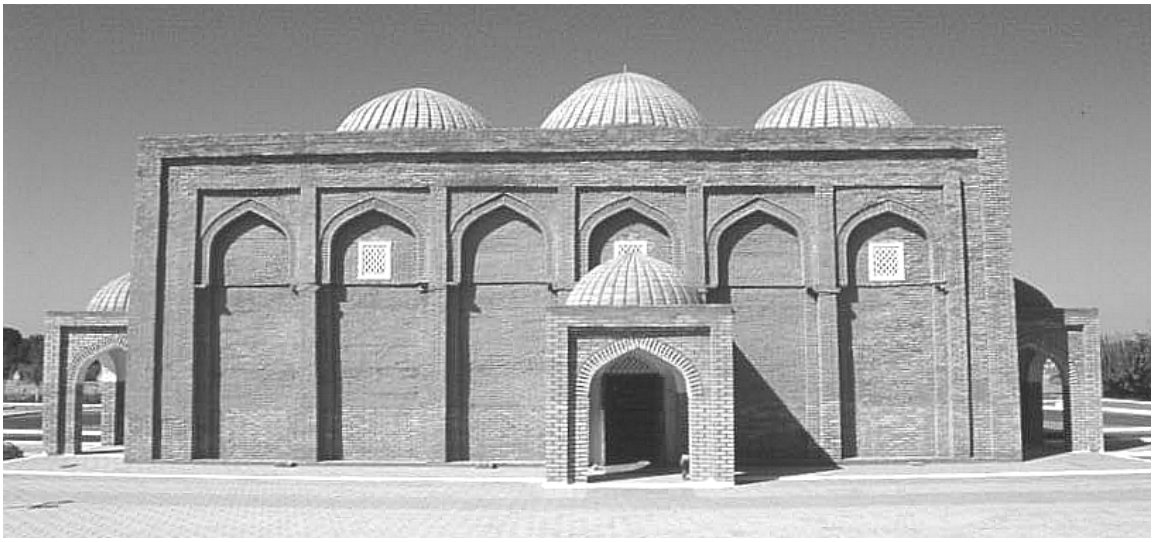
Yapının kuzey bölümünü oluşturan cami kısmı, içten 9.55 x 4.50 m. ölçüsünde olup dikdörtgen planlıdır (Şekil 2.132). Mekanın ortasından geçen sivri kemerle, cami kare planlı iki bölüme ayrılmaktadır (Şekil 2.127). Bu iki bölümü birer kubbe örtmektedir. Mihrap nişinin yer aldığı bölüm 4.40 x 4.25 m. ölçüsündedir. Batı duvarında yer alan mihrap nişi iki kademeli olup dikdörtgen planlı ve sivri kemerlidir (Şekil 2.129). Mihrap nişinin derinliği 38 cm., genişliği 83 cm. ve yüksekliği de 1.74 m. ölçüsündedir. Mihrabın karşısında doğu duvarında bir kapı bulunmaktadır. Bu kapı 1.25 m. genişliğinde, 2.40 m. yüksekliğinde ve duvar kalınlığı 80 cm. ölçüsündedir. Cami bölümünün doğu ve batı duvarlarının ortasında birer yarım ayak bulunmaktadır. Bu ayakların ortalama genişliği 95 cm.'dir. Kalınlıkları ise ortalama 35 cm. ölçüsündedir. Bu yarım ayaklardan mekanı ikiye bölen geniş sivri kemer çıkmaktadır. Sivri kemerin genişliği 3.70 m. ölçüsündedir. Kemerin döşemeden yüksekliği 3.70 m.'dir. Caminin kuzeydeki kubbeli diğer bölümü ise 4.50 x 4.25 cm. ölçüsündedir. Bu bölümün kuzey duvarının ortasında 1 m. genişliğinde, 2.10 m. yüksekliğinde ve 70 cm. duvar kalınlığına sahip bir kapı bulunmaktadır. Eski planlarda, bu bölümün doğu duvarın da bir kapı daha gösterilmektedir. Fakat bu kapı günümüzde gözükmemektedir. Muhtemelen bu kapı açıklığı sonradan örülerek kapatılmıştır. Cami bölümündeki iki kubbeye, üst köşelerde yer alan sivri kemerli tromplarla geçilmektedir (Şekil 2.133-134). Bu trompların arasında sivri kemerli nişler yer almaktadır (Şekil 2.128). Eski yapılan çizimlerde, kubbe eteğinde ve tromp içinde, basamaklı mukarnaslı süslemeler gösterilmiştir (Şekil 2.134). Fakat günümüzde bu mukarnaslar gözükmemektedir. Kubbenin yerden iç yüksekliği yaklaşık 10 m.'dir.

Hoca İsa yapısının kuzey bölümünü oluşturan caminin güneyinde kare planlı ve tek kubbeli türbe kısmına geçilmektedir. Türbeye caminin içinden güney duvarının ortasında yer alan bir kapıyla geçilmektedir. Bu kapı 1.40 m. genişliğinde, 2.27 m. yüksekliğinde ve 95 cm.

kalınlığındadır. Türbenin ortasında bir mezar sandukası bulunmaktadır. Türbe, 4.30 x 4.25 m. ölçüsünde kare planlıdır. Kare mekandan kubbeye sivri kemerli tromplarla geçilmektedir.

Türbenin güneyinde dikdörtgen planlı dar bir ziyaretgâh yer almaktadır (Şekil 2.130). Bu mekandan 1.45 m. genişliğinde 2.28 m. yüksekliğinde ve 95 cm. duvar kalınlığına sahip bir kapıyla türbeye geçilmektedir. Bu hazırlık mekanı 4.30 x 1.74 m. ölçüsündedir. Bu mekanın üzerini beşik tonoz örtmektedir. Bu mekanın batı duvarında bir dikdörtgen planlı mihrap nişi yer almaktadır. Bu mihrap nişi 49 cm. genişliğinde, 25 cm. derinliğinde ve 1.19 m. yüksekliğindedir. Bu ziyaretgâha dışardan güney duvarında yer alan bir kapıyla girilmektedir. Bu kapı 83 cm. genişliğinde 1.93 m. yüksekliğinde ve 75 cm. kalınlığındadır. Hazırlık mekanın içten yüksekliği 3.70 m. ölçüsündedir. Yapının cepheleri sivri kemerli ve dikdörtgen planlı nişlerle hareketlendirilmiştir (Şekil 2.126). Batı ve doğu cephelerinde altışar, kuzey ve güney cephelerin de ise birer niş bulunmaktadır. Bu nişler ortalama 1.90 m. genişliğindedir. Niş kemerlerinde tuğla aralarında kare tuğlalardan baklava motifi yapılmıştır. Tamamıyla tuğladan inşa edilmiş olan yapının tuğla ölçüsü 24-25 x 24-25 x 4.5-5 cm.'dir. Caminin kuzey ve güney cephelerinin önüne sonradan tuğladan birer kubbeli sundurma eklenmiştir (Şekil 2.125). Hoca İsa Camisi'nde gördüğümüz nişlerle hareketlendirilmiş cephe tasarımının, basamaklı mukarnasların ve figürlü tuğlacıkların benzerleri Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi (Merv/Türkmenistan/1112-13) (Pugaçenkova, 1958a, 303-310), Âstâne Baba Camisi (Kerki Türkmenistan/12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1956, s. 72-75), Talhatan Baba Camisi (Merv/Güney Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 77-110), Sultan Saadet Kuzey Türbesi (Tirmiz/Güney Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996a, 248-255), Hoca Meşhed Camisi ve Türbesi (Sayad/Güney Tacikistan/9-11. yüzyıl) (Hmelnitskiy 2001, 76-90) gibi yapılarda karşımıza çıkmaktadır.

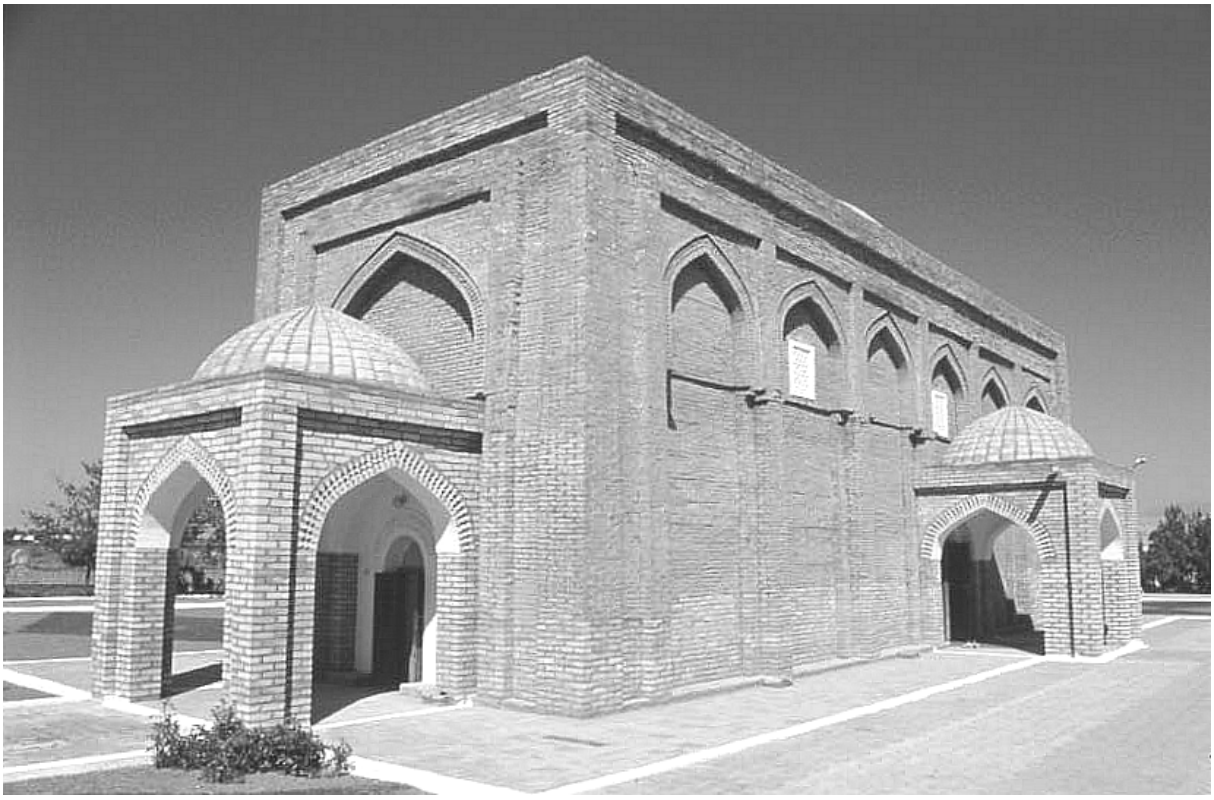
Araştırmacılar tarafından genellikle 11-12. yüzyıla yerleştirilen yapının (Arşavskaya vd., 1982, 112; Hmelnitskiy, 1996a, 246-247) genel tasarımı, tuğla ölçüsü, cephe tasarımı ve tuğla süslemesi, iç mekanda yer alan mukarnas süslemeler yapının 11. yüzyılda inşa edildiğini göstermektedir. Yapı genel şemasıyla, eşit birimli üç bölümlü tipte bir camidir. Yapı bu şemasıyla kaynağını muhtemelen üç bölümlü geleneksel mekan anlayışından almıştır. Yapının içi ve dışı günümüzde tamamıyla restore edilmiştir.

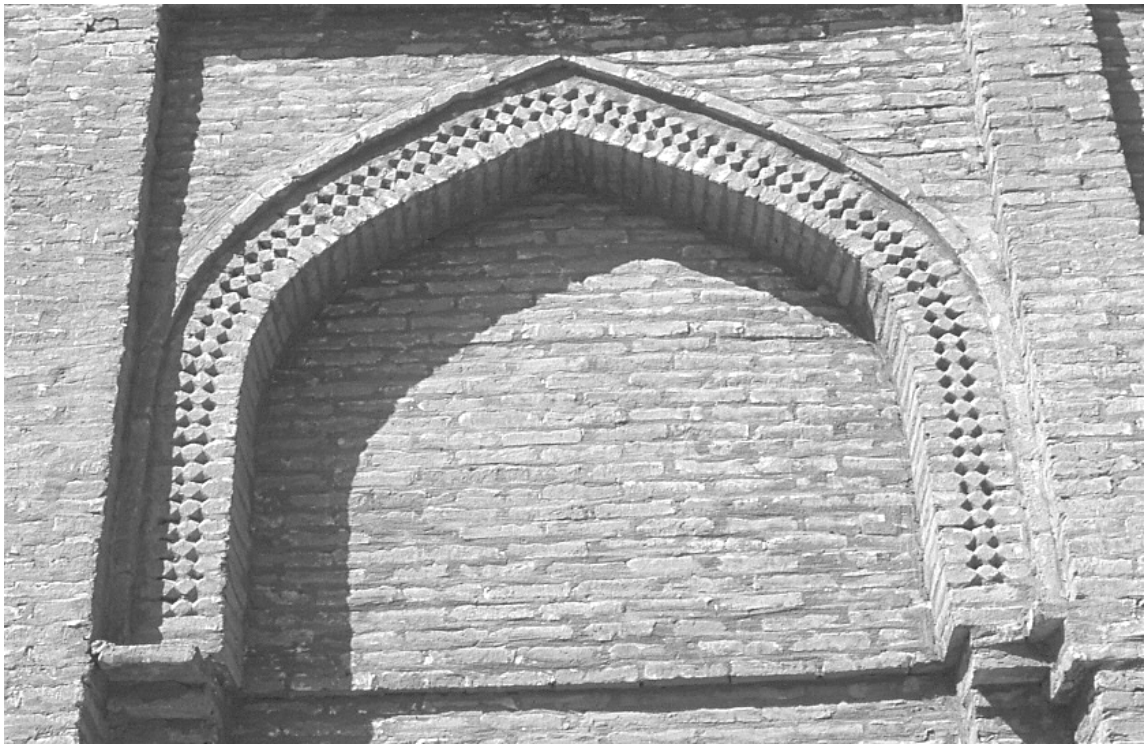
Şekil 2.123 Hoca İsa Cami-Türbesi'nin doğu yönünde ana cephesi (İ. Çeşmeli)

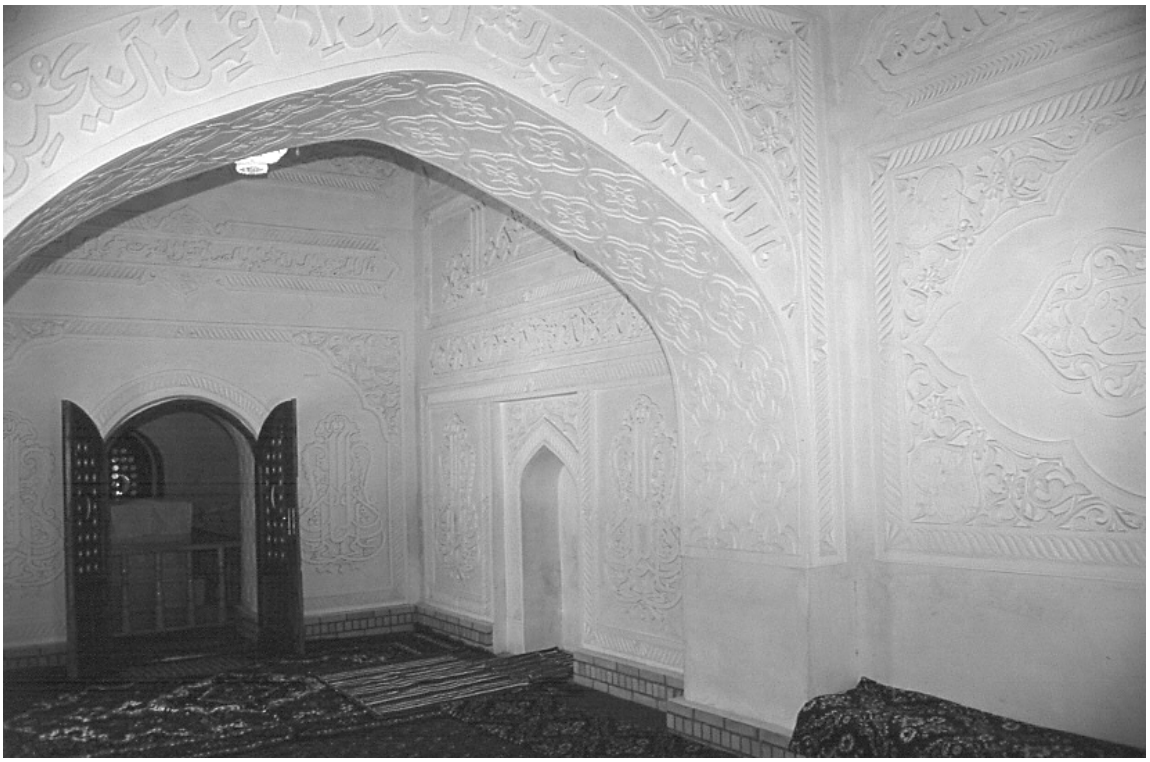
Şekil 2.124 Hoca İsa Cami-Türbesi'nin batı yönünde arka cephesi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.125 Hoca İsa Cami-Türbesi'nin güneydoğu yönünden görünüşü (İ. Çeşmeli)

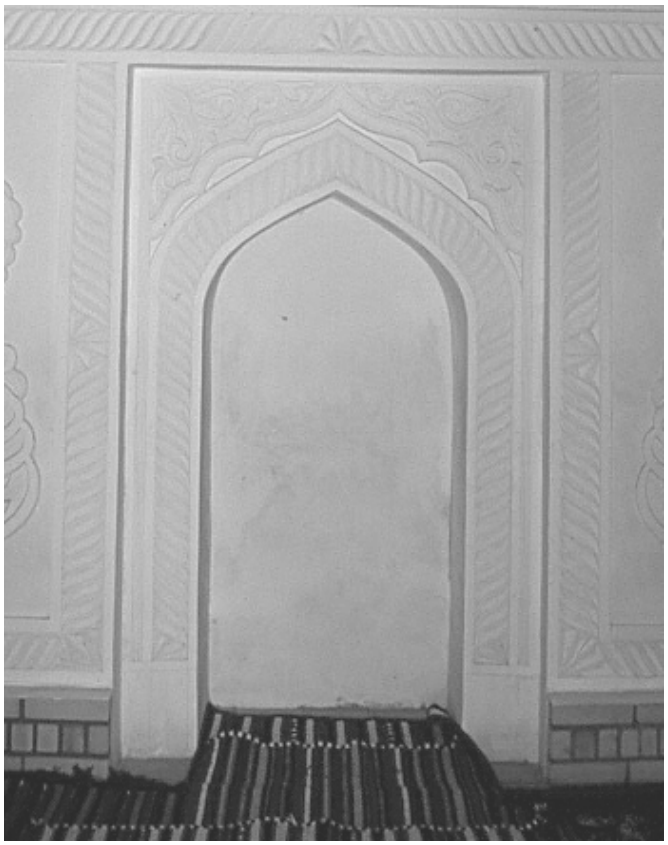
Şekil 2.126 Hoca İsa Cami-Türbesi'nin cephe nişi (İ. Çeşmeli)

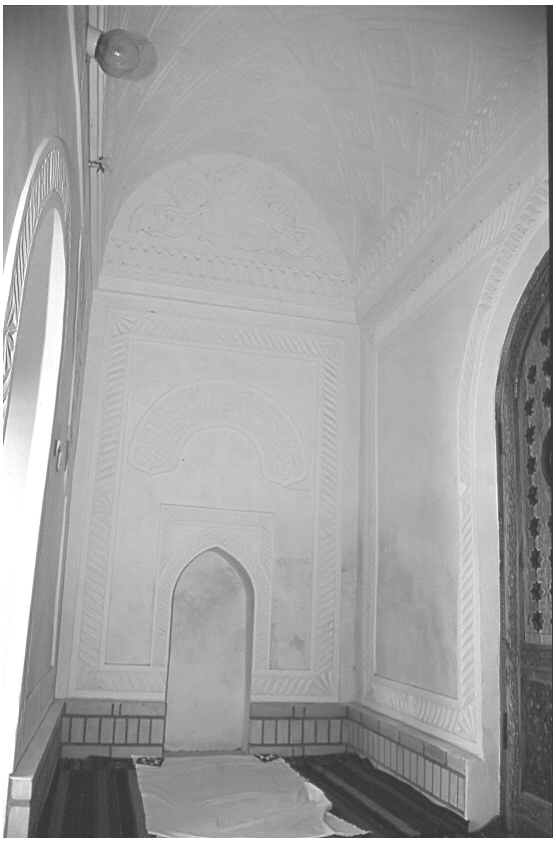
Şekil 2.127 Hoca İsa Camisi'nin iç mekanı (İ. Çeşmeli)

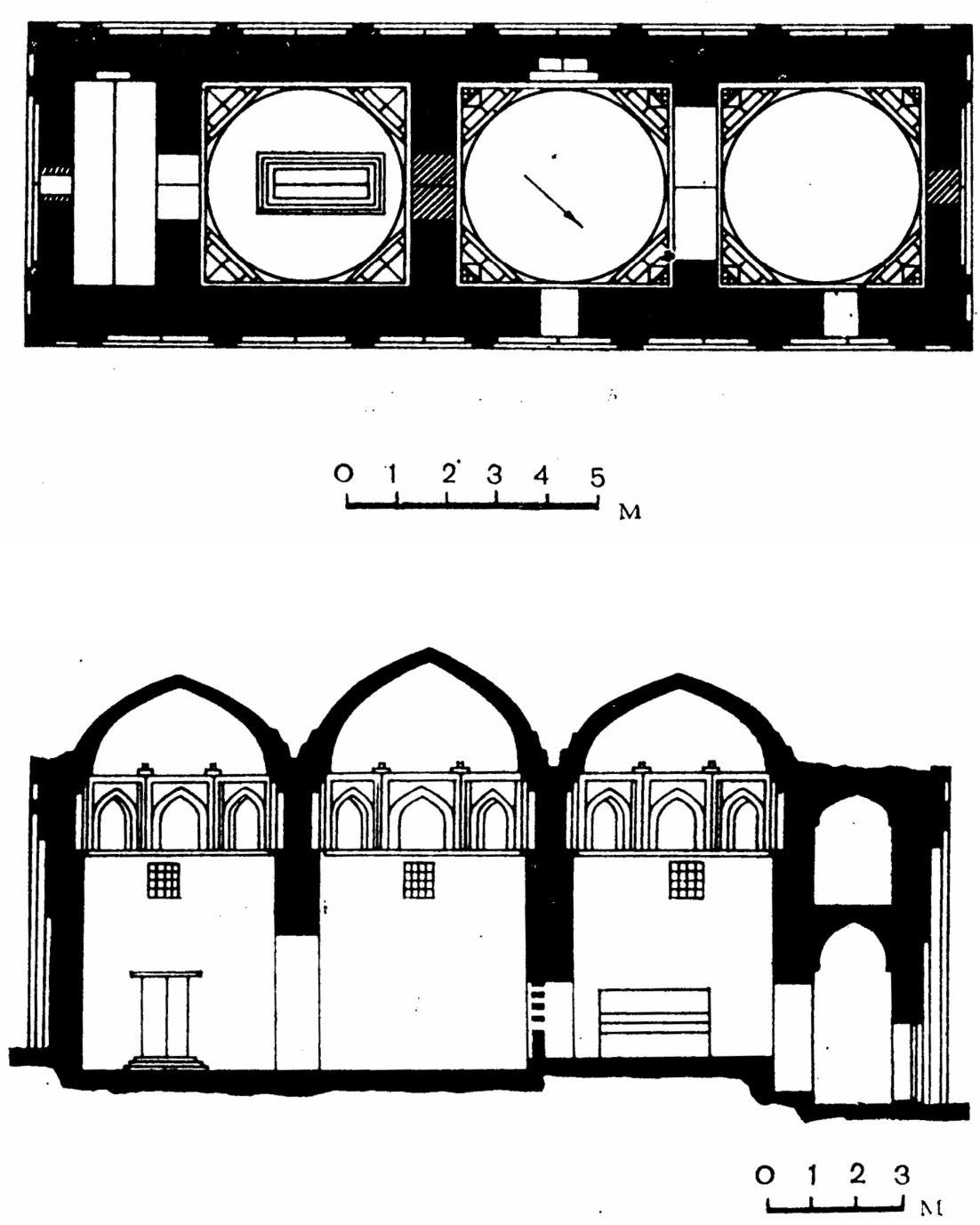
Şekil 2.128 Hoca İsa Camisi'nin kasnak bölümü ve kubbesi (İ. Çeşmeli)

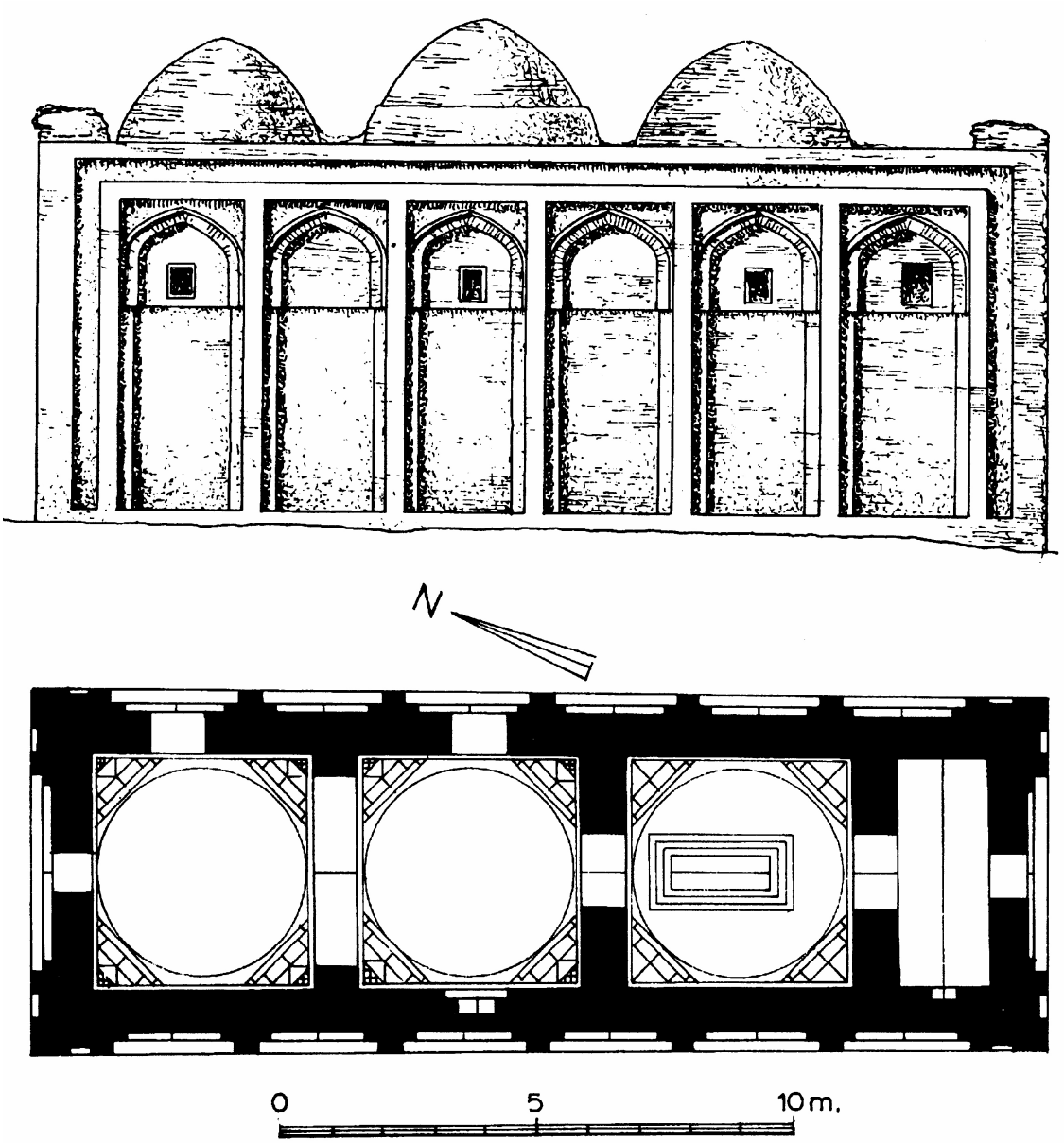
Şekil 2.129 Hoca İsa Camisi'nin mihrap nişi (İ. Çeşmeli)

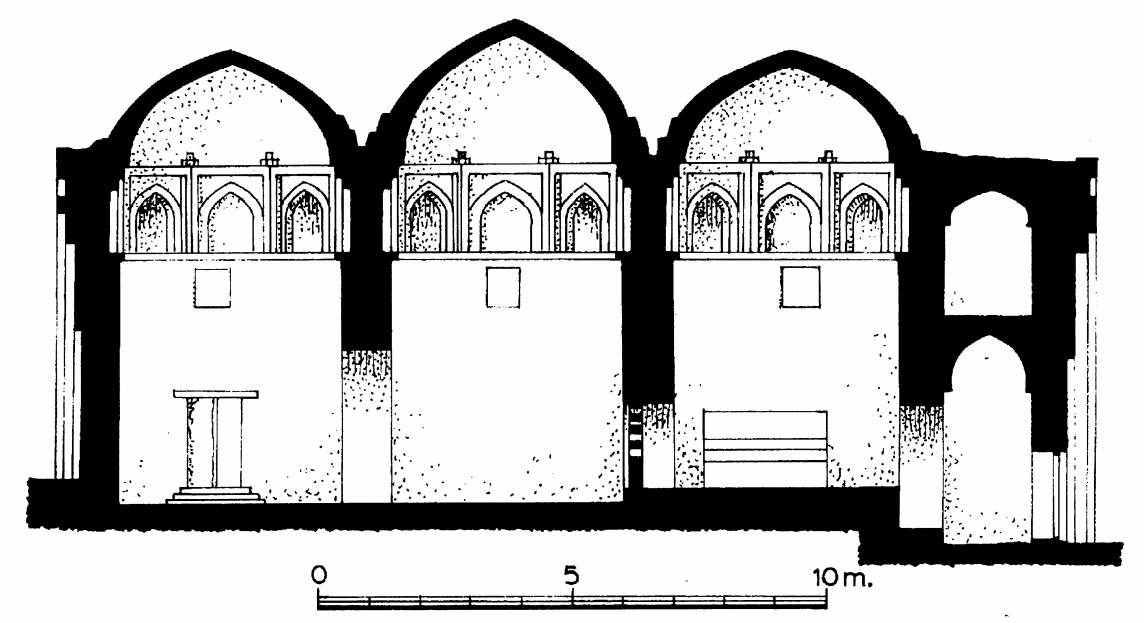
Şekil 2.130 Hoca İsa Camisi-Türbesi ziyaretgâh mekanı (İ. Çeşmeli)

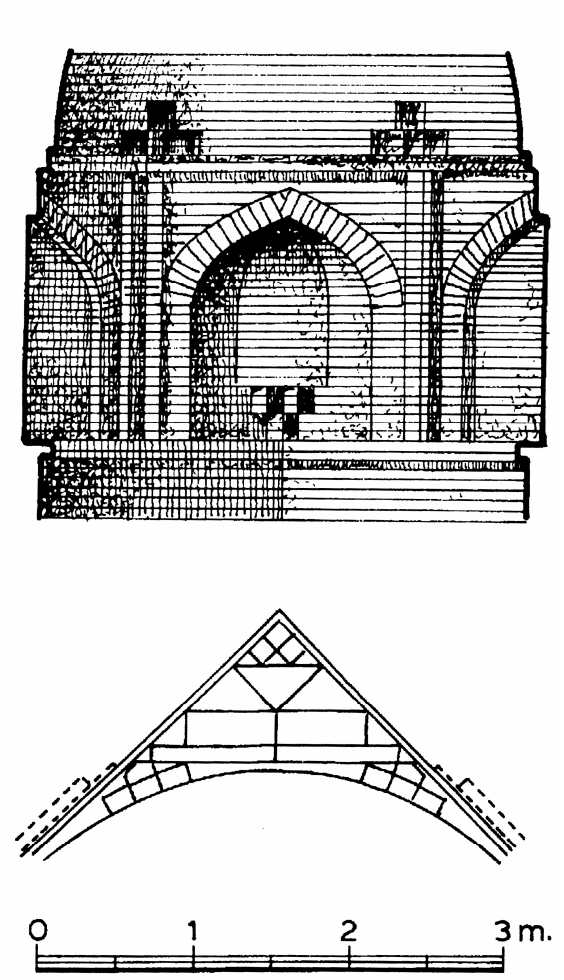
Şekil 2.131 Hoca İsa Cami-Türbesi planı ve kesiti
(Z. A. Arşavskaya-E. V. Rtveladze-Z. A. Hakimov)

Şekil 2.132 Hoca İsa Cami-Türbesi cephesinin görünüşü ve yapının planı
(V. L. Voronina/S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.133 Hoca İsa Cami-Türbesi'nin kesiti
(Z. A. Arşavskaya-E. V. Rtveladze-Z. A. Hakimov/S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.134 Hoca İsa Cami-Türbesi'nin trompunun görünüşü ve planı
(V.L.Voronina/S.Hmelnitskiy)

2.4.4 Hakîm el-Tirmizi Camisi

Tirmiz ve Nişabur'da yaşamış bir sufi olan Hâkim el-Tirmizi (öl.869) adına daha sonradan yapılmış olan cami, Özbekistan'nın güneyinde Tirmiz Şehri'nin batısındaki eski Tirmiz Şehri harabelerinde yer alan kalenin dışında, kuzeybatısında konumlanmaktadır (Şekil 3.44). Cami, türbe ve hankâhtan meydana gelmiş külliyenin (11-15. yüzyıl) içinde yer almaktadır.

Günümüzde tamamıyla onarılmış olan külliye ve cami üzerinde; 1878 yılında A. Bıkova, F. Jukov, N. N. Karazii, B. N. Litvinov, R. Yu. Rojevits 1926-1927 yıllarında B. P. Denike (1927, 14-15) ve B.N. Zasıpkin (1928b, 22-24), 1936 yılında M. E. Masson (1940, 56-58, 1960, 44-80), 1938 yılında G. A. Pugaçenkova (1976, 30-41), 1947 yılında V. P. Petrov, 1955 yıllında K. A. Şahurina ve V. M. Filimonov, İ. F. Borodina (1974, 117-118) ve Z. A. Arşavskaya-E. V. Rtveladze-Z. A. Hakimov (1982, 100-108) incelemelerde bulunmuştur (Şekil 2.154) (Arşavskaya vd., 1982, 108).

Günümüze ulaşmış olan cami, dikdörtgen planlı, üç bölümlü ve üç kubbeli bir şemaya sahiptir (Şekil 2.135-138,155-156). Cami tamamıyla tuğladan inşa edilmiştir. Caminin mihrap nişi, batı duvarının ortasında yer almaktadır. Sivri kemerli ve yarım yuvarlak planlı mihrap nişi duvar kalınlığı içindedir (Şekil 2.142,). Batı duvarı çiftli tuğlalarla örülmüştür. Mihrabın genişliği 85 cm., yüksekliği 2.35 cm. ölçüsündedir. Mihrap nişinin köşelerinde yer alan 4/3 oranındaki yuvarlak sütunçeler 30 cm. çapındadır. Mihrabın etrafında kufi karakterde Arapça bir kitabe yer almaktadır. Cami içten 3.50 x 13.70 m. ölçüsündedir. Cami doğu yönünden kareye yakın planda iki adet ayak ve üç sivri kemerle dışa açıklığı bulunmaktadır (Şekil 139). Kare ayaklar, 1.32 x 1.34 m. ve 1.33 x 1.34 m. ölçüsündedir (Şekil 2.143). Fakat bu ayakların doğu yüzünde, ortalama 85 cm. (83 cm. ve 87 cm.) genişliğinde ve 10 cm. kalınlığında yarım ayak yer almaktadır. Ayakların arası 2.87 m., 3 m. ve 2.47 m., ölçüsündedir. Doğu cephesinin köşelerinden de duvarlardan çıkıntı yapan birer ayak yer almaktadır. Doğu yüzündeki ayaklarla batı duvarı 3.50 m. genişliğindeki sivri kemerlerle bağlanmaktadır (Şekil 2. 140-141). Böylece dikdörtgen planlı mekanın içi üç kare birime ayrılmaktadır. Sivri kemerlerin alt yüzeylerinin genişliği 97 cm. ölçüsündedir. Kemerlerin yerden yüksekliği 4.60 m.'dir (Şekil 2.145). Kare alanlarının üzerini üç kubbe örtmektedir. Yapının içten kubbeye kadar olan yüksekliği yaklaşık 7 m. ölçüsündedir. Kubbeye geçişlerde üst köşelerdeki basamaklı petek mukarnaslardan faydalanılmıştır (Şekil 2 145-146, 151-152). Caminin kuzey cephesi duvarla kapalıdır (Şekil 2.144). Fakat caminin güney yönündeki kemerli açıklıkla, döşemesi caminin döşemesine göre 1.50 m. kadar daha yukarıda olan türbeyle (1081-1095) bağlantı kurulmaktadır (Şekil 2.140). Eski kalıntılardan anlaşıldığına göre caminin içi alabastr sıvalarla kaplanmıştır. Bu sıvaların üzeri oyma tekniği ile yapılmış stilize bitkisel ve

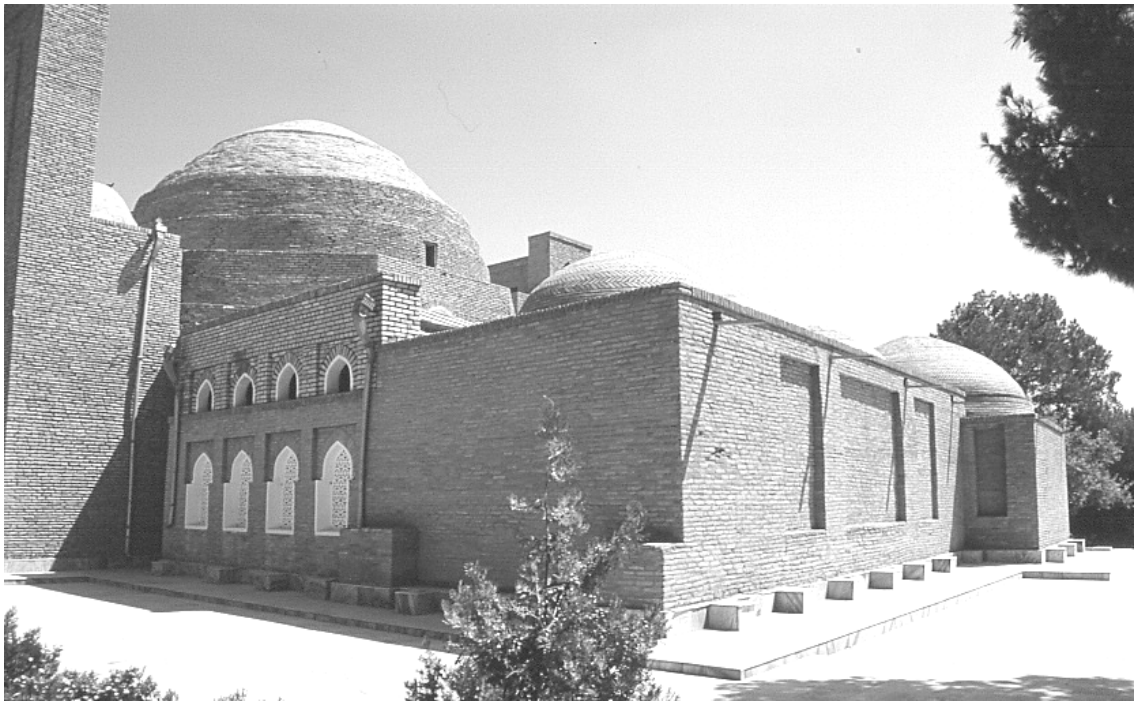
geometrik motifler ile Arapça yazılarla dekoratif hale getirilmiştir (Şekil 2.151-153). Günümüzde külliye ile birlikte cami de tamamıyla onarılmış ve süslemeler de tamamıyla yenilenmiştir (Şekil 2.147-149). Bugün camiye doğu yönündeki hankahtan girilmektedir. Caminin önündeki avlu sonradan ahşap örtüyle kapatılmıştır. Caminin döşemesi tuğla ile kaplıdır. Camide gördüğümüz basamaklı mukarnasların benzelerini İshak-Ata Türbesi (Karşi/Özbekistan/10-11. yüzyıl) (Abdurasulev ve Rempel, 1962, 28-30), Diggaran Camisi (Nevai/Özbekistan/10-11. yüzyıl) (Çeşmeli, 2003, 29-59) Alemberdar Türbesi (Kerki/Türkmenistan/11.yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 65-76), Amul-Harzem yolu üzerinde Day Hatun Kervansarayı (Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 39-64), Âstâne Baba Camisi (Kerki/Türkmenistan/12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1956, 72-75) gibi yapılarda görmekteyiz. Ayrıca Hakim el-Tirmizi Camisi'nde yer alan oymalı alabastrların tekniği ve üslubu, 11-12. yüzyılda yapılmış olan yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Cami, araştırmacılar tarafından genelde 11. yüzyıla yerleştirilmektedir (Pugaçenkova-Rempel, 1965, 197, 199; Arşavskaya vd., 1982, 100; Hmelnitskiy, 1996a, 103).

Caminin içindeki mimari süslemeler ve mukarnaslar ile caminin mimari kompozisyonu yapının 11. yüzyılın sonları veya 12. yüzyıl başlarında yapıldığını göstermektedir. Muhtemelen cami türbeden sonra yapılmıştır.

Cami, mimari şeması açısından eşit birimli üç bölümlü cami geleneğinde yapılmıştır. Bu tip camiler muhtemelen kaynağını, İran ve Orta Asya'da İslamiyet öncesi ve sonrasında görülen, cephesi üç açıklıklı eyvanlı mekanlara sahip geleneksel dini ve sivil mimariden almış gözükmektedir.

Şekil 2.135 Hâkim el-Tirmizi Külliyesi ve Camisi'nin (üç kubbeli mekan) güneybatısından görünüşü (İ. Çeşmeli)

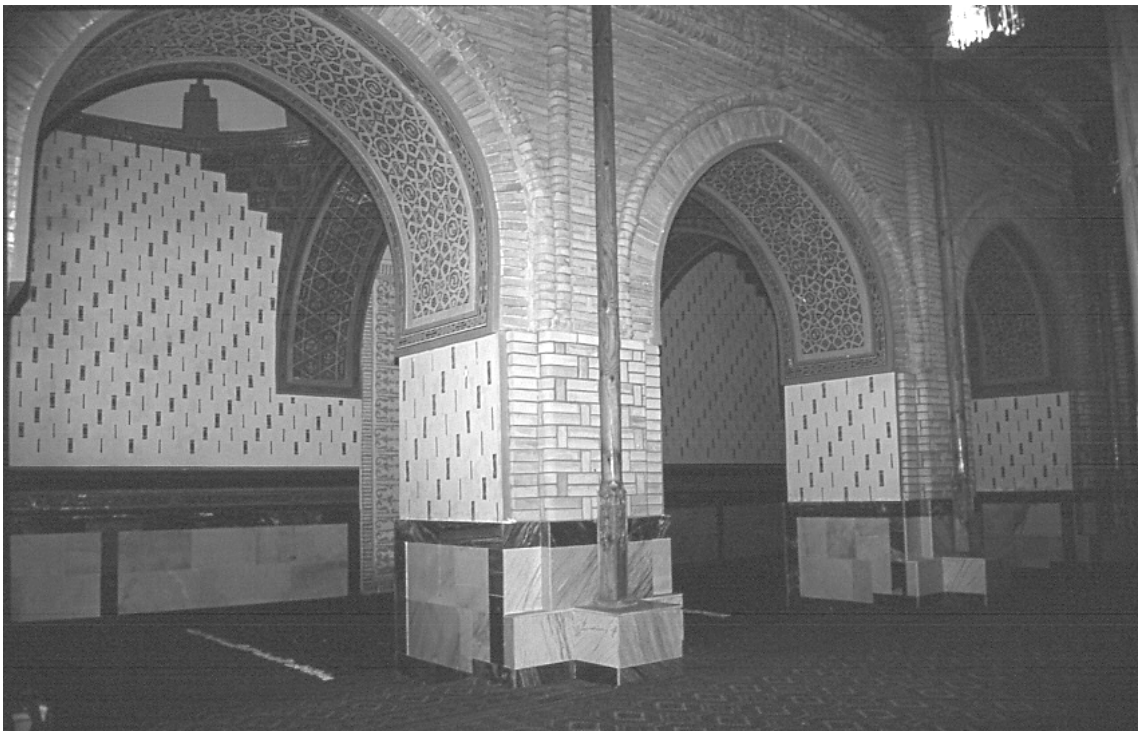
Şekil 2.136 Hâkim el-Tirmizi Külliyesi ve Camisi'nin kuzeybatıdan görünüşü (İ. Çeşmeli)

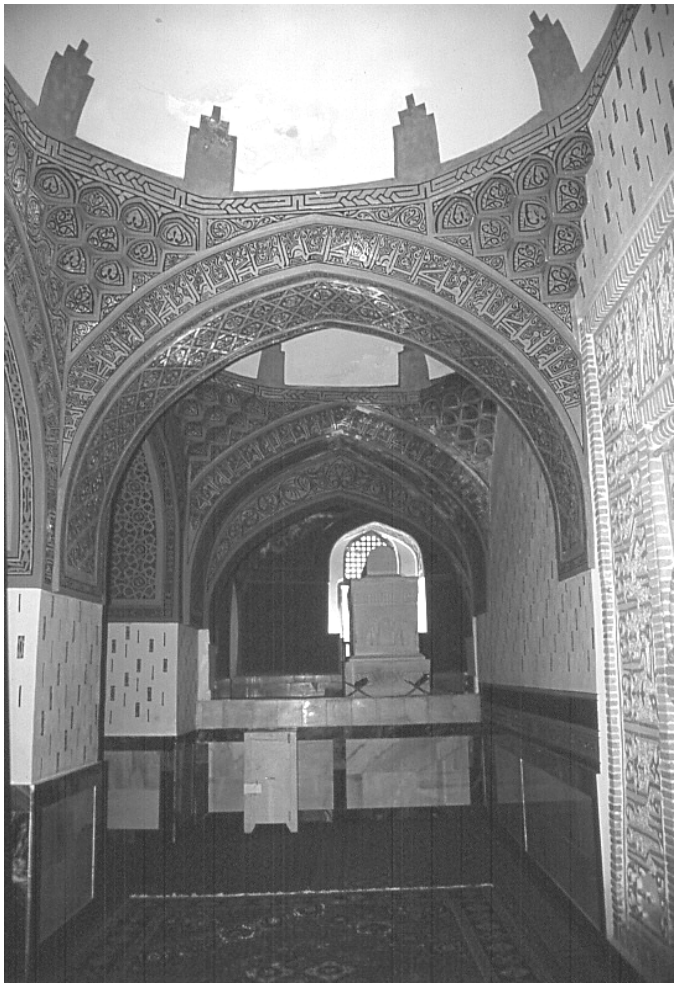
Şekil 2.137 Hâkim el-Tirmizi Camisi batı cephesi (İ. Çeşmeli)

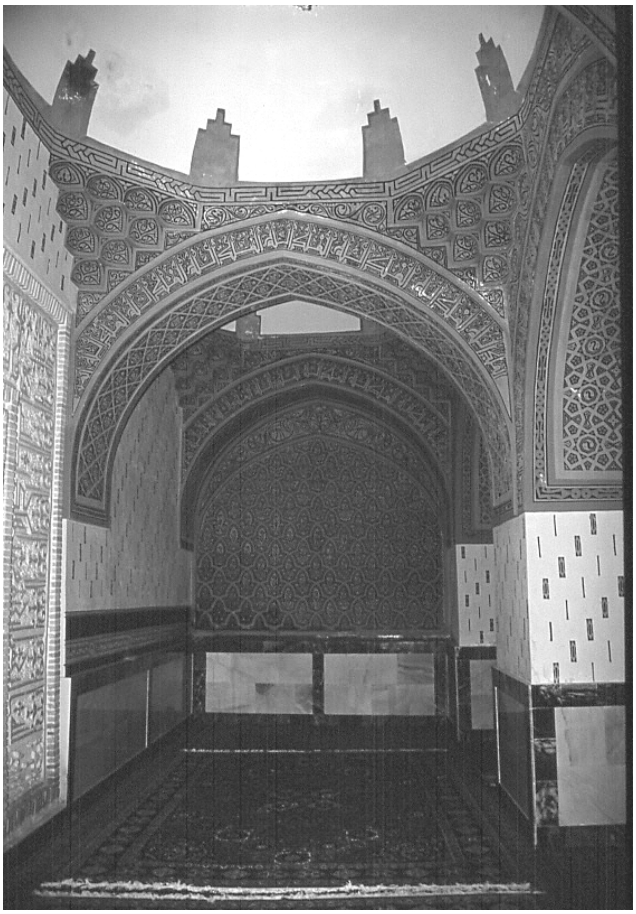
Şekil 2.138 Hâkim el-Tirmizi Camisi'nin üst örtüsü (İ. Çeşmeli)

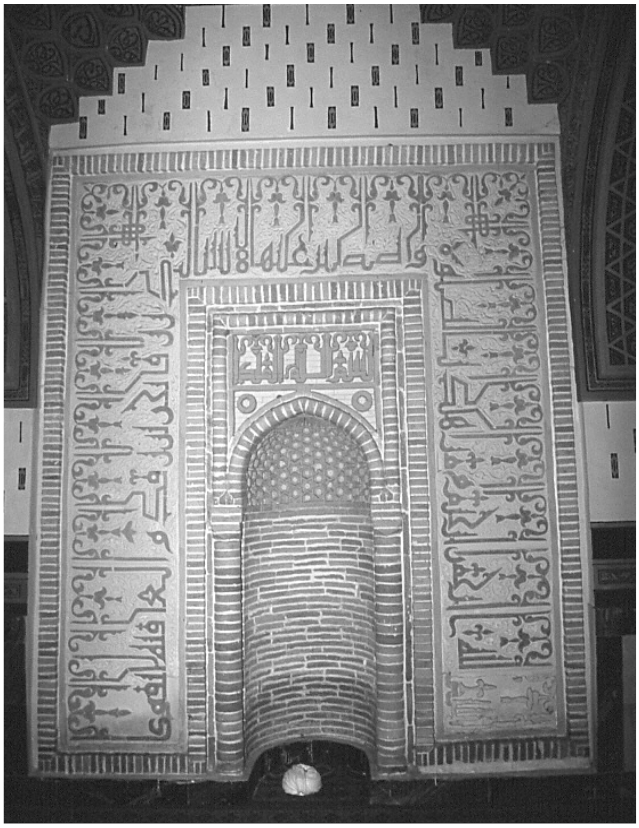
Şekil 2.139 Hâkim el-Tirmizi Camisi'nin doğu yönünden görünüşü (İ. Çeşmeli)

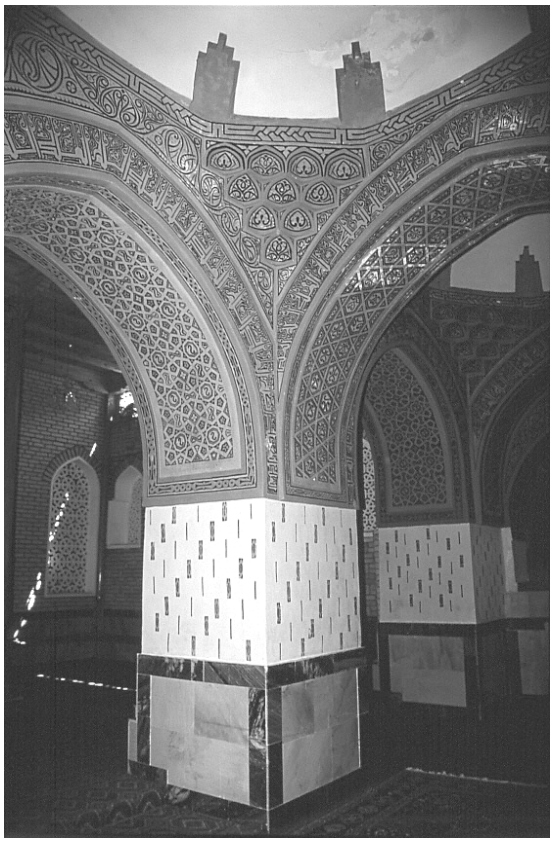
Şekil 2.140 Hâkim el-Tirmizi Camisi'nin içten güneye doğru görünüşü (İ. Çeşmeli)

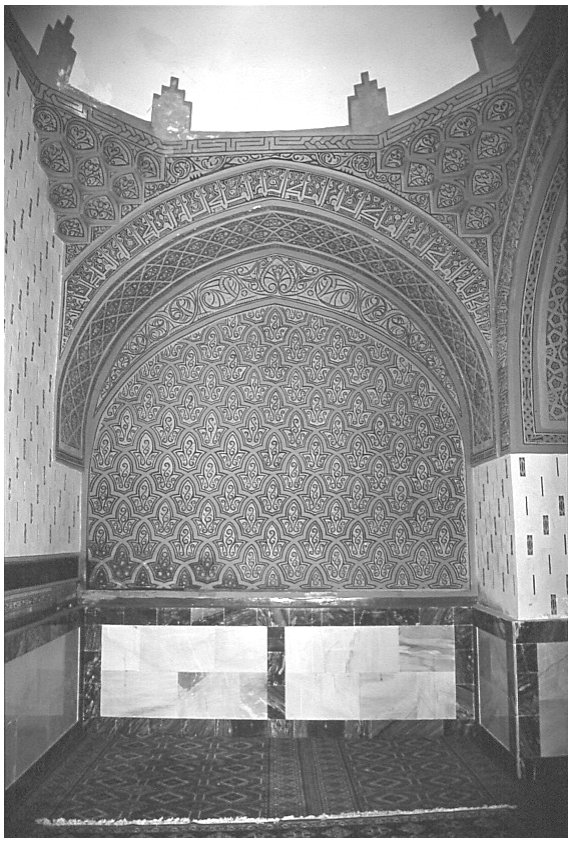
Şekil 2.141 Hâkim el-Tirmizi Camisi'nin içten güneye doğru görünüşü (İ. Çeşmeli)

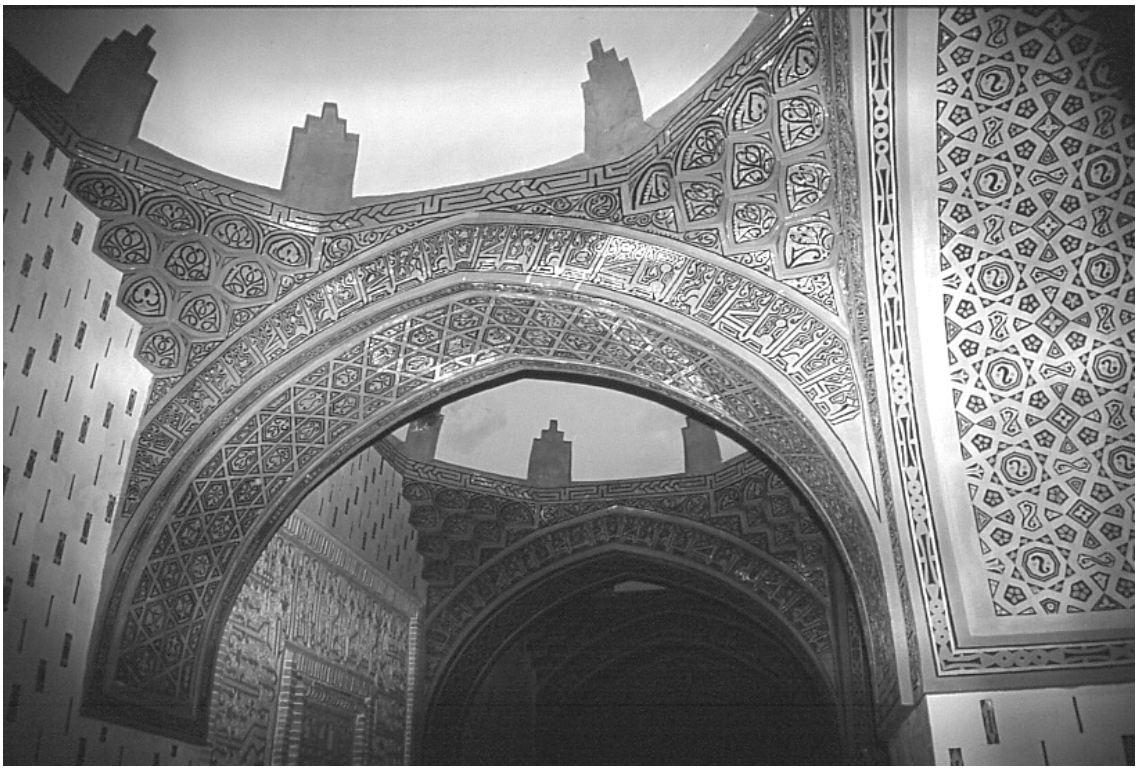
Şekil 2.142 Hâkim el-Tirmizi Camisi mihrabı (İ. Çeşmeli)

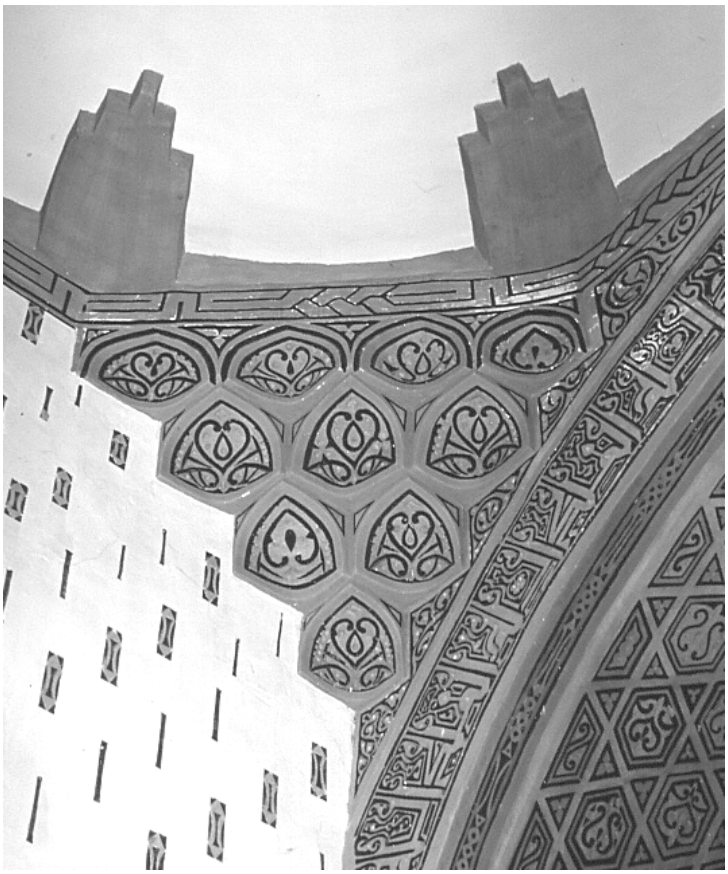
Şekil 2.143 Hâkim el-Tirmizi Camisi ayağı (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.144 Hâkim el-Tirmizi Camisi kuzey duvarı ve üst örtüye geçiş bölümü (İ. Çeşmeli)

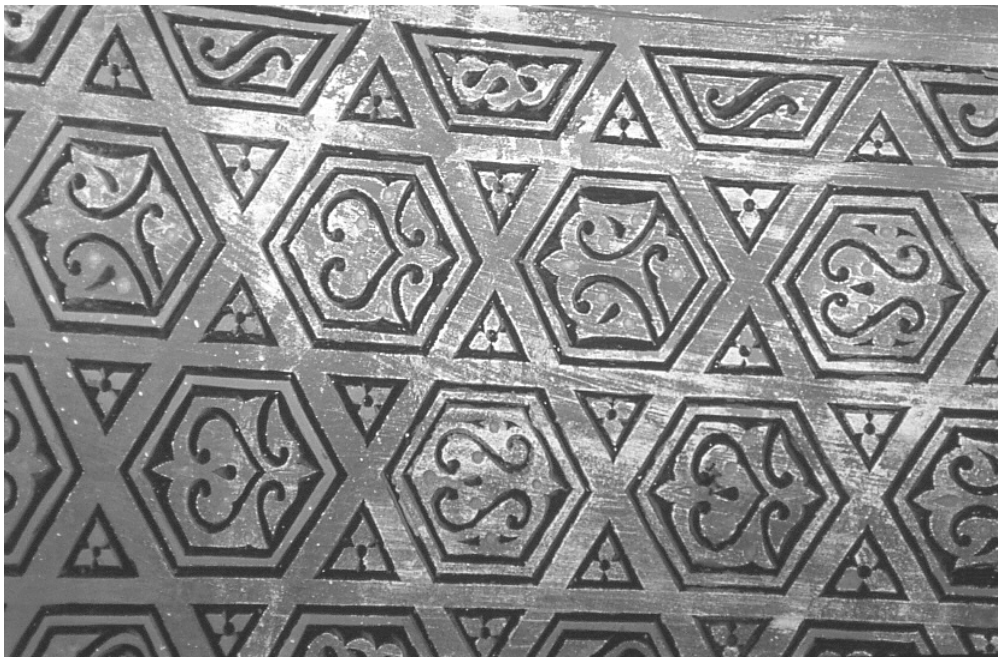

Şekil 2.145 Hâkim el-Tirmizi Camisi kemeri ve üst örtüye geçiş bölümü (İ. Çeşmeli)

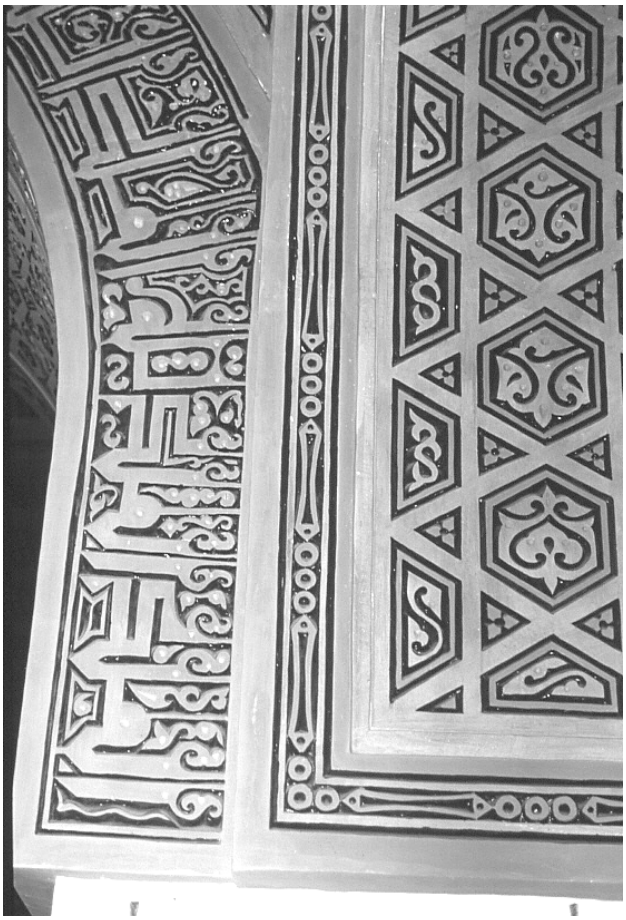

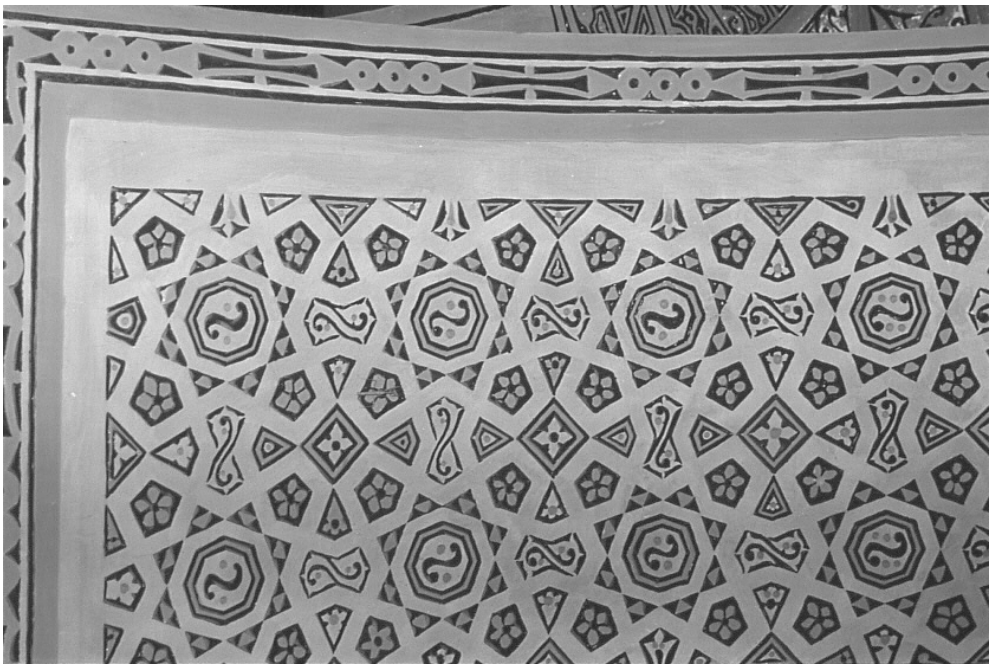
Şekil 2.146 Hâkim el-Tirmizi Camisi kubbeye geçiş elemanı (İ. Çeşmeli)

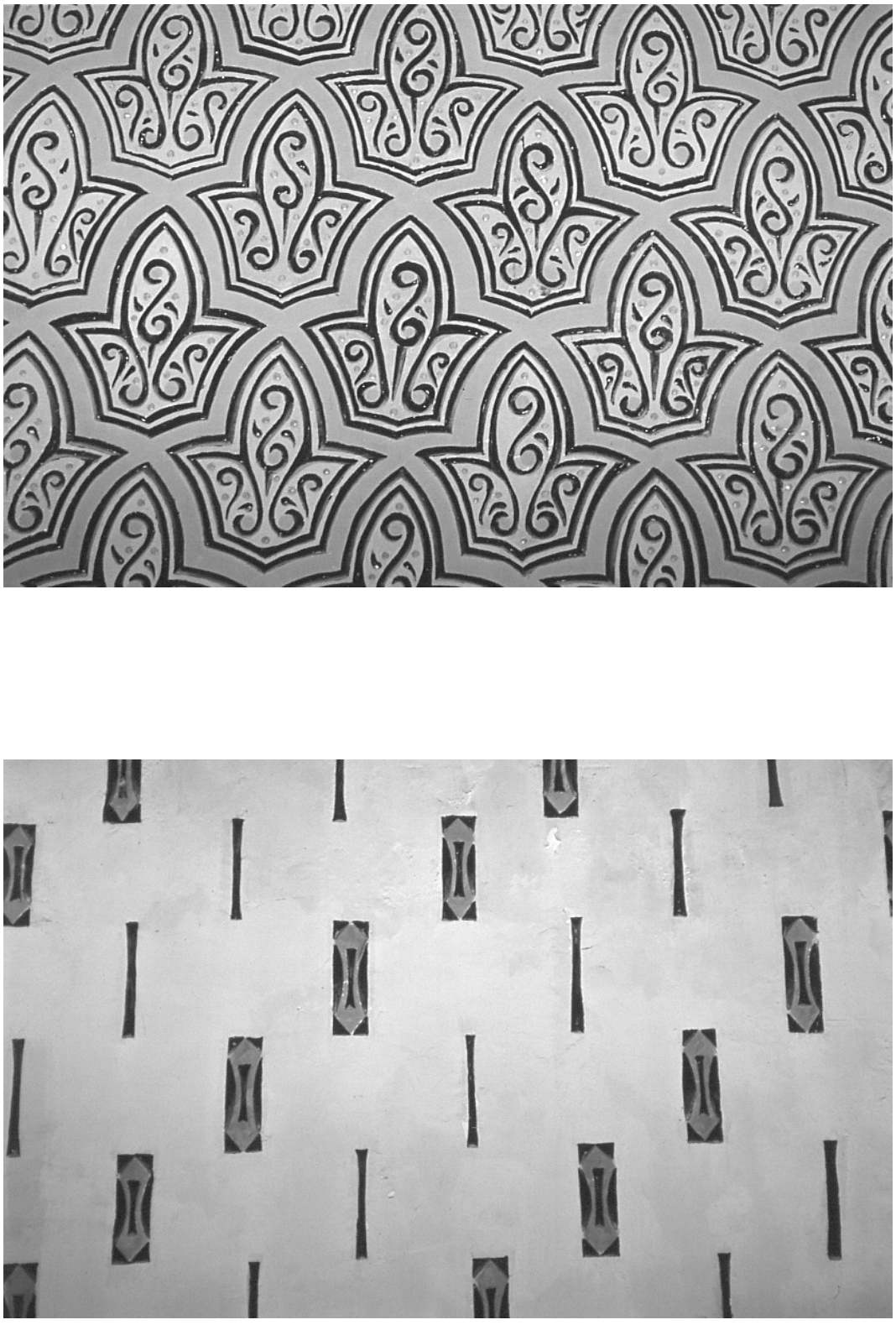

Şekil 2.147 Hâkim el-Tirmizi Camisi alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli)

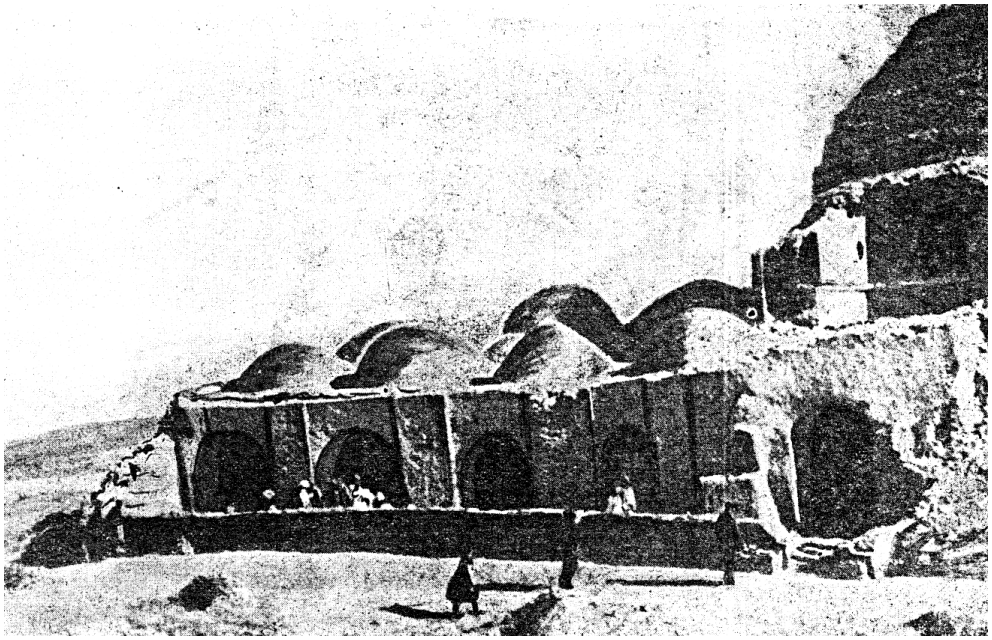

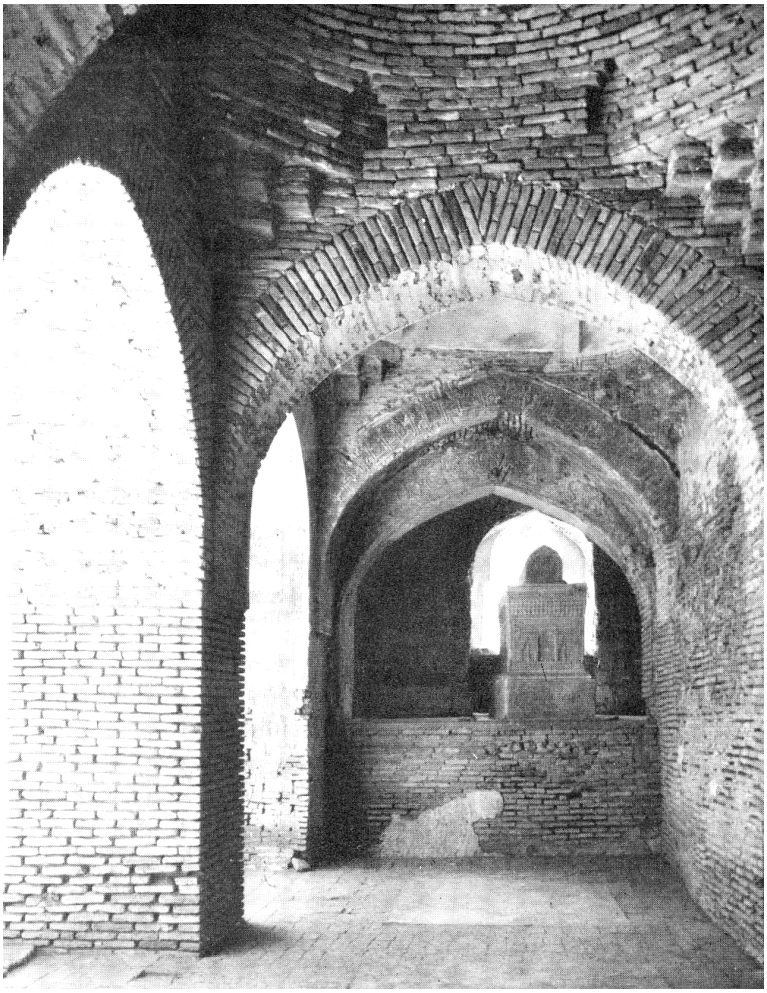
Şekil 2.148 Hâkim el-Tirmizi Camisi alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli)

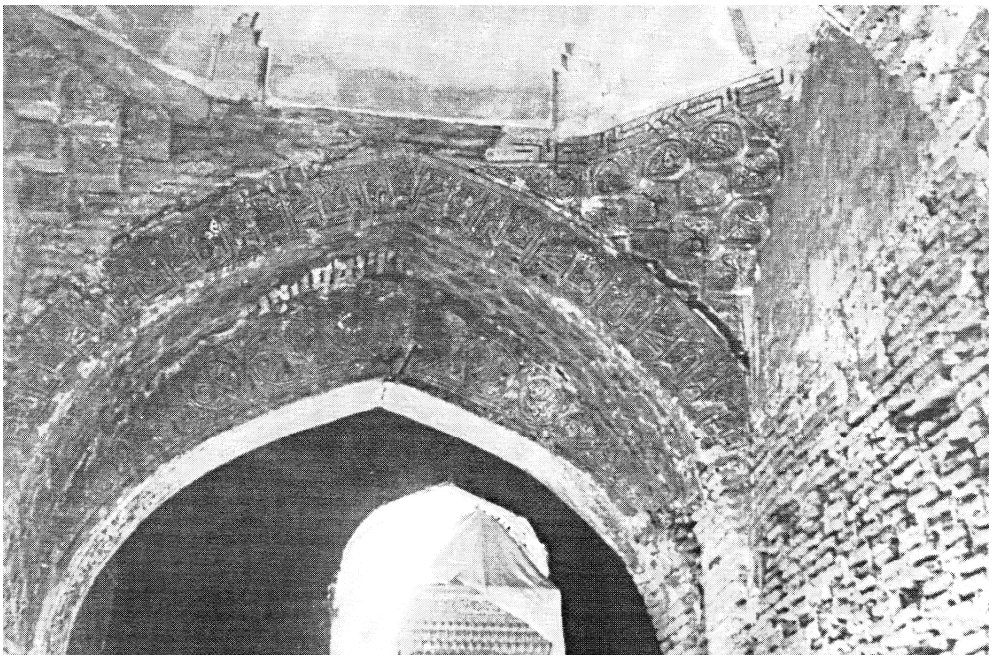
Şekil 2.149 Hâkim el-Tirmizi Camisi alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli)

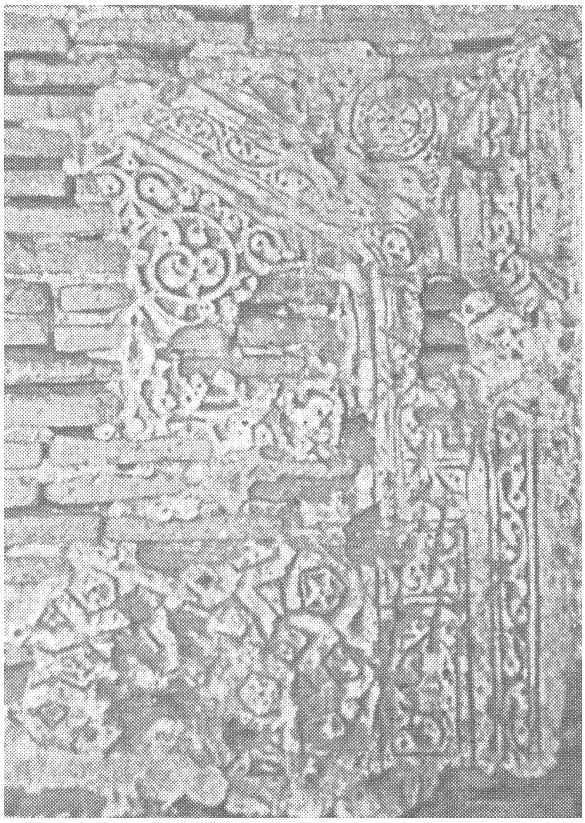
Şekil 2.150 Hâkim el-Tirmizi Külliyesi (eski durumu) (M. E. Masson)

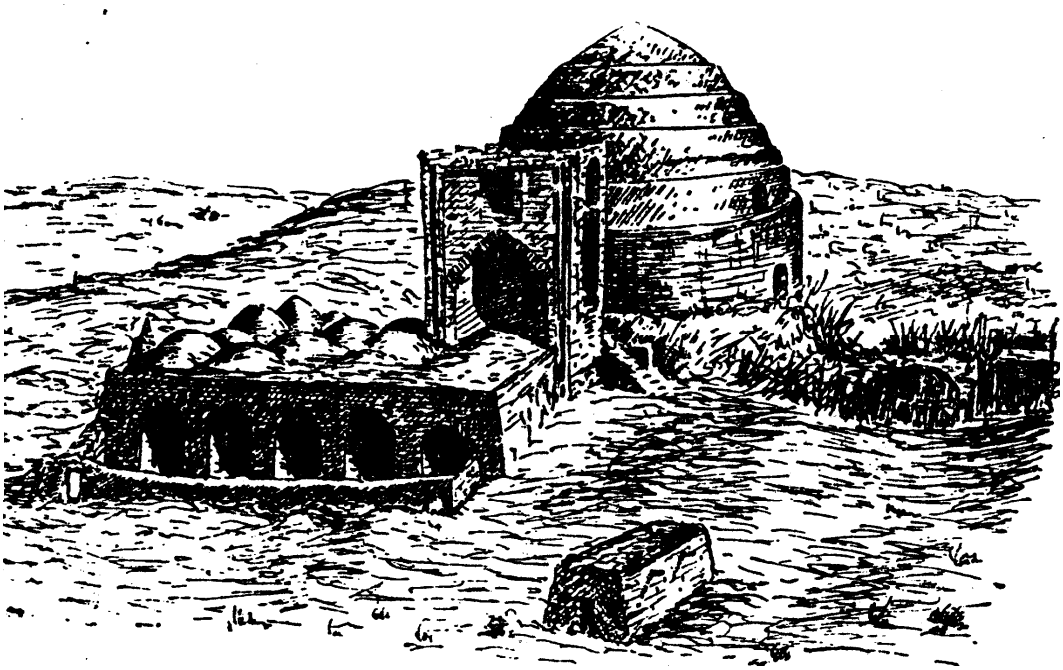
Şekil 2.151 Hâkim el-Tirmizi Camisi'nin içten görünüşü (eski durumu)
(G. A. Pugaçenkova)

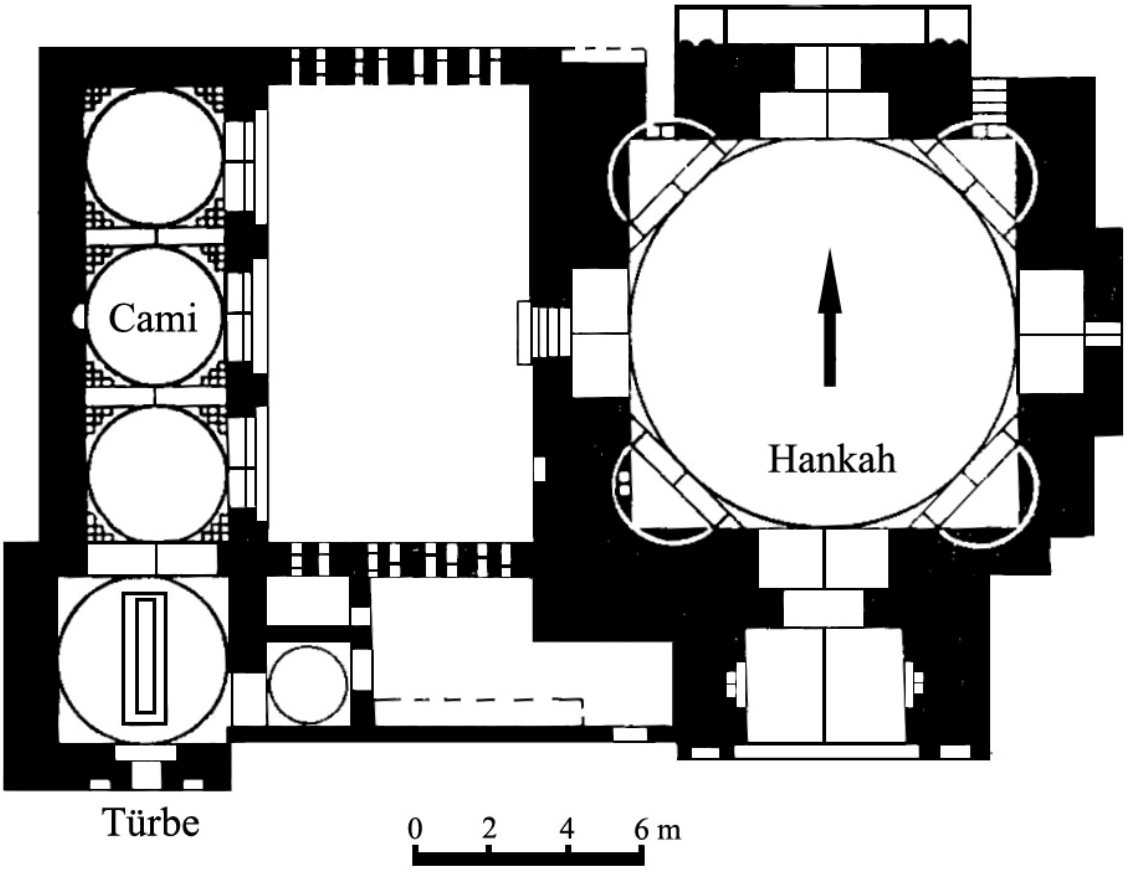
Şekil 2.152 Hâkim el-Tirmizi Camisi'nin kemeri ve kubbeye geçiş bölümü (eski durumu) (S. Hmelnitskiy)

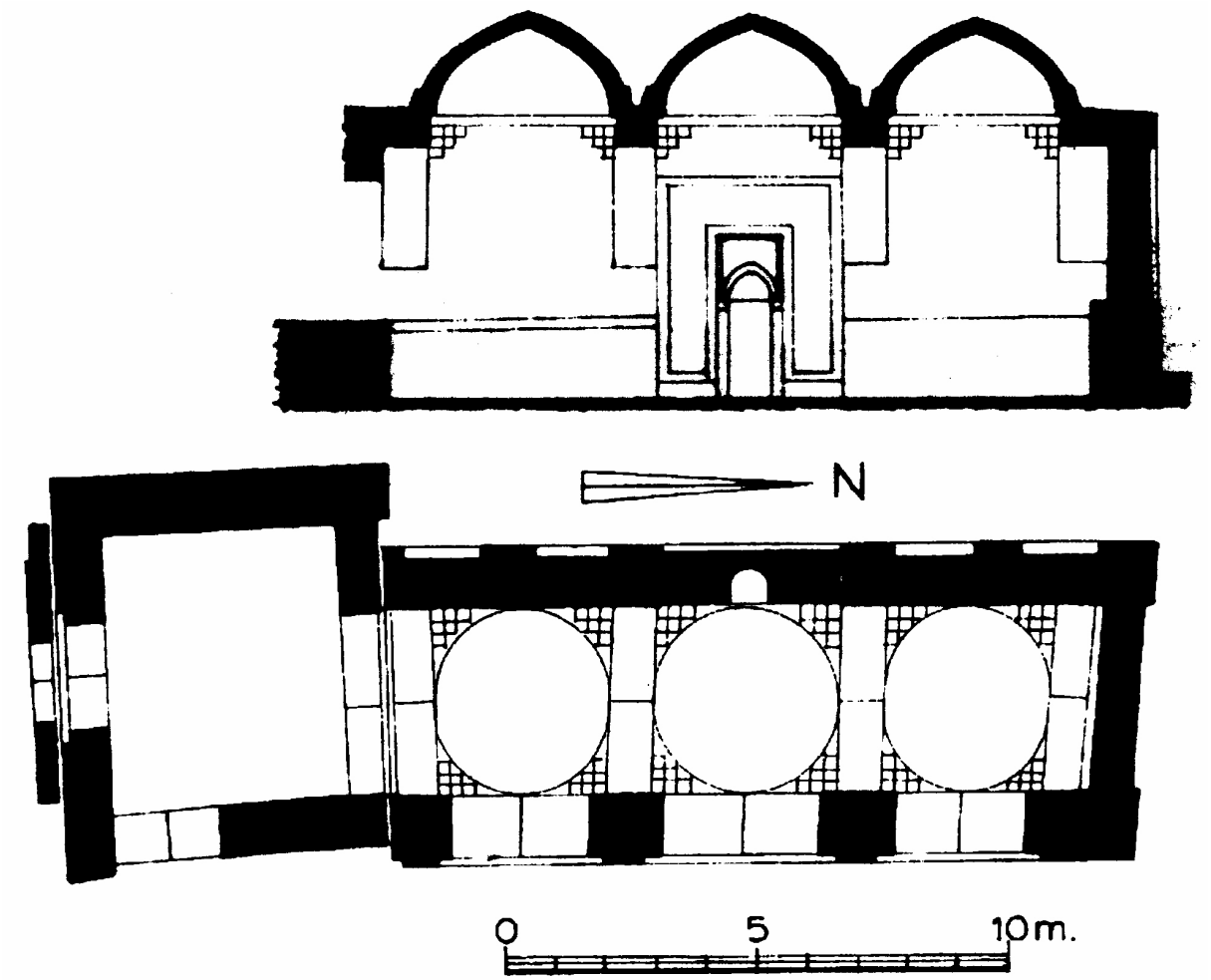
Şekil 2.153 Hâkim el-Tirmizi Camisi alabastr süslemeleri (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.154 Hâkim el-Tirmizi Külliyesi (19.yüzyıl sonları) (B. Litvinov)

Şekil 2.155 Hâkim el-Tirmizi Külliyesi'nin planı
(Z. A. Arşavskaya-E. V. Rtveladze-Z. A. Hakimov)

Şekil 2.156 Hâkim el-Tirmizi Camisi'nin kesiti ve planı (S. Hmelnitskiy)

2.4.5. Dihistân Namâzgâh Camisi

Cami kalıntıları, güney Türkmenistan'da Kızıl Atrek Şehri'nin 90 km. kuzeybatısında bulunan eski Dihistân Şehri surlarının dışında ve kuzeyinde yer almaktadır (Şekil 3.54).

Bu cami kalıntıları üzerinde ilk olarak 1876 yılında P. A. Şetihin (1876) incelemelerde bulunmuştur. G.A. Pugaçenkova (1951, 221; 1958a, 265-266) bu yapı üzerinde incelemelerde bulunmuş ve yapının restitüsyon planını yapmıştır. Daha sonra S. Hmelnitskiy (1996a, 91-92), yapının farklı bir restitüsyon planını gerçekleştirmiştir.

Cami günümüzde harabe halindedir. Caminin günümüze mihrap nişi, duvarları ile üst örtüsünün bazı kısımları ulaşmıştır (Şekil 2.157-158).

Cami, kuzey-güney ekseninde uzanıyor olup mihrap nişi güney duvarının ortasında yer almaktadır. Mihrabın önünde 8.70 x 8.70 m. ölçüsünde meydana gelen kare planlı mekanı, kalıntılardan anlaşıldığı üzere bir kubbe örtmekteydi (Şekil 2. 159-160). Kare mekan üzerinde yükselen kubbe sekizgen kasnak üzerinde oturmaktaydı. Kubbeye geçiş, kasnağın köşelerinde yer alan kademeli sivri kemerli tromplarla sağlanmıştır. Kubbe eteklerinde, basamaklı mukarnaslar yer almaktadır. Cami, alabastr harcıyla birlikte 21-22 x 21-22 x 3-3.5 cm. ölçüsündeki tuğlalardan inşa edilmiştir. Kare planlı mekanın dört yönünde, ikişer kemerli açıklık bulunmaktadır. Mihrap nişinde, oymalı stukodan bir kitabe kalıntısı kalmıştır (Pugaçenkova, 1951, 221-222; Pugaçenkova, 1958a, 265).

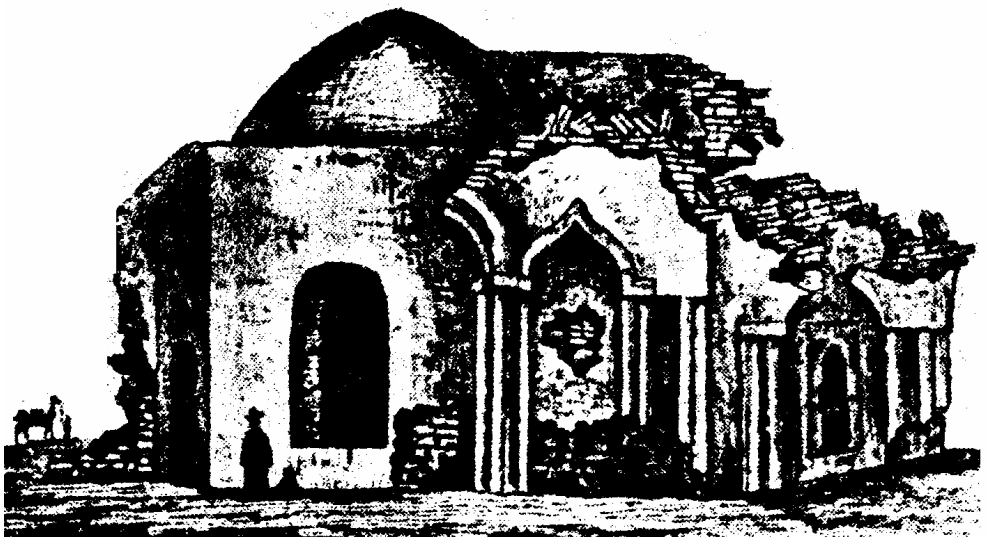
G. A. Pugaçenkova (1951, 222, 1958a, 265-266), kalıntılardan yola çıkarak caminin restitüsyon planını yapmıştır (Şekil 2.161-163). Tahmini olarak caminin dikdörtgen planlı, üç bölümlü tipte olduğu düşünülmektedir. Restitüsyon planına göre, güney duvarının ortasındaki mihrabın önündeki kare planlı ortadaki bölüm, dikdörtgen planlı yan bölümlere göre daha büyüktü. Mihrabın önündeki kare planlı mekan, 8.70 m. çapındaki bir kubbeyle örtülüydü. Merkezi ana mekan, yan bölümlerden duvarlarla ayrılmaktaydı. Orta mekan ile yan mekanlar, bu duvarların köşelerine açılmış ikişer kapı ile bağlantı kurmaktaydı. Kubbeli mekana, kuzey cephesinden açılmış olan iki kapıyla girilmekteydi. Dikdörtgen planlı yan mekanların güney duvarlarında da, birer mihrap nişi bulunmaktaydı. Doğu ve batı yönlerindeki yan mekanların yan duvarlarında ikişer kapı, kuzey duvarında ise birer kapı bulunmaktaydı. Güney duvarının ortasındaki ana mihrap nişinin sağında ve solunda, birer kapı açıklığı daha bulunuyordu. Kuzey cephesinin ortasında da bir mihrap nişi bulunuyordu. Kuzey cephesinin ortasında, iki duvar çıkıntısı arasında, iki adet dörtlü yonca tipinde ayaktan meydana gelmiş, kemerli bir revak bulunmaktaydı. Tahmini restitüsyon planına göre cami, dikdörtgen planlı üç bölümlü

tipte bir yapıydı. Muhtemelen caminin önünde bir avlu bulunmaktaydı. Ayrıca caminin kuzeybatısında, bir minare kalıntısı da bulunmaktadır

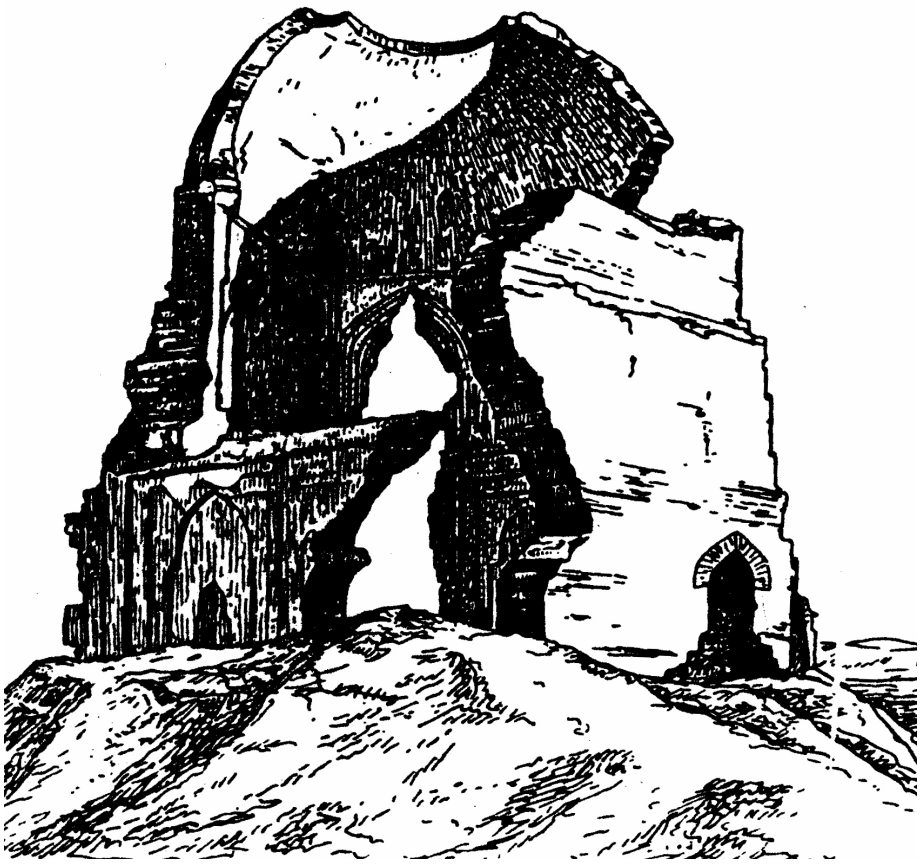
S. Hmelnitskiy (1996a, 91-92) ise, farklı bir tahmini restitüsyon teklif etmektedir (Şekil 2.164). S. Hmelnitskiy restitüsyon planında, güney duvarının ortasındaki mihrap nişinin önündeki kubbeli kare planlı mekanın batı ve doğusunda, ahşap direkli sundurmalar göstermektedir. Bu planda, kubbeli kare planlı mekanın dört yönünde, ikişer sivri kemerli kapı gösterilmiştir. Ahşaptan sundurmalı yan mekanların güney duvarlarında, birer mihrap nişi bulunmaktaydı. S. Hmelnitskiy'nin tahmini restitüsyon planına göre cami, kare planlı tek kubbeli camilere benzemektedir.

G.A. Pugaçenkova (1951, 223, 1958a, 265) camide kullanılan tuğla ölçüsü ve kitabenin stilinden yapıyı 11-12. yüzyıla tarihlemektedir. Ayrıca S. Hmelnitskiy de (1996a, 91) camiyi 11-12. yüzyıla tarihlemektedir. Cami muhtemelen genel mimari kompozisyonu, mimari elemanları ile süslemeleri açısından 11. yüzyılda inşa edilmiştir.

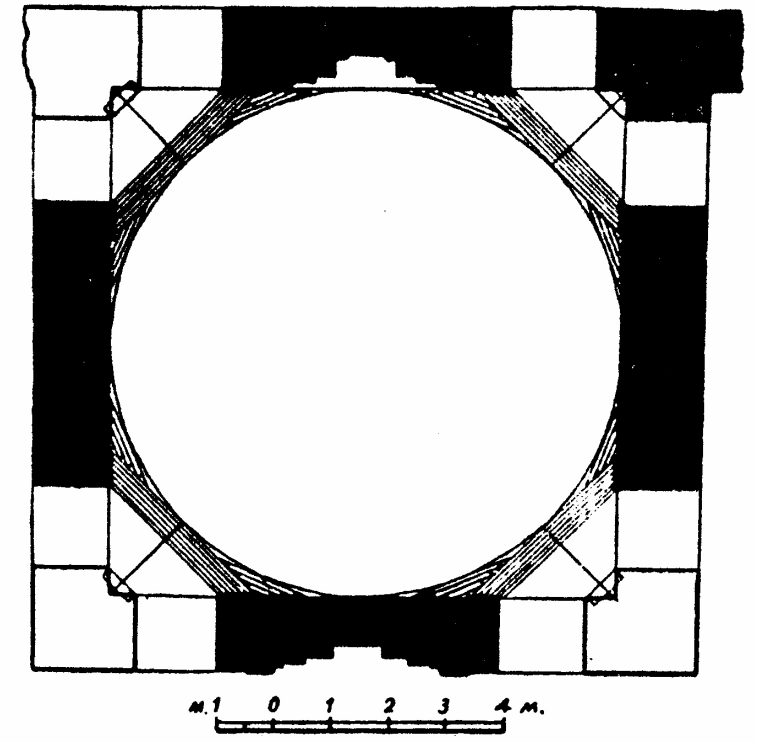
Namâzgâh fonksiyonu gören caminin merkezi üç bölümlü tipte yapıldığını düşünürsek, bu cami, mimari şeması açısından muhtemelen kaynağını, merkezi kubbeli mekanlar ile üç bölümlü mekanlara sahip İslamiyet öncesi ve sonrası geleneksel dini ve sivil mimariden almış gözükmektedir. Bu yapıda, üç bölümlü dikdörtgen planlı mekanın orta bölümü merkezi kubbeli olarak değerlendirilmiştir. Duvarlarla üç bölüme ayrılmış dikdörtgen planlı yapıda, merkezi kubbeli mekanın küçük açıklıklarla yan mekanlarla bütünleşme fikrinin ilk adımlarını görmekteyiz.

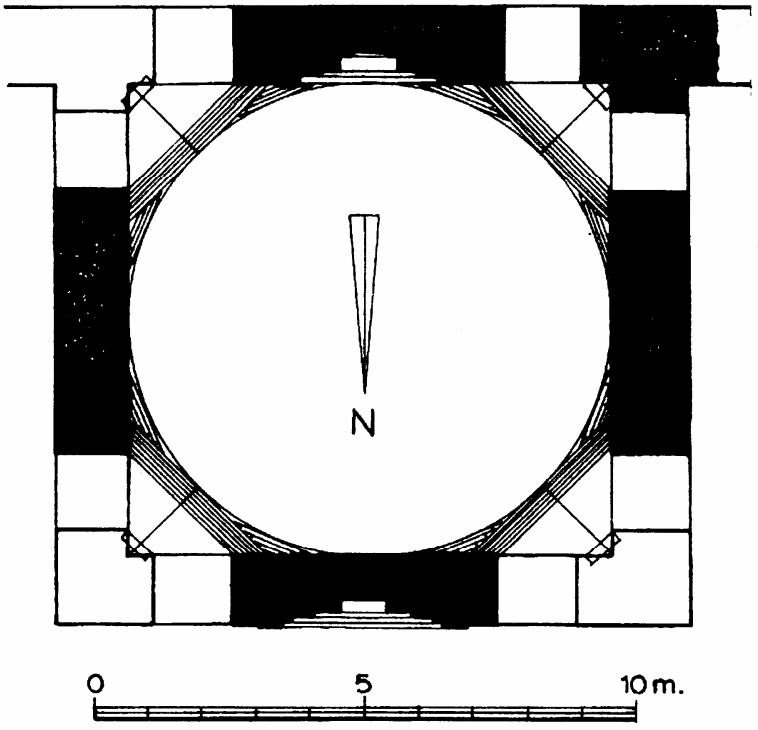
Şekil 2.157 Dihistân Namâzgâh Camisi kalıntıları (19. yüzyılın sonları) (P. A. Şetihin)

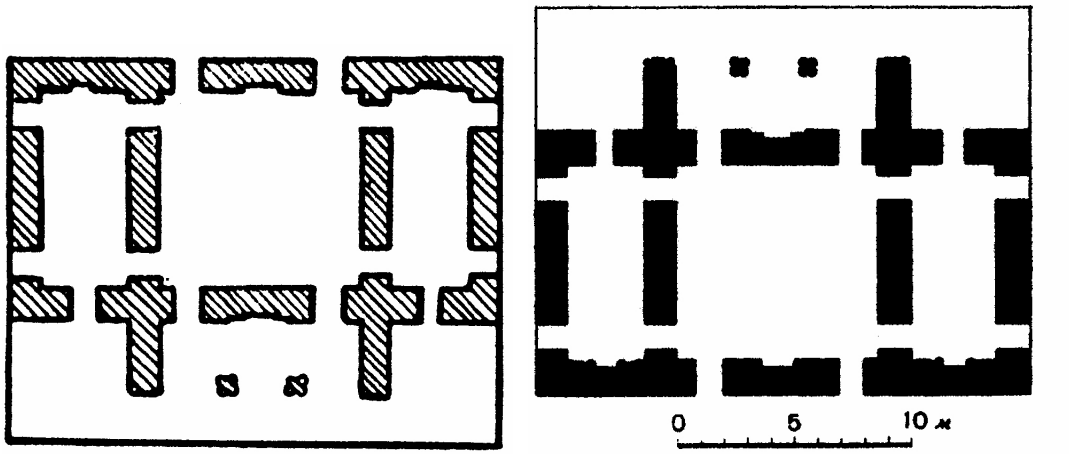
Şekil 2.158 Dihistân Namâzgâh Camisi kalıntıları (G. A. Pugaçenkova)

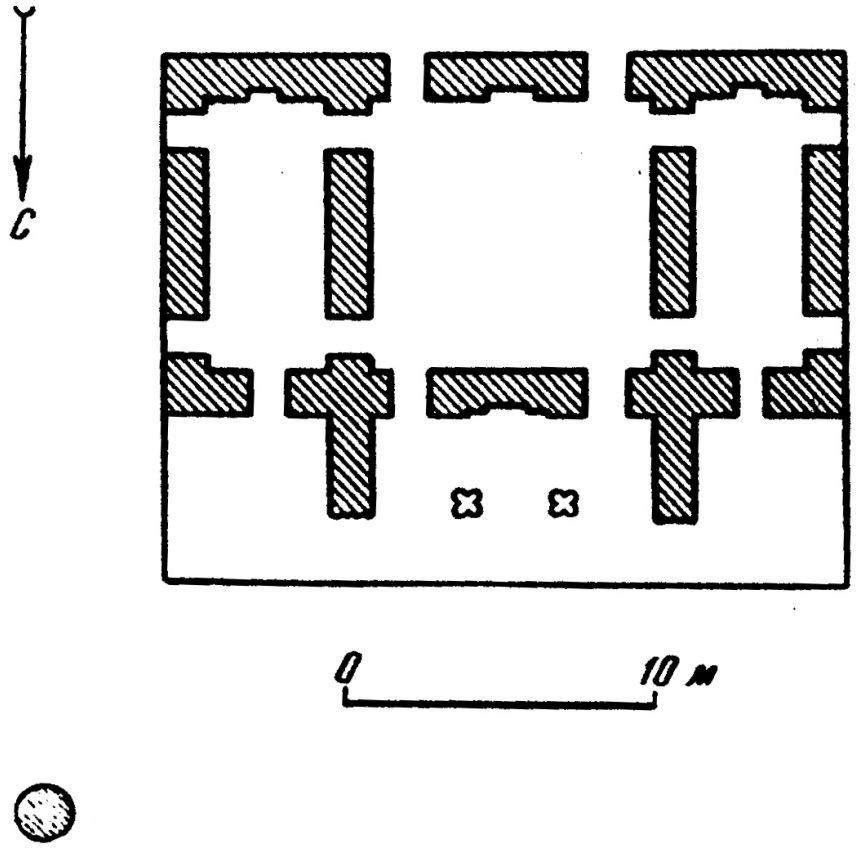
Şekil 2.159 Dihistân Namâzgâh Camisi kalıntılarının planı (G. A. Pugaçenkova)

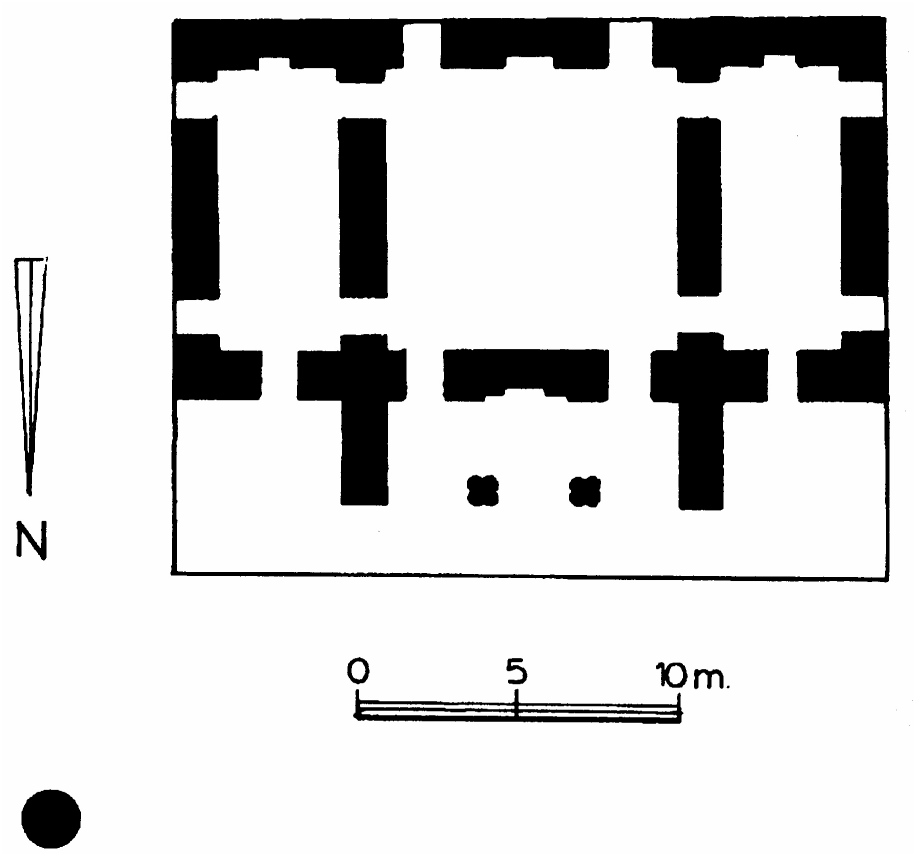
Şekil 2.160 Dihistân Namâzgâh Camisi kalıntılarının planı (G.A.Pugaçenkova/S.Hmelnitskiy)

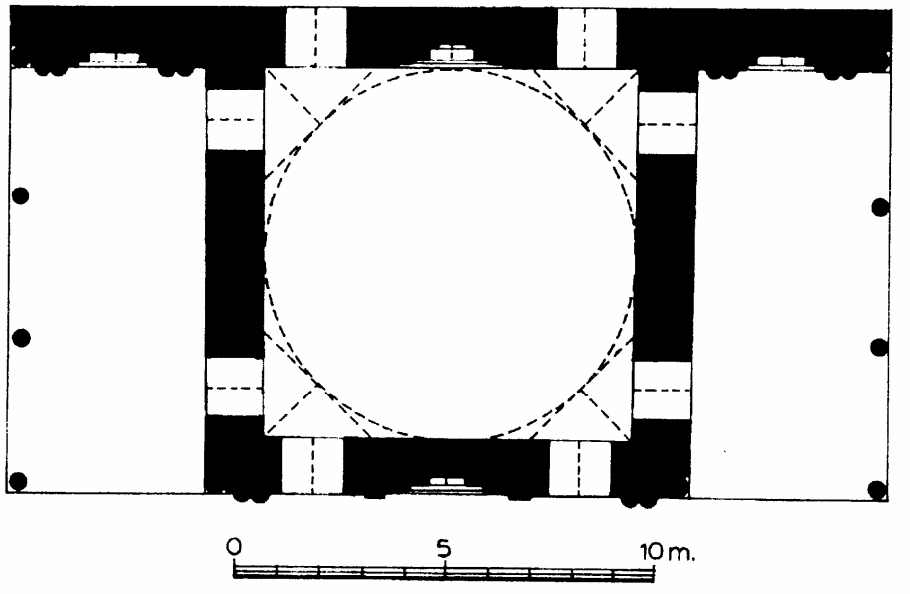
Şekil 2.161 Dihistân Namâzgâh Camisi restitüsyon planları (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.162 Dihistân Namâzgâh Camisi restitüsyon planı (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.163 Dihistân Namâzgâh Camisi restitüsyon planı (G. A. Pugaçenkova/S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.164 Dihistân Namâzgâh Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

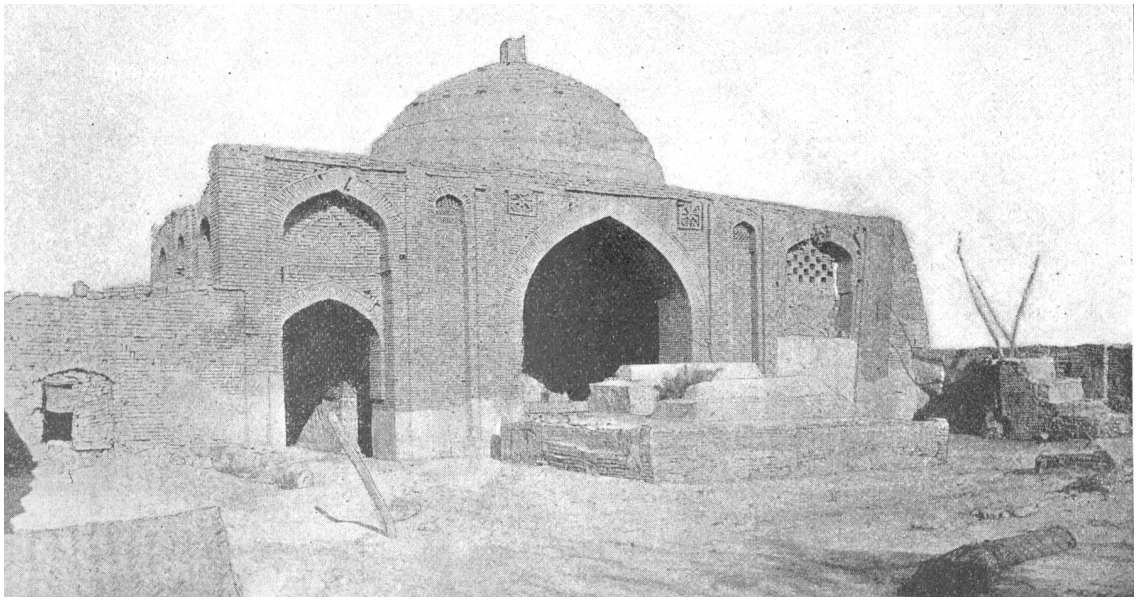
2.4.6 Talhatan Baba Camisi

Bugün tamamıyla ayakta duran cami, güney Türkmenistan'da bulunan eski Merv'in 30 km. güneyinde eski adıyla Talhatan, yeni adıyla Yolöten denilen yerleşimin 8 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Cami üzerinde, V. A. Jukovskiy (1884, 183-191), A. V. Komarov (1888), B. N. Zasıpkin (1928a, 48), S. A. Sudakov (1935, 57-59), B. P. Denike (1939, 12), 1946-1947 yıllarında A. M. Pribıtkova (1947, 24-34, 1955, 77-110), İ. M. Baçinskiy (1950, 25-27), 1950 yılında G. A. Pugaçenkova (1958a, 248-256) gibi araştırmacılar incelemelerde bulunmuşlardır (Şekil 2.165-167).

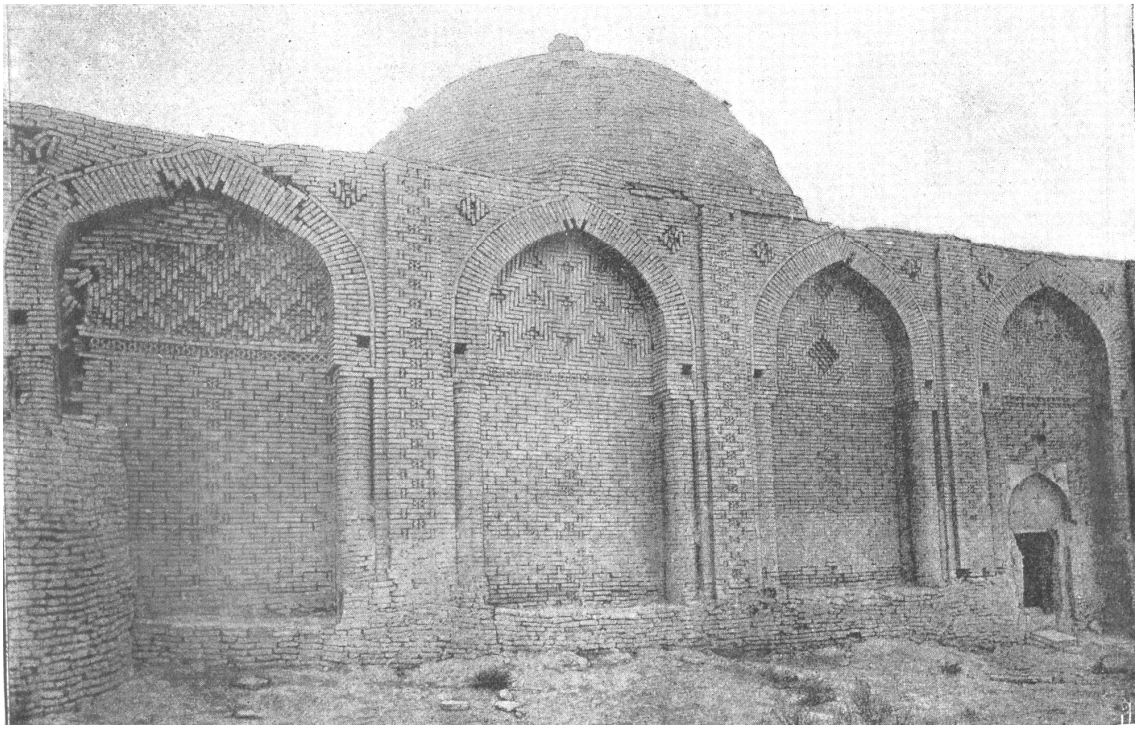
Üç bölümlü dikdörtgen planlı yapı, 26 x 26 x 4.5 cm. ve 25 x 25 x 5 cm. ölçülerindeki tuğlalarla inşa edilmiştir . Cami, 18 x 10 m. ölçülerinde bir alanı kaplamaktadır. Duvarlar kil harcıyla birlikte çiftli tuğla gruplarıyla örülmüştür. Duvar kalınlığı 1.50 m. ölüsündedir. Caminin kıbleye yönelmiş iki kademeli dikdörtgen planlı, sivri kemerli mihrap nişi güneybatı duvarının ortasında, duvar kalınlığı içinde yer almaktadır. Caminin içinde karşılıklı olarak yerleştirilmiş birer ayakla, yapının içi üç bölüme ayrılmıştır. Bu ayaklar, güneybatı ve kuzeydoğuda yer alan duvarlardaki yarım ayaklarla sivri kemerlerle bağlanmaktadır. Tuğladan yapılmış bu ayaklar kare planlıdır. Caminin mihrap önündeki orta bölümü, yan bölümlere göre daha büyüktür ve kare planlıdır. Bu mihrap önündeki kare planlı alanı 7.30 m. çapında bir kubbe örtmektedir. Kare alandan kubbeye köşelerinde sivri kemerli trompların olduğu sekizgen kasnakla geçilmektedir. Trompların arasında, kare şeklinde nişler yer almaktadır. Güneydoğu ve kuzeybatıdaki yan bölümler, dikdörtgen planlıdır. Ortadaki mekandan yan mekanlara, ikişer kemerle geçilmektedir. Bu dikdörtgen planlı yan bölümler, birer küçük sivri kemerle kare planlı ikişer mekana ayrılmaktadır. Kare alanların üzeri "belhi" denilen tonozla örtülmüştür. Caminin iç mekanına, kuzeydoğu cephesindeki ortadaki daha geniş olan üç sivri kemerle girilmektedir. Caminin önünde 24 x 21 m. ölçüsünde bir avlu yer almaktadır (Şekil 2.168-172,179-198) (Pribıtkova, 1955, 84-92; Pugaçenkova, 1958a, 249-252). Caminin güneybatı cephesinde, köşelerinde sütunçeleri olan dikdörtgen planlı, sivri kemerli dört adet niş bulunmaktadır (Şekil 2.199-201). Bu nişlerden güney köşesine yakın olan nişin ortasına bir sivri kemerli bir kapı açılmıştır. Bu cephede tuğladan ve terrakottadan yapılmış baklava, -8-, ufak yuvarlak, yana yatmış -Z-, kare, -X-, zigzag, -S-, -3-, palmet ve rumi gibi geometrik ve stilize bitkisel motifler kullanılmıştır (Şekil 2.175-178, 205). Bu cephedeki izlerden, süslemelerin bazılarının firuze renkli sırla kaplandığı anlaşılmaktadır.Caminin güneydoğu cephesi, köşelerinde sütunçelerin olduğu sivri kemerli dörtgen şeklindeki üç nişle hareketlendirilmiştir (Şekil 2.173). Kuzeybatı yan cephesinin üst bölümlerinde ise dört adet küçük niş yer almaktadır. Güneydoğu ve kuzeybatı cephesi nişleri

ve duvarları üçgen, baklava, -Z-, -8-, -3- gibi motiflerle süslenmiştir (Şekil 2. 202, 206). İki dikdörtgen planlı ayak ve üç sivri kemer açıklığı ile meydana gelmiş olan kuzeydoğu ana cephesinde de tuğladan ve terrakottadan yapılmış süslemeler bulunmaktadır (Şekil 2.174, 203-204). Bu ayaklarda, birer adet sivri kemerli uzun ve dar dikdörtgen planlı niş bulunmaktadır. Ortadaki kemer açıklığı yanlardaki kemer açıklıklarına göre daha geniştir. Bu yan kemer açıklıkları bir niş görüntüsü vermekte ve ortalarına birer sivri kemerli kapı açılmıştır. Bu cephe, -3-, -8-, baklava, üçgen, fiyonk ve kare panolar içinde fırıldak gibi motifler ile süslenmiştir.Caminin merkezi mekanı dış cephelerde olduğu gibi tuğla ve terrakottadan geometrik ve stilize bitkisel motiflerle süslenmiştir (Şekil 2. 207-209). Ortadaki mekanda yer alan yan ayaklar, kemerler, duvarlar mihrap nişi ve üst örtü de bezemelidir. Duvarlar, kemerler ve payeler -8- ve ufak baklava şeklinde motiflerle süslenmiştir. Duvarın üstünde orta mekanı çepeçevre dolanan iki süsleme frizi bulunmaktadır. Alttaki friz yuvarlak ve oval motiflerden oluşan geçmelerden meydana gelmiştir. Üstteki daha dar friz ise ufak baklava motiflerinden meydana gelmiştir. Trompların içinde, geometrik geçmeli motifler ile kademeli olarak küçülen birer üçgen niş yer almaktadır. Trompların sivri kemerinde baklava motifleri bulunmaktadır. Trompların sivri kemerlerinin üst köşelerinde de baklava motifleri yer almaktadır. Trompların aralarındaki kare şeklinde nişlerde de baklava motifleri bulunmaktadır. Kubbe eteklerinde üçgen motifler bulunmaktadır. Mihrap nişinde ise, baklava, -8-, -3- ve çeşitli tipte geometrik süslemelerin yanı sıra, stilize çiçek motifleri de bulunmaktadır. Camide görülen süslemeler ve cephe düzenlemesi 11-12. yüzyılda Orta Asya'da özellikle Kuzey Horasan'da (Güney Türkmenistan) ve Mâverâünnehr bölgesinde inşa edilen yapılarda sıkça karşımıza çıkmaktadır. Talhatan Baba camisindeki cephe düzenlemeleri ve tuğla süslemeler, Türkmenistan'da Yartı Kümbet Türbe-Camisi (1098), Ebü'l Fazl Türbesi (11. yüzyılın ilk yarısı), Ebu Said Türbesi (Meana/Türkmenistan/ 11. yüzyılın ortaları), Muhammed İbn Zeyid Türbe-Camisi (1112-1113), Hüdayi Evliya Nazar Türbesi (12. yüzyıl başları), (Pugaçenkova, 1958a, 275-315), Day Hatun Kervansarayı (11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 39-64), Başane Camisi (9-10. yüzyıl/11-12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958a, 245-248), Alemberdar Türbesi (11. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 65-76) ve Mâverâünnehr bölgesinde Hoca İsa Cami-Türbesi (Surhanderya/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Arşavskaya vd., 1982, 112-115), Sultan Saadet Güney ve Kuzey Türbeleri (Surhanderya/Özbekistan/11-12.yüzyıl) (Arşavskaya vd., 1982, 91-100) gibi yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Caminin kuzeydoğu cephesinin önündeki avluda, iki sanduka bulunmaktadır. Bunlar rivayete göre, asıl adı Ebu Bekir Fazlullah Muhammad bin İbrahim bin Ahmed bin Abdullah (doğ. 1095-96/öl. 1161) olan Talhatan Baba ve onun medrese arkadaşına ait mezarlar olduğu sanılmaktadır.

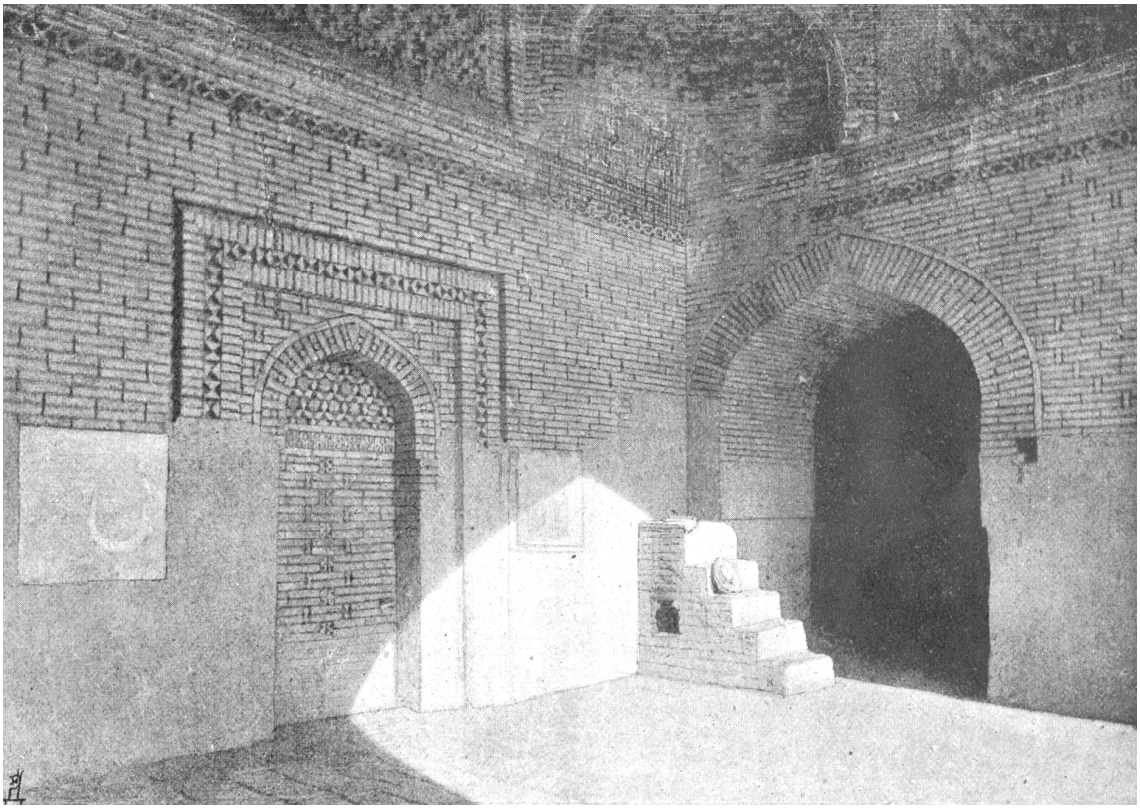
Yapıyla ilgili herhangi bir kitabe ve eski kaynaklarda kayıt olmamasına rağmen bazı araştırmacılar bu camiyi 1095-96 yılında inşa edilmiş olduğunu kaydetmektedirler (Jukovskiy, 1884, 190-191). Fakat bu tarih şüphelidir. A. M. Pribıtkova (1955, 109-110) yapıyı, form, konstrüksiyon, oran ve süsleme açısından 11. yüzyıla tarihlemektedir. G. A. Pugaçenkova (1958a, 252-254), mimari süslemeler ve çeşitli mimari özelliklerinden dolayı yapıyı 11. yüzyılın sonları 12. yüzyılın başlarına tarihlemektedir. S. Hmelnitskiy (1996a, 101), yapının stilinin 11-12. yüzyıl özellikleri taşıdığını kaydetmektedir. Dikdörtgen planlı üç bölümlü tipte olan camide kullanılan mimari süslemeler ve süsleme malzemeleri ile tuğla ölçüsü yapının 11. yüzyılın sonları 12. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. Gayet simetrik ve orantılı olarak inşa edilmiş olan yapı, gerek mimari şeması gerekse süslemeleriyle Ortaçağ'dan günümüze ulaşmış önemli bir Ortaçağ Orta Asya yapısıdır Cami mimari kompozisyonu açısından merkezi üç bölümlü cami geleneğinde yapılmıştır. Bu tip camiler muhtemelen kaynağını, bir avluya açılan cephesi üç kemerli eyvanlı mekanlara sahip İslamiyet öncesi ve sonrası, geleneksel İran ve Orta Asya dini ve sivil mimarisinden almış gözükmektedir Bu yapıda, üç kemerli açıklığa sahip dikdörtgen planlı mekanın ortası merkezi kubbeli olarak değerlendirilmiştir. Dikdörtgen planlı yapıda merkezi kubbeli alanın yan bölümlerle bütünleştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum Dihistân Namâzgâh Camisi'nde gördüğümüz aşamanın bir ileri boyutudur. Talhatan Baba Camisi'nde mihrap önündeki merkezi alanın yan bölümlere kemerlerle açılması fikri Başane Ulu Camisi (9-10. yüzyıl) mihrap önündeki merkezi eyvanlı bölümünde daha önceden karşımıza çıkmaktadır. Başane Camisi'nde gördüğümüz gibi mihrap önünde beliren merkezi eyvanın yerini Talhatan Baba Camisi'nde merkezi kubbeli mekan almıştır. Talhatan Baba Camisi'nin çekirdeğini meydana getiren mihrap önündeki merkezi kubbeli alanın ileri aşamasını Dihistân Ulu Camisi (13. yüzyıl başları) mihrap önündeki konstrüksiyonda görmekteyiz. Talhatan Baba Camisi, merkezi kubbeli alanın kemer açıklığı ile yan bölümlere açılma fikrinin benzeri, Leşkeri Bazar Ulu Camisi (11. yüzyıl/Afganistan) mihrap önü kubbeli alanında karşımıza çıkmaktadır. Talhatan Baba Camisi'nde merkezi kubbeli alanda gördüğümüz mimari özellikler, 11-12. yüzyılda İran'da yapılmış olan "köşk tipi" denilen camilerdeki mihrap önü kubbeli alanlarında da görmekteyiz. Kemerli açıklığa sahip kubbeli mekanların kökenleri Sasani mimarisine kadar inmektedir. Talhatan Baba Camisi'nin mihrap önü merkezi kubbeli konstrüksiyonu daha sonraki yüzyıllarda Orta Asya'da yapılan camilerdeki mihrap önü kubbeli kompozsiyonların bir ön örneği gibi gözükmektedir. Talhatan Baba Camisi, eyvanlı mekanlarla kubbeli mekanların sentezinden meydana gelmiş gözükmektedir.

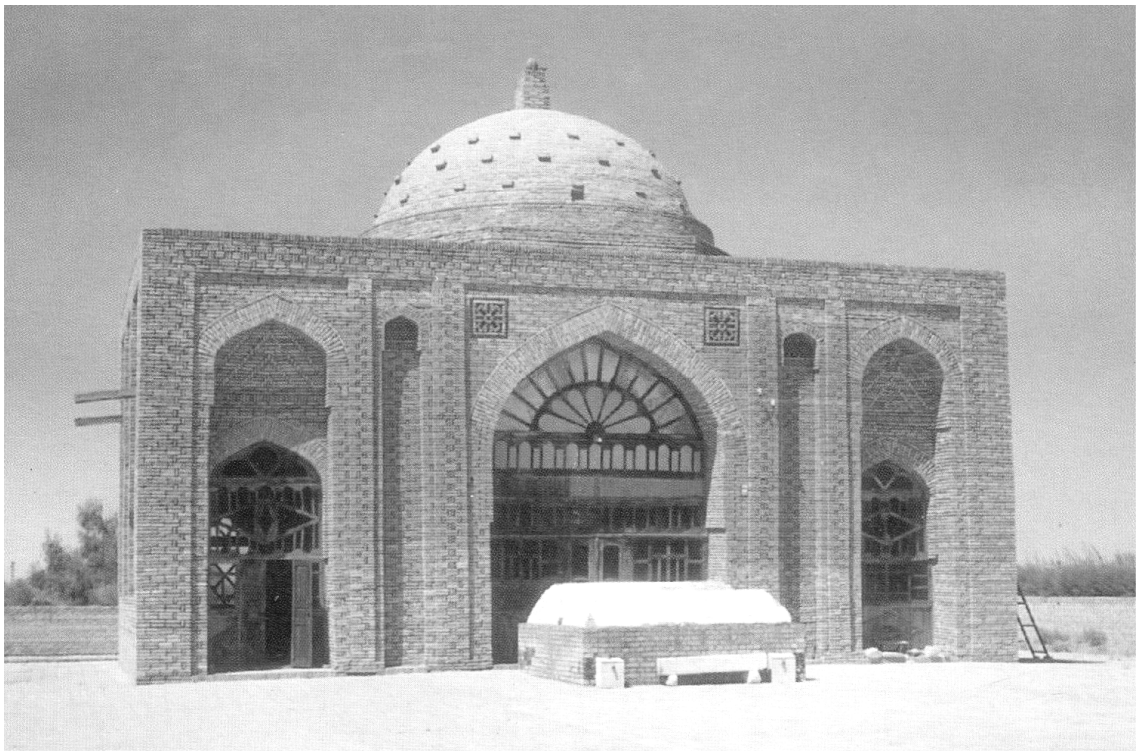
Şekil 2.165 Talhatan Baba Camisi kuzeydoğu cephesi (19. yüzyıl sonları) (V. A. Jukovskiy)

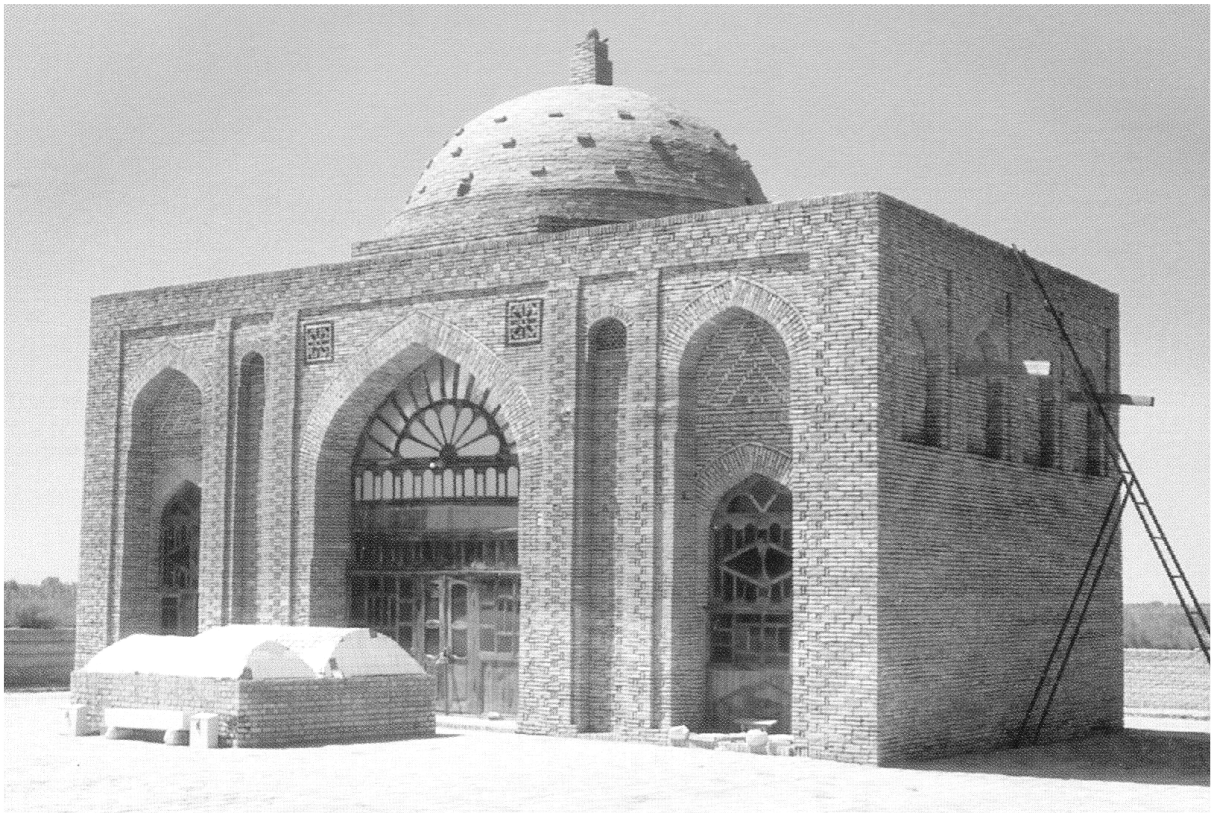
Şekil 2.166 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesi (19. yüzyıl sonları) (V. A. Jukovskiy)

Şekil 2.167 Talhatan Baba Camisi iç mekanı (19. yüzyıl sonları) (V. A. Jukovskiy)

Şekil 2.168 Talhatan Baba Camisi kuzeydoğu ana cephesi (Y. Sayan)

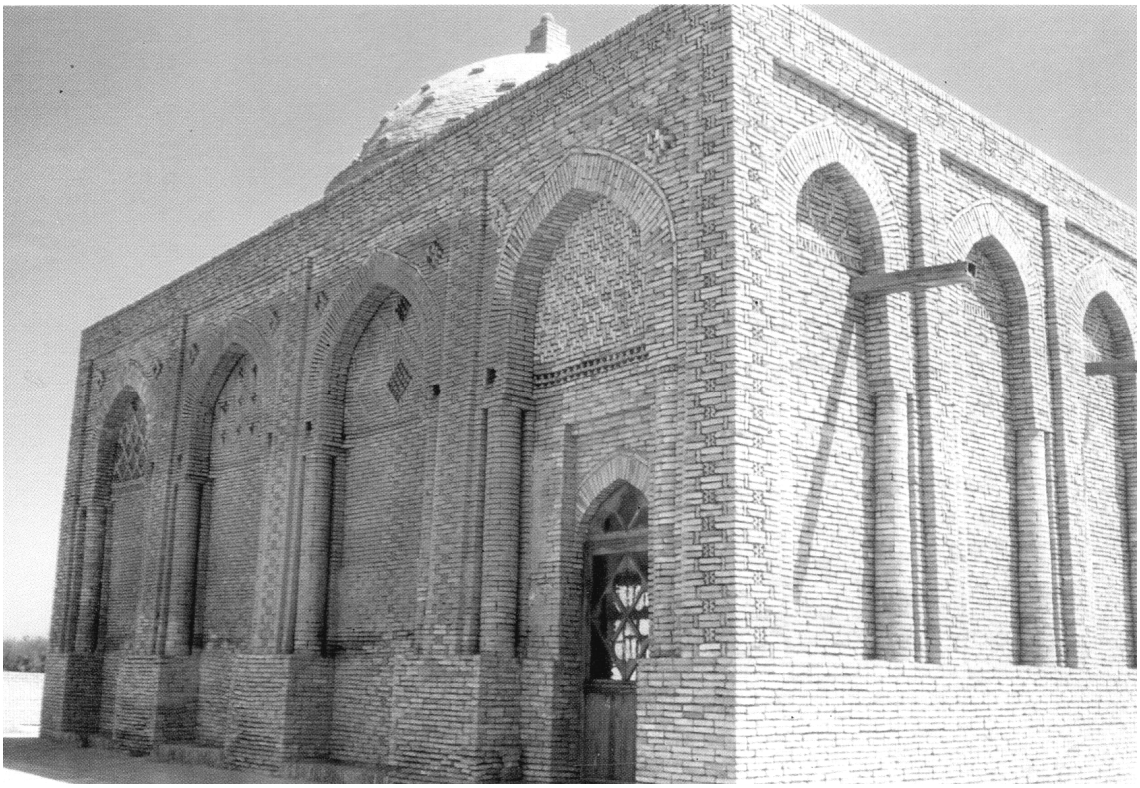
Şekil 2.169 Talhatan Baba Camisi'nin kuzeyden görünüşü (Y. Sayan)

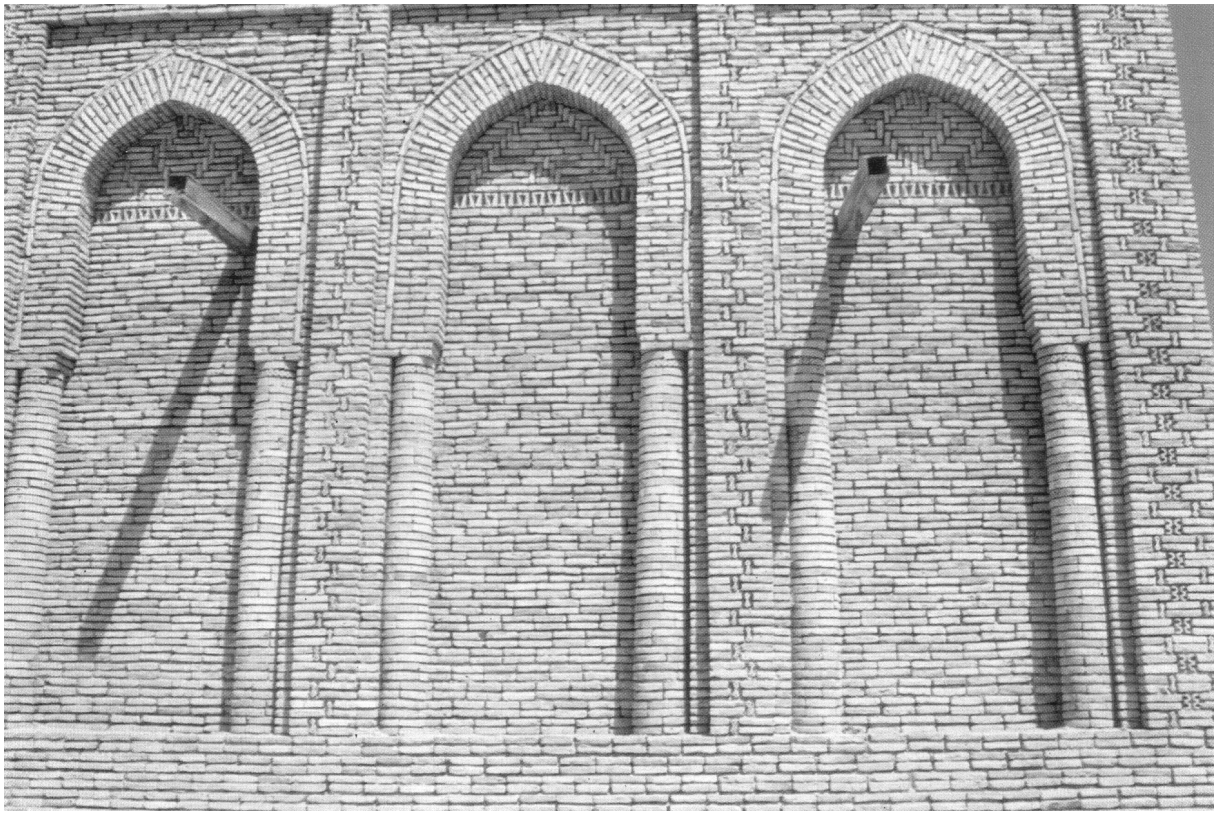
Şekil 2.170 Talhatan Baba Camisi'nin kuzeydoğu cephesi (Y. Sayan)

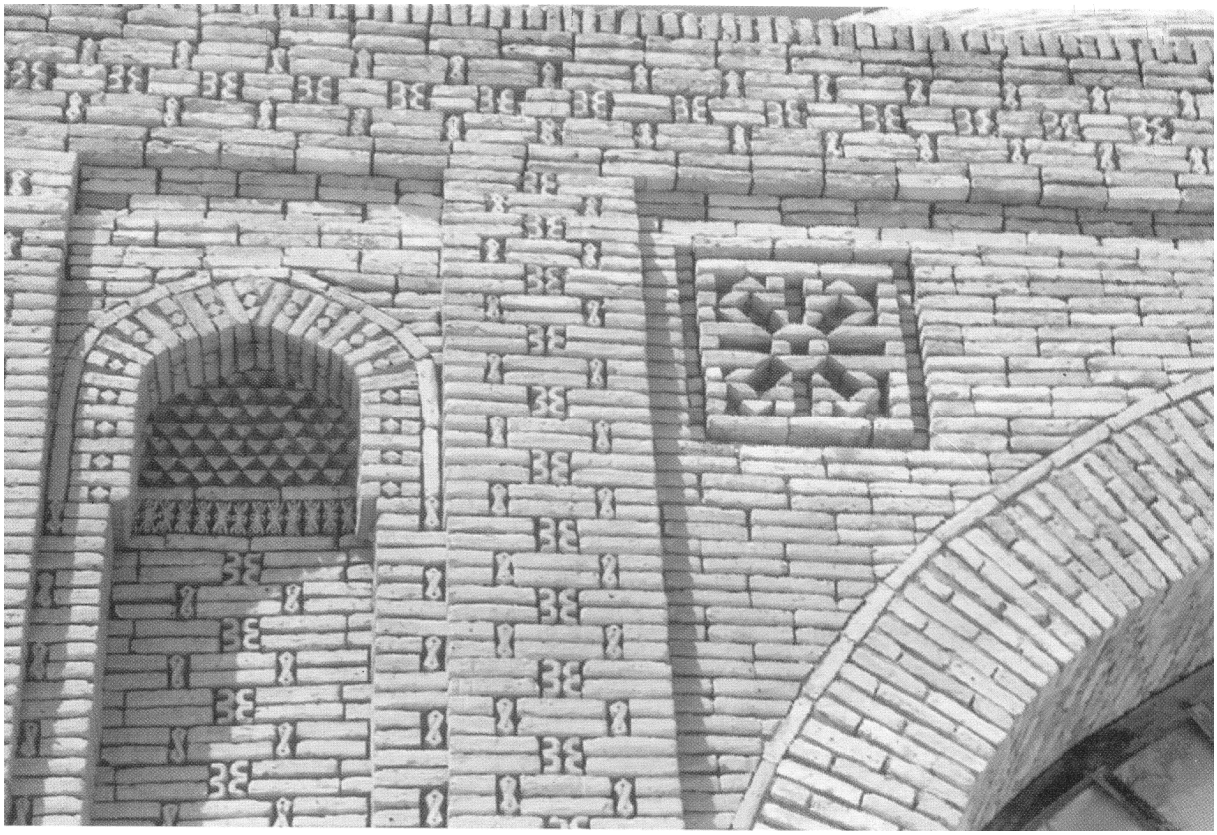
Şekil 2.171 Talhatan Baba Camisi'nin güneyden genel görünüşü (S. Hmelnitskiy)

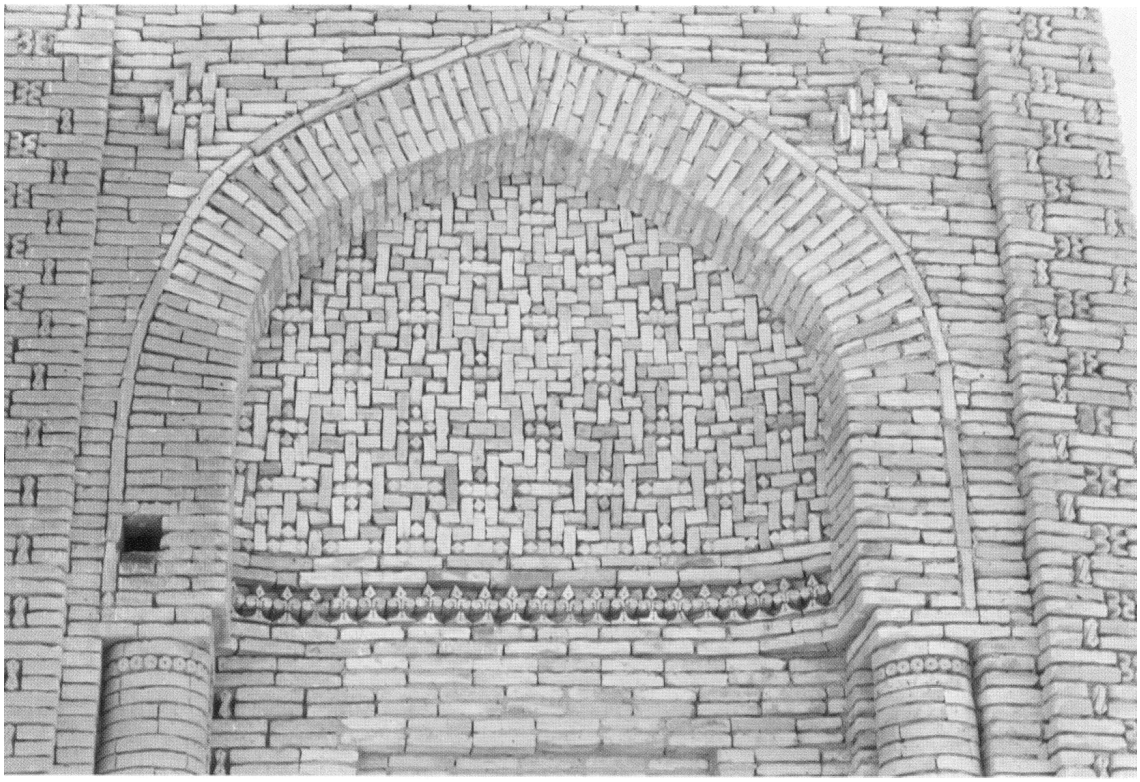
Şekil 2.172 Talhatan Baba Camisi'nin güneyden görünüşü (Y. Sayan)

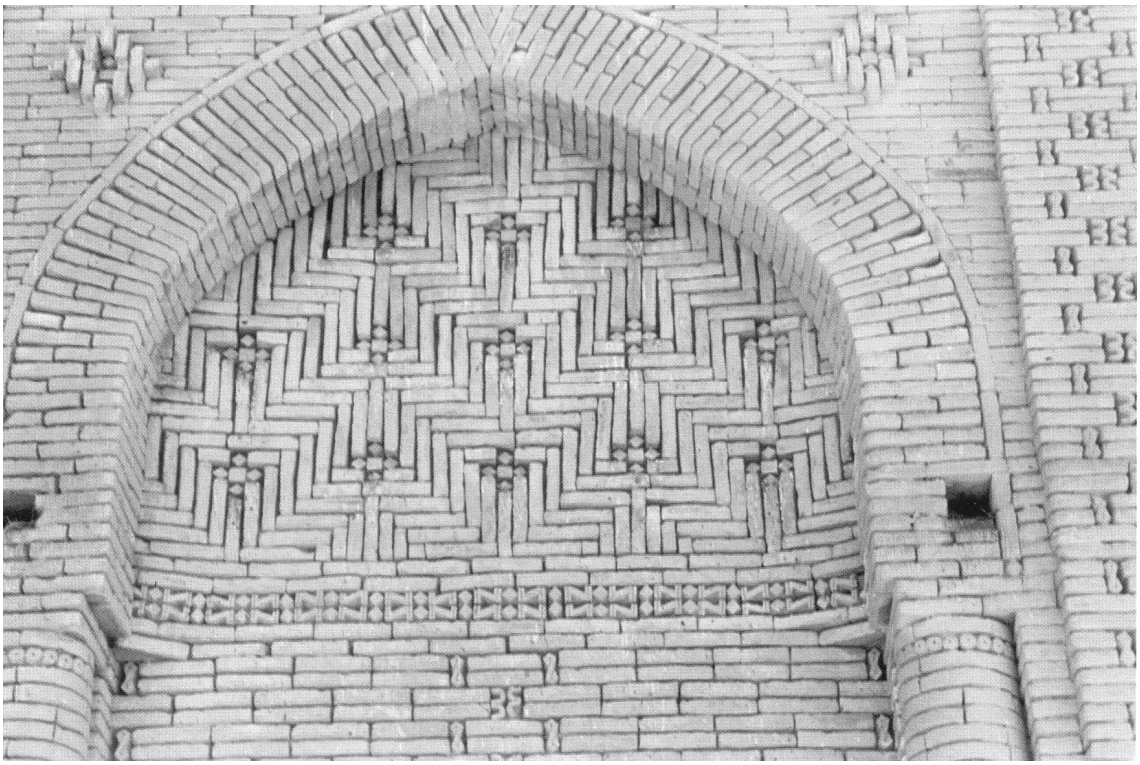
Şekil 2.173 Talhatan Baba Camisi'nin güneydoğu yan cephesi (Y. Sayan)

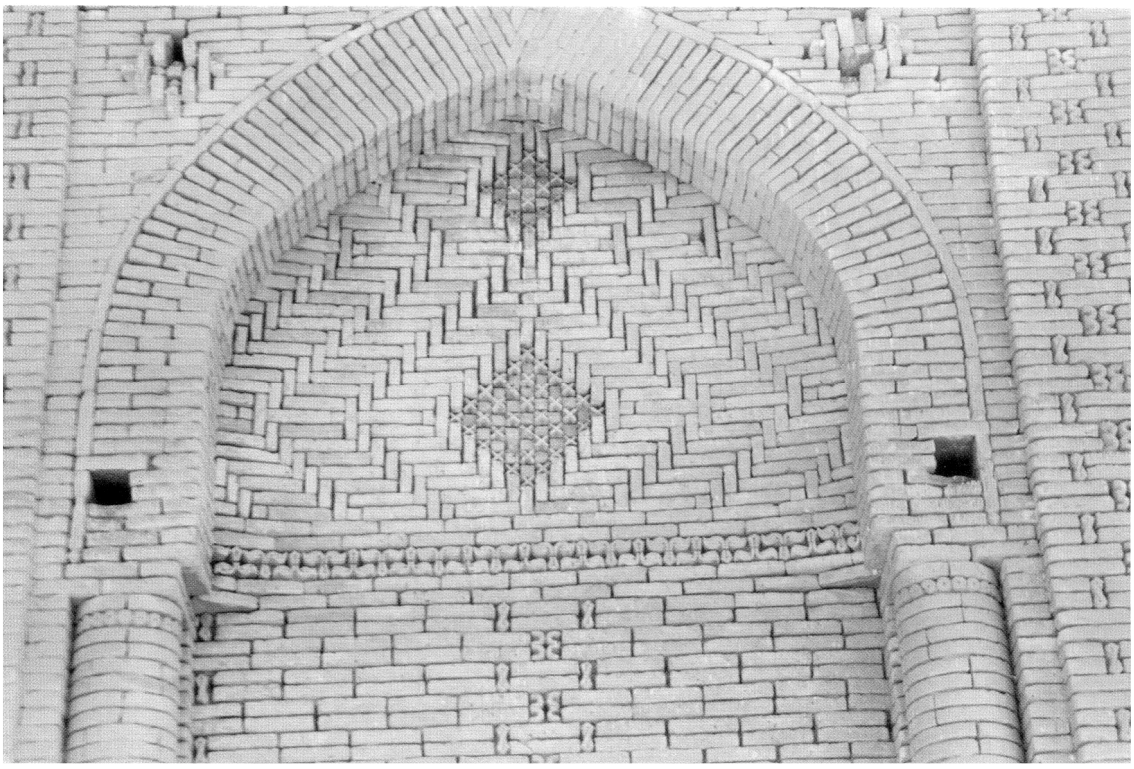
Şekil 2.174 Talhatan Baba Camisi'nin kuzeydoğu ana cephesi detayı (Y. Sayan)

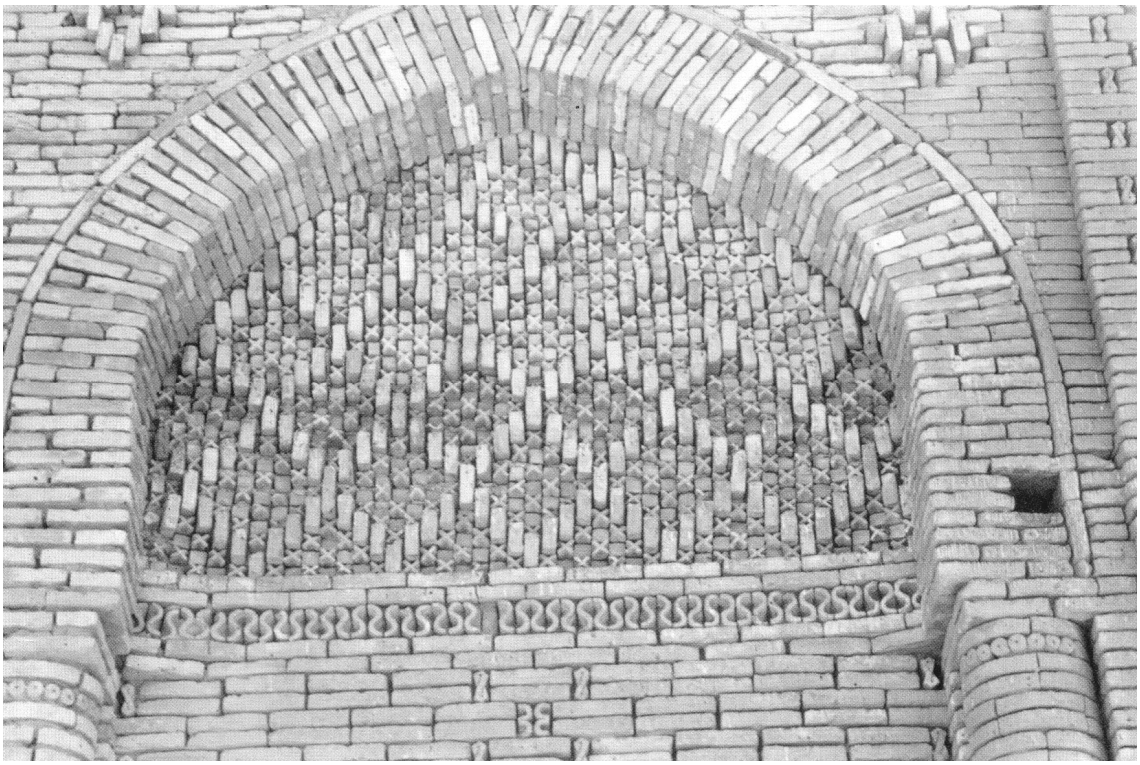
Şekil 2.175 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesi tuğla süslemeleri (Y. Sayan)

Şekil 2.176 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesi tuğla süslemeleri (Y. Sayan)

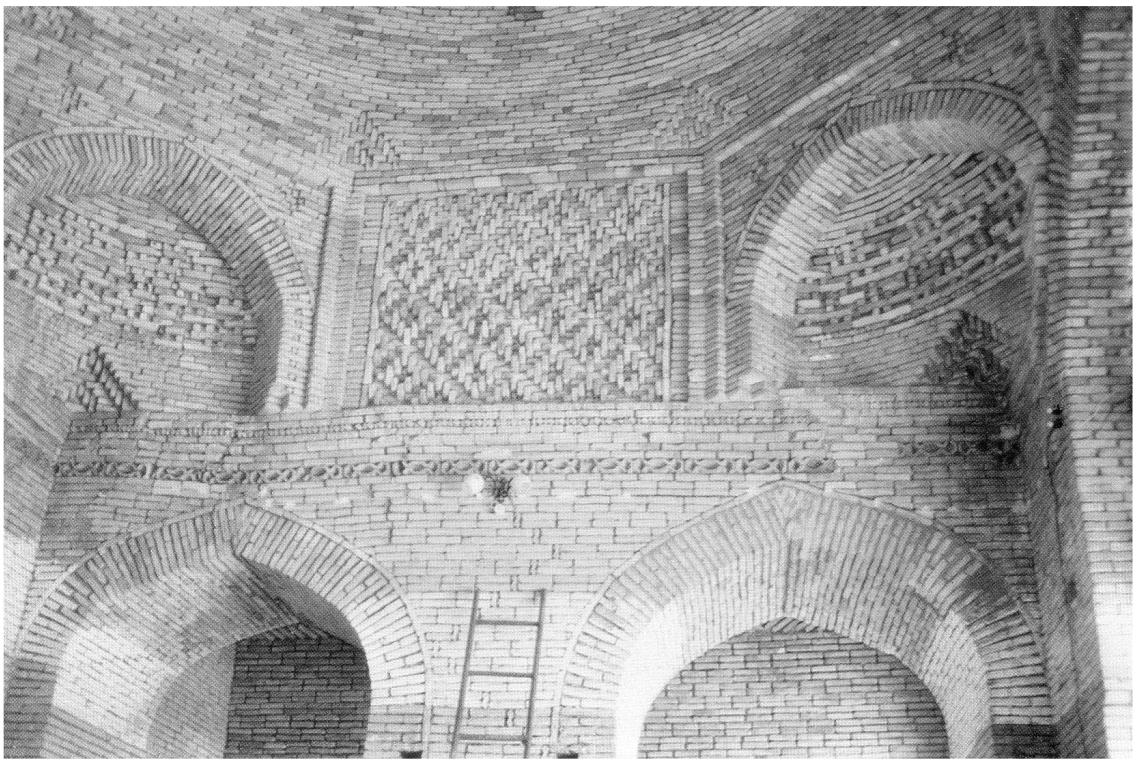
Şekil 2.177 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesi tuğla süslemeleri (Y. Sayan)

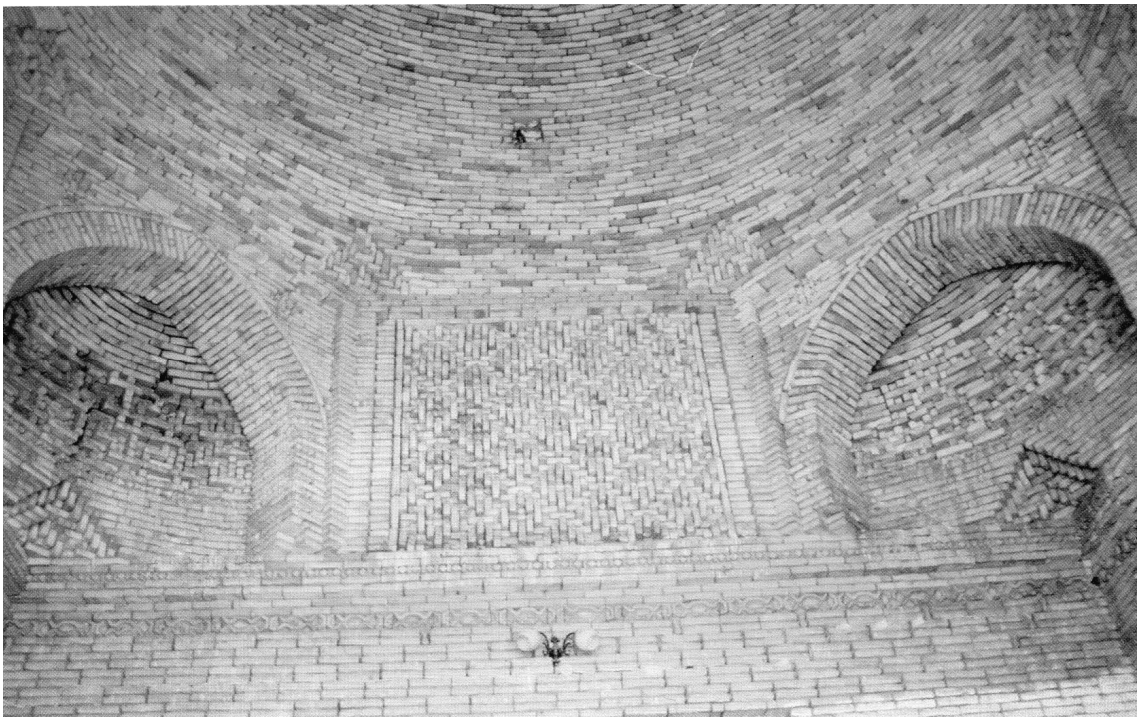
Şekil 2.178 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesi tuğla süslemeleri (Y. Sayan)

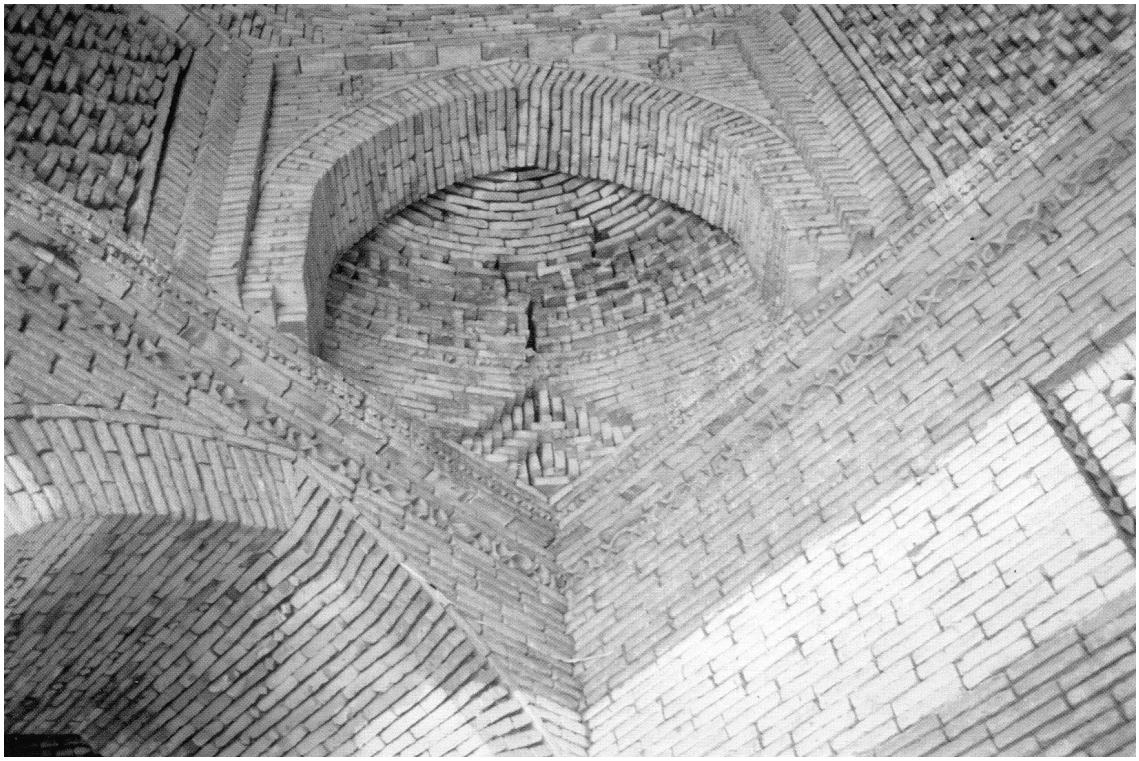
Şekil 2.179 Talhatan Baba Camisi iç mekanı (Y. Sayan)

Şekil 2.180 Talhatan Baba Camisi kemerleri ve kasnak bölümü (Y. Sayan)

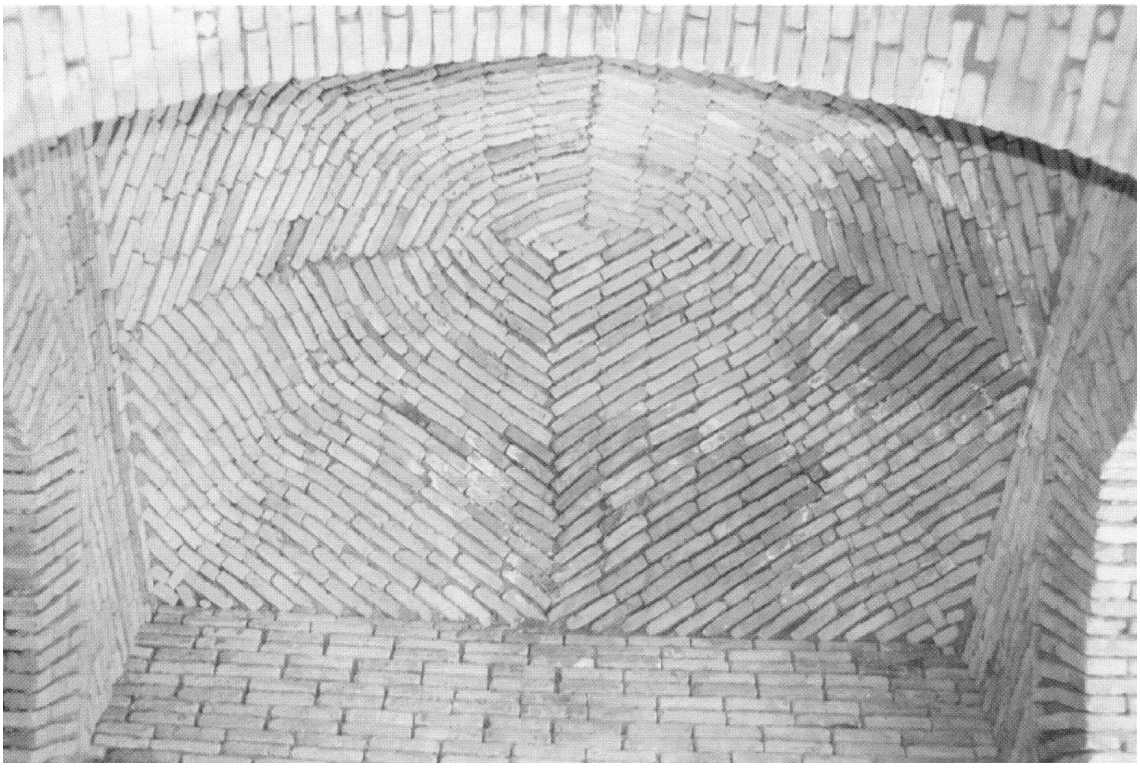
Şekil 2.181 Talhatan Baba Camisi kasnak bölümü (Y. Sayan)

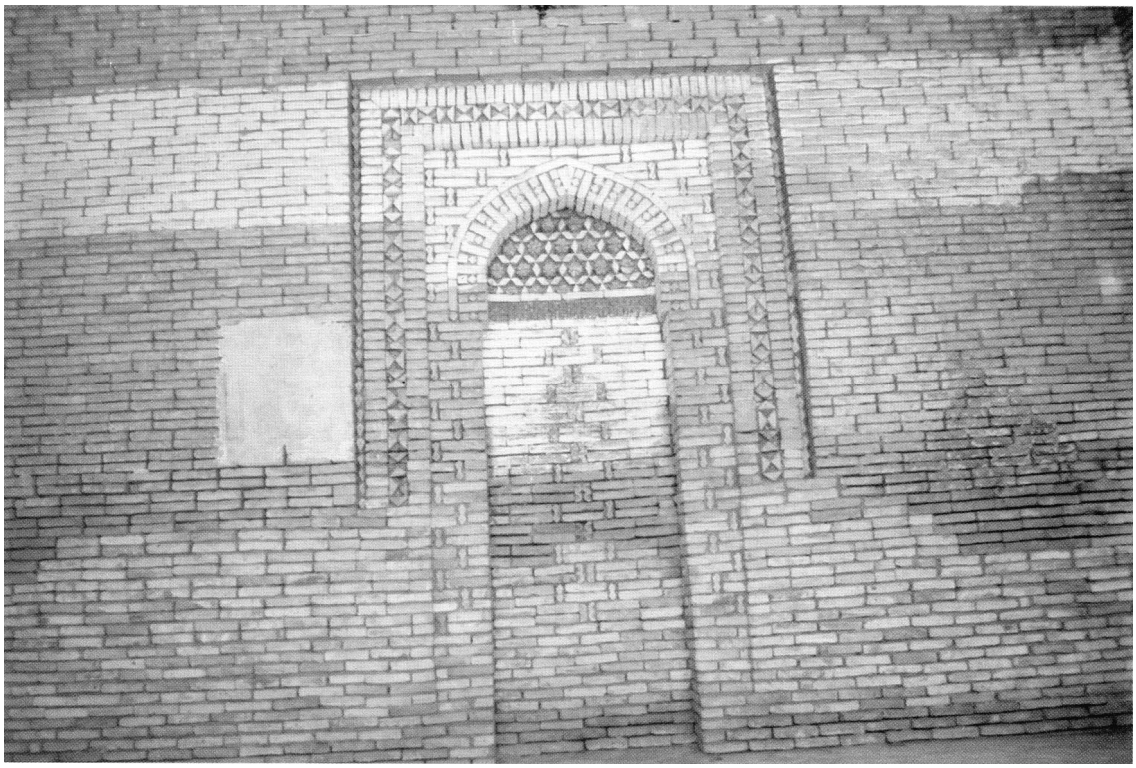
Şekil 2.182 Talhatan Baba Camisi trombu (Y. Sayan)

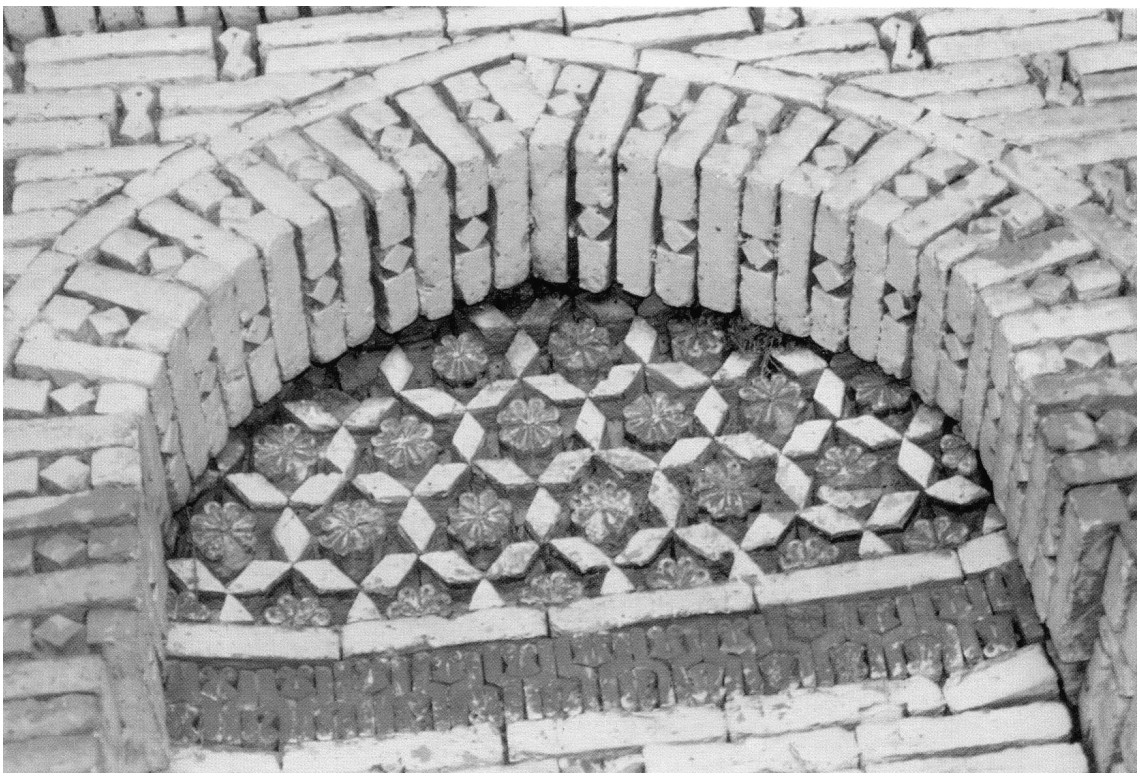
Şekil 2.183 Talhatan Baba Camisi yan mekan kemeri ve tonozu (Y. Sayan)

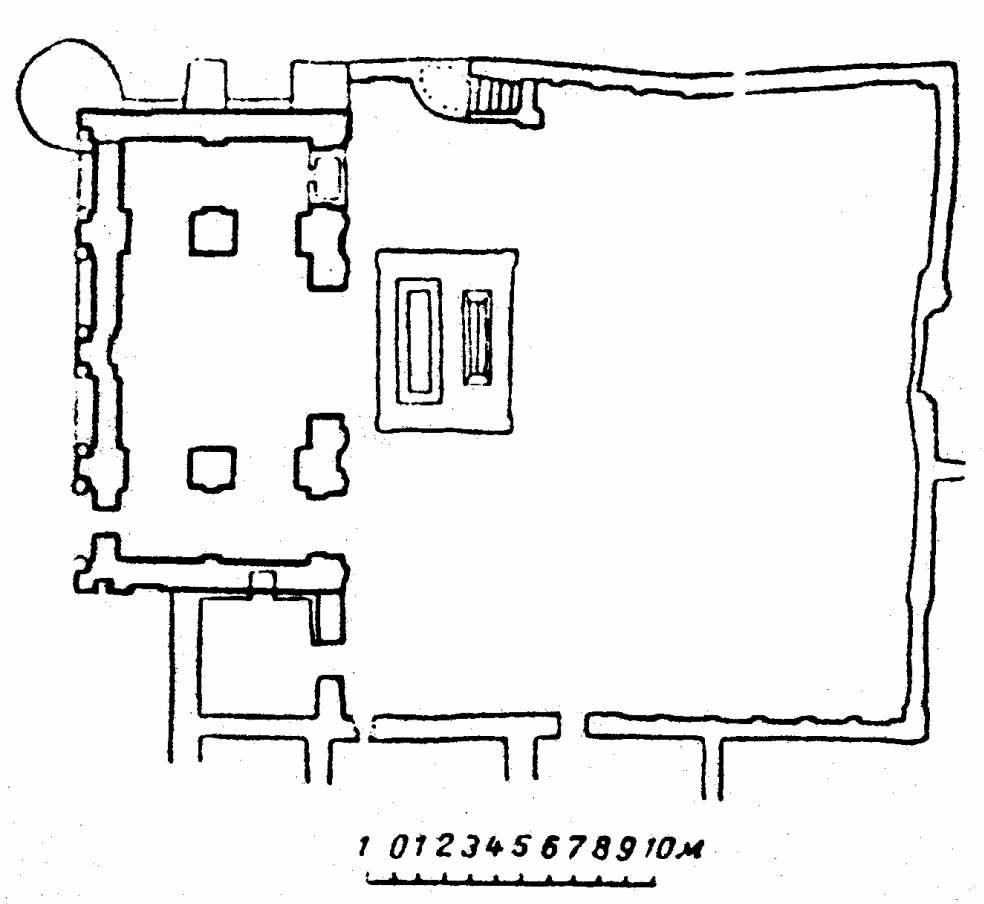
Şekil 2.184 Talhatan Baba Camisi yan mekan üzerini örten tonoz (Y. Sayan)

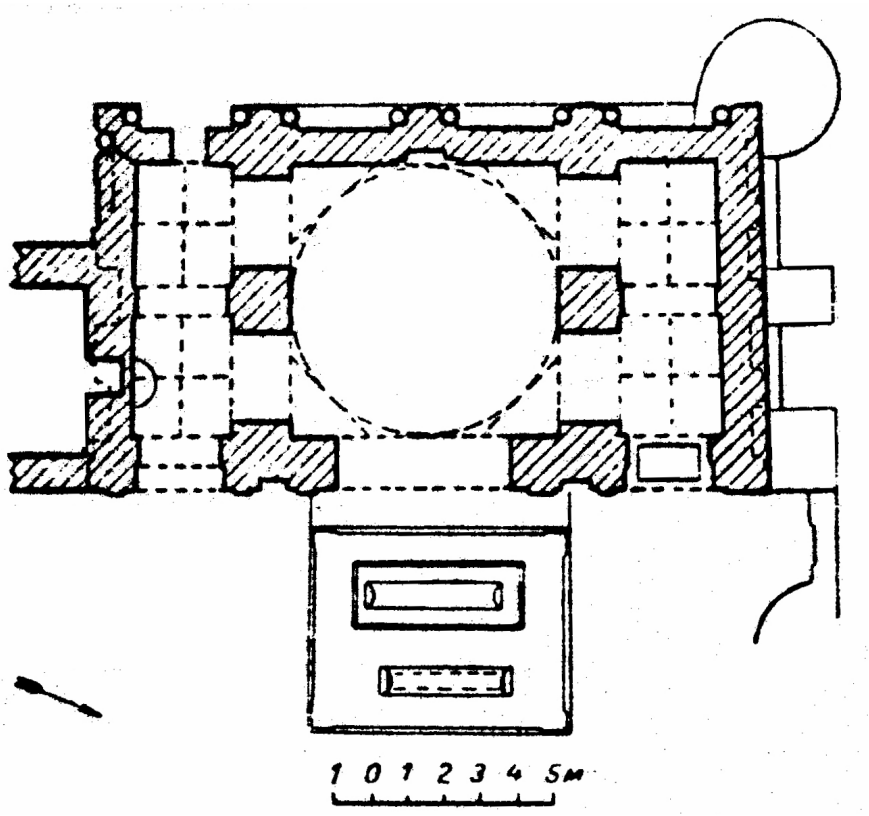
Şekil 2.185 Talhatan Baba Camisi mihrabı (Y. Sayan)

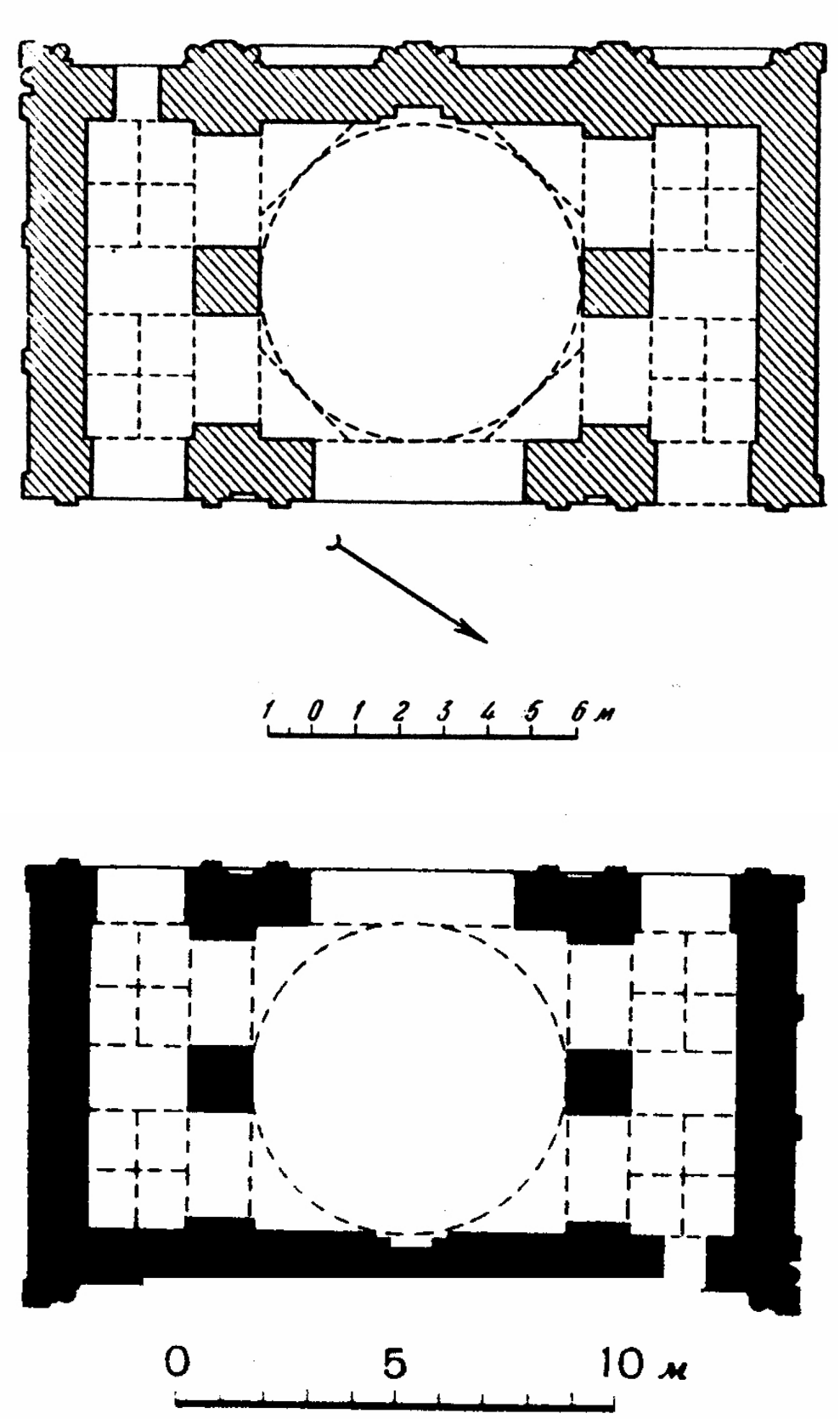
Şekil 2.186 Talhatan Baba Camisi mihrap nişi detayı ve süslemeleri (Y. Sayan)

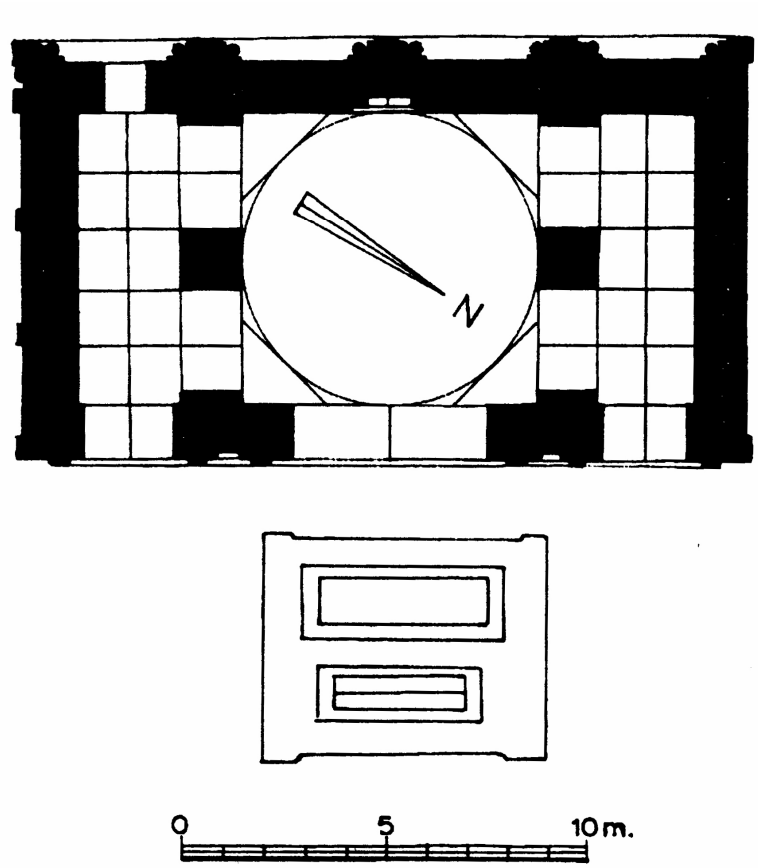
Şekil 2.187 Talhatan Baba Camisi genel planı (A. M. Pribıtkova)

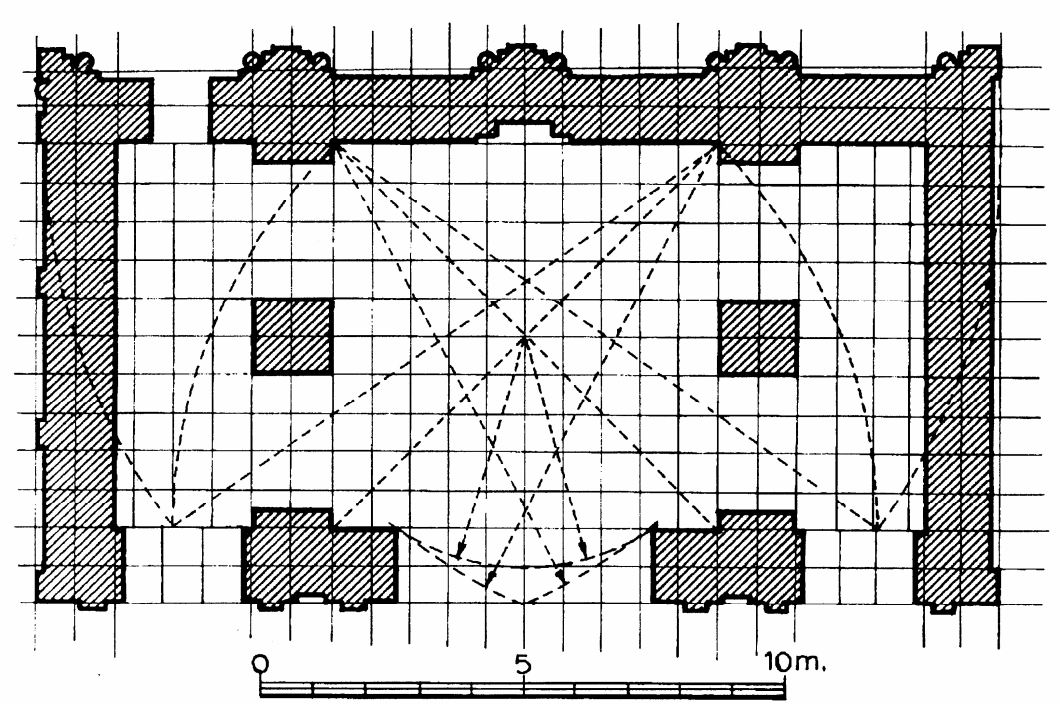
Şekil 2.188 Talhatan Baba Camisi planı (A. M. Pribıtkova)

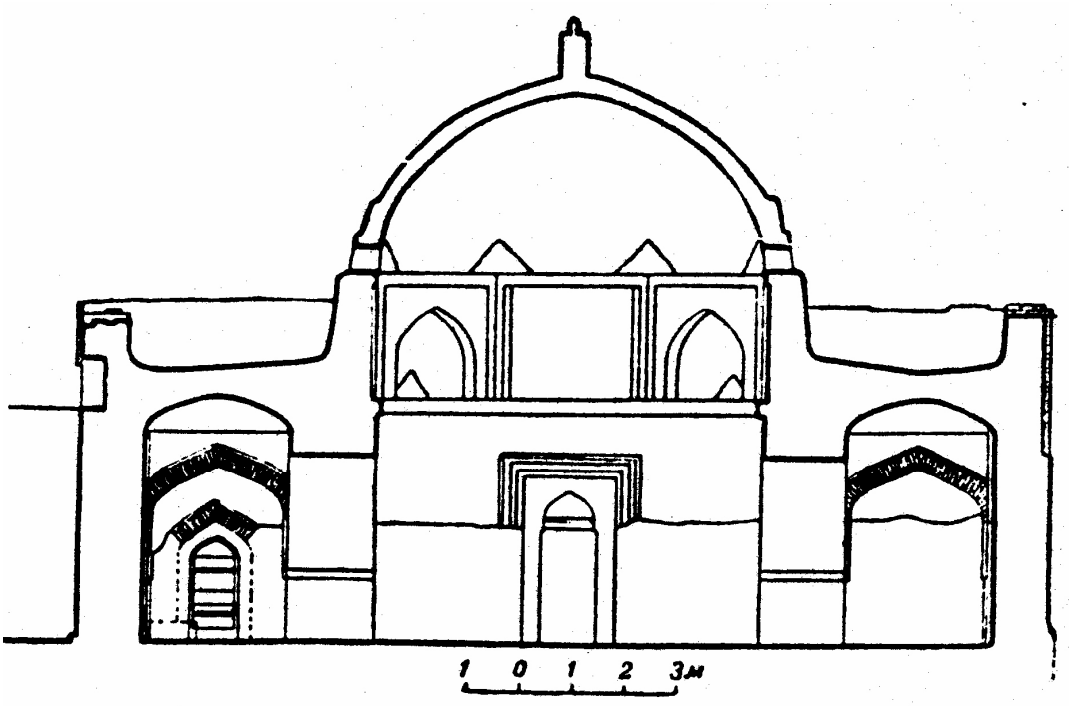
Şekil 2.189 Talhatan Baba Camisi planları (A. M. Pribıtkova/G. A. Pugaçenkova)

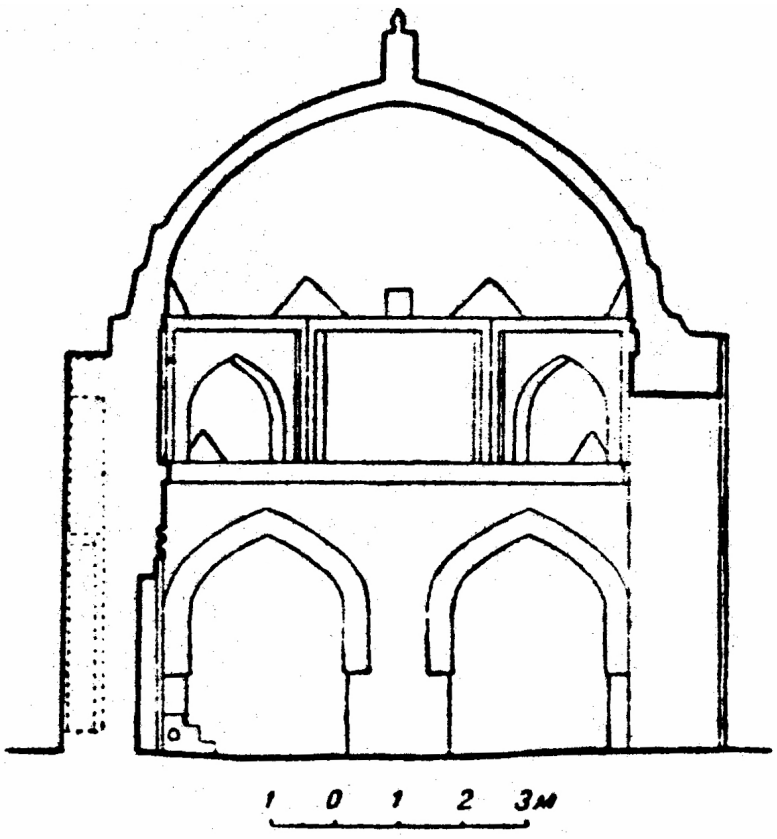
Şekil 2.190 Talhatan Baba Camisi planı (A. M. Pribıtkova/S. Hmelnitskiy)

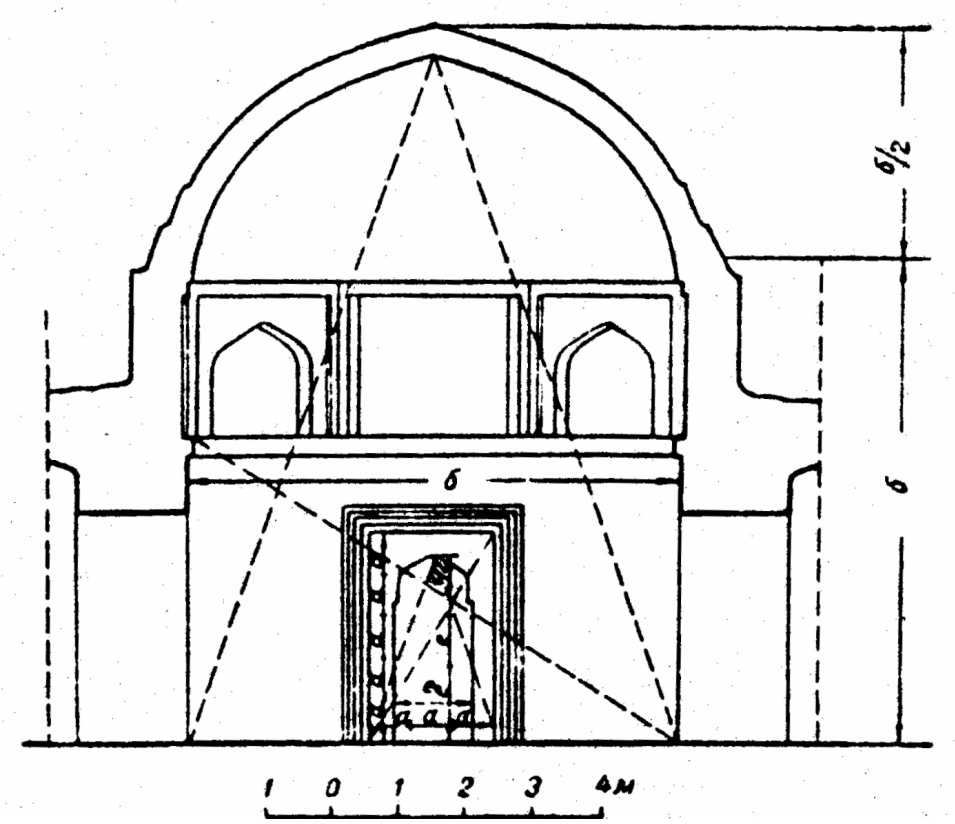
Şekil 2.191 Talhatan Baba Camisi'nin geometrik analiz planı (S. Hmelnitskiy)

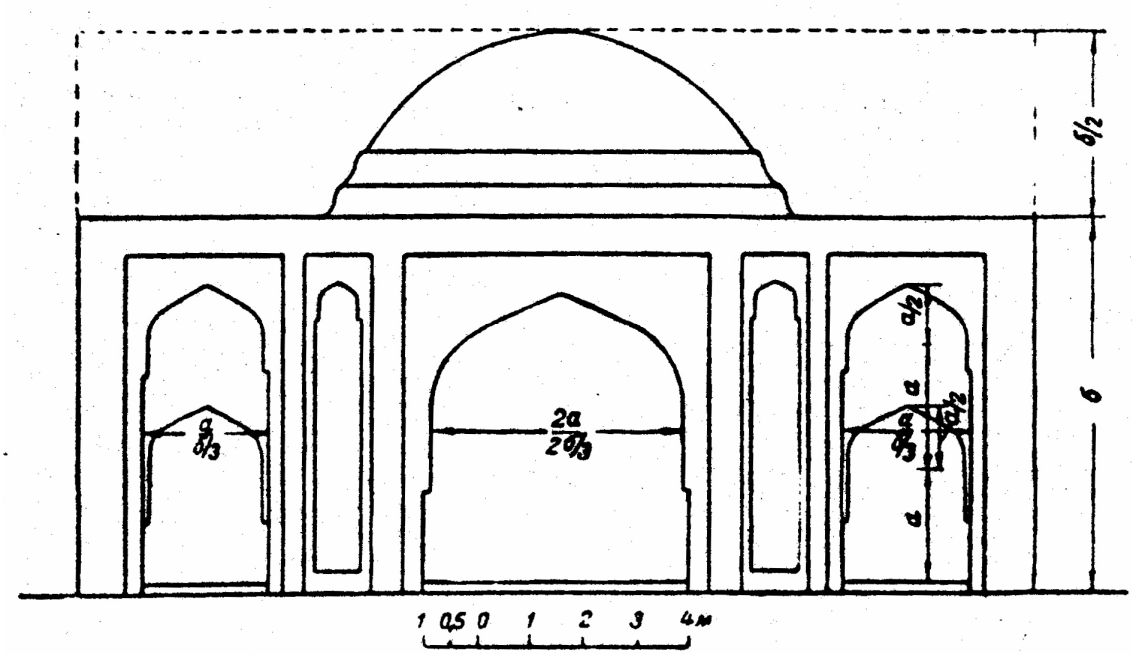
Şekil 2.192 Talhatan Baba Camisi'nin uzunlamasına kesiti (A. M. Pribıtkova)

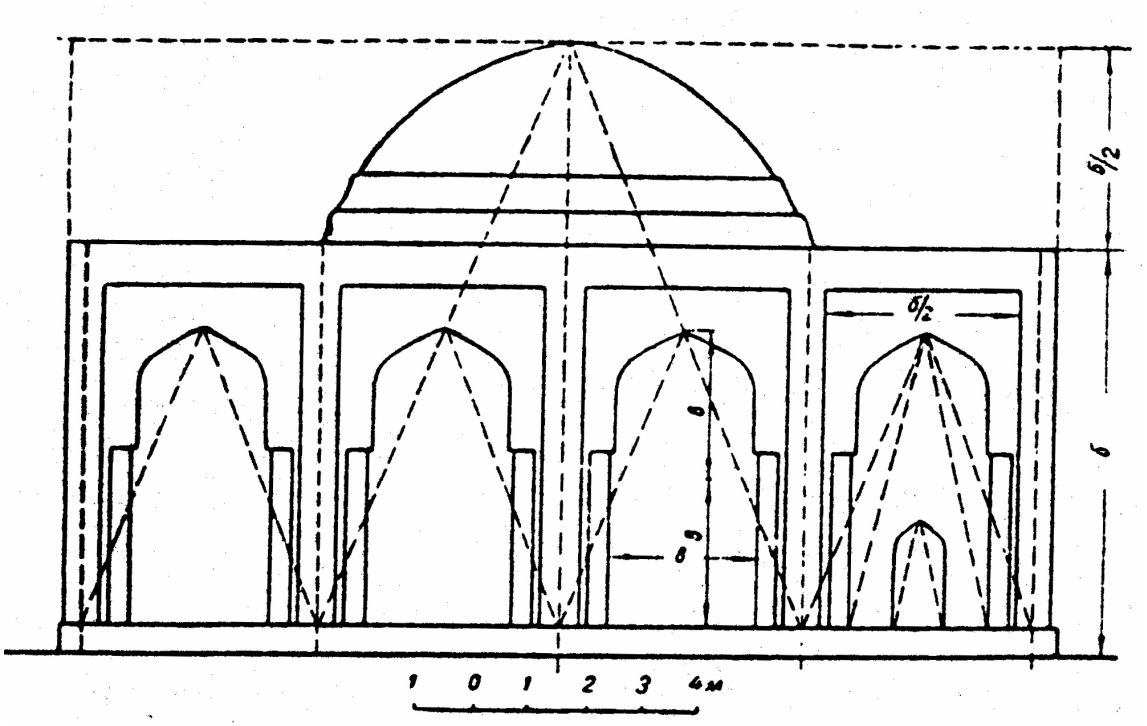
Şekil 2.193 Talhatan Baba Camisi enine kesiti (A. M. Pribıtkova)

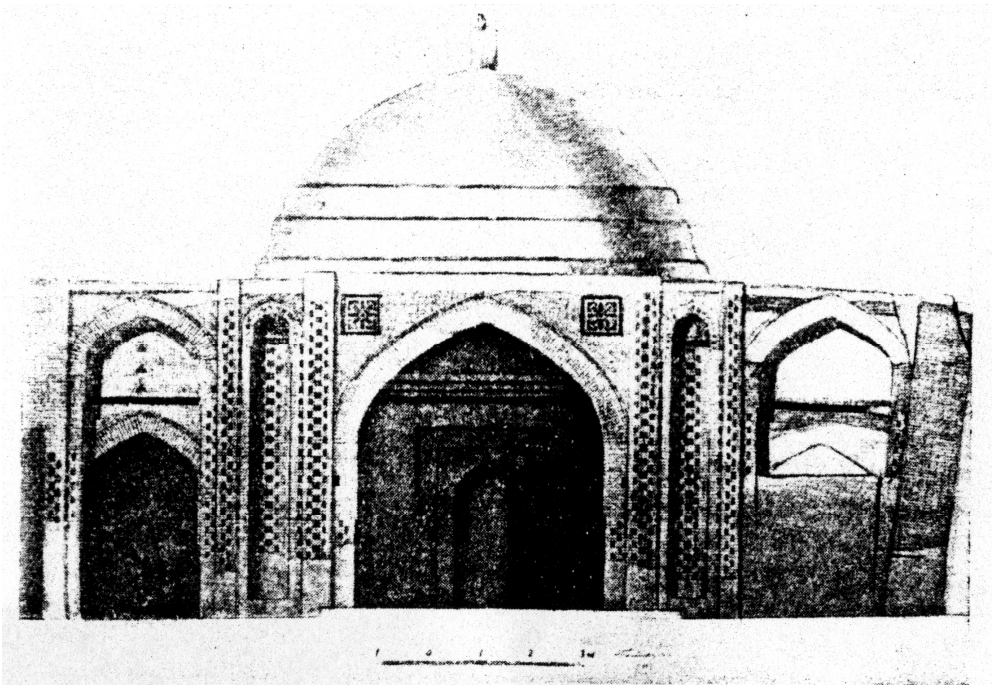
Şekil 2.194 Talhatan Baba Camisi kubbeli alanın oranlarının analizi (A. M. Pribıtkova)

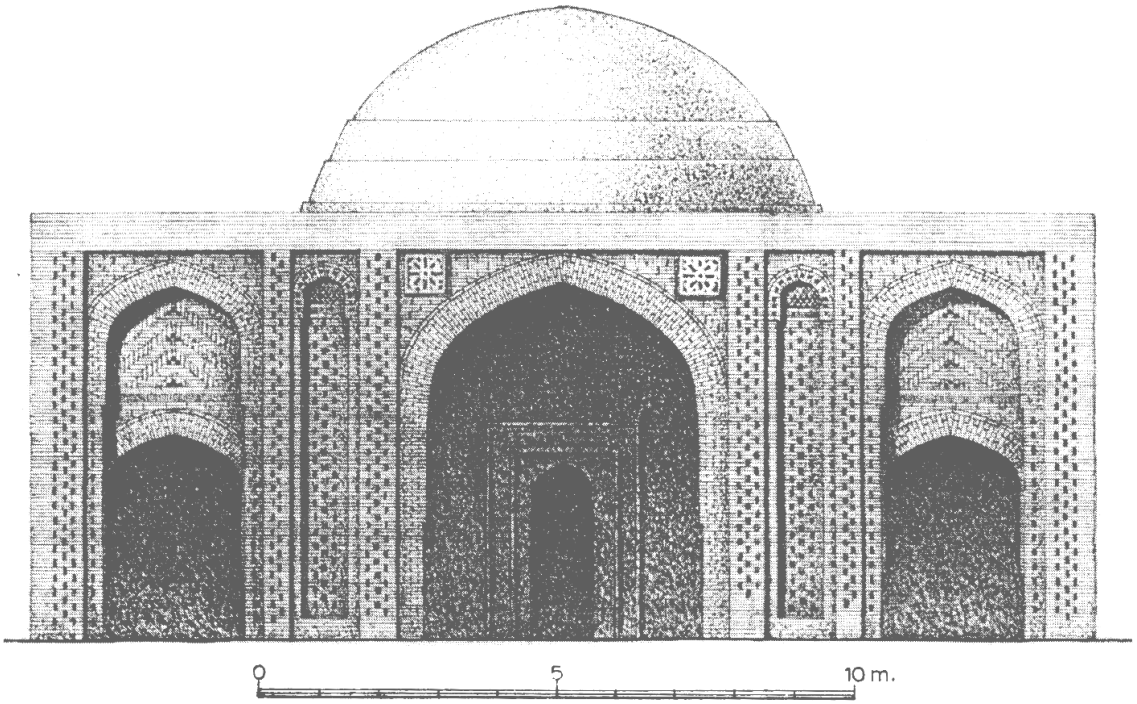
Şekil 2.195 Talhatan Baba Camisi kuzeydoğu ana cephesi oranlarının analizi (A. M. Pribıtkova)

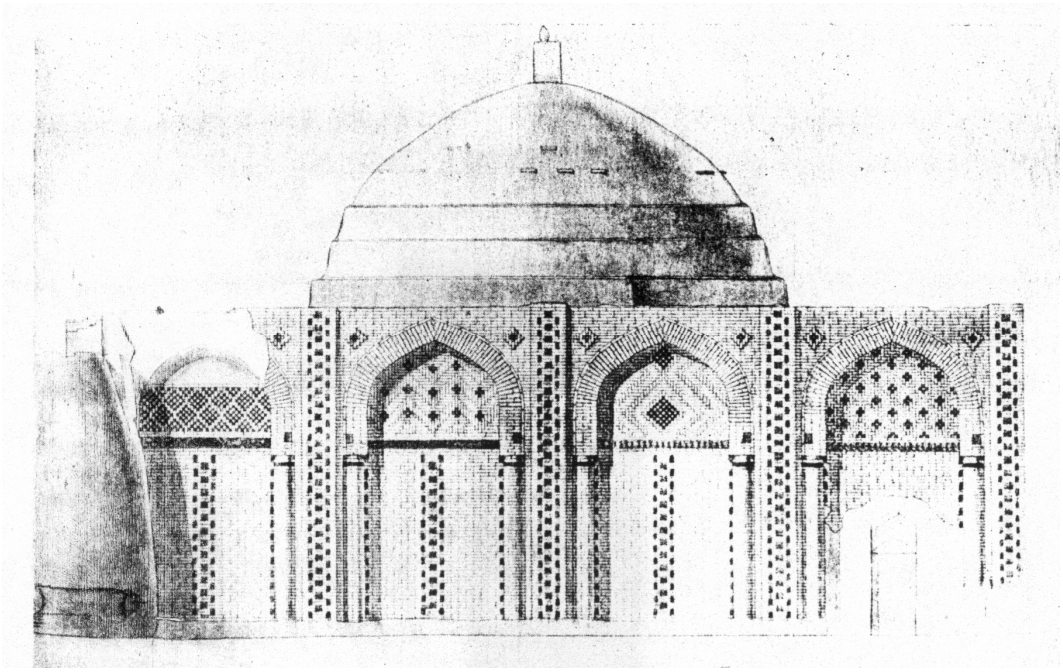
Şekil 2.196 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesi oranlarının analizi
(A. M. Pribıtkova)

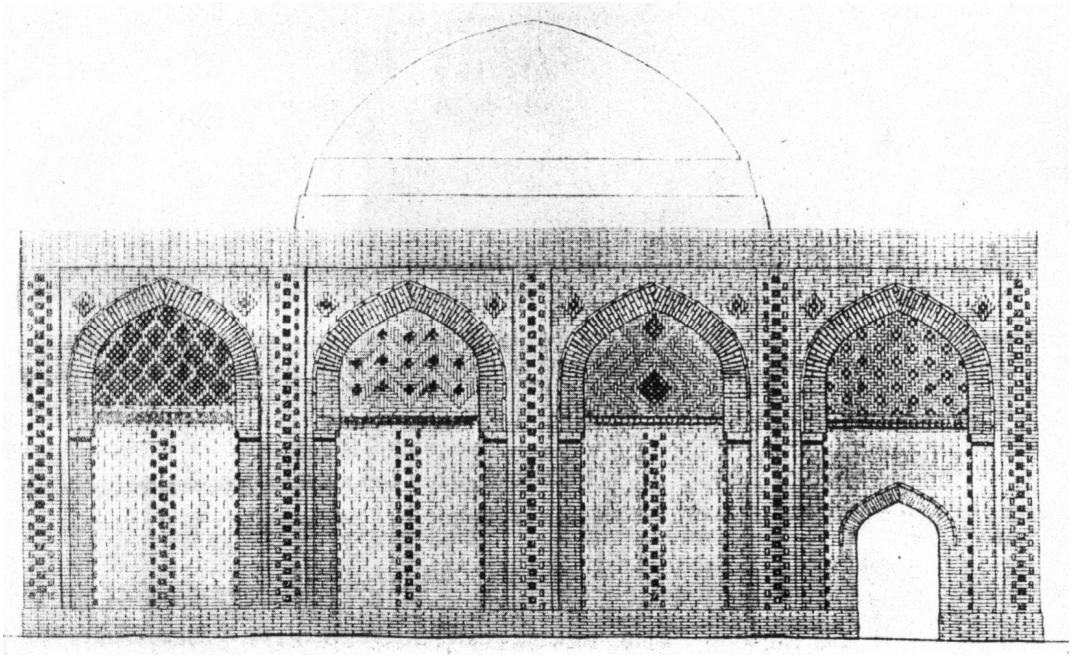
Şekil 2.197 Talhatan Baba Camisi kuzeydoğu ana cephesi görünüşü (A. M. Pribıtkova)

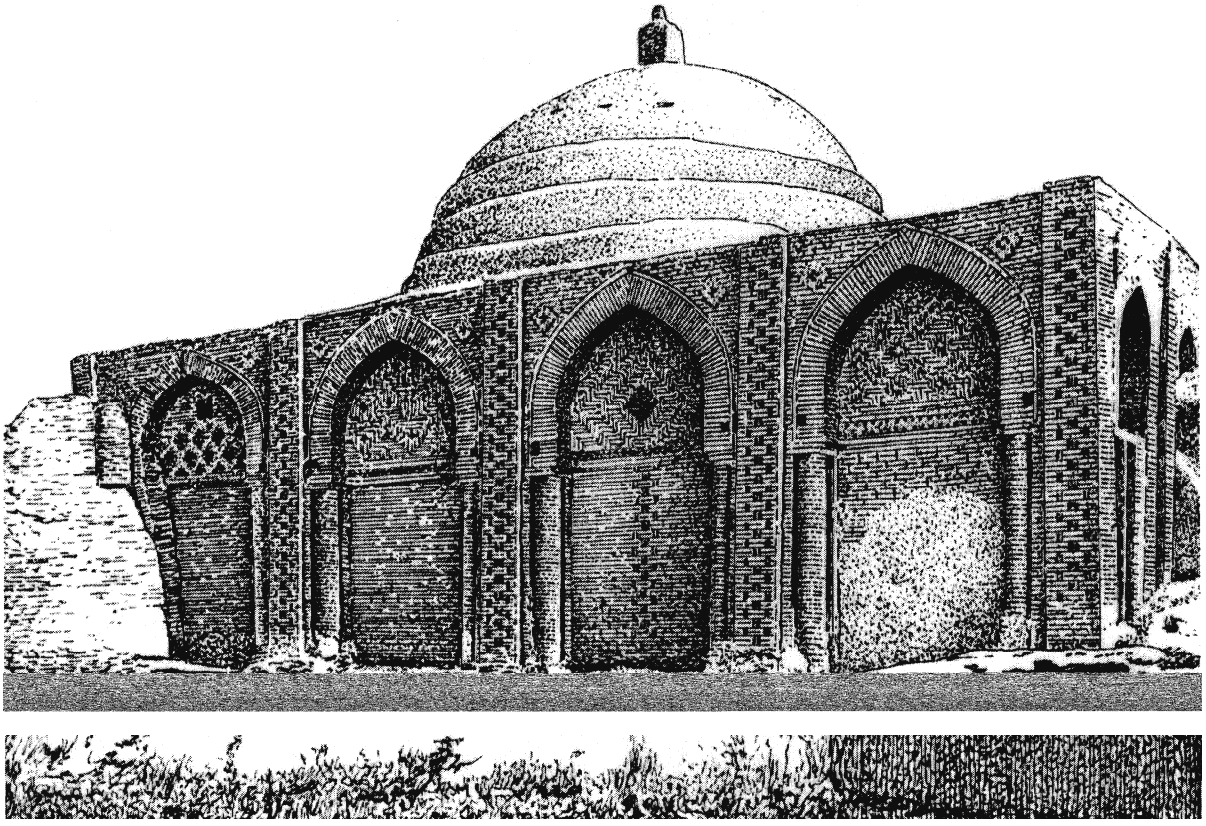
Şekil 2.198 Talhatan Baba Camisi kuzeydoğu ana cephesinin restitüsyon görünüşü (A. M. Pribıtkova/S. Hmelnitskiy)

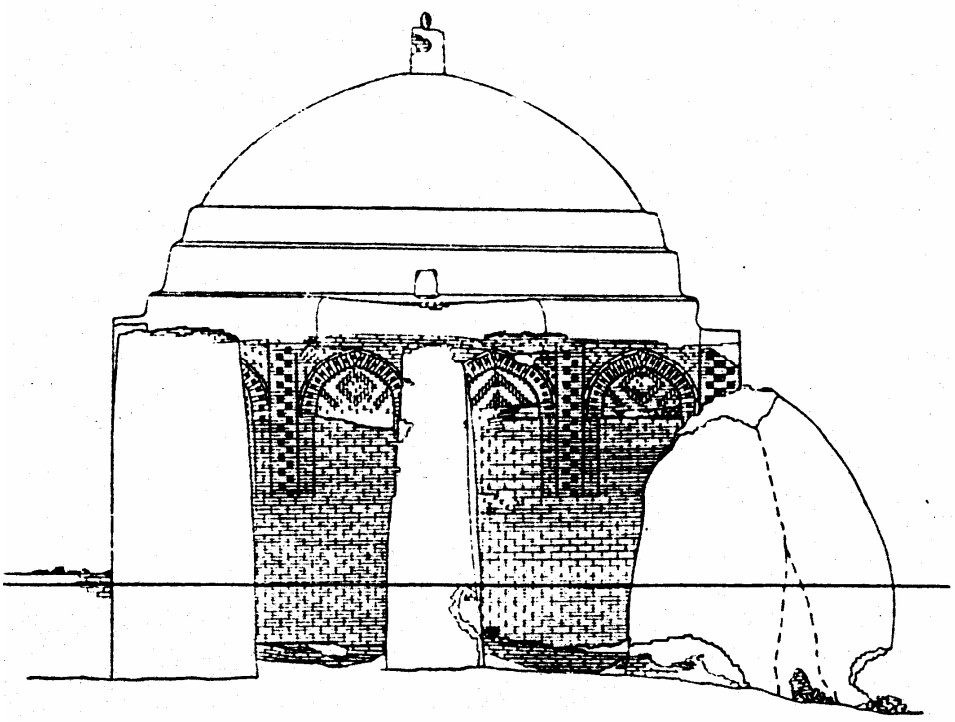
Şekil 2.199 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesinin görünüşü (A. M. Pribıtkova)

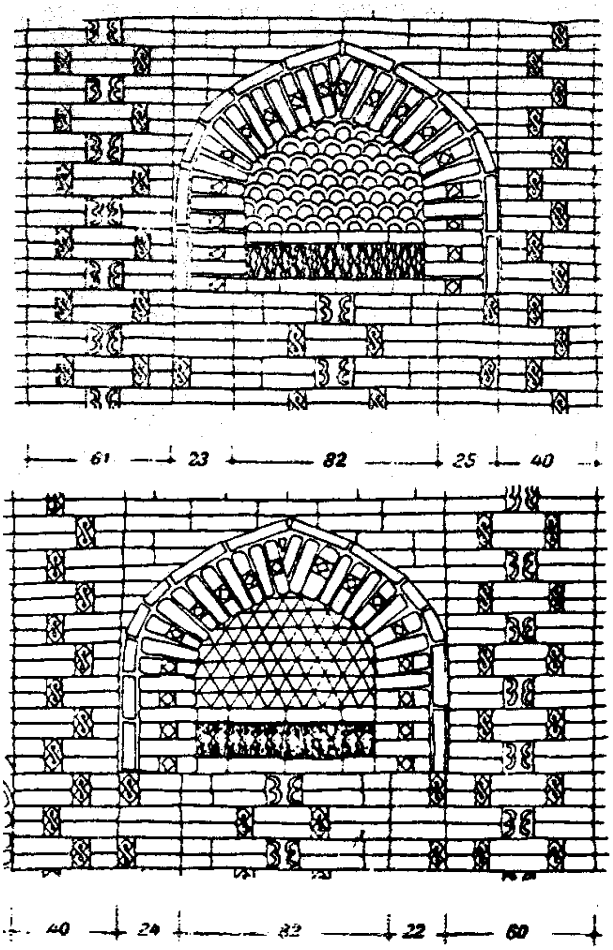
Şekil 2.200 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesinin restitüsyon görünüşü (A. M. Pribıtkova)

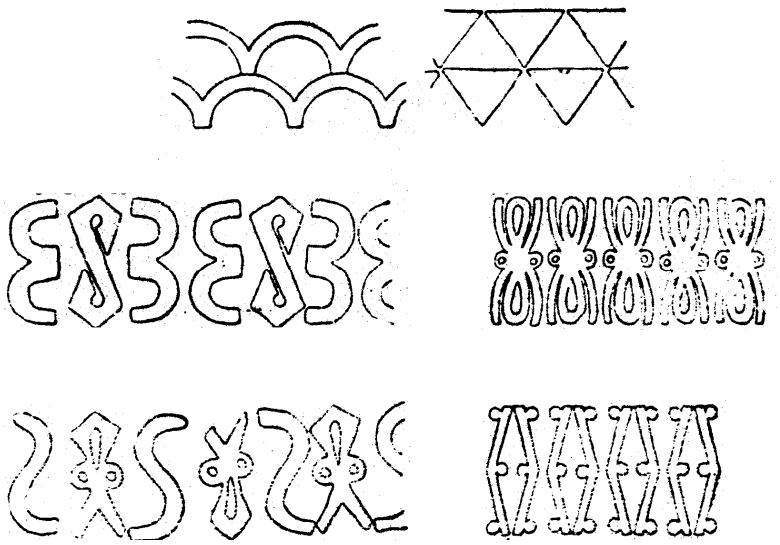
Şekil 2.201 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesinin görünüşü (S. Hmelnitskiy)

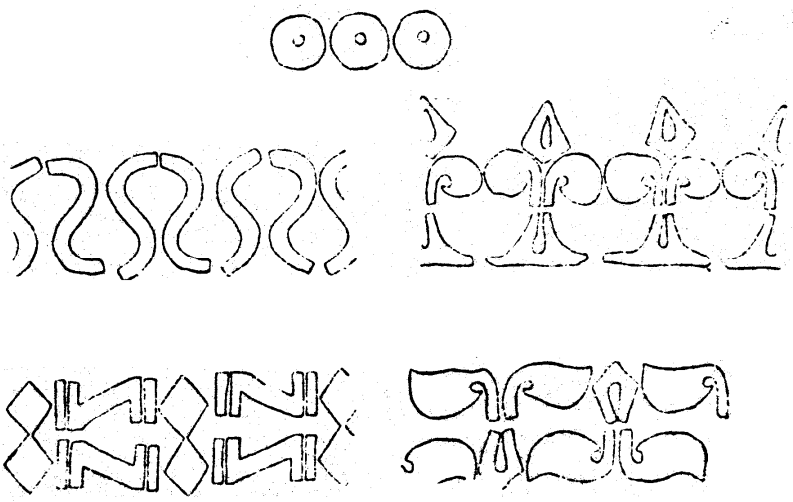
Şekil 2.202 Talhatan Baba Camisi kuzeybatı yan cephesinin görünüşü (A. M. Pribıtkova)

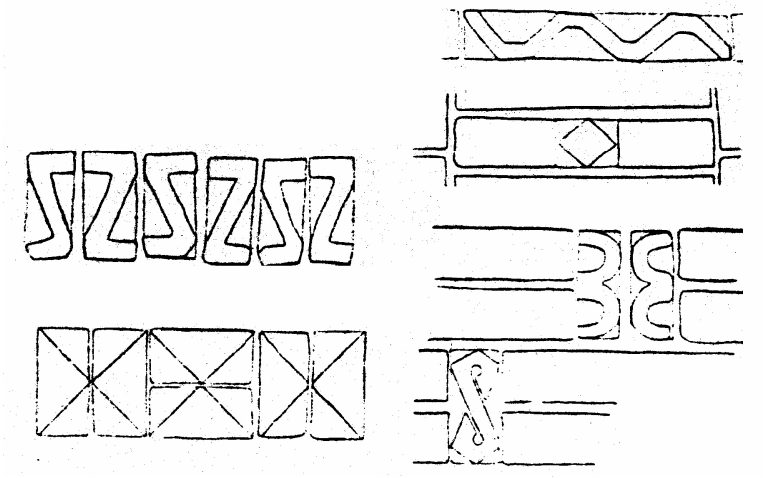
Şekil 2.203 Talhatan Baba Camisi kuzeydoğu ana cephesi detayları (A. M. Pribıtkova)

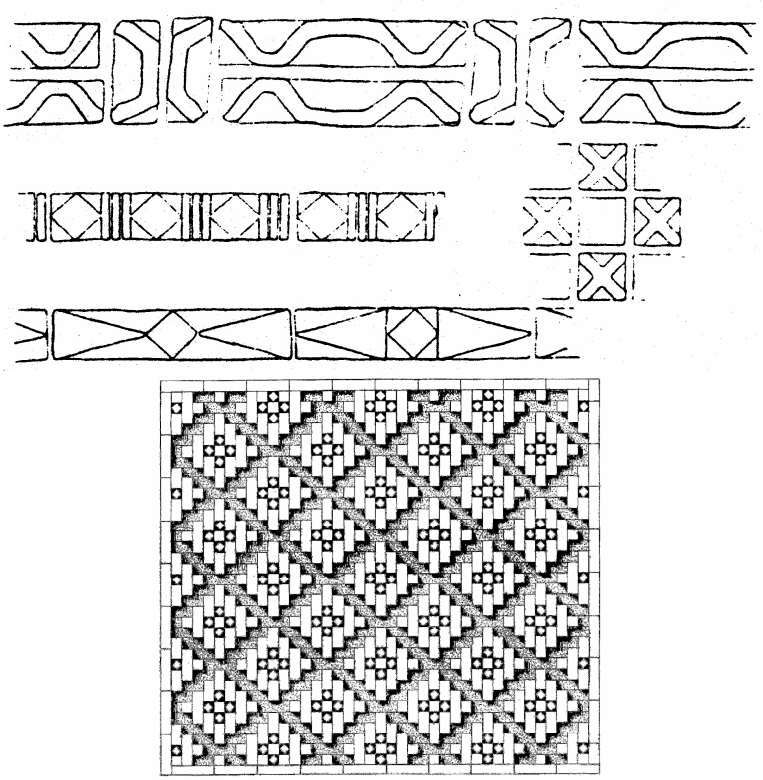
Şekil 2.204 Talhatan Baba Camisi kuzeydoğu ana cephesi tuğla süslemeleri (A.M.Pribıtkova)

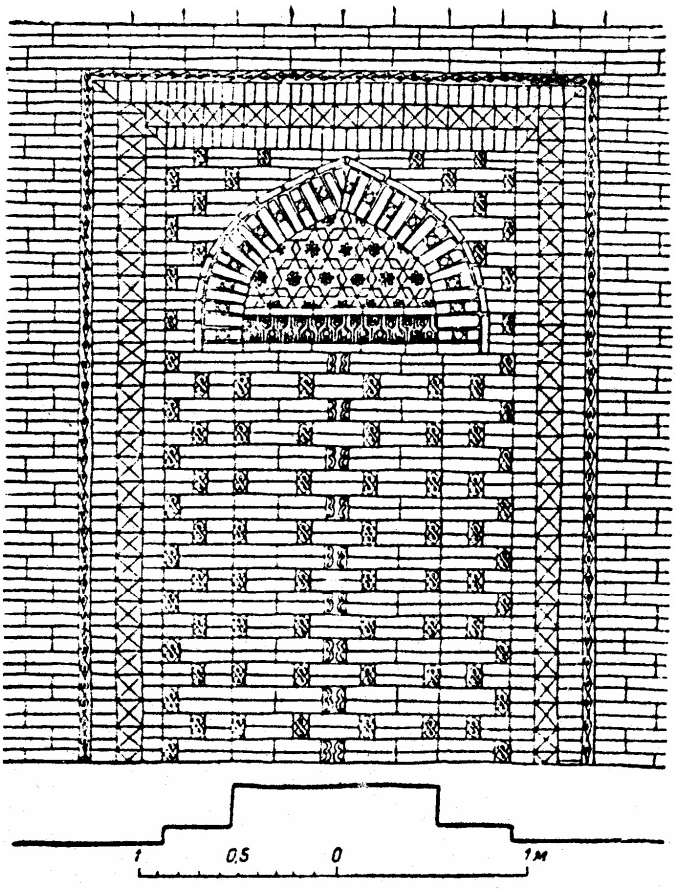
Şekil 2.205 Talhatan Baba Camisi güneybatı cephesi tuğla süslemeleri (A. M. Pribıtkova)

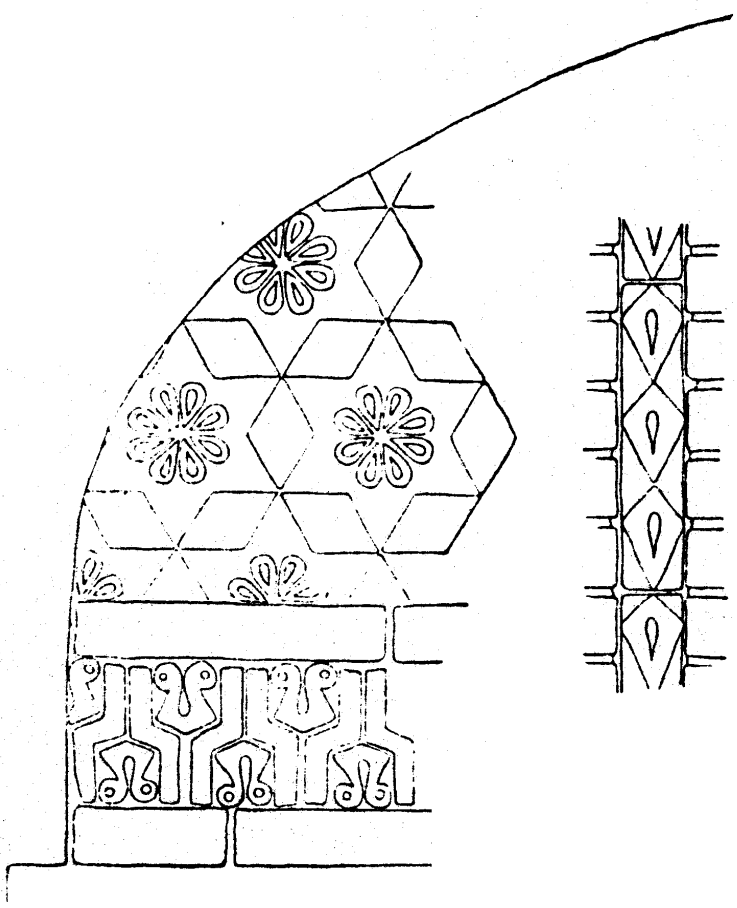
Şekil 2.206 Talhatan Baba Camisi kuzeybatı yan cephesi tuğla süslemeleri (A.M.Pribıtkova)

Şekil 2.207 Talhatan Baba Camisi iç mekan tuğla süslemeleri
(A. M. Pribıtkova/S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.208 Talhatan Baba Camisi mihrap nişinin restitüsyon görünüşü (A. M. Pribıtkova)

Şekil 2.209 Talhatan Baba Camisi mihrap nişi tuğla süslemeleri (A.M.Pribıtkova)

2.4.7 Hoca Sarboz Camisi

Cami kalıntıları, güney Tacikistan'da yer almaktadır. Bu kalıntılarda, S. Hmelnitskiy (1996a, 101-103) incelemelerde bulunmuştur.

Harabe halindeki caminin günümüze duvarları ve kemerleri kalmıştır (Şekil 2.210). Cami içten 13 x 5 m., dıştan 15.80 x 7.80 m. ölçülerinde olup dikdörtgen planlıdır (Şekil 2.211-212). Cami güneybatıya doğru kıbleye yönelmiştir. Dikdörtgen planlı mekanı dikine kesen iki sivri kemer yer almaktadır. Bu kemerlerle dikdörtgen planlı mekan üç bölüme ayrılmıştır. Ortadaki mekan 5 x 5 m. ölçüsünde kare planlıdır ve bu mekanın üzerini bir kubbe örtmekteydi Caminin mihrabı dörtgen planlı olup güneybatı duvarının ortasında yer almaktadır. Caminin güneybatı duvarında yer alan mihrap nişinin sağında ve solunda, ikişer adet sivri kemerli, dörtgen planlı niş bulunmaktadır. Diğer duvarlarda da ikişer adet dörtgen planlı ve sivri kemerli niş yer almaktadır. Caminin içindeki iki kemer, güneybatı ve kuzeydoğu yönündeki duvarlarda yer alan yarım ayaklara oturmaktadır (Hmelnitskiy, 1996a, 101-103).

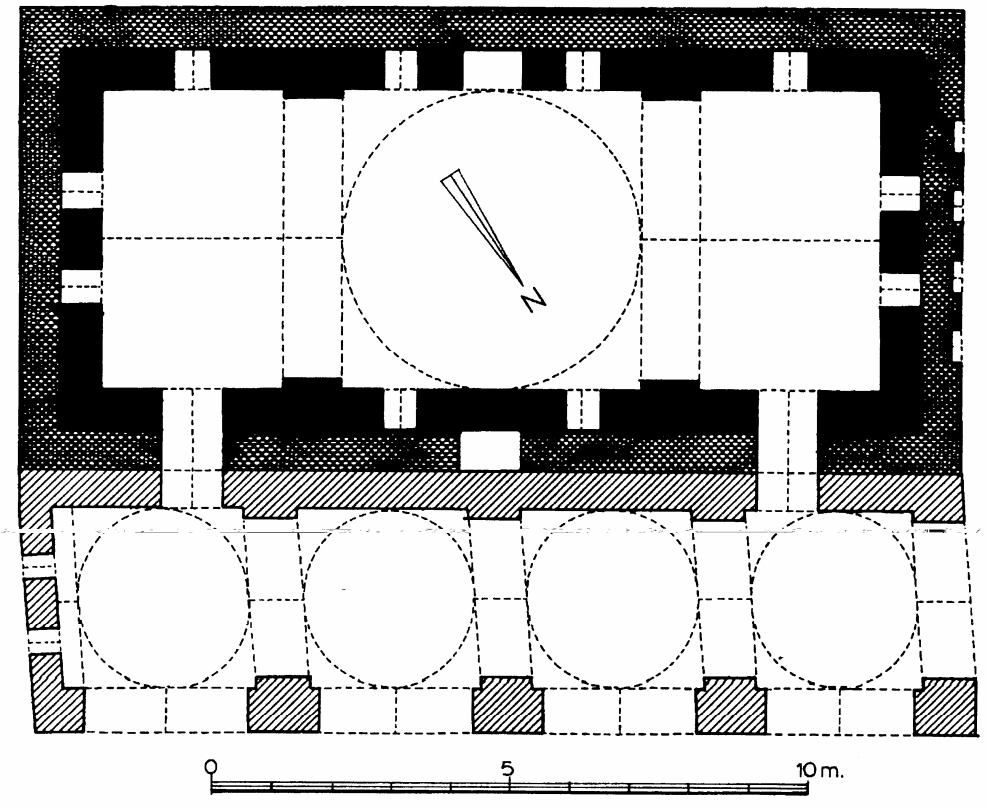
Mihrabın önündeki kare planlı bölümün iki yanında, 3 x 5 m. ölçüsünde birer dikdörtgen planlı mekan yer almaktadır. Muhtemelen bunlarda tonozla örtülüydü. Bu mekanlara açılan kuzeydoğu duvarında, iki adet sivri kemerli kapı yer almaktadır. Cami duvarları, 33-33.5 ölçüsündeki kare kerpiçlerden ve pahsa bloklardan inşa edilmiştir. Caminin içi kerpiçten, dışı ise pahsa bloklardan meydana gelmiştir. Kuzeydoğu cephesinin ortasında bir niş bulunmaktadır. Muhtemelen bu niş mihrap görevindeydi (Hmelnitskiy, 1996, 101-103).

Caminin kuzeydoğu cephesinin önünde, kalıntılardan anlaşıldığı üzere kerpiçten kubbeli bir revaklı bölüm yer almaktaydı. Bu revak, beş ayak ve dört kemerle kuzeydoğuya doğru açılmaktaydı. Revağı dört kubbe örtmekteydi. Bu revağın güneydoğu yönünde iki kapı açıklığı bulunmaktadır. Kuzeybatı yönünde ise kemer açıklığı yer almaktadır. Bu kubbeli revaklı kısım sonradan yapıya eklenmiş gözükmektedir. Caminin kuzeybatı cephesinde dört adet dikdörtgen planlı niş bulunmaktadır (Hmelnitskiy, 1996, 103).

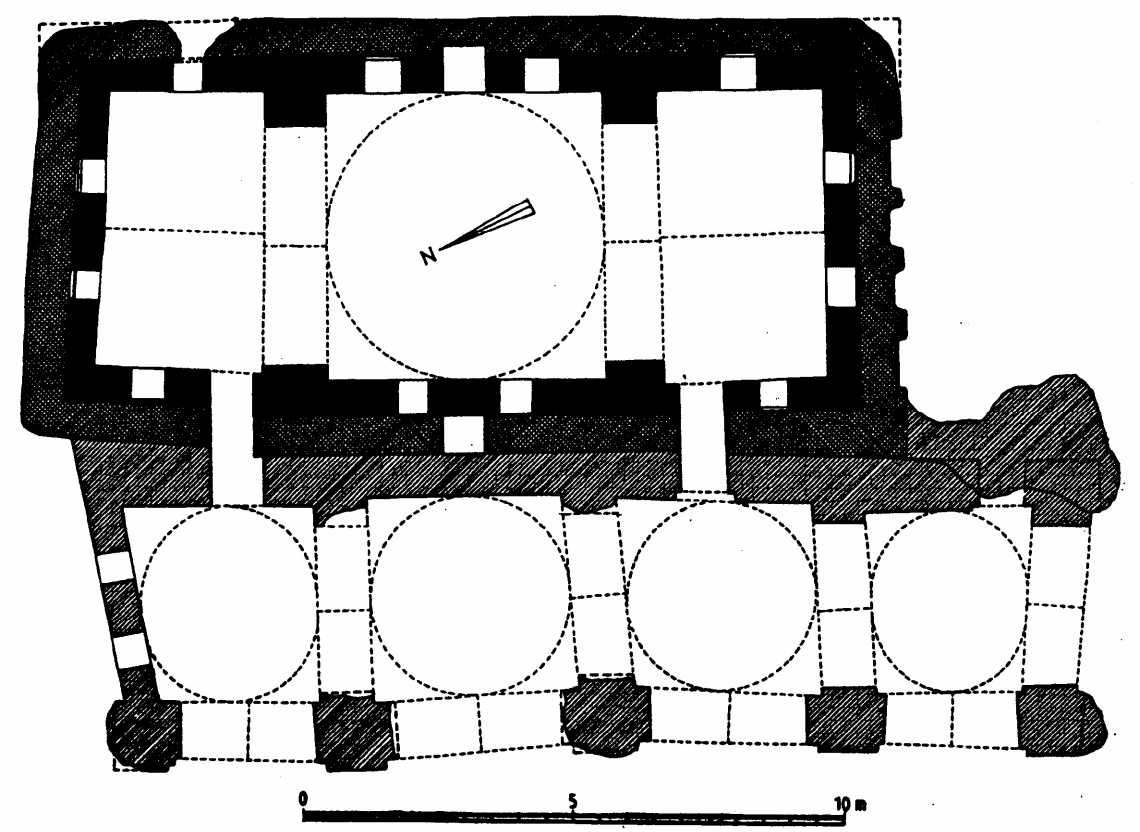
Merkezi üç bölümlü tipte olan cami, S. Hmelnitskiy (1996, 101) tarafından 12. yüzyıl veya 13. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Bu camide, dikdörtgen planlı mekanda, merkezi kubbeli alan geniş kemerlerle yan bölümlerle bütünleştirilmiştir. Böylece Talhatan Baba Camisi'nde gördüğümüz merkezi kubbeli alanın yan bölümlerle bütünleştirilmesi fikrinin bu yapıyla daha da geliştirildiği görülmektedir.

Şekil 2.210 Hoca Sarboz Camisi kalıntıları (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.211 Hoca Sarboz Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.212 Hoca Sarboz Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

2.5 Kare Planlı ve Tek Kubbeli Cami Tipolojisi

Orta Asya'da en kalabalık cami grubunu oluşturanlardan biri de kare planlı ve tek kubbeli camilerdir. Bu tipte camiler, genel olarak kare planlı bir alt yapı ve tromplu sekizgen kasnaklı kubbeye sahip üst örtüden oluşmaktadır. Bu küçük ölçekli camiler, genellikle şehrin dışında veya mezarlık alanlarında tercih edilmişlerdir.

Genellikle mihrap nişi kıbleye yönelmiş olan duvarın ortasında yer almaktaydı. Mihrap duvarının karşısına düşen cephede, genellikle ana girişin sağlandığı bir kapı bulunmaktaydı. Bu giriş cephesi bazen portalli olarak düzenlenebiliyordu. Bazı camilerde ana giriş, yan cephelerde de yer alabiliyor ve bunlarda bazı durumlarda portalli olabiliyordu. Mihrap duvarının karşısına düşen cephede kimi zaman iki giriş bulunabiliyordu. Bu girişlerin arasında cephenin ortasında genellikle bir niş bulunmaktaydı. Ana girişlerin dışında cephelerde yan girişler de bulunmaktaydı. Bu yan girişler de bazen portalli olarak da düzenlenebiliyordu. Bu camilerde bazen kübik alt yapının mihrap yönü hariç üç bir yandan açıklıklara sahip olduğu görülmektedir.Genellikle yapıların portal cepheleri ve iç mekanları alabastr, tuğla ve terrakottadan yapılmış stilize bitkisel ve geometrik motiflerle süslenmekteydi. Bu tip camilerin cephelerinin kimi zaman üç adet kemerli nişle hareketlendirildiği görülmektedir. İç mekanların dört yönde yer alan duvarlarında da genellikle nişler yer almaktaydı. Kare planlı tek kubbeli camilerin bazıları da külliye içinde yer almaktaydı.

Orta Asya'da yaygın bir şema olan tek kubbeli, kare planlı camiler, kaynağını özellikle İslamiyet öncesinde bir gelenek halinde Orta Asya ve İran'da yapılmış olan kare planlı, tek kubbeli mimariden almış gözükmektedir. Kare planlı, tromplu kubbeye sahip mekanların kökeninde İran'daki Sasani mimarisi yatmaktadır. Muhtemelen bu mimari kompozisyon sonradan Orta Asya'da yayılmıştır. Şir Kebir Camisi, Çârcûy Camisi, Kale-i Sar Camisi, Parau Bibi Camisi, Özkend Orta Cami, Burana Camisi, Şeyh Fazıl Yapısı, Hoca Meşhed Camisi, Zu-l Kifl Camisi, İmam Main Camisi, Âstâne Baba Camisi, Yartı Kümbet Türbe-Camisi, Muhammet İbn Zeyd Türbe-Camisi gibi Ortaçağ'da Orta Asya'da yapılmış olan yapılar genel hatlarıyla kare planlı ve tek kubbeli yapılardır. Orta Asya'da Moğollar öncesinde 9-12. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olan bu camilerin, ağırlıkta olarak Kuzey Horasan'da (Güney Türkmenistan) görüldüğü anlaşılmaktadır. Birkaç istisna dışında genellikle tuğladan inşa edilmiş olan kare planlı tek kubbeli camilerde özellikle cephe düzenlemelerinde farklılıklar görülmektedir (Çeşmeli, 2005c, 49-50).

2.5.1 Şir Kebir Camisi

Şir Kebir Camisi, Türkmenistan'nın güneybatısında Kızıl Atrek Şehri'nin 90 km. kuzeybatısında eski Dihistân (Meşhed-i Mısriyan/Mısriyan/Mestorian) Şehri'nin 6 km. kuzeyinde, Müslümanların gömüldüğü eski bir mezarlıkta, bir tepenin üzerinde bulunmaktadır (Şekil 2.213). Bu yapı muhtemelen mezarlığı ziyaret eden Müslümanlarca ibadet mekanı olarak kullanılmaktaydı. Cami üzerinde, G. İ. Kotov (1939, 104-108), B. P. Denike (1939, 42-44), G. A. Pugaçenkova (1951, 194-205, 1958a, 168-175), A. M. Pribıtkova (1957, 149-156) gibi araştırmacılar incelemelerde bulunmuşlardır (Şekil 2.226-227). S. Hmelintskiy (1992, 87-91) eski araştırmalara dayanarak caminin restitüsyon planını gerçekleştirmiştir

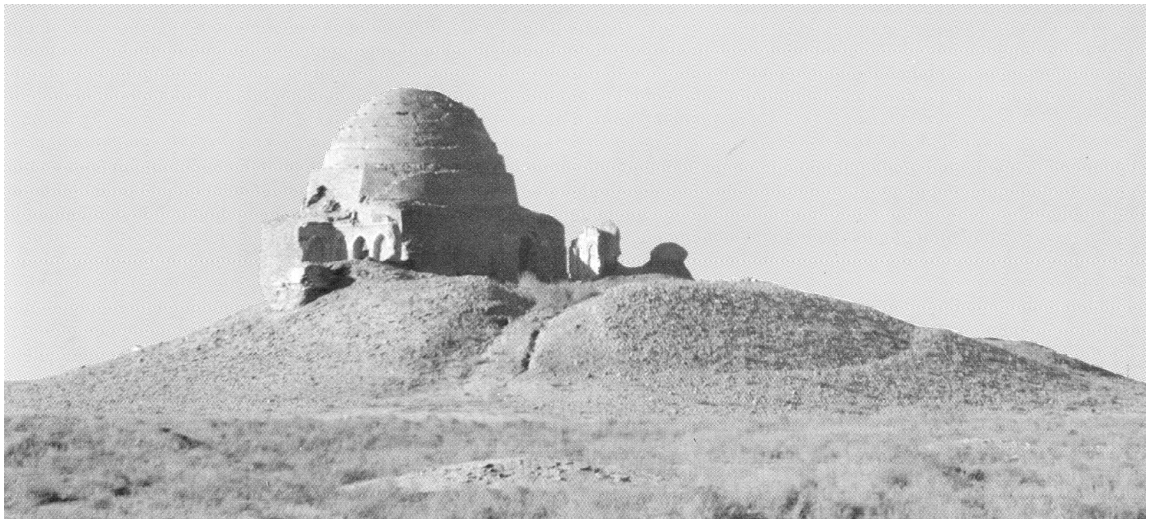
Bazı çalışmalarda cami-türbe olarak tanıtılan yapı (Pugaçenkova, 1958a, 172-174; Atagarriev vd., 1974, 63), içinde herhangi bir mezar olmaması ve kıbleye yönelmiş bir mihrap nişinin bulunmasından dolayı muhtemelen cami olarak yapılmıştır. Kerpiçten inşa edilmiş olan cami, 8.10 x 8.10 m. (8.50 x 8.50 m.) ölçüsünde kare planlı, tek kubbeli bir camidir (Şekil 2. 230, 232). Yapının içten yüksekliği yaklaşık 11 m.'dir. Camide kullanılan kerpiç boyutları, 22.5-23 x 22.5-23 x 6 cm., 23-25 x 23-25 x 6 cm. ölçülerindedir. Harç olarak kil kullanılmıştır. Yapının duvarlarının kalınlığı yaklaşık 1.50 m.'dir. 17-18. yüzyılda yapı tuğla ile kaplanmıştır. Caminin içten duvarları, üçer nişle hareketlendirilmiştir (Şekil 2.228). Bu nişler, dikdörtgen planlı ve sivri kemerlidir. Caminin girişi, kuzey cephesinde yer almaktadır (Şekil 2.215). Bu kapı, kuzey cephesinin tam ortasında olmayıp cephenin sağ (batı yönü) tarafındadır. Caminin mihrap nişi, güney duvarının ortasında yer almaktadır (Şekil 2.220-221). Defalarca onarımlar geçiren camideki izlerden mihrap duvarı hariç, caminin üç yönündeki duvarlarda, daha önce kemerli açıklıklar olduğu ve etraflarının da ahşap direkli sundurmalarla çevrili olduğu düşünülmektedir (Pugaçenkova, 1951, 194-197; Pugaçenkova, 1958a, 169-174; Pribıtkova 1957, 150). Muhtemelen bu kemerli açıklıklar sonradan tuğla ile örülerek kapatılmış ve sundurmalarda günümüze ulaşmamıştır. Diğer bir düşünceye göre, caminin mihrap nişi hariç dört yönden kemer açıklıkları bulunuyordu (Şekil 2.231) (Hmelnitskiy, 1992, 87-89).

Caminin üç kademeli, dörtgen planlı ve sivri kemerli mihrabı caminin güney duvarının ortasında yer almaktadır. Caminin mihrabı kıbleye yönelmiştir. Caminin kare planlı alt yapısından kubbeye, içe doğru kademeli olarak küçülen beş sivri kemerli trompların olduğu sekizgen kasnakla geçilmektedir (Şekil 2.216,223,233). Dört köşedeki trompların arasında, dört adet sivri kemerli niş bulunmaktadır (Şekil 2.224). Kubbenin tepesinde yuvarlak bir aydınlık açıklığı bulunmaktadır. Muhtemelen yapının duvarları ve kubbesi 17-18. yüzyılda onarım geçirmiştir. Bu dönemde duvarlar dıştan tuğla ile kaplanmış ve iç mekan ise alabastr sıvayla kaplanmıştır (Pugaçenkova, 1951, 194-197; Pugaçenkova, 1958a, 169-174; Pribıtkova

1957, 150-155; Atagarriev vd., 1974, 63-67). Yapının belki de en önemli kısmını güney duvarının ortasında, duvar kalınlığı içindeki kademeli sivri kemerli dörtgen şeklinde mihrap nişi oluşturuyor (Şekil 2.220-221,234). Mihrap nişi 22 x 22 x 5 cm. ölçüsündeki tuğlalar kaplanmış ve üzeride oymalı alabastrla süslenmiştir (Şekil 2.235-236). Mihrap nişi kademeli olarak küçülen, üç sivri kemerli ve dörtgen planlı nişten meydana gelmiştir. Dıştaki büyük mihrap nişinin köşelerinde 4/3 oranında birer yuvarlak sütunçe bulunmaktadır. Mihrap nişi ağırlıkta olarak stilize bitkisel ve geometrik motiflerle süslenmiştir. Bitkisel motifler arasında spiral iri rumiler, lotüsler, palmetler ve yapraklar bulunmaktadır. Geometrik motifler arasında meander, svastika, zincir, haç ve madalyonlar yer almaktadır. Ayrıca Arapça kûfi yazı kuşaklarında kurandan ayetler bulunmaktadır. Mihrap nişindeki kemerlerden en dıştaki dilimli sivri kemer, ortadaki klasik sivri kemer ve en içteki at nalı şeklinde sivri kemer tipindedir. Mihrap nişinin yanında, oymalı alabastrdan başka bir süsleme kalıntısı bulunmaktadır. Oymalı alabastrdan yapılmış olan bu ufak süsleme bir mihrap nişini andırmaktadır (Şekil 2.222). Burada mihrap nişlerinde gördüğümüz, kemer ve köşe sütunçelerinden oluşmuş yüzeysel bir kompozisyon yer almaktadır. Bu süsleme panosunda, stilize bitkisel ve geometrik motifler ile kurandan ayetler yer almaktadır. Cami mihrabındaki süslemelerin benzerleri Samarra'daki mekanlarda (Irak/9. yüzyıl), Kahire İbn Tulun Camisi'nde (Mısır/876-879) , Nayin Camisi'nde (İran/10. yüzyıl ortaları) (Ettınghausen vd., 2001, 57-58, 104-107; Hattstein ve Delius, 2000, 105-113), Aşt Mihrabı'nda (Kuzey Tacikistan/ 10-11. yüzyıl) (Hmelnitskiy ve Negmatov, 1963, 192-202), İskodar Mihrabı'nda (Tacikistan/9-10. yüzyıl) (Voronina, 1950a, 210-220) ve Afrasiab'da bulunmuş bir niş (mihrap ?) kalıntsında (Semerkand/Özbekistan/9-10. yüzyıl) karşımıza çıkmaktadır (Denike, 1939, 39-44, 73-77; Kotov, 1939, 104-108; Pugaçenkova, 1951, 197-198; Pribıtkova, 1957, 155-156). Kubbe kısmında da Arapça kûfi yazı kuşağının bir parçası bulunmaktadır(Şekil 2.225). Tromp aralarındaki nişlerde de bitkisel motifler yer almaktadır (Şekil 2.224). Kubbe ve tromp bölgelerindeki yazılar ve süslemeler muhtemelen 17-18. yüzyıldaki onarımlardan sonra yapılmıştır.

Caminin dışında kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerine 12. yüzyılda eklenmiş iki adet kare planlı yapı bulunmaktadır (Şekil 2.229). Kuzeydoğudaki kare planlı ek yapının içinde duvarlar dörtgen planlı, sivri kemerli üçer nişle hareketlendirilmiştir (Şekil 2.214, 217, 229) . Bu nişlerden güney duvarının ortasında olanı, mihrap nişi görüntüsünde iki kademeli, dörtgen planlı nişten meydana gelmiştir. Doğu duvarının ortasında bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Kuzeydoğu ek yapısının üzerinin kubbe ile örtülmüş olabileceği tahmin edilmektedir.Kuzeybatı köşesindeki kare planlı ek yapının sadece kuzeybatıdaki duvarı günümüze ulaşmıştır (Şekil 2. 218-219, 237). Bu duvar kalıntısı, çiftli tuğla gruplarıyla

örülmüştür. Bu çiftli tuğlaların arasına dikine tuğlalar konmuştur. Tuğla ölçüsü 20-21 x 20-21 x 3-3.5 cm.'dir. Bu duvar kalıntısında köşelerinde 4/3 oranında yuvarlak sütunçelerin olduğu sivri kemerli bir niş bulunmaktadır. Duvarda 4/3 oranında yarım yuvarlak sütunçuklar ve köşeli yivler bulunmaktadır. Ayrıca duvar kalıntısında alabastr sıva kalıntıları bulunmaktadır. Kuzey cephesinin önüne 12. yüzyılda inşa edilen bu iki mekanın arasında, muhtemelen ahşap direklerle taşınan ahşap örtüye sahip sundurmalı bir giriş bulunmaktaydı (Pugaçenkova, 1958a, 172-174; Atagarrıev vd., 1974, 66). Fakat bu mekanların tuğla ölçülerinden ve örgü tipinden dolayı 10. yüzyıl sonları-11. yüzyıl özellikleri taşıdığı da tahmin edilmektedir (Hmelnitskiy, 1996a, 121-122).Şir Kebir Camisi, bugün ki haliyle klasik tipte kare planlı tek kubbeli camilere benzemektedir. Caminin ilk yapıldığında, duvarlarının üç bir yanından kemerlerle dışa açık olduğunu ve etrafının da ahşap sundurmalarla çevrili olduğunu düşünürsek bu şema daha sonra 11-12. yüzyılda İran'da Büyük Selçuklulara ait "köşk" tipi camilerin (İsfahan, Gülpayegan ve Ardistan camileri) mihrap önü kubbeli mekanlarında karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu konstrüksiyonun benzerleri Kuzey Horasan mimarisindeki camilerin (Talhatan Baba Camisi 11-12. yüzyıl/Dihistân Ulu Camisi-13. yüzyılın başları) mihrap önü kubbeli mekanlarında da görülmektedir. Başane Camisi'nde (9-10. yüzyıl) gördüğümüz gibi mihrap önündeki yan alanlara kemerli açıklığı olan merkezi eyvanlı mekanın yerini daha sonradan Talhatan Baba ve Dihistân Ulu Camisi mihrap önlerinde gördüğümüz yanlara kemer açıklıkları olan merkezi kubbeli mekanlar almıştır. Şir Kebir Camisi'nde gördüğümüz gibi kemerli açıklığa sahip kubbeli mekanlar muhtemelen sonradan gelişen mihrap önü merkezi kubbeli konstrüksiyonlara esin kaynağı olmuştur. Muhtemelen Şir Kebir Camisi mimari kompozisyonu açısından İran'da Sasani devri mimarisinde görülmeye başlayan çâr-tâk tipi kubbeli mekanlardan kaynaklanmıştır.Gayet mütevazı ölçeklerde olan bu ufak kare planlı kubbeli cami, izlerden anlaşıldığına göre ilk yapıldığında mekanın içi gayet zengin bir şekilde süslenmiştir. Yapının dışının son derece sade görüntüsüne karşılık izlerden anlaşıldığı üzere yapının içi gayet etkileyici idi. Araştırmacılar genellikle caminin alabastr süslemelerinin üslubundan ve mimari özelliklerinden dolayı yapıyı 9-10. yüzyıla tarihlemektedirler.Camiyi G. İ. Kotov 9-10. yüzyıla, B. P. Denike 10. yüzyıla, G. A. Pugaçenkova 9-10. yüzyıla, S. Hmelnitskiy 9. yüzyılın sonlarına yerleştirmektedir (Kotov, 1939, 105; Denike, 1939, 44; Pugaçenkova, 1958a, 172; Pribıtkova, 1957, 155-156; Hmelnitskiy 1992, 88). Şir Kebir Camisi'nde gördüğümüz kerpiç ve tuğla ölçüleri, mihrap nişi ve buradaki alabastr süslemeler ve mimari özellikler yapının muhtemelen 9. yüzyılın sonları-10. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olduğunu işaret etmektedir. Kuzey Cephesindeki ek yapılar ise tuğla örgüsünden ve tuğla ölçülerinden dolayı 11-12. yüzyıldan çok 10-11. yüzyıl özellikleri göstermektedir.

Şekil 2.213 Şir Kebir Camisi'nin genel görünüşü (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.214 Şir Kebir Camisi'nin doğudan görünüşü (Y. Sayan)

Şekil 2.215 Şir Kebir Camisi'nin kuzey cephesi (Y. Sayan)

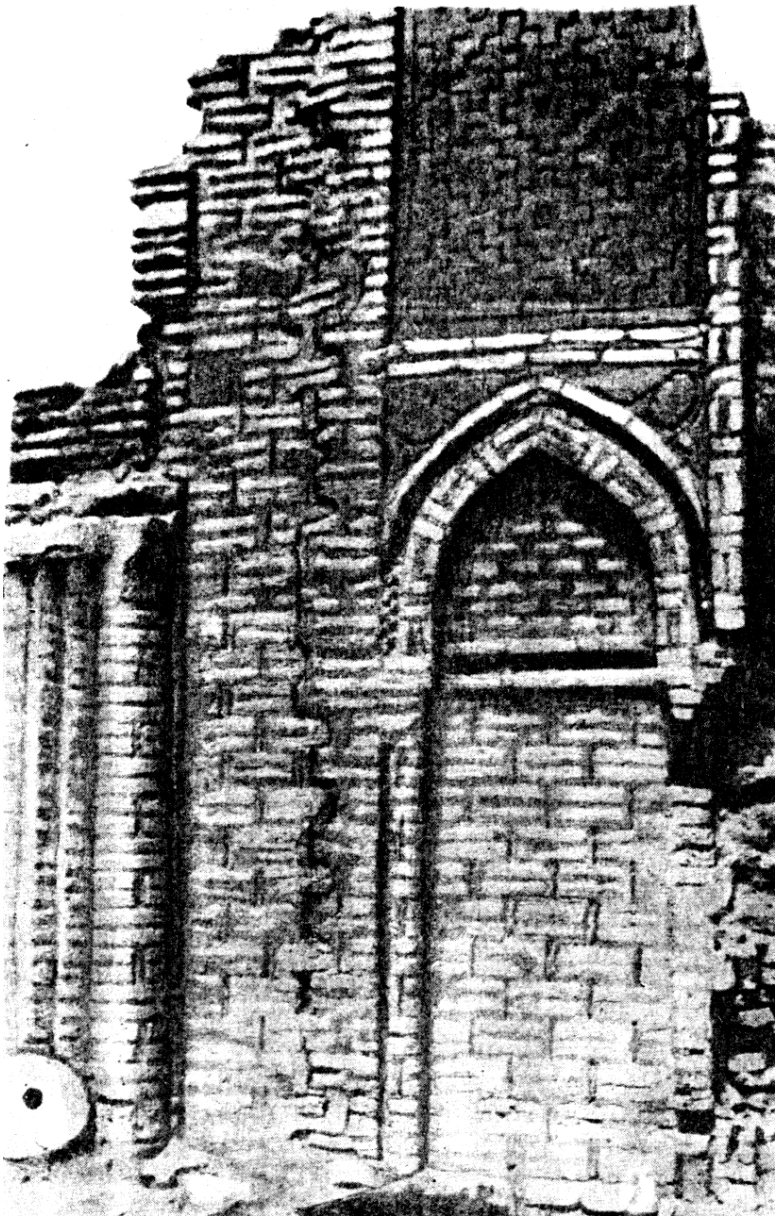
Şekil 2.216 Şir Kebir Camisi'nin batı cephesi (Y. Sayan)

Şekil 2.217 Şir Kebir Camisi'nin kuzeydoğu köşesine sonradan eklenmiş yapı kalıntısı (Y. Sayan)

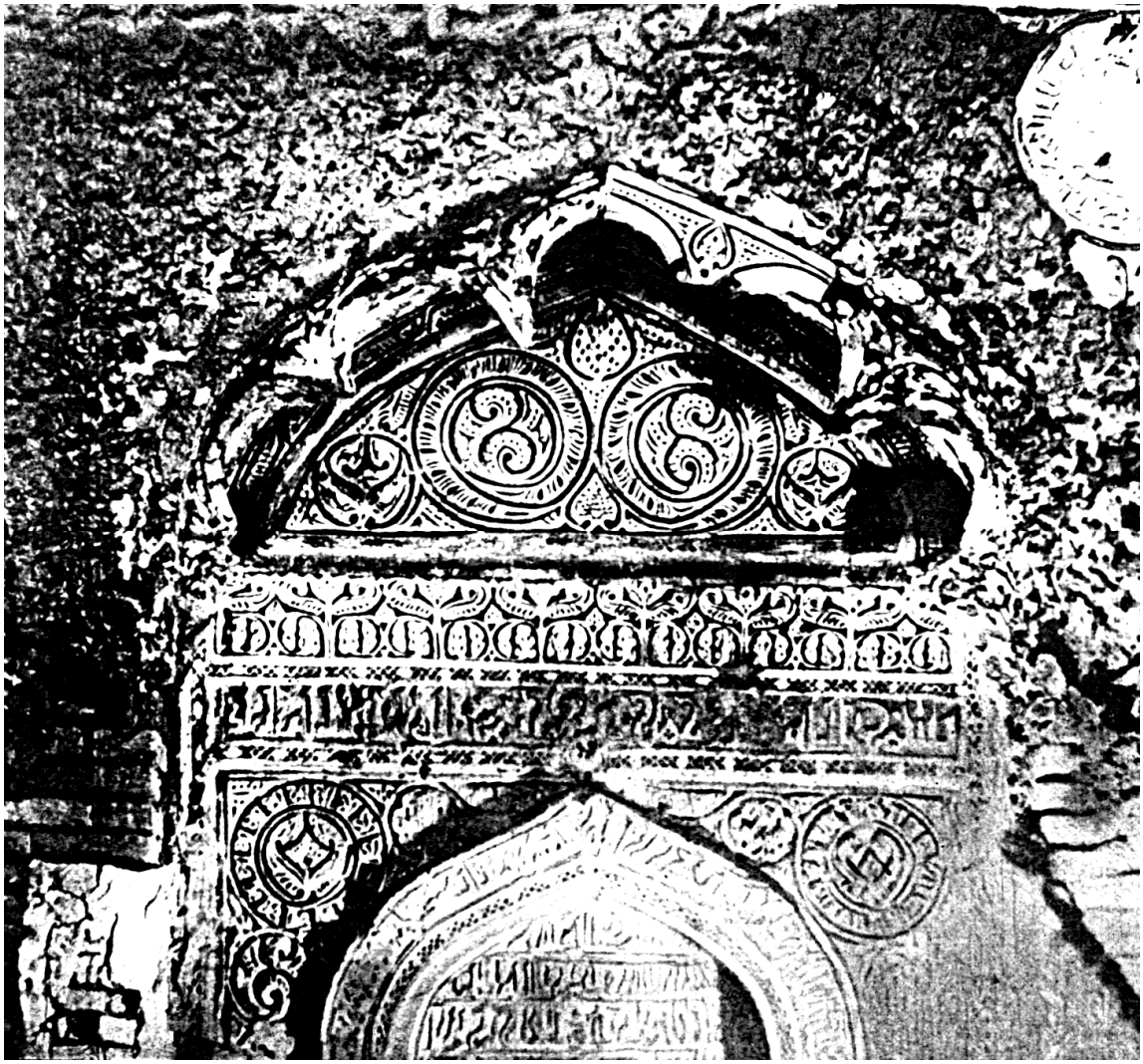
Şekil 2.218 Şir Kebir Camisi'nin kuzeybatı köşesine sonradan eklenmiş yapı kalıntısı (Y. Sayan)

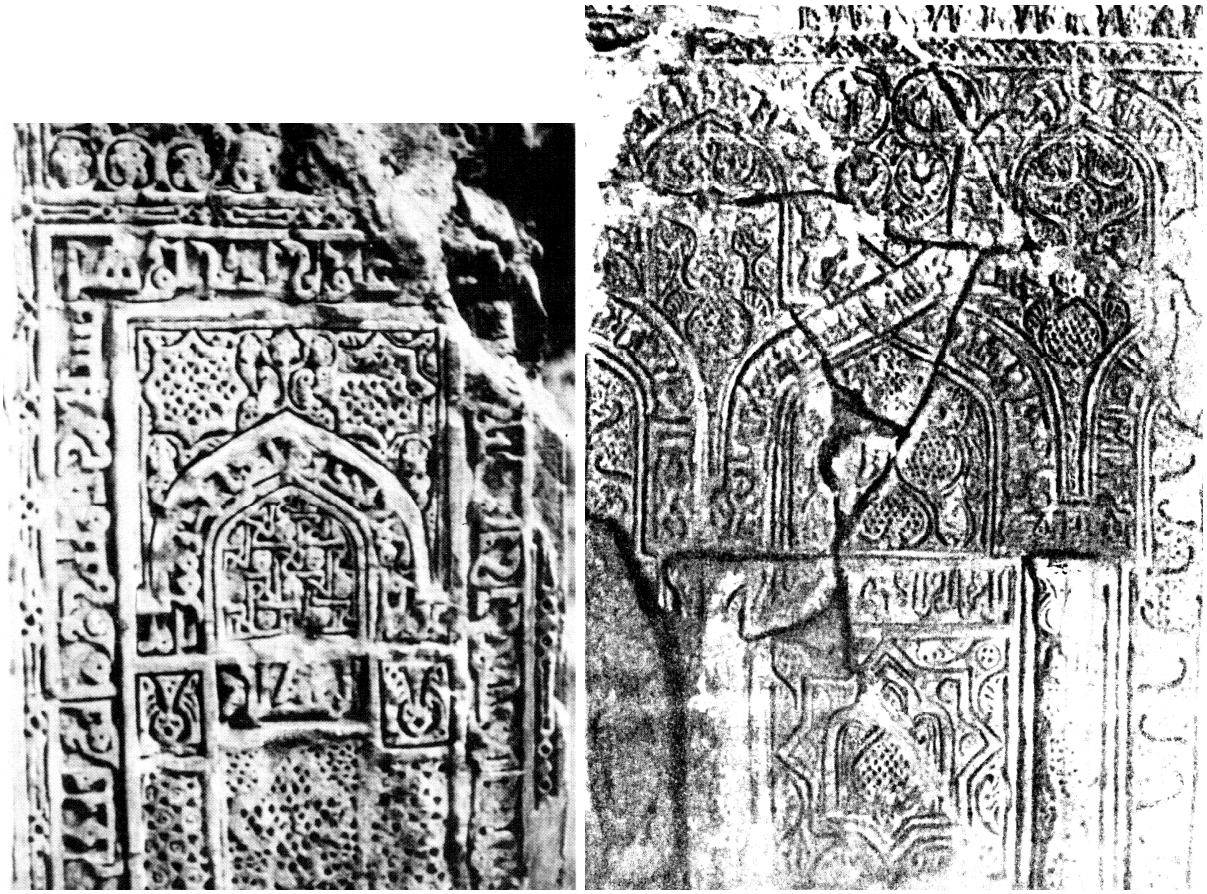
Şekil 2.219 Şir Kebir Camisi'nin kuzeybatı köşesine sonradan eklenen yapı kalıntısı (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.220 Şir Kebir Camisi mihrabı (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.221 Şir Kebir Camisi mihrabı (G. İ. Kotov)

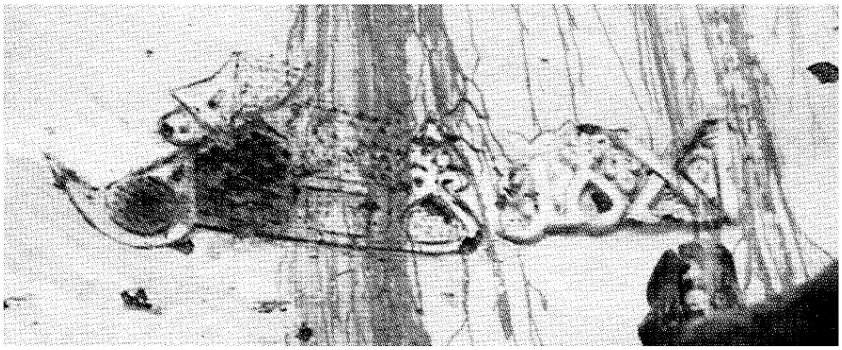
Şekil 2.222 Şir Kebir Camisi alabastr süslemeleri (E. Atagarriev/G.A.Pugaçenkova)

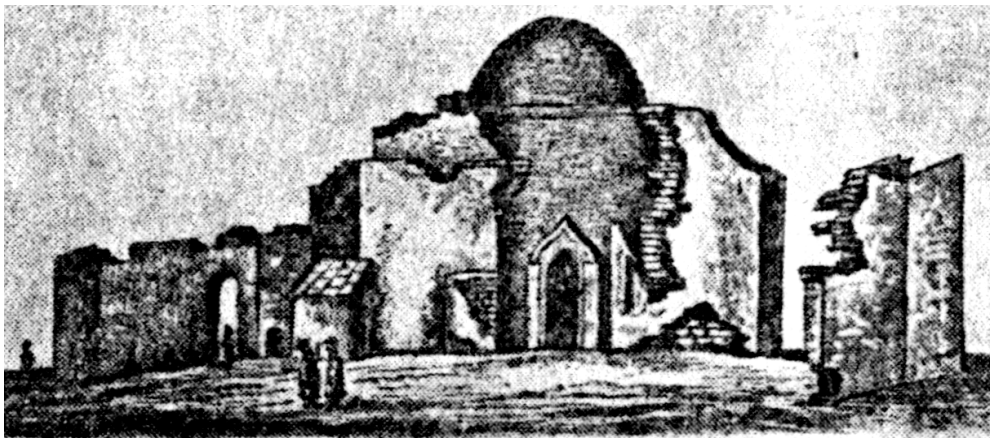
Şekil 2.223 Şir Kebir Camisi trompu (Y. Sayan)

Şekil 2 224 Şir Kebir Camisi kasnak bölümündeki niş (Y. Sayan)

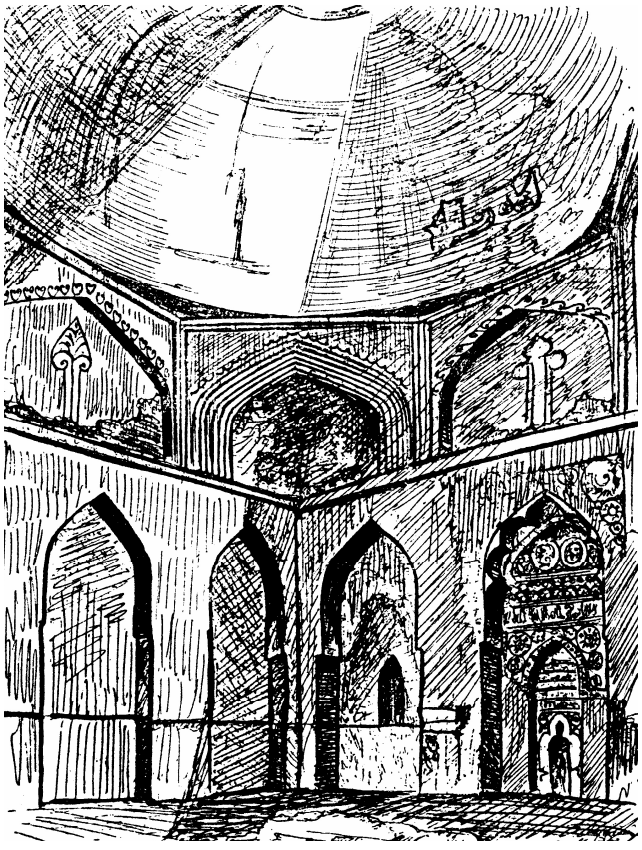
Şekil 2.225 Şir Kebir Camisi kubbesinde yer alan süslemeler (Y. Sayan)

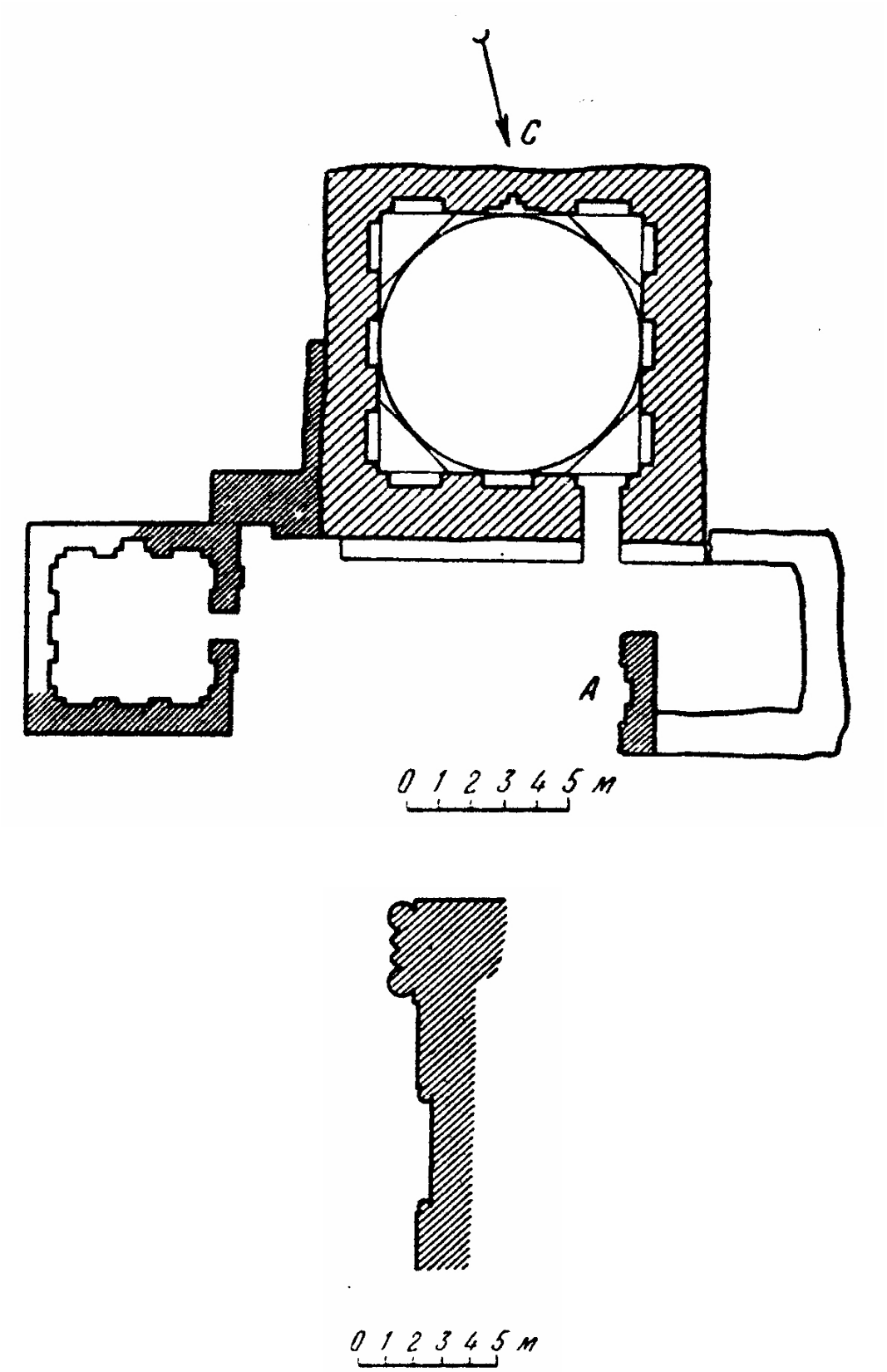
Şekil 2.226 Şir Kebir Camisi kalıntıları (19. yüzyıl sonları) (P. A Şetihin)

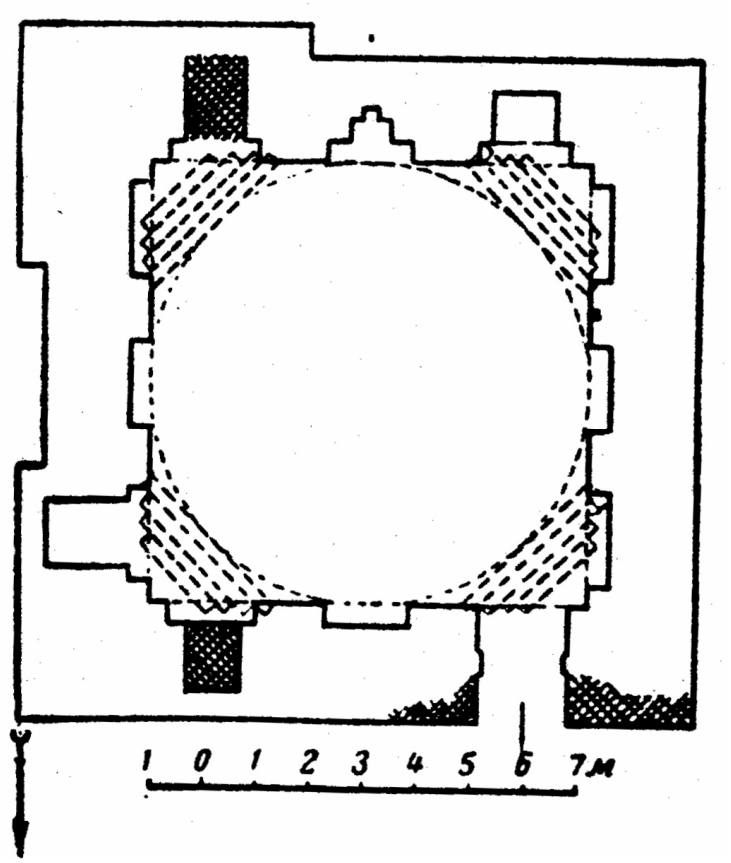
Şekil 2.227 Şir Kebir Camisi'nin genel görünüşü (G. A. Pugaçenkova)

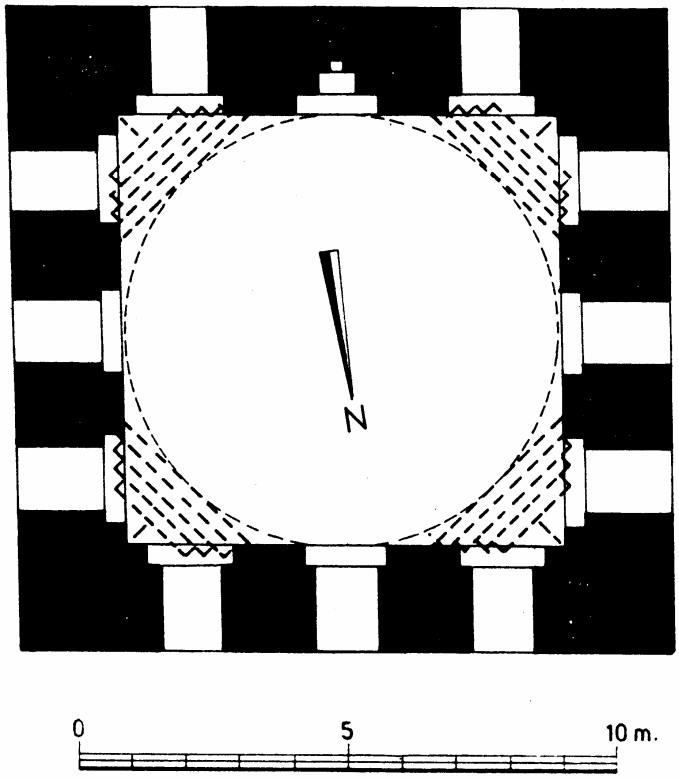
Şekil 2.228 Şir Kebir Camisi iç mekanı (G. A. Pugaçenkova)

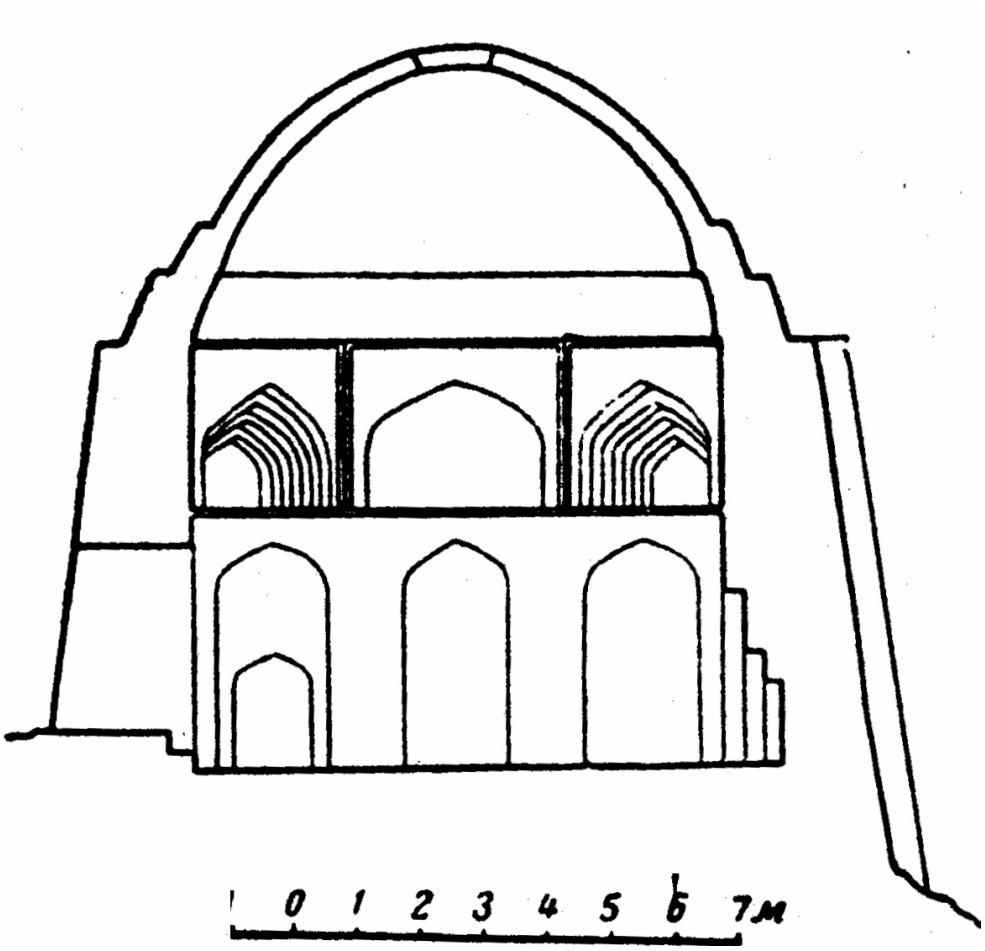
Şekil 2.229 Şir Kebir Camisi genel planı ve caminin kuzeybatısındaki yapı kalıntısının (A) detayı (G. A. Pugaçenkova)

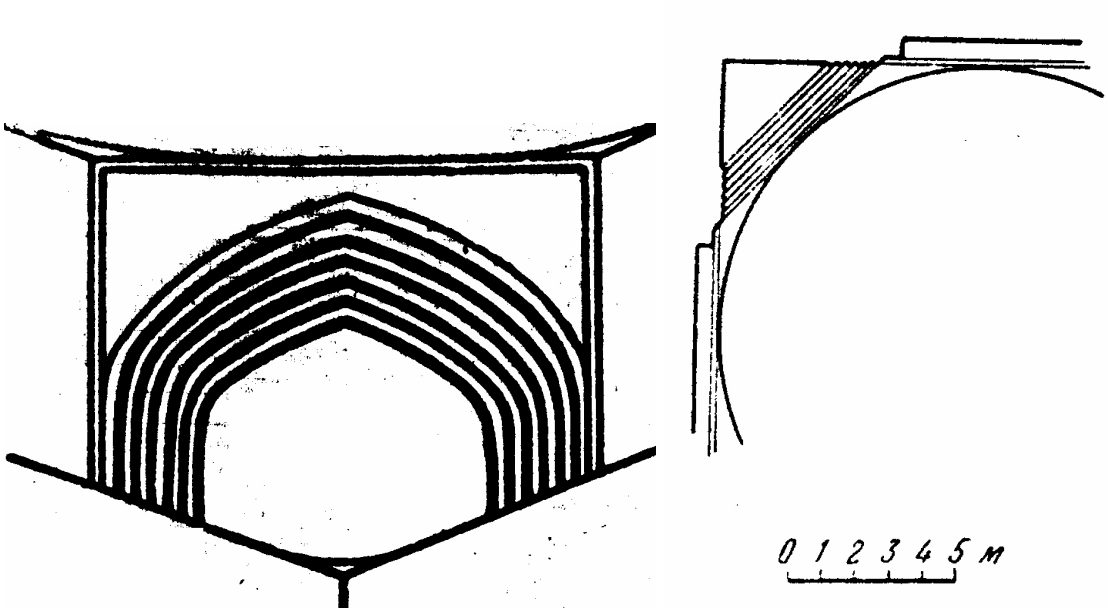
Şekil 2.230 Şir Kebir Camisi planı (A. M. Pribıkova)

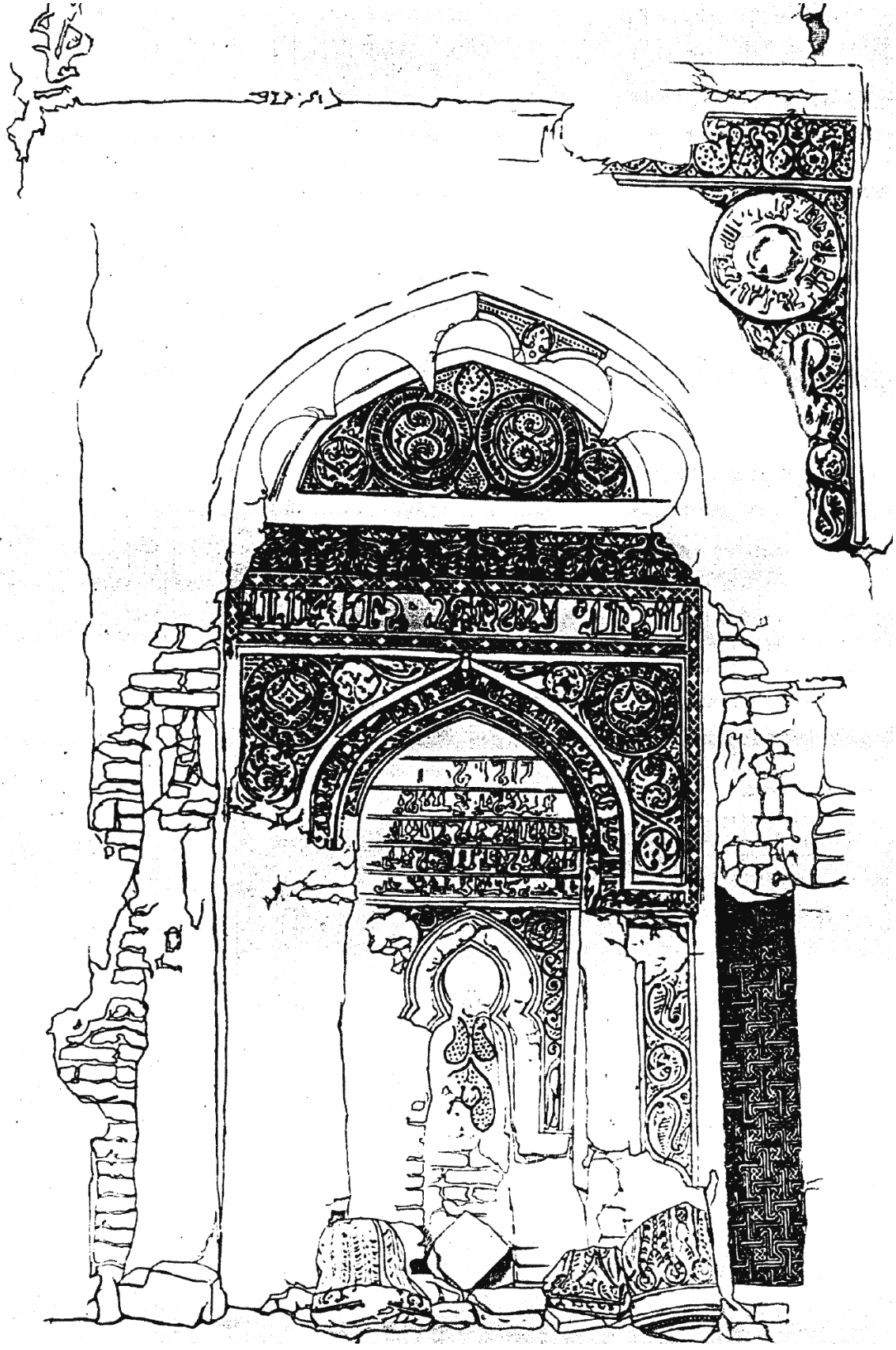
Şekil 2.231 Şir Kebir Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

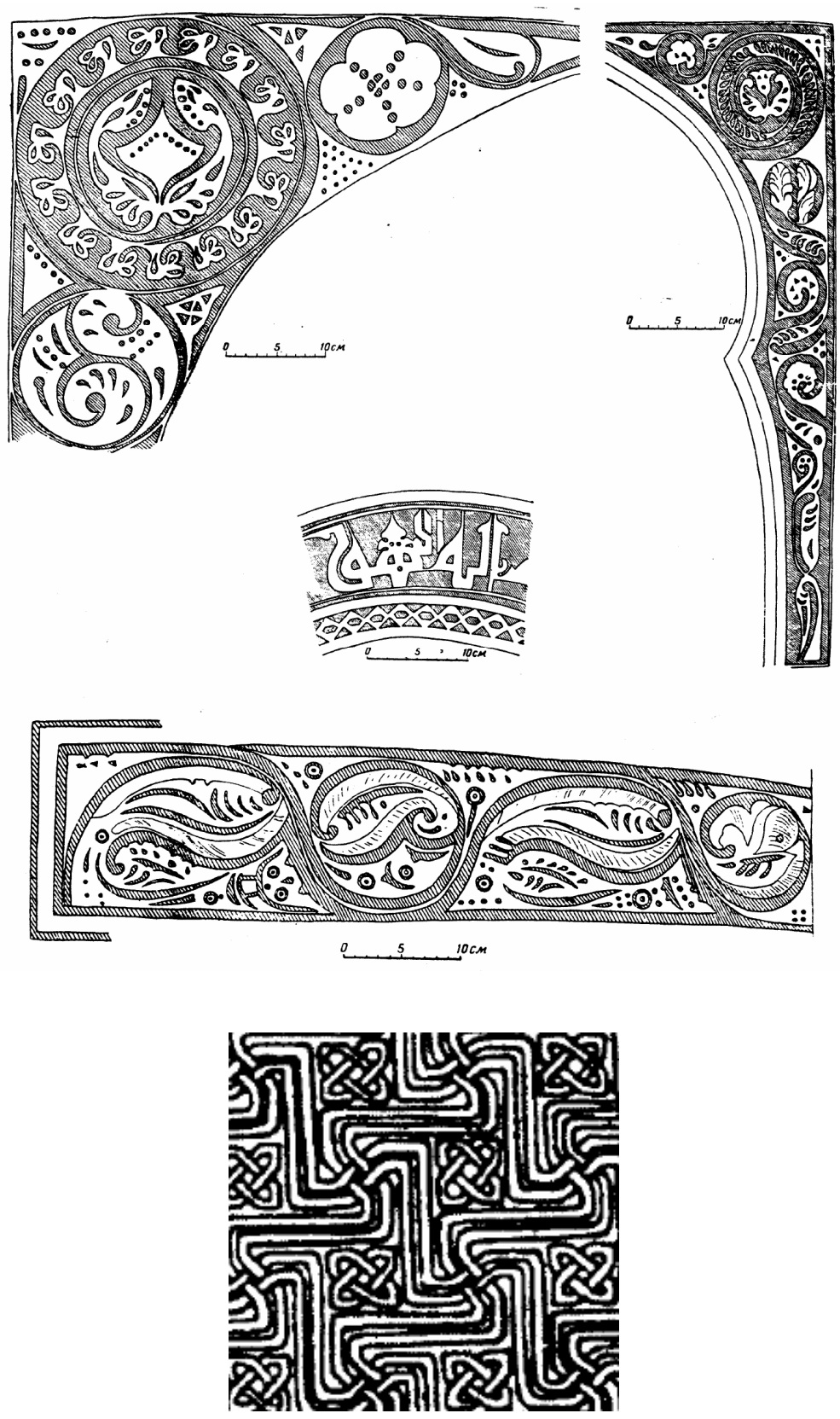
Şekil 2.232 Şir Kebir Camisi kesiti (A. M. Pribıtkova)

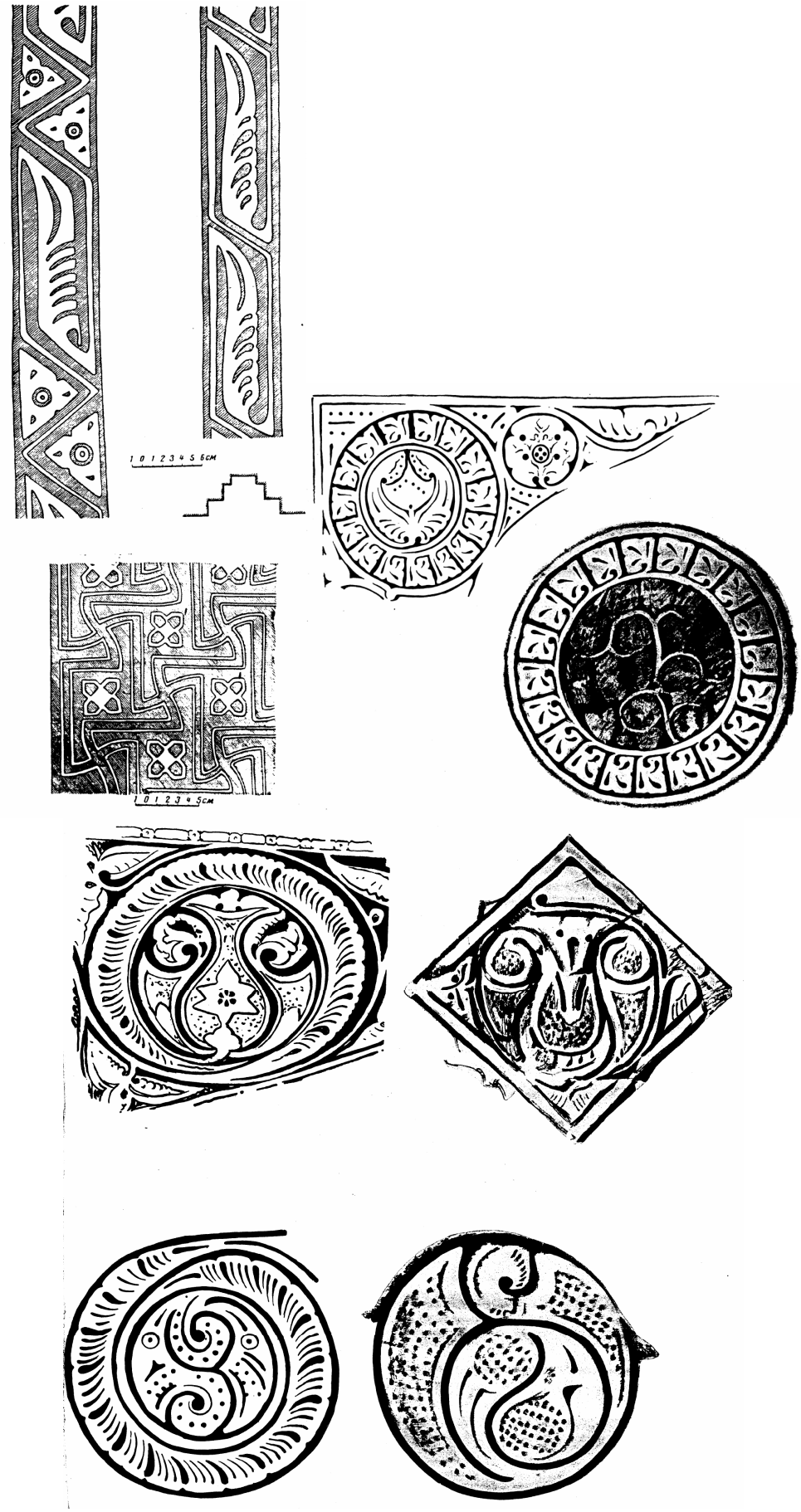
Şekil 2.233 Şir Kebir Camisi trompunun görünüşü ve planı (G. A. Pugaçenkova)

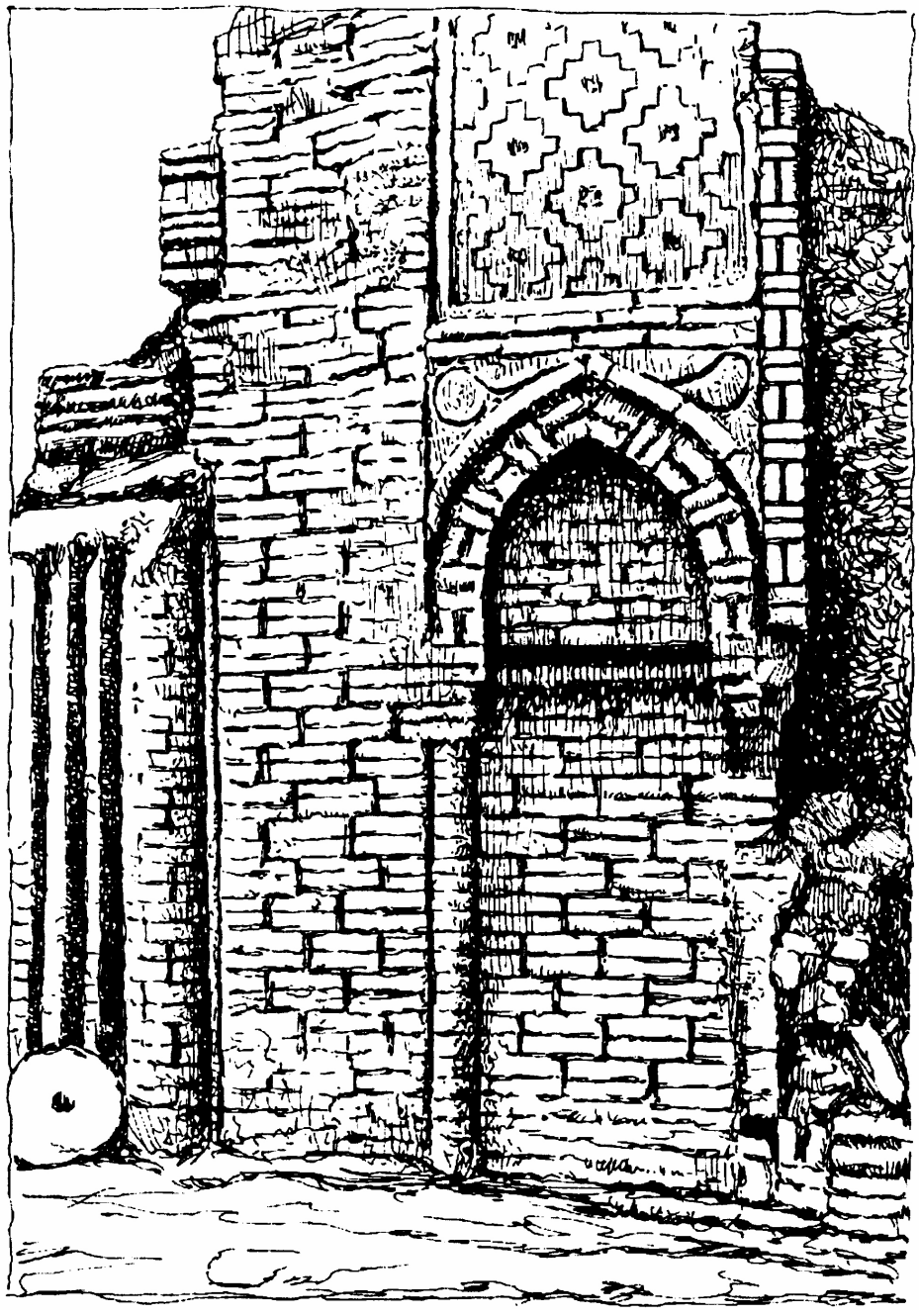
Şekil 2.234 Şir Kebir Camisi mihrabı (G. İ. Kotov)

Şekil 2.235 Şir Kebir Camisi mihrap süslemeleri (A. M. Pribıtkova/G. İ. Kotov)

Şekil 2.236 Şir Kebir Camisi mihrap süslemeleri (A. M. Pribıtkova/G. İ. Kotov)

Şekil 2.237 Şir Kebir Camisi kuzeybatısındaki yapı kalıntısı (S. Hmelnitskiy)

2.5.2. Çârcûy Camisi

Çârcûy Camisi, Türkmenistan'nın batısındaki Türkmenabat'da (Çârcûy) eski Çârcûy (Âmul) şehir surlarının güneybatısında eski bir mezarlıkta yer almaktadır (Şekil 3.52).

Yapı üzerinde G. A. Pugaçenkova (1958a, 177-178) 1950 yılında incelemeler yapmıştır. Daha sonra M. E. Masson (1966, 150-151) yapı üzerinde incelemelerde bulunmuştur.

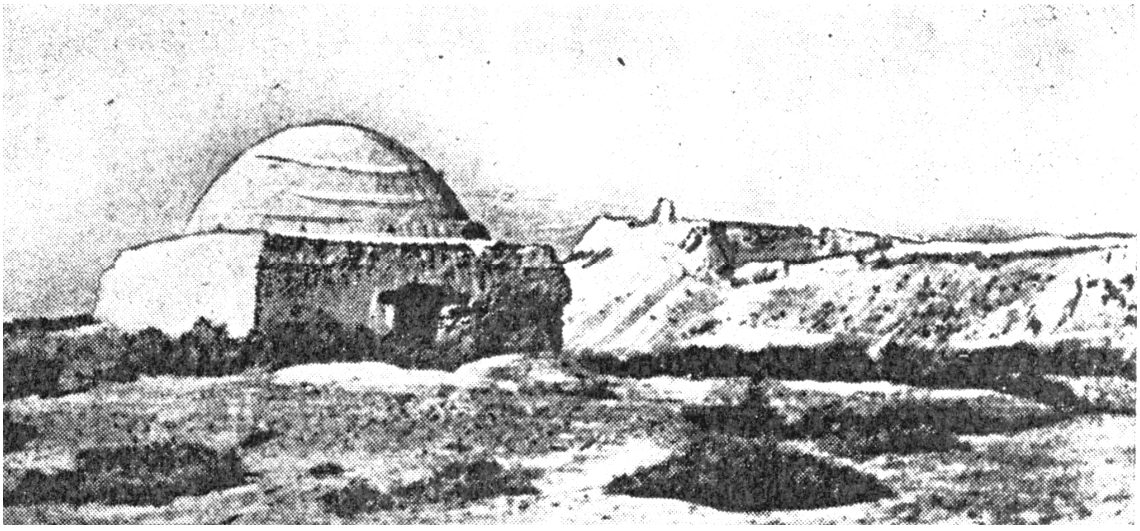
Yapının önceleri türbe olduğu düşünülüyordu (Pugaçenkova, 1958a, 177; Atagarrıev, vd., 1974, 231). Fakat son yapılan araştırmalarda kıbleye yönelmiş mihrap nişinden dolayı bu yapının cami olarak yapıldığı düşünülmektedir (Hmelintskiy, 1992, 99-100).

Tamamıyla tuğladan inşa edilmiş olan yapı (Şekil 2.238-239), dıştan 6.20 x 6.20 m., içten 4.80 x 4.80 m. ölçülerinde olup kare planlı ve tek kubbeli bir yapıdır (Şekil 2.240-241). Kare planlı alt yapıdan hafifçe sivrilen kubbeye, köşelerinde sivri kemerli trompların olduğu sekizgen kasnakla geçilmektedir. Sivrilen kubbesi muhtemelen daha sonraki onarımlarda tekrar yapılmıştır. Yapının iki kademeli dikdörtgen planlı, sivri kemerli mihrap nişi, güneybatı duvarının ortasında duvar kalınlığı içinde yer almaktadır. Cami üç yönden sivri kemerli birer kapıyla dışa açılmaktaydı. Fakat kuzeydoğu duvarının dış cephesinde, kapının iki yanında, birer duvar çıkıntısı kalıntısı bulunmaktadır. Bu duvar çıkıntılarının daha önce birbirlerine bağlandığı ve -Π- şeklinde olabileceği düşünülmektedir (Pugaçenkova, 1958a). Başka bir düşünceye göre 70 cm. genişliğindeki bu duvar çıkıntılarının arası 2.30 m. ölçüsündedir. Bu duvar çıkıntılarının, yapının daha önce öne doğru çıkmış sivri kemerli, dikdörtgen planlı portal nişine sahip olduğunu gösterdiği düşünülmektedir (Hmelnitskiy, 1992). Muhtemelen bu portal, caminin duvarlarını geçmekteydi. İhtimalle bu portal sonradan yapıya eklenmiştir. Çünkü portal yapıyla uyumsuzdur (Hmelnitskiy, 1992). Bu bölümdeki kapı 1 m. genişliğindedir. Camide kullanılan tuğla ölçüleri 23 x 23 x 3 cm.'dir. Tuğlalar kil harcıyla örülmüştür. Yapıdan herhangi bir süsleme günümüze ulaşmamıştır (Pugaçenkova, 1958a, 177-178; Hmelnitskiy, 1992, 99-100; Atagarrıev, vd., 1974, 231).

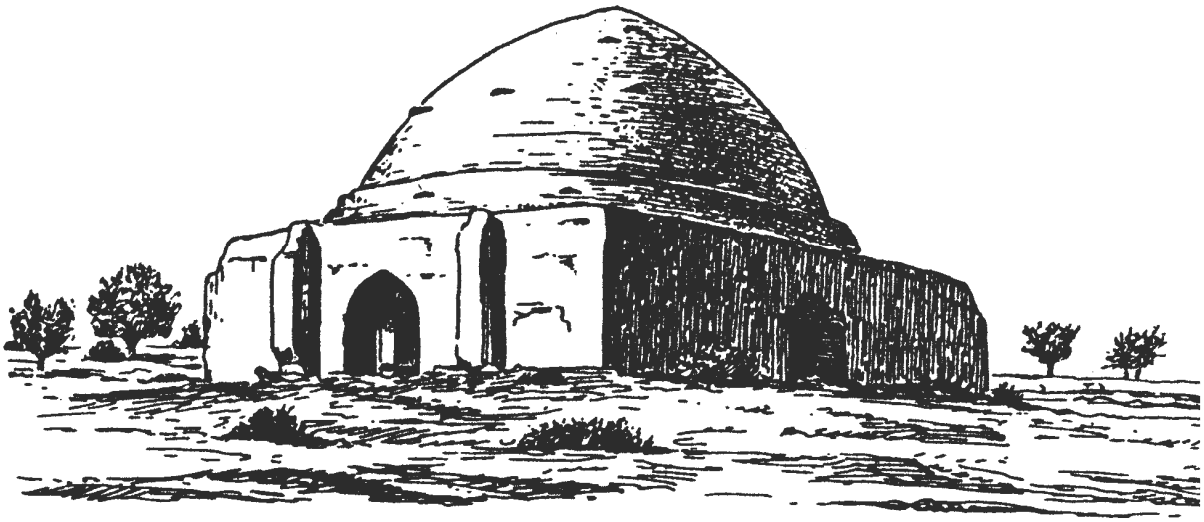
Tuğla ölçülerinden ve arkeolojik verilerden dolayı cami, G.A. Pugaçenkova tarafından 10. yüzyıl veya 11. yüzyıl başlarına, M. E. Masson 10. yüzyıl sonuna 11. yüzyıl başlarına, S .G. Hmelnitskiy ise 10. yüzyıla tarihlenmektedirler. Muhtemelen bu cami mimari kompozisyonu, tuğla ölçüleri ve arkeolojik verilerden dolayı 10. yüzyılda inşa edilmiştir.

Cami, kare planlı tek kubbeli camiler şemasında olup mihrap duvarı hariç üç yönden kemerli kapı açıklıklarının olmasından dolayı, "çâr-tâk" tipi ateş tapınaklarını andırmaktadır.

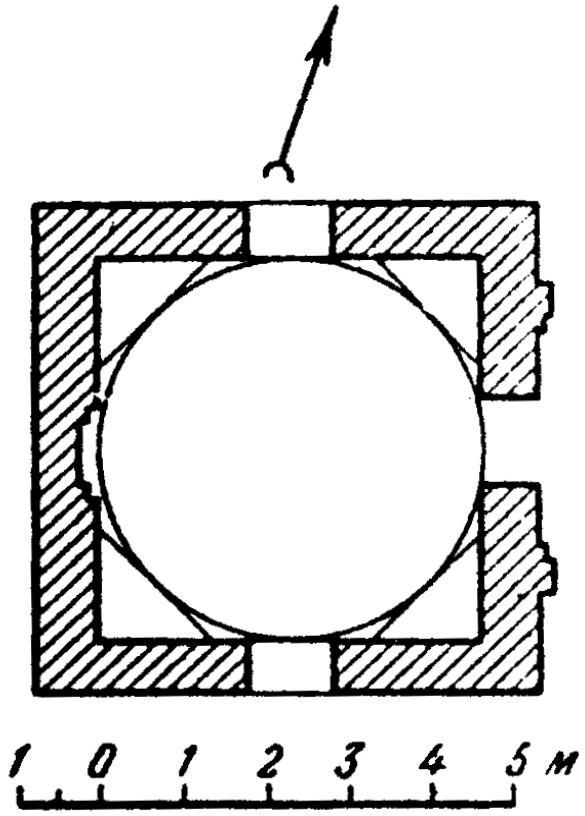
İçinde herhangi bir mezar bulunmayan yapının güneybatıya yönelmiş mihrap nişinin olması ve yapının eski bir mezarlık bir alanda bulunması bu yapının mezarlığı ziyaret eden Müslümanların ibadet ettiği cami olarak yapılmış olabileceğini göstermektedir.

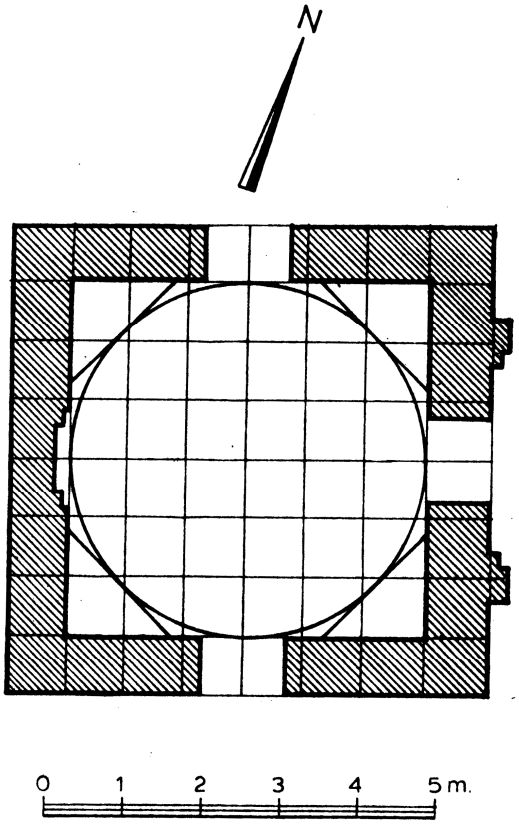
Şekil 2.238 Çârcûy Camisi genel görünüşü (M. E. Masson)

Şekil 2.239 Çârcûy Camisi genel görünüşü (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.240 Çârcûy Camisi planı (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.241 Çârcûy Camisi geometrik analiz planı (G. A. Pugaçenkova/S. Hmelnitskiy)

2.5.3 Kale-i Sar Camisi

Cami kalıntıları, Kuzey Tacikistan'da Ustruşan bölgesinde yer alan Kale-i Sar adlı eski şehir harabesinde ki kalenin yanında yer alır. Cami kalıntıları U. P. Pulatov (1985, 569) tarafından incelenmiştir.

Bu cami kalenin yanındaki birçok evden oluşmuş yerleşimde, evlerin arasında yer almaktadır. Taş malzemeyle inşa edilmiş olan cami kare planlıdır. Caminin mihrap nişi, batı duvarında yer almaktadır. Caminin duvarlarında "sufe" denilen oturma yerleri bulunmaktadır. Bu mekan kalıntılardan anlaşıldığı üzere, İslamiyet öncesine kadar giden bir geçmişe sahip olup aynı zamanda toplantı yeri ve misafirhane olarak da kullanılmaktaydı. İslamiyet'ten önce bu yapı, sivil amaçlı kullanımı yanında içinde sürekli ateş yanan bir ateş tapınağı olarak da kullanılıyordu. İslamiyet'ten sonra ateş tapınağı camiye çevrilmiştir. Ateşin yandığı yere mihrap yapılmıştır.

Arkeolojik verilerden anlaşıldığına göre yapı, muhtemelen 10. yüzyılda camiye çevrilmiştir (Pulatov, 1985, 509; Hmelnitskiy 1992, 102).

.

2.5.4 Parau Bibi Camisi

Parau Bibi Camisi, Türkmenistan'ın güneybatısında Kızıl Arvat yerleşiminin 25 km. batısındaki eski Ferava Şehri'nin 2 km. güneybatısında Kopet Dağı eteklerinde yer almaktadır.

Bu yapı üzerinde, G. A. Pugaçenkova (1958a, 301, 1958c, 305-311) ve B. A. Litvinskiy (1951, 295-297) incelemelerde bulunmuşlardı. G. A. Pugaçenkova ve B. A. Litvinskiy bu yapıyı türbe olarak görmektedirler. Fakat S. Hmelnitskiy (1992, 96-98), yapıda yer alan kıbleye yönelmiş mihrap nişinin varlığından ve yapı da herhangi bir mezarın olmayışından dolayı bu yapının türbe değil bir cami olarak yapılmış olabileceğini kaydetmektedir.

Yapının iki duvarı kayaya bitişiktir (Şekil 2.242). Yapının iç mekanı kare planda olup üzeri bir kubbeyle örtülüdür (Şekil 2.244-245). Kubbenin oturduğu kare alan, yaklaşık 5 x 5 m. ölçüsündedir. Merkezde oluşan kare alandan kubbeye, üst köşelerde yer alan üç kademeli konsollar üzerindeki yarım yuvarlak şeklindeki tromplarla geçilmektedir (Şekil 2.247). Fakat iç mekanın köşelerindeki nişlerden dolayı yapının içi sekizgen planlı hale gelmiştir. Yarım yuvarlak şeklinde kemerli derin mihrap nişi, güneybatıya doğru kıbleye yönelmiştir. Yapının iç mekanının dört yanında 2.55 m. genişliğinde kemerli, dikdörtgen planlı büyük nişler yer almaktadır. Bu nişler 70 cm. derinliğindedir. Dört köşede yer alan kemerli, dörtgen planlı ufak nişler ise 1 m. genişliğindedir. Güneybatıdaki duvarın ortasındaki büyük nişin içine, kemerli mihrap nişi yerleştirilmiştir. Mihrap nişinin yüksekliği 2.15 m. ölçüsündedir. Kuzeydoğudaki duvarın ortasındaki büyük nişe kapı açılmıştır. Güney köşedeki ufak nişten 2.50 uzunluğundaki kayaya oyulmuş dar bir dehlizle dışarıya çıkılmaktadır. Bu dehliz çıkışa doğru daralmaktadır. Bu dehlizin ortasında dörtgen planlı nişlerle haç planlı bir mekan oluşturulmuştur. Bu dehlizin ne amaçla kullanıldığı tam olarak bilinmemektedir. Muhtemelen bu uygulama İslamiyet öncesinden gelen inanışların bir uzantısıdır. Güneydoğu ve kuzeybatıdaki büyük nişler, daha sonradan yapılan onarımlarla küçültülerek, kemerleri elips görünüm kazanmıştır. Fakat bu nişlerin ilk şekli ve görünüşü, kapının ve mihrabın yer aldığı nişlere benzemekteydi. Nişler 2.55 m. genişlikten 1.75 m. genişliğe düşmüştür.

Yapının zemini tuğla ile döşenmiş ve alabastrla üzeri sıvanmıştır. Duvarlardaki izlerden, duvarların alabastrla sıvanmış olduğu anlaşılmaktadır. Yapının kubbesinde, girişin üzerinde ve güneydoğusunda iki küçük pencere oyulmuştur. Yapının içi kubbeye kadar 7.25 m. yüksekliğindedir. Yapının dışı aslında kare planlıydı fakat kuzey köşesinin tahrip olmasıyla caminin planı bozulmuştur. Yapının kuzeydoğu cephesinde iki duvar çıkıntısı ile öne çıkmış sivri kemerli portal yer almaktadır(Şekil 2.243). Portal 4.80 m. yüksekliğindedir. Portal

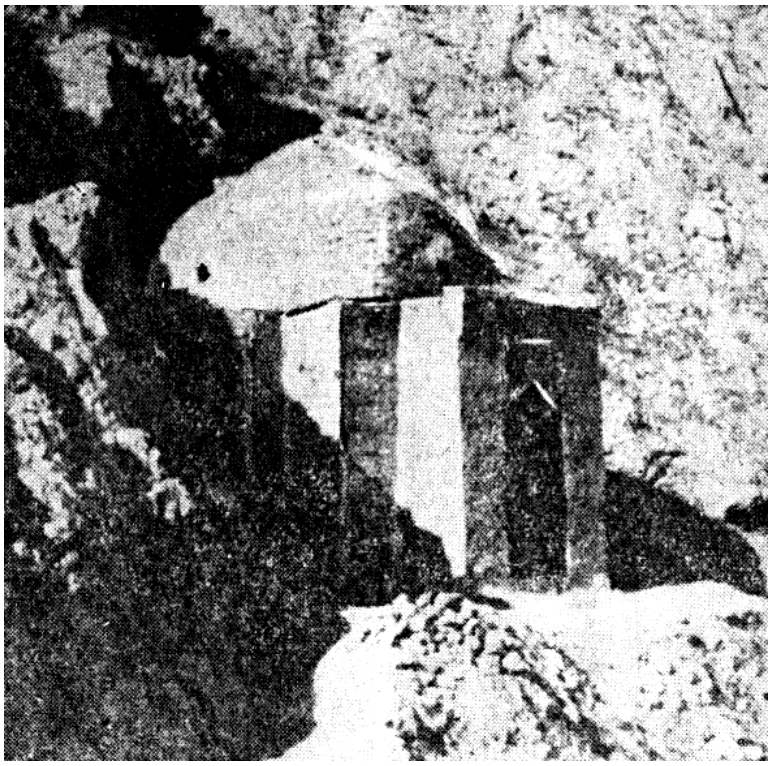
nişinin derinliği 1.36-1.40 m. ve genişliği 1.53-1.60 m. ölçüsündedir. Portal nişi tonozla örtülüdür. Portalin duvar çıkıntısının yakınındaki duvar, çiftli tuğla guruplarıyla örülmüştür. Bu çiftli tuğla guruplarının arasına dikine tuğla yerleştirilmiştir. Yatay tuğlalar sarı,dikey tuğlalar ise kırmızı kilden (kırmızı kil Orta Asya'da az bulunan bir maddedir) yapılmıştır. Ayrıca yapıda -Z- şeklinde figürlü tuğlalar da kullanılmıştır. S. Hmelnitskiy'e göre (1992) muhtemelen portal sonradan eklenmiştir. G. A. Pugaçenkova (1958c, 308) portalin 19 veya 20. yüzyılın başında restorasyon geçirdiğini kaydetmektedir. Kubbe eteklerinde, küp şeklinde basamaklı mukarnaslar bulunmaktadır. Yapıda kullanılan kare tuğlalar,18.5 x 18.5 x 3 cm., 19 x 19 x 4 cm., 19.5 x 19.5 x 4 cm., 20 x 20 x 3.5-4 cm. ve 21 x 21 x 4 cm. ölçüsündedir. Tuğlalar kil harcıyla örülmüştür. Yapıda görülen 23 x 23 3.5 cm. ve 24 x 24 x 4 cm. ölçüsündeki tuğlalar, onarım sırasında kullanılmıştır. Yapının güney tarafında yeraltına oyulmuş 2.40 x 1.80 m. ölçüsünde bir çilehane bulunmaktadır (Pugaçenkova, 1958a, 301; Pugaçenkova, 1958c, 305-311; Litvinskiy, 1951, 295-297; Hmelnitskiy 1992, 96-98).

G. A. Pugaçenkova (1958a, 301) yapıyı 11. yüzyıla, B. A. Litvinskiy (1951, 297) ise 11-12. tarihlendirmektedir. Fakat S. Hmelnitskiy yapıyı, çeşitli mimari özellikleri, tuğla ölçüleri ve tuğla örgüsünden dolayı 9-10. yüzyıl yapısı olarak görmektedir. Araştırmacı yapının geometrik analizini yapmış ve bu analiz sonuçlarından yapının kesin geometrik hesaplar yapılarak inşa edildiğini kaydetmektedir. Yapının esasının 1.25 m. ölçüsündeki kare birimlerden meydana geldiğini kaydetmektedir (Şekil 2.246).

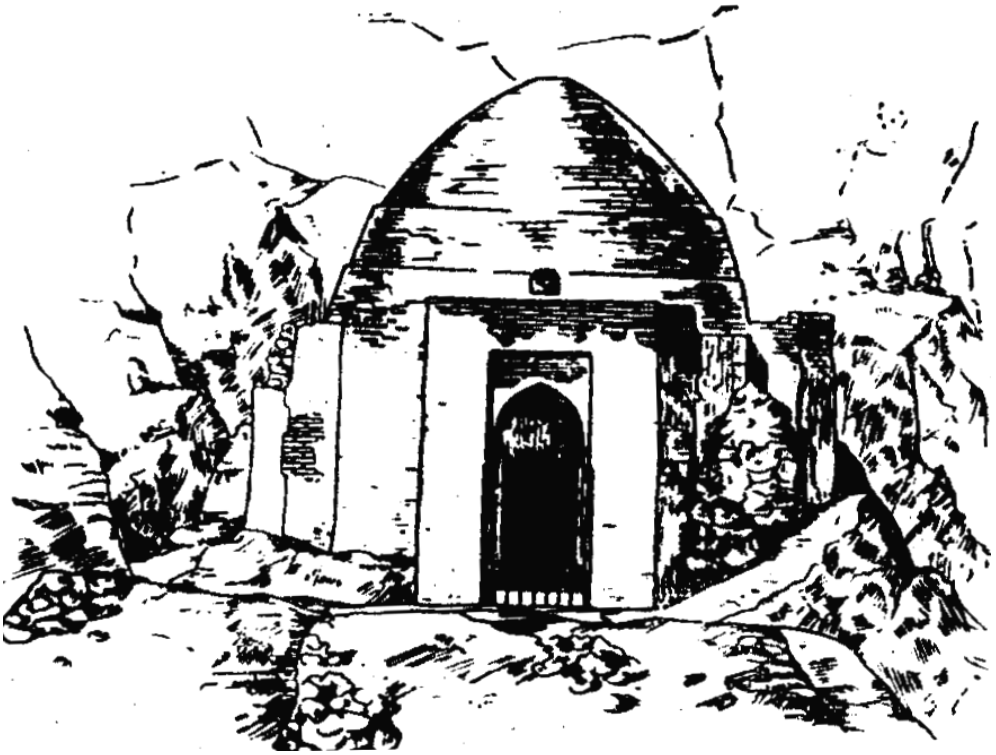
Bu yapıda gördüğümüz çiftli tuğla örgüsü ve figürlü süslemeler özellikle 10-12. yüzyıllarda yapılan mimari de yaygın olarak kullanıyordu. Alemberdar Türbesi (Kerki/Güney Türkmenistan/11. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 65-76), Talhatan Baba Camisi (Merv/Güney Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 77-110), Day Hatun Kervansarayı (Amul-Harezm/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 39-64), Sultan Saadet Kuzey Türbesi (Tirmiz/Güney Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996a, 248-255), Hüdayı Nazar Evliya Türbesi (Merv/Güney Türkmenistan/12.yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958a, 310-315), Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi (Merv /Güney Türkmenistan 1112-13) (Pugaçenkova, 1958a, 303-310), Magâk-ı Attârî Camisi (Buhara/Özbekistan/12. yüzyıl) (Nilsen, 1956, 70-83), Sultan Sencer Türbesi (Merv/Türkmenistan/12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1957, 156-163), Kalan Minaresi (Buhara/Özbekistan/1127) (Nilsen, 1956, 83-91), Vabkent Minaresi (Özbekistan/1196-97) (Nilsen, 1956, 91-98), Hoca Nahşran Doğu Türbesi (Tacikistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996, 212-217) ve Hoca Meşhed Camisi (Sayad/Güney Tacikistan/11. yüzyıl) (Hmelnitskiy 2001, 76-90) gibi yapılarda, çiftli tuğla örgüsü ve figürlü tuğlalar karşımıza çıkmaktadır. Yine bu yapı da gördüğümüz basamaklı mukarnaslar, 10-12. yüzyıl

yapılarında kullanılmaktaydı. Hakîm el-Tirmizi Camisi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1976, 35-36), Amul-Harzem yolu üzerinde Day Hatun Kervansarayı (Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 39-64), İshak-Ata Türbesi (Karşi/Özbekistan/10-11. yüzyıl) (Abdurasulev ve Rempel, 1962, 28-30), Diggaran Camisi (Nevai/Özbekistan/10-11. yüzyıl) (Çeşmeli, 2003, 29-59) Alemberdar Türbesi (Kerki/Türkmenistan/11.yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 65-76), Amul-Harzem yolu üzerinde Day Hatun Kervansarayı (Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 39-64) ve Âstâne Baba Camisi (Kerki/Türkmenistan/12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1956, 72-75) gibi yapılarda gördüğümüz basamaklı mukarnaslar, Parau Bibi yapısındaki basamaklı mukarnaslarıyla benzemektedir. Yapıdaki basamaklı mukarnasları, tuğla ölçüleri ve figürlü tuğlaları birlikte değerlendirdiğimizde yapının 10. yüzyıl sonlarında veya 11. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olabileceği sonucunu çıkarabiliriz.

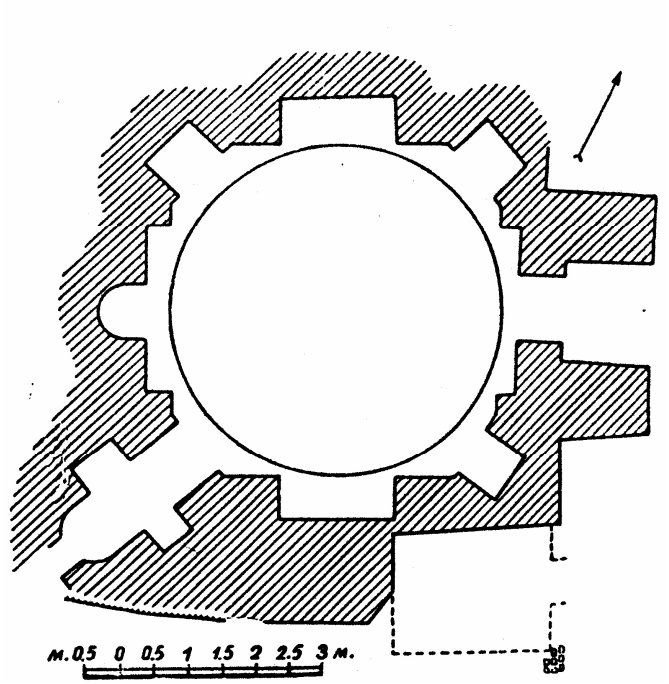
Muhtemelen yapının olduğu yer, İslamiyet'ten önce su ve bereket kültüyle bağlantılı ibadetler için kullanılan kutsal bir alandı. İslamiyet'ten sonrada bu eski inanışlar kaybolmamış ve İslami inanışlarla kaynaşmıştır. Bu yapı aynı zamanda İslamiyet öncesi mağara kültüyle de yakın ilişkili görünmektedir. Daha önceleri türbe olarak yapıldığı düşünülen bu yapının içinde kıbleye yönelmiş bir mihrap nişinin bulunması ve içinde herhangi bir mezarın olmamasından dolayı cami olarak yapılmış olabileceğini düşünebiliriz.

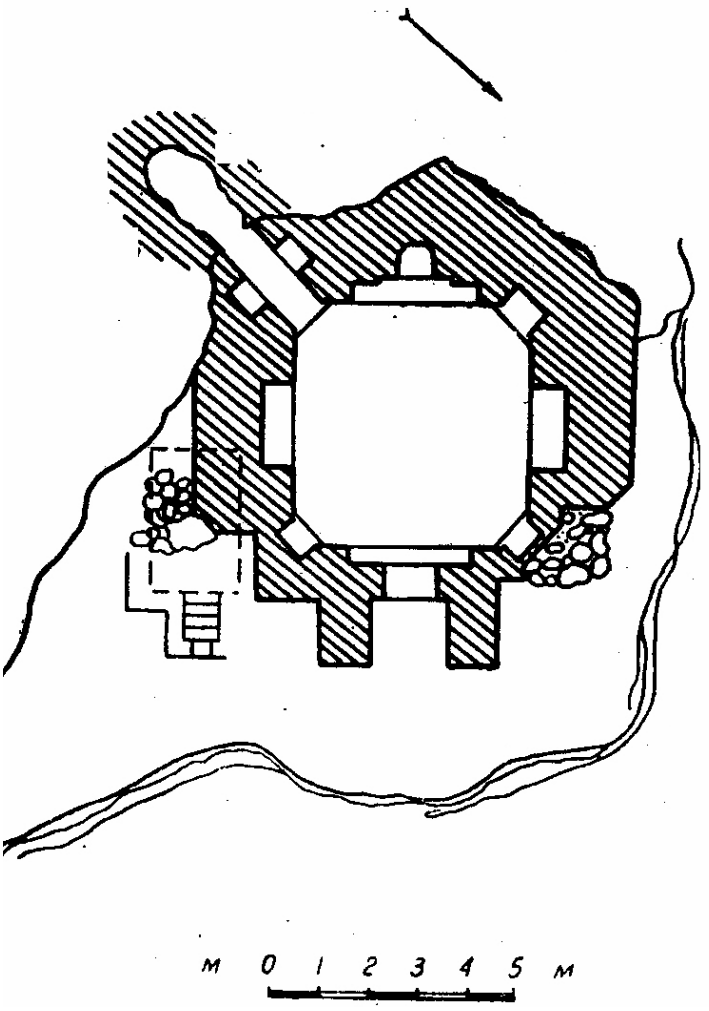
Şekil 2.242 Parau Bibi Camisi genel görünüşü (G. A. Pugaçenkova)

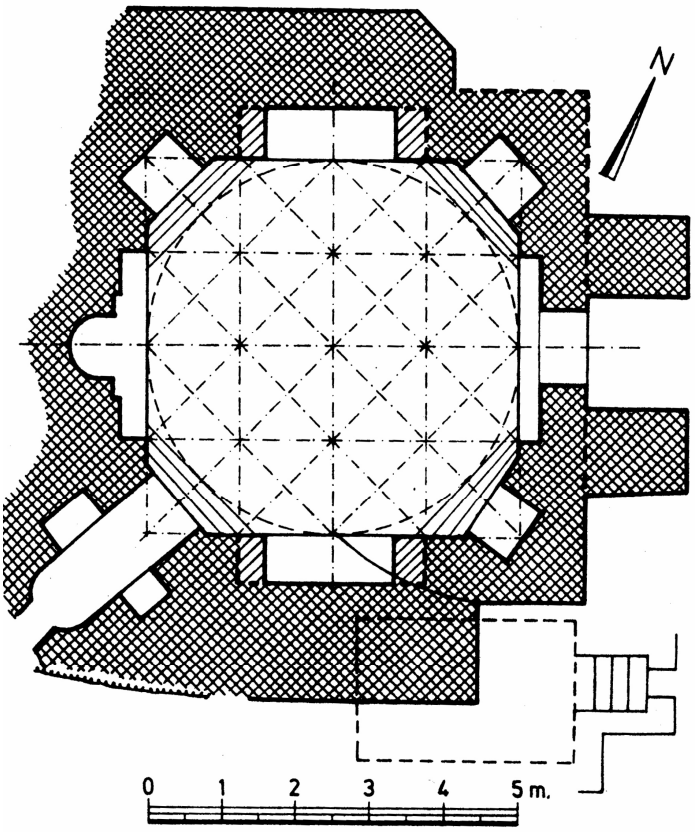
Şekil 2.243 Parau Bibi Camisi ana cephesinin görünüşü (G. A. Pugaçenkova)

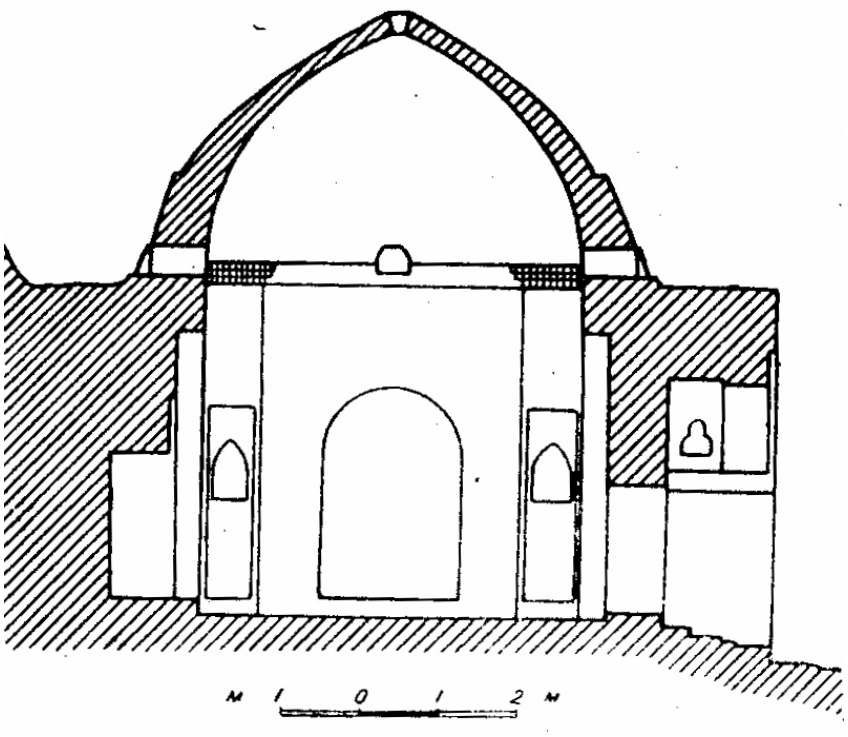
Şekil 2.244 Parau Bibi Camisi planı (B. A. Litvinskiy)

Şekil 2.245 Parau Bibi Camisi planı (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.246 Parau Bibi Camisi geometrik analiz planı
(B. A. Litvinskiy/G.A.Pugaçenkova/S.Hmelnitskiy)

Şekil 2.247 Parau Bibi Camisi kesiti (G. A. Pugaçenkova)

2.5.5 Özkend Orta Camisi

Kırgızistan'ın Celalabad Şehri'ne bağlı Özkend yerleşiminde, dört tepeden oluşan eski Özkend Şehri harabelerinde, en doğudaki tepenin üzerindeki eski bir mezarlıkta bulunan ve Karahanlılar zamanından kalan üç yapı, yan yana kuzeybatıdan güneydoğuya doğru sıralanırlar. Bu yapılar günümüzde restore edilmişlerdir. Bu yapıların portal cepheleri güneybatıya bakmaktadır.

Bu yapılar üzerinde, B. N. Zasıpkin (1926, 154-159, 1948, 45-50), E. Cohn-Wiener (1930, 16-21), B. Denike (1939, 14-17, 91-100), A. N. Bernştam (1950, 46-85), K. S. Kryukov (1967, 165-173), V. E. Nusov (1971, 18-28), L. Yu. Mankovskaya (1980, 106, 1983, 36-37) gibi araştırmacılar incelemelerde bulunmuşlardı. S. Hmelnitskiy (1992), yapının restitüsyon ve geometrik analiz planını yapmıştır.

Yakın bir zamana kadar ortadaki yapının 11. yüzyılda (Zasıpkin 1948, 45; Nusov, 1971, 18-19) bir türbe olarak yapıldığı veya Nasr bin Ali'nin 1012-13 tarihli türbesi olduğu düşünülmekte idi (Cohn-Wiener, 1930, 18, 35). Ayrıca B. N. Zasıpkin bu yapının 11. yüzyılda mezarlık kapısı olarak yapılmış olabileceğini de kaydetmektedir (Nusov, 1963, 26; Nusov, 1971, 19). A. N. Bernştam ise bu ortadaki yapının 12. yüzyılda türbe olarak yapılmış olabileceğini kaydetmektedir. Fakat son yapılan incelemeler ışığında muhtemelen bu yapının, 10. yüzyıl sonlarında cami olarak yapılmış olabileceği (Hmelnitskiy, 1992) veya 11. yüzyılın başlarında cami-ziyaretgah olarak yapılmış ve sonradan türbeye çevrilmiş olabileceği düşünülmektedir (Mankovskaya, 1980, 106; Mankovskaya, 1983, 35-36). Muhtemelen bu yapı, mezarlığı ziyaret eden Müslümanlarca ibadet mekanı olarak kullanılmıştır.

Ortadaki yapı (Şekil 2. 276-278), restore edilmeden önce üst örtüsü ve güneybatıdaki portal cephesi yıkık vaziyetteydi (Şekil 2.248,275,279). Bugün yapının üst örtüsü ve portal cephesi yeniden yapılmıştır (Şekil 2.249). Tamamıyla tuğladan inşa edilmiş olan yapı, içten 8.55 x 8.50 (8.40 x 8.40 m., 8.50 x 8.55 m.) dıştan 13 x 13 m. (11.44 x 11.28 m.) ölçülerinde olup kare planlı tek kubbeli bir yapıdır (Şekil 2.280-281). Yapının yüksekliği 13 m. ölçüsündedir. Yapının inşa edilmesinde kullanılan orijinal tuğla ölçüleri 14.5 x 3 cm., 15 x 3.5 cm., 13 x 3.5 cm., 13 x 3 cm., 13.5 x 3.5 cm., 31 x 4 cm., 30.5 x 3-3.5 cm., 30 x 3.5-4 cm., 28.5 x 3.5 cm., 32.5 x 3.5 cm., 29 x 4 cm., 30 x 15 x 4 cm.'dir. Onarımda kullanılan tuğla ölçüleri 31 x 4 cm., 32 x 3 cm., 31.5 x 3 cm., 14.5 x 3.5 ölçüsündedir. Tuğlalar çiftli gruplar halinde örülmüştür (Şekil 2.269). Duvarlarda büyük boyutlu tuğlalar ile küçük boyutlu tuğlalar alternatif olarak örülmüştür. Tuğla örgüsünde alabastr harcı kullanılmıştır. Derz araları 2 cm. ölçüsündedir. Caminin tuğladan duvarları taş bloklar üzerinde yükselmektedir. İç mekanda üç taş sırası

gözükmektedir ve 50 cm. yüksekliğindedir. Dış cephede altı taş sırası yer almaktadır ve 90 cm. yüksekliğindedir.

Kare mekandan kubbeye, üst köşelerde yer alan kademeli sivri kemerli tromplarla geçilmiştir (Şekil 2.253-254,283). Caminin günümüzde iki kapısı bulunmaktadır. Bunlardan güneybatı cephesinde olanı portal görünümündedir (Şekil 2.250). Diğer kapısı da güneydoğu duvarı ortasında yer almakta ve sonradan yapılan 1186-87 tarihli türbe ile bağlantı kurmaktadır (Şekil 2.255). Kuzeydoğu duvarının ortasında bir pencere ve kuzeybatı duvarının ortasında da bir niş yer almaktadır (Şekil 2.257).

Bugün tamamıyla geleneksel tarzda restore edilmiş olan güneybatı cephesinin ortasında, köşelerinde 4/3 oranında sütunçeleri olan sivri kemerli bir portal yer almaktadır (Şekil 2.250). Restore edilmeden önce bu cephe tamamıyla yıkılmış durumdaydı. Restore edilmeden önce bu cepheden günümüze orijinal olarak sadece portalin yanlarını süsleyen tuğladan yarım sekizgenlerin birbirlerine geçmesiyle oluşturulmuş bir bordür parçası kalmıştır. Sekizgenlerin ortalarında da sekiz köşeli yıldız motifi yer almaktaydı. Bunların araları da alabastrla dolgulanmış ve stilize bitkisel motiflerle zenginleştirilmiştir. Bugün bu orijinal bordür parçasına sadık kalınarak portal bordürü yenilenmiştir (Şekil 2.263,281). Güneybatı cephesinde yer alan kapı, bugün 162 cm. genişliğinde ve 92 cm. kalınlığındadır. Portalin köşelerinde yer alan sütunçeler tamamıyla yeniden yapılmış olup 54 cm. çapındadır. Cephenin köşelerinde de 4/3 oranında yuvarlak kolonlar yer almaktadır. Bu kolonlar da 90 cm. (86 cm.) çapındadır (Şekil 2.262).

Yapının güneydoğu cephesinde de bir kapı yer almaktadır. Bu kapı 184 cm. genişliğinde ve 82 cm. kalınlığındadır. Yapının güneydoğu cephesine sonradan türbe inşa edilmesiyle bu kapı iç mekanda sonradan yapılan türbe ile bağlantı kurmaya başlamıştır (Şekil 2.255). Böylece cephenin büyük bir bölümü türbe duvarı ile kapanmıştır. Fakat günümüze ulaşan ve sonradan restore edilen güneydoğu duvarındaki süslemelerden bu cephede de ikinci bir portalin varlığı anlaşılmaktadır. Böylece bugün iç mekanda görünen basit kapının daha önceden portal olduğu anlaşılıyor. Kalıntılardan anlaşıldığı üzere muhtemelen güneydoğu cephesinin ortasında köşelerinde 4/3 oranında yuvarlak sütunçelerin olduğu sivri kemerli bii portal yer almaktaydı. Bu portalin ve cephenin bordürlerinin ve frizlerinin oymalı alabastr ve figürlü tuğlalarla zengin bir şekilde süslü olduğu anlaşılmaktadır. Güneydoğu cephesinin de köşelerinde 4/3 oranında yuvarlak kolonlar bulunmaktadır (Şekil 2.252, 265-268).

Yapının kuzeydoğu duvarının ortasında, 179 cm. genişliğinde ve 215 cm. derinliğinde bir pencere açıklığı yer almaktadır (Şekil 2. 251,254,257). Fakat daha önce bu bölüm, sivri

kemerli bir niş halindeydi (Şekil 2.256). Bu niş sonradan pencere haline gelmiştir. Yapı ilk inşa edildiğinde bu cephede bir kapı olabileceği tahmin edilmektedir (Hmelnitskiy 1992, 92-93).

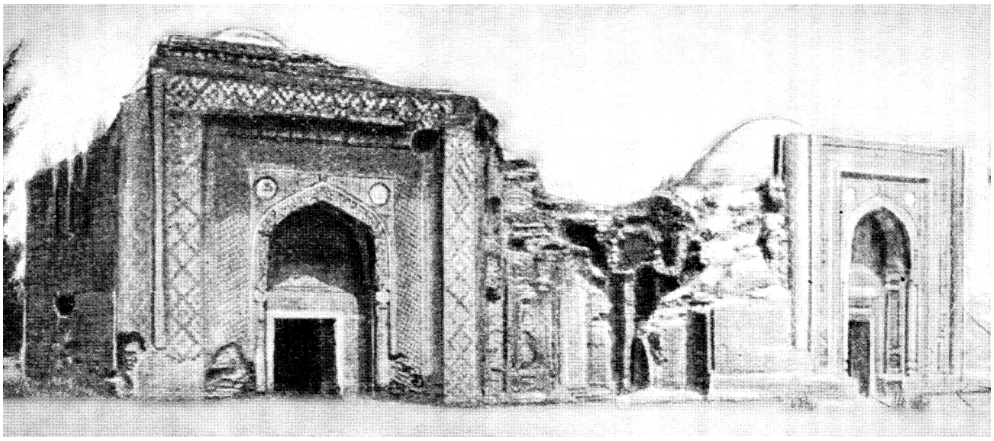
Yapının iç mekanında ve kuzeybatı duvarının ortasında, 160 cm. genişliğinde 74 cm. derinliğinde sivri kemerli bir niş bulunmaktadır (Şekil 2. 257). Bu nişin olduğu yerde daha önce bir kapı yer almaktaydı (Şekil 2.256). Yapının kuzeybatı cephesine 1152-53 tarihli türbenin eklenmesiyle bugün gördüğümüz niş daha önce kuzeybatı yönünde sonradan eklenmiş türbeyle bağlantı kurulması amacıyla kapı olarak kullanılmaktaydı. Bu türbe, 1152-53 tarihinde yapının kuzeybatı cephesine inşa edilmiştir. Yapının kuzeybatı duvarının ortasındaki kapı açıklığı, sonradan tuğla ile örülerek niş haline getirilmiştir. Restorasyon sırasında yapılan incelemeler neticesinde yapının kuzeybatı duvarında ilk inşa devresine ait olabileceği düşünülen sivri kemerli bir niş tespit edilmiştir. Bu izden yola çıkarak yapının ilk inşa edildiğinde, bugün sivri kemerli nişin olduğu kuzeybatı duvarının ortasında bir mihrap nişi olduğu düşünülmektedir (Mankovskaya, 1983, 35-36; Hmelnitskiy, 1992, 93). Araştırmacıların düşüncesine göre, kuzeybatı duvarında yer alan mihrap nişine, muhtemelen sonradan yapılan türbe ile bağlantı kurulması amacıyla, 12. yüzyılda kapı açılmıştır (Hmelnitskiy, 1992, 93). Başka bir düşünceye göre ise mihrap nişinin yönünün yanlış olduğundan dolayı buraya 12. yüzyılda bir kapı açılmıştır (Mankovskaya, 1983, 35-36). Muhtemelen yapı ilk inşa edildiğinde kuzeydoğu duvarında da bir kapı bulunmaktaydı. Muhtemelen mihrap nişi kapı olarak yapıldıktan sonra kuzeydoğu duvarındaki kapı da örülerek dekoratif amaçlı bir nişe dönüştürülmüştür (Mankovskaya, 1983, 35-36). Ayrıca yapının ilk inşa devresinde, kuzeydoğu cephesinin önünde sundurmalı bir yazlık caminin olabileceği de düşünülmektedir (Mankovskaya, 1983, 35-36).

Yapının üst bölümünde kuzey köşesinde yer alan ve günümüze orijinal olarak ulaşmış olan sivri kemerli tromp bölümünün hemen altında sırayla başlardaki sivri, ortadakiler yuvarlak kemerli, kare şeklinde oymalı alabastrla yapılmış, beş yüzeysel panonun içi stilize palmetler, yapraklar, dallar ve lotüslerden oluşan stilize iri bitkisel motiflerle süslenmiştir. Bu panoların çevresi kontürlenmiştir. Bu süslemelerin altında, yine oymalı alabastrla yapılmış stilize bitkisel motifler içinde, Arapça kufi yazı kuşağının bir parçası kalmıştır. Kuzeydeki sivri kemerli tromp, ahşaptan konsollara dayanmaktadır. Günümüzde orijinal tromba sadık kalınarak diğer üst köşelerede tromplar yapılmıştır (Şekil 2.258-261,270-274,284). Trompların aralarında sivri kemerli nişler yer almaktadır (Şekil 2). Kuzeydoğu nişinin içinde, alabastrdan Arapça yazılı bir kitabenin ufak parçası kalmıştır (Şekil 2.270). Yapının dört

köşesinde 4/3 oranında yuvarlak kolonlar yer almaktadır. Muhtemelen ortadaki yapı, sonradan iki yanına yapılan türbeler yüzünden tahrip olmuştur.

Genelde araştırmacılar tarafından 11. yüzyılın başlarına yerleştirilen yapının türbe olarak yapılmış olduğu kabul edilmektedir (Zasıpkin, 1948, 45; Nusov, 1963, 25-26; Nusov, 1971, 21). Bazı araştırmacılar da bu yapının Nasr bin Ali'nin 1012-13 tarihli türbesi olabileceğini belirtmektedirler (Cohn-Wiener, 1930, 18). L. Yu Mankovskaya (1983, 35-36), açık bir mezarın yakınında düşündüğü yapının bir mihrap nişine sahip ziyaretgah olarak, 11. yüzyıl başlarında yapılmış olabileceğini kaydetmektedir. S. Hmelnitskiy (1992, 96, 1996a, 169) ise bu yapının 10. yüzyılda cami olarak yapılmış olduğunu kaydetmektedir.

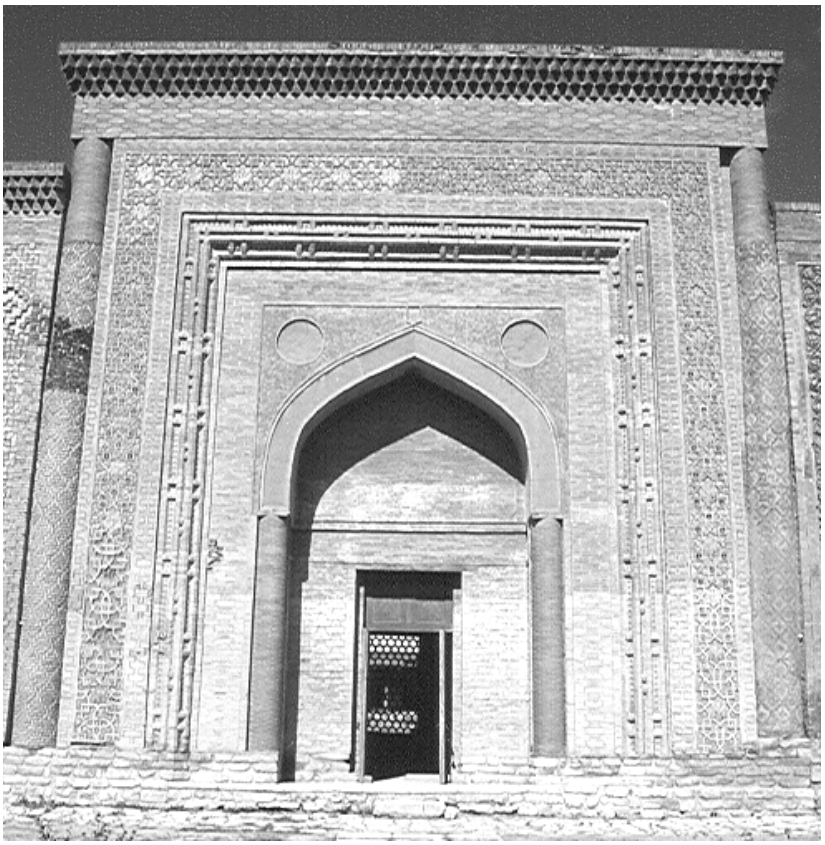
Yapıda görülen süslemeler, Şir Kebir Camisi mihrabında (Dihistân/Türkmenistan/10. yüzyıl), Arap Ata Türbesi (Tim/Özbekistan/10. yüzyıl) gibi yapılarda gözükmektedir. Yapının alabastr ve tuğla süslemeleri ile tuğla ölçüleri bu yapının 10. yüzyıl sonları veya 11. yüzyıl başlarında Karahanlılar zamanında yapılmış olabileceğini göstermektedir. Mezarlıkta inşa edilen bu yapı, olası mihrap nişinden ve içinde herhangi bir mezarın yer almayışından dolayı muhtemelen mezarlığı ziyaret edenlerin ibadet edebilecekleri bir cami olarak inşa edilmiştir. Bu yapı, İslamiyet öncesi ve sonrası İran ve Orta Asya geleneksel kubbeli mekan anlayışlarından etkilenerek gelişmiştir. Özkend Camisi'nde gördüğümüz kare planlı ve tromplu kubbeli mekan anlayışının kökeni Sasani mimarisinde yatmaktadır.

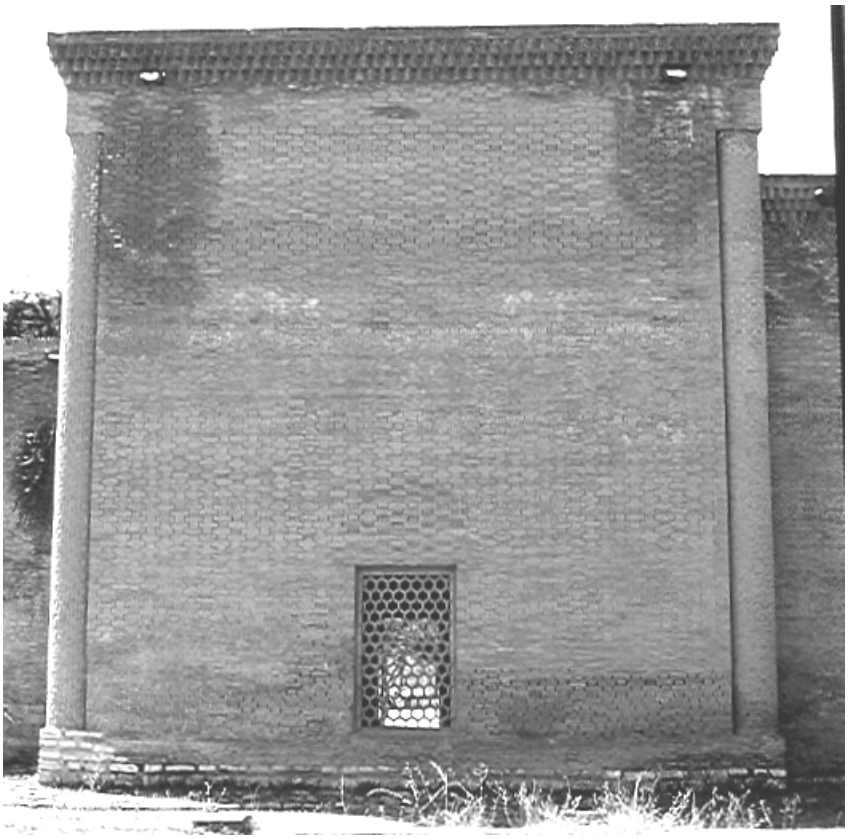
Şekil 2.248 Özkend Camisi kalıntısı (ortada) ile 1152/53 tarihli türbe (solda) ve 1186/87 tarihli türbenin (sağda) güneybatı cephelerinin görünüşü (A.N.Bernştam)

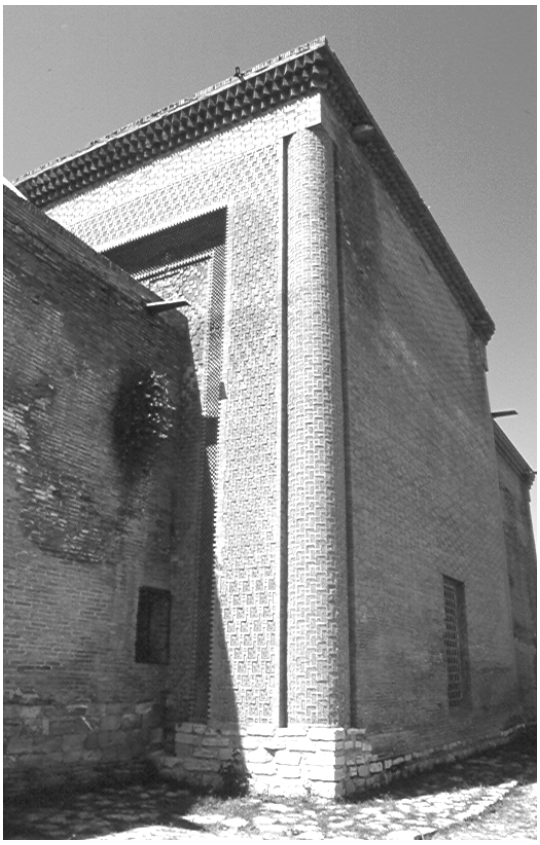
Şekil 2.249 Özkend Camisi (ortada) ile 1152/53 tarihli türbe (solda) ve 1186/87 tarihli türbenin onarımdan sonraki güneybatı cephelerinin görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil2.250 Özkend Camisi'nin güneybatı portal cephesi (İ. Çeşmeli)

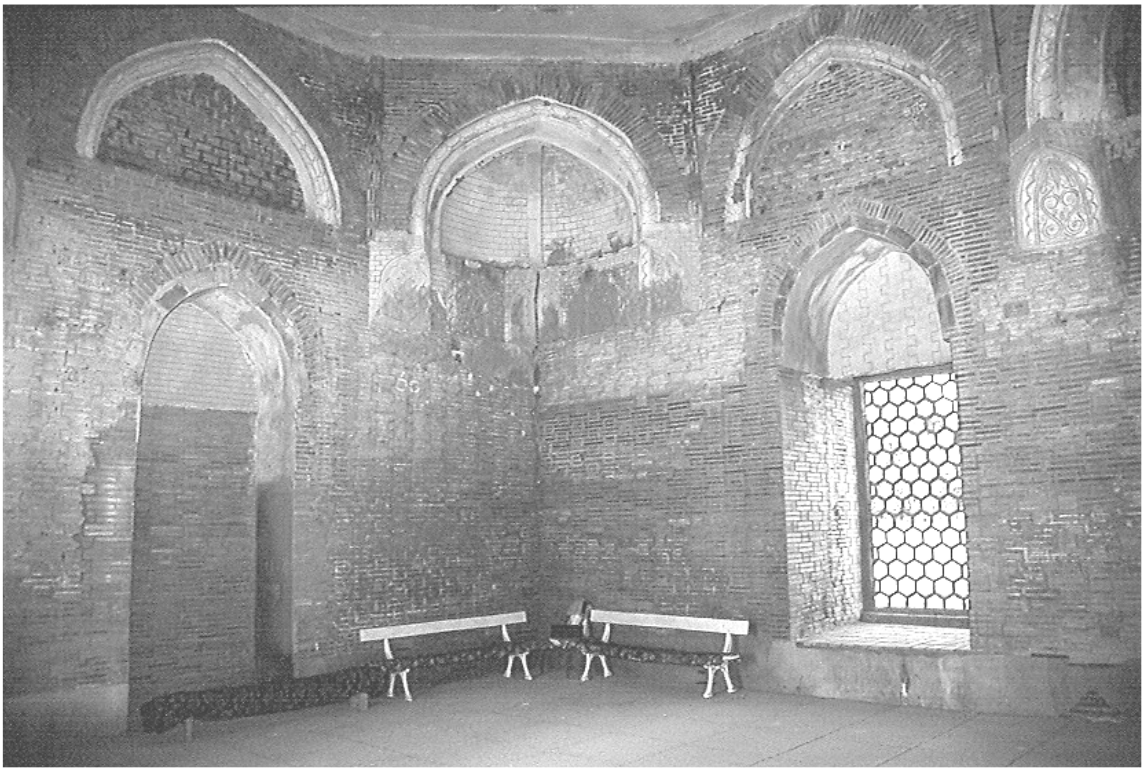
Şekil 2.251 Özkend Camisi'nin kuzeydoğu arka cephesi (İ. Çeşmeli)

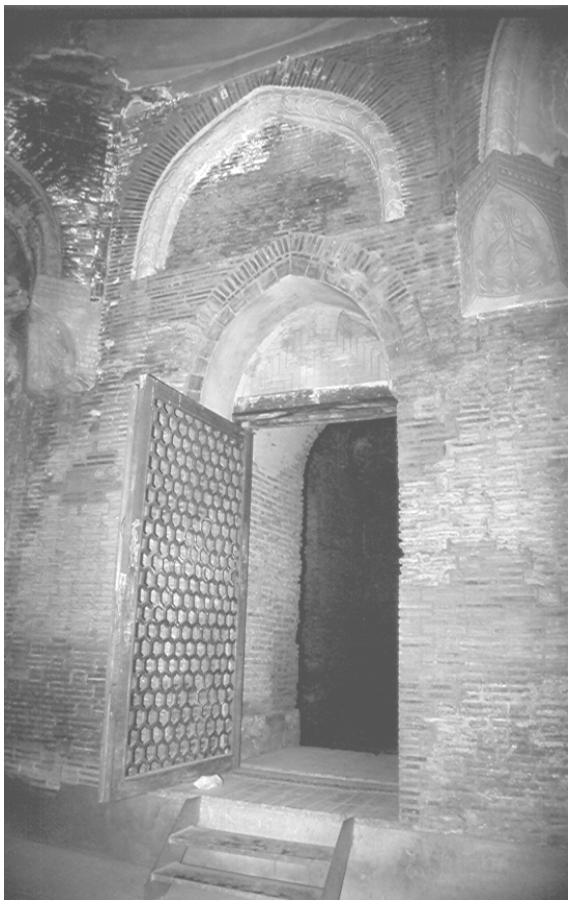
Şekil 2.252 Özkend Camisi'nin sonradan eklenen türbenin(1186-87) arkasında kalmış olan güneydoğu portal cephesi (İ. Çeşmeli)

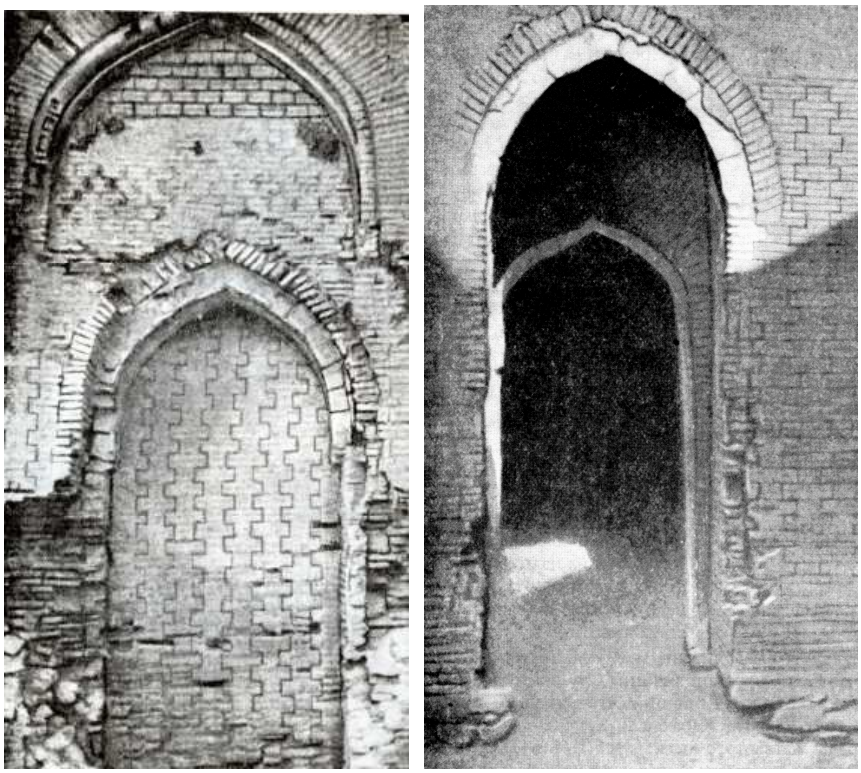
Şekil 2.253 Özkend Camisi'nin güney yönünde iç mekanı. Güneydoğu yönündeki soldaki kapı 1186-87 tarihli türbeyle bağlantı kurmaktadır. Sağdaki kapı ise güneybatı cephesindeki portal kapısıdır (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.254 Özkend Camisi'nin kuzey yönünde iç mekanı. Solda görülen niş kuzeybatı ve sağda görülen pencere kuzeydoğu yönünde yer almaktadır (İ. Çeşmeli)

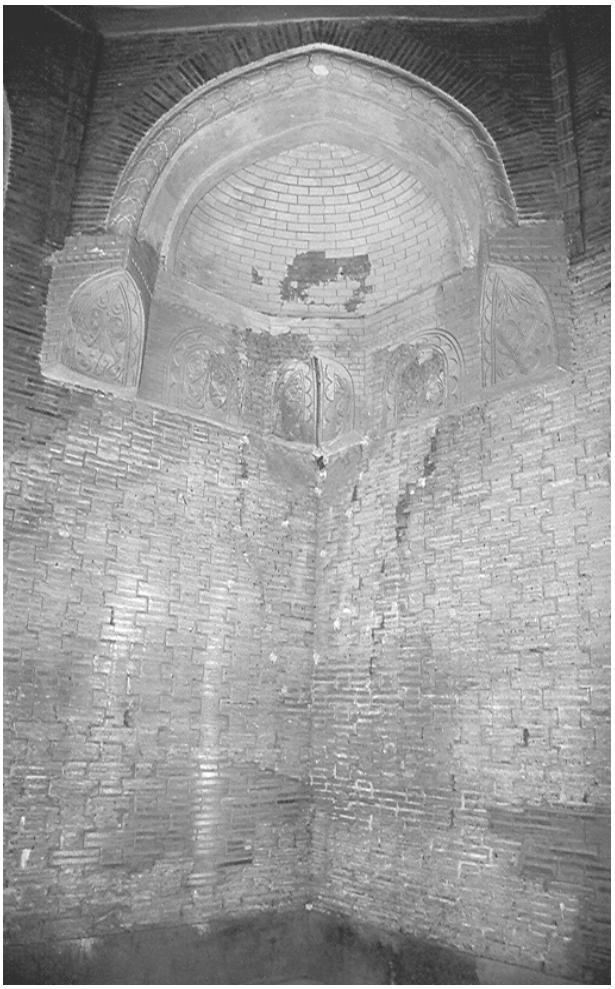
Şekil 2.255 Özkend Camisi'nin 1186-1187 tarihli türbeye açılan güneydoğu kapısı (İ.Çeşmeli)

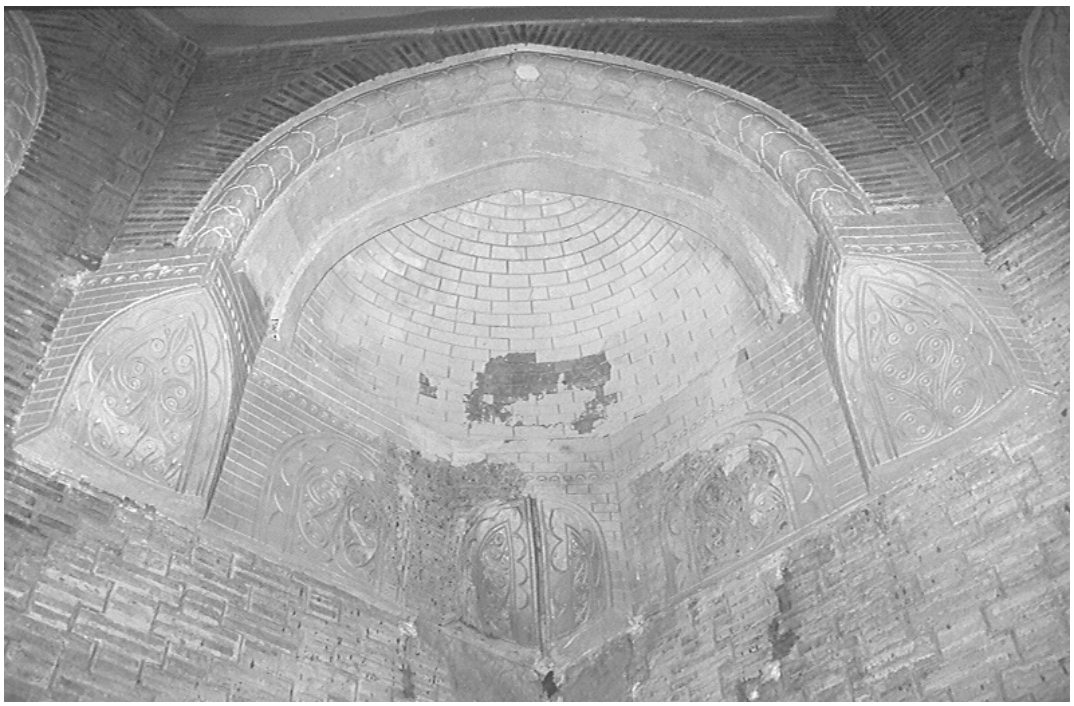
Şekil 2.256 Özkend Camisi'nin iç mekanında sonradan pencere haline getirilen kuzeydoğu nişi (solda) ve 1152-53 tarihli türbeye açılan ve sonradan niş haline getirilen kuzeybatı kapısı (sağda) "mihrap nişinin olduğu düşünülen yer" (A.N.Bernştam)

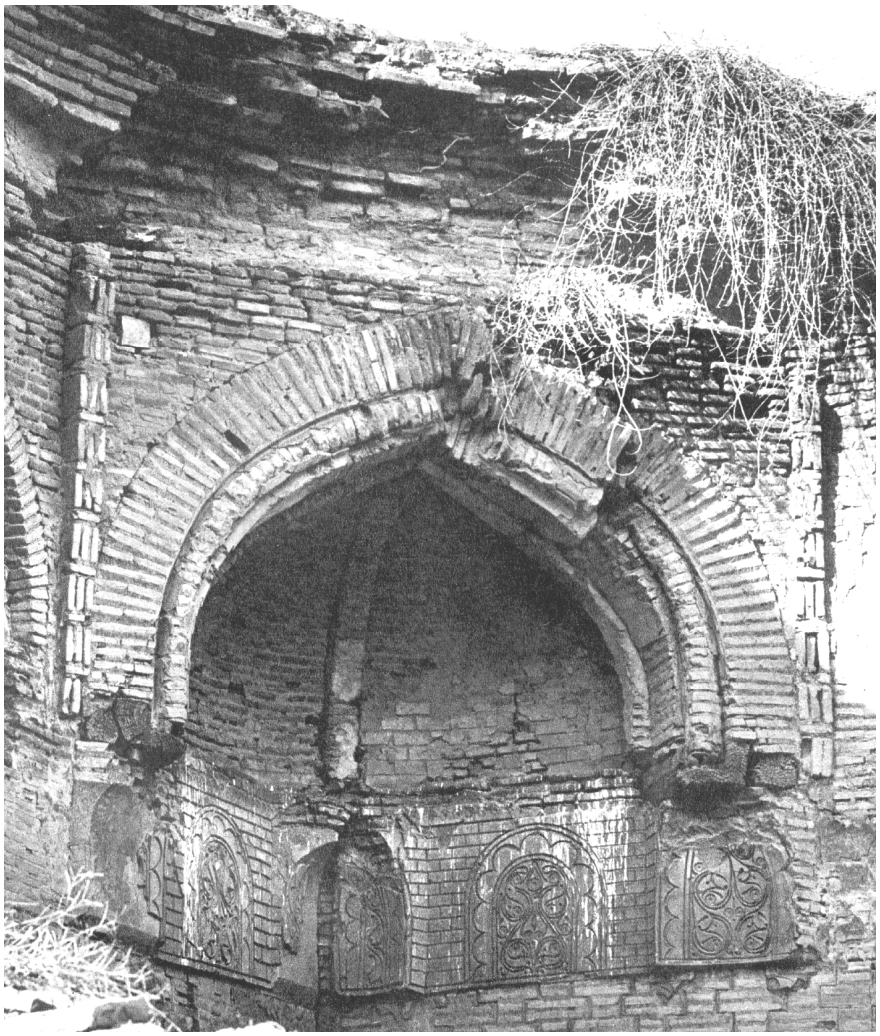
Şekil 2.257 Özkend Camisi kuzeydoğu yönündeki pencere ile kuzeybatı yönündeki niş (İ. Çeşmeli)

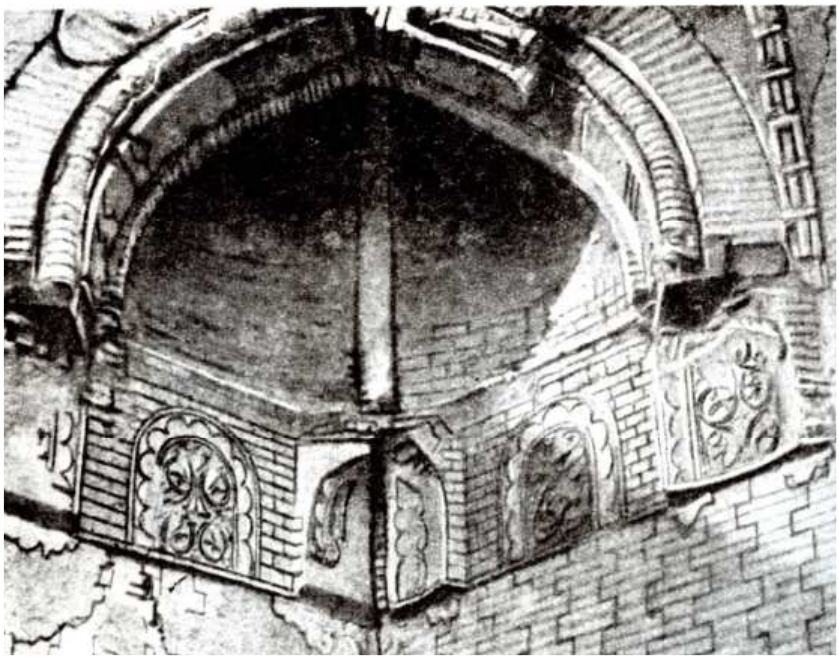
Şekil 2.258 Özkend Camisi duvarları ve trompu (İ. Çeşmeli)

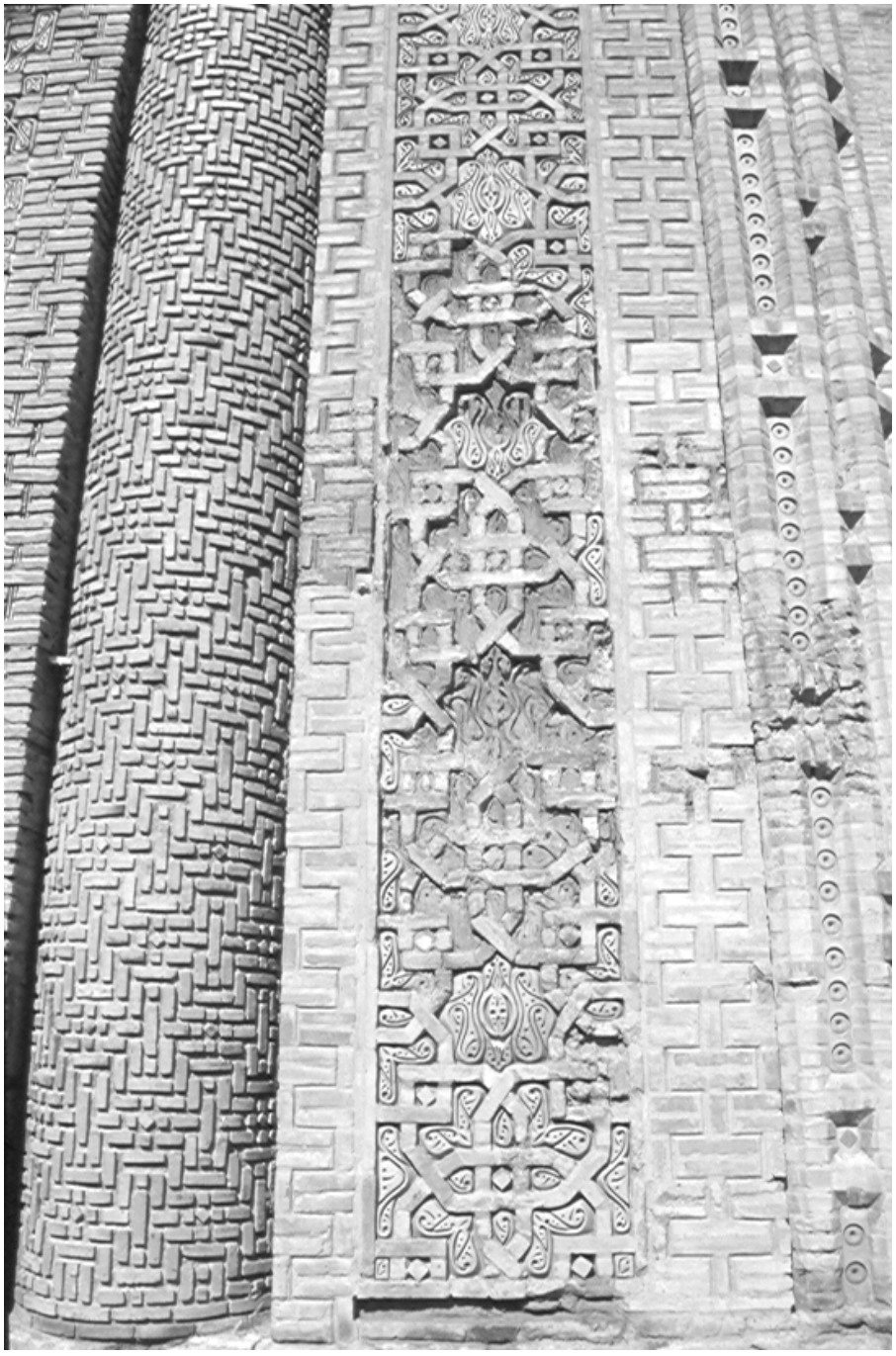
Şekil 2.259 Özkend Camisi trompu (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.260 Özkend Camisi'nin onarımdan önceki trompu (M. Hrbas-E. Knobloch)

Şekil 2.261 Özkend Camisi'nin onarımdan önceki trombu (A.N. Bernştam)

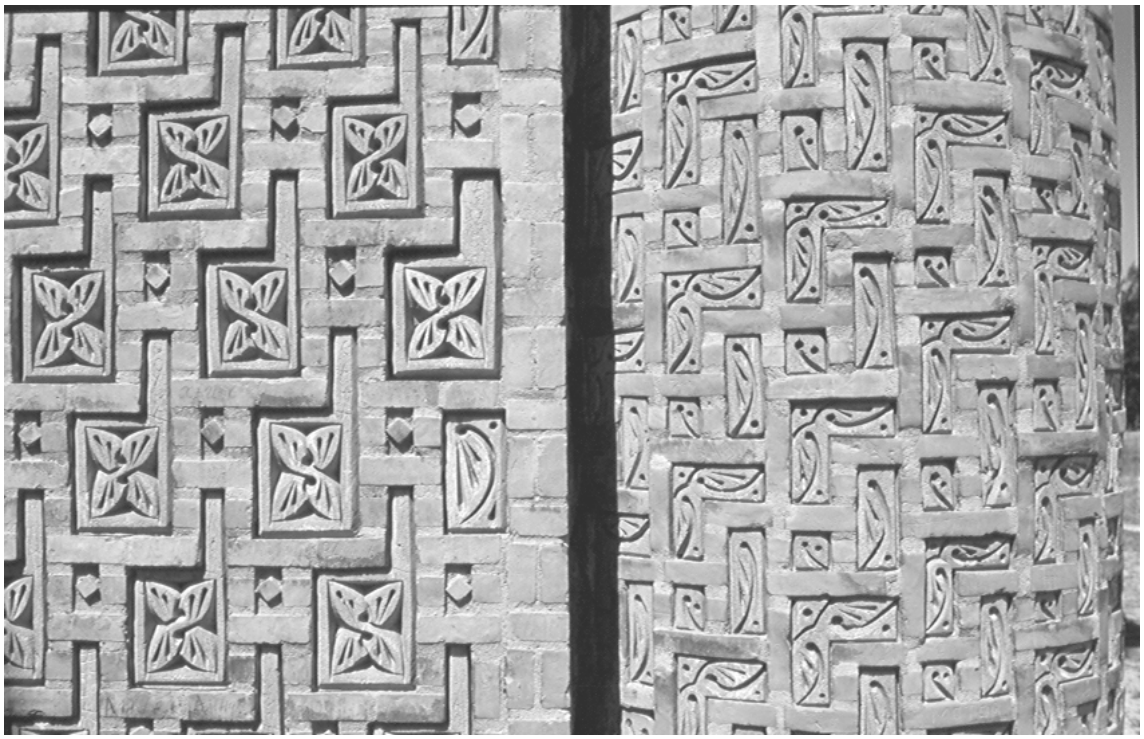
Şekil 2.262 Özkend Camisi güneybatı cephesi tuğla ve alabastrdan süslemeler (İ. Çeşmeli)

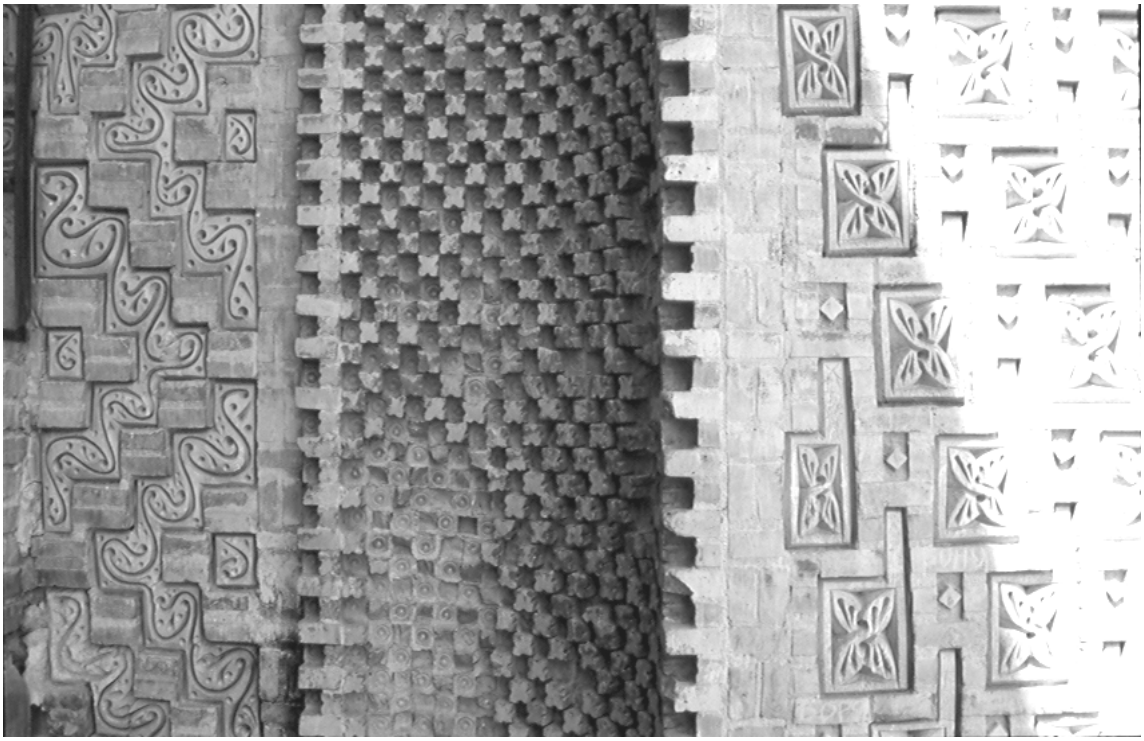
Şekil 2.263 Özkend Camisi güneybatı cephesi tuğla ve alabastrdan süslemeler (İ. Çeşmeli)

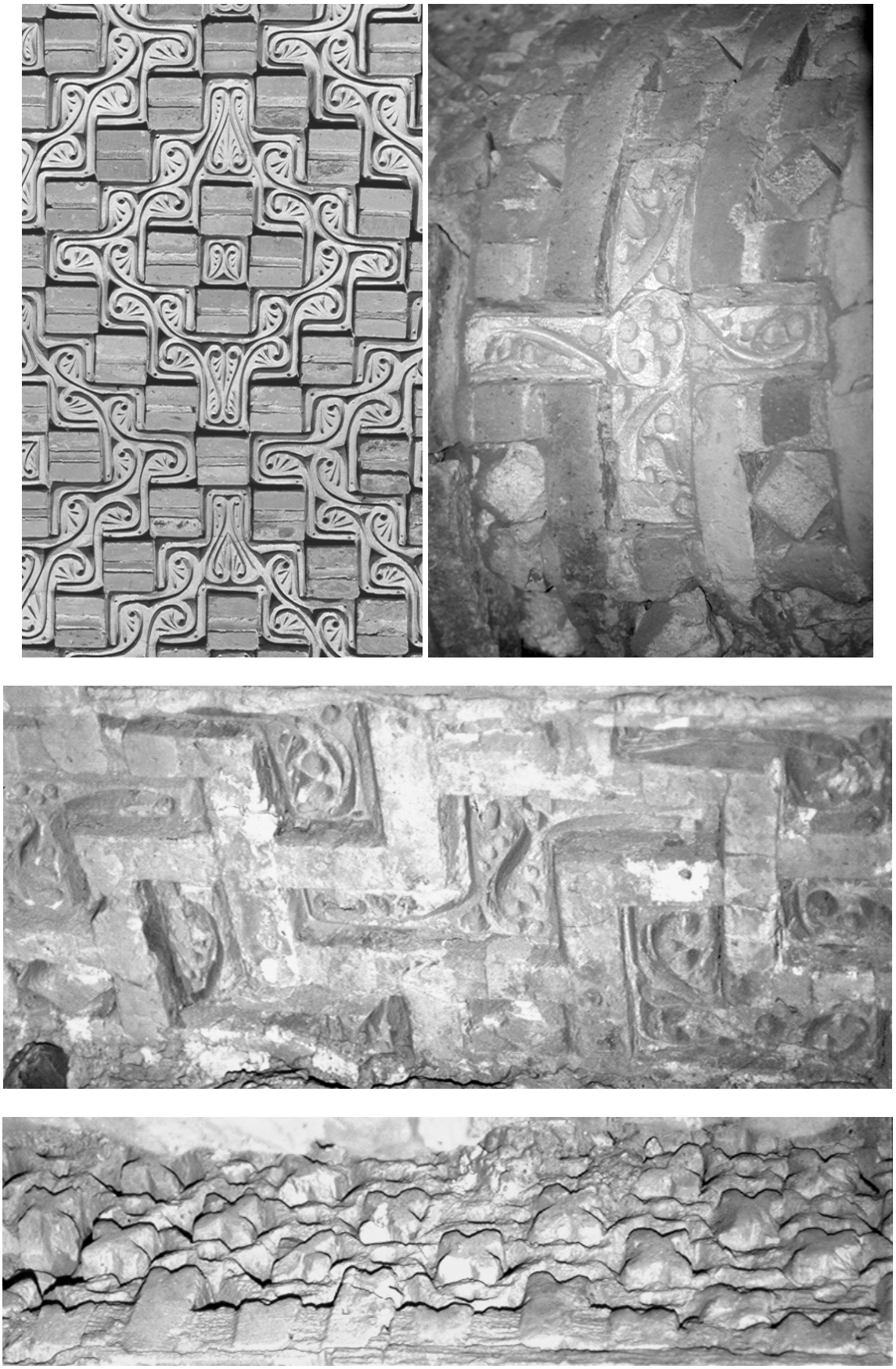
Şekil 2.264 Özkend Camisi güneybatı cephesi süsleme kalıntısı (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.265 Özkend Camisi güneydoğu cephesi tuğla ve alabastrdan süslemeler (İ. Çeşmeli)

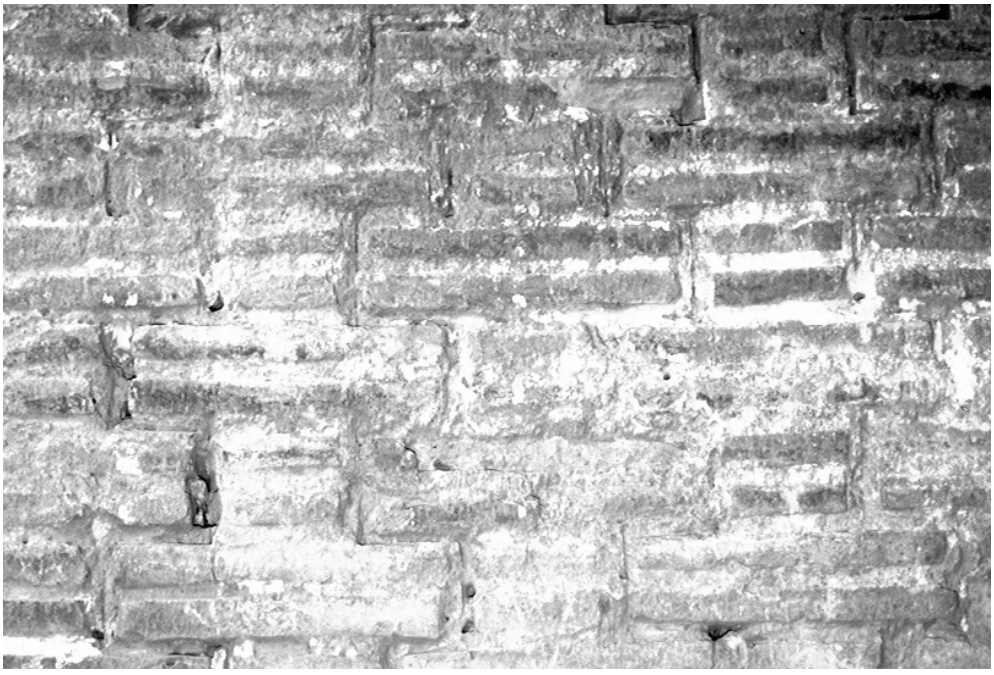
Şekil 2.266 Özkend Camisi güneydoğu cephesi tuğla ve alabastrdan süslemeler (İ.Çeşmeli)

Şekil 2.267 Özkend Camisi güneydoğu cephesi tuğla ve alabastrdan süslemeler (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.268 Özkend Camisi güneydoğu cephesi tuğla ve alabastrdan süslemeler (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.269 Özkend Camisi duvar örgüsü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.270 Özkend Camisi iç mekanın üst bölümlerinde yer alan yazı kuşağı kalıntıları (İ. Çeşmeli)

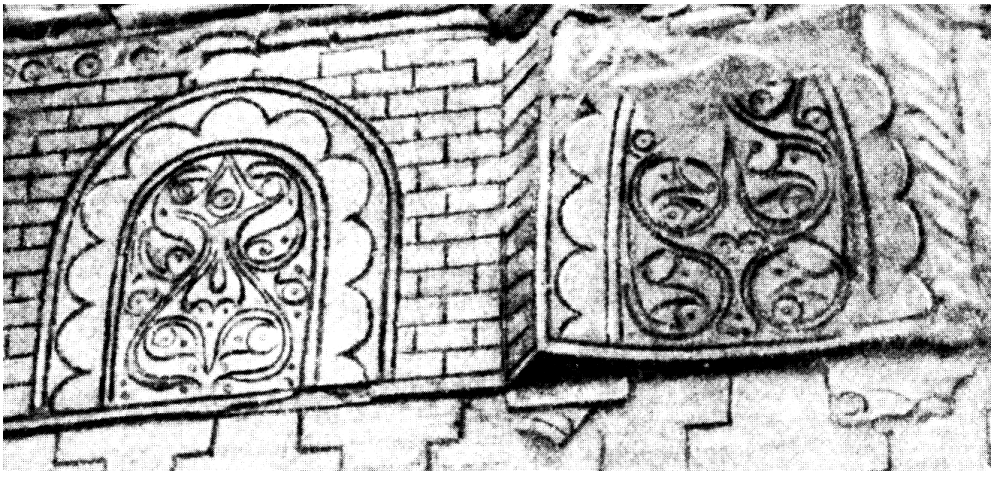
Şekil 2.271 Özkend Camisi iç mekanında yer alan yazı kuşağı kalıntısı (A. N. Bernştam)

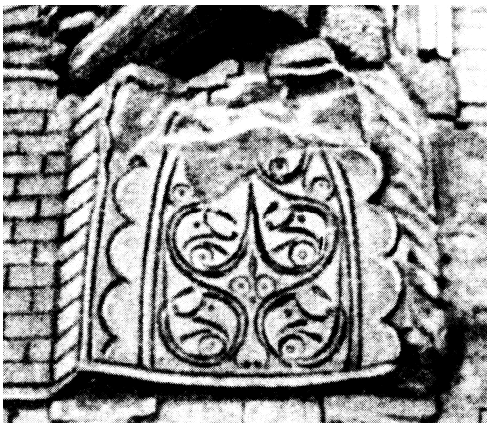

Şekil 2.272 Özkend Camisi alabastrdan tromp süslemesi (İ. Çeşmeli)

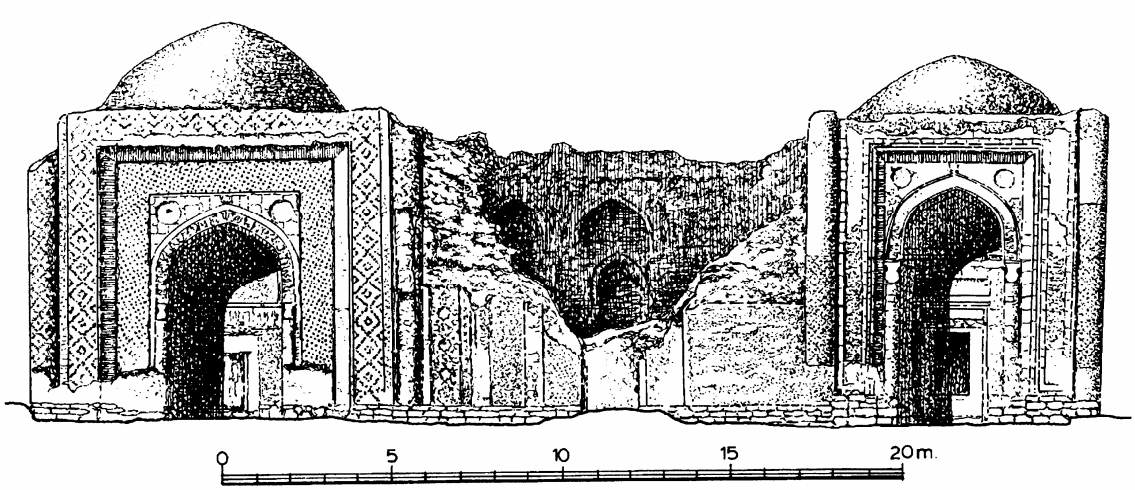

Şekil 2.273 Özkend Camisi alabastrdan tromp süslemesi (İ. Çeşmeli)

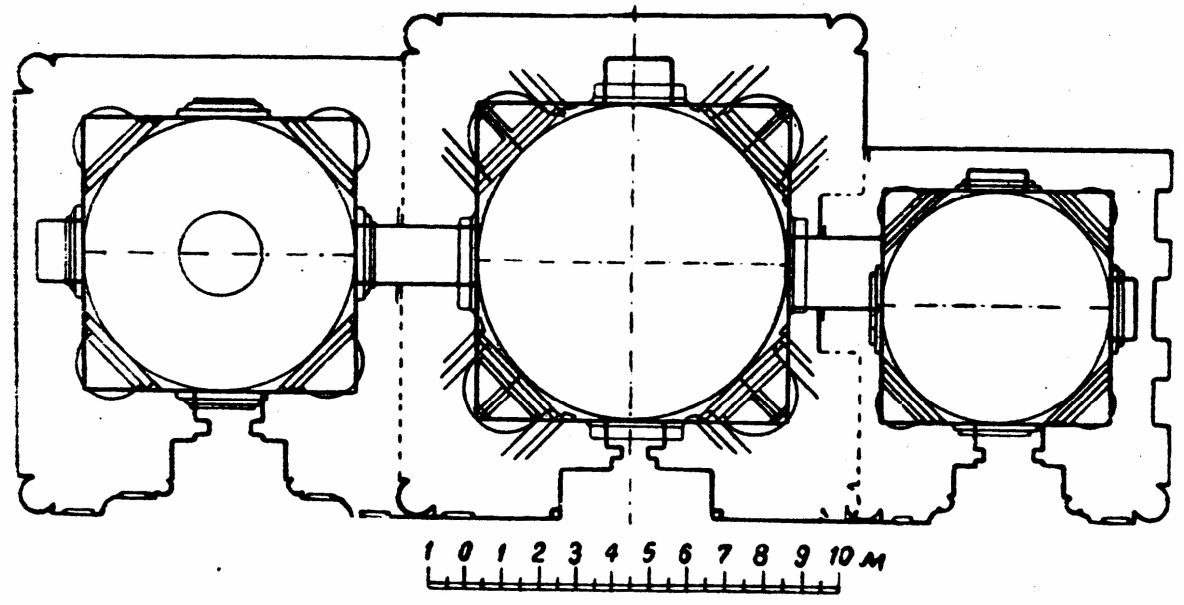

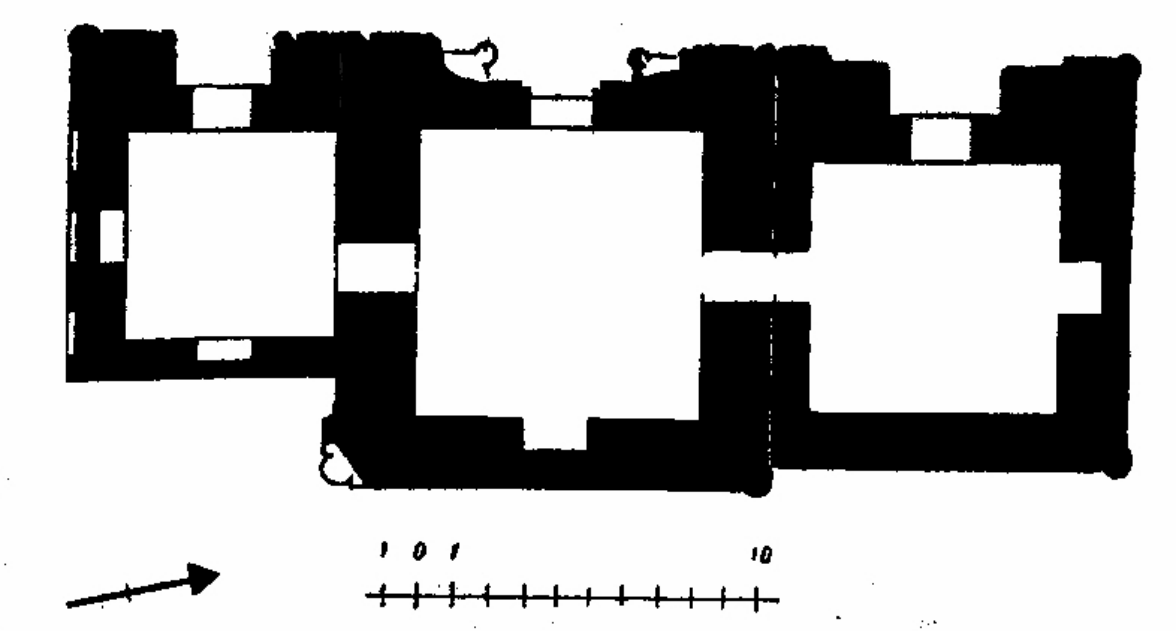
Şekil 2.274 Özkend Camisi alabastrdan tromp süslemeleri (A. N. Bernştam)

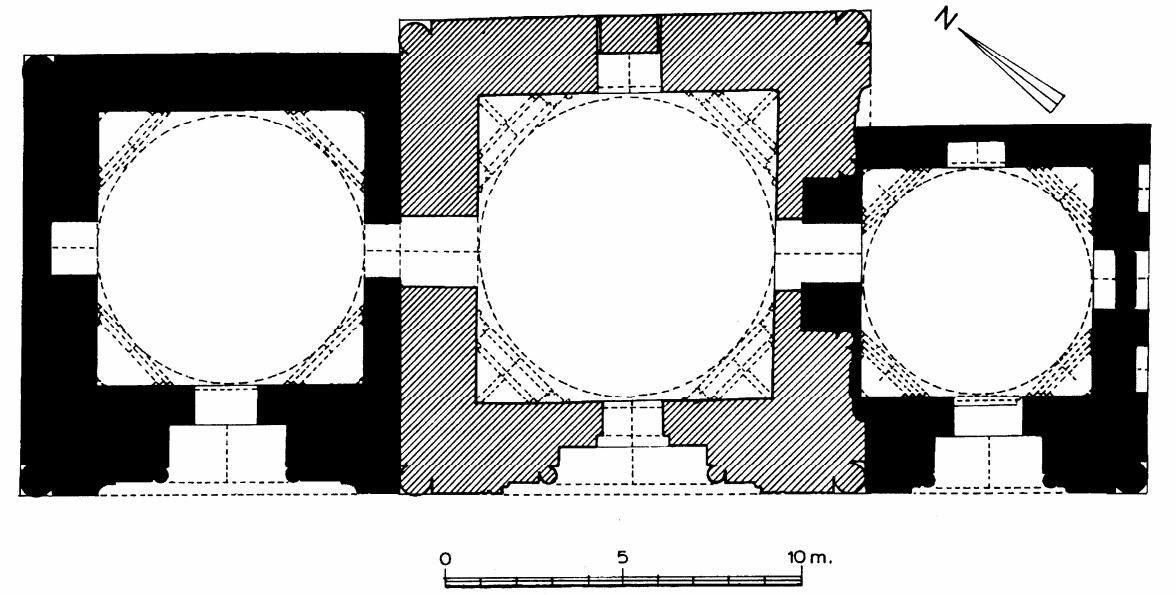
Şekil 2.275 Özkend Camisi kalıntısı (ortada) ve 1152/53 tarihli türbe (solda) ile 1186/87 tarihli türbenin (sağda) güneybatı cephelerinin görünüşü (S. Hmelnitskiy)

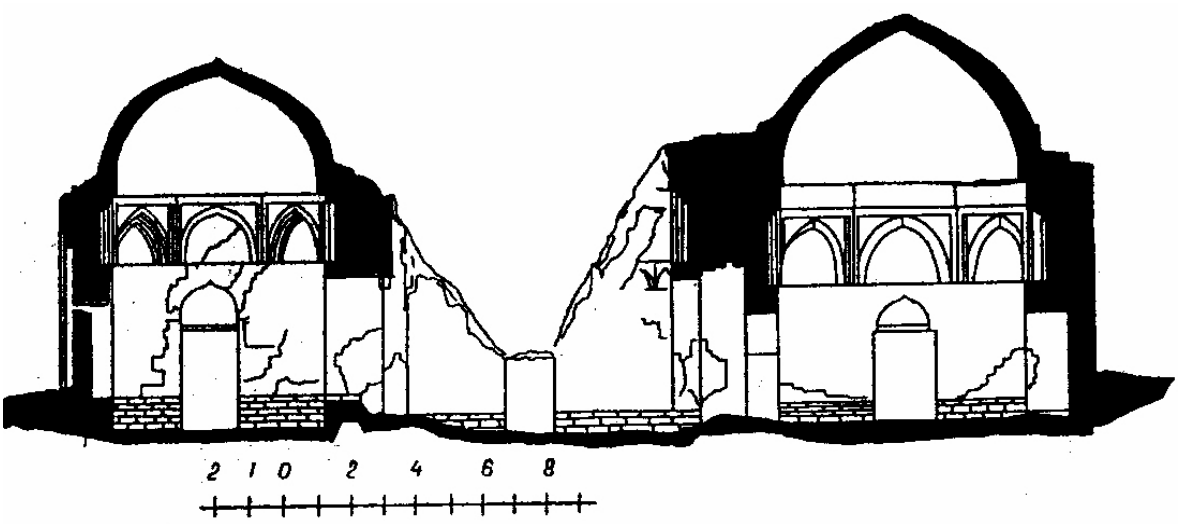
Şekil 2.276 Özkend Camisi'nin (ortada) ve 1152/53 tarihli türbe (solda) ile 1186/87 tarihli türbe'nin (sağda) planı (B. N. Zasıpkin)

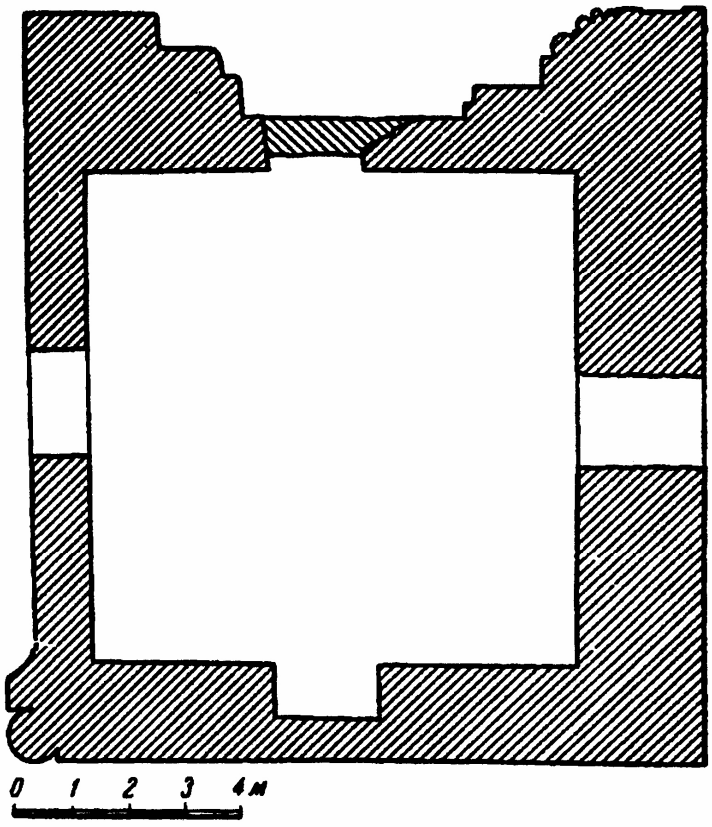
Şekil 2.277 Özkend Camisi'nin (ortada) ve 1152/53 tarihli türbe (sağda) ile 1186/87 tarihli türbenin (solda) planı (V. Nusov)

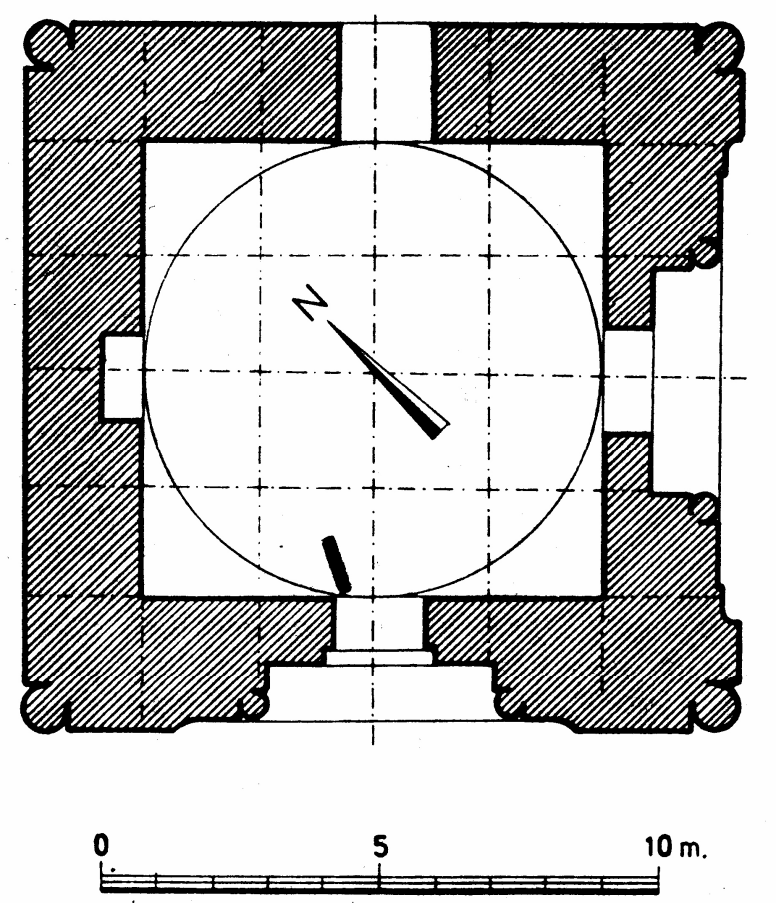
Şekil 2.278 Özkend Camisi'nin (ortada) ve 1152/53 tarihli türbe (solda) ile 1186/87 tarihli türbenin (sağda) planı (S. Hmelnitskiy)

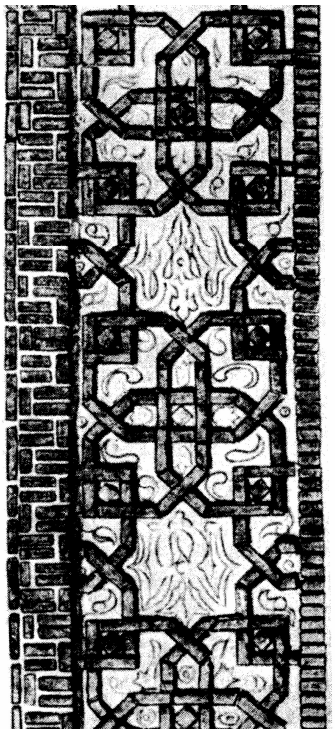
Şekil 2.279 Özkend Camisi kalıntısının (ortada) ve türbelerin kesiti (V. Nusov)

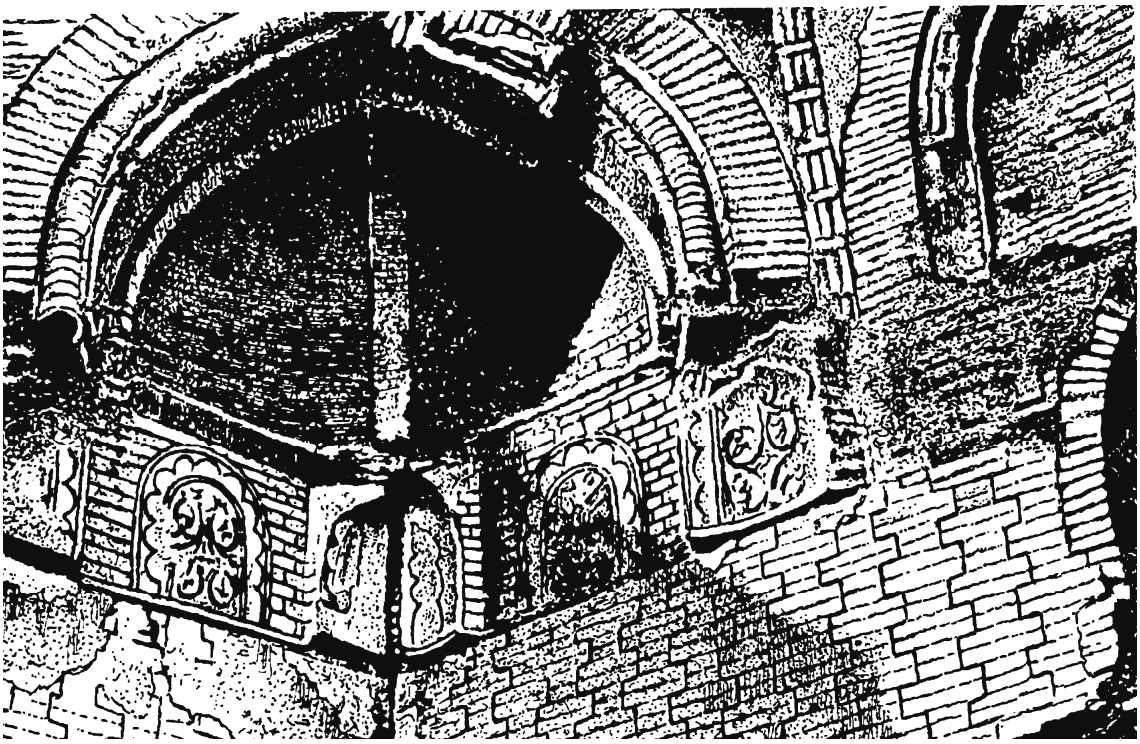
Şekil 2.280 Özkend Camisi'nin planı (N. M. Baçinskiy/A. N. Bernştam)

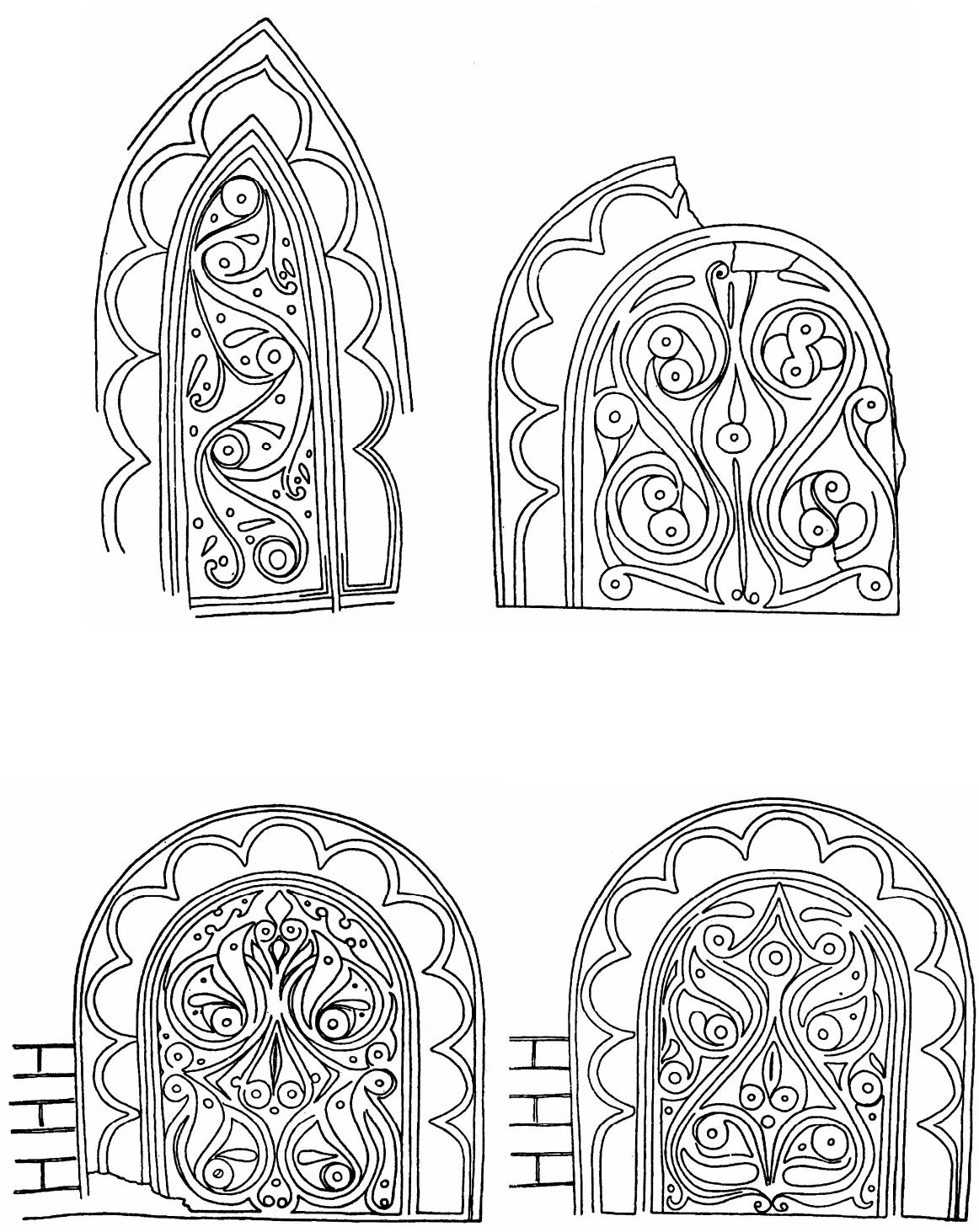
Şekil 2.281 Özkend Camisi'nin restitüsyon ve geometrik analiz planı (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.282 Özkend Camisi güneybatı cephesi tuğladan ve alabastrdan bordür süslemesi (N. M. Baçinskiy/A. N. Bernştam)

Şekil 2.283 Özkend Camisi'nin kubbeye geçişi sağlayan tromp bölümü (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.284 Özkend Camisi tromp bölümü alabastr pano süslemeleri
(N. M. Baçinskiy/A. N. Bernştam)

2.5.6 Burana Camisi

Burana Camisi, Kırgızistan'ın Tokmak Şehri'nin 12 km. güneyinde bulunan günümüzde Burana ismiyle anılan eski bir şehir (Balasagun) harabesinin merkezinde yer alan kalenin 150 m. kuzeybatısında konumlanır. Cami üzerinde, V. D. Goryaçeva, L. M. Veduova, S. Y. E. Terekanov (1989, 8) ve Peregudova (1991, 8-9), gibi araştırmacılar incelemelerde ve kazılarda bulunmuşlardır. S. Hmelnitskiy (1996a, 120-121), yapının restitüsyon çizimlerini gerçekleştirmiştir.

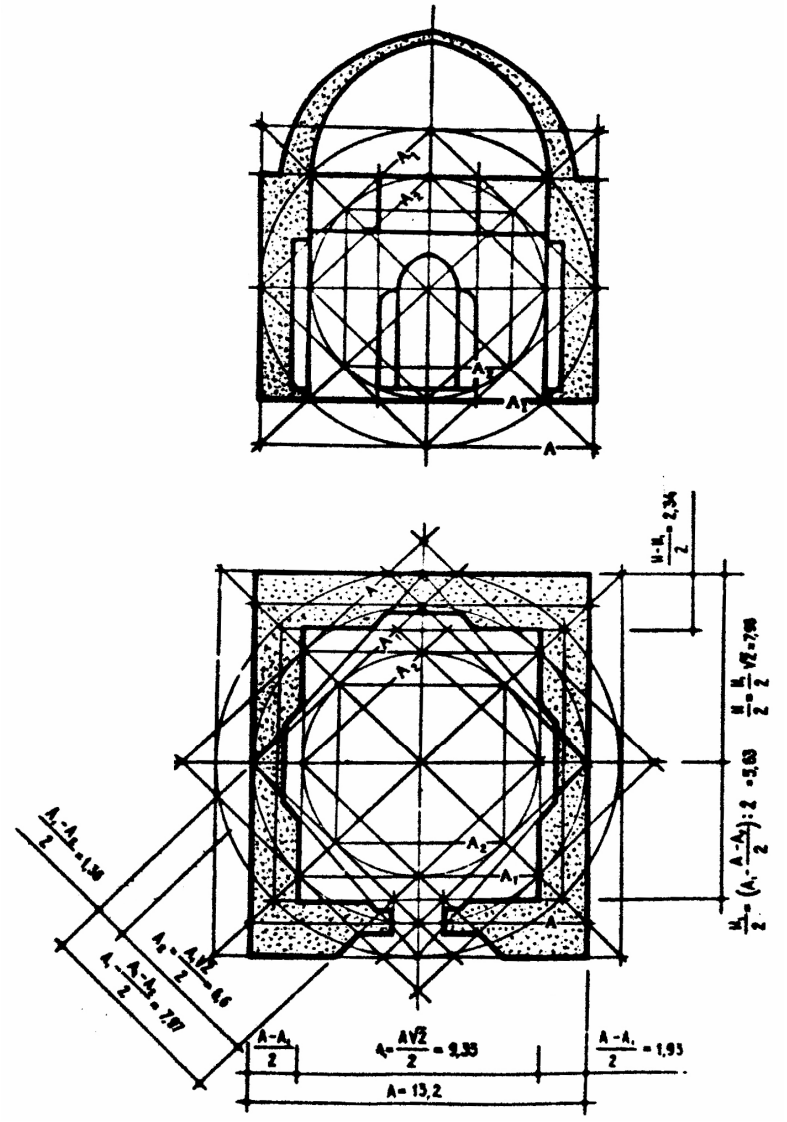
Bugün tamamıyla harap durumda olan caminin üst örtüsü günümüze ulaşmamış, duvarlarının ise sadece temel kısımları korunabilmiştir (Şekil 2. 285). Cami, doğu-batı doğrultusunda uzanır. Yapının girişi doğuda, mihrabı batıdadır. Cami, dıştan 13.35 x 16 m., (13.20 x 16.10 m.) içten 9.30 x 11.10 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır (Şekil 2. 286-287). Temelsiz olan caminin zemininde kil döşeme bulunmaktadır. Duvar kalınlığı, batı duvarında 2.60 m., güneyde ise 1.90 m.'dir. Kuzey, güney, batı ve doğuda duvar kalınlığı içine birer dikdörtgen planlı niş açılmıştır. Bu nişler duvarların hemen hemen ortasında yer almaktadır. Kuzey nişin genişliği, 4.50 m. ve derinliği 70 cm.'dir. Batıdaki nişin genişliği ise 4. m. ve derinliği 90 cm. ölçüsündedir. Bu niş muhtemelen mihrap olarak kullanılmıştır. Bu niş de oymalı alabastrdan süsleme (hayat ağacı motifi) kalıntısı kalmıştır ve bu süslemenin Afrasiab sarayındaki nişle (mihrap ?/9-10. yüzyıl) benzerliği bulunmaktadır (Denike, 1939, 39-42; Rempel, 1961, 134-137; Ahrarov ve Rempel, 1971; Hmelnitskiy, 1992, 116-118; Hmelnitskiy, 1996a, 121).

Doğuda, ortasına kapı açılmış olan nişin temeli tahrip olmuştur. Bu nişin genişliği yaklaşık 4.40 m.'dir. Nişin derinliği 45 cm. ölçüsündedir. Nişin içine açılmış olan kapının genişliği 1.90 m. kalınlığı ise 2.20 m.'dir. Doğu cephesinde pilastik işlemelerin ve portalli bir girişin olabileceği düşünülmektedir (Peregudova, 1991, 9; Hmelnitskiy, 1996, 120-121) Yapıda kullanılan tuğla ölçüleri 27.5 x 27 x 5 cm., 26 x 26.5 x 5 cm., 26.5 x 26.5 x 4.5 cm. ile 28 x 28 x 5-5.5 cm arasında değişmektedir. Tuğlaların örülmesinde kerpiç harcı kullanılmıştır. Günümüze kalıntıları ulaşmış olan yapının duvarlarının yüksekliği 1.90 m.'ye kadar ayakta kalmıştır.

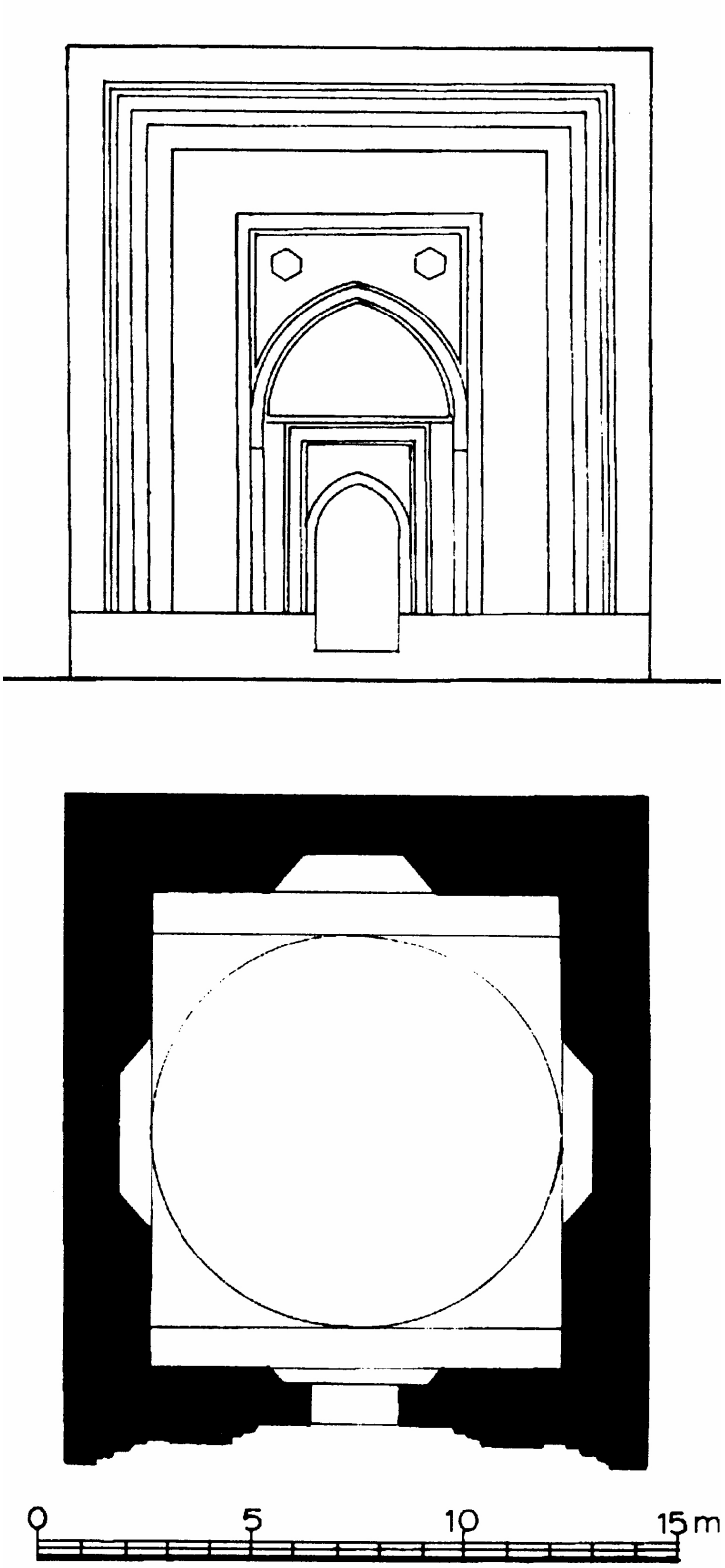
Cami araştırmacılar tarafından genelde 10.yüzyıl sonu-11. yüzyıl başına yerleştirilmektedir (Peregudova 1991, 9; Hmelnitskiy, 1996a, 121). Cami de kullanılan tuğla ölçüleri 11-12. yüzyıl özellikleri göstermektedir. Fakat caminin alabastr süslemesi daha çok 9-10. yüzyıl stilindedir. Üst örtüsü günümüze ulaşmamış olan caminin üzeri muhtemelen kubbe ile örtülmüştür. İhtimalle kubbenin, dikdörtgen planlı mekanda, kare bir alan yaratan kornişler üzerinde yer alması bu camiye özgüdür (Peregudova, 1991, 8-9; Hmelnitskiy, 1996, 120).

Şekil 2.285 Burana Camisi kalıntıları (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.286 Burana Camisi restitüsyon kesiti ve planı (S. Y. Peregudova)

Şekil 2.287 Burana Camisi restitüsyon cephesi ve planı (S. Y. Peregudova / S. Hmelnitskiy)

2.5.7 Şeyh Fazıl Yapısı

Şeyh Fazıl isimli yapı, Kırgızistan'nın Celalabad Şehri'ne bağlı Ala-Buka ilçesine 15 km. mesafedeki Safid Bülend köyünde (Kâsân Şehri'nin 50 km. kuzeyinde), eski bir Müslüman mezarlığında yer almaktadır. Yapı, rivayetlere göre; Hz. Muhammed'in soyundan gelen ve bölgede Müslümanlığı yaymak isteyen dini bir lider olan Şeyh Fazıl'ın ismiyle anılmaktadır.

Bu yapı üzerinde, B. N. Zasıpkin (1930, 67-72, 1948, 45-47), E. Kohn-Wiener (1930, 21, 36), B. P. Denike (1939, 70-72), A. N. Bernştam (1950, 86-95), V. E. Nusov (1971, 29-36), L. Yu. Mankovskaya (1980, 106, 1983, 37, 46), V. D. Goryaçeva, V. N. Nastiç, B. D. Koçnev (Goryaçeva, 1976; 17, Goryaçeva, 1983, 106-116; Goryaçeva ve Nastiç, 1984, 61-62; Nastiç ve Koçnev, 1988, 68-77) ve D. İmankulov (2002, 3-37) gibi araştırmacılar incelemelerde bulunmuşlardır (Şekil 2.288-289).

Bu yapının genellikle türbe olarak yapıldığı düşünülmektedir. Fakat bazı araştırmacılar da yapının içinde daha önce bir mihrap nişinin varolduğunu ve bu yüzden bu yapının cami olarak yapılmış olabileceğini düşünmektedir (Hmelnitskiy, 1996a, 114-115; Mankovskaya, 1980, 106). Bazı araştırmacılar da bu yapının hankah (Goryaçeva, 1976, 17) veya hankahın yanında bir ibadet yapısı (Mankovskaya, 1983, 46) olabileceğini kaydetmektedirler.

Geç dönemlerde eklenmiş yapılarla oluşan külliye içinde yer alan ve tamamıyla tuğladan inşa edilmiş olan Şeyh Fazıl isimli yapı, içten 7. 83 x 7. 85 m. (7.80 x 7.80 m., 7.85 x 7.85 m., 7.84 x 7.84 m.) ve dıştan 10.85 x 10.60 m. (11 x 11 m., 11.10 x 11.17 m., 11.12 x 11.16 m.) ölçüsünde kare planlı tek kubbelidir. Tuğlalar killi balçık harcıyla örülmüştür. Yapı, kuzeybatı-güneydoğu ekseninde yer almaktadır. Kuzeybatı cephesinin önünde yer alan avluda iki mezar yer almaktadır (Şekil 2.290-292, 328-334).

Yapının kapısı, kuzeybatı duvarının ortasında yer almaktadır. Kapının genişliği 66 cm., yüksekliği 2.75 m., duvar kalınlığı ise 170 cm. ölçüsündedir. Bu kapının iki yanında birer pencere yer almaktadır. Pencere genişlikleri sağdakinde 110 cm., soldakinde 119 cm., duvar kalınlıkları 170 cm. ve yükseklikleri 168 cm. ölçüsündedir. Pencerelerin yerden yüksekliği sağdakinde 36 cm., soldakinde 48 cm.'dir (Şekil 2.293, 302). Güneybatı duvarının ortasında bir pencere yer almaktadır. Bu pencere 107 cm. genişliğinde ve 150 cm. duvar kalınlığında ve 179 cm. yüksekliğindedir (Şekil 2. 296,303).

Güneydoğu duvarının ortasında da bir niş yer almaktadır (Şekil 2.294,304). Bu niş, 107 cm. derinliğinde, 175 cm. yüksekliğinde ve 120 cm. genişliğindedir. Fakat yakın bir zamana kadar pencere olarak kullanılan bu bölüm, dıştan tuğla ile örülerek niş haline getirilmiştir. Fakat eski planlarda bu bölüm, yine niş olarak gösterilmektedir. Muhtemelen bu niş sonradan pencere

haline getirilmiştir. Şeyh Fazıl yapısının ilk yapıldığında cami olduğunu ileri süren L. Yu Mankovskaya (1980, 106, 1983, 37, 46) ve S. Hmelnitskiy (1996a, 114-115), yapının içinde daha önceden bir mihrap nişi (güney, güneybatı veya batı duvarında) olduğunu düşünmektedirler. Yapı çevresinde kazı yapan V. Goryaçeva (1976, 17) ise, bu yapının türbe olarak değil sufilerin kullandığı bir hankah olarak yapılmış olabileceğini kaydetmektedir. Kazı neticesinde Şeyh Fazıl yapısının yanınında tespit edilmiş olan yapı kalıntısının (11-12. yüzyıl) fonksiyonu tespit edilememiştir (Goryaçeva, 1976, 17; Mankovskaya 1983, 46). Şeyh Fazıl yapısı ve yanınındaki yapı kalıntısından anlaşıldığı üzere muhtemelen burada daha önceden bir külliye yer almaktaydı. Araştırmacıların düşüncesine göre Şeyh Fazıl yapısı fonksiyonu netlik kazanmamış olan yapı kalıntısına ek bir mekandı (Goryaçeva, 1976, 17; Mankovskaya, 1983, 46). Günümüzde yapının orta bölümünde ve doğu köşesinde birer mezar sandukası yer almaktadır (Şekil 2.300-301). Doğu köşesinde yer alan 1.02 x 1.78 cm. ölçüsünde ve 53 cm. yüksekliğindeki mezar, 25 x 13 x 6 cm. ölçüsündeki tuğlalardan yapılmıştır. Bu tuğla ölçüleri yapı duvarlarında kullanılan tuğla ölçüleri ile yakınlık göstermektedir. Mekanın ortasına yakın, diğerine göre daha yeni gibi duran iki kademeli mezar sandukası ise 3.34 x 3.27 m. ölçüsünde ve toplam 109 cm. yüksekliğindedir. Bu mezar kuzeybatı duvarından 2.30 m., kuzeydoğu duvarından 1.20 m., güneybatı duvarından 3.30 m. ve güneydoğu duvarından 2.17 m. mesafede konumlanmıştır. L. Yu. Mankovskaya (1983, 46), yapının ortasında yer alan mezar sandukasının yapıyla uyumsuz olduğunu ve yapıya sonradan eklenmiş olabileceğini kaydetmektedir. Araştırmacı, bu yapının çok birimli veya avlulu tipte bir hankahın yanı başında ibadet mekanı olduğunu kaydetmektedir. L. Yu Mankovskaya (1983, 46) bu yapının hankah olamayacağını çünkü mekanın büyük olduğunu kaydetmektedir. Aynı araştırmacı bu yapının, türbe olamayacağını da belirtmekte ve yapının ilk inşa edildiğinde cami olarak yapıldığını kaydetmektedir (Mankovskaya, 1980, 106; 1983, 46).

Tuğladan örülmüş duvarlar, altta kesme taştan temel (zemin yüzeyinde iki taş sırası görülmektedir) üzerinde yer almaktadır (Şekil 2.295). Temeldeki taşlar lös harcıyla örülmüştür. Yapının duvarları yukarıya doğru hafifçe eğim yapmaktadır. Duvarlar eski yapılan ölçümlerde, 163-167 cm. değişen kalınlıkta tespit edilmiştir. Alt bölümdeki kare mekandan sonra, dört köşesinde sivri kemerli trompların olduğu üç kademeli sekizgen kasnak ve sonra yuvarlak kasnak kısmı gelmektedir. Sivri kubbe bu yuvarlak kasnağın üzerinde yükselmektedir (Şekil 2.298-299). Kubbe zaman içinde yenilenmiştir. Yapının toplam yüksekliği 15.37 m.'dir. Yapı da kullanılan tuğla boyutları 30 x 4 cm., 27.5 x 3 cm., 27 x 3 cm., 29 x 29 x 4.5-5 cm, 12 x 27.5-28 x 4-5 cm., 13-15.5 x 7.5 x 4-4.5 cm., 15 x 27 x 3.5-4

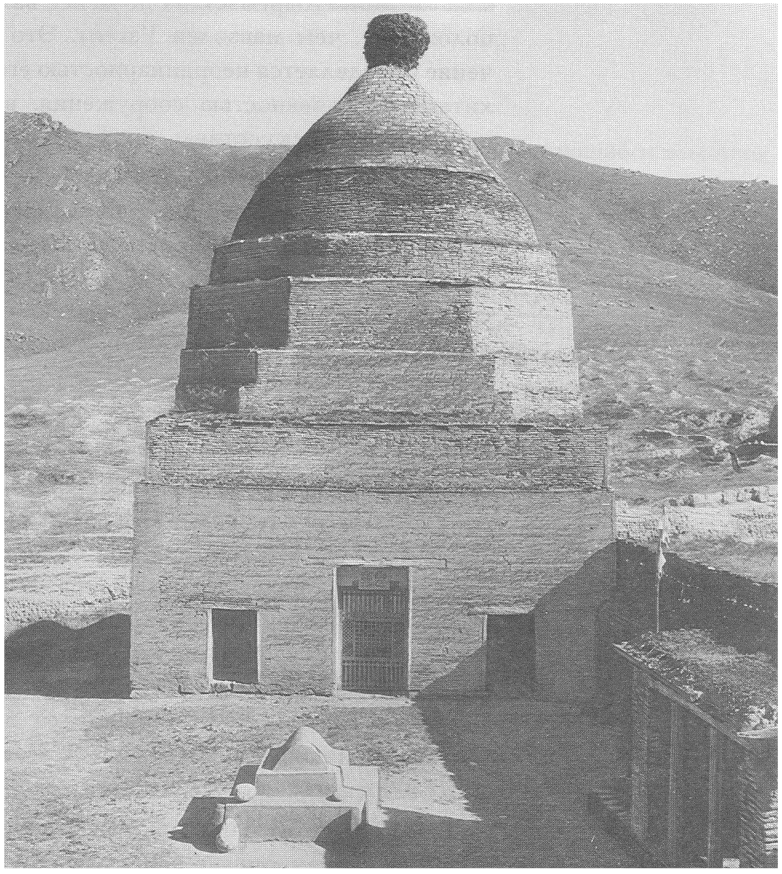
cm., 15.5 x 27 x 3.5 üst taraflarda 32 x 32 x 5 cm., 33 x 36 x 4.5-5 cm., 53 x 53 x 5 cm.'dir. Fakat yapıda görülen 40-41 x 44 x 6 cm. ölçülerindeki tuğlalar onarım sırasında kullanılmıştır.

Yapının güneybatı duvarı, sonradan yapılmış olan avlu duvarına bitişiktir. Avlu duvarının ortasında portalli bir giriş bulunmaktadır. Muhtemelen bu avlu duvarı, 18-19. yüzyılda inşa edilmiştir.

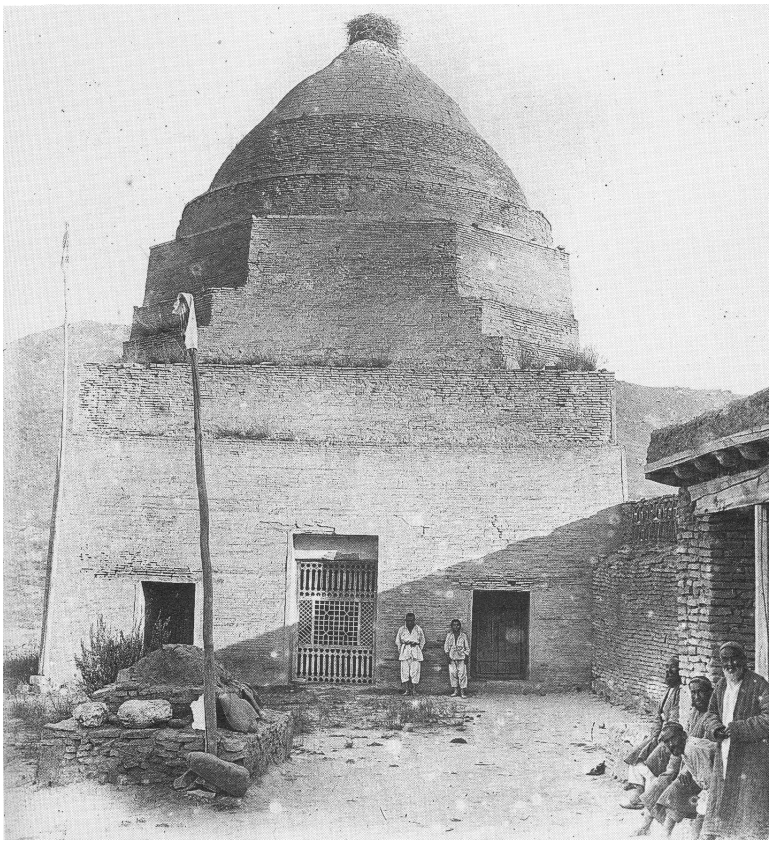
İçte duvarlardan başlayarak kubbeye kadar, oymalı alabastrdan yapılmış süsleme kuşakları ve bordürleriyle karşılaşıyoruz (Şekil 2. 311-327,337-348). Buralarda, helezon şeklinde kıvrık dallar, lotüs, palmet, rumi, yaprak gibi stilize bitkisel süslemeler, yivli sivri kemer tipinde motifler, kufi karakterde yazı kuşakları, örgülü geçmeler, madalyonlar, yarım yuvarlaklar, üçgenler, altı köşeli yıldızlar, küçük yıldızlar, daireler, entrelacslar, zikzaklar ve birbirine geçmeli dörtlü yonca tipinde geometrik motifler yer almaktadır. Kasnak kısmındaki köşelerde, on üçer adet yarım yuvarlak şeklinde yivli sivri kemerli tromplar yer almaktadır. Bu trompların aralarında fazla derin olmayan yarım dairesel yivlerle hareketlendirilmiş sivri kemerli kör nişler yer almaktadır (Şekil 2.305-310,333-336). İzlerden anlaşıldığı üzere kubbenin de süslü olduğu anlaşılmaktadır. Yapı da görülen süslemeler Samarra sivil konutlarında (Irak/9. yüzyıl) (Ettınghausen vd., 2001, 57-58; Hattstein ve Delius, 2000, 105-107), İskodar Mihrabı'nda (9. yüzyıl/Tacikistan) (Voronina, 1950a, 210-220), Aşt Mihrabı'nda (Tacikistan/10. yüzyıl) (Hmelnitskiy ve Negmatov, 1963, 192-202), Şir Kebir Camisi mihrabı'nda (Meşhed-i Mısrîyân/Türkmenistan/10. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958a, 168-175), Afrasiab'da bulunmuş bir niş'te (mihrap ?), (Semerkand/Özbekistan/10. yüzyıl), Afrasiab Sarayı panoları'nda (Semerkand/Özbekistan/10. yüzyıl) (Denike, 1939, 37-42, Rempel, 1961, 134-148), Arap Ata Türbesi'nde (Tim/10. yüzyıl) (Leonov, 1960, 186-190) Hive Ulu Camisi ahşap direğinde (Özbekistan/10-11. yüzyıl) (Rempel, 1961, 244-245), Hulbuk Sarayı'nda (Tacikistan/10-11. yüzyıl) (İmankulov, 2002, 28), Hakim el-Tirmizi Türbe ve Camisi'nde (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1976, 30-41; Arşavskaya, 1982, 102-108) Dandanakan Camisi mihrap nişi'nde (Merv/Türkmenistan/11. yüzyıl sonları 12. yüzyıl başları) (Erşov, 1947, 128-133), Tirmiz Sarayı'nda (Özbeksitan/11. yüzyıl) (Denike, 1939, 62-69; Rempel, 1961, 209-212) Özkend (Kırgızistan) Orta Türbe'de "cami" (10. yüzyıl sonları-11. yüzyıl başları) ve Kuzey Türbesi'nde (1152) (Hmelnitskiy, 1992, 91-96; Hmelnitskiy, 1996a, 169-171, Taş-Rabat'da (Kırgızistan/11. yüzyıl) (Peregudova, 1989), Save'de bulunan bir friz'de (İran/11. yüzyıl) (Denike, 1939, 79) karşımıza çıkmaktadır. Kademeli kasnakla yükseltilmiş ve vurgulanmış olan üst örtü mezar mimarisindeki konik şeklindeki üst örtüleri andırmaktdır.

Herhangi bir inşaat kitabesi olmayan ve eski kaynaklarda adı geçmeyen yapının tarihlendirilmesi konusunda farklı düşünceler bulunmaktadır. Bu yapıyı, B. N. Zasıpkin 12. yüzyılın sonuna 13. yüzyılın başına, B. P. Denike 12-13. yüzyıla, E. Kohn-Wiener 12-13. yüzyıla, A. N. Bernştam 13. yüzyılın sonuna 14. yüzyılın başına, V. E. Nusov 11-12. yüzyıla, V. D. Goryaçeva, 11-12. yüzyıla, L. Yu. Mankovskaya 11. yüzyıl veya 11. yüzyıl başlarına, S. Hmelnitskiy 11. yüzyılın başlarına ve D. İmankulov 11. yüzyıla tarihlemektedir. V. N. Nastiç ve B. D. Koçnev'in (1988, 77) birlikte yaptıkları araştırmada yapının içinde yer alan alabastr yazı kuşağında yer alan Seyf ed-Devlet Melik (İlek Muhammed ibn Nasr) ve onun oğlu Mu'izz ed-Devle (Mu'izz ed-Devle Abbas) isimlerinden yola çıkarak ve nümizmatik bilgilerden de destek alarak, süslemelerin ve yapının 1055-56 veya 1059-60 tarihleri arasında yapılmış olabileceğini kaydetmektedirler (Hmelnitskiy, 1996a, 116).

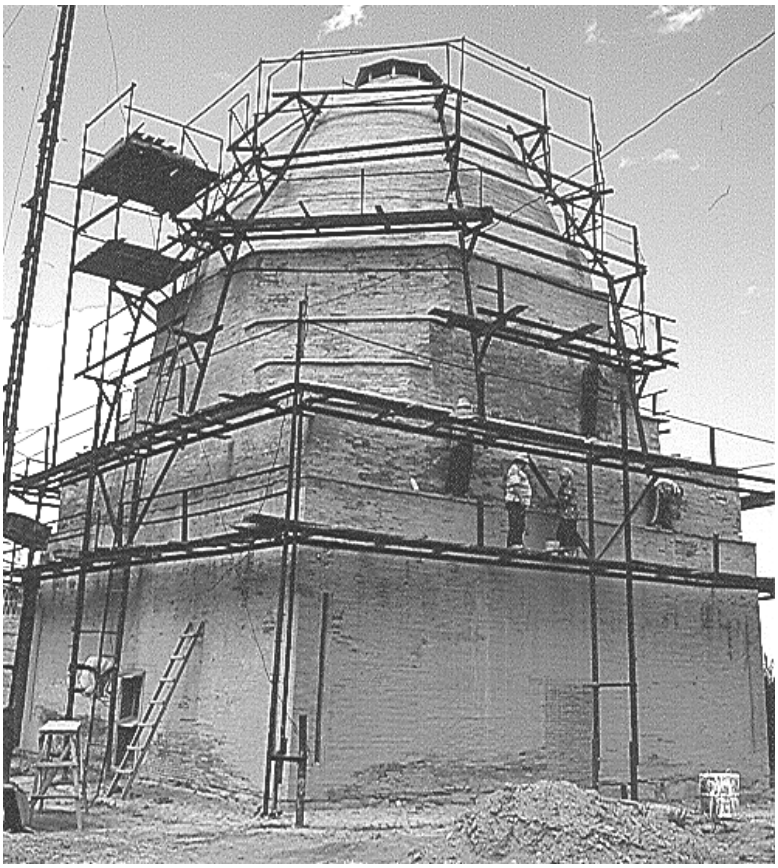
Eski bir mezarlıkta inşa edilmiş olan yapıda kullanılan oymalı alabastr süslemeler, mimari şema ve tuğla ölçüleri yapının 11-12. yüzyılda yapıldığını göstermektedir. Bu yapı, çevresindeki kalıntılardan, mimari özelliklerinden ve süslemelerinden dolayı muhtemelen bir külliye içinde değerlendirilmiş prestiji ve kutsallığı olan bir mekandı. Günümüze ulaşan kalıntılardan (özellikle doğu köşesindeki mezar kalıntısı) ve mimari özelliklerinden dolayı bir türbe mekanı gibi gözüken yapıda, ileride yapılacak olan detaylı incelemelerle ve kazılarla yapının fonksiyonu ve tarihçesi hakkında daha net bilgilere ulaşılabilecektir.

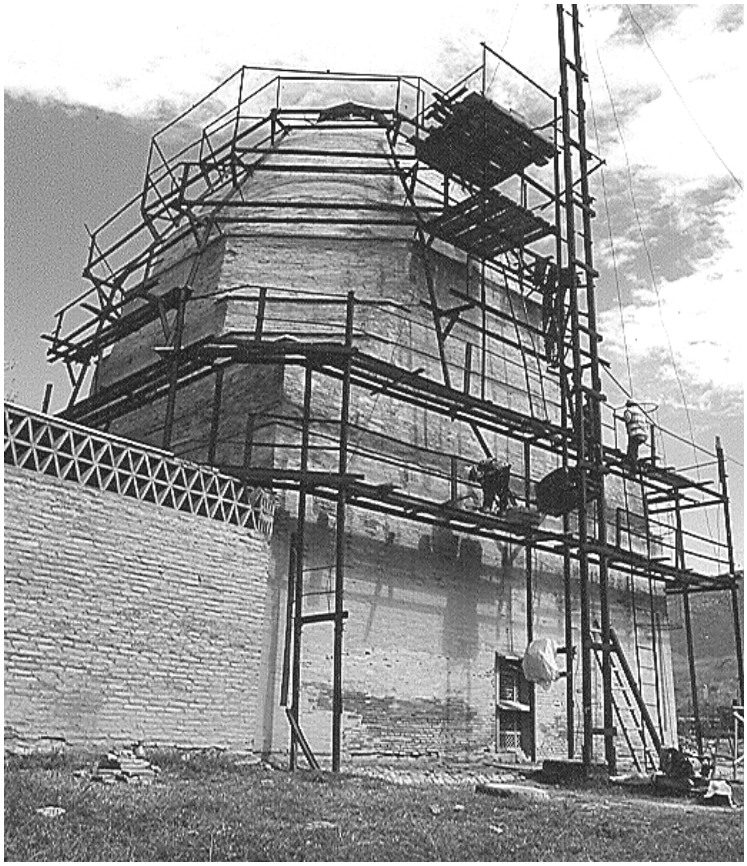
Şekil 2.288 Şeyh Fazıl yapısının kuzeybatısından görünüşü (D. İmankulov)

Şekil 2.289 Şeyh Fazıl yapısı kuzeybatı cephesi (R. Hıllenbrand)

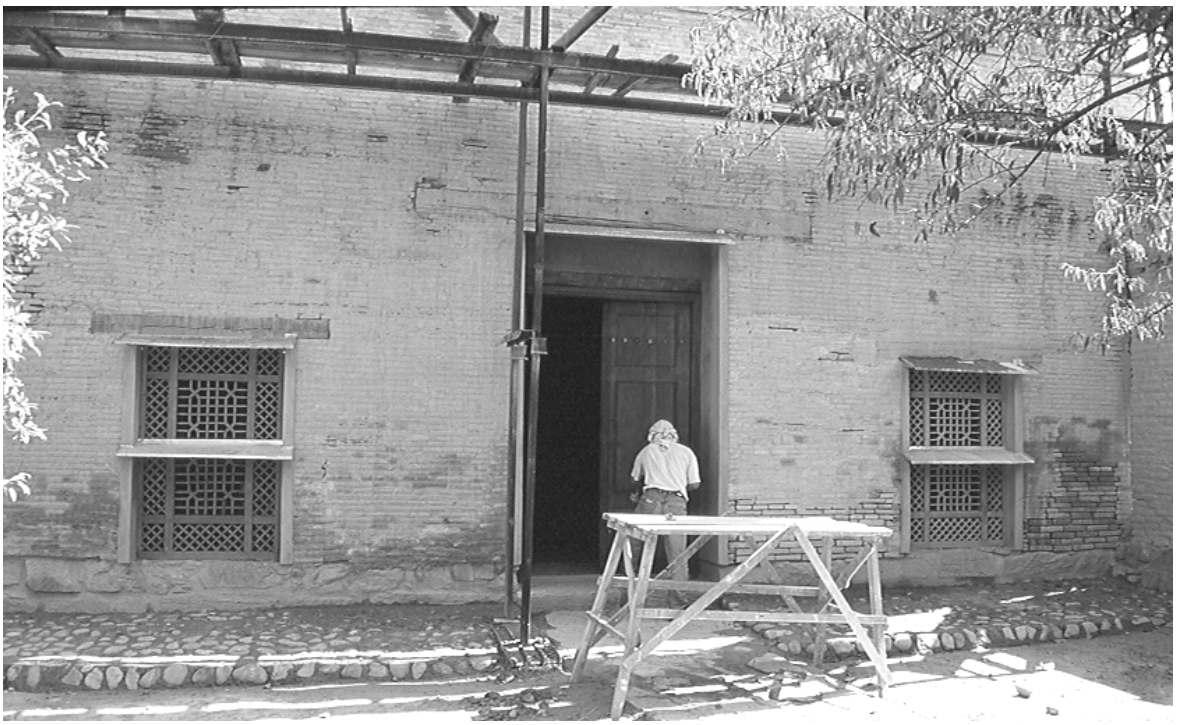
Şekil 2.290 Şeyh Fazıl yapısının güneyden görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.291 Şeyh Fazıl yapısının ve avlu duvarının batıdan görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.292 Şeyh Fazıl yapısının ve avlusunun kuzeybatısından görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.293 Şeyh Fazıl yapısının kuzeybatı cephesi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.294 Şeyh Fazıl yapısının güneydoğu cephesinde onarımdan sonra kapatılan açıklık (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.295 Şeyh Fazıl yapısının duvarından detay (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.296 Şeyh Fazıl yapısının güneybatı cephesinde yer alan pencere (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.297 Şeyh Fazıl yapısının köşe detayı (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.298 Şeyh Fazıl yapısının üst örtüsü (İ. Çeşmeli)

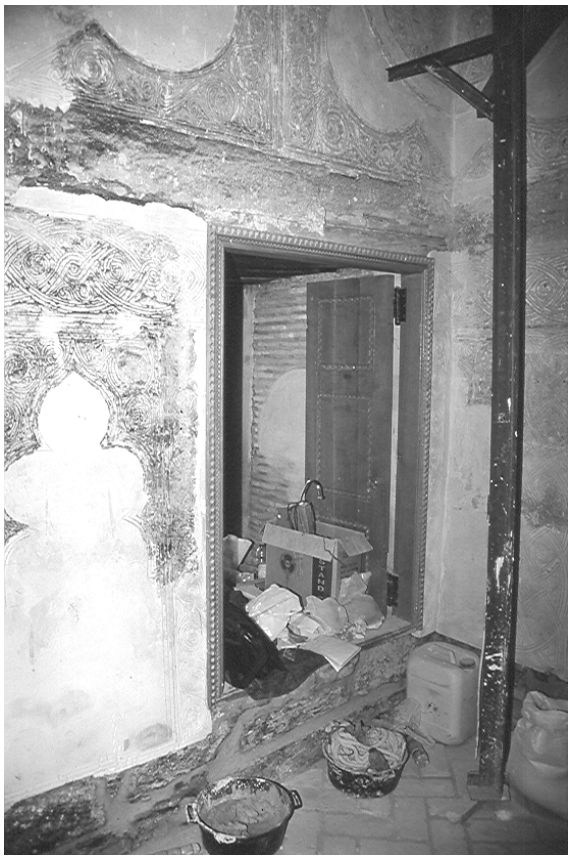
Şekil 2.299 Şeyh Fazıl yapısının üst örtüsü (İ. Çeşmeli)

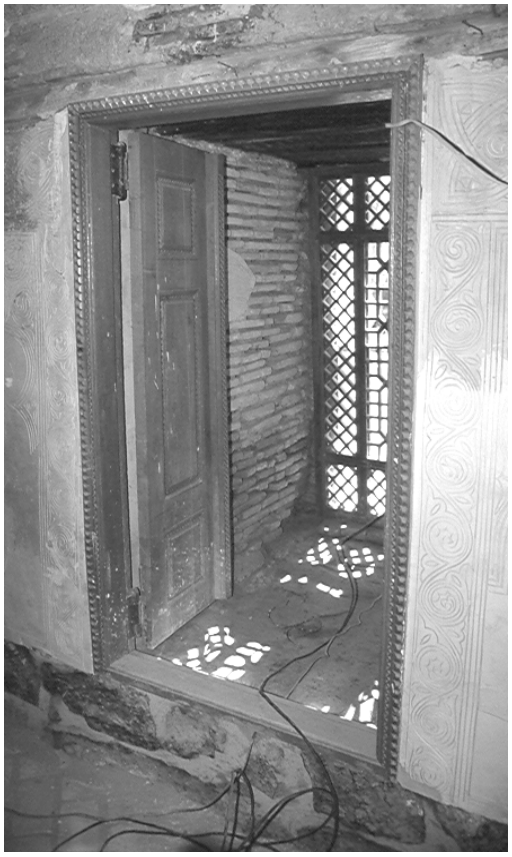
Şekil 2.300 Şeyh Fazıl yapısının iç mekanı ve mekanın ortasında yer alan mezar (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.301 Şeyh Fazıl yapısı iç mekanının doğu köşesinde yer alan mezar (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.302 Şeyh Fazıl yapısı kuzeybatı duvarında yer alan pencere (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.303 Şeyh Fazıl yapısı güneybatı duvarında yer alan pencere (İ. Çeşmeli)

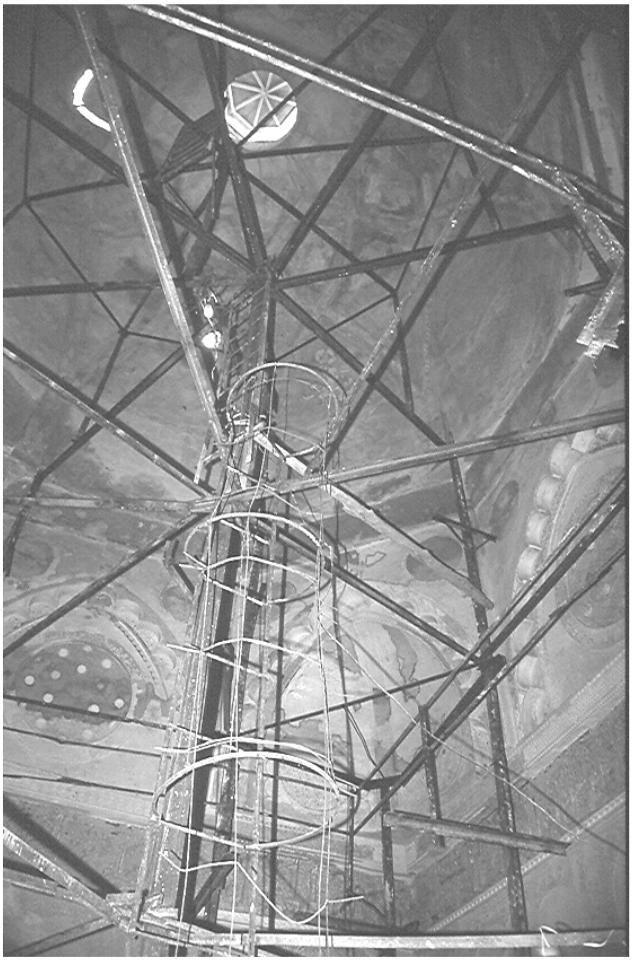
Şekil 2.304 Şeyh Fazıl yapısı güneydoğu duvarında yer alan niş (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.305 Şeyh Fazıl yapısı iç mekanın duvarları ve kubbeye geçişi sağlayan tromp (İ. Çeşmeli)

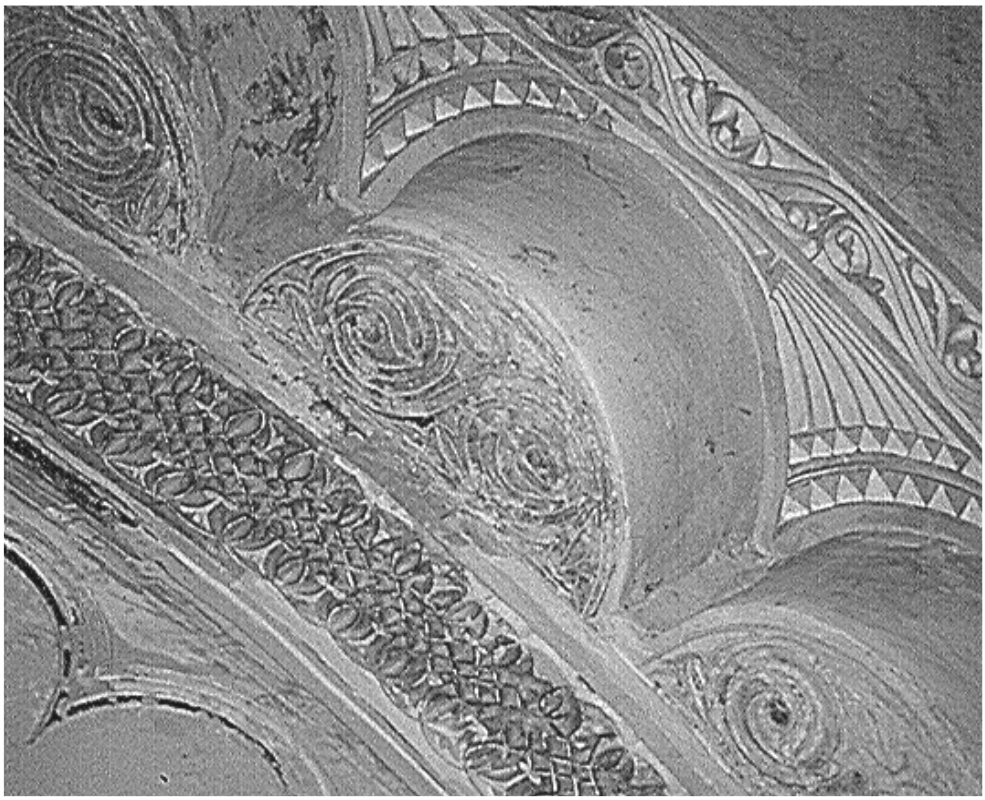
Şekil 2.306 Şeyh Fazıl yapısının kasnak bölümü (İ. Çeşmeli)

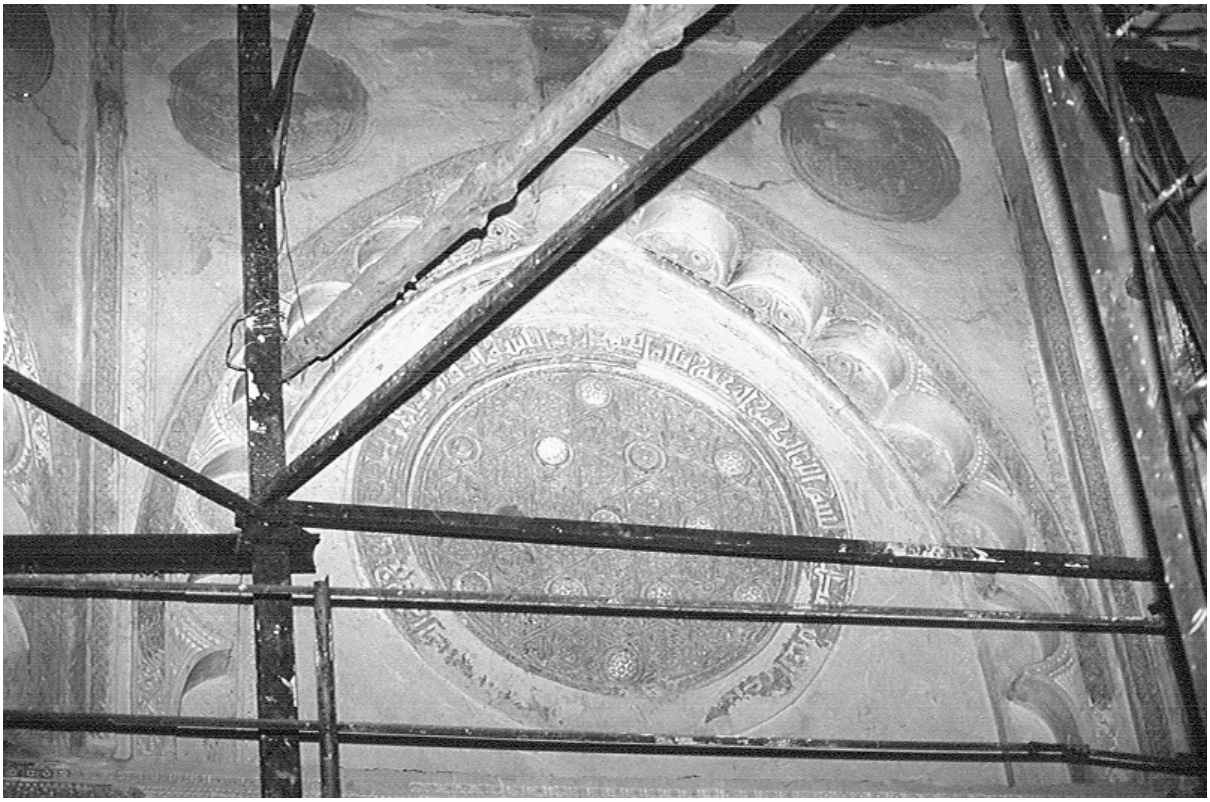
Şekil 2.307 Şeyh Fazıl yapısının üst örtüsü (İ. Çeşmeli)

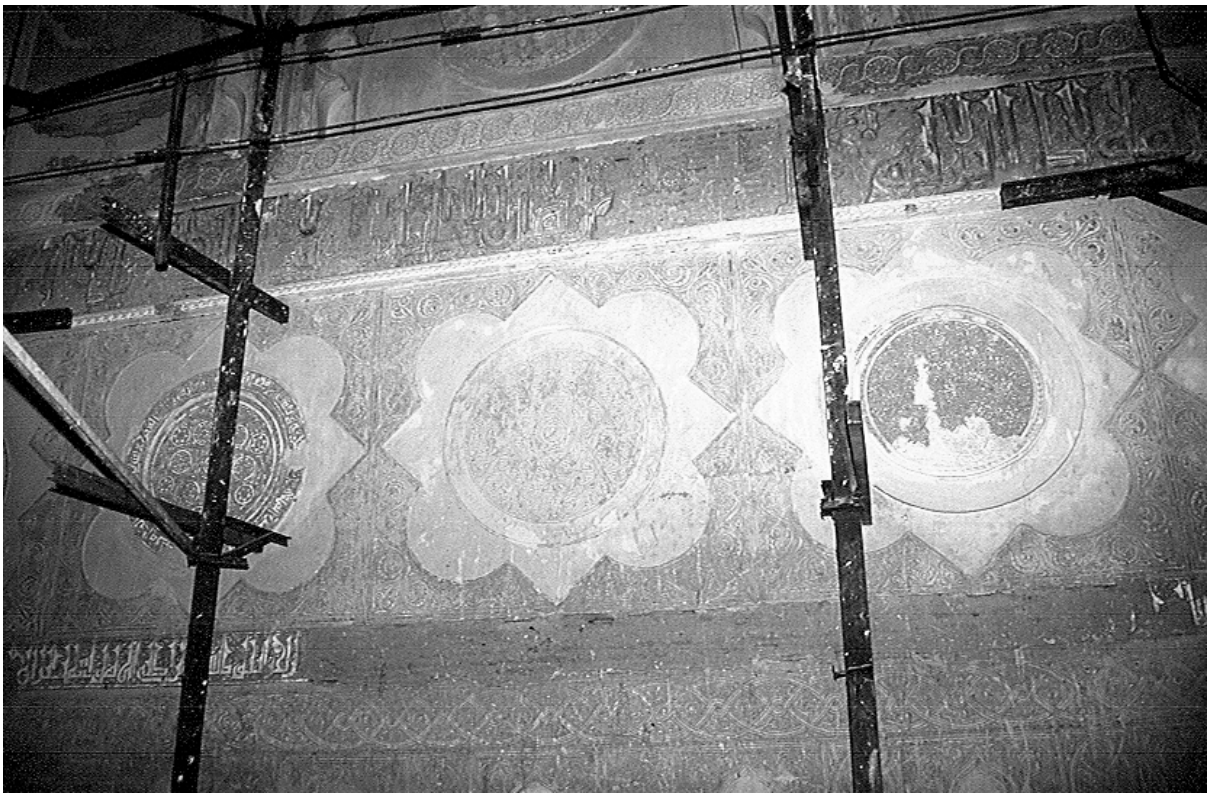
Şekil 2.308 Şeyh Fazıl yapısının trompu (İ. Çeşmeli)

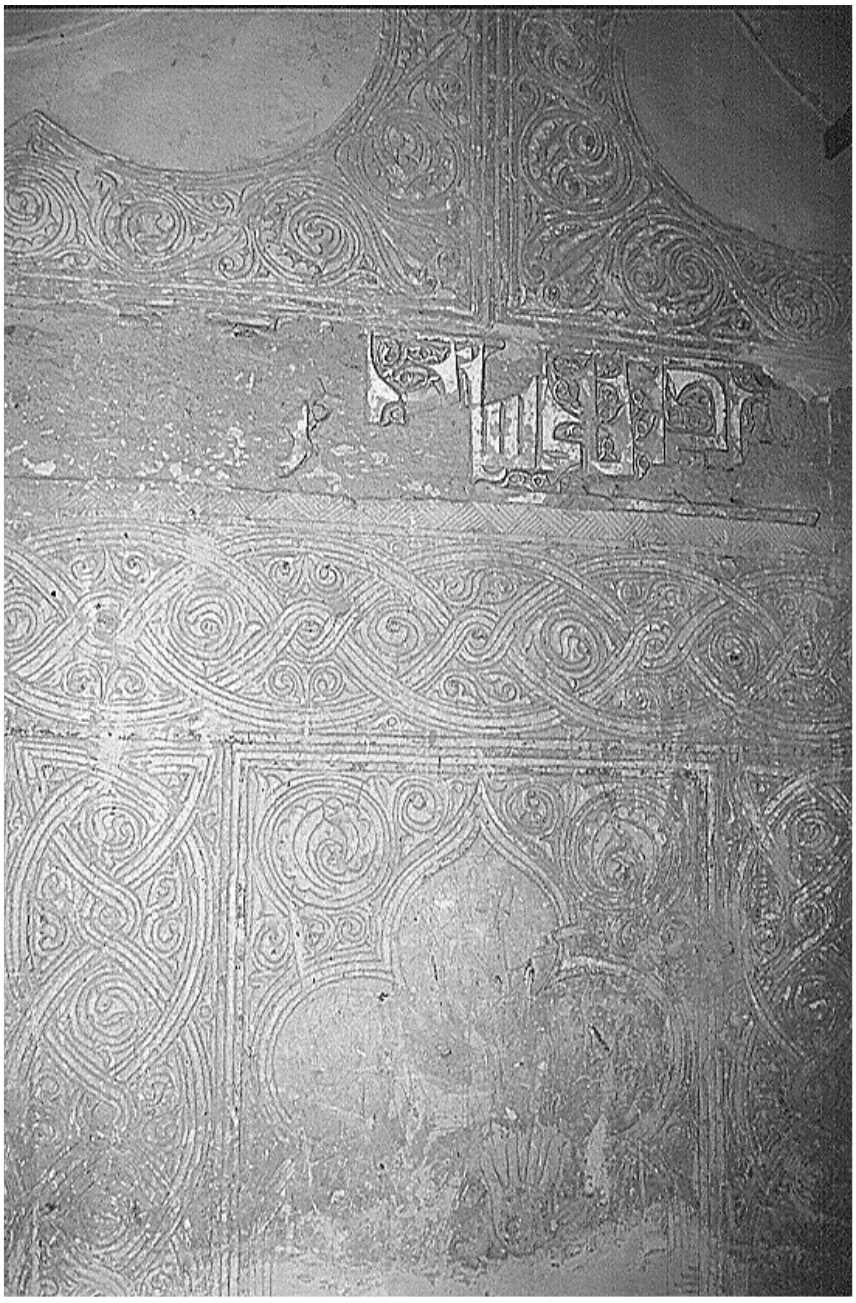
Şekil 2.309 Şeyh Fazıl yapısı trompundan detay (İ. Çeşmeli)

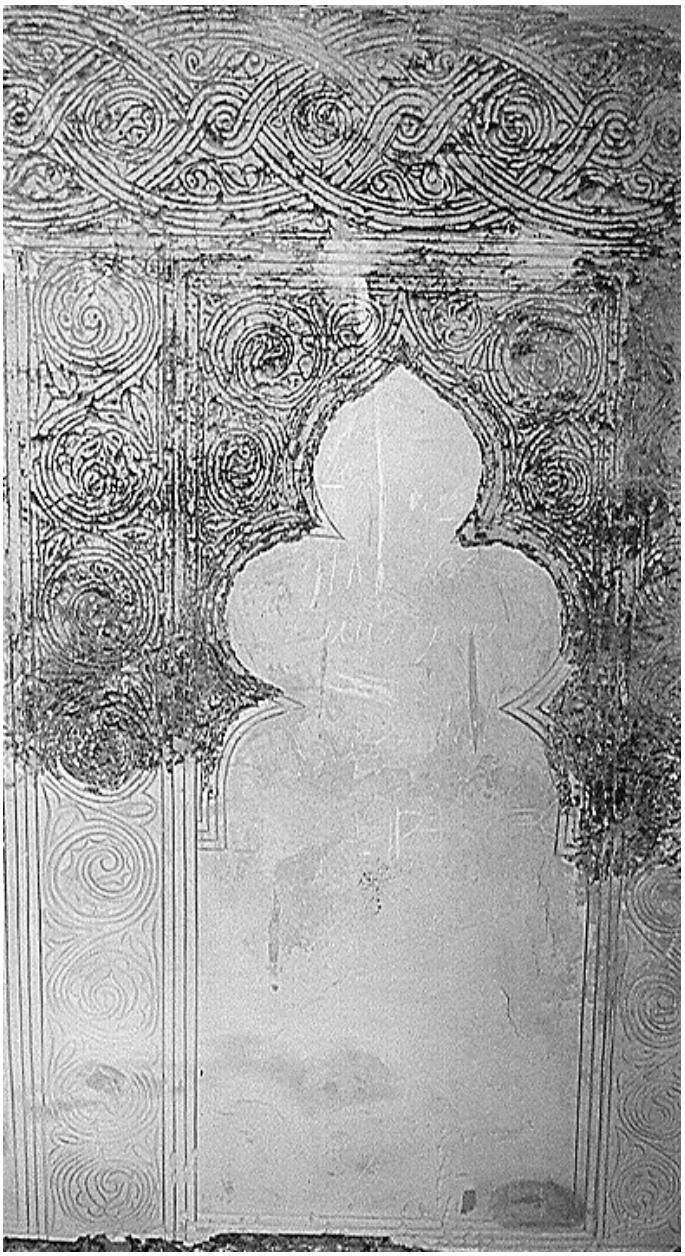
Şekil 2.310 Şeyh Fazıl yapısı kasnak bölümünde yer alan niş (İ. Çeşmeli)

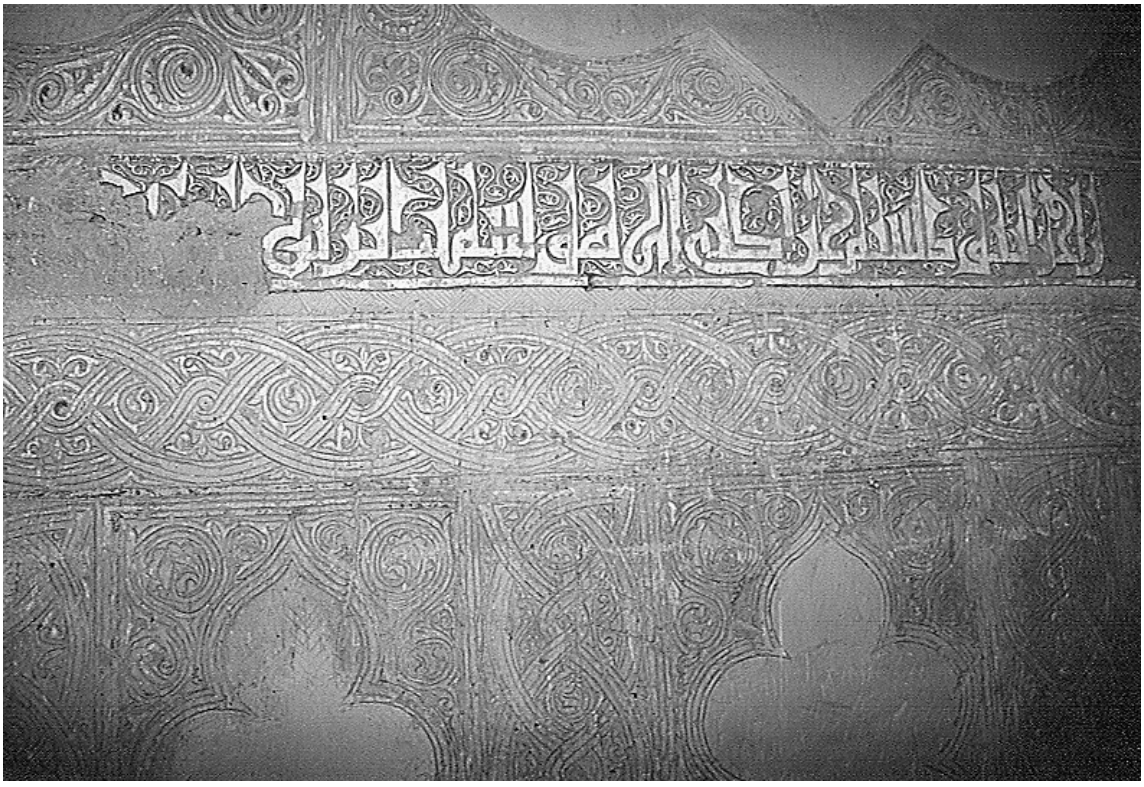
Şekil 2.311 Şeyh Fazıl yapısı duvarında yer alan alabastr süslemeler (İ. Çeşmeli)

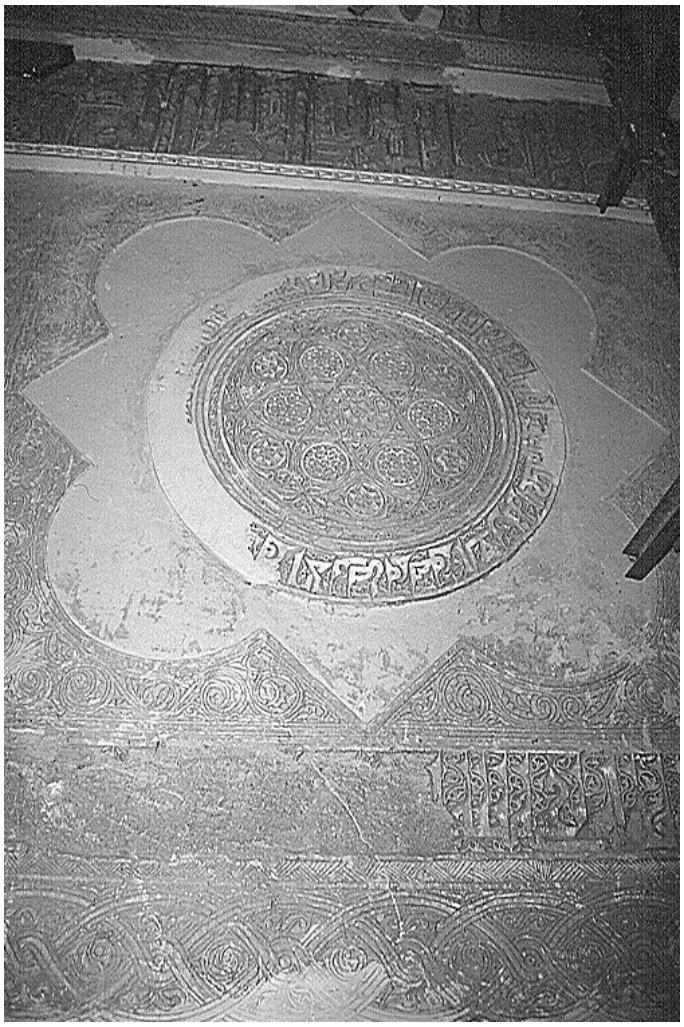
Şekil 2.312 Şeyh Fazıl yapısı duvarında yer alan alabastr süslemeler (İ. Çeşmeli)

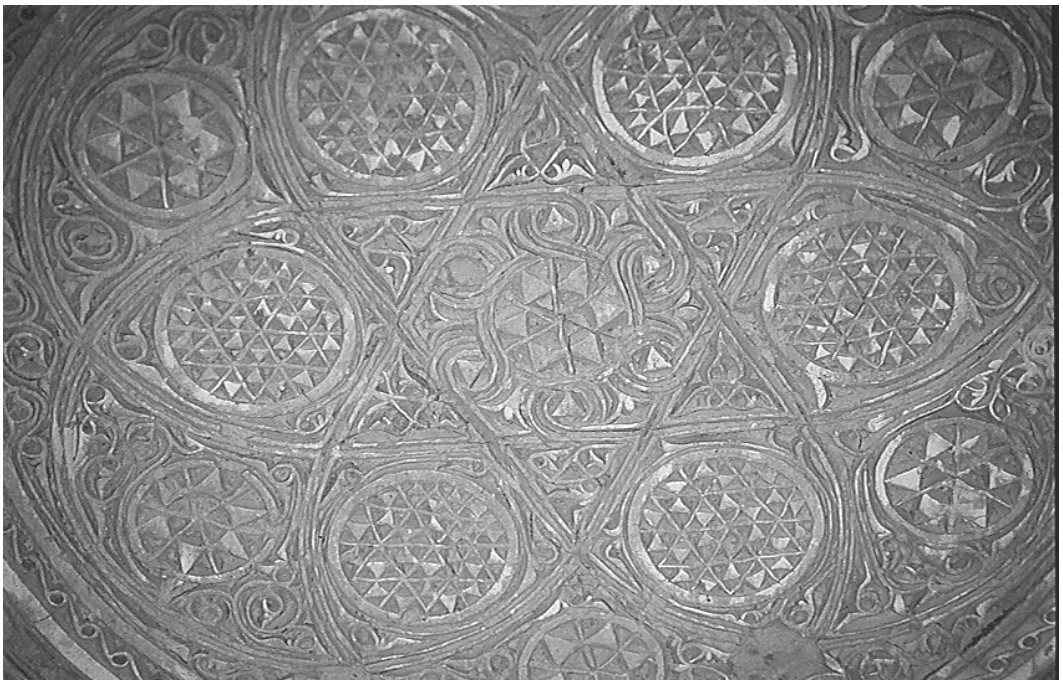
Şekil 2.313 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeler (İ. Çeşmeli)

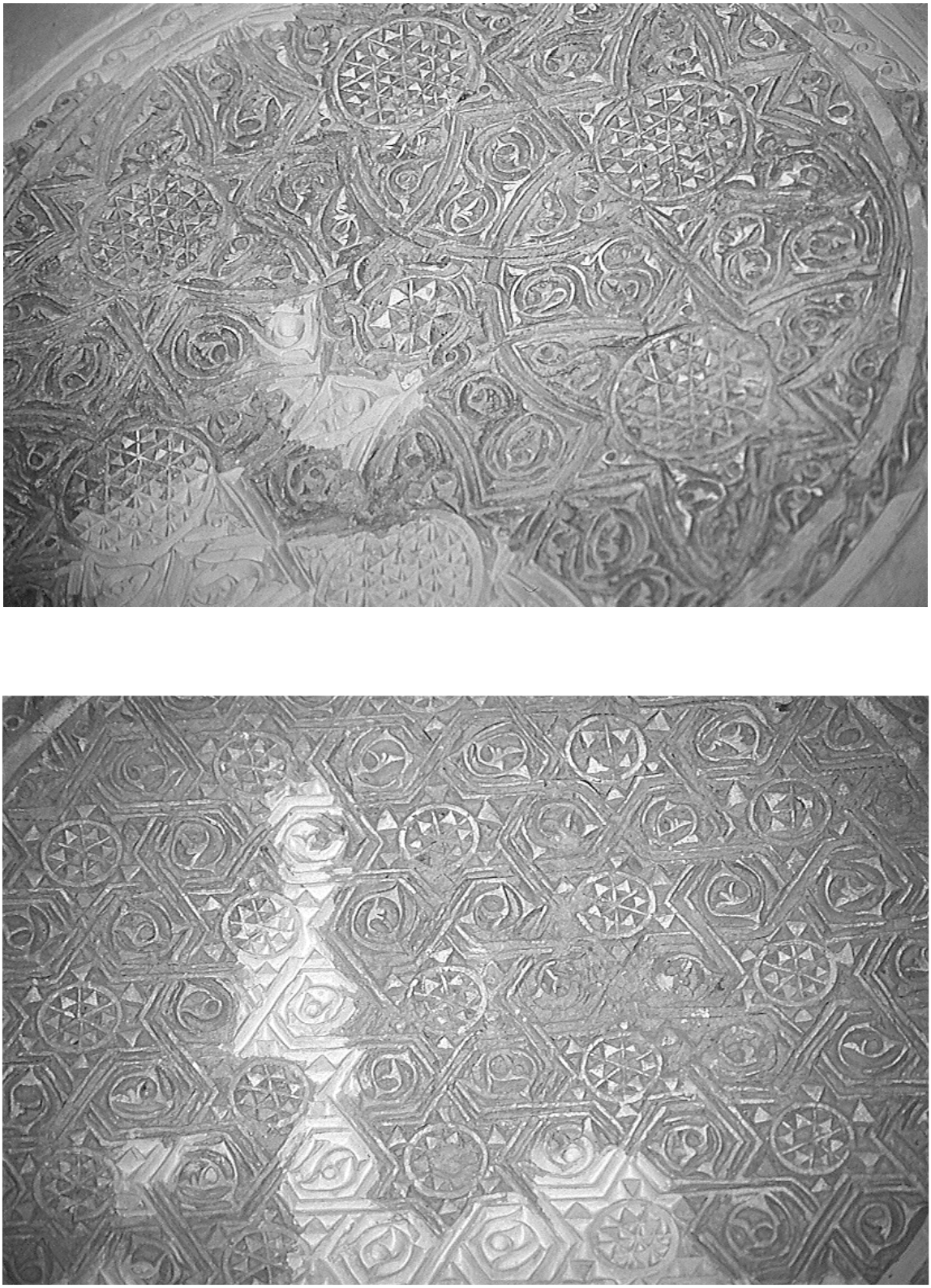
Şekil 2.314 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeler (İ. Çeşmeli)

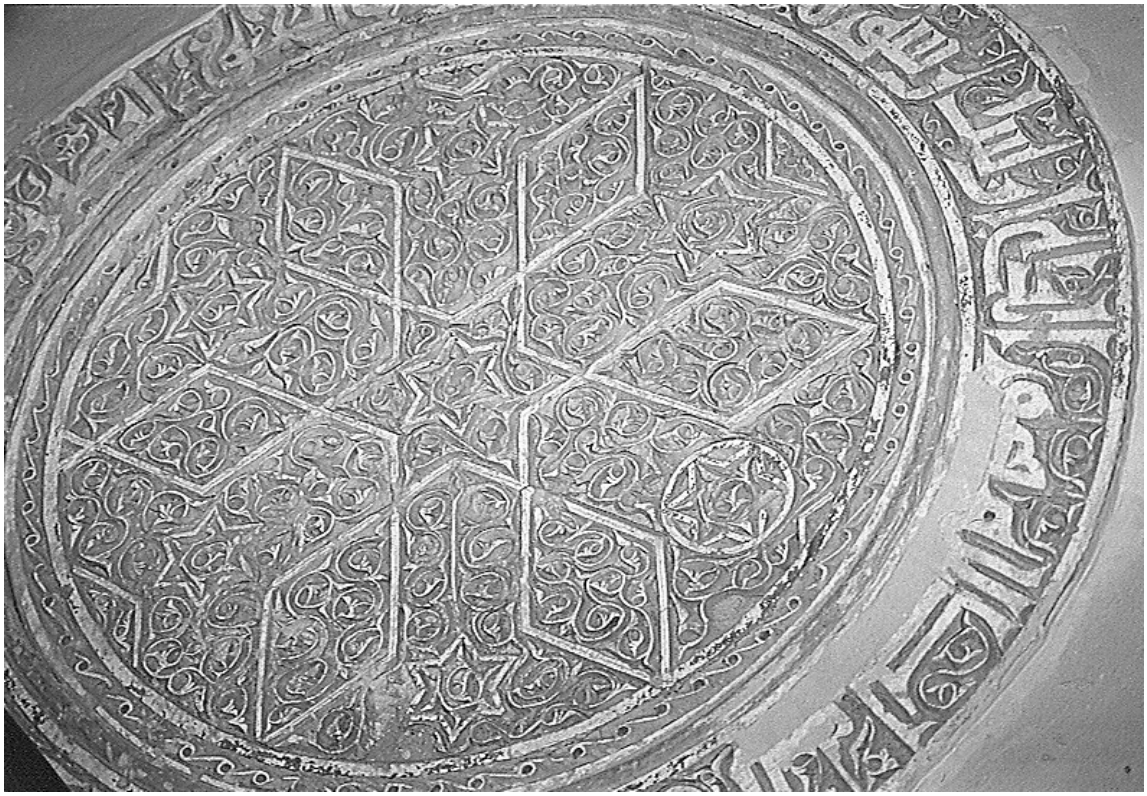
Şekil 2.315 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemesi (İ. Çeşmeli)

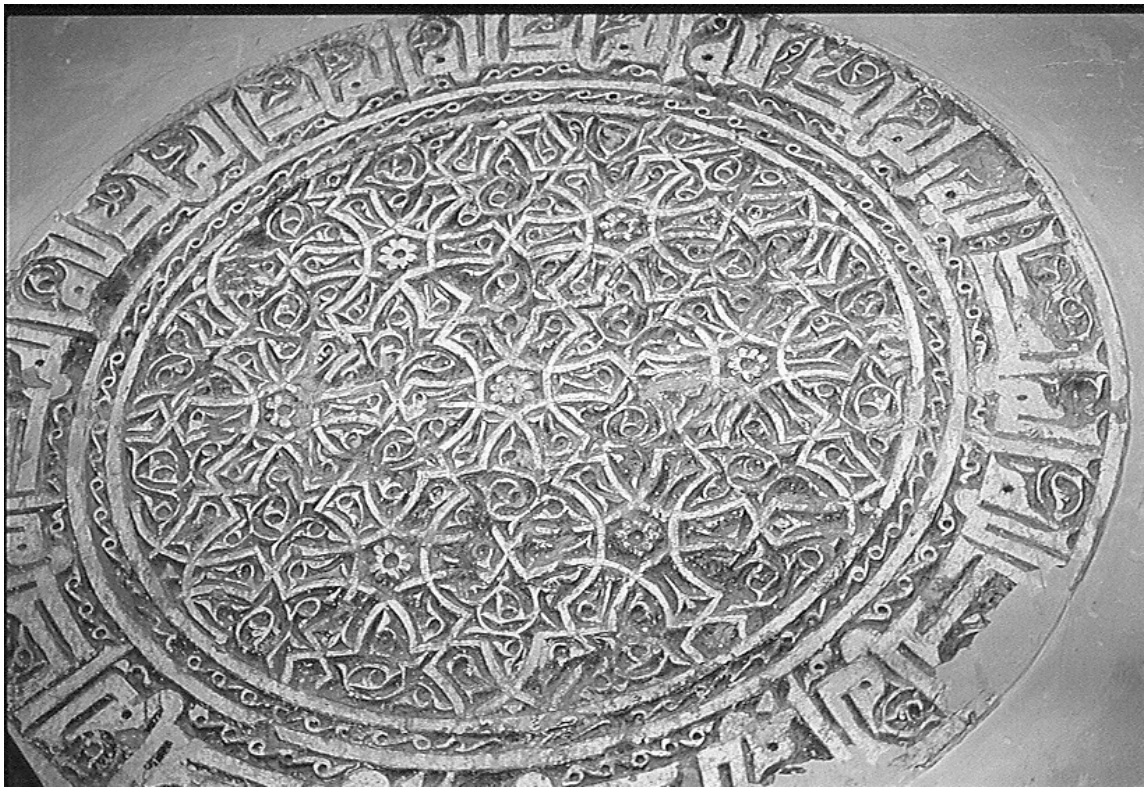

Şekil 2.316 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemesi (İ. Çeşmeli)

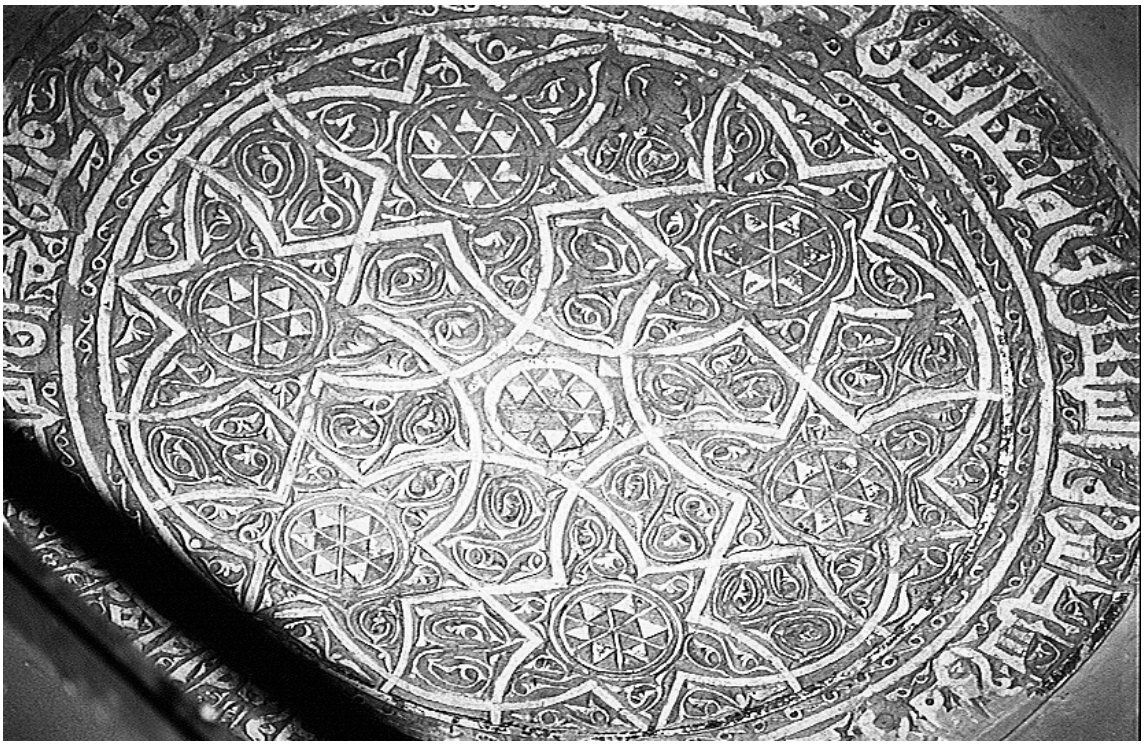
Şekil 2.317 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli)

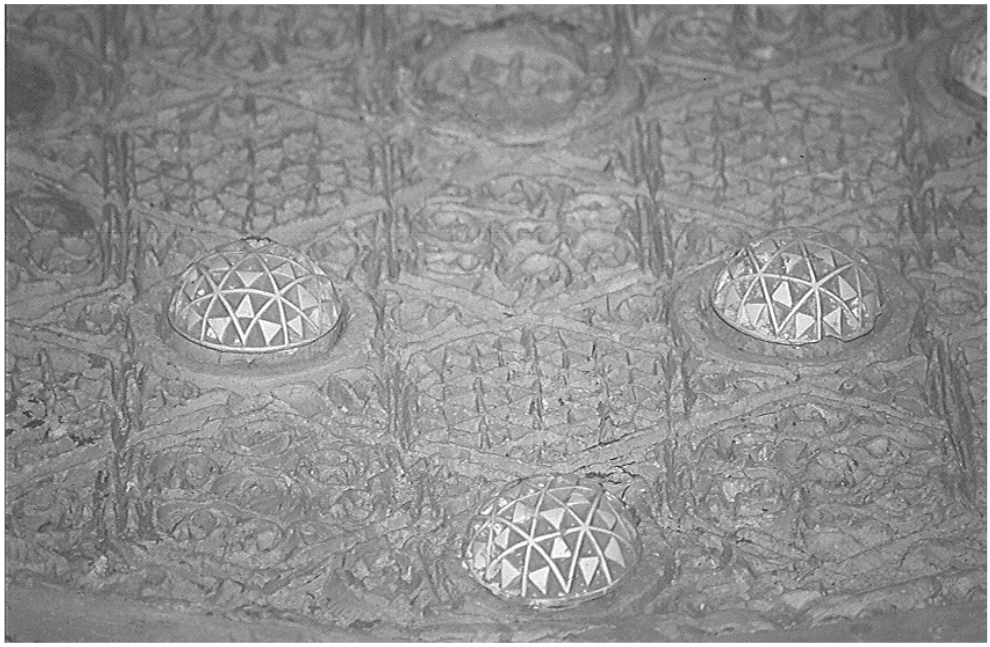

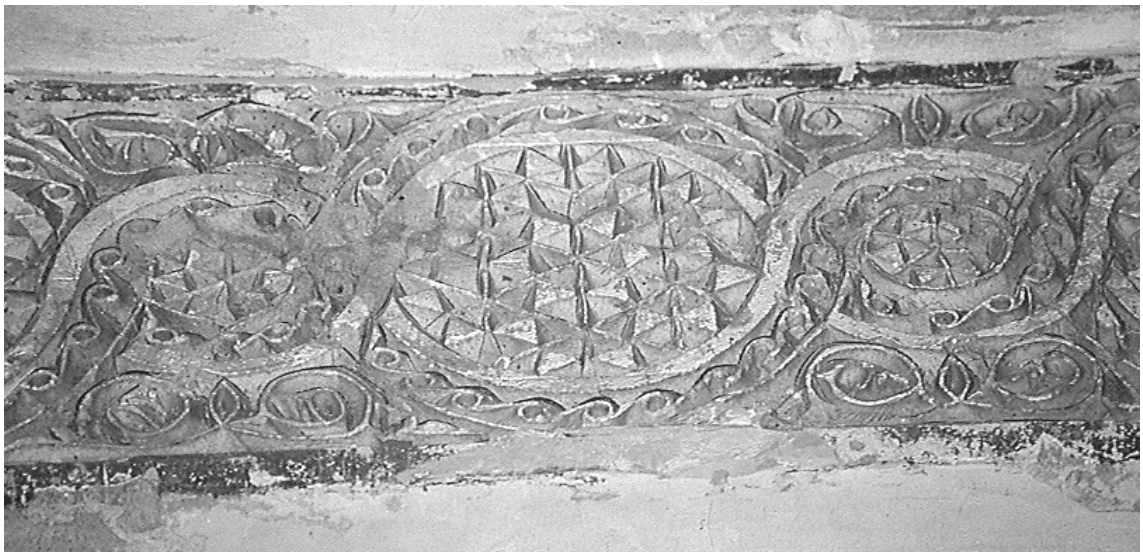
Şekil 2.318 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.319 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.320 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.321 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.322 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli)

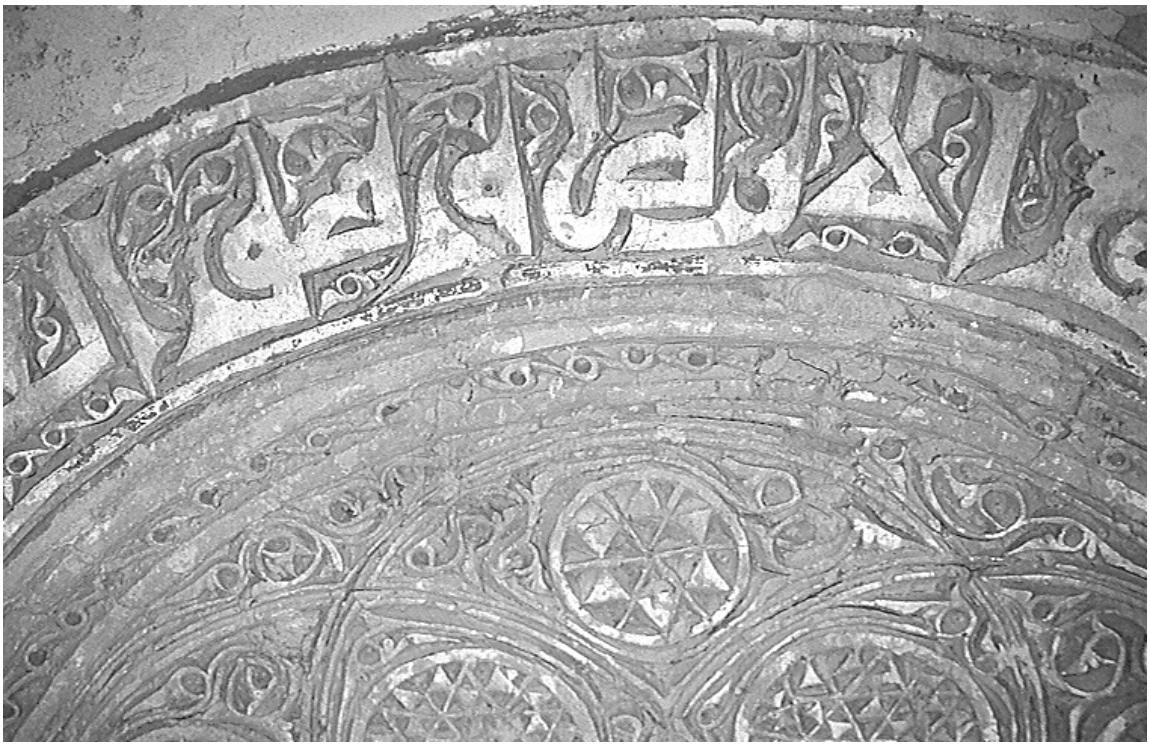
Şekil 2.323 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.324 Şeyh Fazıl yapısı alabastr yazı kuşağı detayı (İ. Çeşmeli)

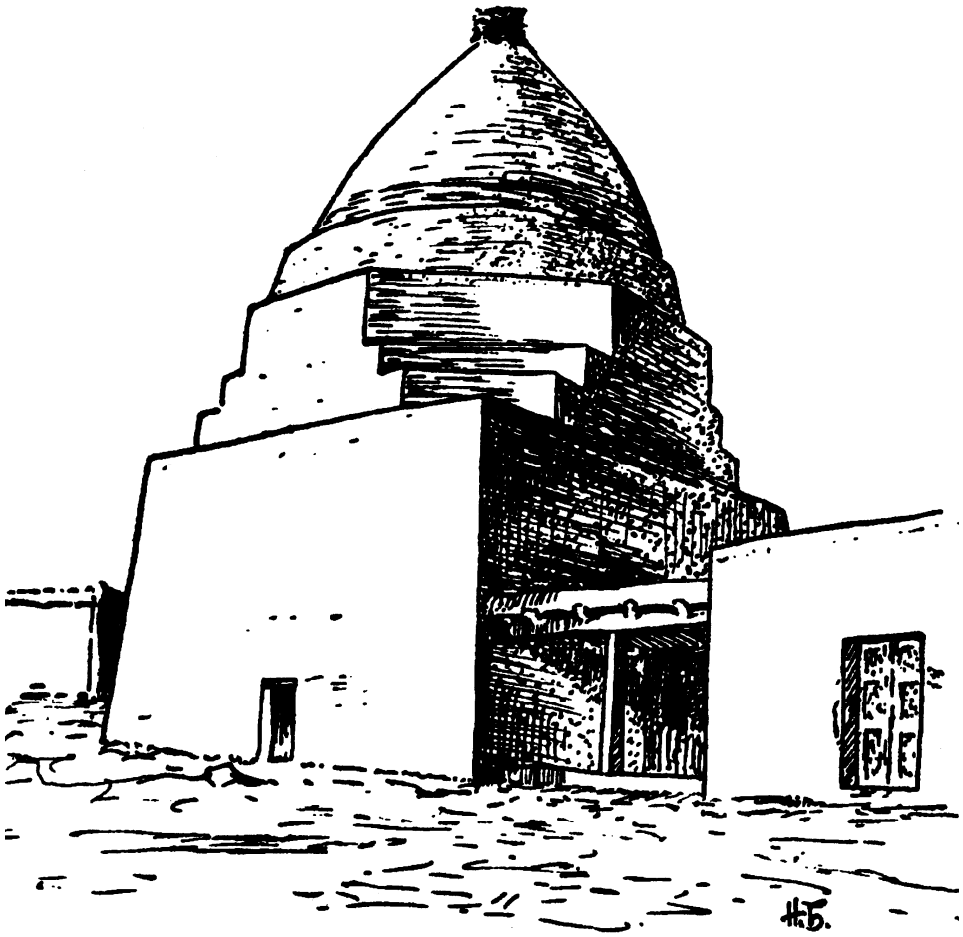
Şekil 2.325 Şeyh Fazıl yapısı alabastr yazı kuşağı detayı (İ. Çeşmeli)

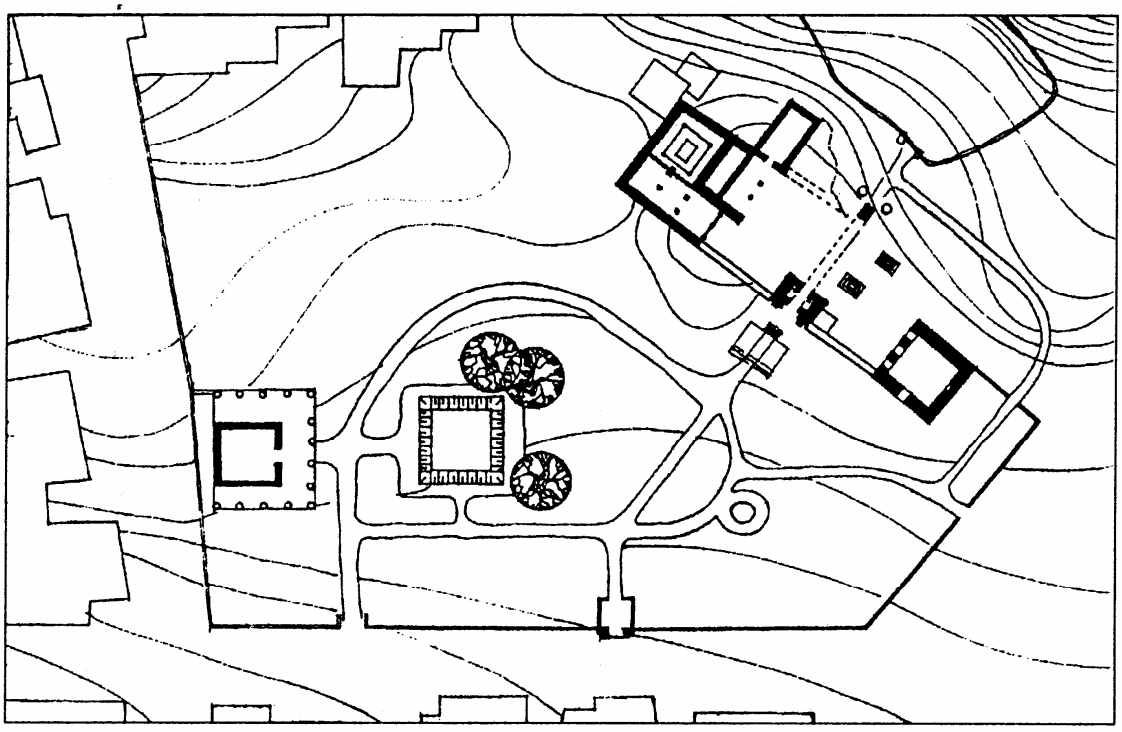
Şekil 2.326 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeler ve yazı kuşağı detayı (İ. Çeşmeli)

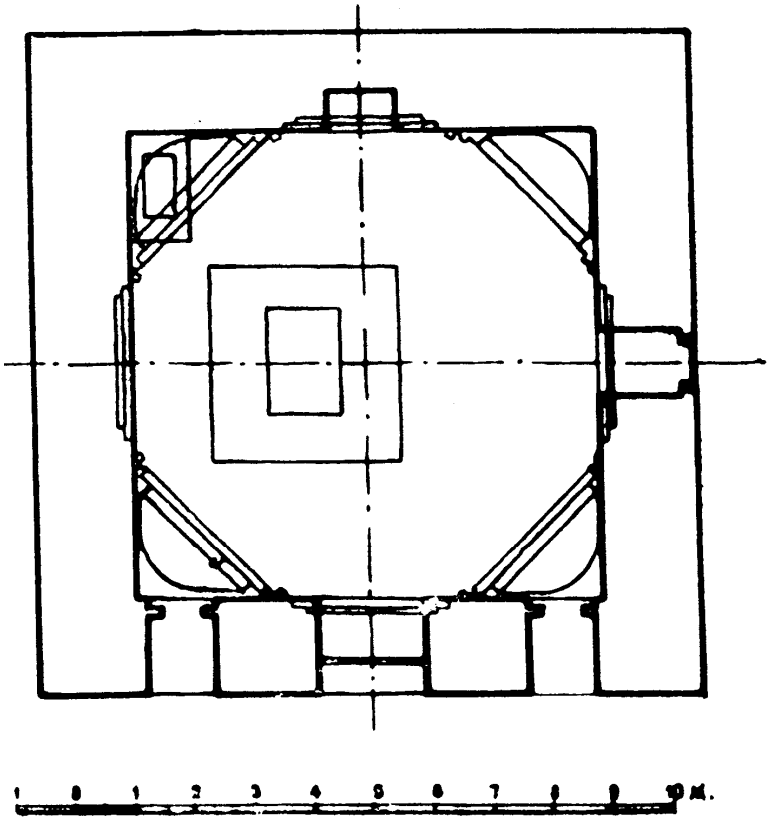
Şekil 2.327 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeler ve yazı kuşağı detayı (İ. Çeşmeli)

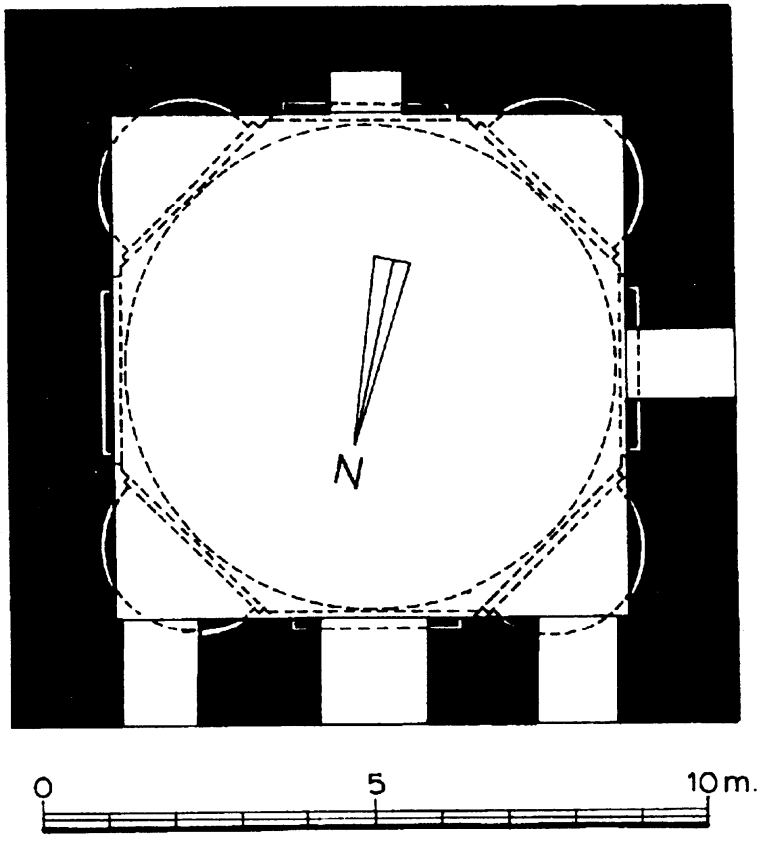
Şekil 2.328 Şeyh Fazıl yapısının genel görünüşü (N. M. Baçinskiy/A. N. Bernştam)

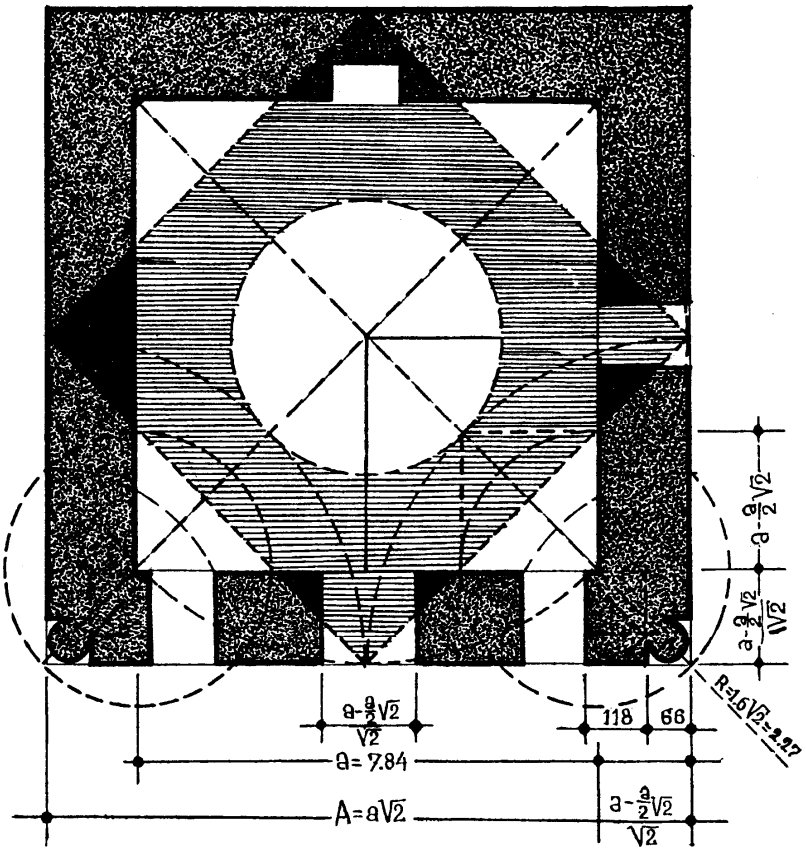
Şekil 2.329 Şeyh Fazıl yapısının vaziyet planı (D. D. İmankulov)

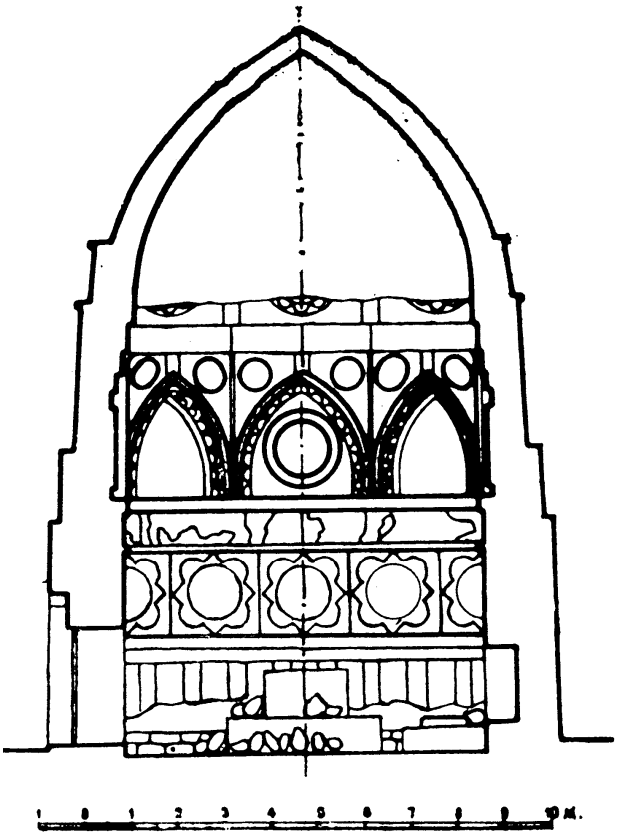
Şekil 2.330 Şeyh Fazıl yapısının planı (V. D.Goryaçeva)

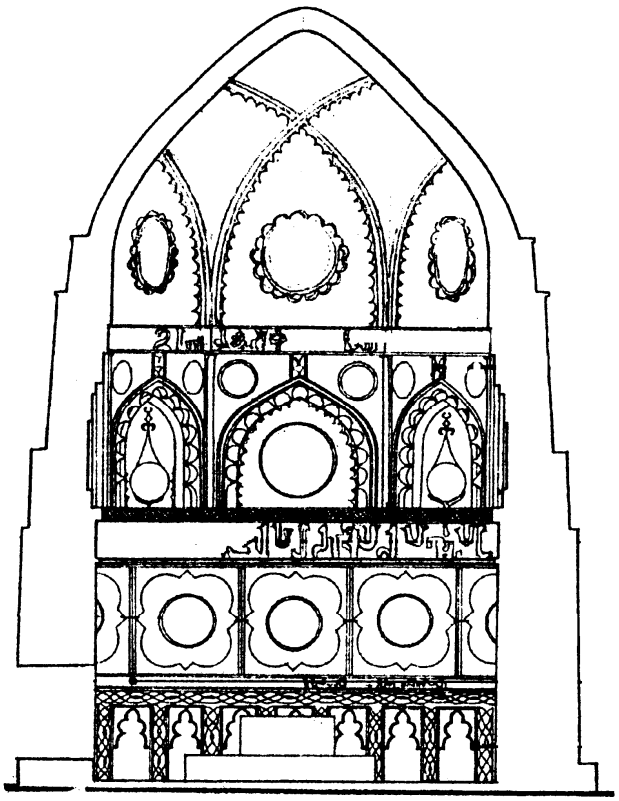
Şekil 2.331 Şeyh Fazıl yapısının planı (B. N. Zasıpkin/S. Hmelnitskiy)

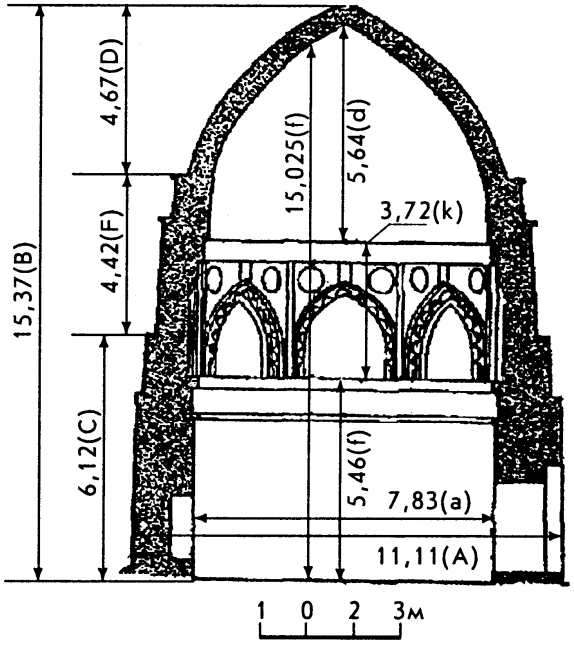

Şekil 2.332 Şeyh Fazıl yapısının oranlarının analiz planı (D. D. İmankulov)

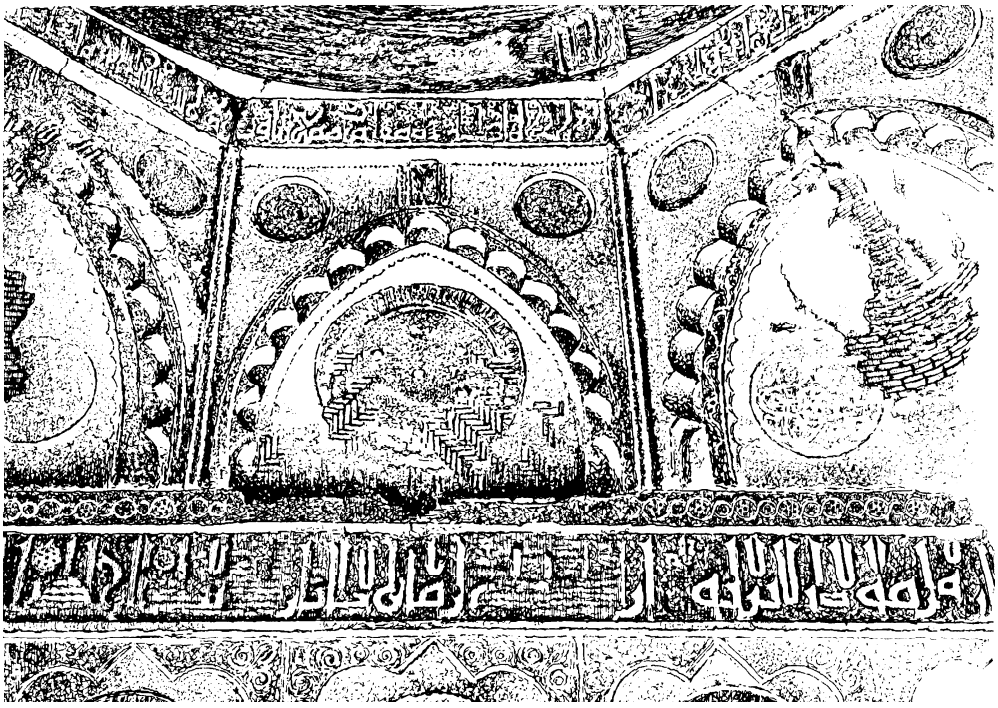
Şekil 2.333 Şeyh Fazıl yapısının kesiti (V. D. Goryaçeva)

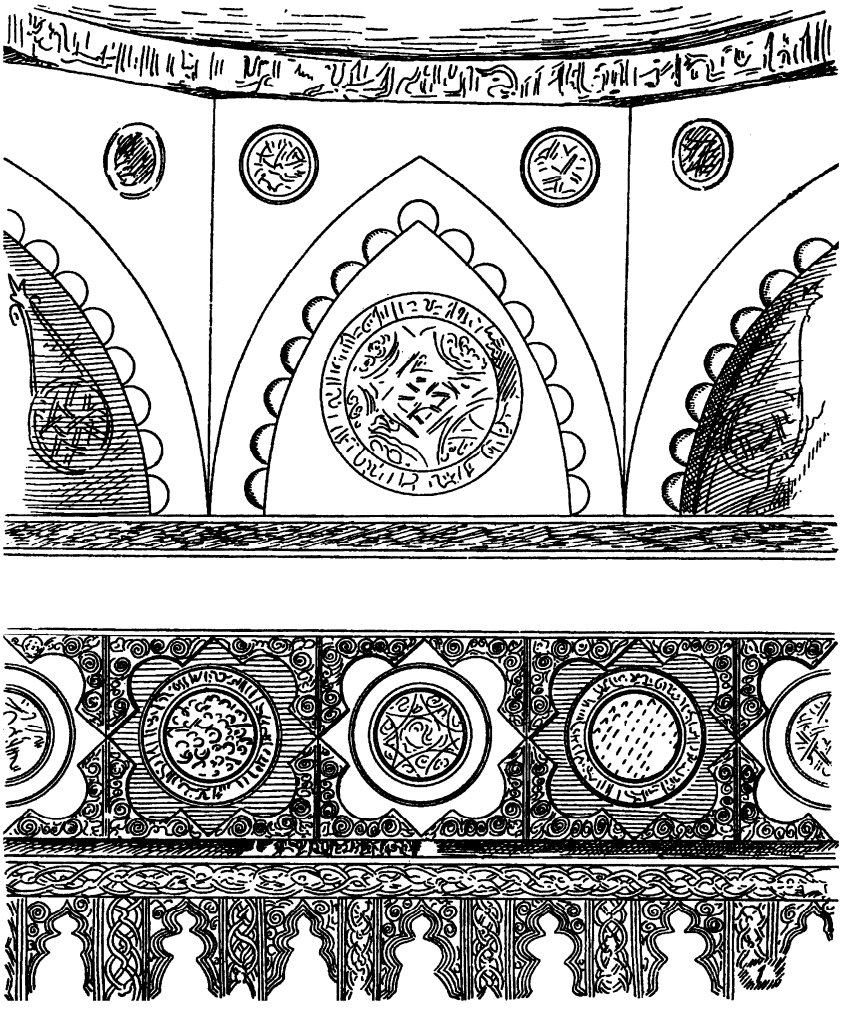

B:A=1,38:1	a:b=1:1,32
C:B=1:2,51	f:b=1:2,75
C:D=1,31:1	k:f=1:1,47
D:B=1:3,29	k:d=1:1,57
C+F ≈ A	f=d−0,38м

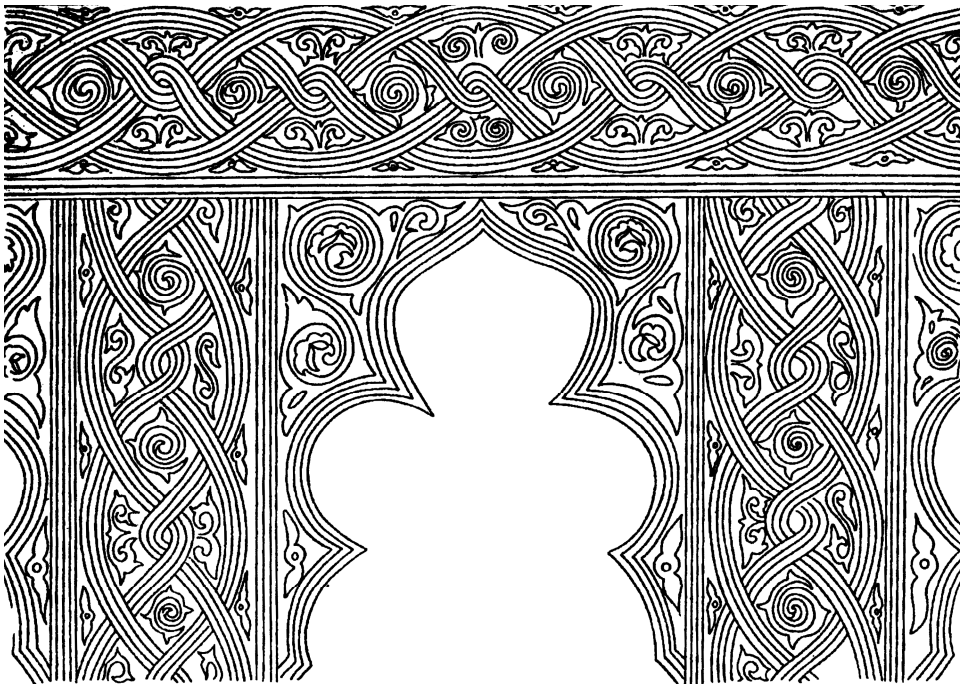
Şekil 2.334 Şeyh Fazıl yapısının kesitleri (D. D. İmankulov)

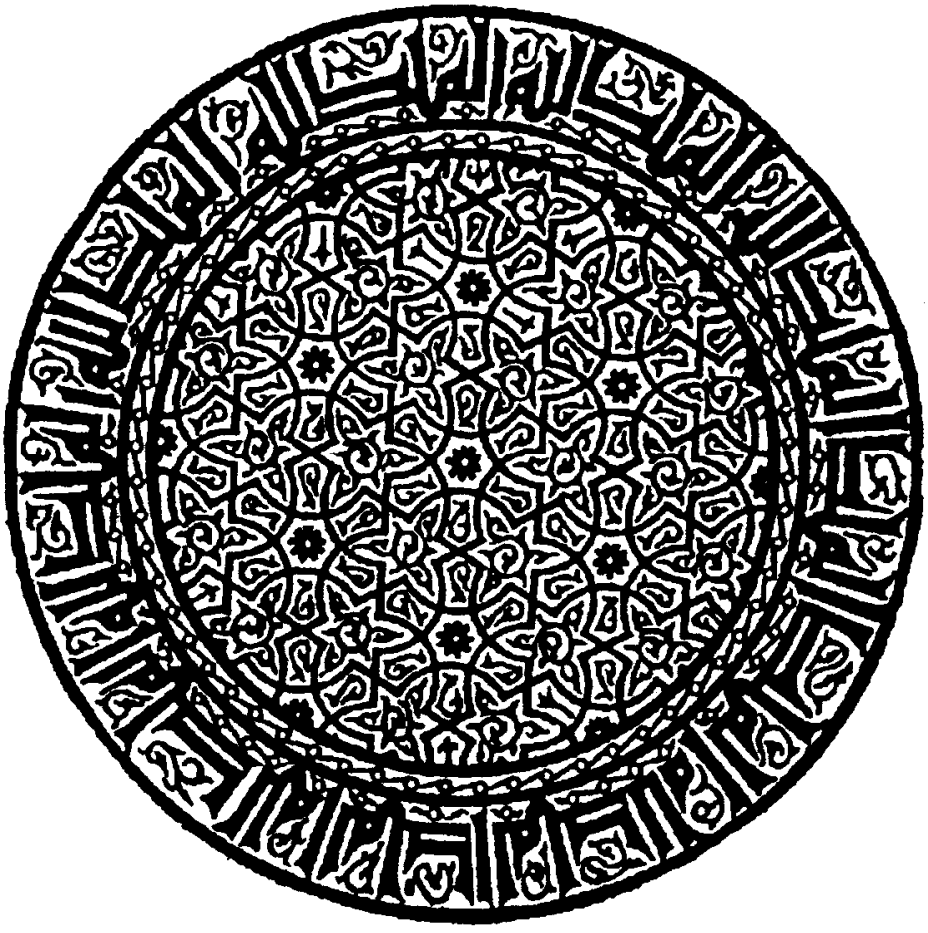
Şekil 2.335 Şeyh Fazıl yapısı kasnak bölümü (S. Hmelnitskiy)

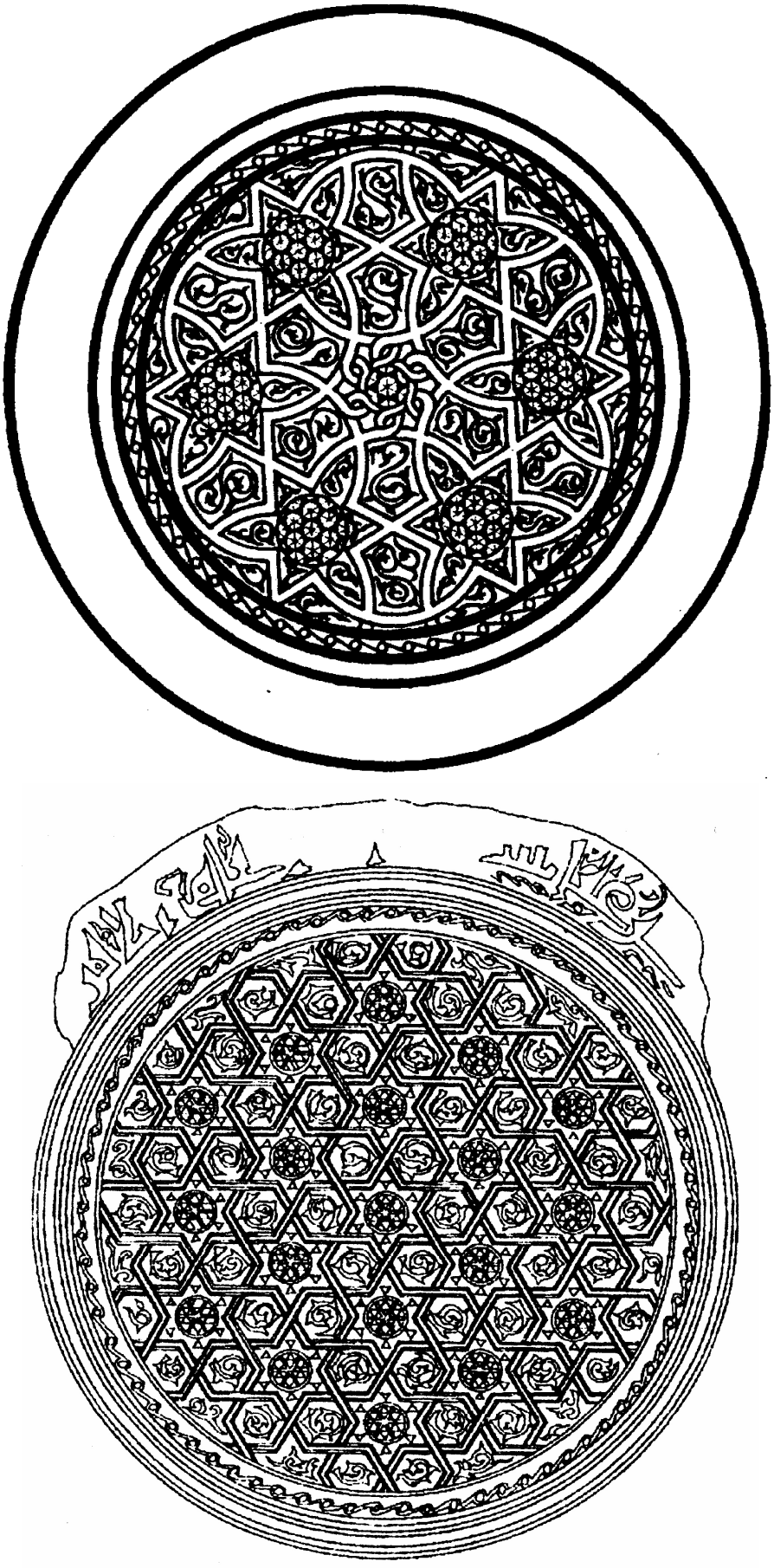
Şekil 2.336 Şeyh Fazıl yapısı iç mekanı (A. N. Mihaleva/A. N. Bernştam)

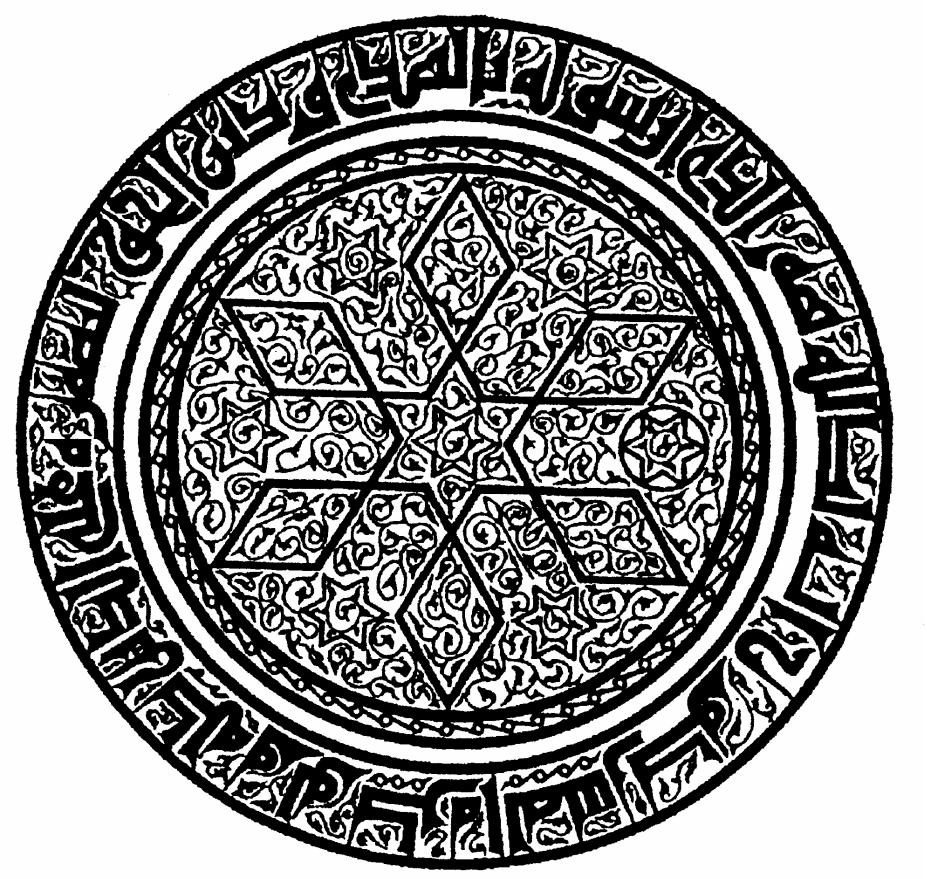
Şekil 2.337 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (A. N. Mihaleva/A. N. Bernştam)

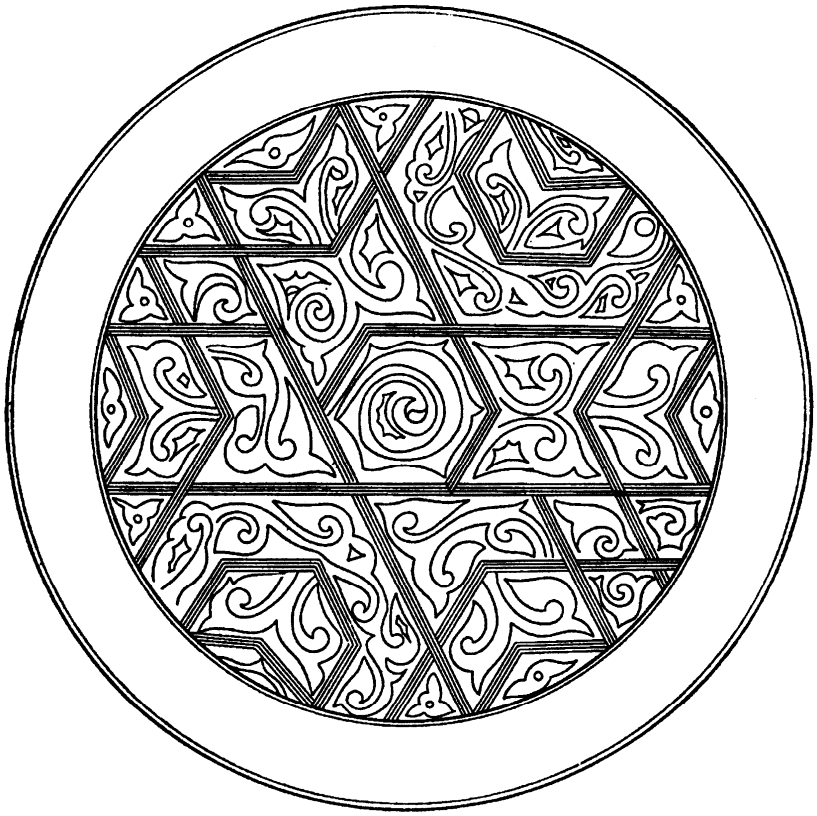
Şekil 2.338 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemesi (D. D. İmankulov)

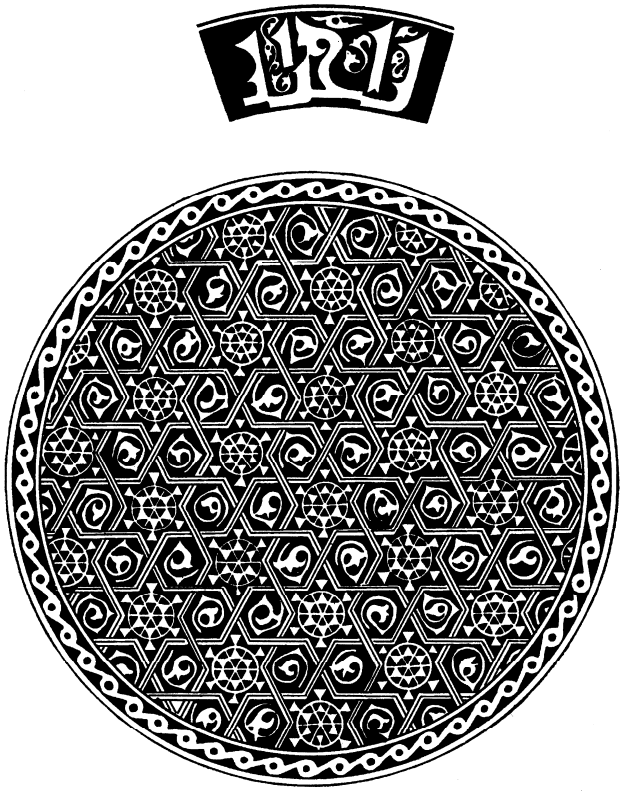
Şekil 2.339 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (D. D. İmankulov)

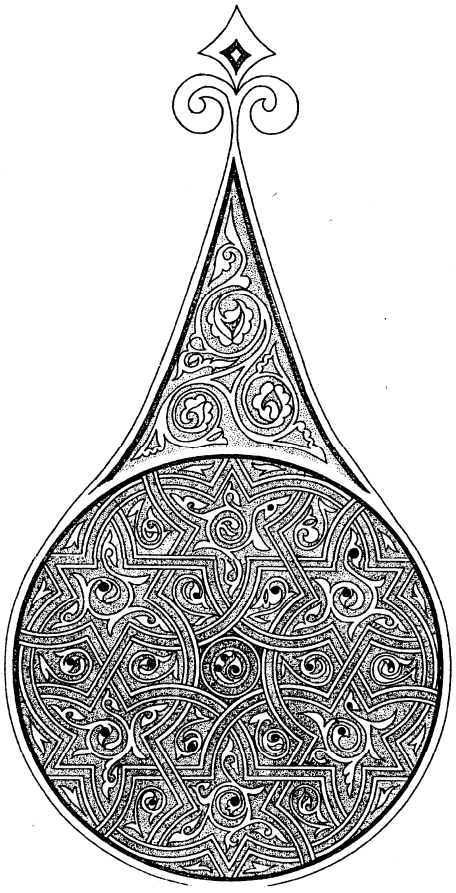
Şekil 2.340 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemesi (D. D. İmankulov)

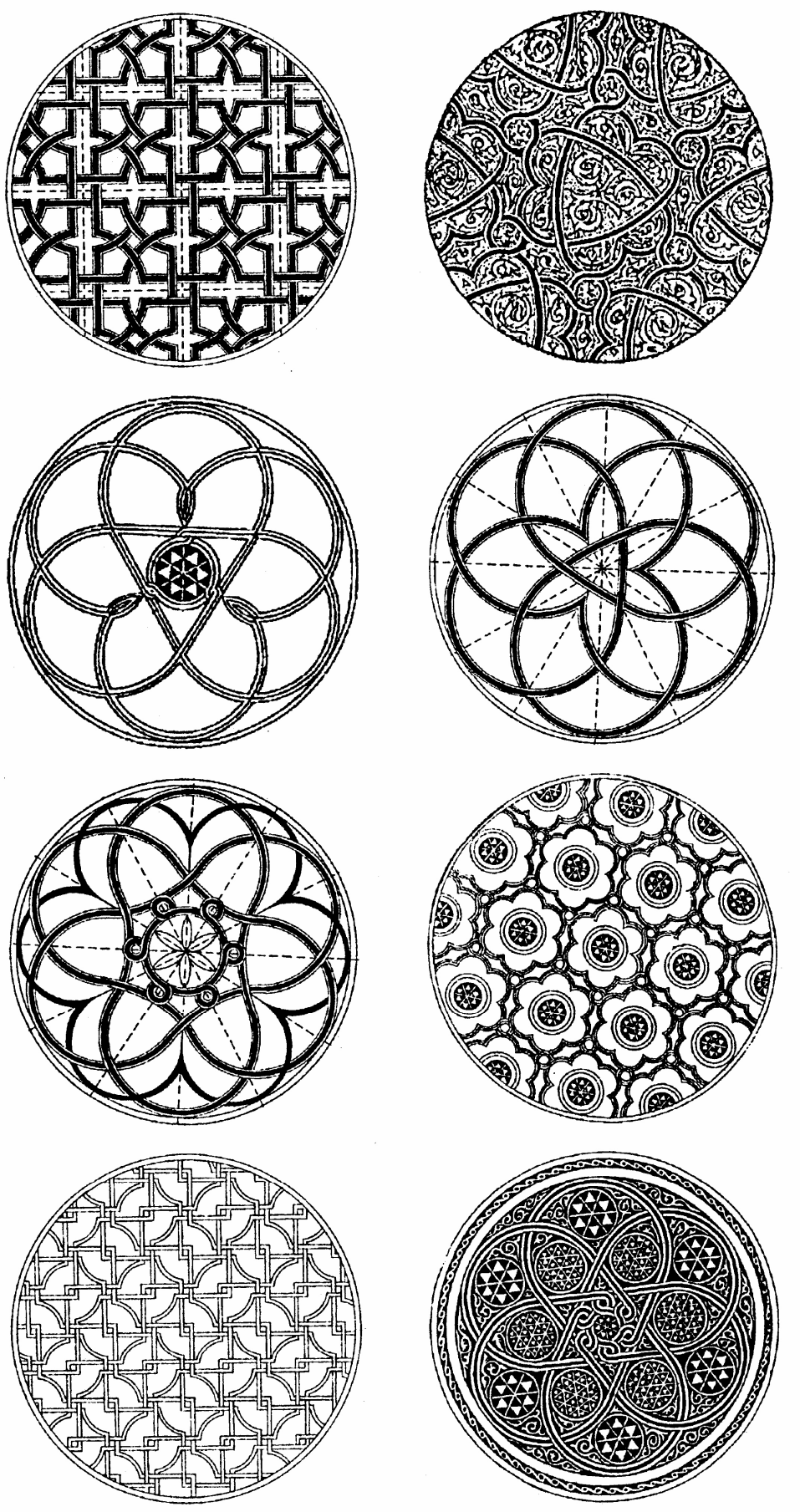
Şekil 2.341 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemesi (A. N. Mihaleva/A. N. Bernştam)

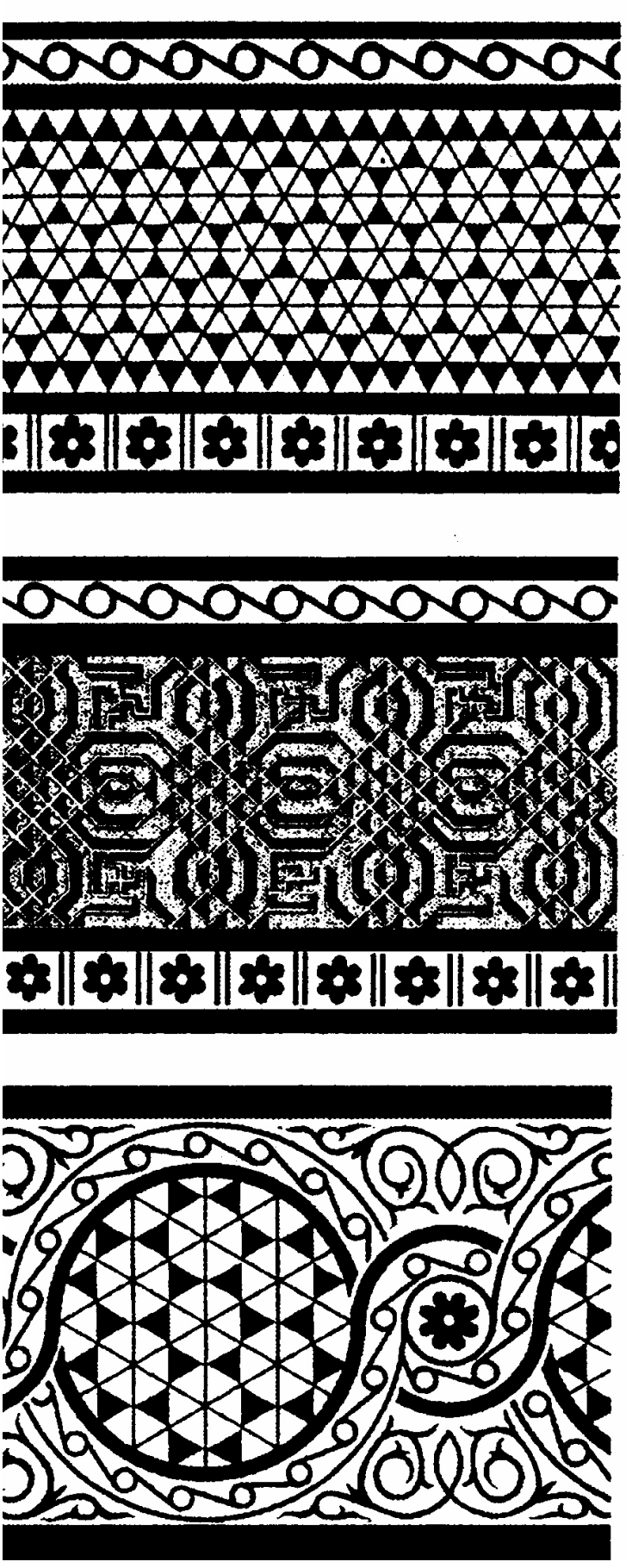
Şekil 2.342 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemesi (A. N. Mihaleva/A. N. Bernştam)

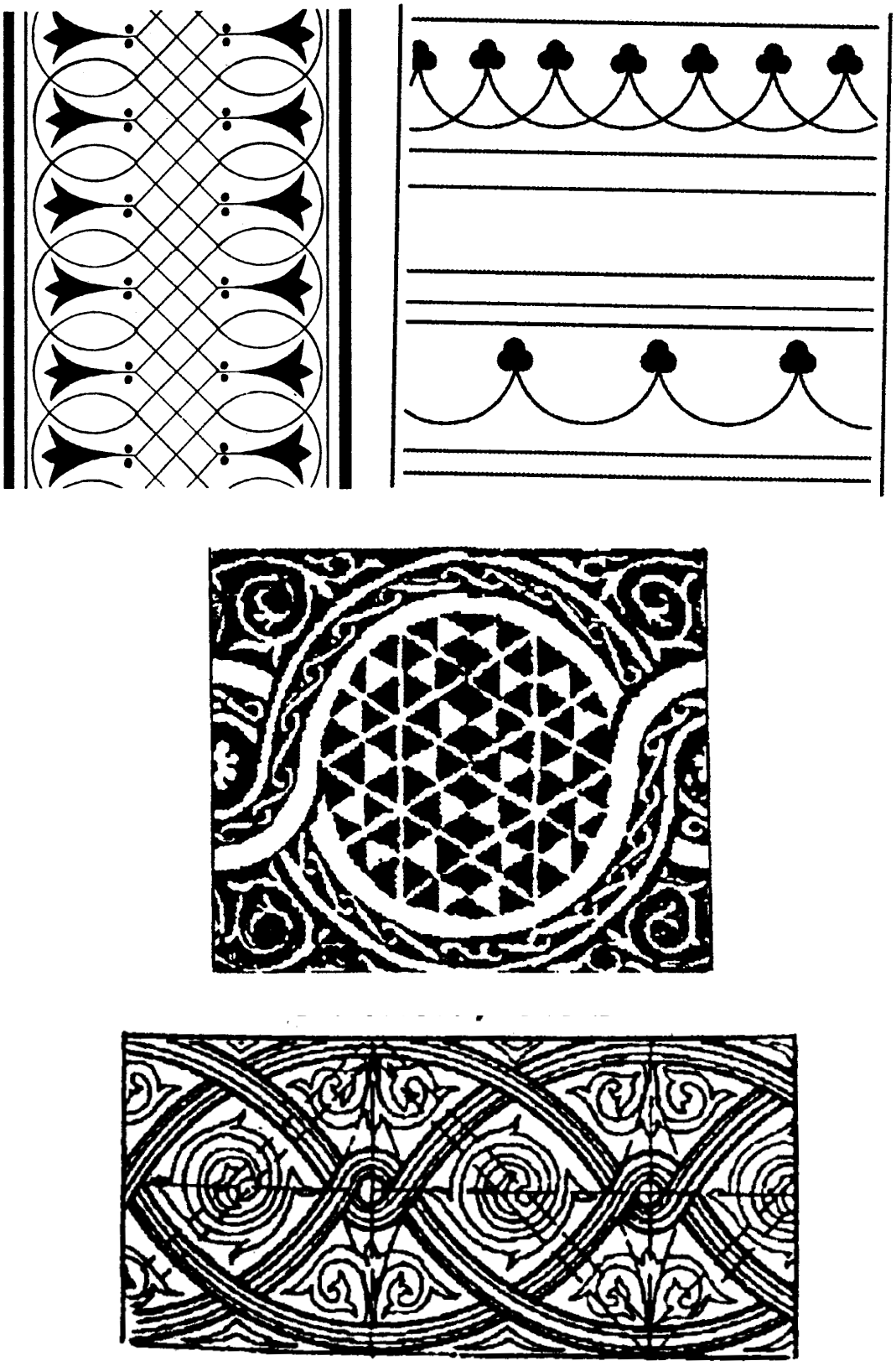
Şekil 2.343 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemesi (D. D. İmankulov)

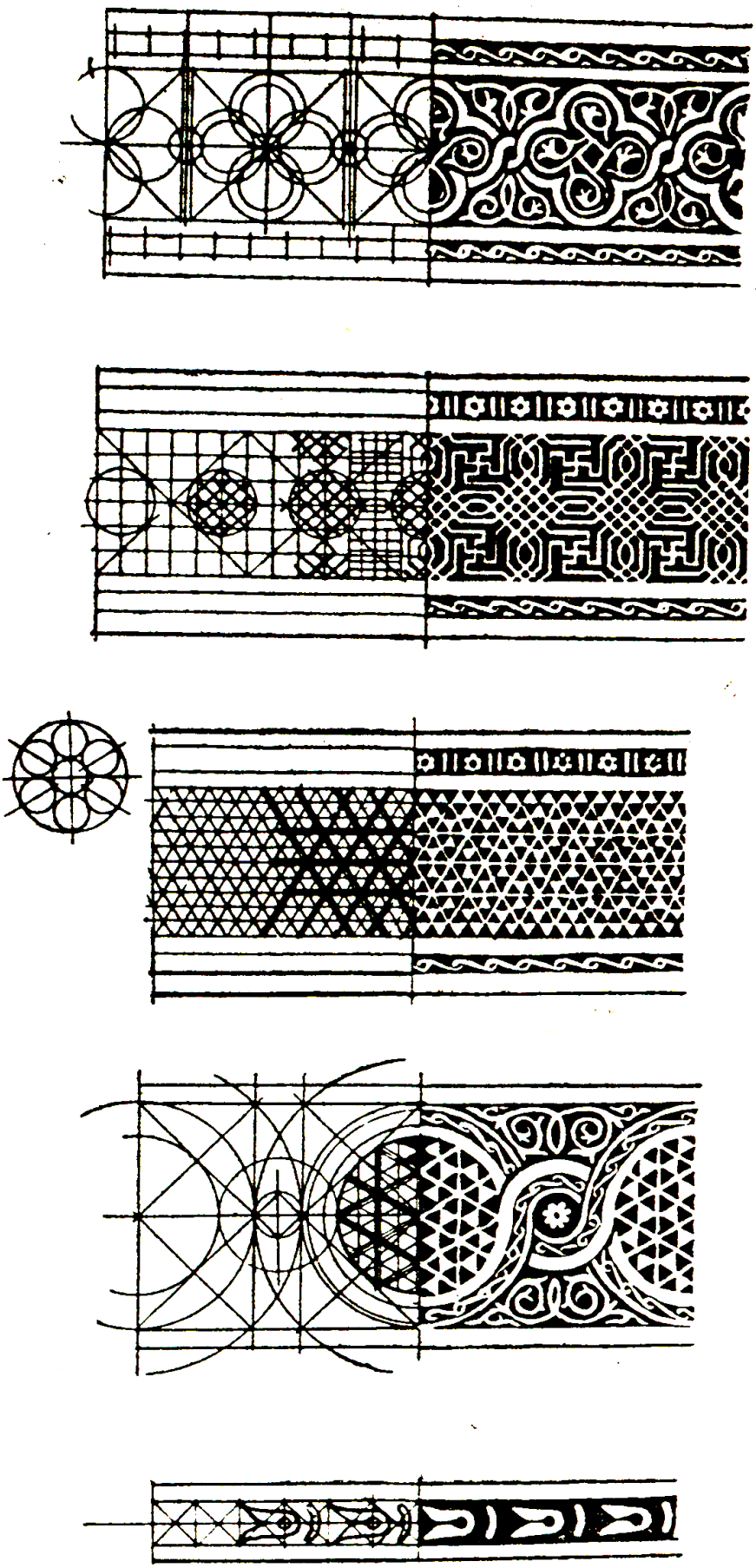
Şekil 2.344 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (D. D. İmankulov)

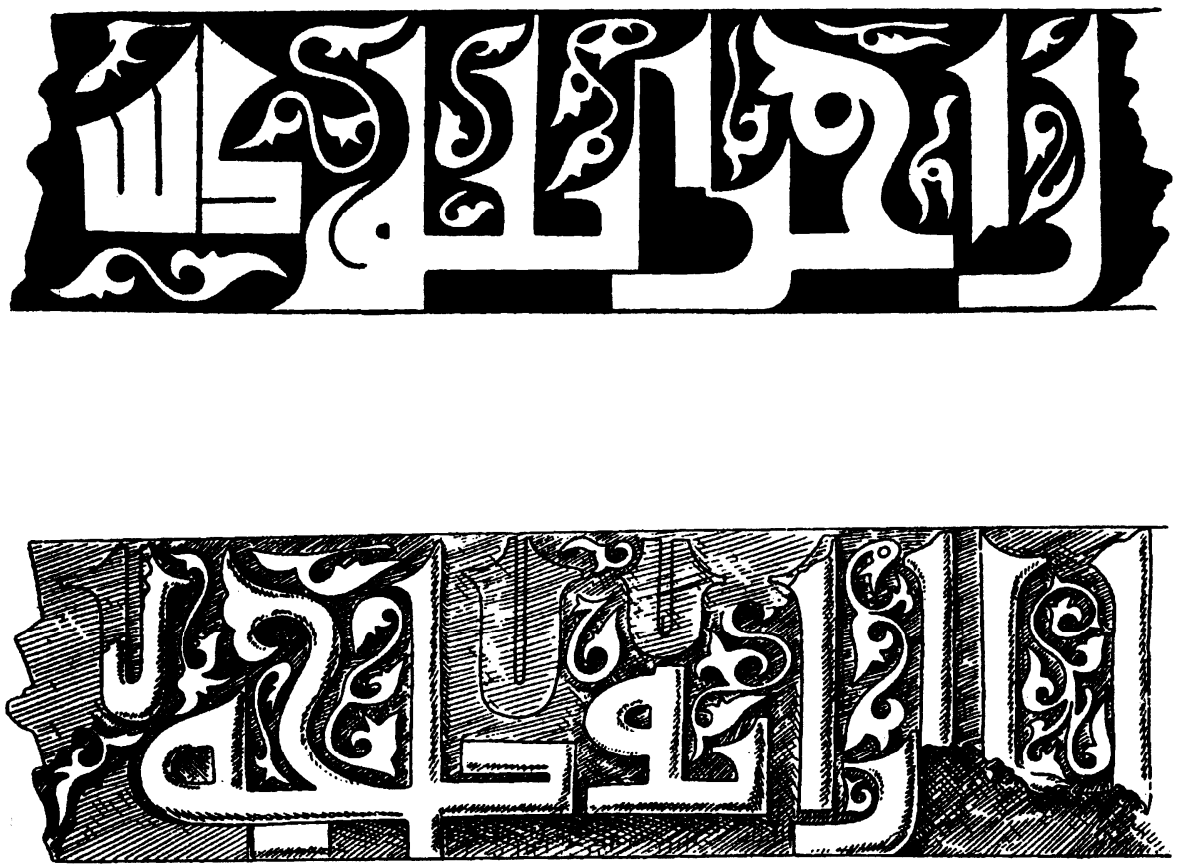
Şekil 2.345 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeler (D. D. İmankulov)

Şekil 2.346 Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeler (D. D. İmankulov)

Şekil 2.347 Şekil Şeyh Fazıl yapısı alabastr süslemeleri (B. N. Zasıpkin/V. Nusov)

Şekil 2.348 Şeyh Fazıl yapısı yazı kuşakları (A. N. Mihaleva/A. N. Bernştam)

2.5.8 Hoca Meşhed Camisi

Hoca Meşhed ismiyle tanınan ve medrese, türbe ve camiden oluşan külliye, Güney Tacikistan'nın Kubadian bölgesinde Sayad kasabasında yer almaktadır.

Bu külliye üzerinde, A. M. Belenitskiy (1950a, 207-209, 1950b, 134-138), M. M. Dyakonov (1953, 269), N. B., Nemtseva (1969, 171-185) ve S. Hmelnitskiy (1965a, 34-38, 1965b, 52-77, 1978, 117-142, 1992, 146-156, 1996a, 261-273, 2001) gibi araştırmacılar incelemelerde ve kazılarda bulunmuşlardır.

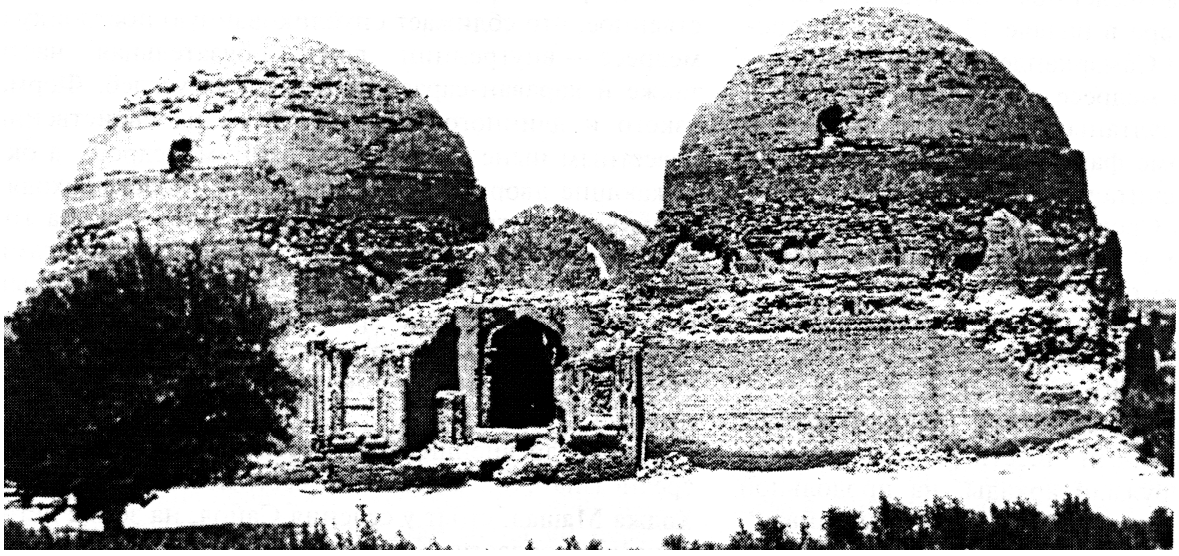
Külliye, güney-kuzey ekseninde uzanmaktadır (Şekil 2.364-366). Külliyenin kuzey ve güney de olmak üzere iki girişi bulunmaktadır. Külliye dıştan dikdörtgen planlı bir şemaya sahiptir. Külliyenin ana girişi, güney yönünden tonozlu eyvanlı kısımdandır. Bu eyvanlı girişin içinde, yanlarda yer alan birer kapıyla batı ve doğudaki kare planlı ve kubbeli şemaya sahip cami ile türbe mekanlarına girilmektedir. Bu eyvanı geçtikten sonra, kuzey yönündeki dört eyvanlı açık avlulu medreseye geçilmektedir. Çeşitli amaçlar için kullanılan mekanlar, 68 x 48 m. ölçüsündeki dikdörtgen planlı açık avlu etrafında dizilmişlerdir. Kuzey eyvanın sağında ve solunda, medreseye hizmet eden birer kare planlı mekan bulunmaktadır. Bugün üst örtüsü yıkılmış olan bu kare mekanların üzerinin birer kubbeyle örtülü olduğu düşünülmektedir. Külliyenin güney bölümünde yer alan kubbeli mekanların ve eyvanlı girişin dışında, medreseye ait bölümlerin temel kalıntısı kalmıştır. Külliyenin cami ve türbe mekanlarının içinde (Şekil 2.371) çok sayıda mezar kalıntısı bulunmaktadır (Hmelnitskiy, 2001, 76-90).

Güney cephesinin ortasında yer alan eyvanlı girişin içindeki kapıyla, batı yönündeki cami mekanına girilmektedir (Şekil 2.349-350,360-363). Kapı 1.85 m. genişliğinde ve 2.50 m. yüksekliğindedir. Cami, kare planlı ve tek kubbeli bir şemaya sahiptir (Şekil 2.367-369, 376-377).Dört köşesinde sivri kemerli trompların olduğu sekizgen kasnakla, kare planlı alt yapıdan kubbeye geçilmektedir (Şekil 2.352-355, 370). Caminin mihrap nişi batı duvarının ortasında yer almaktadır (Şekil 2. 356). Cami içten 10.30 x 10.30 m. ölçüsünde, kare planlıdır. Cami bölümü, 25-26 x 25-26 x 4-5 cm. ölçüsündeki kare tuğlalardan inşa edilmiştir. Harç olarak da alabastr kullanılmıştır. Caminin kapısı doğu duvarının ortasında yer almaktadır. Batı duvarının ortasında yer alan tuğladan yapılmış mihrap nişi, yarım yuvarlak planlı ve sivri kemerlidir. Mihrap 1.30 m. çapındadır. Nişin derinliği 1 m. ve yüksekliği 3.40 m. ölçüsündedir. Mihrap nişinin kavsara bölümünde, tuğlaların enine ve dikine yerleştirilmesiyle baklava motifi elde edilmiştir. Bu baklava motiflerinin ortasında, ufak kare tuğlalar ve bu kare tuğlaların etrafında yine ufak tuğlalardan meydana gelmiş baklava motifleri yer almaktadır. Mihrap nişinin etrafını, terrakottadan yapılmış geçmeli motiflere sahip bir kuşak

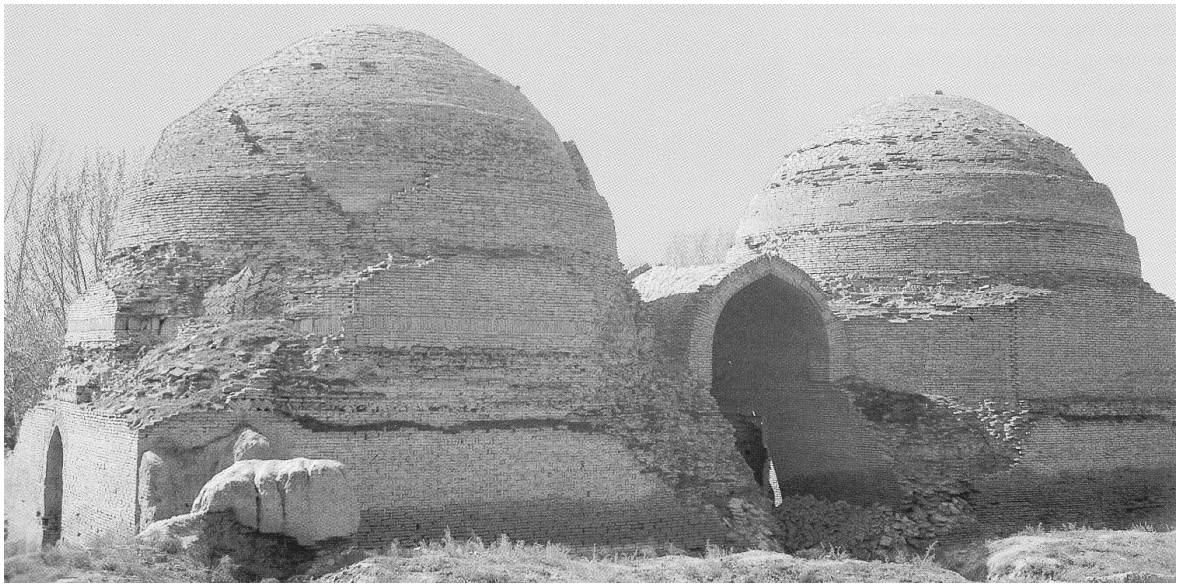
dolanmaktadır. Mihrap nişi duvar kalınlığı içinde yer almaktadır. Niş 13-13.5 cm. ölçüsündeki tuğlalardan örülmüştür. Kavsara kısmındaki süslemelerde kullanılan tuğlalar ise 18 cm. ölçüsündedir (Şekil 2.379). Caminin batı, kuzey ve güney duvarları çiftli tuğlalarla örülmüştür. Çiftli tuğlaların arasına dikine birer tuğla yerleştirilmiştir. Kasnak kısmı 3.40 m. yüksekliğe sahiptir. Sekizgen kasnak kısmında dört köşede yer alan sivri kemerli trompların içi, zigzag ve baklava şeklinde örülmüştür. Ayrıca bu trompların içinde birer kademeli basamaklı üçgen niş yer almaktadır (Şekil 2.372-375, 357) (Hmelnitskiy, 2001, 76-90). Bu üçgen nişler, Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi (Merv/Türkmenistan/1112-13) (Pugaçenkova, 1958a, 303-310), Abdullah İbn Büreyda Türbesi (Merv/Türkmenistan/11.yüzyıl) (Pugaçenkova, 1963, 240-246), Talhatan Baba Camisi (Merv/Özbekistan/11-12.yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 77-110), Hoca İsa Cami-Türbesi (Tirmiz/Özbekistan/11-12.yüzyıl) (Arşavskaya vd., 1982, 112-115), Sultan Saadet Kuzey Türbesi (Tirmiz/Özbekistan/11-12.yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996a, 248-255), Âstâne Baba Camisi (Kerki/Türkmenistan/11-12.yüzyıl) (Pugaçenkova, 1956, 72-75) gibi yapılarda görülmektedir. Trompların aralarında sivri kemerli nişler bulunmaktadır (Şekil 2.380, 383). Bu nişler de zigzag şeklinde örülmüştür. Bu tromp ve nişlerin üzerinde, kasnak kısmını çepeçevre dolanan tuğladan testere dişi motifi yer almaktadır. Kubbe eteğinde kasnağın her bir köşesinin üzerinde, tromp bölümlerinde olduğu gibi birer kademeli basamaklı üçgen nişler yer almaktadır. Kubbenin tepesinde yuvarlak planlı bir aydınlık açıklığı yer almaktadır. Bu açıklık 1.80-1.85 m. çapındadır. Kubbenin orta bölümünün güneyinde, bir pencere yer almaktadır. Caminin döşemesi kille kaplanmıştır. Döşemeden itibaren duvar yüksekliği 3.80 m. ölçüsündedir. Caminin güney cephesi dört nişle hareketlendirilmiştir. Bu nişlerin içi tuğladan zigzag ve baklava motifleriyle süslenmiştir. Ayrıca nişlerin arasında yer alan silmelerde, terrakottadan geçmeli ve su dalgasını andıran motifler yer almaktadır (Şekil 2. 351,378,381-382) (Hmelnitskiy, 2001, 76-90). Cami de görülen çiftli örgü sistemi, mimari süslemeler ve cephe düzenlemesi, Talhatan Baba Camisi (Merv/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 77-110), Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi (Merv/Türkmenistan/1112-13) (Pugaçenkova, 1958a, 303-310), Hoca Nahşran Batı Türbesi (Tacikistan/11-12. yüzyıl), (Hmelnitskiy, 1996, 208-212), Sultan Saadet Kuzey Türbesi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996a, 248-253), Alemberdar Türbesi (Kerki/Güney Türkmenistan/11. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 65-76), Hüdayı Nazar Evliya Türbesi (Merv/Güney Türkmenistan/12.yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958a, 310-315), Magâk-ı Attârî Camisi (Buhara/Özbekistan /12. yüzyıl) (Şişkin, 1948, 3-21), Kalan Minaresi (Buhara/Özbekistan/1127) (Nilsen, 1956, 83-91), Vabkent Minaresi

(Vabkent/Özbeksitan/1196-97) (Nilsen, 1956, 91-98), Day Hatun Kervansarayı (Amul-Harezm/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 39-64) ve Hoca Nahşran Doğu Türbesi (Tacikistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996a, 212-216) gibi yapılarda karşımıza çıkmaktadır.

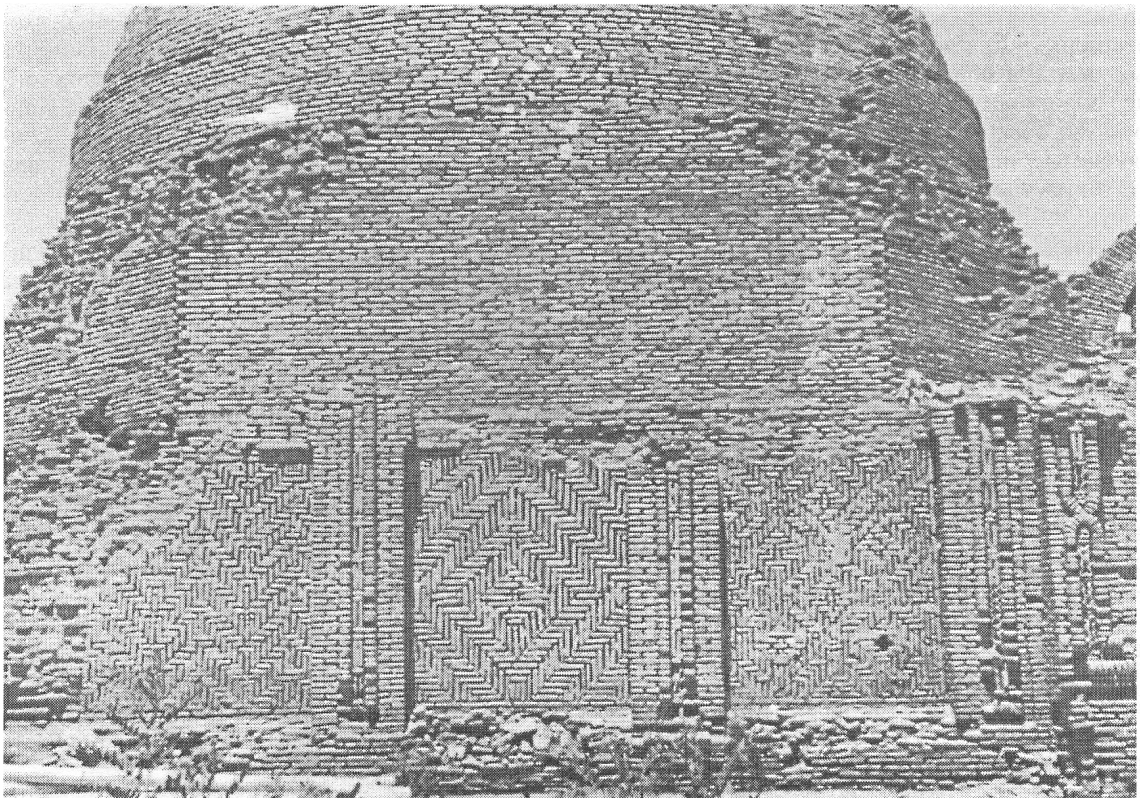
Bu caminin bazı araştırmacılar tarafından türbe olarak yapıldığı düşünülmektedir (Belenitskiy, 1950a, 207-209; Belenitskiy, 1950b, 134-138; Nemtseva, 1969, 171-185). N. B. Nemtseva (1969, 185), tespit edilmiş olan keramiklerden, sikkelerden ve mimari süslemelerden külliyenin 12. yüzyıl veya 13. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olabileceğini düşünmektedir. A. Yu. Yakubovskiy (1949, 52) ve M. M. Dyakonov (1953, 269), türbelerin, güney portalinde yer alan Arapça kitabenin stilinden 12. yüzyılda yapılmış olabileceğini kaydetmektedirler. A. M. Belenitskiy (1950a, 209; 1950b, 138), türbelerin form ve detay açısından 11-12. yüzyılda inşa edildiğini kaydetmektedir. Yapı üzerinde detayalı incelemelerde bulunmuş olan S. Hmelinitskiy (1996a, 261-262), cami olarak gördüğü batı yapısını 11. yüzyıla tarihlemektedir. Kıbleye yönelmiş mihrap nişinden dolayı muhtemelen cami olarak yapılmış olan yapının mimari süslemeleri 11-12. yüzyıl özellikleri göstermektedir. Caminin içinde görülen mezar kalıntıları muhtemelen sonradan yapılmıştır. Hoca Meşhed külliyesinin güney bölümünü eyvanlı portal ve bu eyvanlı mekanın iki yanında kare planlı kubbeli türbe ve cami mekanları yer almaktadır. Bu tarz da kompozisyonlar Orta Asya'da başka yapı komplekslerinde de görülmektedir. Sultan Saadet Külliyesi'nde (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Arşavskaya vd., 1982, 91-100) ve Tirmiz 13 Nolu yapı (cami) kalıntısında (Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Baçinskiy, 1945, 216-218), Hoca Meşhed güney bölümündeki kompozisyonu görebiliyoruz. Ayrıca Hoca Meşhed Camisi'nin güney bölümünde gördüğümüz ortada eyvan yanlarda türbe ve cami mekanlarından meydana gelmiş üç bölümlü kompozsiyonu, Afganistan'nın güneyinde yer alan Sistan bölgesi sivil mimarisinde de (11-12. yüzyıl) görmekteyiz (Hmelnitskiy, 2001, 110-113). İran-Orta Asya geleneksel kubbeli mekan geleneğinde olan Hoca Meşhed Camisi bir külliye içinde değerlendirilmiştir. Bu açıdan Âstâne Baba Külliyesi'deki (Pugaçenkova, 1956, 70-78) kare planlı kubbeli caminin (12. yüzyıl/Kerki/Güney Türkmenistan) durumuna benzemektedir.

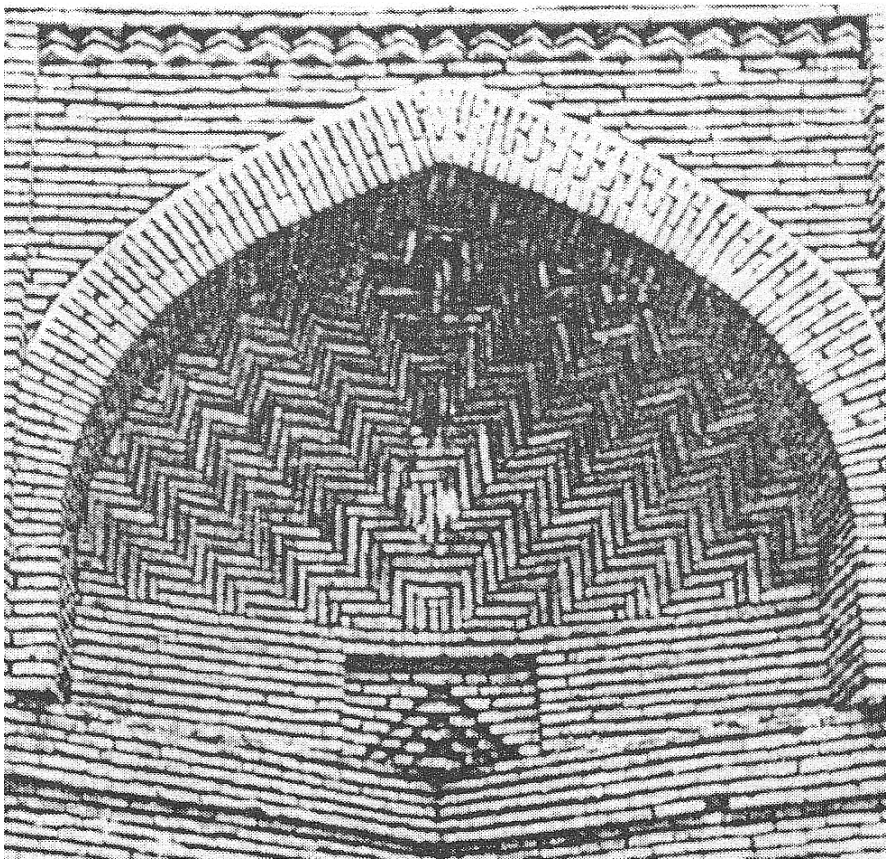
Şekil 2.349 Hoca Meşhed Külliyesi güney bölümü. Solda cami ve sağda türbe yer almaktadır (S. Hmelnitskiy)

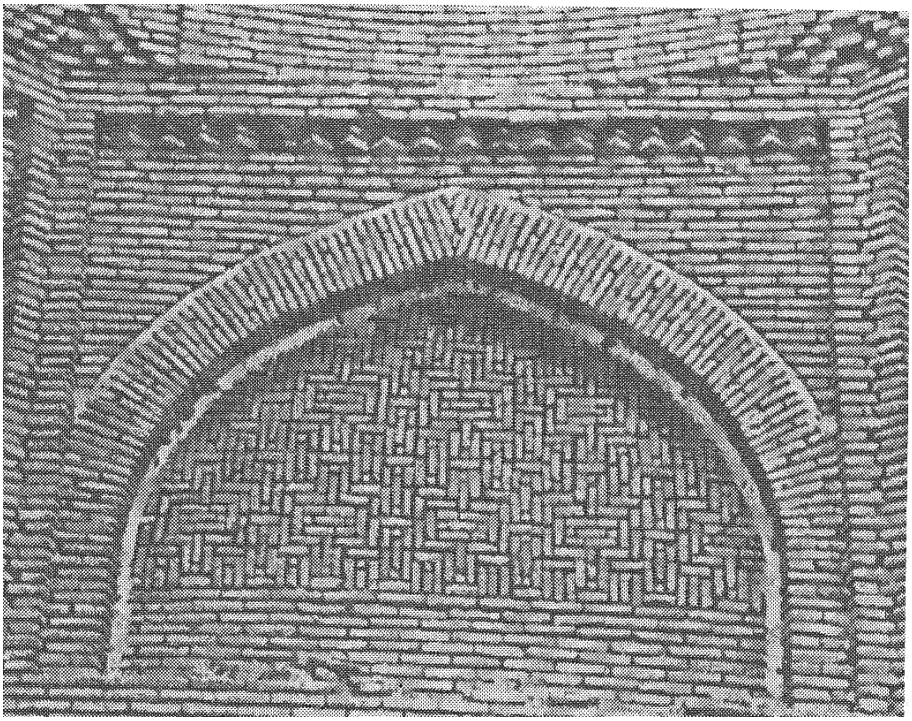
Şekil 2.350 Hoca Meşhed Camisi (sağda) ve türbesi (solda) (G. A. Pugaçenkova)

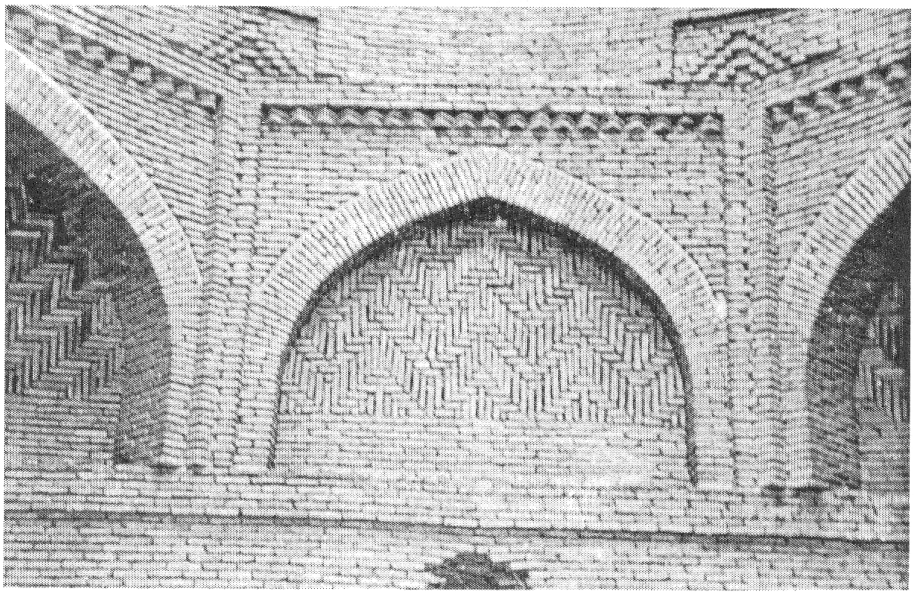
Şekil 2.351 Hoca Meşhed Camisi güney cephesi (S. Hmelnitskiy)

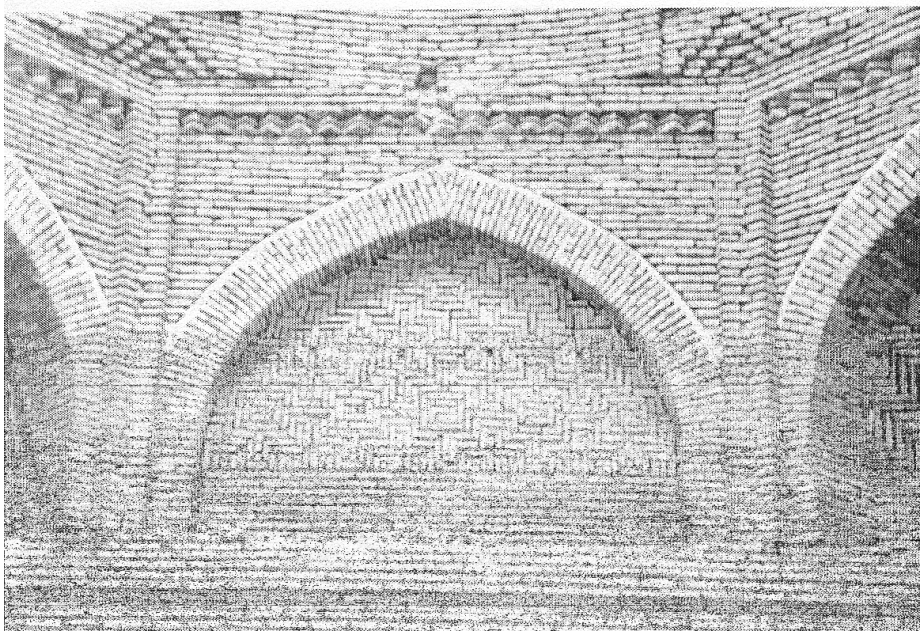
Şekil 2.352 Hoca Meşhed Camisi trombu (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.353 Hoca Meşhed Camisi kasnak bölümü nişi (S. Hmelnitskiy)

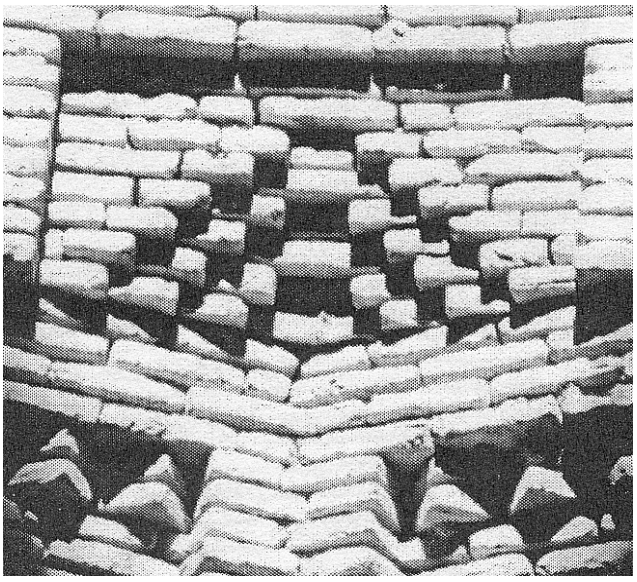
Şekil 2.354 Hoca Meşhed Camisi kasnağında yer alan niş (S. Hmelnitskiy)

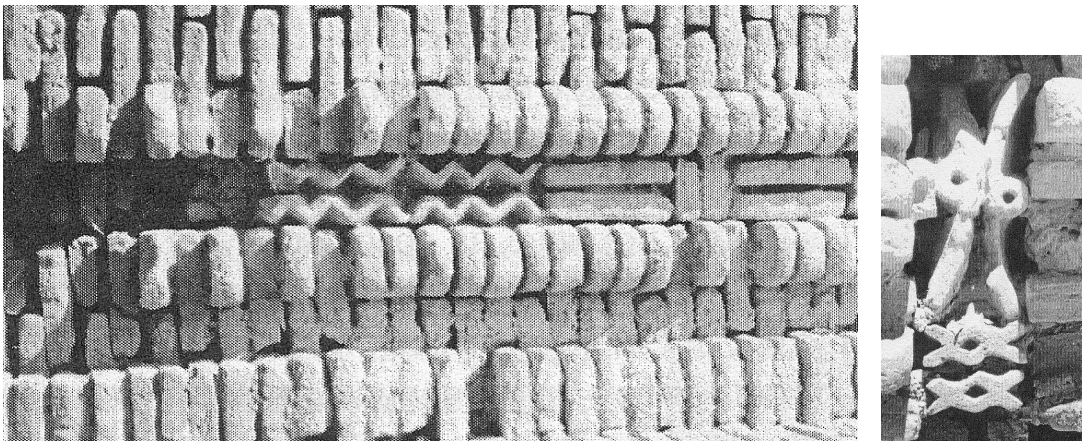
Şekil 2.355 Hoca Meşhed Camisi kasnağında yer alan niş (S. Hmelnitskiy)

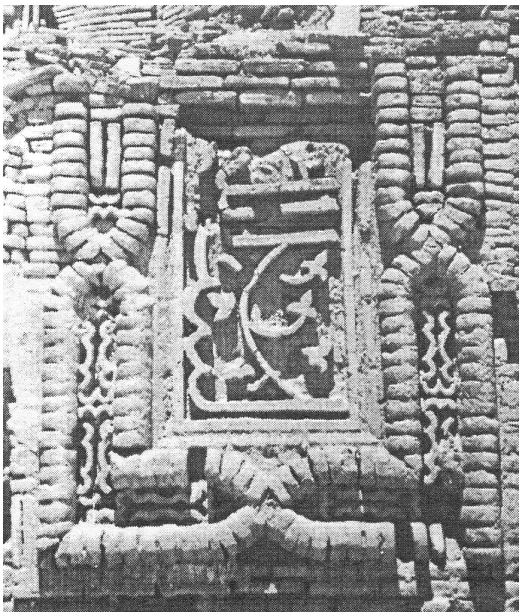
Şekil 2.356 Hoca Meşhed Camisi mihrap nişi detayı (S. Hmelnitskiy)

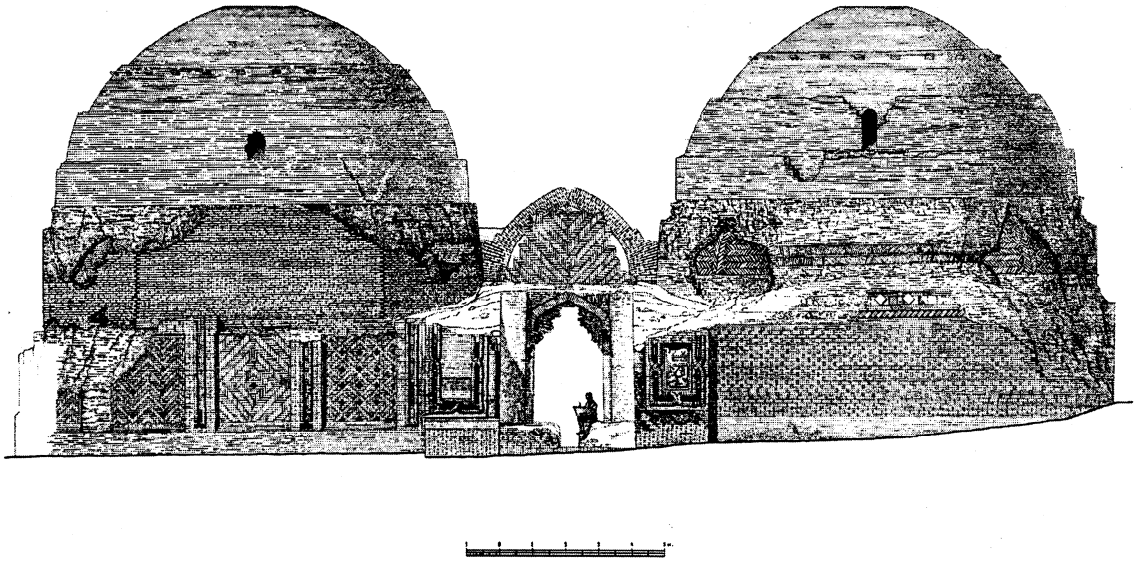
Şekil 2.357 Hoca Meşhed Camisi kubbe eteğinde yer alan tuğladan süslemeler (S. Hmelnitskiy)

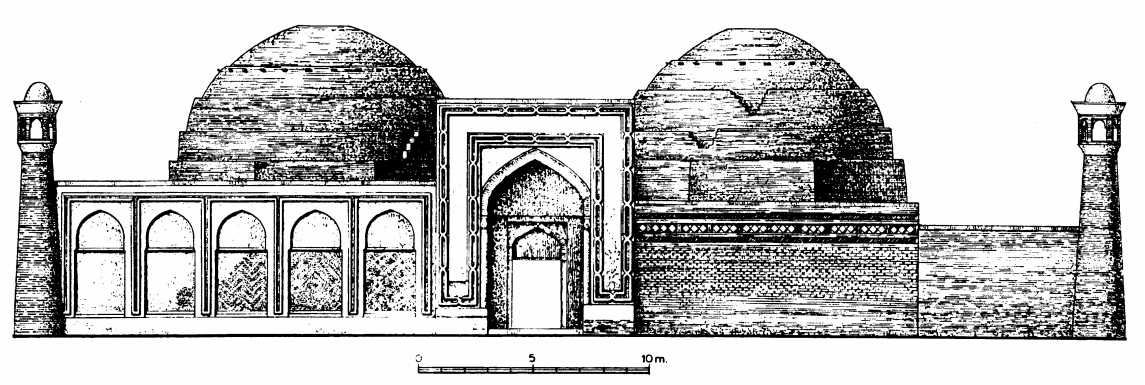
Şekil 2.358 Hoca Meşhed Camisi güney cephesi terrakotta süslemeler (S. Hmelnitskiy)

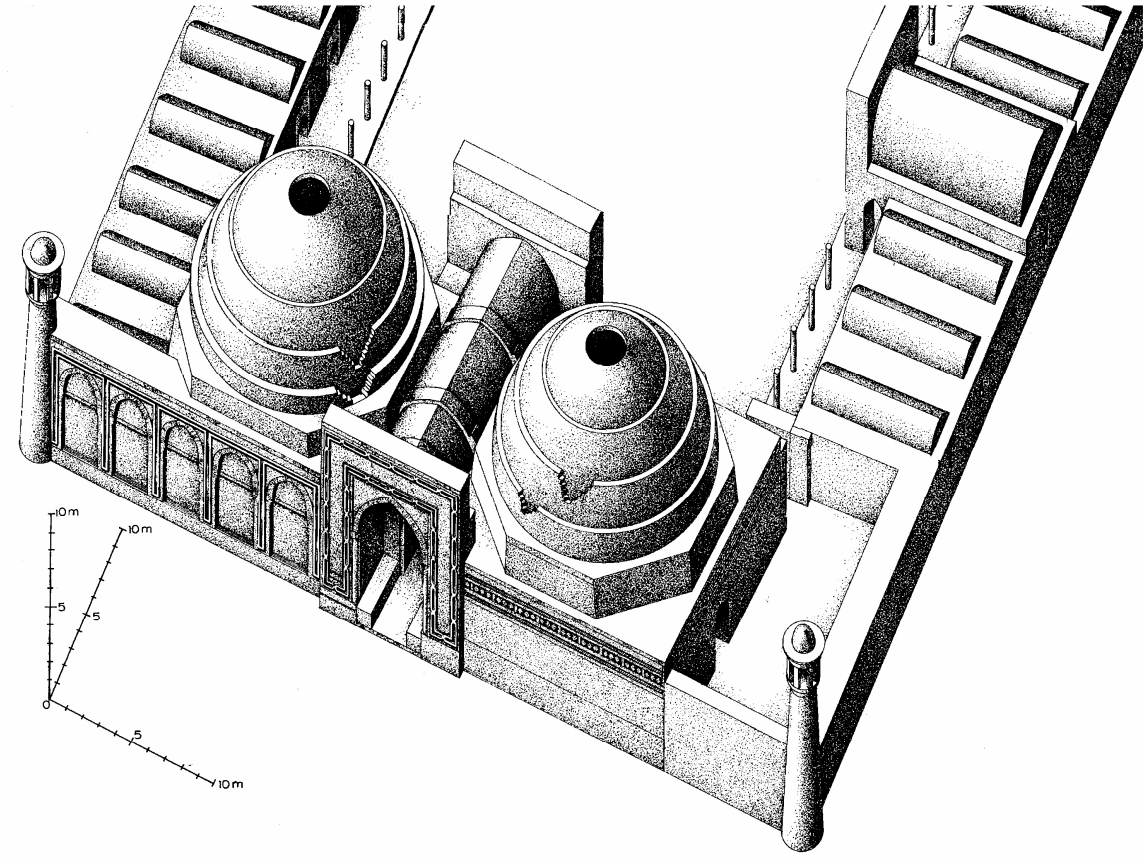
Şekil 2.359 Hoca Meşhed Külliyesi güneyindeki portal süslemesi (S. Hmelnitskiy)

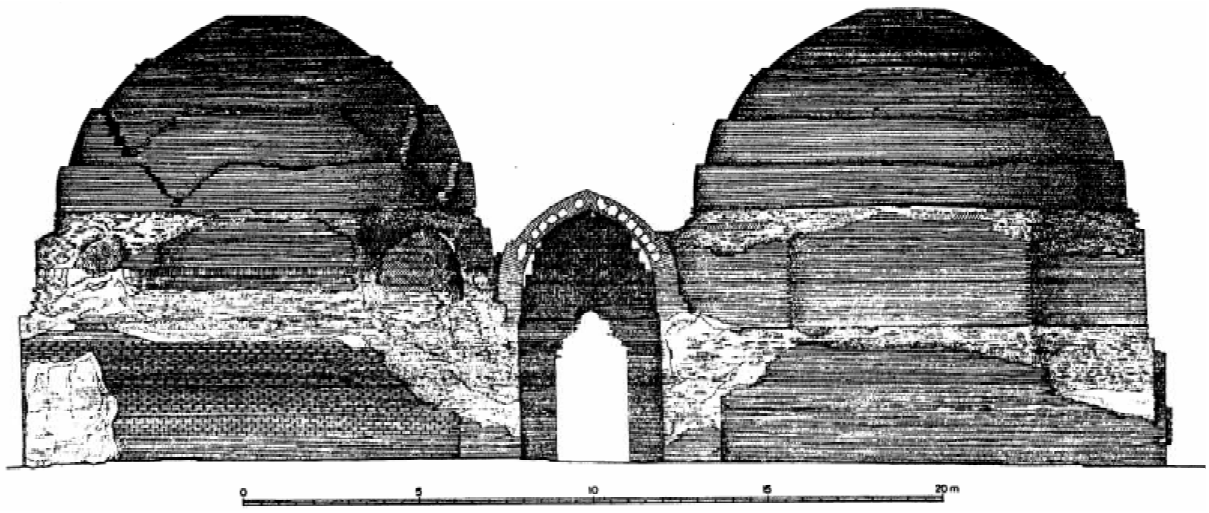
Şekil 2.360 Hoca Meşhed Külliyesi'nin güneyinde yer alan cami (solda), türbe (sağda) ve portalin (ortada) güneyinden görünüşü (S. Hmelnitskiy)

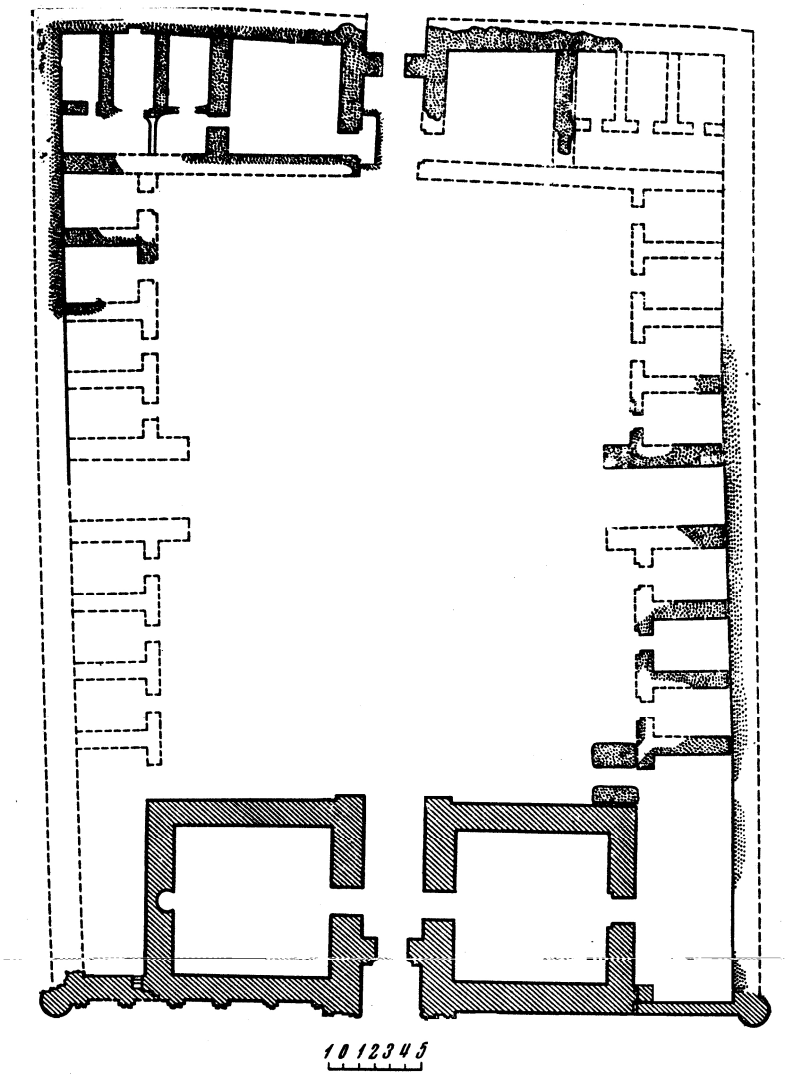
Şekil 2.361 Hoca Meşhed Külliyesi'nde cami (solda), türbe (sağda) ve portalin (ortada) yer aldığı güney bölümün güney cephesi restitüsyon görünüşü (S. Hmelnitskiy)

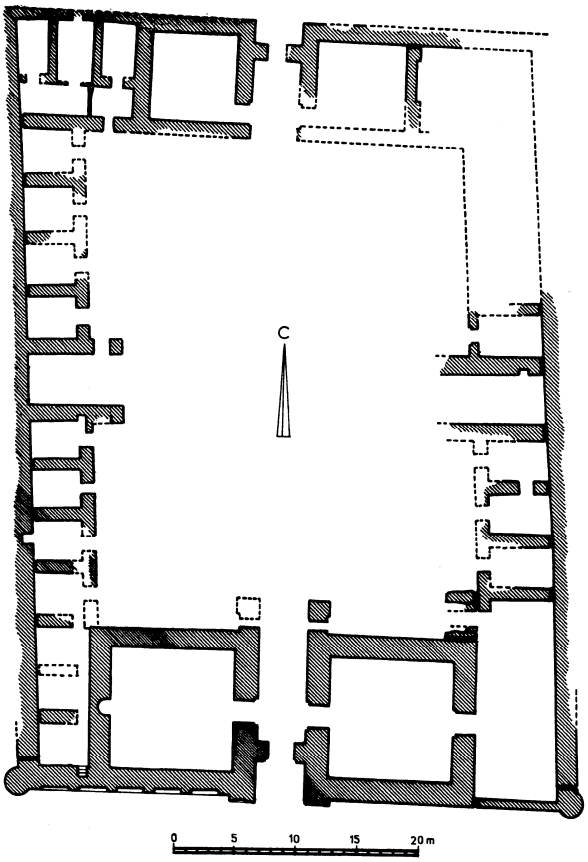
Şekil 2.362 Hoca Meşhed Külliyesi güney bölümünün(solda cami, sağda türbe ve arkada medrese yer almaktadır) aksonometrik restitüsyon görünüşü (S. Hmelnitskiy)

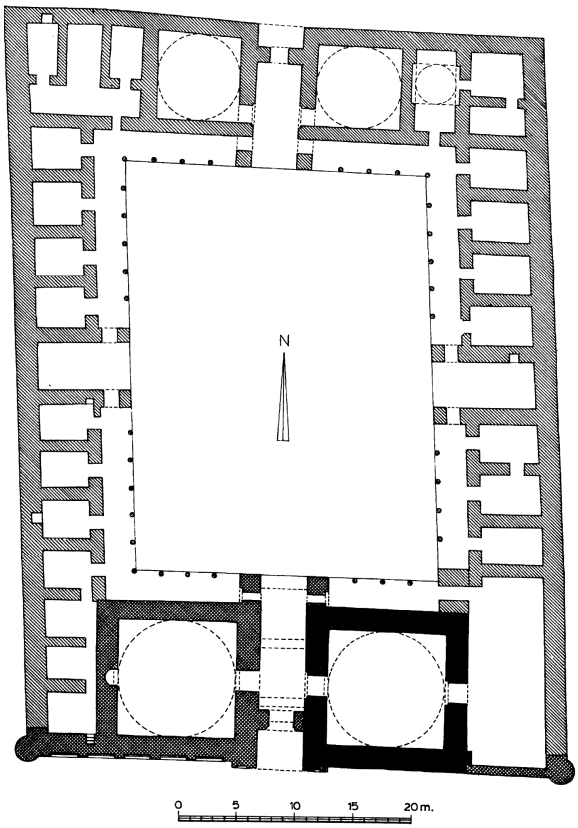
Şekil 2.363 Hoca Meşhed Camisi (sağda) ve Türbesi (solda) kuzey cephesi (S. Hmelnitskiy)

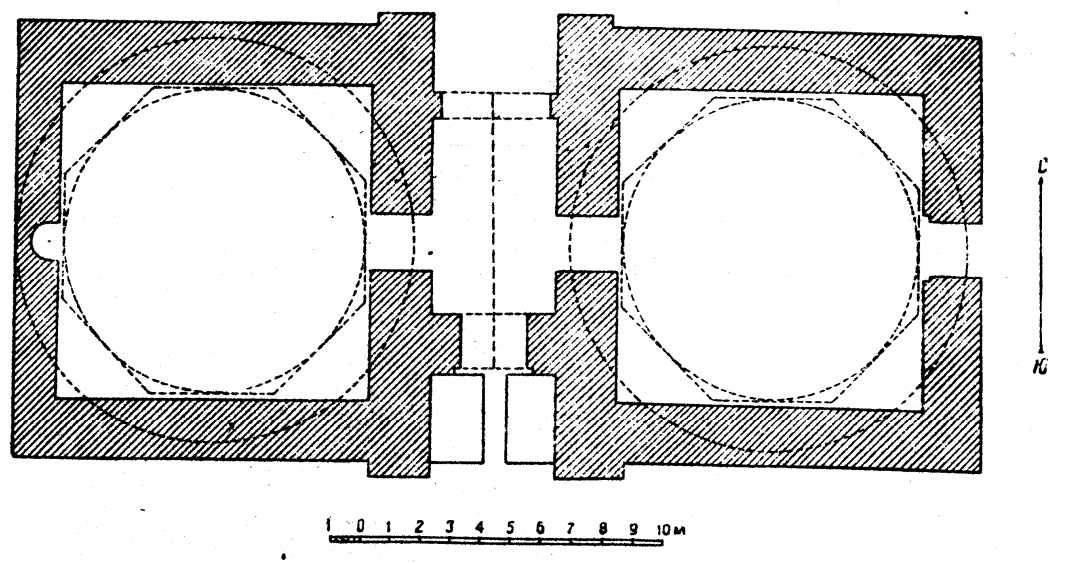
Şekil 2.364 Hoca Meşhed Külliyesi'nde yer alan cami (soldaki mekan), türbe ve medresenin planı (N. B. Nemtseva)

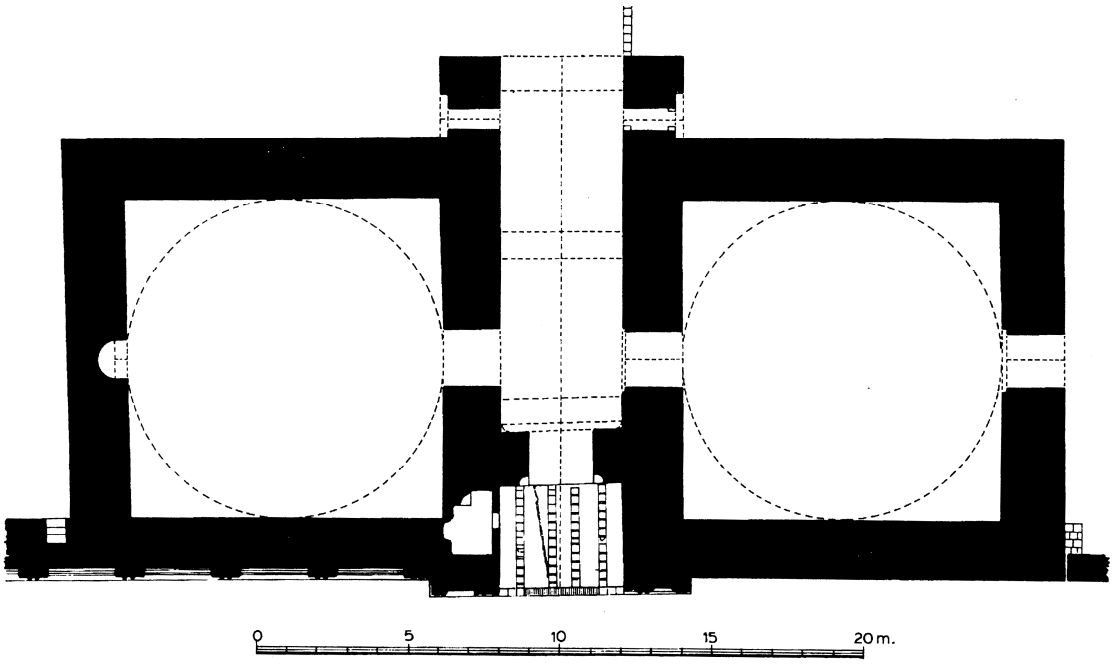
Şekil 2.365 Hoca Meşhed Külliyesi planı (S. Hmelnitskiy)

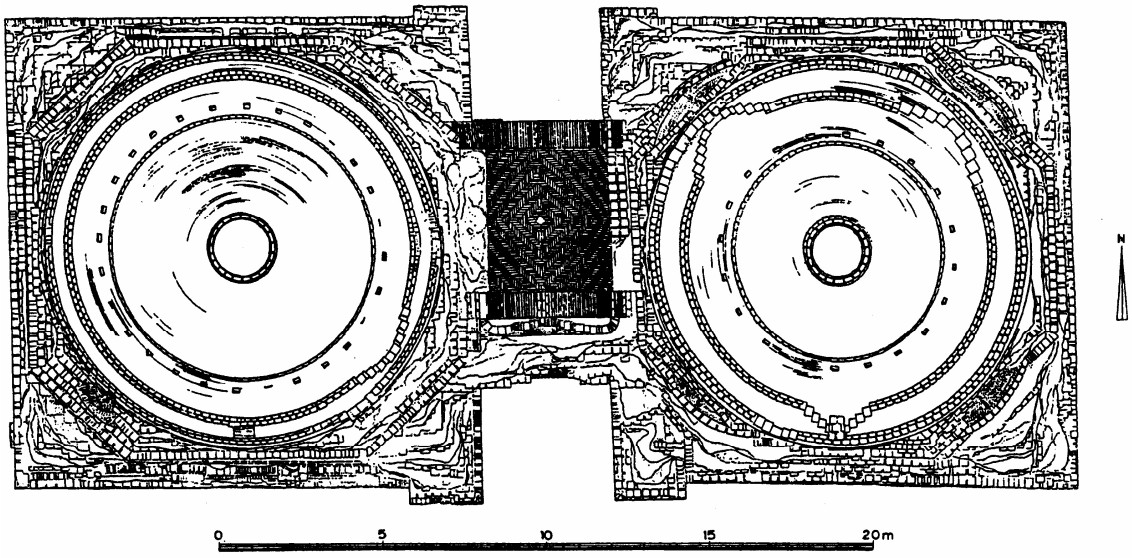
Şekil 2.366 Hoca Meşhed Külliyesi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

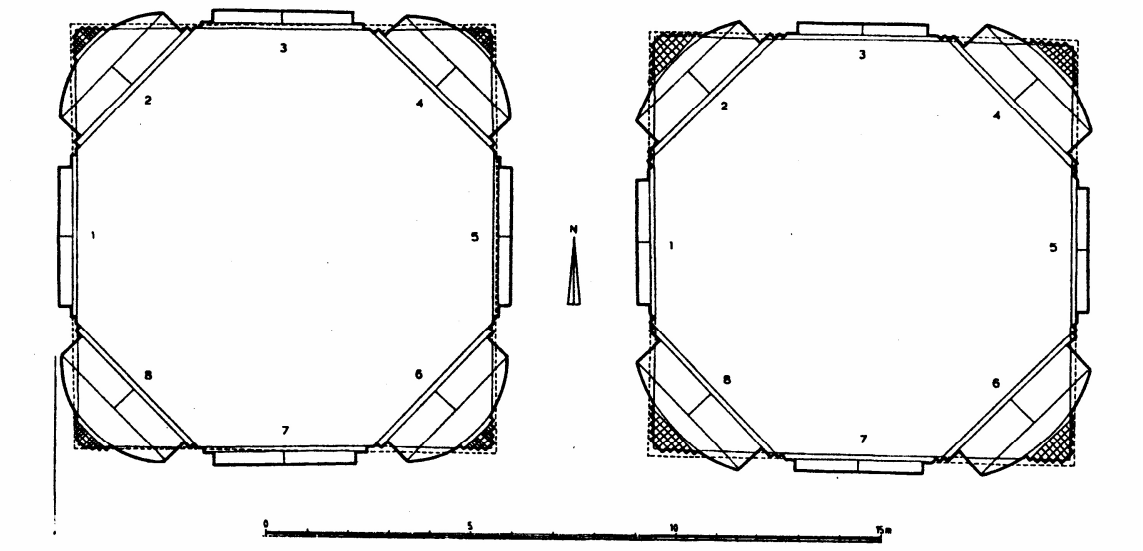
Şekil 2.367 Hoca Meşhed Külliyesi'nin güney bölümünde yer alan caminin ve türbenin planı (A. M. Belenitskiy)

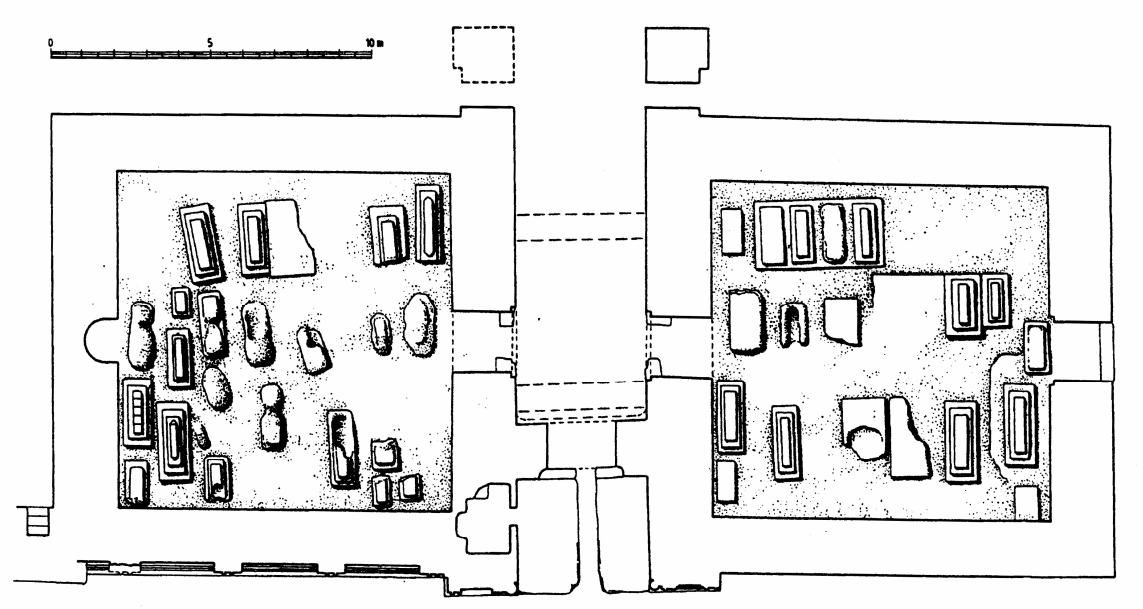
Şekil 2.368 Hoca Meşhed Külliyesi'nin güney bölümünde yer alan cami (solda) ve türbe (sağda) planı (S. Hmelnitskiy)

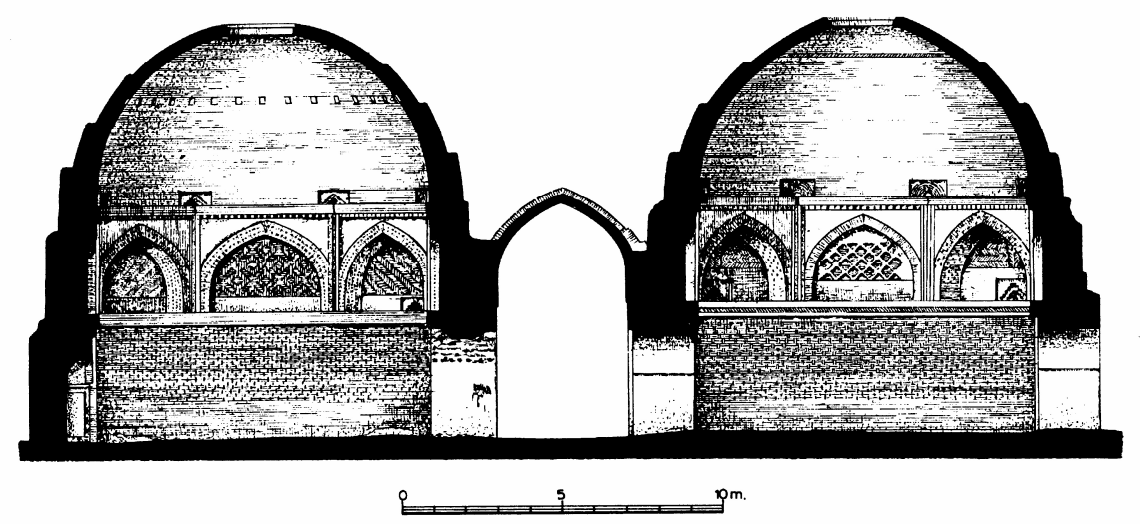
Şekil 2.369 Hoca Meşhed Camisi, türbesi ve giriş koridorunun üst örtü planı (S. Hmelnitskiy)

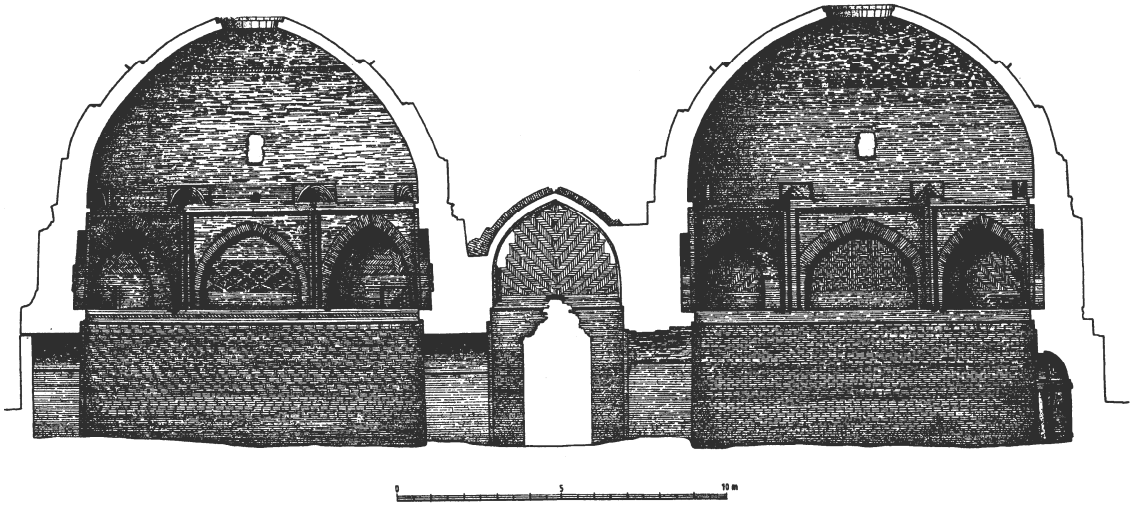
Şekil 2.370 Hoca Meşhed Camisi ve türbesi kasnak bölümlerinin planları (S. Hmelnitskiy)

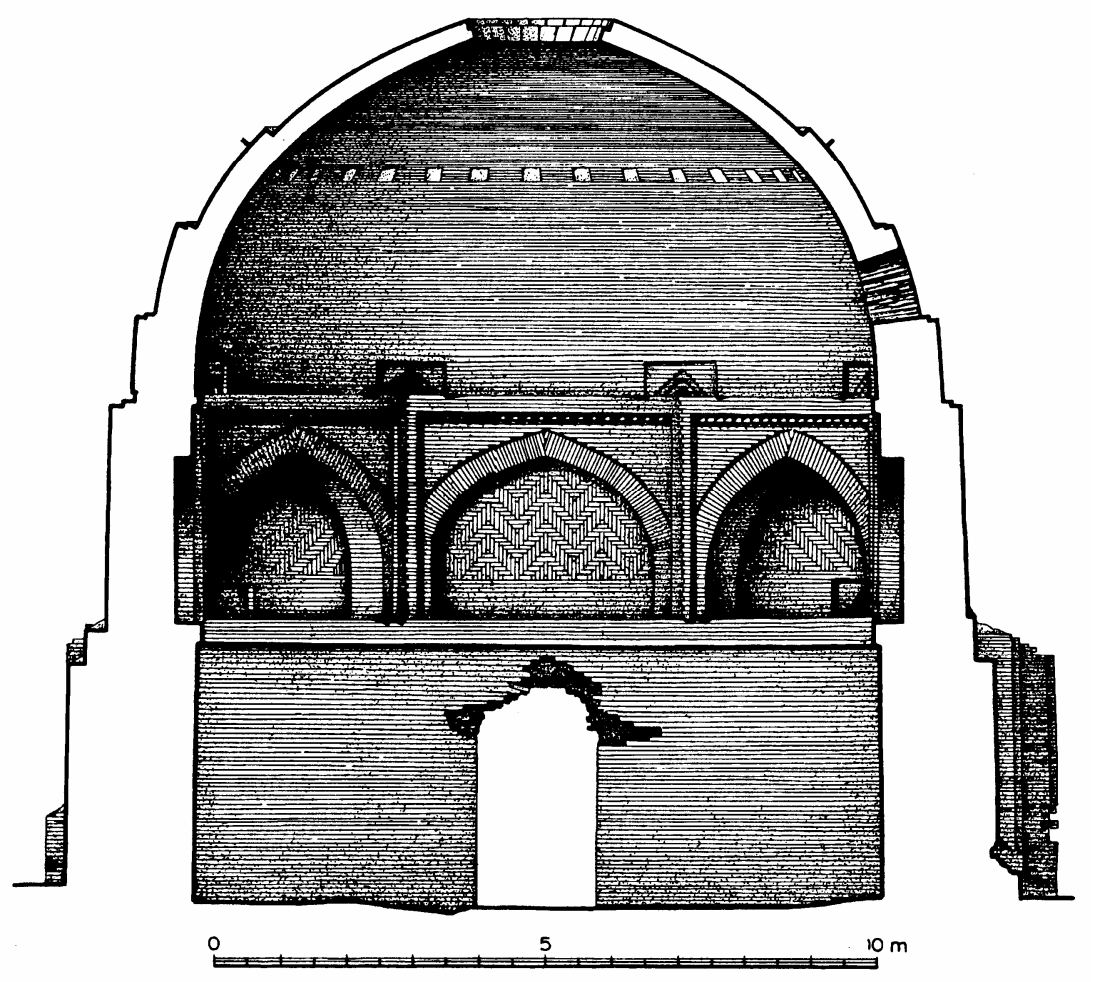
Şekil 2.371 Hoca Meşhed Camisi ve türbesi iç mekanlarında yer alan mezarlar (S. Hmelnitskiy)

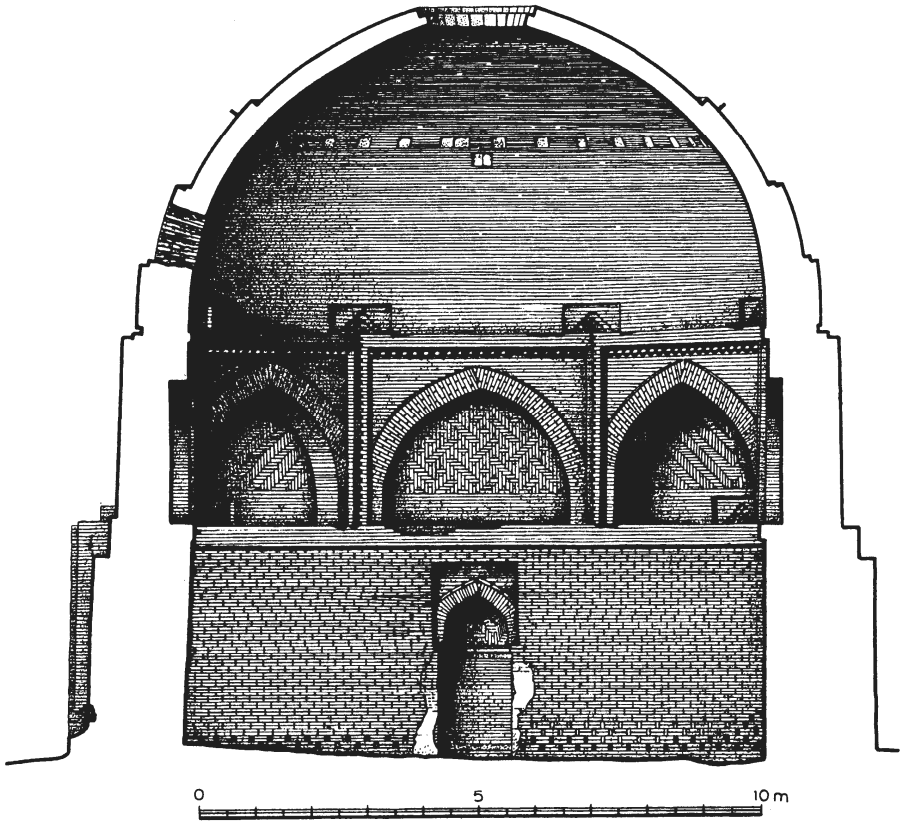
Şekil 2.372 Hoca Meşhed Külliyesi güney bölümünde yer alan cami (solda), türbe (sağda) ve giriş mekanının (ortada) batı-doğu ekseninde kesiti (S. Hmelnitskiy)

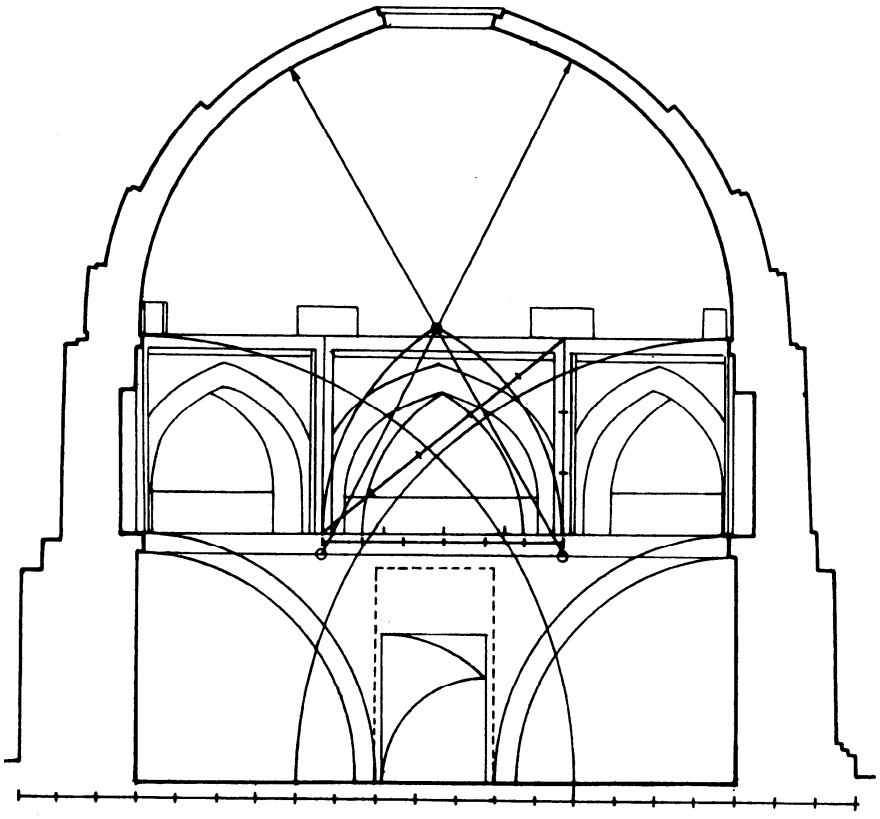
Şekil 2.373 Hoca Meşhed Külliyesi güney bölümünde yer alan cami (sağda), türbe (solda) ve giriş mekanının (ortada) doğu-batı ekseninde kesiti (S. Hmelnitskiy)

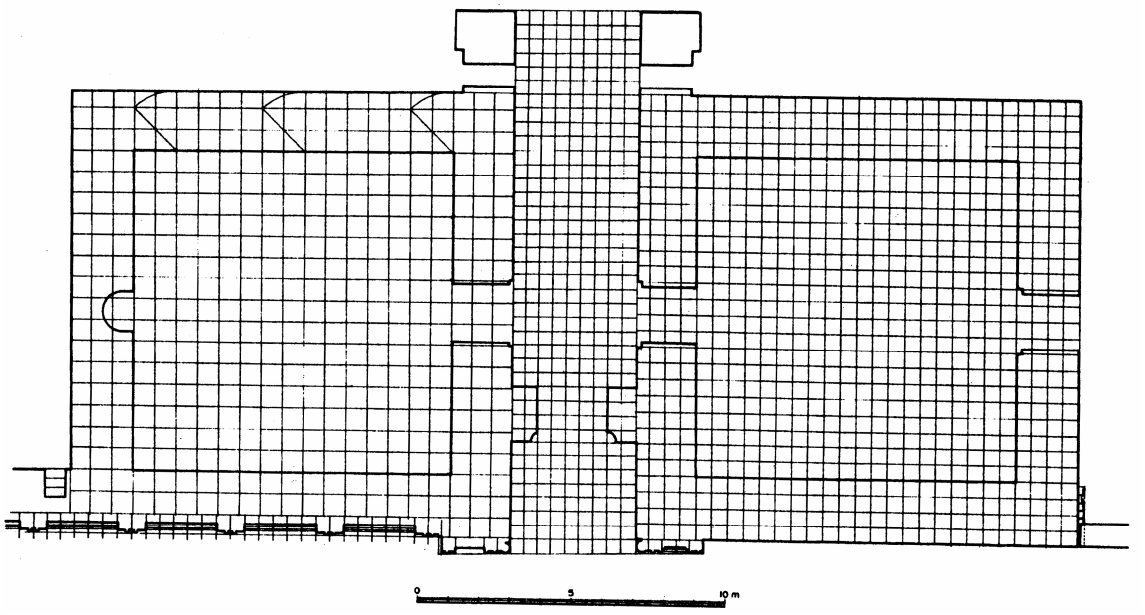
Şekil 2.374 Hoca Meşhed Camisi kuzey-güney ekseninde kesiti (S. Hmelnitskiy)

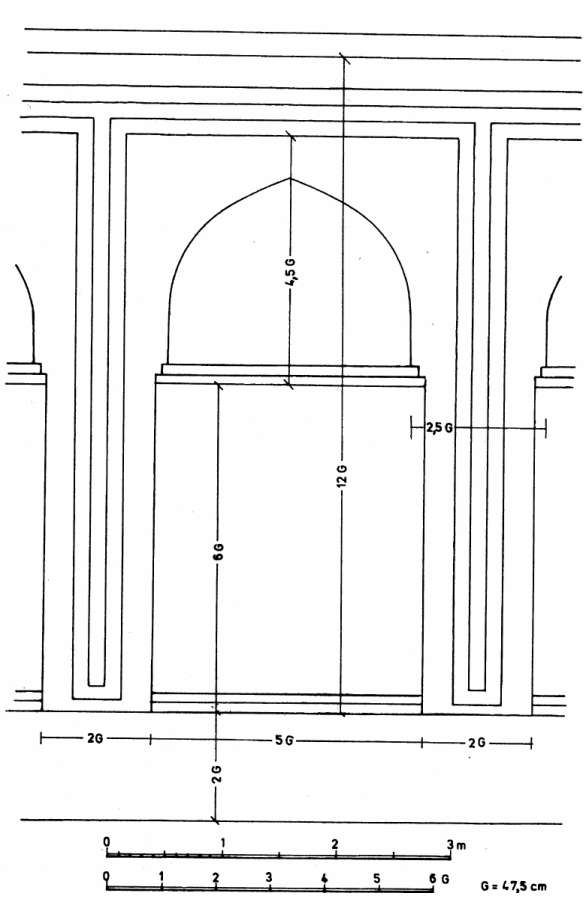
Şekil 2.375 Hoca Meşhed Camisi güney-kuzey ekseninde kesiti (S. Hmelnitskiy)

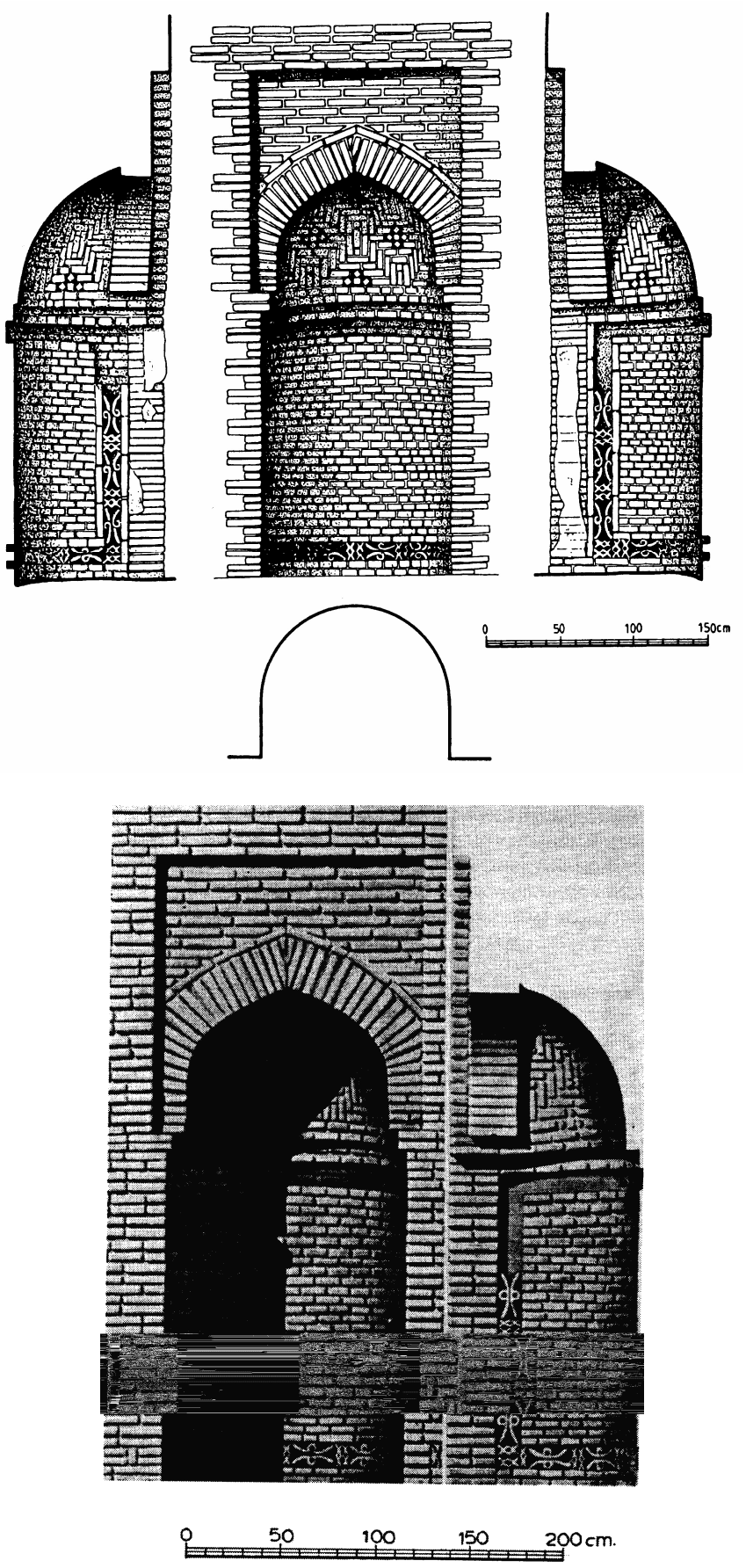
Şekil 2.376 Hoca Meşhed Camisi kuzey-güney ekseninde kesiti ve yapının oranlarının geometrik analizi (S. Hmelnitskiy)

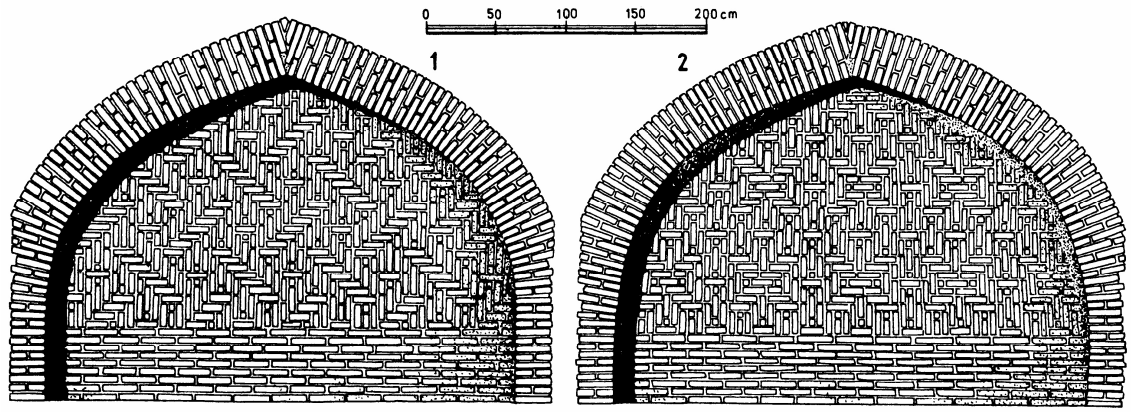
Şekil 2.377 Hoca Meşhed Külliyesi güney bölümünü meydana getiren cami, türbe ve giriş mekanın geometrik analizi (S. Hmelnitskiy)

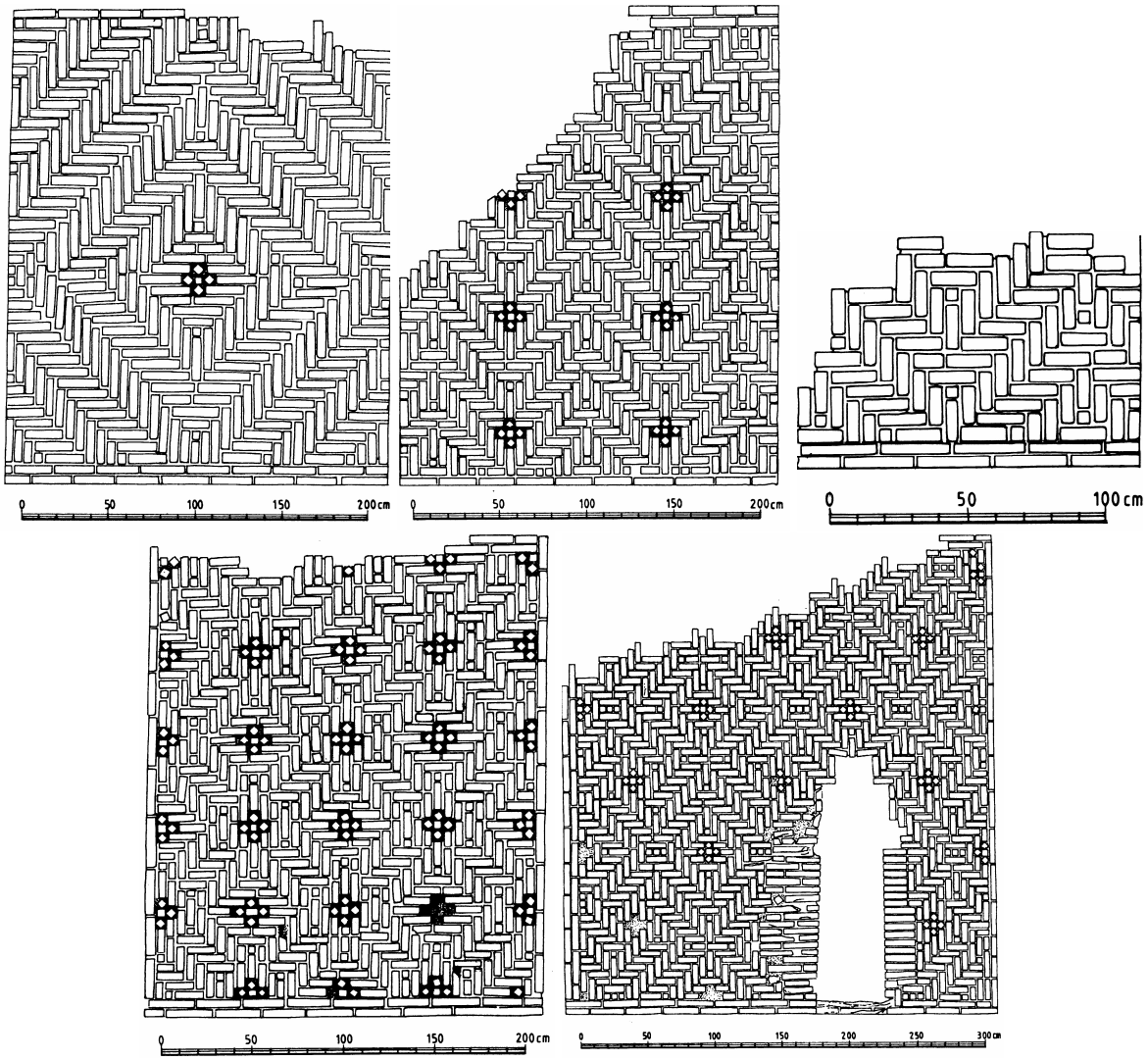
Şekil 2.378 Hoca Meşhed Camisi güney cephesindeki nişin restitüsyonu ve geometrik analizi (S. Hmelnitskiy)

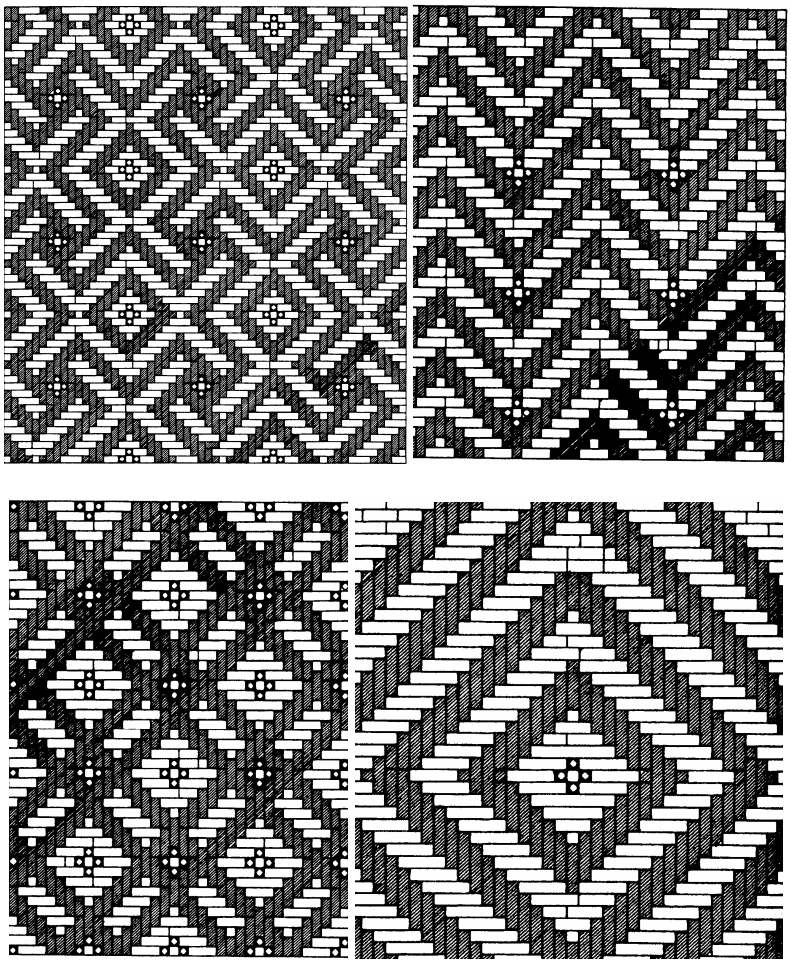
Şekil 2.379 Hoca Meşhed Camisi mihrap nişi cephesi, kesiti ve planı (S. Hmelnitskiy)

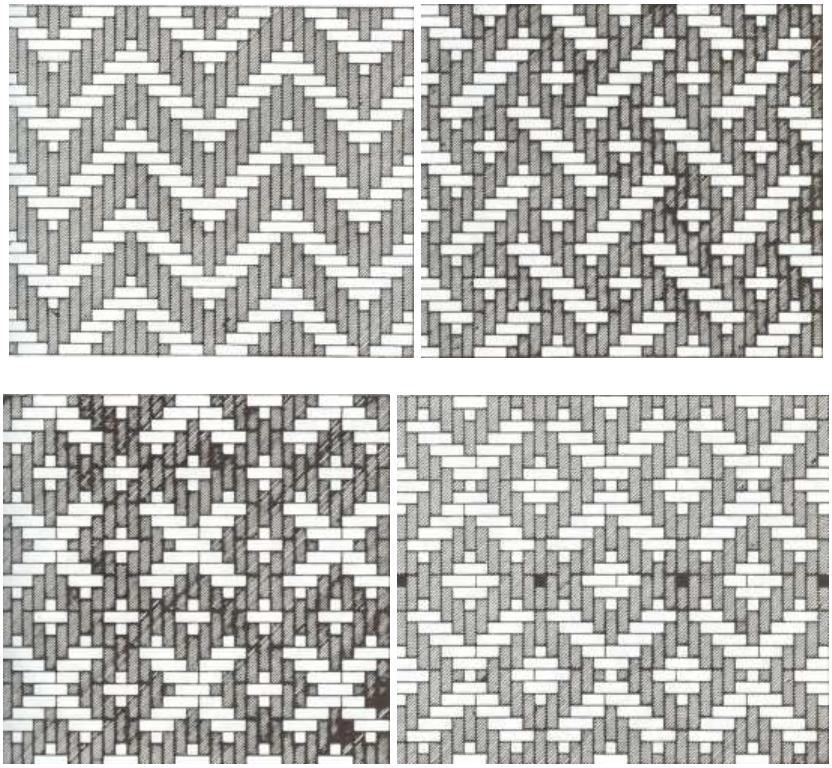
Şekil 2.380 Hoca Meşhed Camisi kasnağında yer alan nişler (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.381 Hoca Meşhed Camisi cephe süslemeleri (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.382 Hoca Meşhed Camisi cephe süslemeleri (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.383 Hoca Meşhed Camisi kasnak nişlerindeki süslemeler (S. Hmelnitskiy)

2.5.9 Zu'l Kifl Camisi

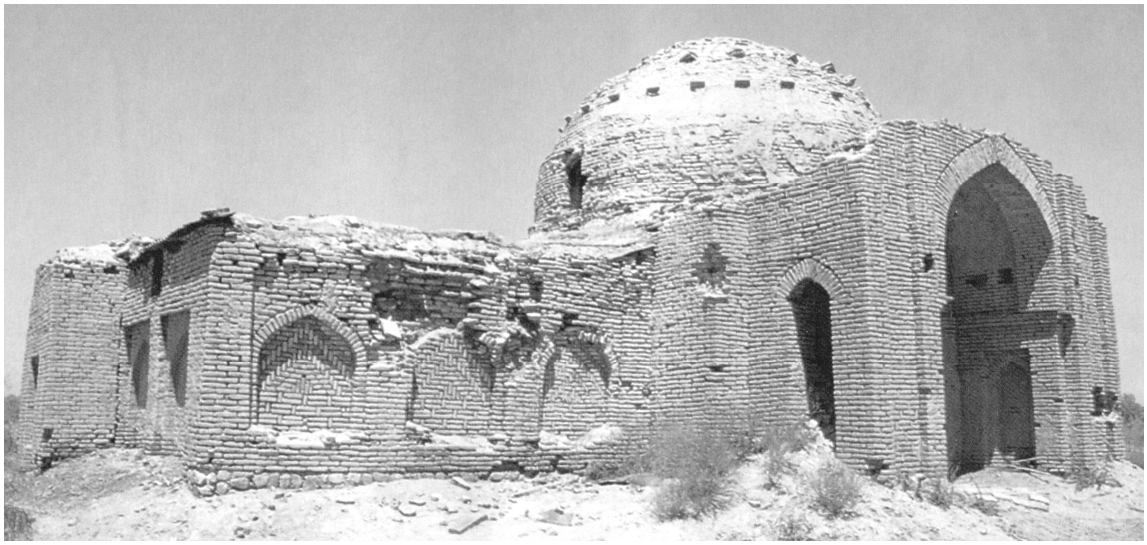
Cami, Özbekistan'ın güneyinde Surhanderya bölgesinde yer alan Tirmiz Şehri yakınlarında Amu-Derya Nehri üzerinde Aral Peygamber isimli bir adacıkta bulunmaktadır.

Camide, 1926 yılında B. P. Denike, 1936 yılında M. E. Masson (1940, 66-68)-G. V. Parfenov-V. A. Şişkin, 1965 yılında Z. A. Hakimov, 1977 yılında E. V. Rtveladze-Z. A. Arşavskaya (1978, 36-39) incelemelerde bulunmuşlardır (Arşavskaya, Rtveladze ve Hakimov, 1982, 78-85).

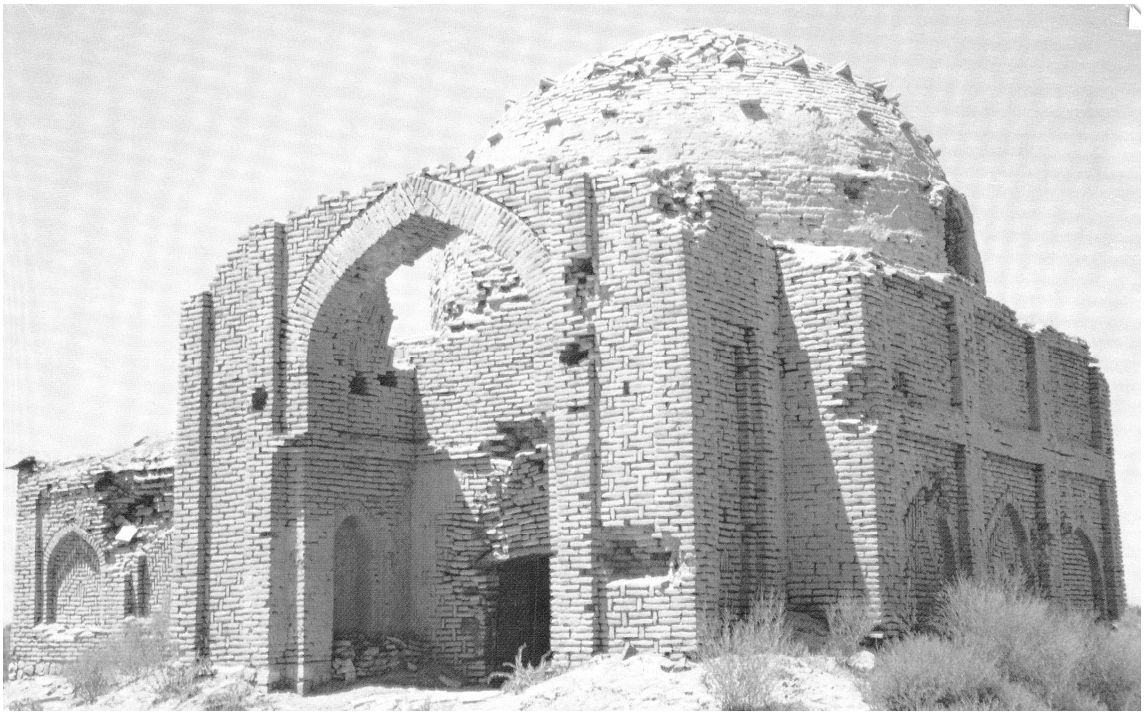
Bugün ayakta olan cami, bir külliye içinde yer almaktadır (Şekil 2.384, 386). Cami, 26-28 x 26-28 x 5.5-5 cm. ve 20 x 20 x 12 cm. ölçüsündeki tuğlalardan inşa edilmiştir. Caminin doğu yönündeki portali öne doğru çıkmıştır (Şekil 2. 385, 388-389). Portal, sivri kemerli ve dikdörtgen planlı bir nişe sahiptir. Portal bölümü çiftli tuğlalarla örülmüş ve aralarına birer dik tuğla yerleştirilmiştir. Ayrıca tuğla araları, oymalı ufak figürlü tuğlacıklarla ve terrakottalarla dekoratif hale getirilmiştir. Caminin kuzey ve güney cepheleri, üçer adet dikdörtgen planlı ve sivri kemerli nişlerle hareketlendirilmiştir. Bu nişler, üçgen şeklindeki motiflerle süslenmiştir. Portal nişinin üzeri tonozla örtülüdür. Cami, kare planlı ve tek kubbeli bir kompozisyona sahiptir (Şekil 2. 387). Cami içten 6.95 x 6.95 m. ölçüsündedir. Kare alandan kubbeye, köşelerinde sivri kemerli trompların olduğu sekizgen kasnakla geçilmektedir. Tromp aralarında sivri kemerli nişler yer almaktadır. Caminin mihrap nişi, batı duvarının ortasında bulunmaktadır. Mihrap nişi dikdörtgen planlı ve sivri kemerli olup duvar kalınlığı içinde yer almaktadır. Caminin içinde alabastr sıva kalıntıları bulunmaktadır. Cami duvarların da sivri kemerli nişler yer almaktadır. Caminin güney duvarındaki nişe açılmış olan kapıyla, 6 x 4 m. ölçüsündeki dikdörtgen planlı ve tonozlu türbe kısmına geçilmektedir. Bu dikdörtgen planlı mekanın batı duvarında yer alan iki açıklıkla kubbeli iki mekana geçilmektedir. Bunlardan ziyarethane (cami ?) olarak kullanılan kuzeybatıdaki kare planlı tek kubbeli olanın da batı duvarının ortasında bir mihrap nişi yer almaktadır. Kubbeye kademeli sivri kemerli tromplarla geçilmektedir. Güneybatıdaki de (türbe ?) kubbesine sivri kemerli tromplarla geçilen kare planlı bir düzene sahiptir (Arşavskaya vd., 1982, 78-85; Hmelnitskiy, 1996a, 111-114). Bazı araştırmacılar camiyi 11-12. yüzyıla yerleştirmektedir (Arşavskaya vd., 1982, 78). S. Hmelnitskiy (1996a, 112) ise camiyi 11-12. yüzyıl başına tarihlemektedir.

Zu'l Kifl kompleksinde gördüğümüz cephe düzenlemeleri, mimari süslemeler ve camideki genel kompozisyon, Talhatan Baba Camisi (Merv/Türkmenistan/11-12. yüzyıl), Ebü'l Fazıl Türbesi (Serahs/Türkmenistan/11. yüzyıl), Ebu Said Türbesi (Meana/Türkmenistan/11. yüzyıl) Yartı Kümbet Türbe-Camisi (Serahs/Türkmenistan/1098), Muhammed İbn Zeyd

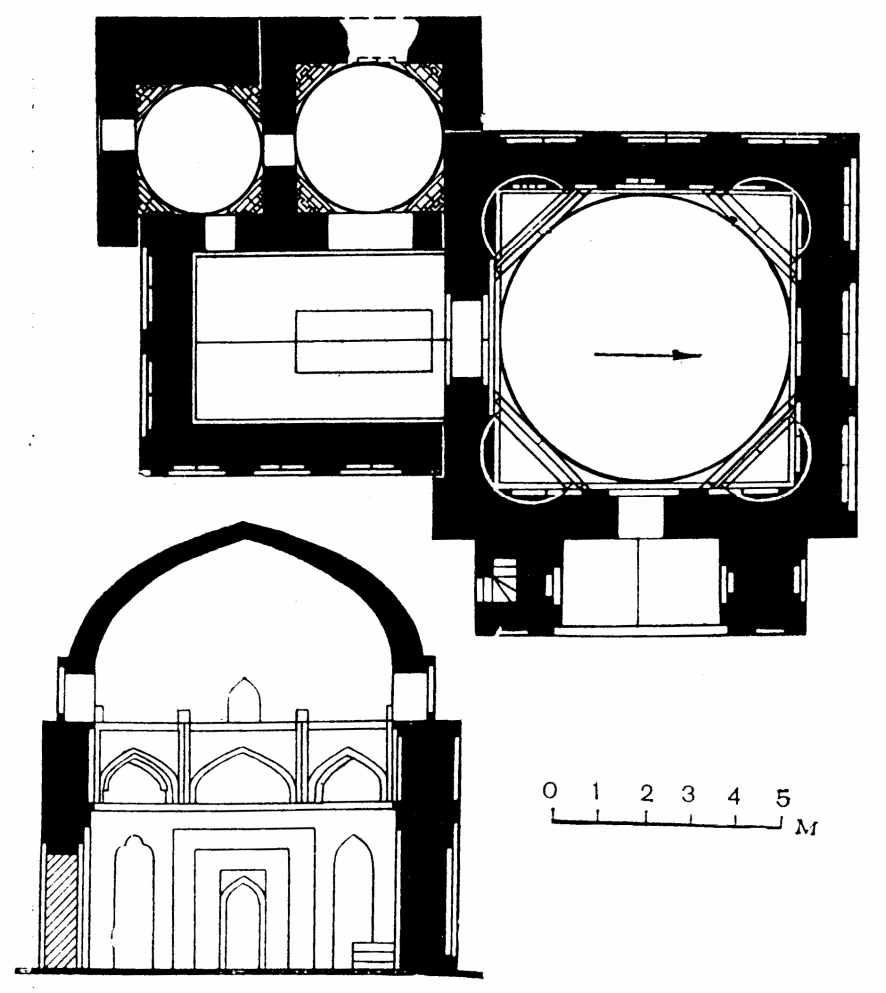
Türbe-Camisi (Merv/Türkmenistan/1112-13), Hüdayı Nazar Evliya Türbesi (Merv/12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958a, 275-315), Alemberdar Türbesi (Kerki/Türkmenistan/11. yüzyıl) (Pribıtkova 1955, 65-76), Sultan Saadet kuzey ve güney türbeleri (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996a, 248-255) gibi 11-12. yüzyıl yapılarında karşımıza çıkmaktadır. Cami, duvar örgüsü, mimari süslemeleri ve tuğla ölçülerinden (26-28 x 26-28 x 5.5-5 cm.) dolayı 11-12. yüzyıl özellikleri göstermektedir. Fakat caminin genel kompozisyonu ve cephelerdeki sade süslemeler caminin ağırlıkta olarak 11. yüzyılda inşa edildiğini işaret etmektedir. Yapı geleneksel İran-Orta Asya kubbeli yapılar anlayışında inşa edilmiştir. Bu caminin bir külliyede değerlendirilmesi açısından Âstâne Baba (Kerki/Türkmenistan/11-12.yüzyıl) (Pugaçenkova, 1956, 70-78) ve Hoca Meşhed (Güney Tacikistan/9-11. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 2001) külliyelerindeki camilere benzemektedir.

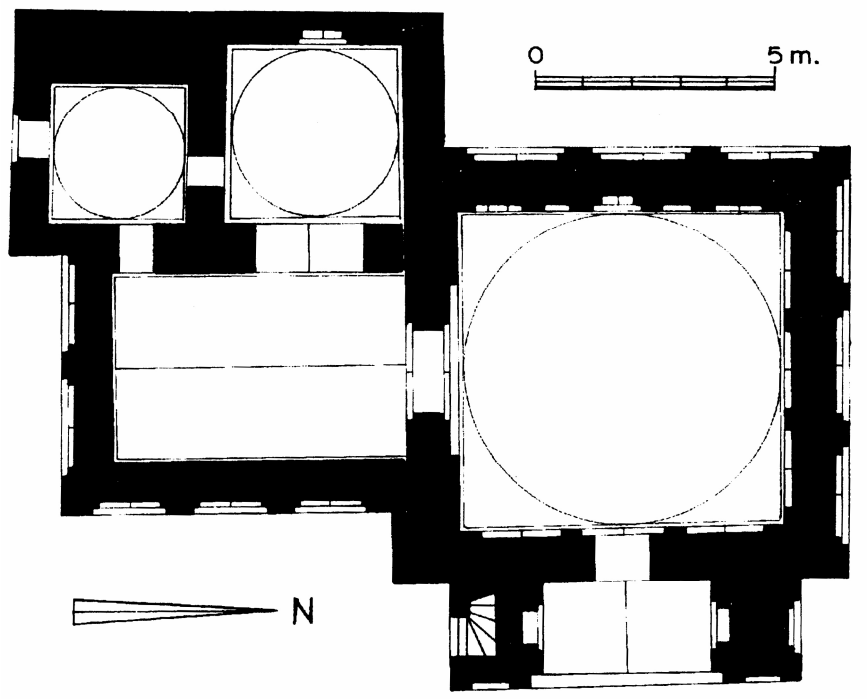
Şekil 2.384 Zu'l Kifl Camisi (portalli ve kubbeli bölüm) ile külliyede yer alan diğer yapıların güneydoğusundan görünüşü (Termiz, Taşkent 2001)

Şekil 2.385 Zu'l Kifl Camisi'nin kuzeydoğusundan görünüşü (Termiz, Taşkent 2001)

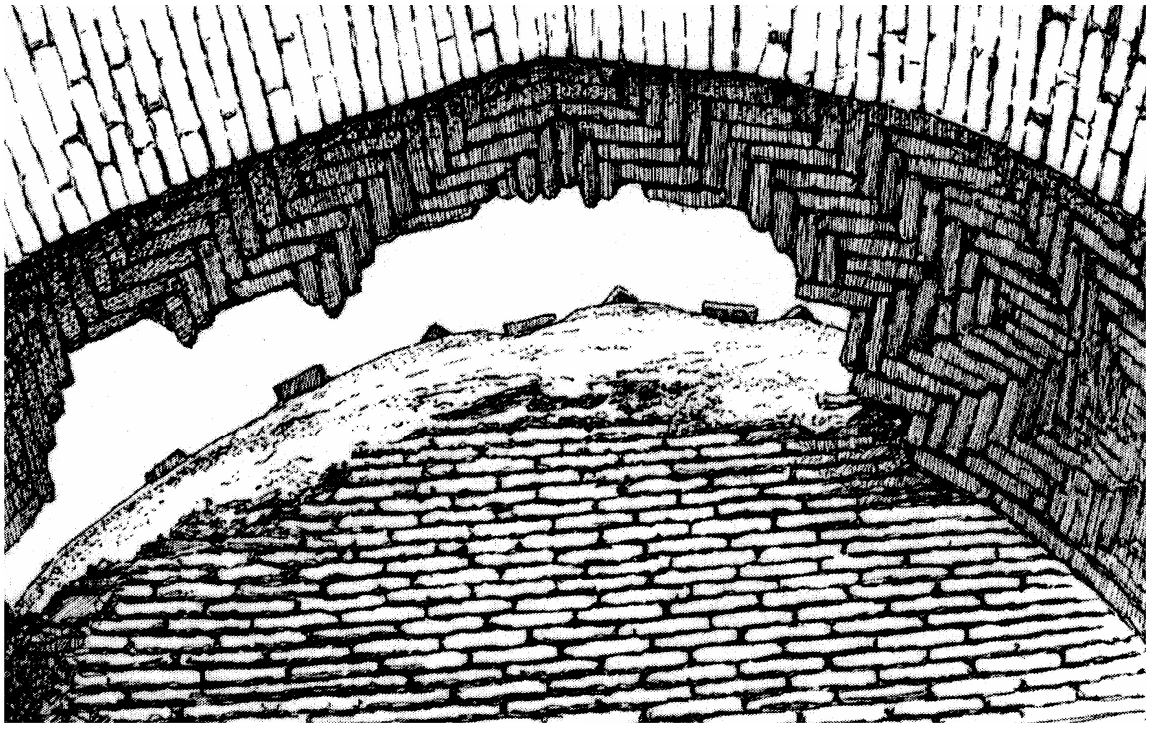
Şekil 2.386 Zu'l Kifl Külliyesi planı (planda büyük kubbeli mekan camidir) ve caminin kuzey-güney ekseninde kesiti (Z.A.Arşavskaya-E.V.Rtveladze-Z.A.Hakimov)

Şekil 2.387 Zu'l Kifl Külliyesi planı (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.388 Zu'l Kifl Camisi portali (Termiz, Taşkent 2001)

Şekil 2.389 Zu'l Kifl Camisi portal tonozu (S. Hmelnitskiy)

2.5.10 İmam Main Camisi

Günümüzde tamamıyla ayakta olan İmam Main Camisi, Özbekistan'ın güneyinde Kaşkaderya bölgesinde Karşi Şehri yakınlarında Beşkent yöresinin Kauçun adlı yerleşiminde bulunmaktadır. İmam Main Camisi (Şekil 2.390) aynı adla anılan türbe ve hankahtan oluşmuş külliye içinde yer almaktadır (Şekil 2.401).

Cami üzerinde R. R. Abdurasulev ve L. İ. Rempel (1962, 14-16) ile L. Yu. Mankovskaya (1971, 45-48, 1979b, 82-84) incelemelerde bulunmuştur.

Cami klasik tipte kare planlı tek kubbeli bir yapıdır (Şekil 2.402-403,404). Yapı içten 6.60 x 6.70 m., dıştan 8.90 x 7.53 m. ölçüsündedir. Cami tamamıyla tuğladan inşa edilmiştir. Caminin duvarları 25-25.5 x 25-25.5 x 5 cm. ölçüsündeki kare tuğlalardan örülmüştür.Cami güneybatı-kuzeydoğu ekseninde kıbleye doğru yönelmiştir (Şekil 2.391-392). Caminin mihrap nişi, güneybatı duvarının ortasında duvar kalınlığı içinde yer almaktadır (Şekil 2.394,397). Dikdörtgen planlı sivri kemerli mihrap nişinin 85 cm. genişliğinde, 45 cm. derinliğinde ve 1.68 m. yüksekliğindedir. Caminin iç mekanında (Şekil 2.395-396) her bir duvarda ikişer, kemerli niş bulunmaktadır. Bu nişler, 54-67 cm. genişliğinde ve 23-28 cm. derinliğinde ve 77-87 cm. yüksekliğindedir. Nişlerin yerden yüksekliği 80 cm. ölçüsündedir. Caminin kuzeydoğu cephesinde iki kapı bulunmaktadır. Bu kapılar, 1 m. genişliğinde 2-2.10 m. yüksekliğinde ve 105-110 cm. kalınlığındadır. Güneydoğu duvarındaki kapı da 105 cm. genişliğinde, 2 m. yüksekliğinde ve 105 cm. kalınlığındadır. Kuzeybatı duvarının ortasında yer alan kapıyla çilehane kısmına geçilmektedir (Şekil 2.400). Bu kapı, 60 cm. genişliğinde 1 m. kalınlığında ve cami bölümünden 104 cm. çilehane bölümünden 138 cm. yüksekliğindedir. Çilehane 2.07 x 1.80 m. ölçüsünde, kareye yakındır ve üzeri de kubbe ile örtülüdür. Bu çilehanenin kuzeybatı duvarının ortasında 70 cm. genişliğinde, 30 cm. derinliğinde ve 48 cm. yüksekliğinde dikdörtgen planlı bir niş yer almaktadır. Bu nişin zeminden yüksekliği 55 cm. ölçüsündedir. Caminin kare planlı alt yapısından kubbesine sivri kemerli tromplarla geçilmektedir (Şekil 2.398). Sivri kemerli trompların içlerinde, birer basamaklı mukarnaslardan üçgen niş yer almaktadır. Kubbe eteklerinde de basamaklı mukarnaslar bulunmaktadır (Şekil 2.399). Yapının içinde batı köşesinde, üç basamaklı bir minber bulunur. İç zeminden kubbeye kadar olan yükseklik ortalama 8 m.'dir. Güneydoğu ve kuzeydoğu duvarlarının üzerinde birer pencere yer almaktadır. Pencerelerin yüksekliği 1 m. ve genişliği 70 cm. ölçüsündedir. Pencereler sivri kemerlidir. Caminin kuzeybatı duvarının arkasında, 11-12. yüzyıldan kalma kubbeli türbe yer almaktadır. Cami kuzeydoğu ve güneydoğu yönlerinden ahşap direklerle desteklenen ahşap örtülü sundurmayla çevrilidir.

Güneybatı duvarı 12 m. uzunluğa sahiptir. Güneydoğu sundurması güneybatı yönünden bir duvarla sonlanmaktadır. Bu duvarın ortasında beşgen planlı sivri kemerli bir mihrap nişi yer almaktadır. Bu mihrap nişi 82 cm. genişliğinde, 50 cm. derinliğinde ve 1.60 m. yüksekliğindedir. Beşgen nişin her bir kenarının uzunluğu 25-35 cm. arasında değişmektedir. Caminin kuzeydoğu cephesinin ortasında, iki kapı arasında bir niş bulunmaktadır. Bu niş 80 cm. genişliğinde, 29 cm. derinliğinde ve 1.57 m. yüksekliğinde olup dikdörtgen planlıdır. Bu sivri kemerli niş mihrap olarak kullanılması amacıyla yapılmıştır. Caminin kuzeydoğu ve güneydoğu yönlerindeki sundurmalar toplam 6 ahşap direkle taşınmaktadır. Bu ahşap direklerin arası 2.50-3.36 m. arasında değişmektedir. Ahşap direklerin cami duvarları arasındaki mesafe ise güneydoğu yönünde 252-255 cm., kuzeydoğu yönünde ise 310-315 cm. arasında değişmektedir. Ahşap direkler taştan kaideler üzerinde yükselmektedir. Bu ahşap sundurmalar muhtemelen camiye sonradan eklenmiştir (19-20. yüzyıl).

Araştırmacılar genelde yapıyı 14. yüzyıla tarihlenmektedirler (Abdurasulev ve Rempel, 1962, 15; L. Yu. Mankovskaya, 1971, 47). Fakat güneydoğu sundurmasında yer alan mihrap duvarı ise 11-12. yüzyıla tarihlenmektedir (Mankovskaya, 1979) .

İmam Main Camisi'nde gördüğümüz basamaklı mukarnaslı nişlerin ve basamaklı mukarnasların benzerlerini Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi (Merv/Türkmenistan/1112-13) (Pugaçenkova, 1958a, 303-310), Abdullah İbn Büreyda Türbesi (Merv/Türkmenistan/11. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1963c, 240-246), Talhatan Baba Camisi (Merv/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958a, 248-246), Hoca Meşhed Camisi ve Türbesi (Güney Tacikistan/9-11. yüzyıl) (Hmelnitskiy 2001), Sultan Saadet Kuzey ve Güney Türbeleri (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996, 248-255), Âstâne Baba Camisi (Kerki/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1956, 70-78), Hoca İsa Cami-Türbesi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Arşavskaya vd., 1982, 112-115), İshak Ata Türbesi (Karşi/Özbekistan/10-11. yüzyıl) (Abdurasylev ve Rempel, 1962, 24-30), Alemberdar Türbesi (Kerki/Türkmenistan/11.yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 65-76), Hakîm el-Tirmizi Camisi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Arşavskaya vd., 1982, 102-108), Amul-Harzem yolu üzerinde Day Hatun Kervansarayı (Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 39-64) gibi yapılarda görmekteyiz

Caminin mimari düzeni, konstrüksiyonu, mimari elemanları ve süslemeleri ile tuğla ölçüsü yapının 11-12. yüzyılda inşa edilmiş olduğunu göstermektedir.

Şekil 2.390 İmam Main Camisi'nin doğusundan görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.391 İmam Main Camisi güneybatı cephesi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.392 İmam Main Camisi kuzeydoğu cephesi (İ. Çeşmeli)

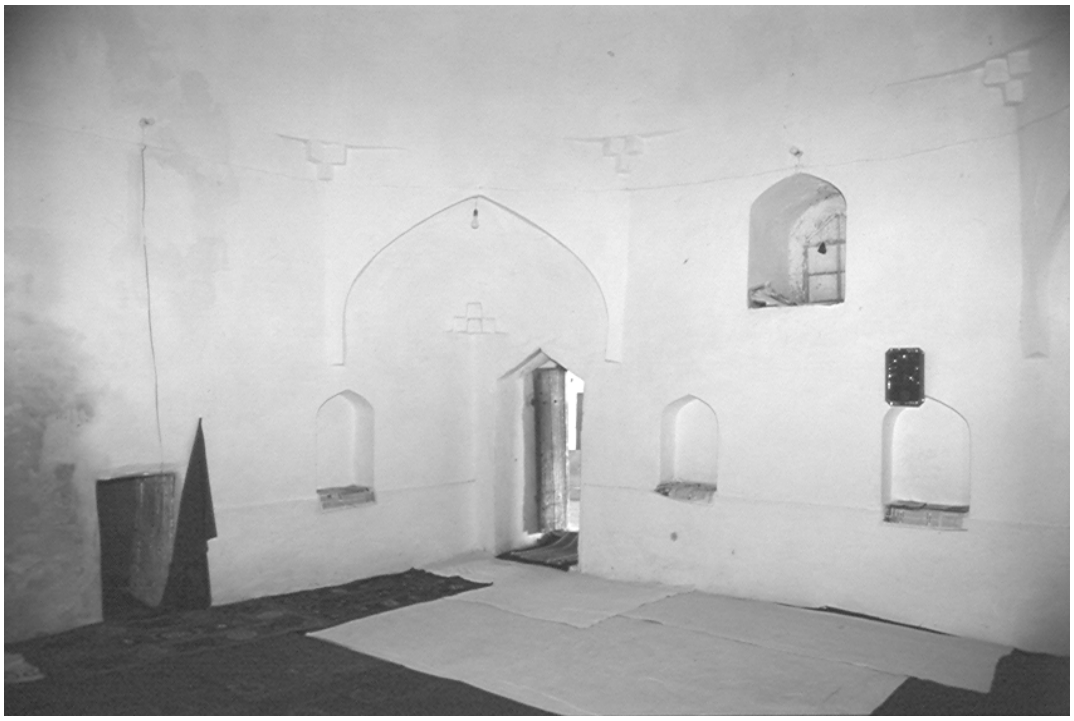
Şekil 2.393 İmam Main Camisi sundurmasının güneybatı duvarında yer alan mihrap nişi (İ. Çeşmeli)

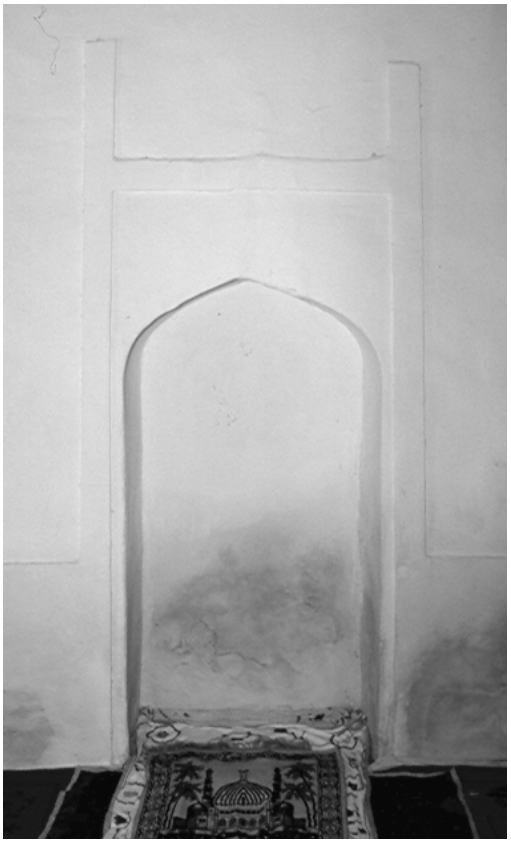
Şekil 2.394 İmam Main Camisi'nin güneybatı yönündeki mihrap duvarının içten görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.395 İmam Main Camisi'nin güneyden içten görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.396 İmam Main Camisi'nin kuzeyden içten görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.397 İmam Main Camisi mihrabı (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.398 İmam Main Camisi trompu (İ. Çeşmeli)

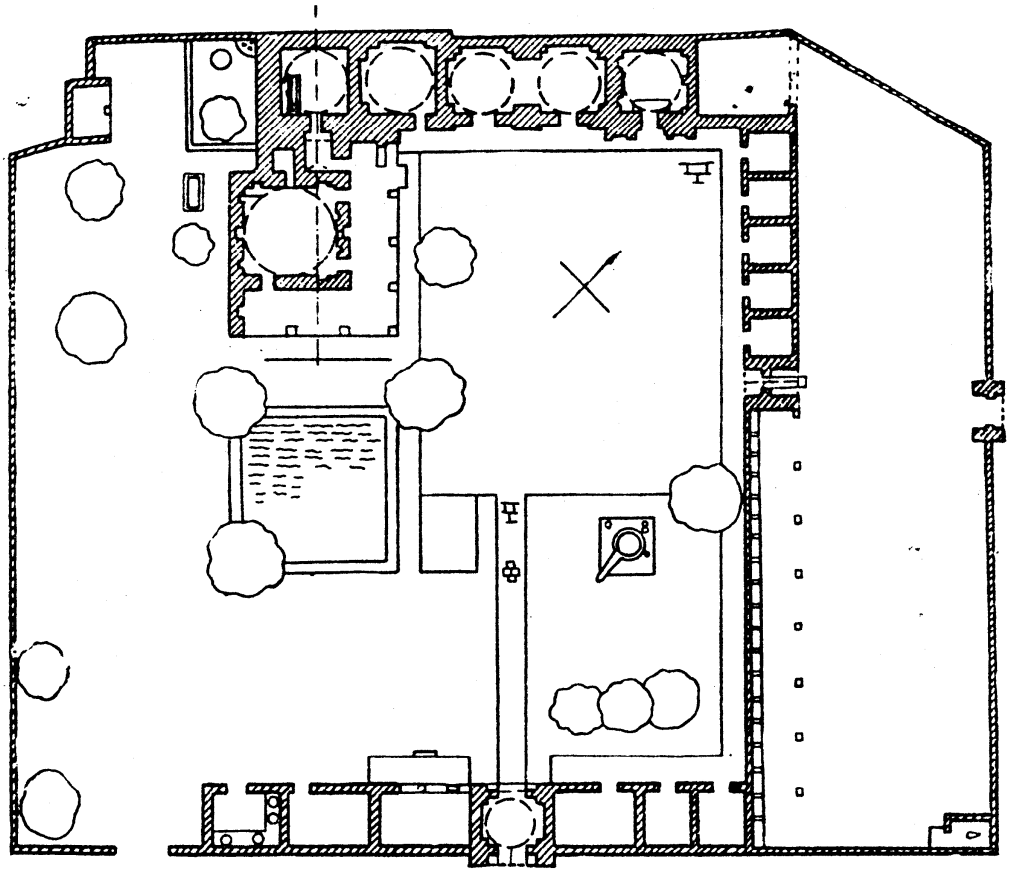

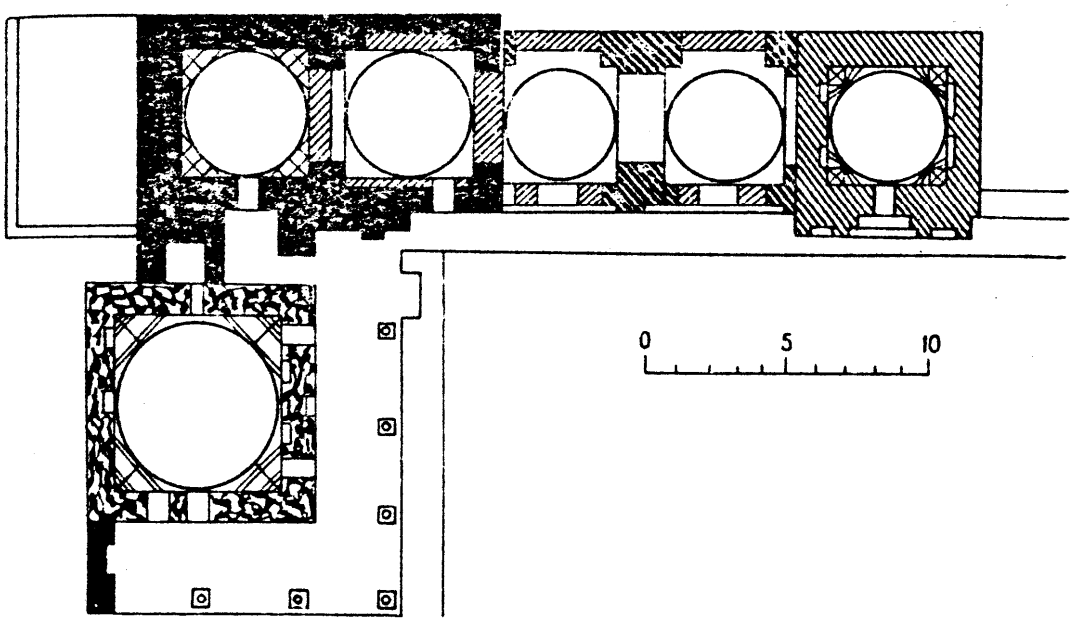
Şekil 2.399 İmam Main Camisi kubbe eteğinde ve tromp bölümünde yer alan basamaklı mukarnas süslemeler (İ. Çeşmeli)

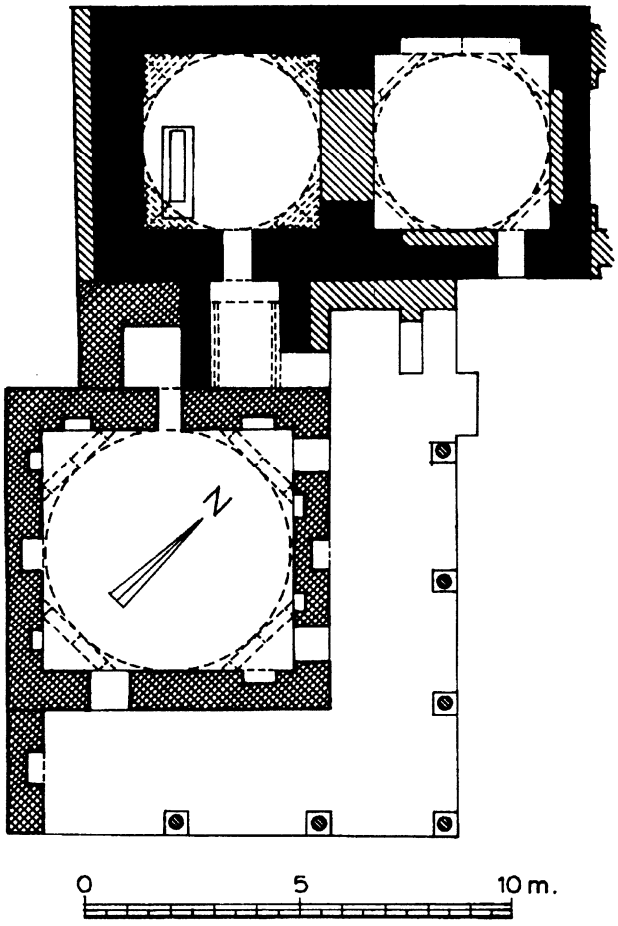
Şekil 2.400 İmam Main Camisi çilehanesi iç mekanı (İ. Çeşmeli)

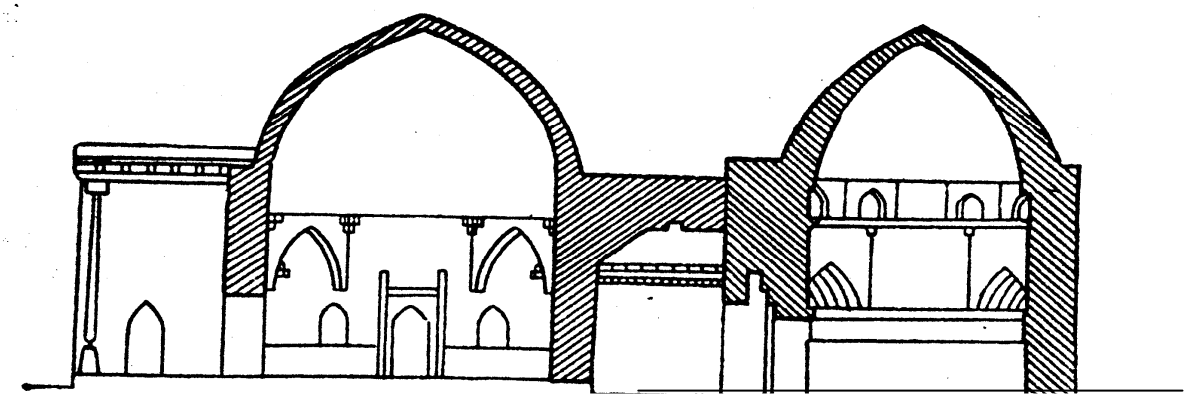
Şekil 2.401 İmam Main Külliyesi'nin vaziyet planı (R.R.Abdurasulev-L.İ.Rempel)

Şekil 2.402 İmam Main Camisi (sundurmalı büyük kubbeli mekan) ve külliyedeki diğer yapıların planı (L. Yu. Mankovskaya)

Şekil 2.403 İmam Main Camisi (sundurmalı büyük kubbeli mekan) ve külliyedeki diğer yapıların planı (R.R.Abdurasulev-L.İ.Rempel / S.Hmelnitskiy)

Şekil 2.404 İmam Main Camisi (solda) ve türbenin (sağda) kesiti
(R.R.Abdurasulev-L.İ.Rempel)

2.5.11 Âstâne Baba Camisi

Âstâne Baba Camisi aynı adla anılan külliye içinde yer almaktadır. Bu külliye bugün Türkmenistan'ın güneydoğusunda yer alan Kerki Şehri'nin 12 km. kuzeybatısında bulunmaktadır. Külliye, bu bölgede 17. yüzyılda yaşayan ve ölen Âstâne Baba olarak tanınan bir kişinin adıyla anılmaktadır. Bu şahıs öldükten sonra kendi yaptırdığı medreseye gömülmüştür.

Külliye 1948 yılında ilk defa G. A. Pugaçenkova (1956, 70-78, 1958a, 286-292) tarafından incelenmiştir.

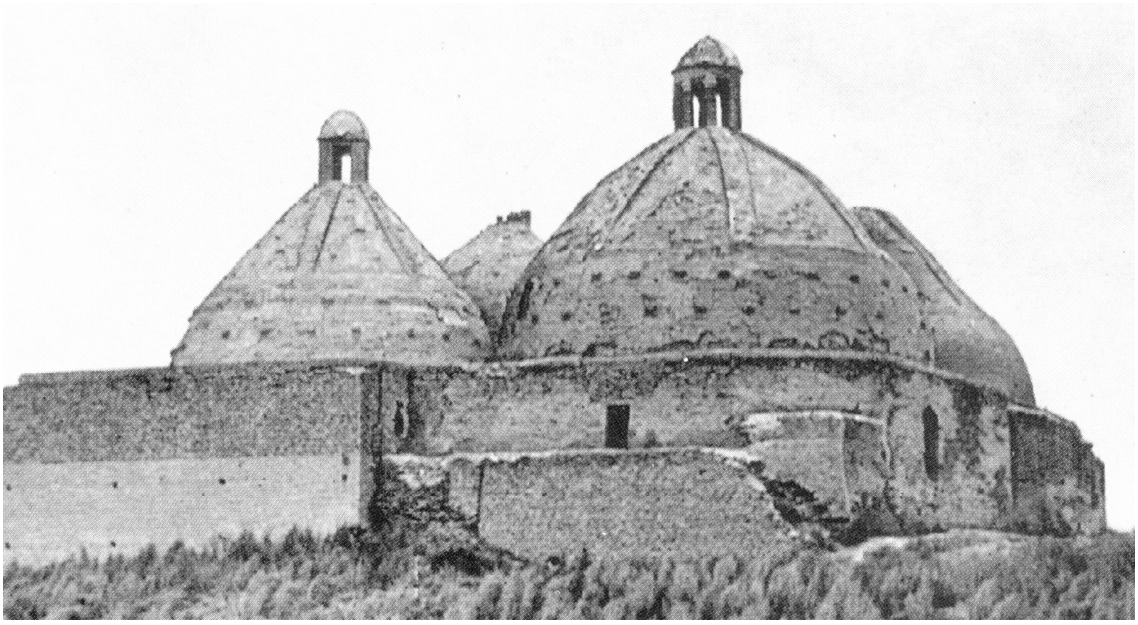
Cami, divanhane ve türbelerden oluşmuş ve tamamıyla tuğladan yapılmış olan külliyeye bugün üzeri açık dar bir geçit ve önünde dörtgen planlı avludan ulaşılır (Şekil 2.405,407). Bu külliyeye 19. yüzyılda yapılmış olan sivri kemerli portal nişinden girilmektedir. Bu portalden sonra üzeri tonozlu dar bir koridor gelmektedir. Bu koridorun duvarları dörtgen planlı nişlerle hareketlendirilmiştir. Bu koridordan, dört kare ayağın ve sivri kemerlerin taşıdığı dokuz kubbeli, kare planlı bir salona geçilmektedir. Bu salon da dört yönden, dörtgen planlı nişlerle hareketlendirilmiştir. Bu salondan bir kapıyla kare planlı tek kubbeli cami mekanına geçilmektedir.

Bu caminin iç mekanı yaklaşık 8 x 8 m. ölçüsündedir (Şekil 2.408). Caminin sivri kemerli dörtgen planlı mihrap nişi, batı duvarında yer almakta ve güneybatıya doğru kıbleye yönelmiştir. Kuzeybatı köşede, tuğladan yapılmış bir minber bulunmaktadır. Fakat muhtemelen mihrap nişi ve minber sonradan değiştirilmiştir. Mihrabın Karşisında doğu duvarının ortasında, sivri kemerli bir giriş yer almaktadır. Bu duvarda daha önce başka bir tane sivri kemerli açıklık bulunmaktaydı. Fakat bu açıklık sonradan kapatılmıştır. Caminin güney duvarında sivri kemerli, dikdörtgen planlı iki niş bulunmaktadır. Güneydeki nişlerin köşelerinde, yuvarlak sütunçeler bulunmaktadır. Bu sütunçeler, yatay ve dikey tuğlalarla örülmüştür. Sütunçeler 48 cm. çapındadır. Kalıntılardan anlaşıldığına göre kısmen yenilenmiş olan doğu ve güney duvarları, daha önce alabastr harcıyla birlikte çiftli tuğla guruplarıyla örülmüştür. Bu duvarlardaki tuğla ölçüleri 24 x 24 x 4.5 ve 23 x 23 x 5 cm.'dir. Batıdaki duvar büyük ölçüde değişikliğe uğramıştır. Fakat batı duvarında eskiden yapılmış olan çiftli tuğla guruplarıyla örgülü duvar kalıntısı günümüze ulaşmıştır. Kuzey duvarı sonradan yapılmıştır. Kuzey duvarındaki tuğla ölçüleri 25-26 x 25-26 x 5 cm.'dir. Bu duvarın üst kısımlarında altı adet niş bulunmaktadır Caminin kare planlı alt yapısından kubbeye, köşelerinde sivri kemerli trompların olduğu sekizgen kasnakla geçilmektedir. Sivri kemerli trompların üst köşelerinde bindirme tekniği ile yapılmış küp şeklinde konsollardan oluşan

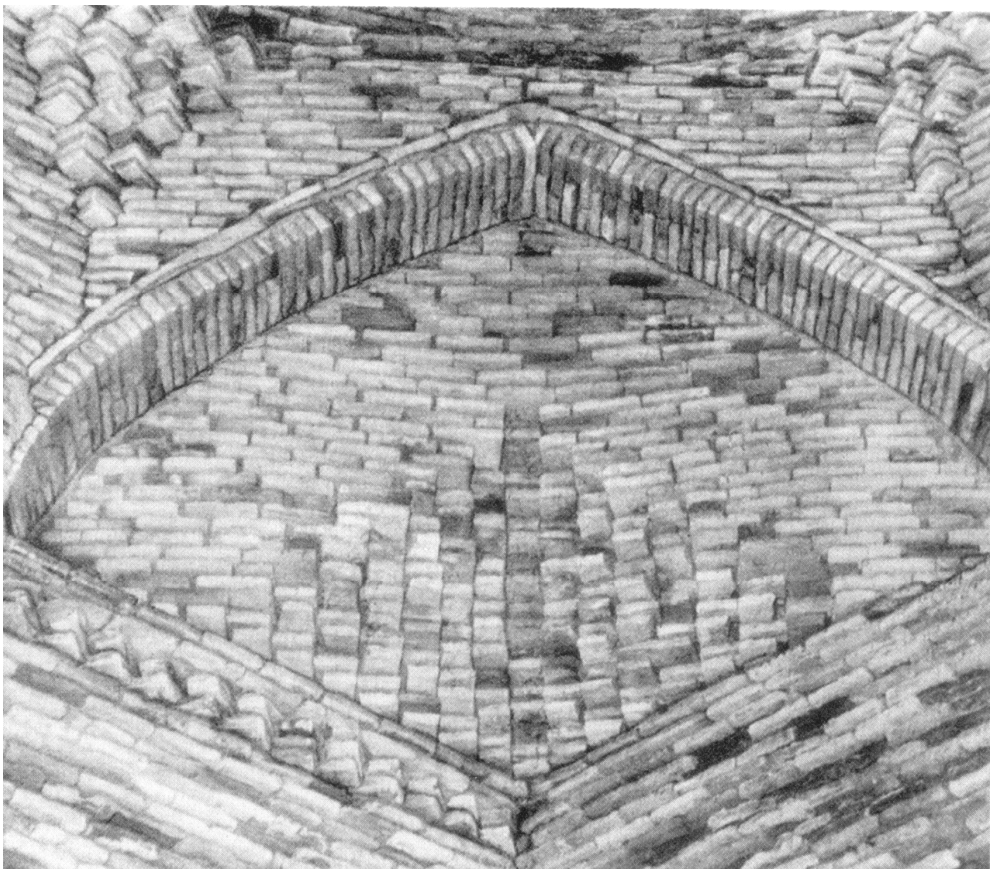
basamaklı mukarnaslar yer almaktadır (Şekil 2.406). Bu tipte basamaklı mukarnaslar özellikle 11-12. yüzyıl Orta Asya mimarisinde yaygın olarak kullanılmıştır. İshak Ata Türbesi (Karşi/Özbekistan/10-11. yüzyıl) (Abdurasylev ve Rempel, 1962, 24-30), Alemberdar Türbesi (Kerki/Türkmenistan/11.yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 65-74), Hakîm el-Tirmizi Camisi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1976, 30-41), Amul-Harzem yolu üzerinde Day Hatun Kervansarayı (Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 39-63), Mir Haydar Türbeleri (Karşi/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Abdurasylev ve Rempel, 1962, 19-24), Taş Rabat (Kırgızistan /10-11. yüzyıl) (Peregudova, 1989), Hoca Ruşan Türbesi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Arşavskaya vd., 1982, 108-109) gibi yapılarda basamaklı mukarnaslar kullanılmıştır. Trompların içlerinde tuğladan petek şeklinde mukarnaslardan mimari süslemeler yapılmıştır. Hoca Meşhed Türbesi ve Camisi (Sayad/Güney Tacikistan/9-11. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 2001), Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi (Merv/Türkmenistan/1112-13) (Pugaçenkova, 1958a, 303-310), Abdullah İbn Büreyda Türbesi (Merv/Türkmenistan/11. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1963c, 240-246), Hoca İsa Cami-Türbesi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl), Sultan Saadet Kuzey ve Güney Türbeleri (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Arşavskaya vd., 1982, 91-100,112-115) gibi yapıların kasnak ve tromp bölümlerinde benzer tuğladan süslemeler kullanılmıştır. Duvarların bitim yerinde testere dişi motiflerinden oluşan bir friz kuşağı yer almaktadır. Kasnak kısmının güneydoğu ve güneybatı köşeleri fazla değişikliğe uğramamıştır. Diğer iki tromp orijinaline yakın yeniden yapılmıştır. Kubbe sonradan yapılmıştır. Kubbede sekiz kaburga bulunmakta ve bu kaburgaların araları örülmüştür. Kubbenin tepesinde bir aydınlık feneri bulunuyordu. Caminin zemini bugün kille sıvanmıştır. Caminin güneybatı köşesinde sondaj yapılmıştır. Muhtemelen daha önceki zemin yaklaşık 15 cm. daha aşağıda idi ve tuğla ile döşenmişti. Bu sondajlarda sekizgen ve örgü motifleri içeren 28 x 28 x 7 cm. ölçüsünde oymalı terrakotta levhalar, 27 x 27 cm. ölçülerinde tuğlalar, 16-17. yüzyıllara ait keramik parçaları tespit edilmiştir. Aynı zamanda bu seviyede sütunçelerin alabastr kaplamalarının korunmuş olduğu görülmektedir. Bu sondajlarda caminin temelinin olmadığı anlaşılmıştır (Pugaçenkova 1956, 70-78; Pugaçenkova, 1958a, 286-292).

Caminin güneybatı köşesindeki bir sivri kemerli kapıyla mihrap duvarının arkasında yer alan içten sekizgen planlı tek kubbeli bir türbeye geçilmektedir. Bu türbe (12. yüzyıl), Zeyd Ali ve Züveyd Ali'ye aittir. Caminin kuzeydoğusundan sivri kemerli bir kapıyla kuzey duvarının arkasındaki kare planlı ve tek kubbeli divanhane mekanına (12. yüzyıl) geçilmektedir. Bu divanhane mekanından bir dehlizle batısındaki Kızlar Bibi olarak bilinen kare planlı, tek kubbeli türbeye (19. yüzyıl) geçilmektedir. Cami, divanhane ve iki türbe dıştan dörtgen planlı bir duvar içinde yer almaktadır (Pugaçenkova 1956, 70-78).

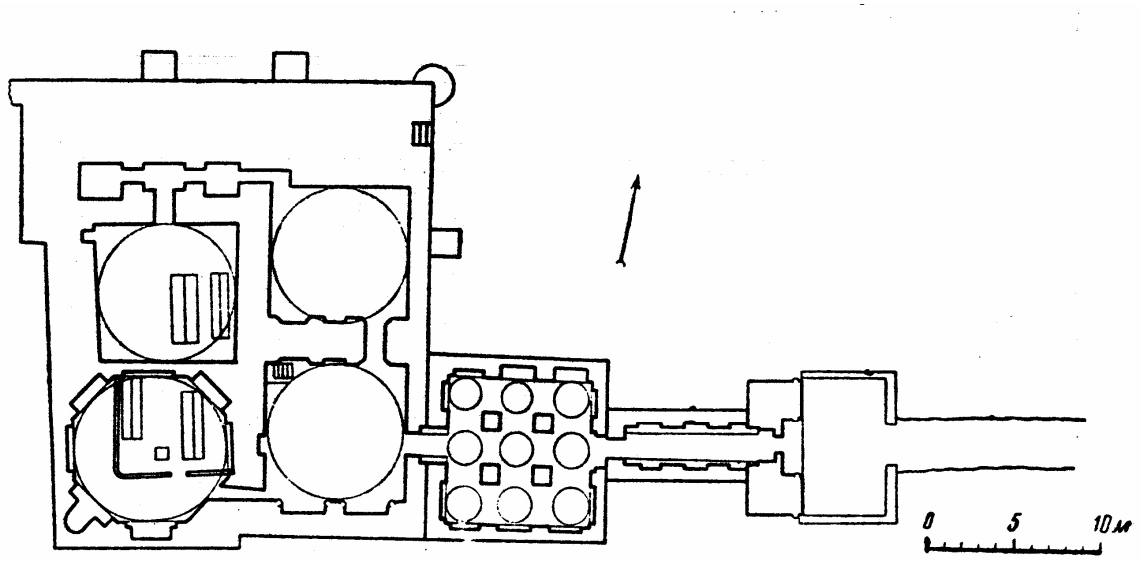
G.A.Pugaçenkova'ya göre (1956, 77-78) camideki çiftli tuğla örgüsü, sütunçelerdeki tuğladan yatay ve dikey örgü, nişlerde kullanılan 4/3 sütunçeler 11-12. yüzyıl özellikleri taşımaktadır. Yine aynı araştırmacıya göre bu camide kullanılan oymalı terrakotta parçaları 12. yüzyıl özelliği göstermektedir. G. A. Pugaçenkova (1956, 77-78), terrakotta levhalardan dolayı camiyi 12. yüzyılın ilk yarısına tarihlemektedir. Fakat camideki tuğla ölçüleri, duvar örgüsü, oymalı terrakotta süslemeler, mukarnaslar, yapınınn 11-12. yüzyılda yapılmış olduğunu göstermektedir. Cami ve külliye izlerden anlaşıldığına göre 13-19. yüzyıllar arasında onarım görmüştür.

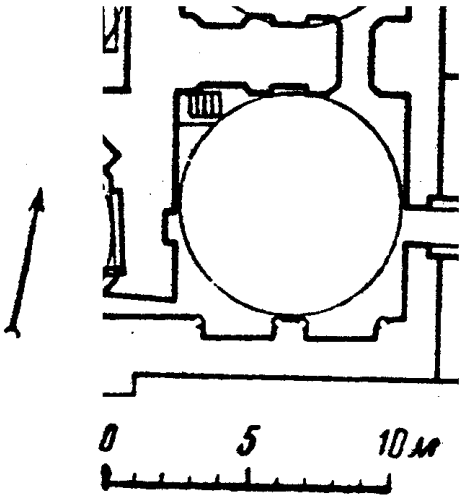
Şekil 2.405 Âstâne Baba Külliyesi genel görünüşü (E. Atagarrıev vd.)

Şekil 2.406 Âstâne Baba Camisi trompu (E. Atagarrıev vd.)

Şekil 2.407 Âstâne Baba Külliyesi planı (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.408 Âstâne Baba Camisi planı (G. A. Pugaçenkova)

2.5.12 Yartı Kümbet Türbe-Camisi

Yapı kalıntıları, Türkmenistan'nın güneyinde bulunan eski Serahs Şehri'nin 7-8 km. güneydoğusunda bulunmaktadır.

Bu yapı üzerinde ilk incelemeyi 1931 yılında S. A. Erşov (1944, 30) yapmıştır. Daha sonra 1947 yılında G. A. Pugaçenkova (1951, 237-238, 1958a, 284-286) tarafından incelenmiştir. Yapının inşa kitabesini M. E. Masson, incelemiş ve okunmuştur (Pugaçenkova, 1951, 238, 1958a, 285, 1983, 16-17). Sonradan İ. F. Borodina (1973, 141-144) ve O. Orazov (1973, 73-76) gibi araştırmacılar yapı üzerinde incelemelerde bulunmuşlardır. S. Hmelnitskiy (1996a, 107-109) eski incelemeleri değerlendirerek yapının restitüsyon planını yapmıştır.

Bu yapı kalıntısı önceleri bu civarda bulunan ve Arap yazarlarından Sem'ani'nin (12. yüzyıl) kaydettiği Andûkan isimli bir köyde yaşayan, Şeyh Ahmed el Hâdi için yapılan bir türbe olduğu düşünülmekteydi (Pugaçenkova, 1951, 238, 1958a, 286). Fakat son yapılan incelemelerde, bu yapının cami olarak yapılmış olabileceği de düşünülmektedir (Hmelnitskiy 1996a, 108).

Yapının güneydeki giriş cephesi günümüze ulaşmış olup diğer kısımlarından bazı duvar ve temel kalıntıları kalmıştır (Şekil 409-410). Ayrıca caminin güneydoğu ve güneybatı köşelerindeki üç dilimli tromplar da halen varlıklarını sürdürür (Şekil 2.411).

Yapının duvarları 30 x 30 x 5 cm. ölçüsündeki kerpiçlerden yapılmış ve dıştan 23 x 23 x 5-5.5 cm. ile 23-24 x 23-24 x 4.5 cm. ölçüsündeki tuğlalarla kaplanmıştır. Üst örtüsü yıkılmış olan yapı, kalıntılardan anlaşıldığına göre dıştan 12 x 12 m.(11.50), içten 8.50 x 8.50 m. ölçüsünde kare planlı tek kubbeli bir yapıydı (Şekil 2.416-417) (Pugaçenkova, 1958a, 284-285; Pugaçenkova, 1983, 16; Hmelnitskiy, 1996a, 107; Atagarrıev vd., 1974, 84-89). Yapının kare planlı alt yapısından kubbeye muhtemelen tromplu sekizgen kasnakla geçilmekteydi. Yapının duvarları ikili tuğla gruplarıyla örülmüştür. Bu yatay ikili tuğla gruplarının arasında, dik şekilde yerleştirilmiş tuğlalar bulunmaktadır. İzlerden, caminin cephelerinin her birinin muhtemelen üç büyük sivri kemerli nişle hareketlendirildiği anlaşılmaktadır. Güney cephesinin köşelerinde 4/3 oranında silindirik kolonlar yer almaktadır. Muhtemelen günümüze ulaşmamış diğer köşelerde aynı şekildeydi. Güney cephesindeki ortadaki sivri kemerli nişin ortasına, sivri kemerli bir kapı açılmıştır. Bu ana kapının iki yanında da muhtemelen birer kemerli kapı daha yer almaktaydı. Bu iki yan kapı günümüzde pencere görünümündedir. Bazı eski planlarda bu pencereler niş olarak gösterilmiştir. Günümüzde güney ana kapının üzerinde bir pencere kalıntısı bulunmaktadır. Kalıntılardan anlaşıldığı üzere mekanın içinde batı duvarında muhtemelen bir mihrap nişi yer almaktaydı. Günümüze

ulaşan güneybatı ve güneydoğu köşelerindeki üç dilimli trompların üzeri alabastr sıvayla kaplanmıştır (Şekil 2.412-413, 418-419). Bunların üzerinde geometrik ve bitkisel motifler yer almaktadır. Tromp bölgesindeki tuğla aralarında ufak tuğlalardan yapılmış süslemeler yer almaktadır. Doğu cephesinde yer alan ve M. E. Masson (1969, 198-199) tarafından okunan kufi Arapça kitabe parçasından anlaşıldığına göre yapı, h. 491/m.1098 yılında Selçuklular zamanında inşa edilmiştir (Şekil 2.415). Aynı cephenin ortasında bir mihrap olduğu düşünülen bir niş kalıntısı bulunmaktadır (Şekil 2.414). Bu nişten dolayı yapının bu cephesine bitişik ahşaptan çok sütunlu yazlık bir caminin olduğu düşünülmektedir. Bu nişin solunda muhtemelen kapı görevinde bir kemerli açıklık daha bulunmaktadır. Yapının içinde bir mezar kalıntısı yer almaktadır (Pugaçenkova, 1951, 237-238; Pugaçenkova, 1958a, 284-286; Pugaçenkova, 1958b, 251; Pugaçenkova, 1983, 16-17; Hmelnitskiy, 1996a, 107-109; Atagarrıev vd., 1974, 84-89).

S. Hmelnitskiy (1996a, 108) daha önceki çalışmalardan farklı olarak eski kalıntılara dayanarak (iç mekanda mihrap nişine işaret ettiğini düşündüğü batı duvarındaki izlerden) bu yapının türbe olarak değilde cami olarak yapılmış olabileceğini düşünmektedir. Günümüze ulaşan kalıntılardan bu yapının cami olarak tahmini restitüsyon planını yapmıştır. Araştırmacı, kare planlı, tek kubbeli yapının batı duvarının ortasında dikdörtgen planlı bir mihrap nişi olduğunu düşünmektedir. Ayrıca kuzey ve güney cephelerinde üçer, doğu cephesinde iki kapı açıklığının olabileceğini tahmin etmektedir. Aynı araştırmacı, doğu cephesinin ortasında bir mihrap nişi olduğunu belirtmektedir. S. Hmelnitskiy, yapının bütün cephelerinin üçer büyük nişle hareketlendirilmiş olduğunu ve cephelerdeki kapı açıklıklarının bu geniş nişlerin ortalarında yer aldığını düşünmektedir. Ayrıca yapının köşelerinde 4/3 oranında kolonların bulunduğunu tahmin etmektedir (Şekil 2.417).

Bu yapıda gördüğümüz üç dilimli trompların benzerlerini Orta Asya'da Arap Ata Türbesi'nde (Tim/Özbekistan/10. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1992, 160), Ebu Said Türbesi'nde (Meana/Türkmenistan/11. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958b, 253) görmekteyiz. 11-12. yüzyılda İran'da yapılan İsfahan, Ardistan ve Kazvin gibi ulu camilerde de (Pope, 1938-1939, 949-966; Godard, 1936a, 187-210; Godard, 1936c, 213-238). üç dilimli trompların benzerleri karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde genellikle türbe olarak tanınan kare planlı tek kubbeli olan yapı, kıbleye yönelmiş mihrap nişi kalıntılarından ve mezar kalıntısından dolayı ilk yapıldığında muhtemelen türbe-cami fonksiyonu görüyordu. Şehrin dışında yer alan yapı belki de ilk inşa edildiğinde cami fonsiyonu görüyordu ve bu cami sonradan türbeye çevrilmişti.

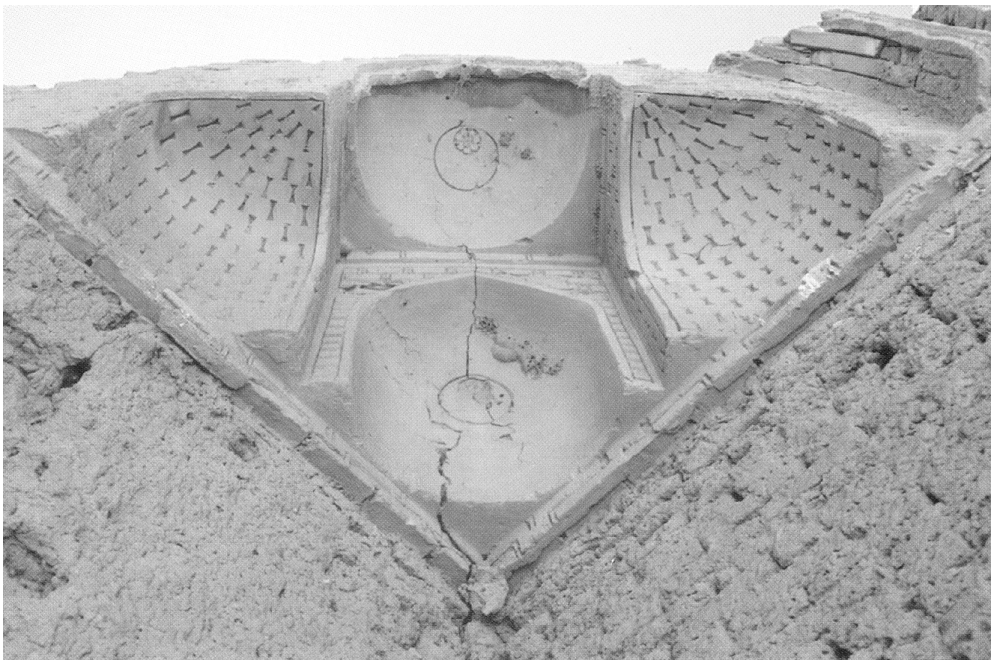
Şekil 2.409 Yartı Kümbet Türbe-Camisi güney cephesi (Y. Sayan)

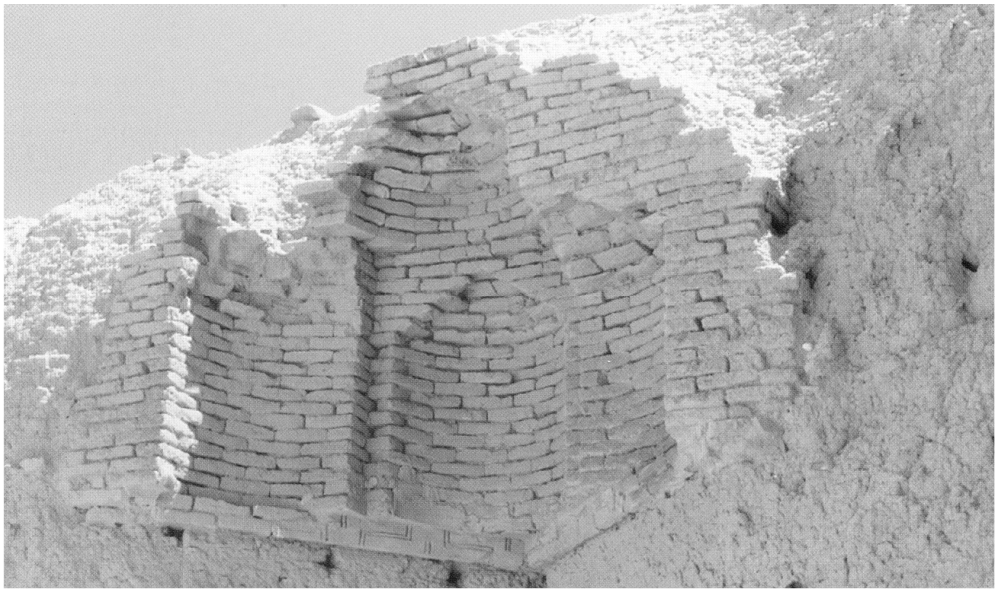
Şekil 2.410 Yartı Kümbet Türbe-Camisi'nin güneybatısından görünüşü (Y. Sayan)

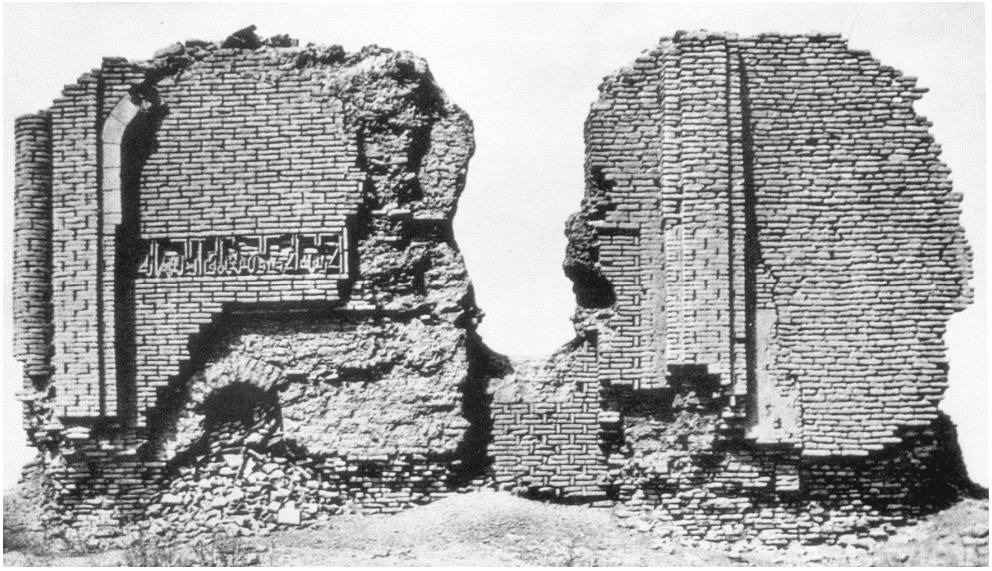
Şekil 2.411 Yartı Kümbet Türbe-Camisi'nin güneye doğru içten görünüşü (Y. Sayan)

Şekil 2.412 Yartı Kümbet Türbe-Camisi trompu (Y. Sayan)

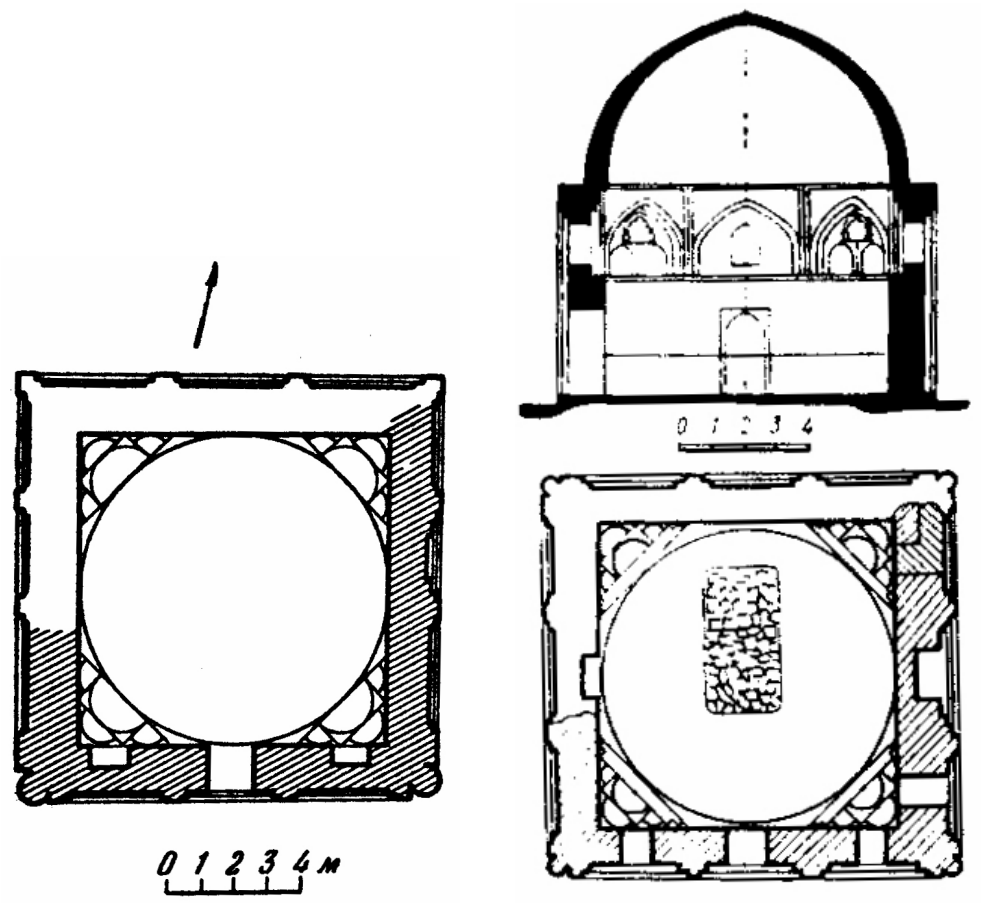
Şekil 2.413 Yartı Kümbet Türbe-Camisi'nin trompu (Y. Sayan)

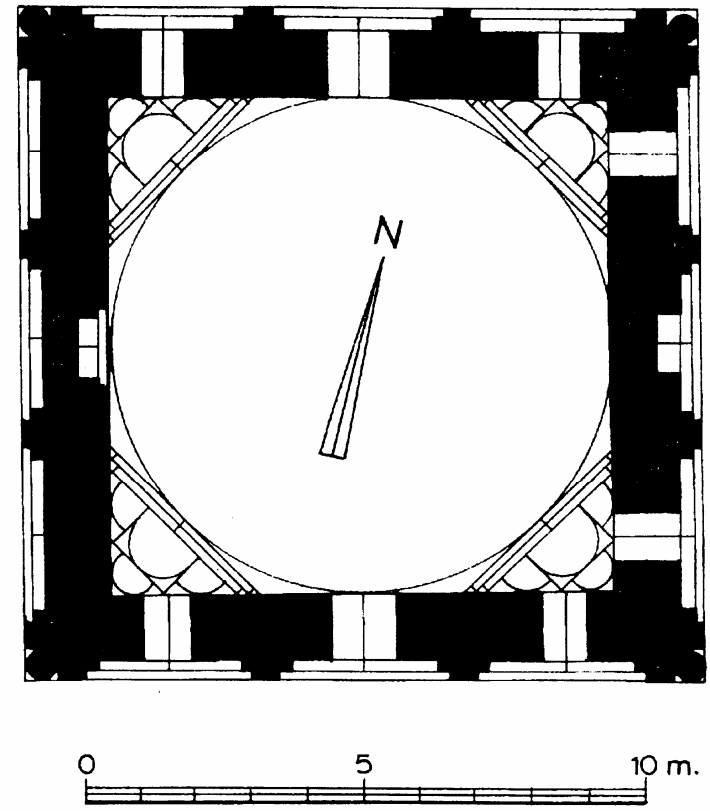
Şekil 2.414 Yartı Kümbet Türbe-Camisi'nin doğu cephesi (E. Atagarrıev vd.)

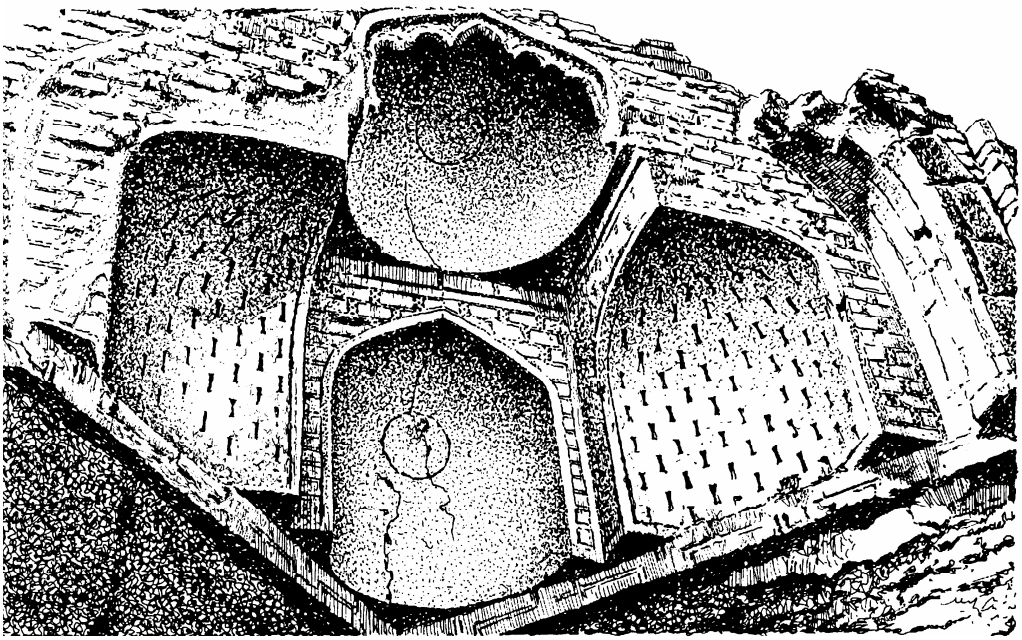
Şekil 2.415 Yartı Kümbet Türbe-Camisi'nin doğu cephesinde yer alan kitabe (E. Atagarrıev vd.)

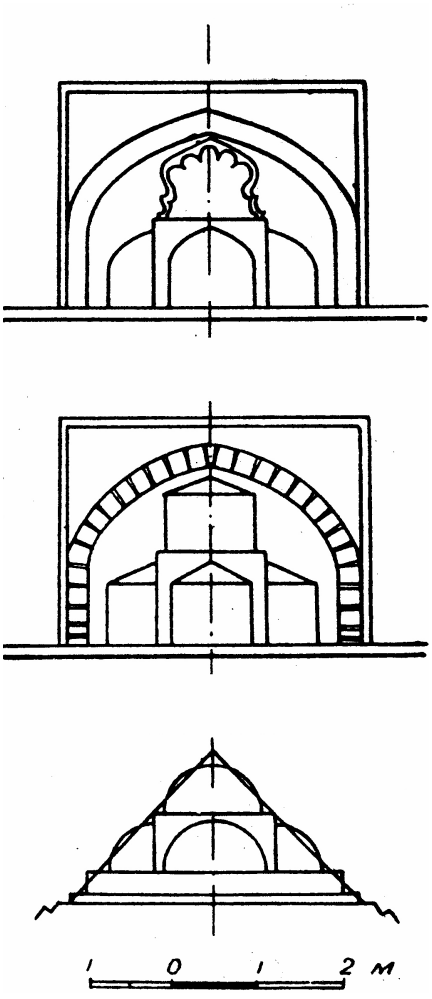
Şekil 2.416 Yartı Kümbet Türbe-Camisi planları ve kesiti (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.417 Yartı Kümbet Türbe-Camisi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.418 Yartı Kümbet Türbe-Camisi'nin trompu (S.Hmelnitskiy)

Şekil 2.419 Yartı Kümbet Türbe-Camisi trompunun sıvalı ve sıvasız görünüşleri ile planı (G. A. Pugaçenkova)

2.5.13 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi

Muhammed İbn Zeyd isimli yapı, güney Türkmenistan'da Mari Şehri'nin yaklaşık 30 km. doğusunda yer alan Sultan Kale (eski Merv) olarak bilinen şehir harabesinin 3 km. kadar batısındadır (Şekil 3.49).

Yapı ilk olarak V. A. Jukovskiy (1894, 153-157) tarafından 1890 yılında incelenmiştir. Daha sonra yapı, B. N. Zasıpkin (1928a, 47-49), N. İ. Baçinskiy (1939, 33-42) ve V. İ. Pilyavskiy (1947, 72, 1950b, 103-114) incelenmiş ve onarımı yapılmıştır. 1950 yılında ise G. A. Pugaçenkova (1958a, 303-310; 1983, 17-18) tarafından incelenmiştir. Yapının tarihlendirilmesi konusunda A. F. Yakubovskiy (Baçinskiy, 1939, 33), V. A. Kraçkovskaya (1949, 18-19), M. E. Masson (1969, 194-205) araştırmalarda bulunmuşlardır. S. Hmelnitskiy (1996, 108-112) yapının tahmini restitüsyon planını yapmıştır.

Bu yapı önceleri türbe olarak bilinmekteydi (Pugaçenkova 1958a, 303). Fakat son yapılan incelemelerle yapının kıbleye yönelmiş mihrabından ve iç mekandaki mezar sandukasının daha sonradan yapılmış olduğunun düşünülmesinden dolayı, yapının cami olarak inşa edildiği tahmin edilmektedir (Hmelnitskiy 1996a, 109). Yapı bir külliye içinde yer almaktadır. Muhammed ibn Zeyd yapısının etrafındaki diğer yapılar sonradan ilave edilmiştir. Yapının kuzeydoğusuna tek kubbeli bir türbe, kuzeybatısına iki kubbeli bir cami eklenmiştir (Şekil 2.420-421,430).

Tamamıyla tuğladan inşa edilmiş olan yapı kare planlı, tek kubbeli tipte inşa edilmiştir (Şekil 2.426-429, 431-432). Yapı dıştan 8.50 x 8.50 m., içten 5.70 x 5.70 m. ölçüsündedir. Yapının kubbesi 20. yüzyıl başlarında yıkılmış 1937 yılında onarılmıştır. Yapının güneybatı ve güneydoğu cepheleri bu onarımda yeni duvarlarla kaplanarak güçlendirilmiştir. Yapının duvarları 27 x 27 x 8 cm., 25 x 25 x 6 cm. ölçüsündeki kerpiçlerden örülmüş ve dıştan tuğlalarla kaplanmıştır. Kubbe ve tromp kısımları da 18-19 x 18-19 x 3.5 cm. ölçüsündeki tuğlalardan yapılmıştır. Harç olarak da kil kullanılmıştır. Kuzeybatı cephesindeki duvar, ikili tuğla gruplarıyla kaplanmıştır (Şekil 2.422,433). İkili tuğlaların arasına dik tuğla yerleştirilmiştir. Yapının ana cephesi olan kuzeybatı cephesi sonradan yapılan cami ile kapanmıştır. Yapının kuzeybatı cephesi üç adet geniş sivri kemerli nişle bölünmüştür. Bu nişlerin arasında birer adet sivri kemerli dar ve uzun niş bulunmaktadır. Geniş nişlerden ortada olanına sivri kemerli kapı açılmıştır. Bu kapı günümüzde tuğla ile örülmüştür. Bugün yapıya, yeni yapılan türbeden geçilerek Muhammed ibn Zeyd yapısının kuzeydoğu cephesindeki kapıyla girilmektedir. Kapı cephenin sağ yönünde yer almaktadır. Bu cephe de kuzeybatı cephesiyle aynı mimari özelliklere sahiptir. Kuzeybatı cephesindeki geniş nişlerin

üzerinde dikdörtgen panolar bulunmaktadır. Nişler ve panolar tuğla ve terrakotta ile süslenmiştir. Bu panolarda ve nişlerde çeşitli tipte yıldızlar, geçmeler, baklavalar, fiyonklar, -X-, yuvarlaklar, üçgenler, sekizgenler zigzaglar, ufak yuvarlaklar ve stilize bitkisel (rumi, çiçek) motifler yer almaktadır. Kare planlı alt yapıdan kubbeye, tromplu sekizgen kasnakla geçilmektedir (Şekil 2.423-424, 434-435). Trompların aralarında sivri kemerli kör nişler bulunmaktadır. Sivri kemerli trompların içi, tuğlaların zigzag şeklinde motif oluşturacak şekilde örülmüştür. Bu trompların içinde basamaklı mukarnaslar yer almaktadır. Ayrıca trompların içinde tuğladan yapılmış –ε– ve –Z- şeklinde motiflerden oluşmuş ince kuşaklar yer almaktadır. Tromp aralarındaki kör nişlerde ise yine zigzag şeklinde örgü motifi kullanılmış olup üçgen ile –ε– şeklinde motiflerden süsleme kuşakları elde edilmiştir. Trompların ve kör nişlerin üst köşelerinde ve sekizgen kasnağın eteklerinde, basamaklı mukarnaslardan üçgen nişler bulunmaktadır. Bu mukarnaslı üçgen nişler, Hoca Meşhed Türbesi (Sayad/Güney Tacikistan/9. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1992, 146-156), Abdullah İbn Büreyda Türbesi (Merv/Türkmenistan/11. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1963c, 240-245), Hoca İsa Cami-Türbesi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl), Sultan Saadet Kuzey ve Güney Türbeleri (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Arşavskaya vd., 1982, 91-100,112-115), Âstâne Baba Camisi (Kerki/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1956, 70-78) yapılarında görülmektedir. Caminin içinde duvarların üstünde yapıyı çepeçevre dolanan Arapça kufi kitabe kuşağı yer almaktadır. Caminin dikdörtgen planlı sivri kemerli mihrap nişi güneybatı duvarının ortasında kıbleye doğru yönelmiştir (Şekil 2.425,436). Mihrap nişinin kavsara kısmı istridye kabuğu şeklindedir. Kalıntılardan anlaşıldığına göre mihrap çeşitli renklerde kalem işleriyle ve stilize bitkisel motiflerle (rumiler ve kıvrık dallar) süslenmiştir. Mihrap nişinin üzerinde tahrip olmuş bir kufi kitabe bulunmaktadır. Bu kitabede kurandan bir ayet bulunmaktadır (Baçinskiy, 1939, 33-42; Pugaçenkova 1958a, 303-310). S. Hmelnitskiy, cami olarak gördüğü yapının güneybatı duvarının karşısına denk gelen kuzeydoğu cephesinde iki kapı olduğunu ve bu kapıların arasında bir niş olduğunu düşünmektedir. Ayrıca yapının güneydoğu duvarında da bir kapı olabileceğini tahmin etmektedir (Hmelnitskiy, 1996a, 108-112)

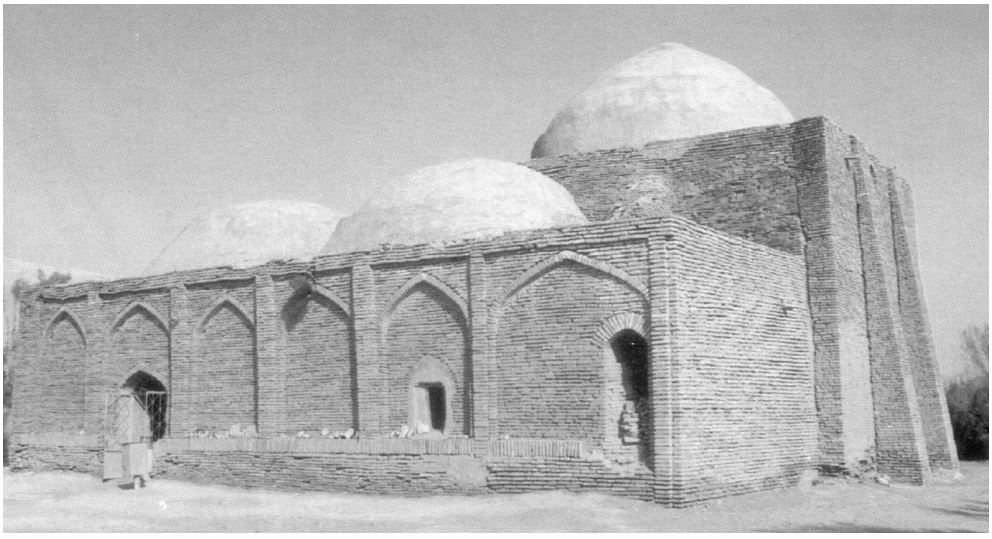
Muhammed İbn Zeyd yapısı cephe düzenlenmesi ve süslemeleri (Şekil 2.437) özellikle 11-12. yüzyılda Merv bölgesinde (Türkmenistan) yapılmış olan Talhatan Baba Camisi ve Hüdayı Nazar Evliya Türbesi (Pugaçenkova, 1958a, 310-315) cephelerine benzemektedir. Stukodan yapılmış olan mihrap nişindeki istridye kabuğu motifi 11-12. yüzyılda Türkmenistan'da yapılmış olan Başane ve Akça Kale kervansarayları ile Sultan Tekeş Türbesi tromp

bölümlerinde karşımıza çıkmaktadır (Pugaçenkova, 1958a, 310). Aynı zamanda camide görülen süslemeler 11-12. yüzyılda yapılmış olan yapılarda sıkça gözükmektedir. Alemberdar Türbesi (Kerki/Güney Türkmenistan/11. yüzyıl), Talhatan Baba Camisi (Merv/Güney Türkmenistan/11-12. yüzyıl), Day Hatun Kervansarayı (Amul-Harezm/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 39-110), Hoca Nahşran Doğu Türbesi (Tacikistan/11-12. yüzyıl), Sultan Saadet Kuzey ve Güney Türbeleri (Tirmiz/Güney Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996, 212-216, 248-255), ve Hüdayı Nazar Evliya Türbesi (Merv/Güney Türkmenistan/12.yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958a, 310-315), gibi yapılardaki mimari süslemeler ile bu yapının süslemeleri benzerlik göstermektedir.

V. A. Kraçkovskaya (1949, 18-19), G. A. Pugaçenkova (1958a, 304-305) ve M.E. Masson (1969, 194-205) gibi araştırmacılar tarafından okunan yapının içinde üst duvarları dolanan terrakotta ve oymalı alabastrdan yapılmış kufi Arapça kitabeye göre yapı, Emir Şerafeddin Ebu Tahir Sa'd tarafından h. 506/1112-1113 tarihinde, şehit Seyid Muhammed ibn Zeyd'in mezarının olduğu yere inşa ettirilmiştir. Bu tarih esas alındığında yapı Selçuklular zamanında inşa edilmiştir. Fakat daha önce kitabe A. Yu. Yakuboskiy tarafından yanlış okunarak 1157-1158 tarihi verilmiştir (Baçinskiy 1939, 33; Pugaçenkova, 1958a, 304). Yapının ortasında bir mezar sandukası bulunmaktadır. Muhtemelen bu sanduka sonradan yapılmıştır. Kıbleye yönelmiş olan mihrap nişinden dolayı bu yapı ilk inşa edildiğinde muhtemelen Muhammed ibn Zeyd hatırasına yapılmış türbe-cami fonksiyonu gören bir yapıydı. İhtimalle mezarlığı ziyaret eden Müslümanlar burada ibadetlerini gerçekleştiriyorlardı.

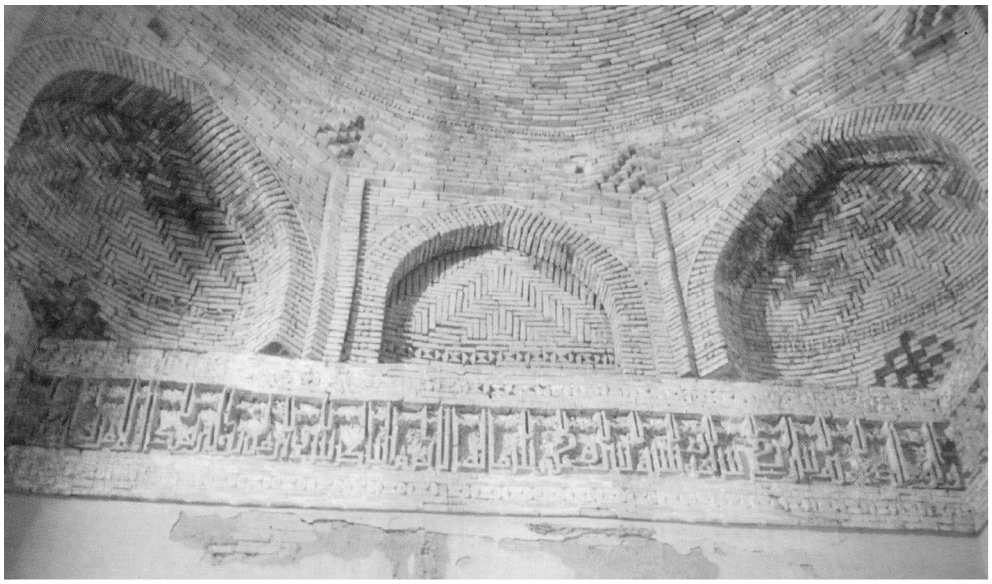
Şekil 2.420 Muhammed İbn Zeyd Külliyesi'nin (yüksekçe büyük kubbeli bölüm 1112/13 tarihli türbe-cami yapısıdır) doğusundan üstten görünüşü (Y. Sayan)

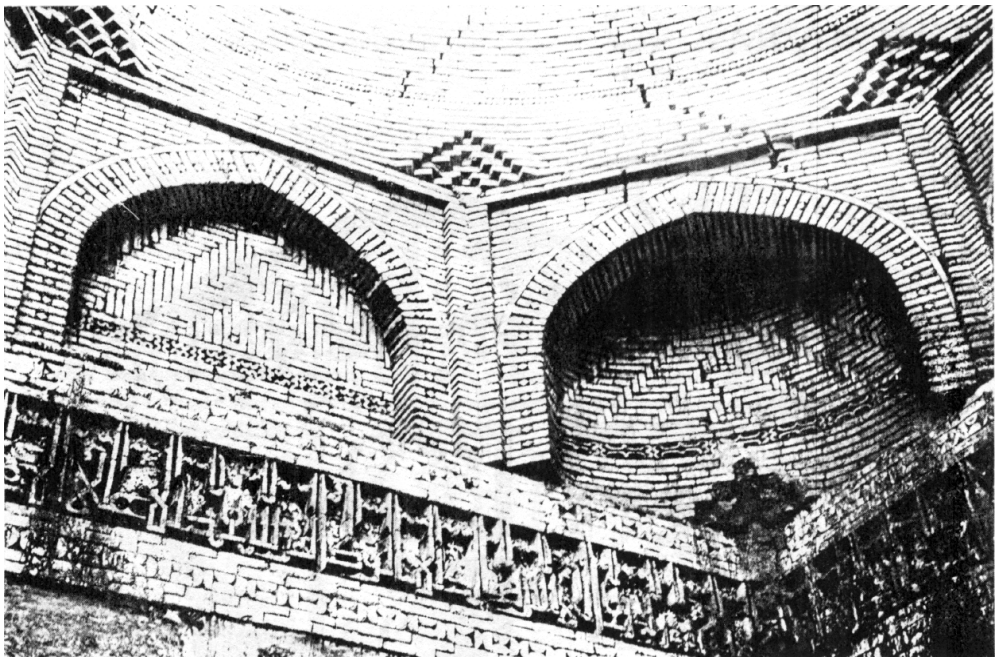
Şekil 2.421 Muhammed İbn Zeyd Külliyesi'nin (arkada yüksekçe büyük kubbeli mekan 1112/13 tarihli türbe-cami yapısıdır) batısından görünüşü (Y. Sayan)

Şekil 2.422 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi kuzeybatı cephesi (Y. Sayan)

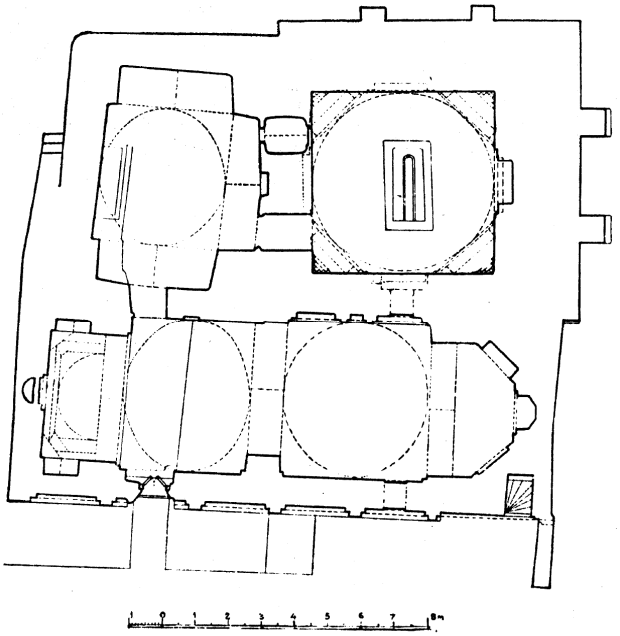
Şekil 2.423 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi kasnak bölümü (Y. Sayan)

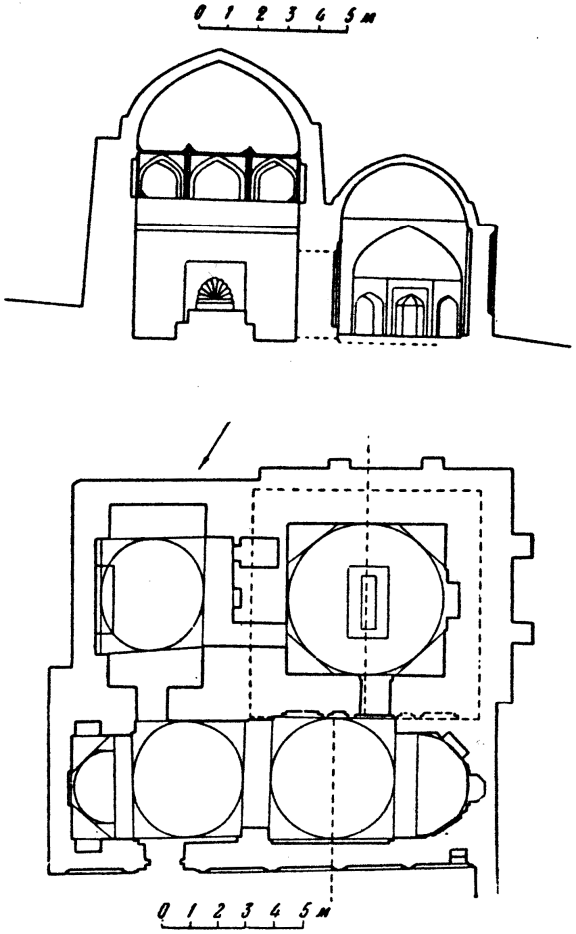
Şekil 2.424 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi kasnak bölümü (N. M. Baçinskiy)

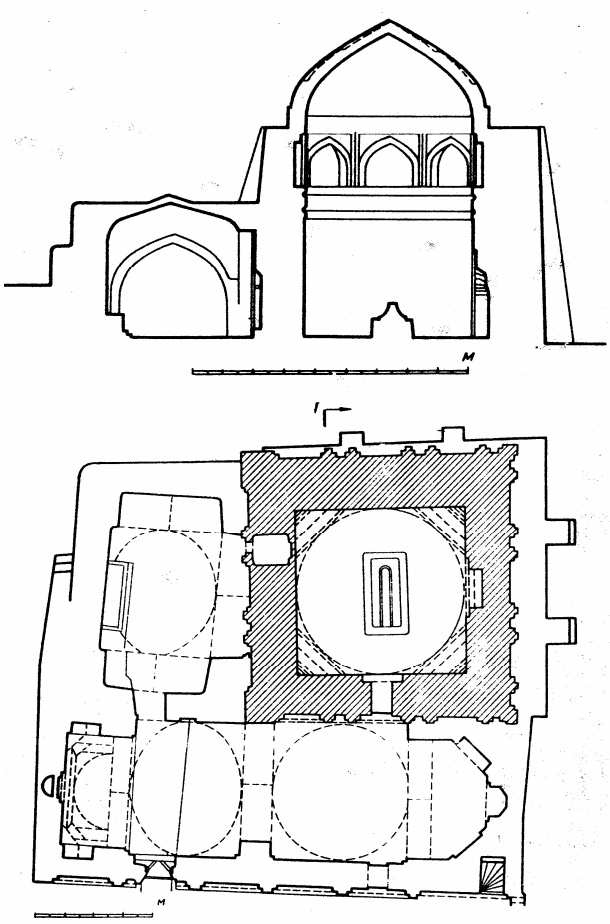
Şekil 2.425 Muhanmmed İbn Zey Türbe-Camisi mihrap detayı (Y. Sayan)

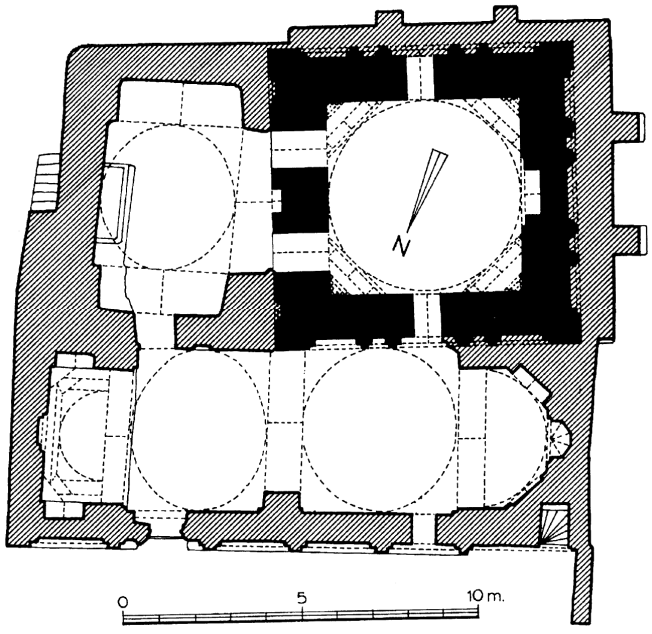
Şekil 2.426 Muhammed İbn Zeyd Külliyesi planı (planda kare planlı kubbeli mekan 1112/13 tarihli türbe-cami bölümüdür) (N. M. Baçinskiy)

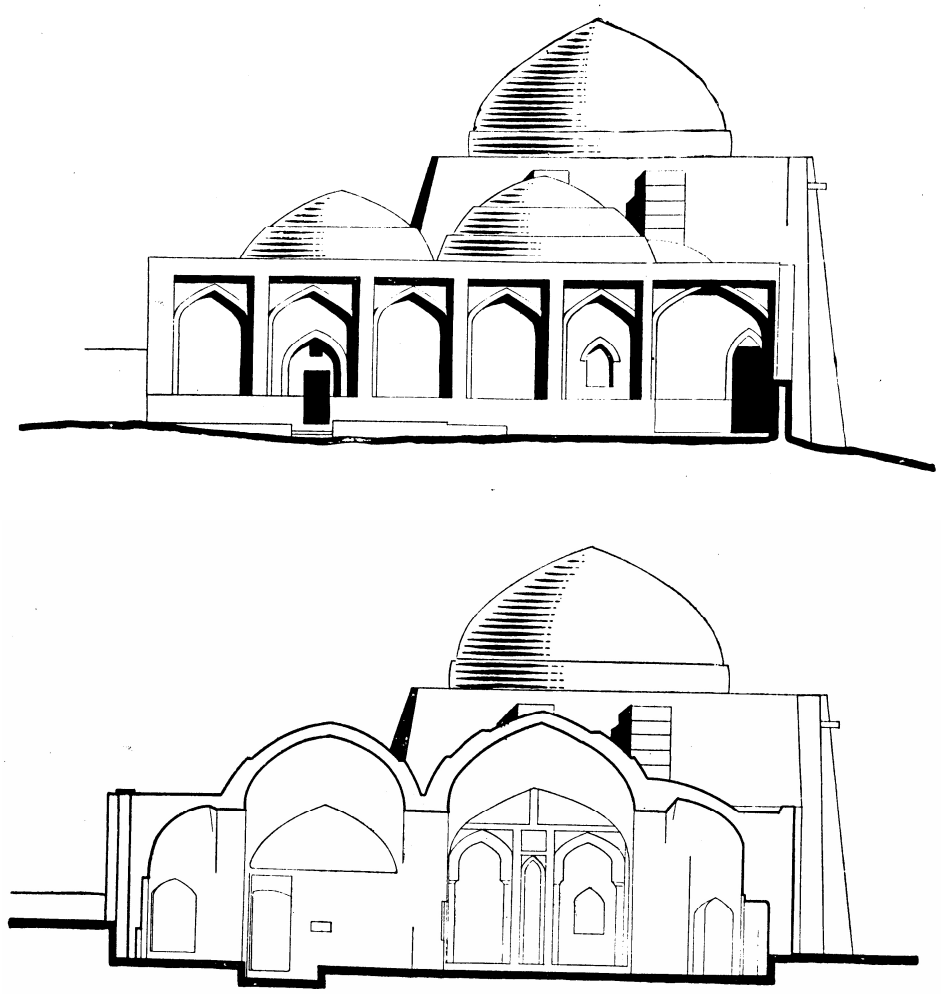
Şekil 2.427 Muhammed İbn Zeyd Külliyesi kesiti ve planı (kesitte yüksek büyük kubbeli mekan ile planda kare planlı kubbeli alan türbe-cami bölümüdür) (G.A.Pugaçenkova)

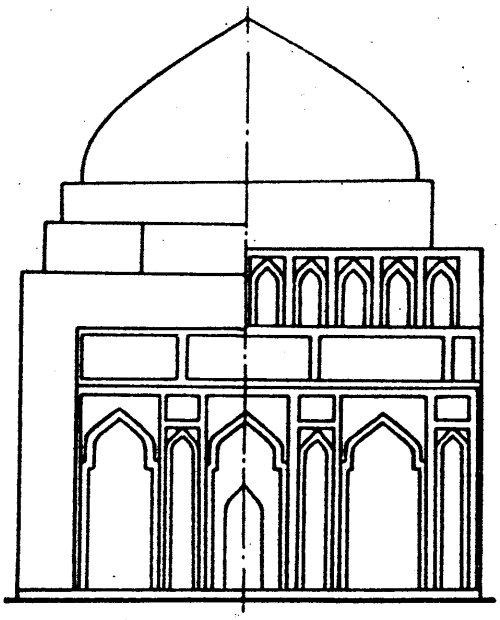
Şekil 2.428 Muhammed İbn Zeyd Külliyesi kesiti ve planı (kesitte kubbeli mekan ile planda taralı alan 1112/13 tarihli türbe-cami bölümüdür) (N. M. Baçinskiy/V. İ. Pilyavskiy)

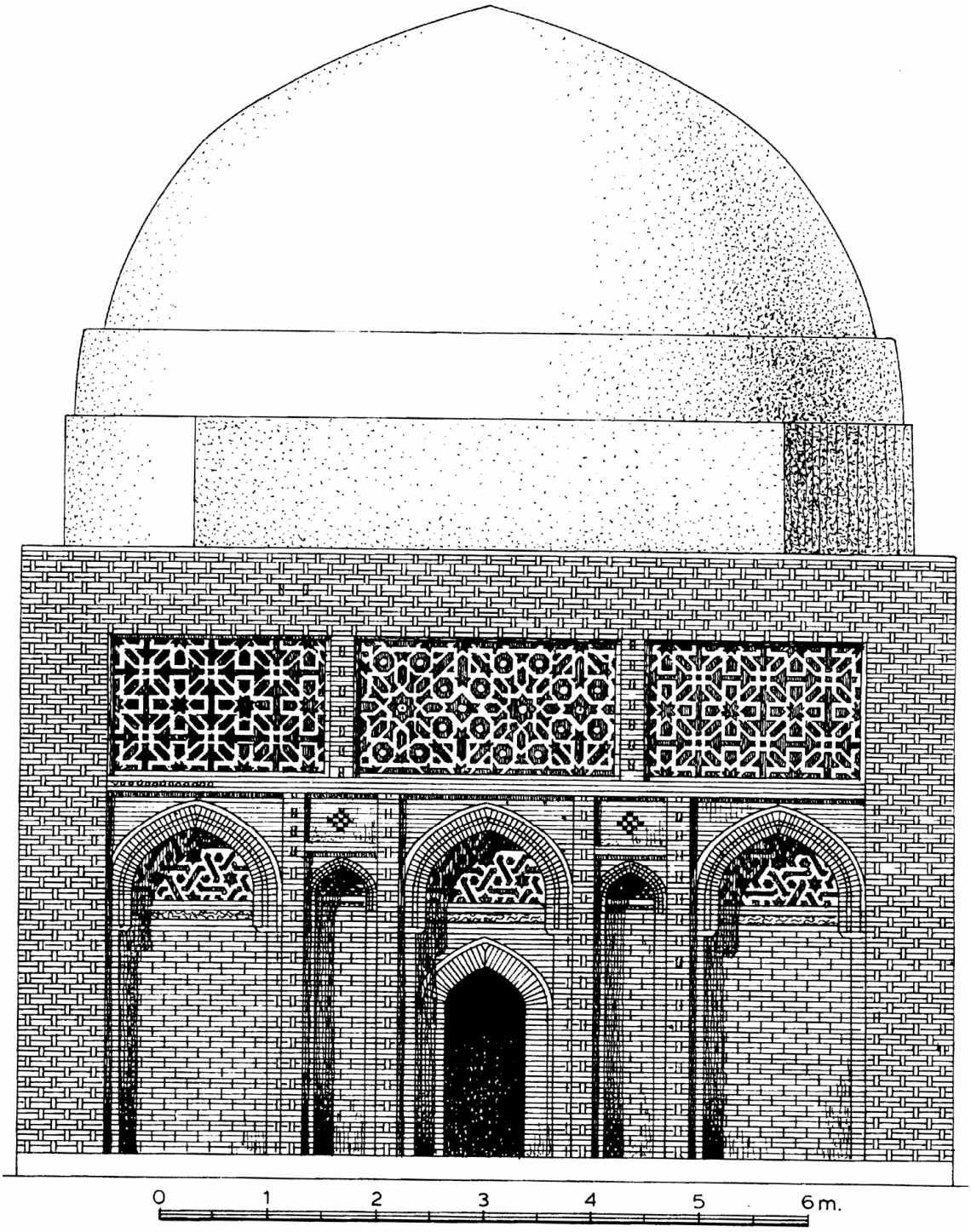
Şekil 2.429 Muhammed İbn Zeyd Külliyesi planı (planda siyahla gösterilmiş alan 1112/13 tarihli türbe-cami bölümüdür.Bu genel planda türbe-cami bölümünün restitüsyon planı verilmiştir) (S. Hmelnitskiy)

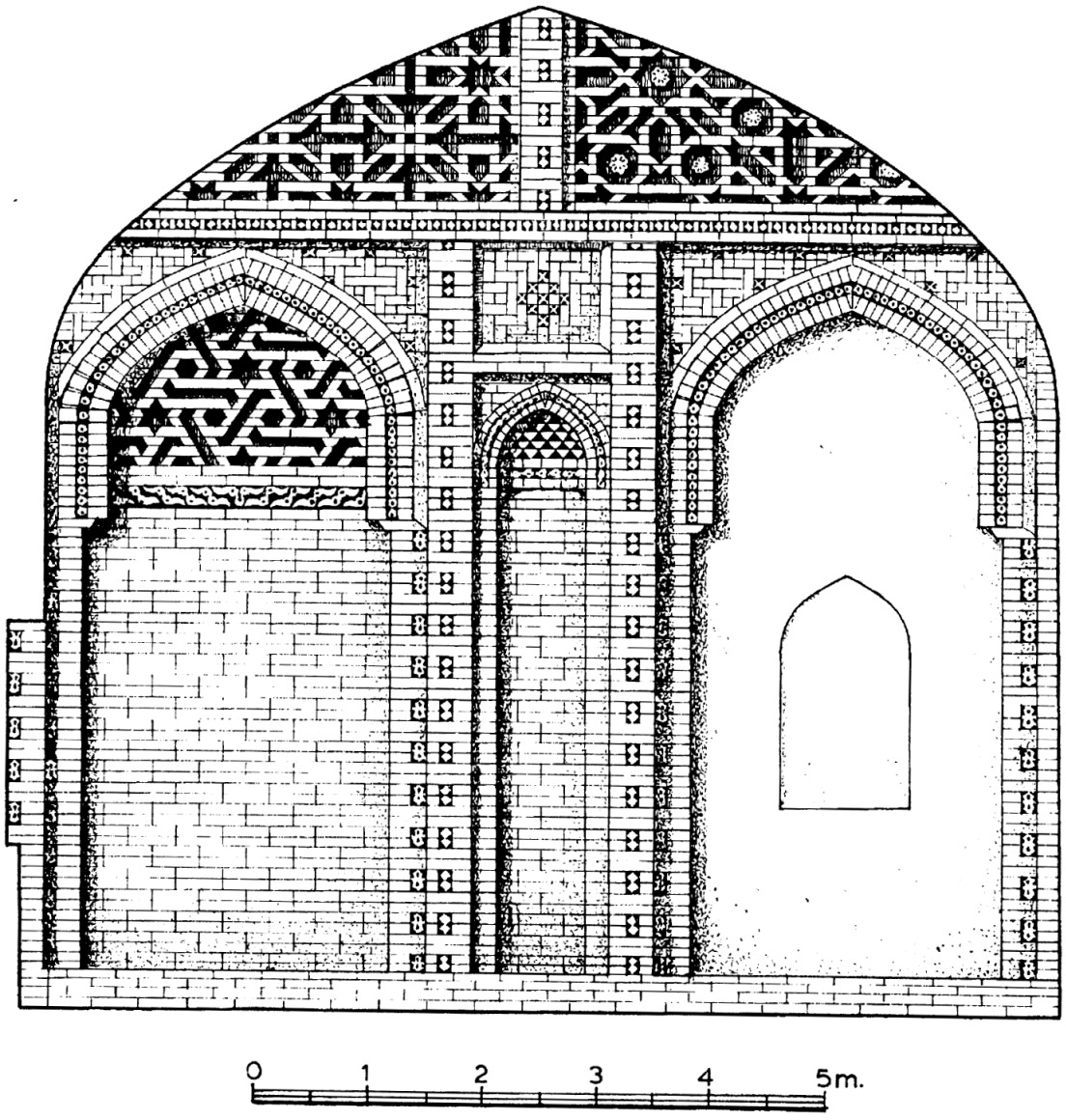
Şekil 2.430 Muhammed İbn Zeyd Külliyesi'nin görünüşü ve kesiti (N. M. Baçinskiy)

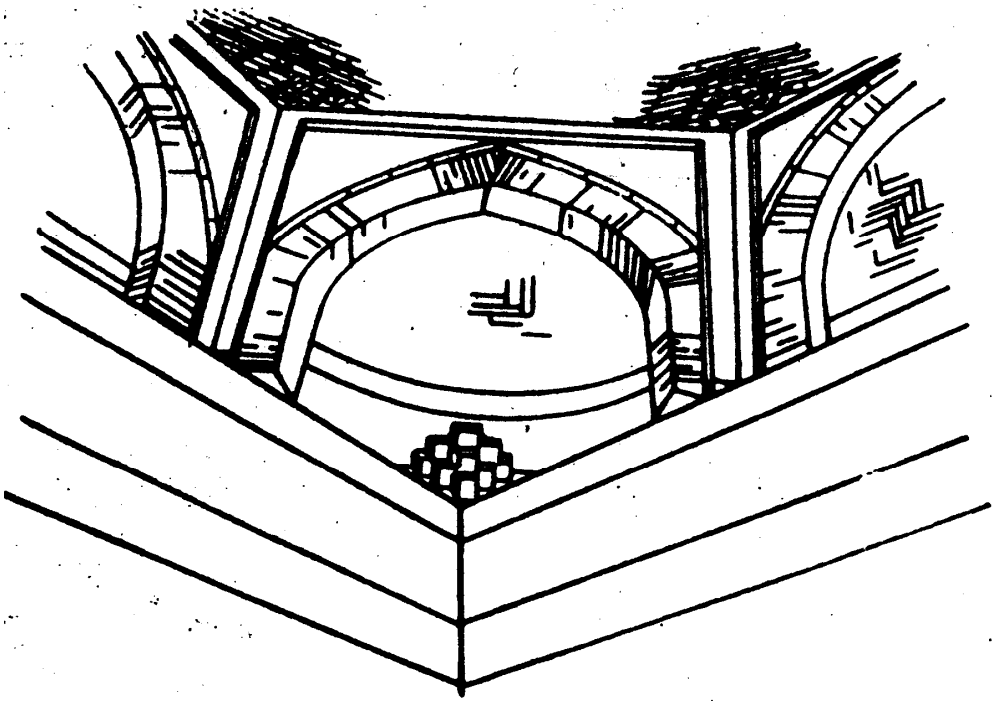
Şekil 2.431 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi cephesinin restitüsyon görünüşü
(G. A. Pugaçenkova/V. İ. Pilyavskiy)

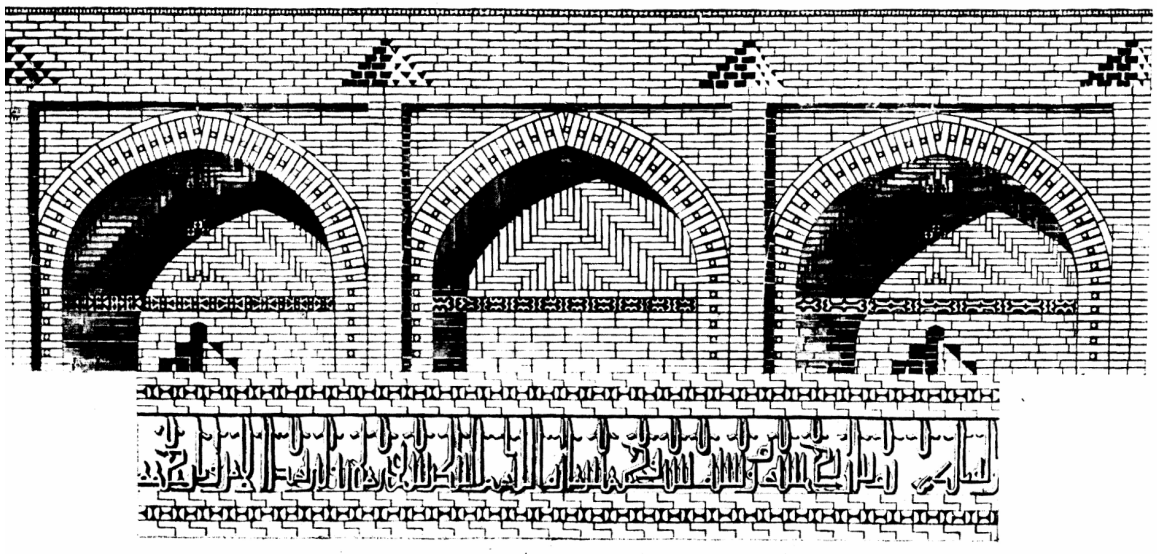
Şekil 2.432 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi'nin kuzeybatı cephesinin restitüsyon görünüşü (G. A. Pugaçenkova/S. Hmelnitskiy)

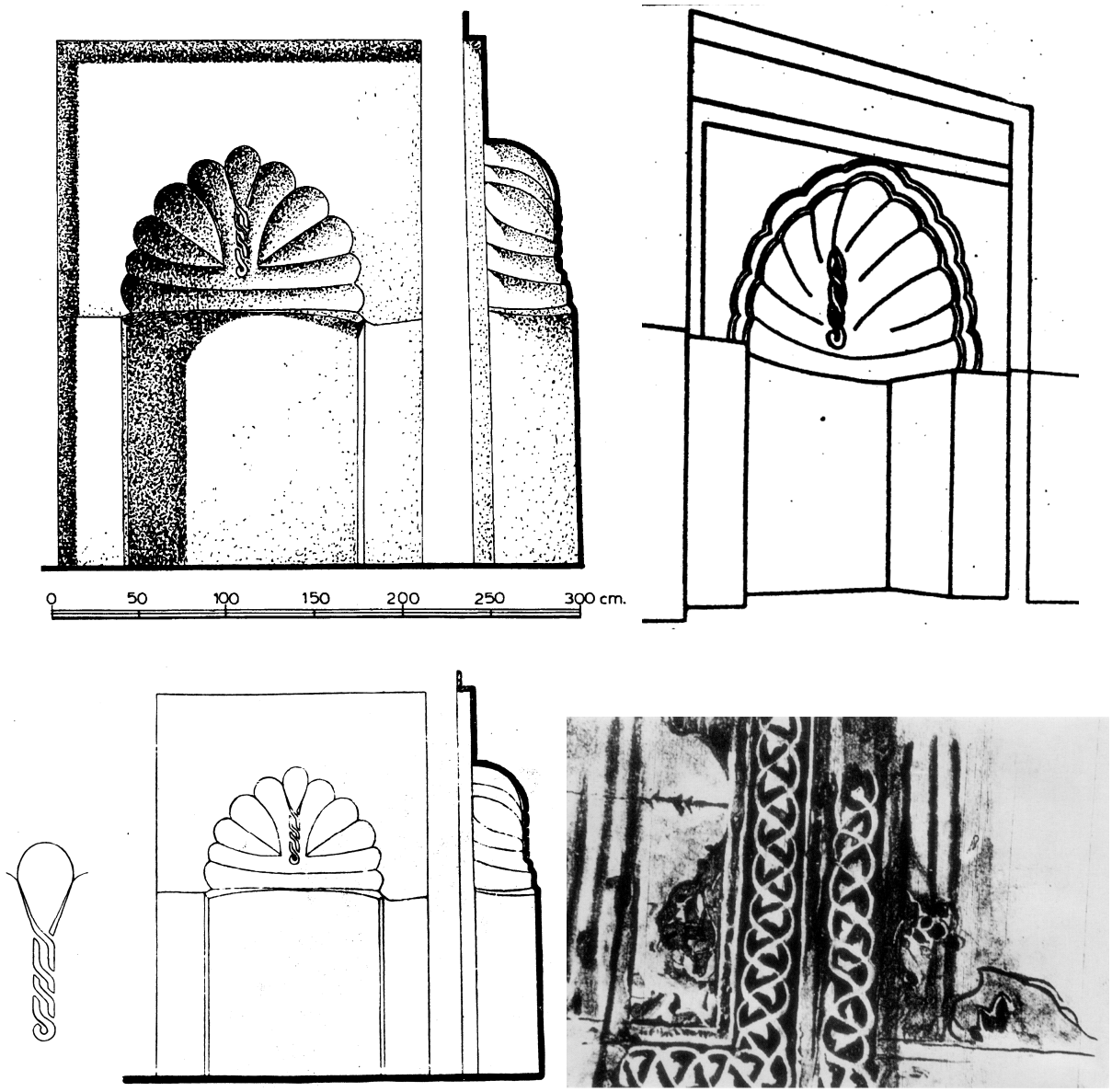
Şekil 2.433 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi kuzeybatı cephesi detayı
(N. M. Baçinskiy/S. Hmelnitskiy)

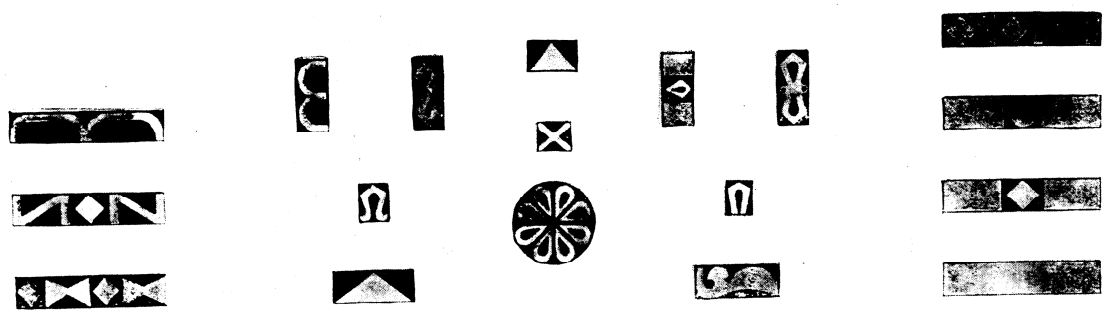
Şekil 2.434 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi trompu (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.435 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi kasnak bölümü
(N. M. Baçinskiy / S. Hmelnitskiy)

Şekil 2. 436 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi mihrap görünüşleri ve süslemeleri (S. Hmelnitskiy/G. A. Pugaçenkova/N. M. Baçinskiy/V. İ. Pilyavskiy)

Şekil 2.437 Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi tuğla süslemeleri (N. M. Baçinskiy)

2.6 Merkezi Ayaklı Dört Kubbeli Cami Tipolojisi

Orta Asya mimarisinde sıradışı bir grup oluşturan merkezi ayaklı, dört kubbeli tipte camiler, Özbekistan'ın güneyinde bulunan Kaşkaderya bölgesinde, Karşi Şehri mülki sınırları içindeki köylerde yer almaktadır (Çeşmeli, 2005a, 106; Çeşmeli, 2005c, 52).

Kaşkaderya bölgesine has bir grup oluşturan dört kubbeli camiler, genel hatlarıyla, kare planlı bir alt yapının merkezinde yer alan dörtgen planlı bir ayaktan ve mekanın köşelerinde, kare birimlerin üzerini örten kubbelerden meydana gelmektedir.

Merkezi ayaklı ve dört kubbeli camilerin, Orta Asya cami mimarisinde bu yöre dışında bilenen başka örnekleri yoktur. Fakat kökenleri Sasani mimarisine inen ve "köşk tipi" denilen camiler, konumuz gereği dikkate değerdir. İran'da 11-12. yüzyılda Selçuklular devrinden kalmış olan bu tip bazı camilerin mihrap önü kubbelerinin yan kanatlarında, Ardistan Mescid-i Cuması'nda (1158-1160) olduğu gibi (Pope, 1938-1939, 949-954), kare mekanı dört birime ayıran merkezi bir ayak kullanılmıştır. Bu geleneğin bir devamı gibi gözüken Kırgızistan sınırları içinde, Oş Şehri'nde bulunan ve 16 yüzyıla tarihlenen Abdullah Han Camii'nin (Mankovskaya, 1980, 116) mihrap önündeki merkezi kubbeli mekanın iki kanadında, kare planlı merkezi ayaklı ve dört kubbeli birer mekan yer almaktadır. Bu ikincil mekanlar, konumuz olan camilerle yakından benzerlik göstermektedir (Çeşmeli, 2005a, 114).

Kaşkaderya bölgesinde, Karşi Şehri civarındaki köylerde yer alan söz konusu camiler, genellikle kare planlı mekanın merkezinde yer alan dörtgen planlı bir ayak ve sivri kemerler ile mekan, dört kare birime ayrılmaktadır. Bu kare planlı birimler, birer kubbe ile örtülmüştür. Kubbeler genellikle kemerlere, duvarlara veya duvarlardaki hafifletme kemerlerine binmektedir. Kubbelere geçişlerde çeşitli tipte basamaklı mukarnaslardan, kademeli üçgenlerden ve pandantiflerden (genellikle Timurlu devri ve sonrasında yapılan daha geç tarihli dört kubbeli camilerde görülmektedir) yararlanılmıştır. Camiler kerpiç ve tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Mihrap nişleri batı duvarının ortasında yer almaktadır. Mihrap duvarının karşısına denk gelen doğu cephesinde iki kapı yer almakta olup bu kapıların arasında kalan cephenin ortasında bir niş bulunmaktadır. Genellikle camilerin etrafında ahşap sundurmalar yer almaktadır (Çeşmeli, 2005a, 114). Ayrıca Kaşkaderya bölgesinde 18-20. yüzyıllar arasından kalmış olan bir grup cami kare planlı olup merkezi ahşap sütunlu ve ahşap örtülüdür (Mankovskaya, 1979a, 34-35). Aşağıda detaylı bir şekilde anlatılacak olan Kaşkaderya bölgesinde yer alan Patron köyü Halpa Eşon (Patron) Camisi ve Kuçkak köyü Taş Camisi muhtemelen Moğollar öncesinde yapılmıştır. Yine Kaşkaderya bölgesinde yer alan Ceyno köyü Çâr Gumbez Camisi, Kahlak köyü Çâr Gumbez Camisi ve Pandran köyü

Pandran Camisi merkezi ayaklı, dört kubbeli tipte olup muhtemelen Moğollardan sonra 14. yüzyıl sonu-16. yüzyıllar arasında daha geç devirlerde yapılmış camilerdir (Mankovskaya, 1979a, 34-35, 1979b, 95-96). Bu camilerin dışında, Dinov köyünde de dört kubbeli bir caminin olduğu fakat bunun 20. yüzyılda yıkıldığı belirtilmektedir (bu bilgi Dinov köyü yerel halkı tarafından verilmiştir) (Çeşmeli, 2005a, 106). Ayrıca Karlık köyünde 20. yüzyıl başlarında yapılmış merkezi ayaklı dört kubbeli yeni bir cami de bulunmaktadır (Abdurasulev ve Rempel, 1962, 12; Mankovskaya, 1979a, 34-35). Diğer camilerle aynı mimari kompozisyona sahip Muddin köyünde de Muhaddin Ata isimli bir cami bulunmaktadır (Mankovskaya, 1979a, 34).

Orta Asya'da, İslamiyet öncesinde ve sonrasında bir gelenek halinde yapılan, merkezi ahşap sütunlu, dörtgen planlı sivil mekanlar (Hmelnitskiy 2000, 77, 131, 139; Semenov ve Mirzaahmedov, 2003) muhtemelen daha sonradan cami mimarisine yansımış olup merkezi ahşap sütunlu, kare planlı camilerin doğuşuna neden olmuştur. Bu düzen sonradan teknik bir değişim yaşayarak kerpiç ve tuğla cami mimarisini etkilemiş gözükmektedir. Kısaca, merkezi ayaklı, dört kubbeli cami tipinin kökeninde muhtemelen merkezi ahşap sütunlu, dörtgen planlı mekanlar yatmaktadır. Kaşkaderya bölgesinde günümüze ulaşan çok sayıdaki merkezi ahşap sütunlu ve merkezi ayaklı camiler, bu bölgede merkezi sütunlu-ayaklı geleneğin güçlü bir şekilde varolduğunu göstermektedir. Muhtemelen bu güçlü geleneğin kökenleri bölgede çok eskilere gitmektedir (Çeşmeli, 2005a, 115).

2.6.1 Halpa Eşon Camisi

Halpa Eşon (Patron) Camisi, Özbekistan'ın güneyinde Kaşkaderya bölgesinde yer alan Karşi Şehri yakınlarında Patron köyünde yer almaktadır (Çeşmeli, 2005a, 106; Çeşmeli 2005c, 52). Bu cami üzerinde ilk incelemeyi L. Yu. Mankovskaya (1971, 44, 1979a, 34-35; 1979b, 95, 1980, 109-110) yapmıştır (Şekil 2.438).

Cami, içten 9.40 x 9.40 m., dıştan 12.60 x 12.60 m. ölçülerinde kare planlı, merkezi ayaklı ve dört kubbeli bir yapıdır (Şekil 2.441, 445-447). Caminin mihrabı batı yönündedir (Şekil 2.440). Duvar kalınlığı 1.60 m.'dir. Caminin duvarları kerpiçten, ayağı, kemerleri ve kubbeleri tuğladandır. Kare tuğlaların boyutu 22 x 22 x 4 cm. ölçülerindedir. Caminin eski zemini yaklaşık 25 cm. kadar aşağıdadır. Bu eski zemin sonradan dolgulanmıştır. Camide alınan ölçülerde, bu eski zemin seviyesini göz önünde bulundurulmuştur. Yapının merkezinde, alt bölümünün kenar uzunluğu 1.60 m. olan, dörtgen planlı bir ayak yer almaktadır. Ayağın bu alt kısmı 55 cm. yüksekliğindedir. Bu yükseklikten sonra ayağın köşeleri $90^{o'}$lik bir açıyla yivlenerek devam etmektedir. Kemerlerin bindiği ayağın bu bölümünün kenar uzunluğu 1.30 m.'dir. Ayağın yerden yüksekliği kemer başlangıcına kadar yaklaşık 2 m.'dir. Bu merkezi ayak tuğladan yapılmıştır. Ayağın yan duvarlardan uzaklığı ortalama 3.90 m.'dir. Bu merkezi ayaktan çıkan dört sivri kemerden her biri, yandaki duvarların ortasında çıkıntı yapmış olan yarım payelerle bağlantı kurmaktadır. Merkezdeki ayak ile yarım payeler arasındaki kemer genişlikleri ortalama 3.70 m. ölçüsündedir. Kemerlerin alt genişliği ise 1.30 m.'dir. Kemerlerin yerden yüksekliği 4 m.'dir. Ayrıca duvarlarda 3.70 m. genişliğinde hafifletme kemerleri bulunmaktadır. Duvarların ortasından çıkıntı yapmış olan yarım ayaklar iki kademelidir. Yarım payenin, duvarlardaki hafifletme kemerlerinin bindiği ilk kademesi 1.50 m uzunluğunda ve 10 cm. kalınlığında, merkezdeki ayaktan uzanan kemerlerin bindiği ikinci kademesi ise 1.30 m. uzunluğunda ve 10 cm. kalınlığındadır. Batı duvarının ortasında dörtgen planlı, sivri kemerli bir mihrap nişi bulunmaktadır (Şekil 2.442). Bu mihrap nişi 90 cm. genişliğinde, 1.75 m. yüksekliğinde ve 50 cm. derinliğindedir. Batı duvarındaki mihrap nişinin sağında ve solunda yapıyla uyumsuz görünen ve muhtemelen sonradan eklenmiş setler yer almaktadır. Duvarlardaki hafifletme kemerlerinin bindiği iç mekanın her bir köşesinde, ortası 90^0 açıyla yivli birer çeyrek ayak bulunmaktadır. Bu çeyrek ayakların her bir kenarı 10 cm. uzunluğundadır. Caminin doğusunda iki kapı bulunmaktadır. Kapıların genişlikleri 1 m., yükseklikleri yaklaşık 1.50 m.'dir. L. Yu. Mankovskaya tarafından yayınlanmış olan eski planda, doğu cephesiyle birlikte kuzey ve güney cephelerinde de ikişer kapı gösterilmektedir. Muhtemelen bunlar sonradan kapatılmıştır. Caminin iç mekanın güney duvarında dört, doğu duvarında bir ve kuzey

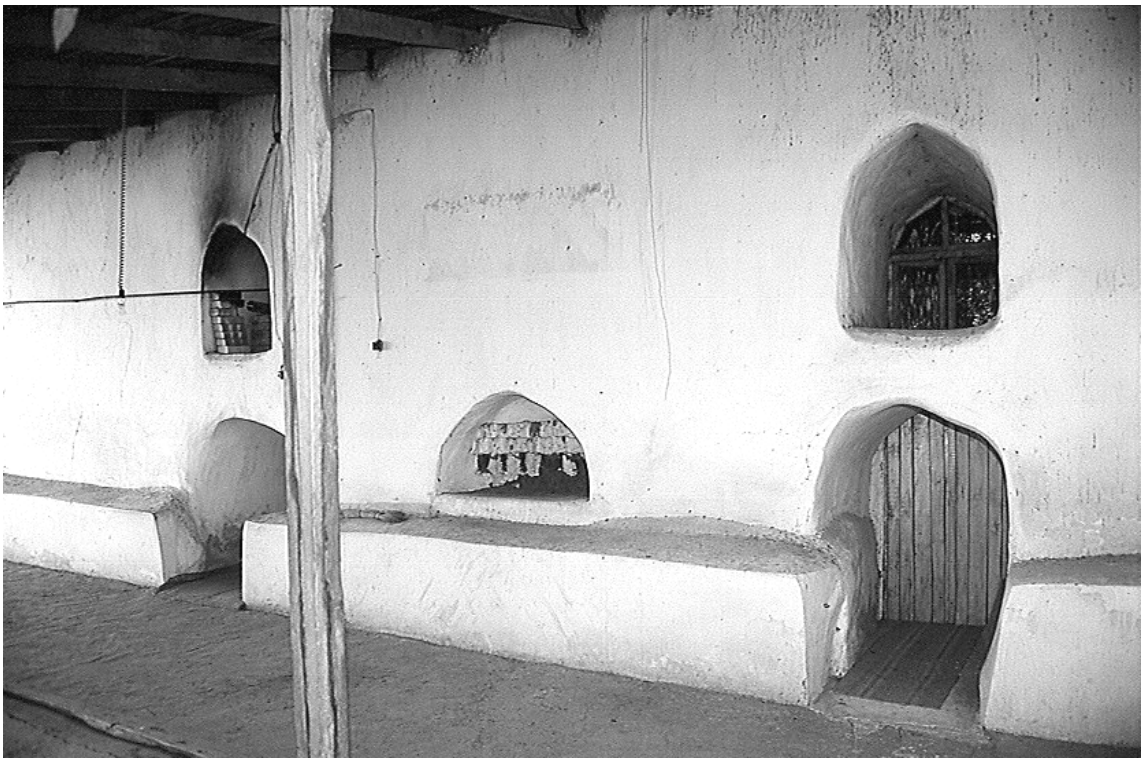
duvarında bir olmak üzere dörtgen planlı, sivri kemerli ufak nişler bulunmaktadır. Bu nişlerin yükseklikleri 60 cm., genişlikleri 65 cm., derinlikleri 45 cm.'dir. Nişlerin yerden yüksekliği 1.20 m.'dir. Caminin eski planında ise kuzey ve güney duvarlarında dörder niş gösterilmektedir. Muhtemelen bunların bir kısmı sonradan kapatılmıştır. Caminin aydınlatılması duvarların üst bölümlerinde yer alan pencerelerle sağlanmıştır. Caminin batı bölümü hariç diğer bölümlerinde ikişer pencere yer almaktadır. Bu pencereler yerden 2.30 m. yüksekliğinde, 80 cm. genişliğinde ve 1.05 m. yüksekliğindedir. Caminin iç mekanın köşelerinde oluşan kare birimlerin üzeri birer kubbe ile örtülüdür (Şekil 2.443). Kubbeler, hem merkezi ayağa binen sivri kemerlere hem de duvarlardaki hafifletme kemerleri üzerine oturmaktadır. Kubbeler yaklaşık 3.90 m. çapındadır. Kubbelerin yerden yüksekliği 6.20 m.'dir. Bugün dıştan kubbelerin üzeri ondülünle kapatılmıştır ve yapının içi ve dışı tamamıyla sıvayla kaplanmıştır. Caminin doğu cephesinin ortasında yarım dairesel planlı sivri kemerli bir niş bulunmaktadır (Şekil 2.439, 444). Bu niş 1 m. genişliğinde 50 cm. derinliğindedir. Bu nişin içinde üç sıra halinde basamaklı mukarnaslar bulunmaktadır. Caminin etrafında muhtemelen sonradan konulmuş ahşap sundurmalar bulunmaktadır (Çeşmeli, 2005a, 106-109).

L. Yu. Mankovskaya 1971 tarihli eserinde dört kubbeli tipteki bu caminin ismini ilk defa yayınlamış, fakat yapı hakkında bilgi vermemiştir (Mankovskaya, 1971, 44). Aynı araştırmacı, 1979 yılındaki başka bir eserinde dört kubbeli olan yapının, 10. yüzyılda kullanılan küçük tuğlalardan inşa edildiğini kaydetmektedir (Mankovskaya 1979b, 95). L. Yu. Mankovskaya yaptığı incelemelerde yapının içinde 15. yüzyıla ait üzeri sıvanmış bir çini parçası bulmuş olup yapıyı 1979 yılı diğer bir yayınında 15-17. yüzyıllar arasına yerleştirmektedir. Bu eserinde dört kubbeli olarak değerlendirdiği yapı hakkında kısa bir bilgi vermiş ve yapının planını yayınlamıştır (Mankovskaya 1979a, 34-35). 1980 yılı yayınında ise hakkında fazla bilgi vermediği yapıyı 11-12. yüzyıla yerleştirmektedir. Bu eserinde dört kubbeli olarak değerlendirdiği yapının planını da vermektedir (Mankovskaya, 1980, 109-110). S. Hmelnitskiy (1996a, 122-123) ise L. Yu Mankovskaya'nın yayınlarına dayanarak camiyi değerlendirmiştir. Caminin inşasında kullanılan tuğla ölçülerinin 11-12. yüzyıl özelliğinde olduğunu kaydetmektedir.

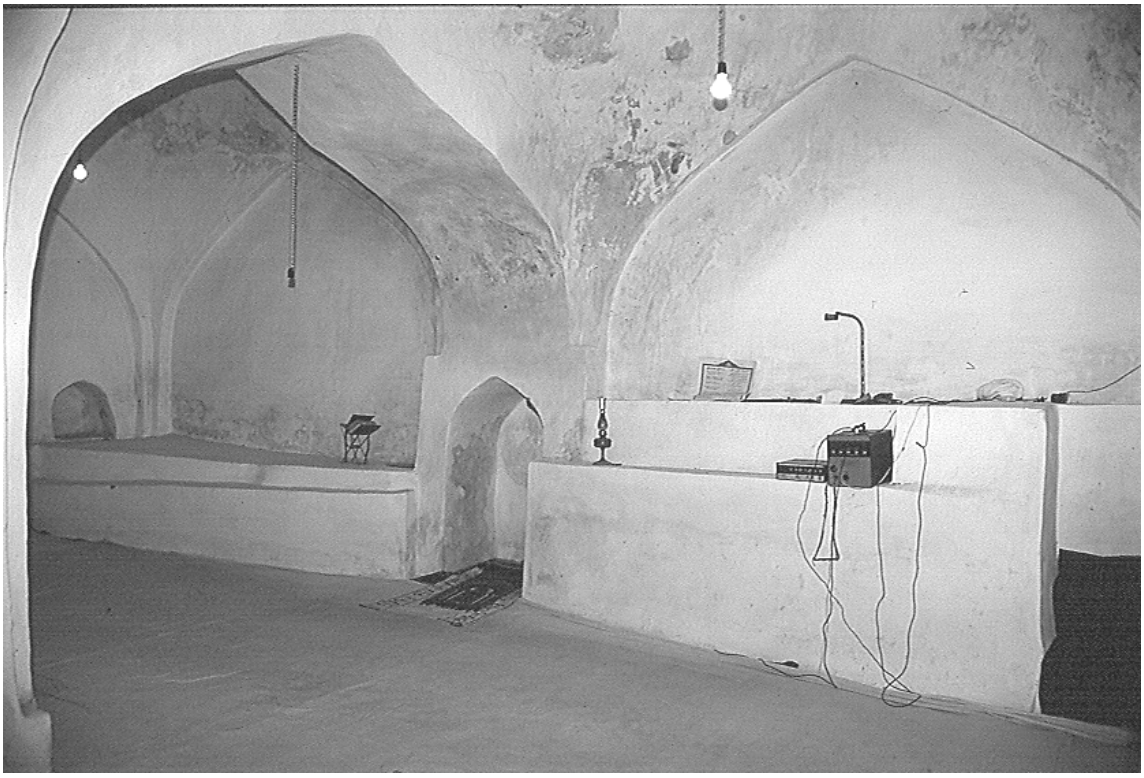
Caminin tuğla ölçülerini, basamaklı mukarnas süslemelerini ve primitif mimari özelliklerini birlikte değerlendirdiğimizde yapıyı 10-11. yüzyıla yerleştirebiliriz (Çeşmeli, 2005a, 109).

Şekil 2.438 Halpa Eşon (Patron) Camisi'nin kuzeydoğusundan görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.439 Halpa Eşon (Patron) Camisi doğu cephesi (İ. Çeşmeli)

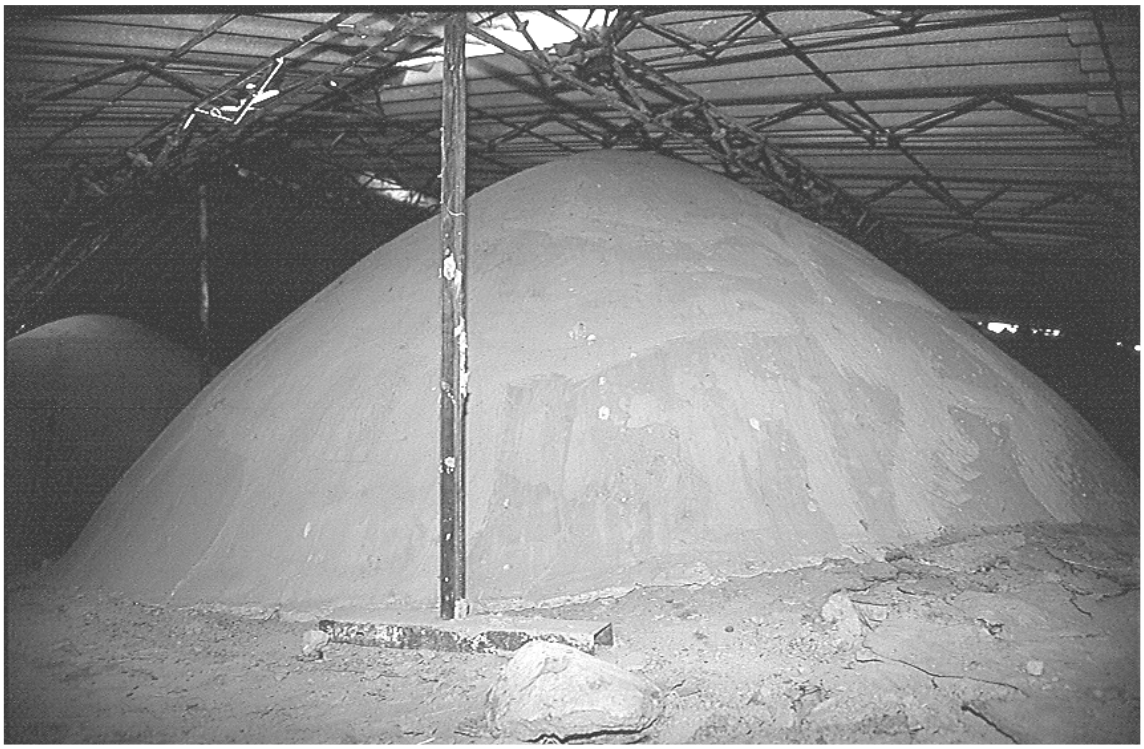
Şekil 2.440 Halpa Eşon (Patron) Camisi'nin batı yönündeki mihrap duvarının içten görünüşü (İ. Çeşmeli)

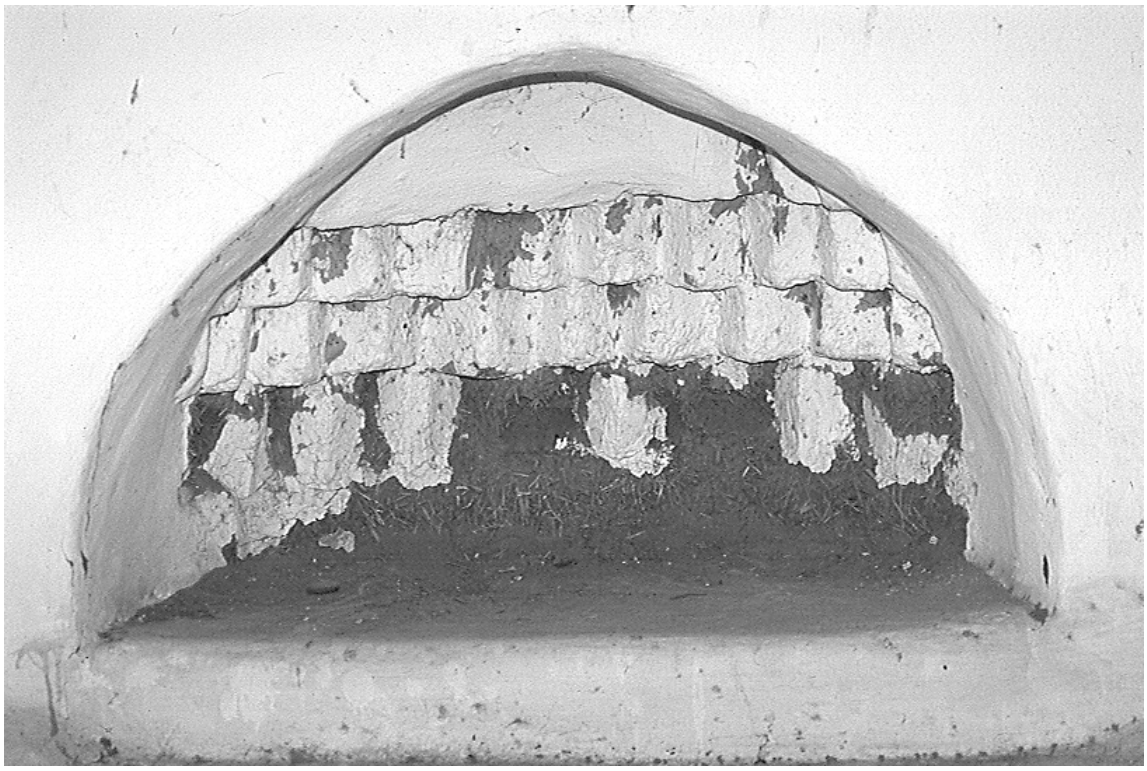
Şekil 2.441 Halpa Eşon (Patron) Camisi merkezi ayağı (İ. Çeşmeli)

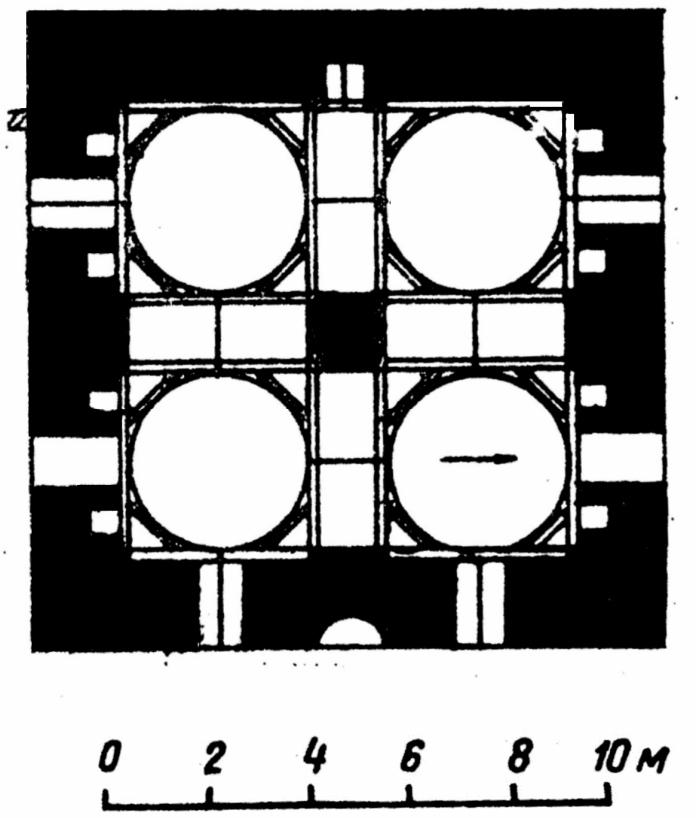
Şekil 2.442 Halpa Eşon Camisi mihrabı (İ. Çeşmeli)

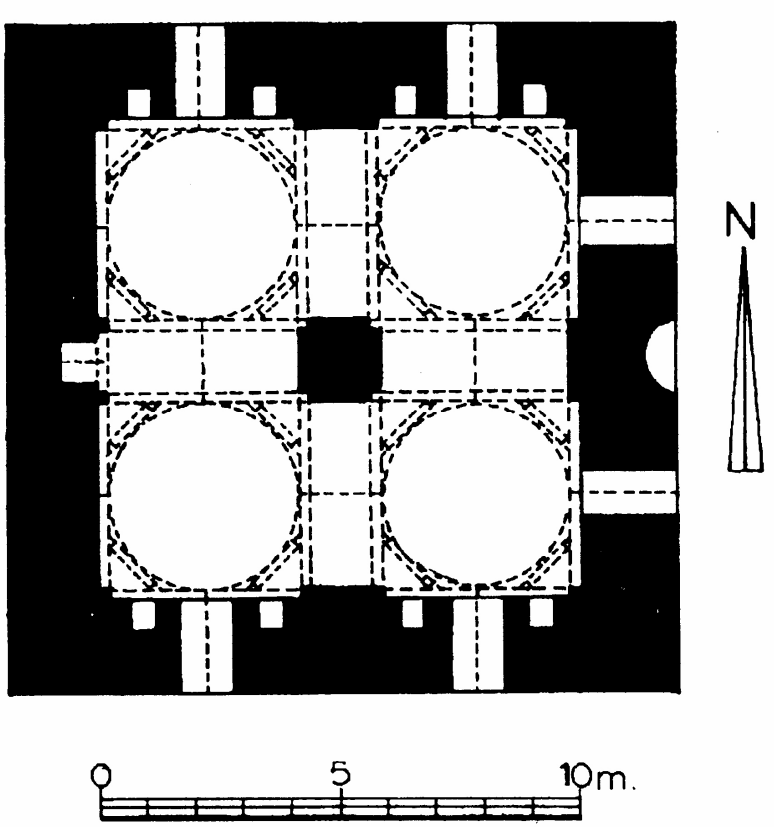
Şekil 2.443 Halpa Eşon (Patron) Camisi kubbesi (İ. Çeşmeli)

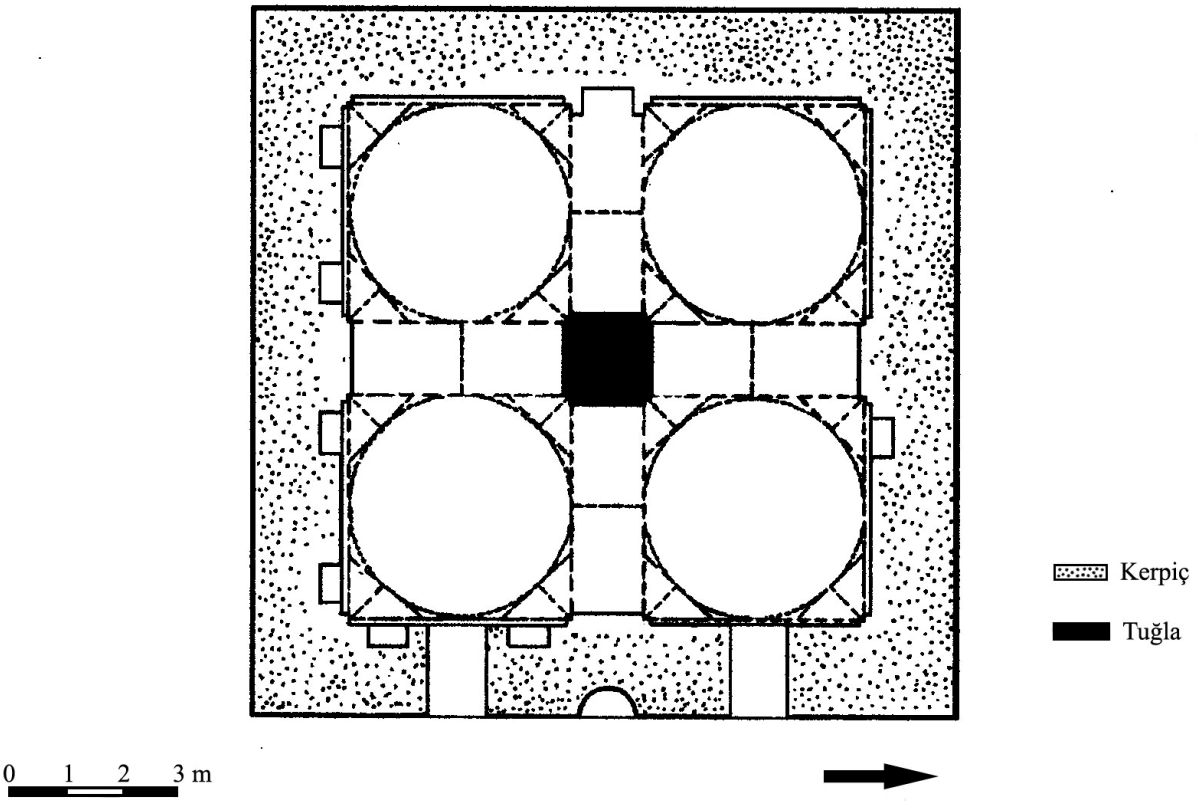
Şekil 2.444 Halpa Eşon (Patron) Camisi doğu cephesinin ortasında yer alan niş (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.445 Halpa Eşon (Patron) Camisi planı (L. Yu. Mankavskaya)

Şekil 2.446 Halpa Eşon (Patron) Camisi planı (L. Yu. Mankovskaya/S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.447 Halpa Eşon (Patron) Camisi planı (İ. Çeşmeli)

2.6.2 Taş Camisi

Taş Camisi, Özbekistan'ın güneyinde Karşi Şehri yakınlarında Kuçkak köyünde yer almaktadır (Şekil 2.448) (Çeşmeli, 2005a, 109; Çeşmeli, 2005c, 52).

Cami üzerinde ilk bilimsel incelemeler 1961 yılında R. R. Abduraslev ve L. İ. Rempel (1962, 8-10) gerçekleştirmiştir. Sonraki yıllarda cami üzerinde L. Yu. Mankovskaya (1971, 44, 1979a, 34-35; 1979b, 94-95, 1980, 109) araştırmalarda bulunmuştur.

Cami içten 11.10 x 11 m., dıştan 14.10 x 14 m. ölçülerinde kare planlı, merkezi ayaklı ve dört kubbeli bir yapıdır (Şekil 2.453, 457-459). Yapının mihrabı batı yönünde yer almaktadır (Şekil 2.450). Caminin eski zemini bugünkü zeminden yaklaşık 40 cm. aşağıdadır. Camide alınan ölçümler eski zemine göre değerlendirilmiştir. Yapının merkezinde, alt bölümünün bir kenar uzunluğu ortalama 1.75 m olan dörtgen planlı bir ayak yer almaktadır. Ayak alt kısımda kare planlı iken üst tarafa doğru köşelerden 90°'lik açı oluşturarak yivlenmiştir. Kemerlerin bindiği üst bölümdeki ayağın kenar ölçüleri ortalama 1.40 m.'dir. Ayağın yüksekliği 1.85 m.'dir. Merkezi ayaktan yükselen tuğladan dört sivri kemerin her biri, duvarların ortasında yer alan yarım ayaklarla bağlantı kurmaktadır. Bu yarım ayaklar 90 cm. kalınlığında ve 1.40 m. uzunluğundadır. Merkezdeki ayağın duvarlarla olan mesafesi yaklaşık 4.70 m.'dir. Merkezdeki ayak 26-28 x 5 cm. ölçüsündeki tuğlalardan inşa edilmiştir. Caminin iç duvarlarında nişler bulunmaktadır. Yapının batısında dört, kuzeyinde üç, güneyinde dört ve doğusunda iki niş yer almaktadır. Dörtgen planlı ve kemerli nişlerin yerden yüksekliği 1.40 m., genişliği 70 cm., derinliği 30 cm.'dir. Yapının eski planında içteki duvarlardan batı, kuzey ve güney yönündekilerde dörder, doğu yönünde ise iki niş gösterilmiştir. Caminin batı duvarının ortasında, genişliği 70 cm. derinliği 50 cm. yüksekliği 1.60 m. ölçülerinde sivri kemerli, dörtgen planlı bir mihrap nişi yer almaktadır (Şekil 2.451). Caminin kuzeybatı köşesinde bir minber bulunmaktadır (Şekil 2.452). Yapının doğu cephesinde iki (Şekil 2.449), güney cephesinde de bir kapısı bulunmaktadır. Bu kapılar, ortalama 1.20 m. genişliğinde ve 1.90 m. yüksekliğindedir. Duvar kalınlığı 1.50 m.'dir. Yapının eski planında batı duvarı hariç diğer duvarlarında ikişer kapı gösterilmiştir. Günümüze ulaşmayan kapılar sonradan kapatılmış ve dıştan birer niş haline gelmişlerdir (Çeşmeli, 2005a, 109-110).

Caminin aydınlatılması duvarların üst kısımlarında yer alan pencerelerle sağlanmaktadır. Pencereler batı duvarı hariç her duvarda ikişer tane yer almaktadır. Pencerelerin yerden yüksekliği ortalama 2.90 m.'dir. Merkezi ayaktan yükselen sivri kemerlerin alt genişliği ortalama 1.45 m.'dir. Kemerlerin, merkezi ayak ile yarım ayaklar arasındaki genişliği ortalama 3.75 m.'dir. Kemerlerin yerden yüksekliği 4.15 m.'dir. Köşelerde oluşan kare

birimlerin üzeri tuğladan birer kubbe ile örtülüdür. Kubbelerin yerden yüksekliği 7.90 m.'dir. Kubbeler sivri kemerlerle ve duvarlarla taşınmaktadır. Güneybatı ve güneydoğu kubbelerine geçişlerde kademeli üçgenlerden ve basamaklı mukarnaslardan faydalanılmıştır (Şekil 2.454-456). Zamanla yenilenerek günümüze ulaşan ve bugün duvarları tamamıyla sıvanmış durumda olan caminin muhtemelen daha öncede diğer kubbelere geçişlerinde de aynı tip geçiş öğeleri kullanılmıştır (Çeşmeli, 2005a, 110). Camideki basamaklı mukarnaslı geçişlerin benzerleri, Hoca Meşhed Türbesi (Sayad/Güney Tacikistan/9. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 2001), Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi (Merv/Türkmenistan/1112-13) (Pugaçenkova, 1958a, 310-315), Abdullah İbn Büreyda Türbesi (Merv/Türkmenistan/11. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1963c, 240-245), Hoca İsa Cami-Türbesi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) , Sultan Saadet Kuzey Türbesi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996a, 245-255) ve Âstâne Baba Camisi (Kerki/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1956, 70-78) yapılarında görülmektedir. Kubbelerin çapları yaklaşık 4 m. civarındadır. Geçiş öğelerinin yerden yüksekliği yaklaşık 2.90 m.'dir. Duvarlar 29-30 x 4 cm., 27 x 27 x 5 cm. ve 30 x 30 x 5 cm. ölçülerindeki kerpiçlerden yapılmıştır. Yapıda ayrıca 22.5 x 22.5 x 4.5 cm. ölçüsünde kare tuğlalar da kullanılmıştır. Yapının içi ve dışı sıvayla kaplanmıştır. Caminin doğu yönünde muhtemelen sonradan yapılmış ahşaptan bir sundurma yer almaktadır. Aynı zamanda doğu cephesinin ortasında, 1 m. genişliğinde ve 50 cm. derinliğinde dörtgen planlı, kemerli bir niş bulunmaktadır (Çeşmeli, 2005a, 110).

Cami hakkında kısa bilgiler ve çizimler veren araştırmacılar, dört kubbeli tipte değerlendirdikleri yapıyı, tuğla özelliklerinden kubbeye geçiş elemanlarından ve mimari özelliklerinden dolayı genelde 11. yüzyıl veya 11-12. yüzyıla tarihlendirmektedirler (Abduraslev ve Rempel, 1962, 8-10; Mankovskaya, 1979a, 34-35, 1979b, 94-95, 1980, 109; Hmelnitskiy 1996a, 122).

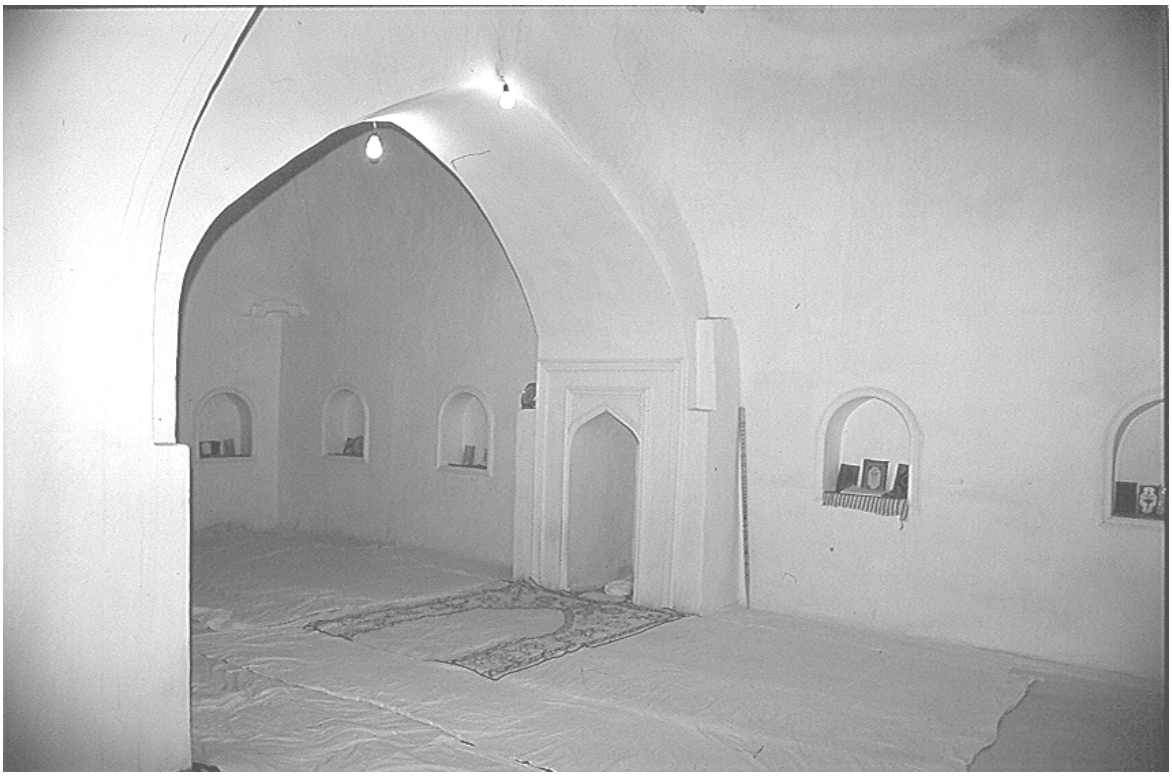
Yapının kubbelerine geçişlerinde görülen kademeli üçgenler, basamaklı mukarnaslar ve merkezi payedeki tuğla ölçüleri, caminin 11-12. yüzyılda inşa edildiğini göstermektedir. Fakat cami de kullanılan 22.5 x 22.5 x 4.5 cm. ölçüsündeki tuğlalar daha çok 10. yüzyıl özelliği göstermektedir (Çeşmeli, 2005a, 111).

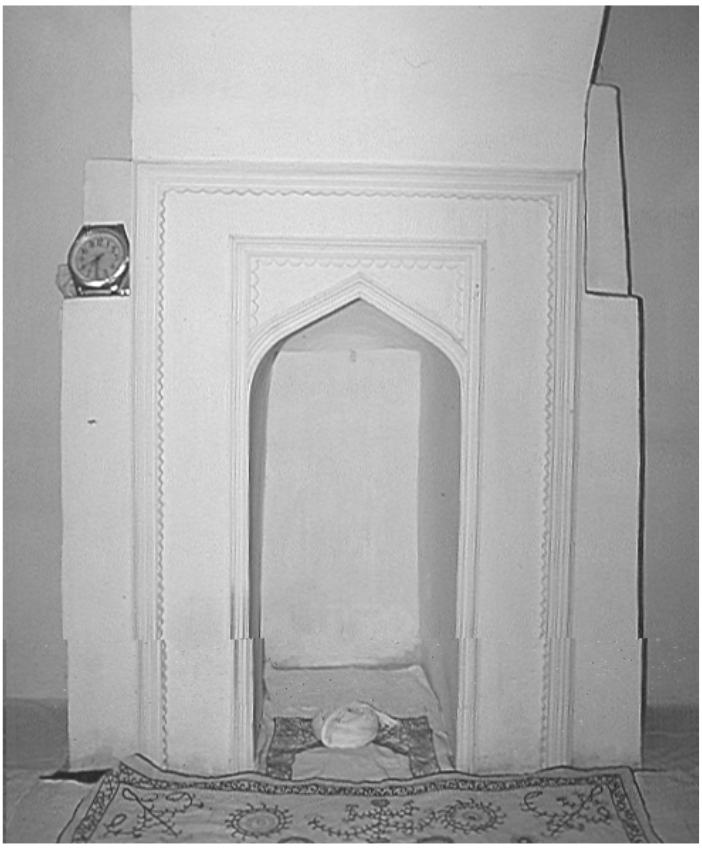
Şekil 2.448 Taş Camisi'nin güneybatısından görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.449 Taş Camisi doğu cephesi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.450 Taş Camisi'nin batı yönündeki mihrap duvarının içten görünüşü (İ. Çeşmeli)

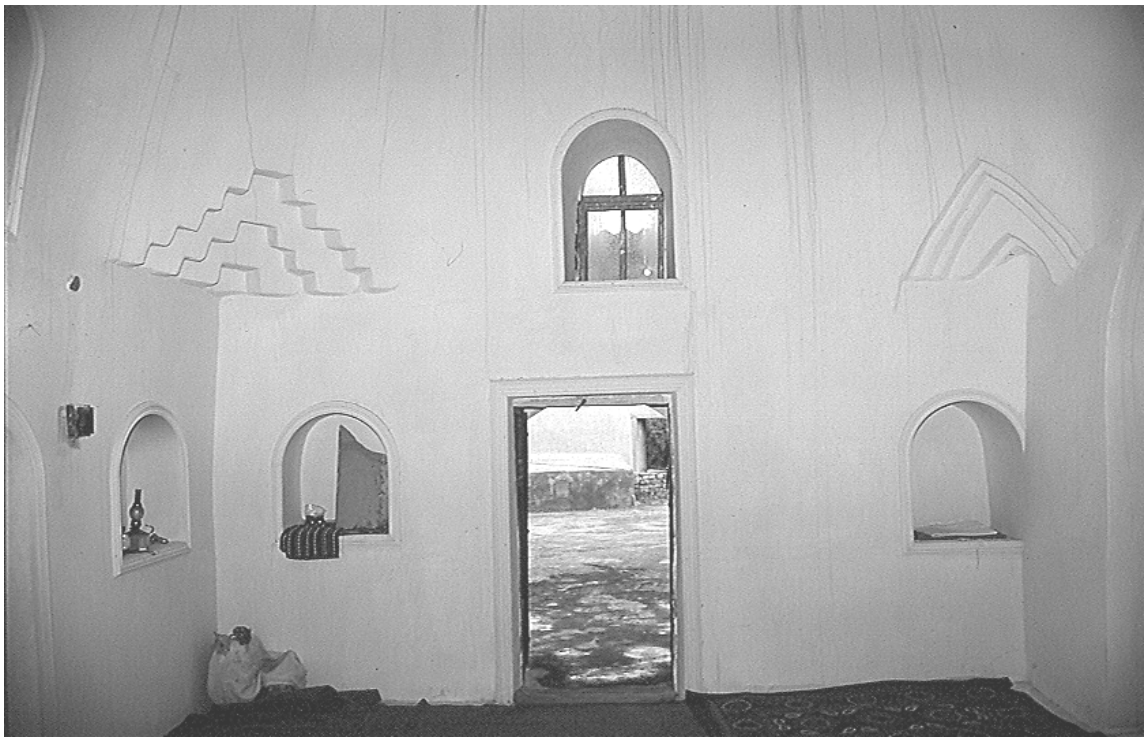
Şekil 2.451 Taş Camisi mihrabı (İ. Çeşmeli)

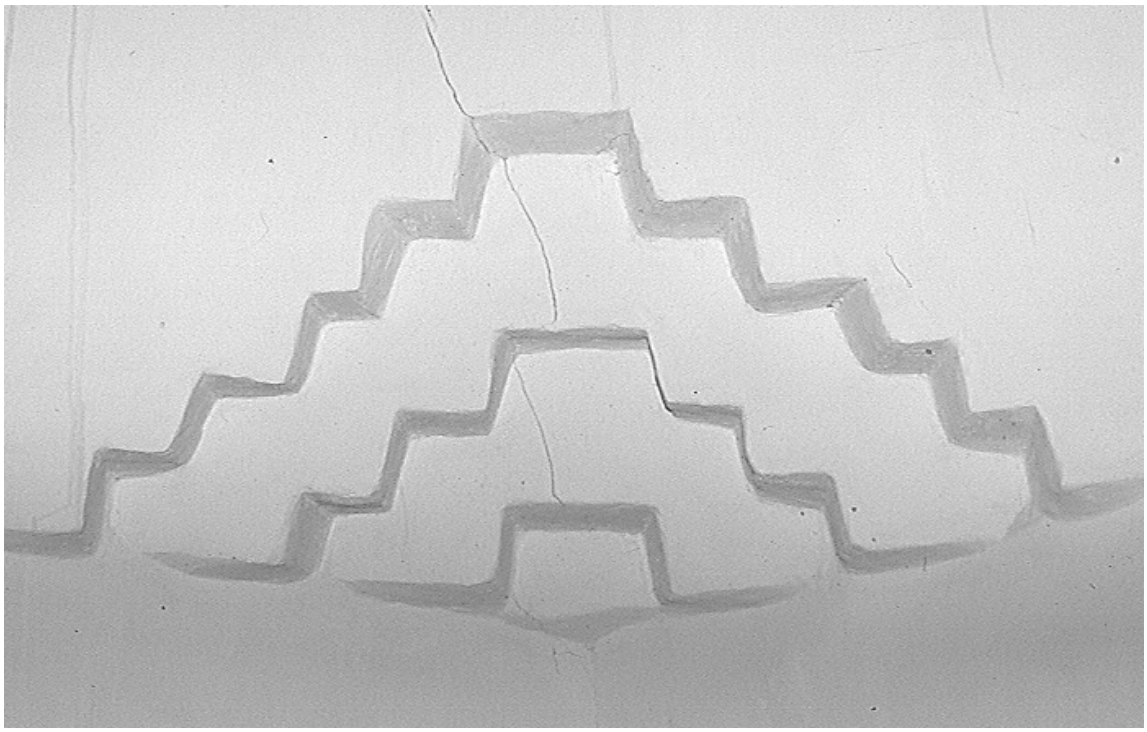
Şekil 2.452 Taş Camisi minberi (İ. Çeşmeli)

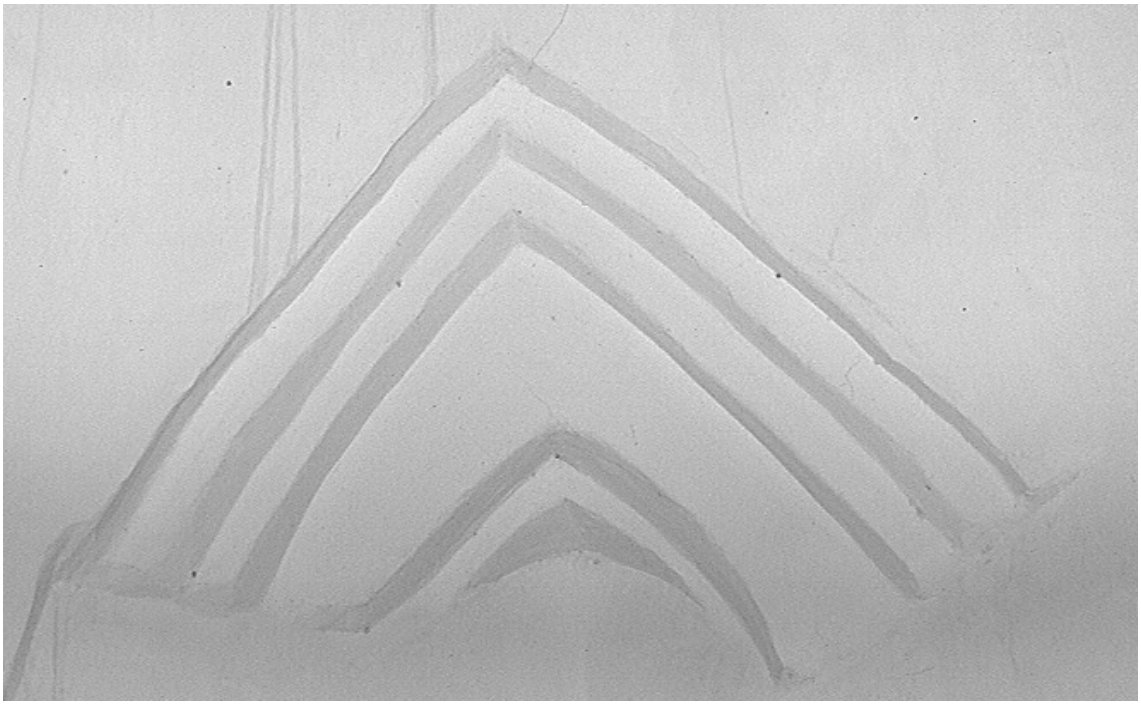
Şekil 2.453 Taş Camisi iç mekanının ve merkezi ayağının görünüşü (İ. Çeşmeli)

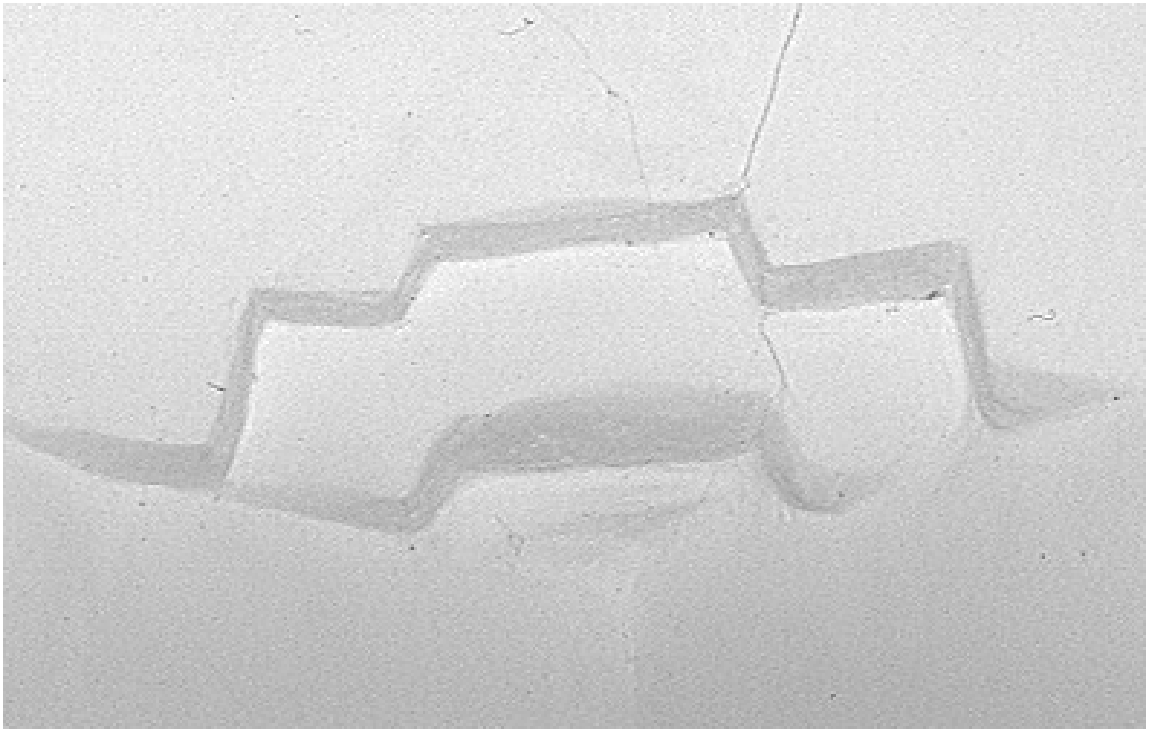

Şekil 2.454 Taş Camisi'nin güney yönünden içten görünüşü (İ. Çeşmeli)

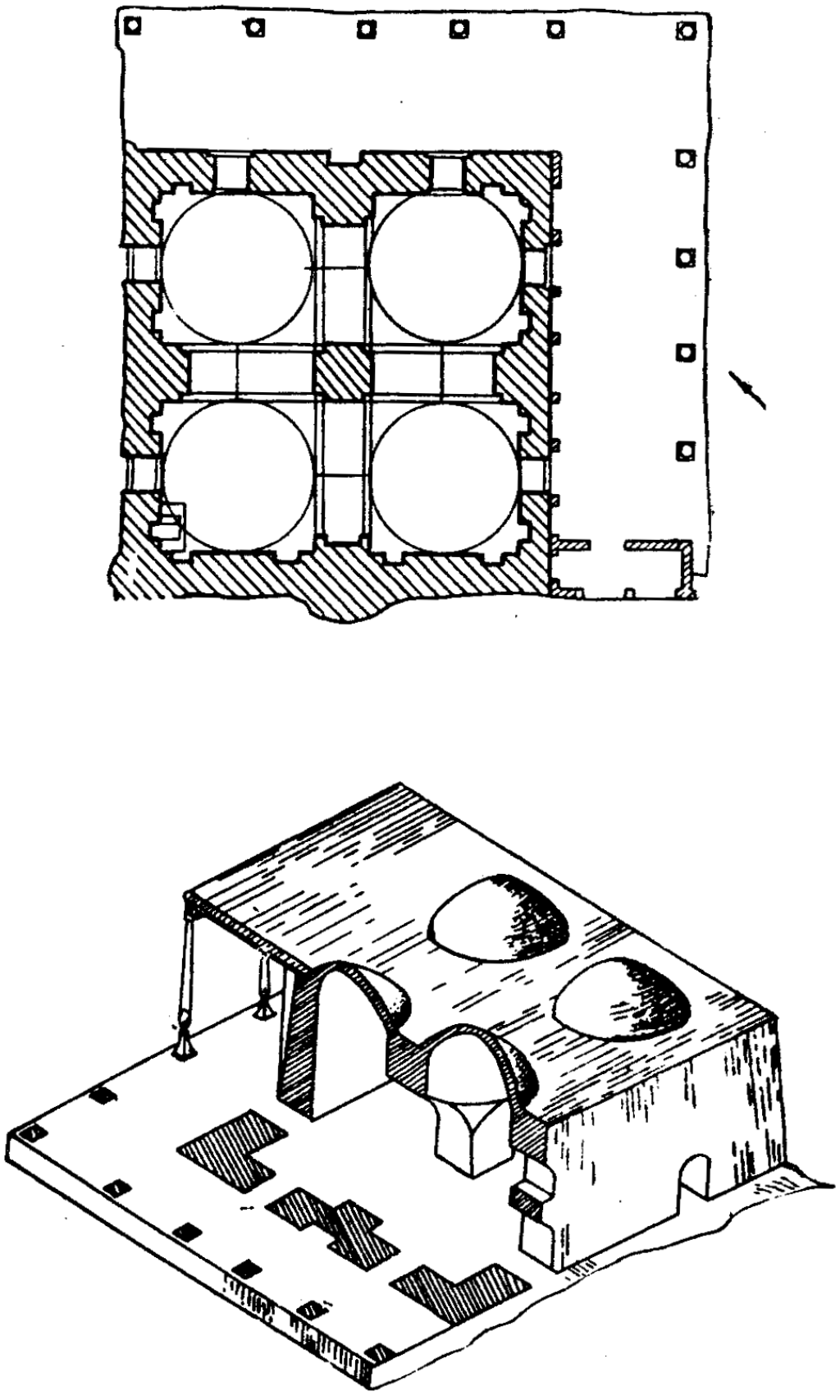

Şekil 2.455 Taş Camisi kubbeye geçiş elemanı (İ. Çeşmeli)

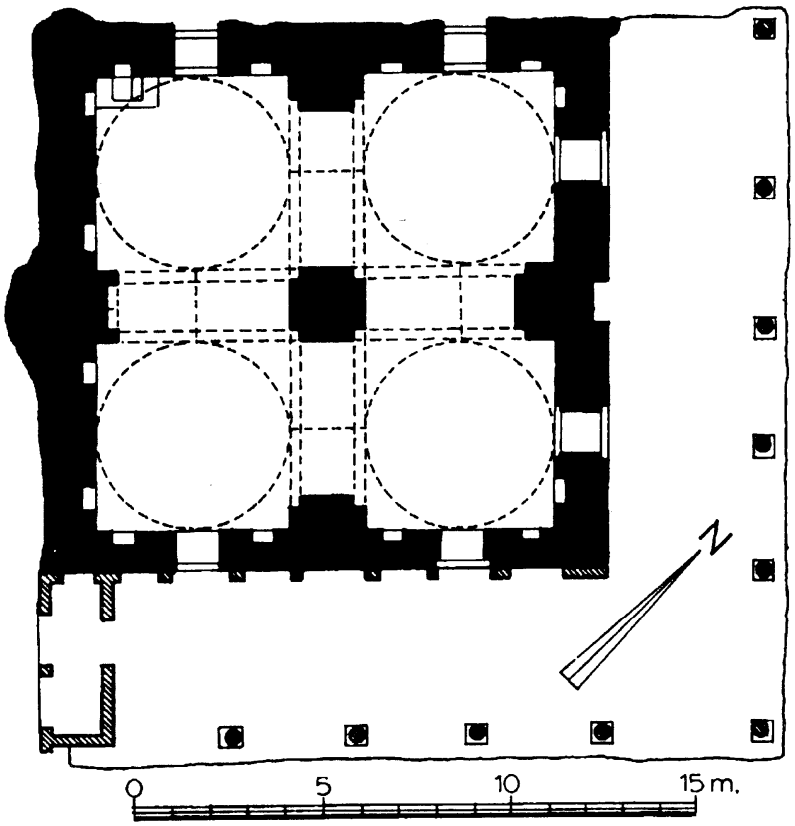

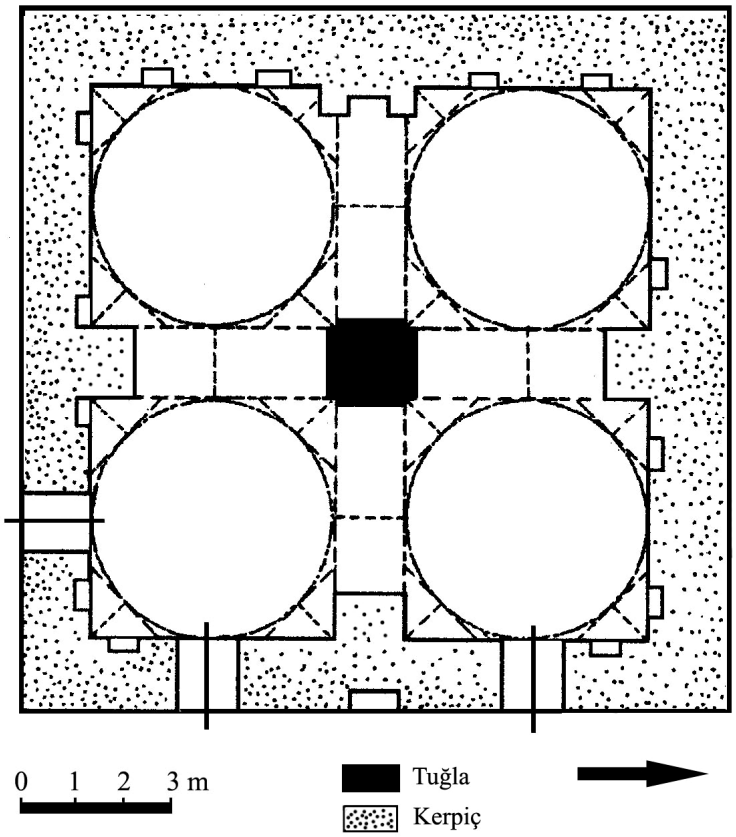
Şekil 2.456 Taş Camisi kubbeye geçiş elemanları (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.457 Taş Camisi planı ve aksonometrik görünüşü (R. R. Abdurasulev-L. İ. Rempel)

Şekil 2.458 Taş Camisi planı (R. R. Abdurasulev-L. İ. Rempel/S. Hmelnitskiy)

Şekil2.459 Taş Camisi planı (İ. Çeşmeli)

2.7 Dört Ayaklı Dokuz Üniteli Cami Tipolojisi

Kökenleri çok geçmişe giden kare planlı, dört ayaklı ve dokuz birimli mekanların etkileri Orta Asya'da erken devirlerde yapılmış olan cami mimarisine de yansımıştır. Bu tipolojik gruptaki camiler genel olarak kareye yakın plandaki mekanın içinde kare bir alan yaratan dört ayaktan meydana gelmektedir. Böylece mekanın içinde dokuz birim oluşmaktadır. Mescid-i Tarih ve Çâr Sütun Camisi'nde olduğu gibi bazı örneklerde dokuz birim dokuz eşit kare alandan oluşmakta ve bu dokuz eşit kare birimin üzeri dokuz eşit kubbe ile örtülüydü. Bazı örneklerde ise (Diggârân Camisi) dokuz birim; merkezi büyük bir kare alan, köşelerde daha küçük kare alanlar ve yanlarda ise dikdörtgen alanlardan oluşmaktaydı. Ortadaki büyük kare alanın üzerini merkezi kubbe, köşelerdeki küçük kare alanların üzerini küçük kubbeler ve yanlarda meydana gelen dikdörtgen alanların üzerini ise tonozlar örtmekteydi. Dört ayaklı dokuz kubbeli camilerde mihrap duvarı karşısındaki cephe üç kemerli açıklığa sahiptir. Kimi zaman yan cephelerde üç kemerli açıklıklar da yer almaktaydı. Moğollar öncesinde Orta Asya cami mimarisinde gördüğümüz, dört ayaklı dokuz birimleri camileri, belirtiğimiz mimari özelliklerden yola çıkarak iki alt guruba ayırabiliriz; 1- Dört ayaklı dokuz eşit birimli camiler (Mescid-i Tarih ve Çâr Sütun) 2- Dört ayaklı merkezi dokuz birimli camiler (Diggârân Camisi) (Çeşmeli, 2005c, 51-52).

Orta Asya'da günümüze ulaşan dokuz birimli camilerden anlaşıldığı üzere bu tipte camilerin Mâverâünnehr (Özbekistan) ve Baktrian (Kuzey Afganistan) bölgelerinde ağırlık kazandığı görülmektedir. Orta Asya dışında, diğer bölgelerdeki Ortaçağ İslami dönem camileri içinde, kare mekanlı dört ayaklı ve üzeri dokuz kubbeli veya tonozlu bir dizi cami inşa edilmiştir. Şerif Tabataba Meşhedi Camisi (Kahire/Mısır/943), Saba veya Sabain Vali Camisi (Asuan/Mısır/Tabataba Meşhedi adlı camiden biraz daha geç tarihlidir) (Creswell, 1952, 11-13, 144-145), sonradan kiliseye çevrilmiş olan Bâb el-Mardum Camisi (Toledo/İspanya/999-1000) (Hoag, 1976, 90-91) ve Casa de las Tornerias Camisi (Toledo/İspanya/12. yüzyılın ikinci yarısı) (Hattstein ve Delius, 2000, 228-229) gibi yapılar kare planlı, dört ayaklı ve üst örtüleri dokuz eşit kubbelidir. Fatata Camisi (Susa/İran/838-841) (Creswell, 1940, 246-248) ve Circis Peygamber Camisi (Musul/Irak/1148) (Sarre ve Herzfeld, 1920, 236-238) gibi yapılar ise kare planlı dört ayaklı ve üst örtüleri tonozlu yapılardır. Bu tipteki mimari şemaların benzerlerini daha geç dönemlerde yapılmış olan klasik Osmanlı camilerinde ve tekkelerinde de görmekteyiz.

2.7. 1 Mescid-i Tarih

Günümüze kalıntıları ulaşmış olan Mescid-i Tarih adlı cami, Kuzey Afganistan'ın Belh Şehri'nde yer almaktadır. Cami, Nüh Günbed, Hoca-Perdâ (Parda) veya Kâbul (Kaab-ul) Ahbâr gibi isimlerle de anılmaktadır (Şekil 2.460).

Cami kalıntıları üzerinde, L. Golombek (1969, 173-189), G. A. Pugaçenkova (1970, 241-250) ve G. Mandersloot (1972) gibi araştırmacılar incelemelerde bulunmuşlardır (Şekil 2.461).

Yapının günümüze duvarlarının, ayaklarının ve kemerlerinin bir kısmı ulaşmıştır (Şekil 2.465). Caminin üst örtüsü yıkılmış durumdadır. Cami, kuzeydoğu-güneybatı ekseninde olup güneybatı yönünde kıbleye doğru yönelmiştir. Cami kalıntılardan anlaşıldığına göre, kare planlı dört ayaklı ve dokuz kubbeli cami tipindedir (Şekil 2.466-468, 470).

Günümüze ulaşan kalıntılardan anlaşıldığına göre caminin ayakları, kemerleri ve yıkılmış olan üst örtüsü 21 x 21 x 3.5 cm. ölçüsündeki tuğlalardan yapılmıştır. Cami dıştan 21.75 x 20.70 m. (dıştan 19.65 x 19.30 m., içten 18.30 x 15.50 m.) ölçüsündedir. Cami dıştan kareye yakın plandadır. Günümüze ulaşan kalıntılardan, caminin kuzeydoğu cephesi hariç diğer cephelerinin kapalı olduğu anlaşılmaktadır. Caminin iç mekanında, üç duvardan güneydoğu ve kuzeybatı yönündekilerde üçer adet çift ayak, güneybatı yönündekinde iki adet çift ayak ve güney ile batı köşelerinde ise tek ayak bulunmaktadır. Çiftli ayak düzeni Sasani mimarisinde de bilinmektedir. Bu ayaklar ve yaslandıkları duvar kısmı tuğladan, ayakların arasındaki duvarlar kerpiçten örülmüştür. Bu duvarlara bitiştirilmiş olan yuvarlak formdaki ayaklar 4/3 oranındadır. Bu ayakların çapları ortalama 74 cm. ölçüsündedir. Duvarlardaki kerpiç boyutları 30 x 30 x 6 cm. ölçüsündedir. Aynı zamanda duvarlarda 65-67x73-75 cm. ebatlarında pahsa bloklar da kullanılmıştır. Duvarlara bitiştirilmiş olan ayaklar, kalıntılardan anlaşıldığına göre, sivri kemerlerle birbirlerine bağlı idiler. Ayakların aralarında bulunan kerpiç duvarlarda, köşelerinde sütunçeleri olan sivri kemerli dikdörtgen nişler yer almaktadır. Üç yöndeki duvarda, üçer adet niş bulunmaktadır. Bu nişlerden güneybatı duvarının ortasındaki kıbleye yönelmiş olanı mihrap görevi yapmıştır. Caminin ortasında, kare bir alan yaratan dört ayak yer almaktadır. Bu ayaklar, hem birbirleriyle hem de dört yöndeki ayaklarla, sivri kemerler vasıtasıyla birbirlerine bağlanmaktaydı. Caminin ortasında yer alan ayaklarla, mekanın içinde dokuz eşit kare birim oluşmaktadır. Kalıntılardan anlaşıldığına göre, bu kare birimlerin üzeri 4.10 m. çapındaki kubbelerle örtülüydü. Ayaklar ve kemerlerle taşınan bu kubbelere, sivri kemerli tromplarla geçilmekteydi. Caminin kuzeydoğu cephesinden, bugün yıkılmış durumda olan iki yuvarlak ayakla oluşan açıklıklarla öndeki avluya çıkılmaktaydı. Bu ayaklar hem birbirleriyle hem de merkezdeki ve kuzeydoğu cephesinin köşelerinde (kuzey ve doğu) yer

alan ayaklarla sivri kemerlerle bağlantı kurmaktaydı. Böylece kuzeydoğu cephesinde, üç kemerli bir açıklık oluşmaktaydı (Şekil 2.469,471). Cami mekanında serbest duran altı büyük yuvarlak ayak, ortalama 1.56 m. çapındadır.

Caminin tuğladan yapılmış ayakları ve kemerleri oymalı alabastrdan yapılmış stilize bitkisel ve geometrik motiflerle süslenmiştir (Şekil 2.462-464). Bu motifler, İran, Irak (özellikle Samarra'daki yapılar), Suriye, Mısır gibi bölgelerde yer alan ve 9-10. yüzyıla tarihlenen yapılardaki oymalı stuko süslemeleri andırmaktadır (Golombek, 1969, 175-185; Hattstein ve Delius, 2000; Ettınghaussen vd., 2001; Hıllenbrand, 1994). Mescid-i Tarih'te gördüğümüz süslemeler Mezopotamya, İran ve Orta Asya'da Antikçağ'dan beri bilinmektedir. Camide gördüğümüz süslemelerin kökenin de Helenistik etkiler yatmaktadır (Golombek, 1969, 177; Pugaçenkova, 1970, 249).

L. Golombek'in (1969, 174) düşüncesine göre, caminin mihrap nişi yarım yuvarlak şeklinde olup dışa taşkındı.G. A. Pugaçenkova'ya (1970, 243-244) göre ise, cami ilk yapıldığında duvar kalınlığı içindeki mihrap nişi, dikdörtgen planlıydı. Günümüzdeki kalıntılardan anlaşıldığına göre caminin mihrap nişi yarım yuvarlak planlıydı ve dışa taşkındı. Fakat belki de cami ilk yapıldığında mihrap nişi Ortaçağ Orta Asya erken dönem camilerinde genellikle görüldüğü gibi dikdörtgen planlıydı. Çünkü yapıda, daha sonraki yüzyıllarda değişiklikler yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. L. Golombek'e (1969, 174-175) göre, caminin güneydoğu ve kuzeybatı yönündeki duvarlara yaslanmış olan ayakların arasındaki kerpiç duvarlar sonradan yapılmıştır. Aynı araştırmacıya göre, bu cepheler kuzeydoğu cephesinde olduğu gibi ayaklar ve kemerlerle direk dışarıya açılmaktaydı. Böylece güneybatıdaki mihrap duvarı hariç diğer cepheler kemerlerle dışarıya açılmaktaydı. Fakat G. A. Pugaçenkova'ya (1970, 244) göre, kuzeydoğu cephesi hariç diğer cepheler kapalıydı.

L. Golombek (1969, 189) bu camiyi süslemeleri açısından 9. yüzyılın ilk yarısına tarihlemektedir. G. A. Pugaçenkova (1970, 250) ise camiyi süslemeleri ve tuğla ölçülerinden dolayı 9-10. yüzyıl yapısı olarak görmektedir. S. Hmelnitskiy'de (1992,) özellikle süslemelerden dolayı caminin 9-10. yüzyılda yapılmış olabileceğini düşünmektedir. Bu cami genel mimarisi, tuğla ölçüleri ve süslemeleri açısından muhtemelen 9. yüzyılın sonları veya 10. yüzyıl başlarında inşa edilmiştir.

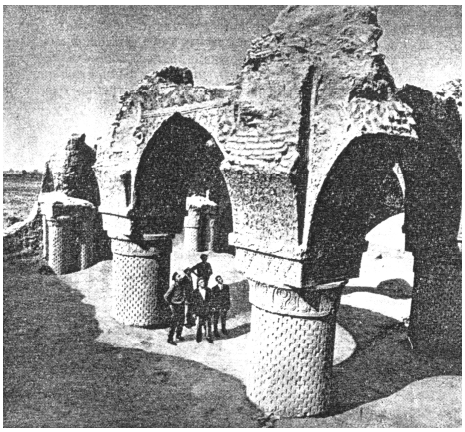
Mescid-i Tarih adlı camide gördüğümüz anlayış kare planlı, dört ayaklı ve dokuz kubbeli erken İslami devir Ortaçağ camilerine (9-10. yüzyıl) benzemektedir. Mescid-i Tarih'de aynı zamanda mihraba doğru üç nefli bir mimari anlayış da görmekteyiz. Caminin kökenlerini incelediğimizde karşımıza farklı mimari anlayışlar çıkmaktadır. Sasani mimarisinde

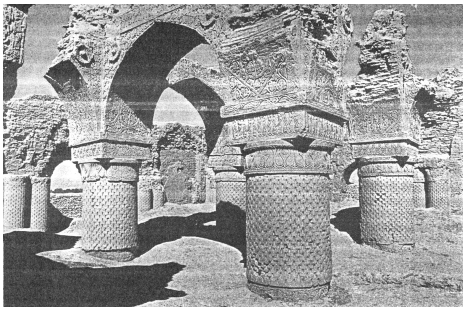
gördüğümüz ayaklarla ayrılmış üç nefli eyvan modelleri daha sonraki yüzyıllarda Emevi ve Abbasi mimarisinde de karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda Orta Asya ve İran'da gördüğümüz kare planlı, dört sütunlu-ayaklı dini ve sivil amaçlı mekanlar, Antikçağ'dan itibaren izlenebilmektedir. Bazen bu kare mekanlar eyvanlı mekanlar gibi bir yönden tamamıyla avluya açılmaktaydı. Orta Asya'da kare planlı dokuz kubbeli köşkler de bulunmaktaydı. Fakat bu kubbeleri duvarlar taşımaktaydı. Mescid-i Tarih adlı cami modeli İran ve Orta Asya mimarisinde Antikçağ'dan itibaren gördüğümüz ayak ve kemerlerle meydana gelmiş üç nefli eyvanlı mekanlar ile kare planlı dört ayaklı dini mekanların sentezinden gelişmiş gözükmektedir.

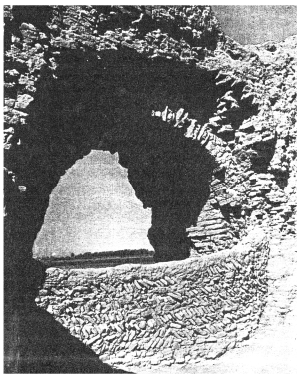
Şekil 2.460 Mescid-i Tarih Camisi kalıntılarının kuzeydoğudan-güneydoğuya doğru genel görünüşü (S. Blair-J. Bloom)

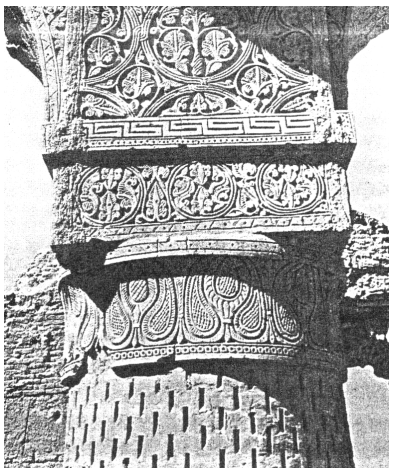

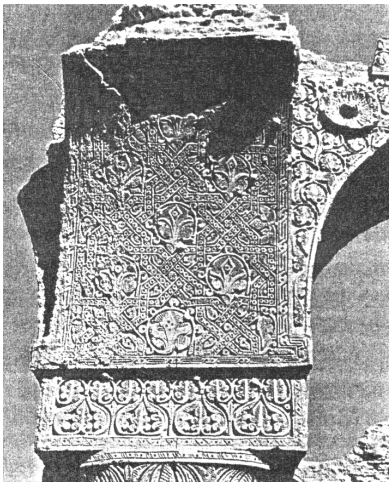

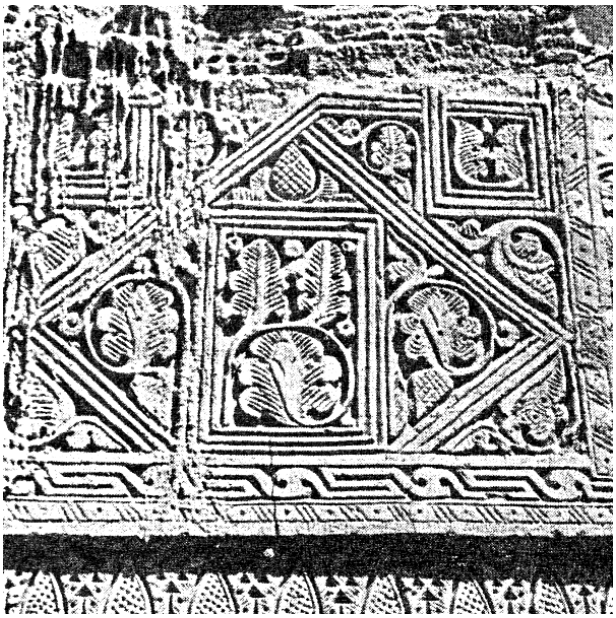

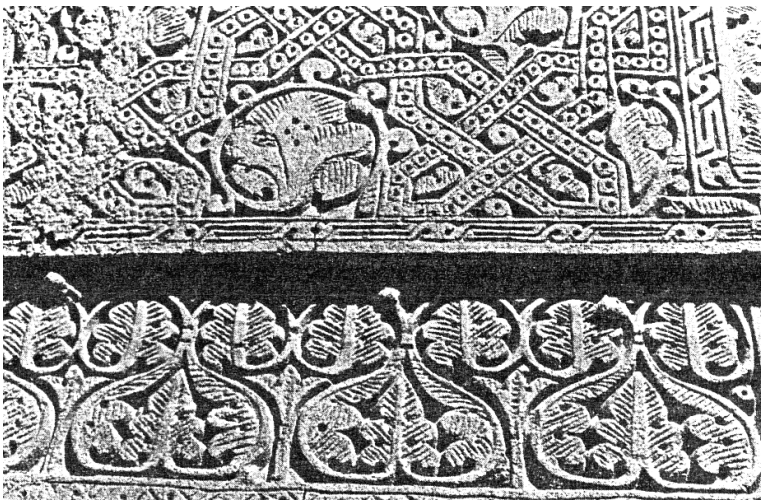

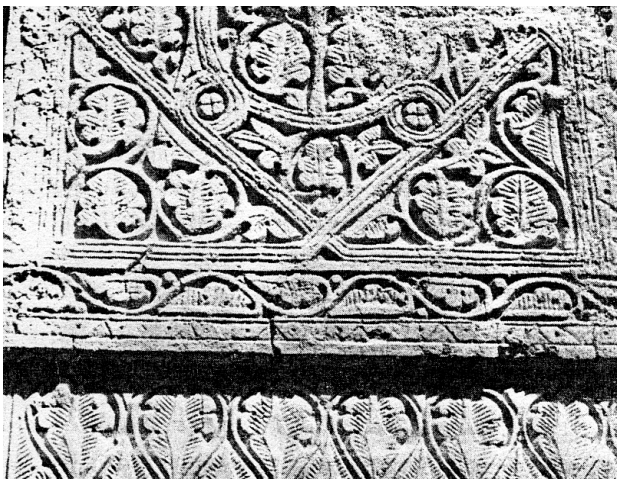

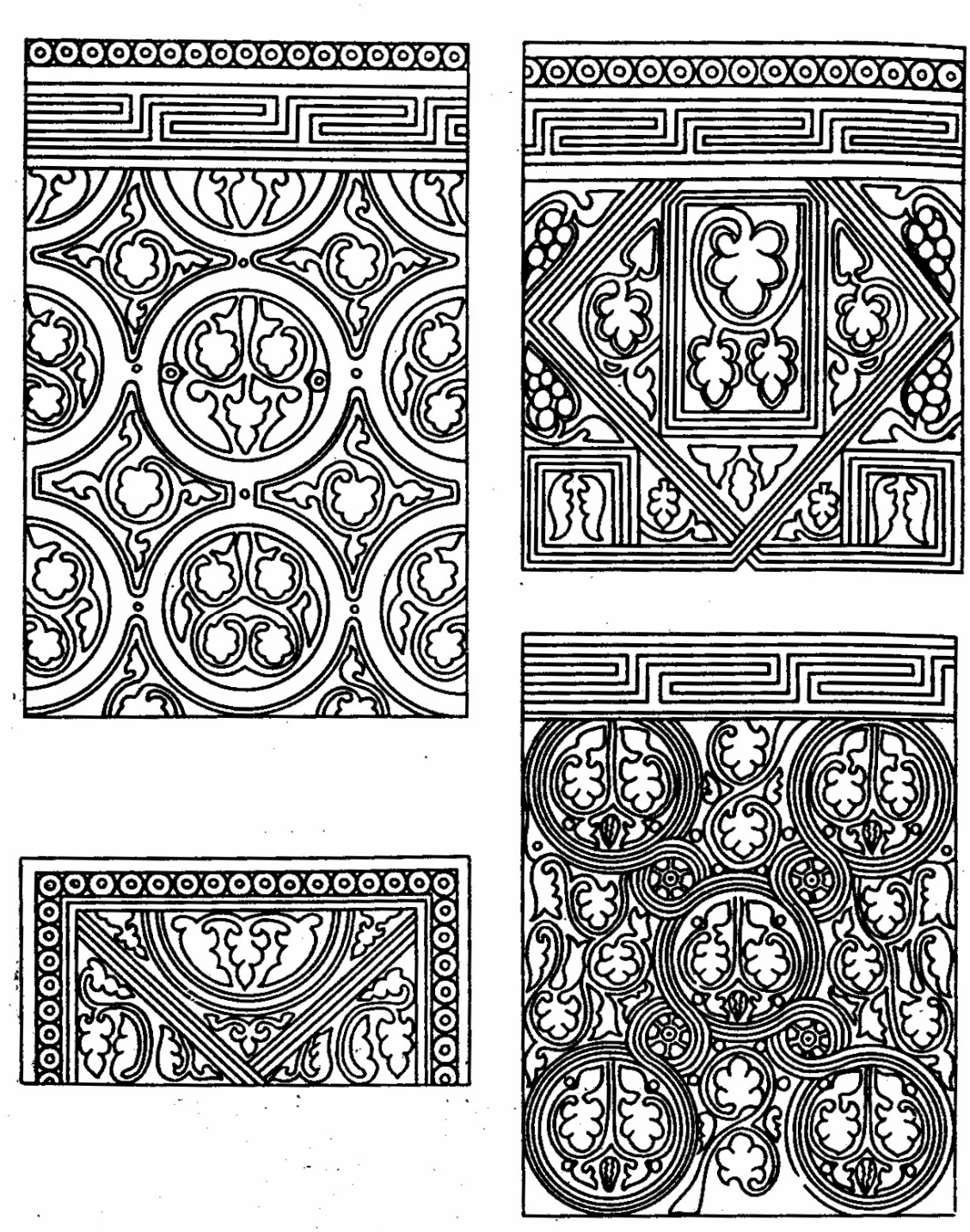
Şekil 2.461 Mescid-i Tarih Camisi kalıntıları
(R. Ettınghausen-O. Grabar/G. Pugaçenkova/L. Golombek)

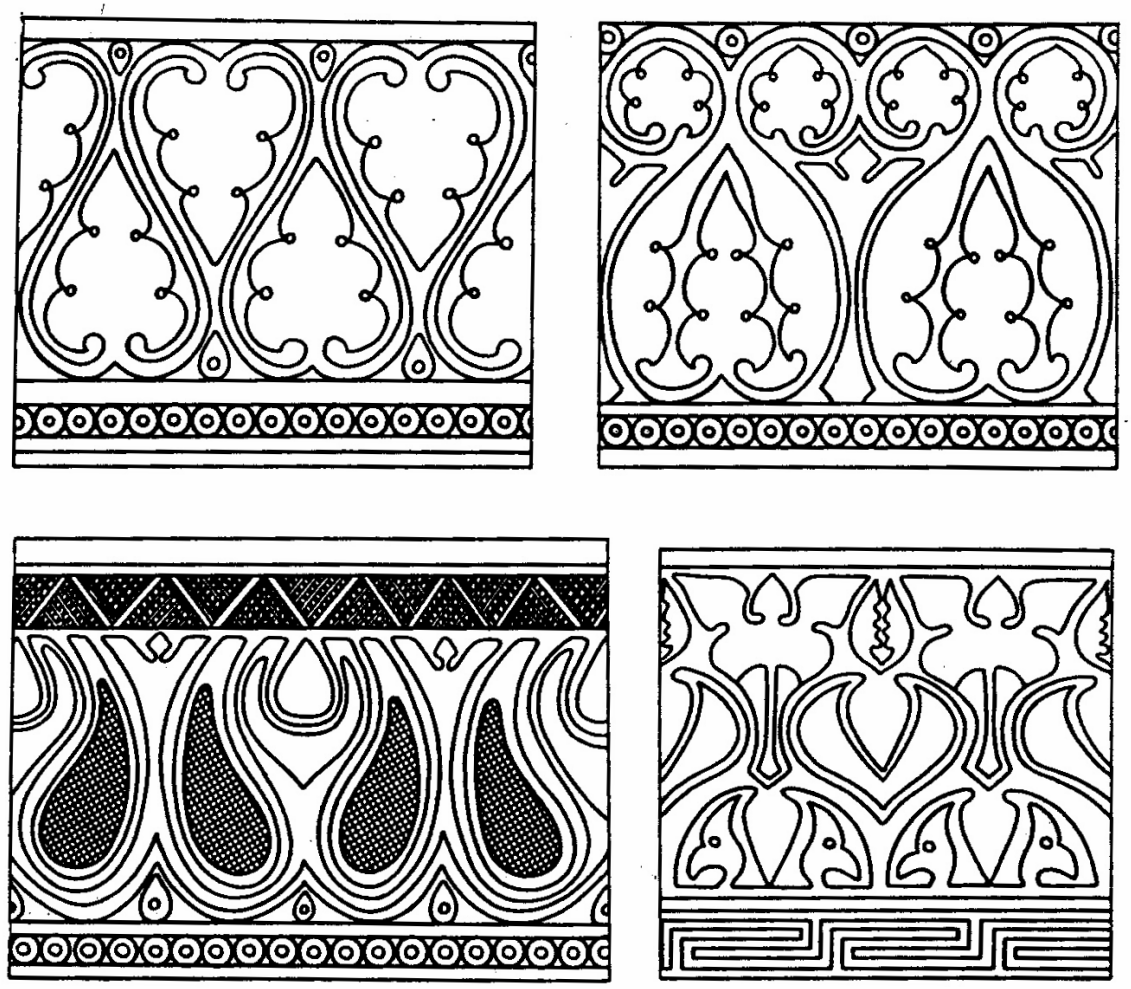

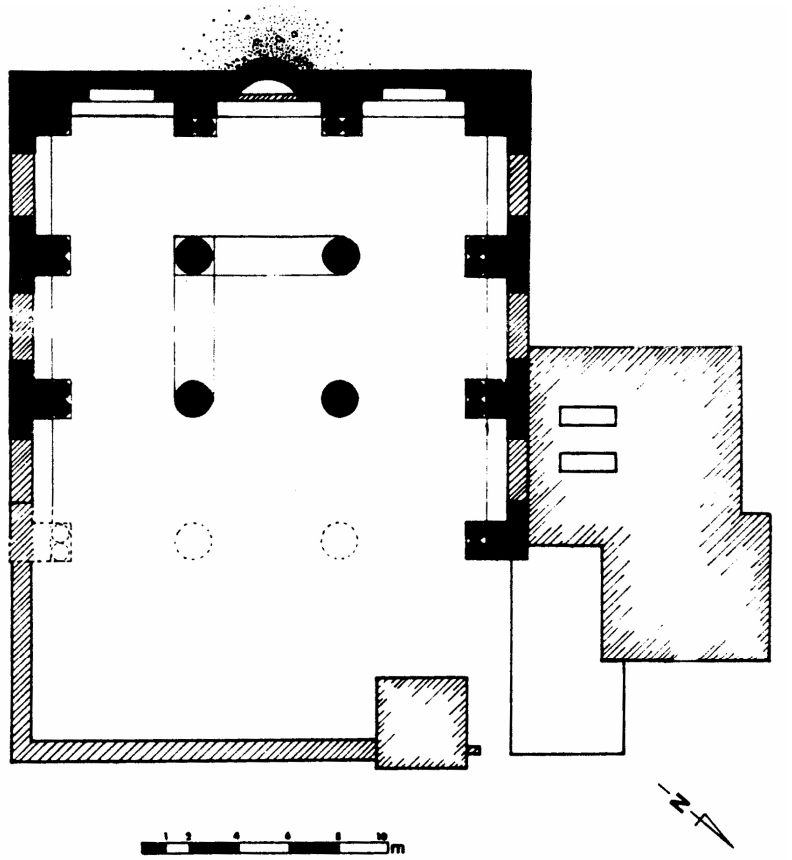
Şekil 2.462 Mescid-i Tarih Camisi alabastr süslemeleri (L. Golombek)

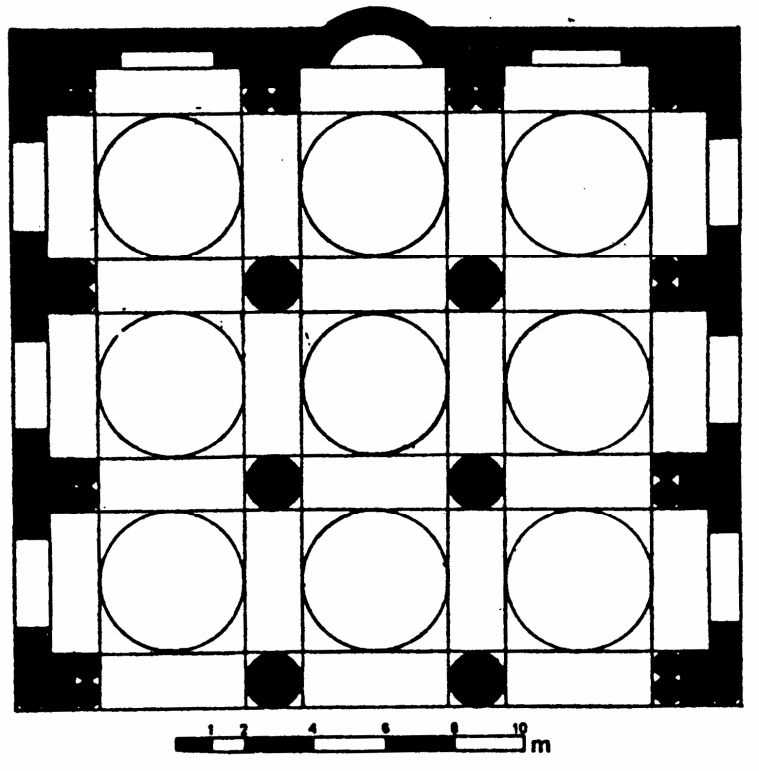
Şekil 2.463 Mescid-i Tarih Camisi alabastr süslemeleri (G. Pugaçenkova)

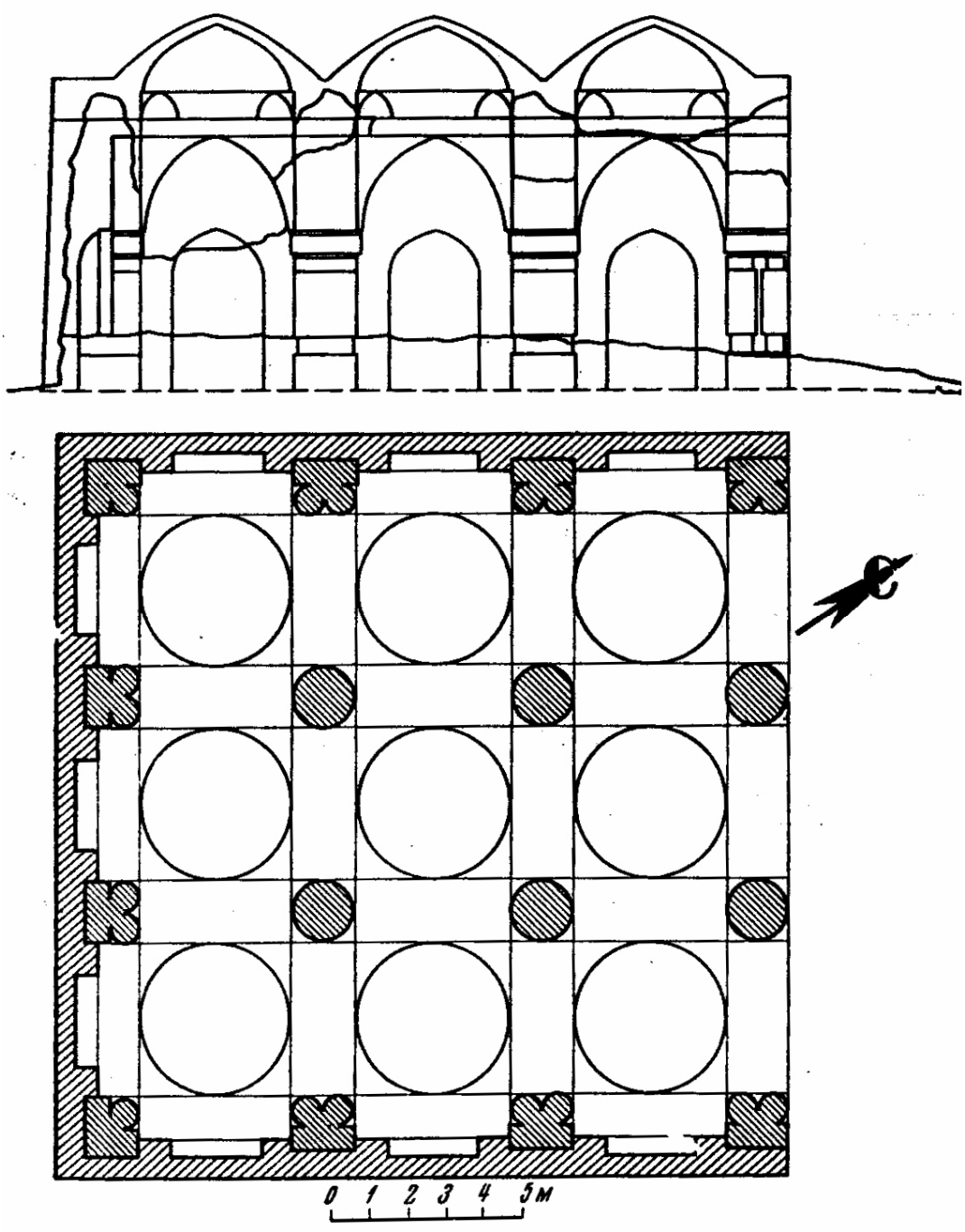
Şekil 2.464 Mescid-i Tarih Camisi alabastr süslemeleri (G. A. Pugaçenkova)

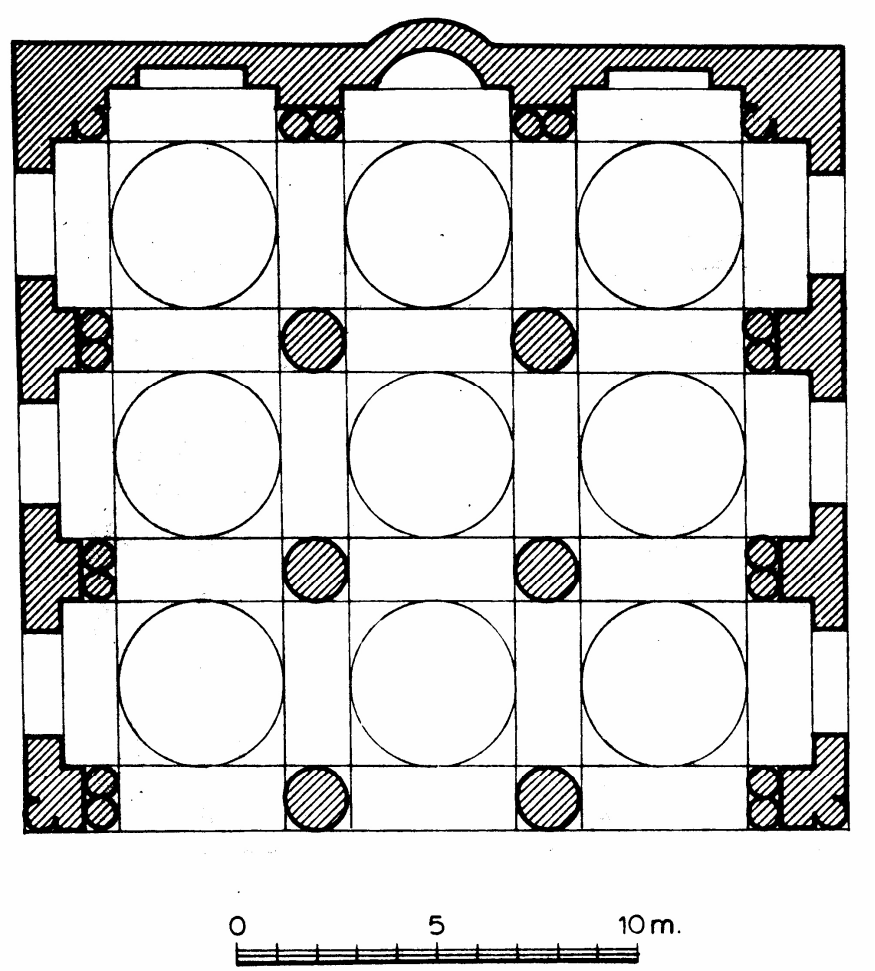
Şekil 2.465 Mescid-i Tarih Camisi kalıntılarının planı (siyahla gösterilmiş kalıntılar caminin yapıldığı devre aittir. Diğer kalıntılar sonraki yüzyıllarda yapılmıştır.)
(L. Golombek)

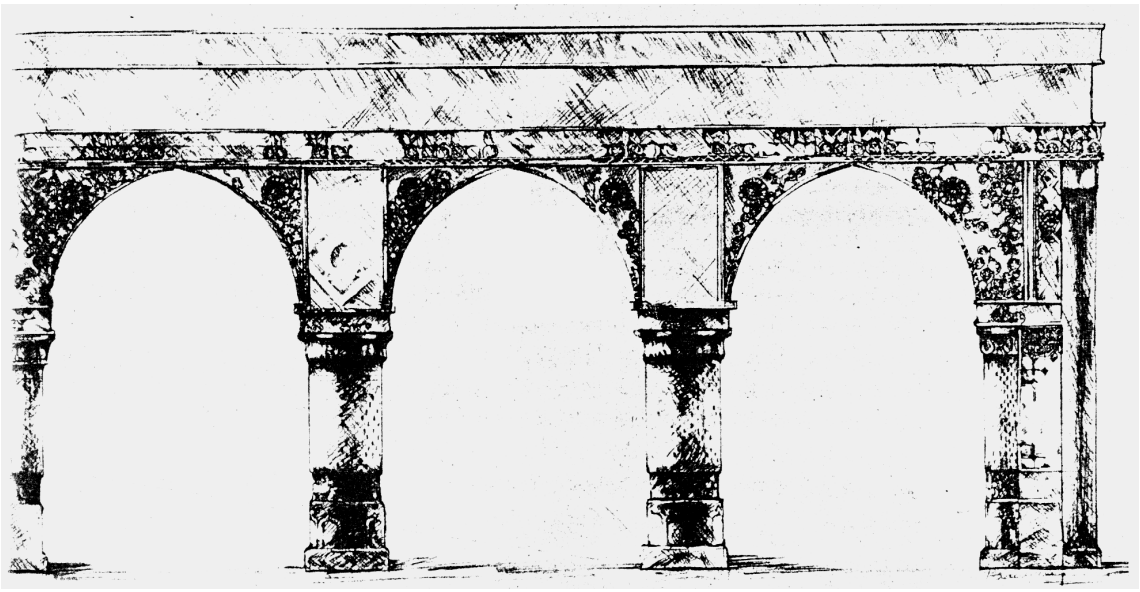
Şekil 2.466 Mescid-i Tarih Camisi restitüsyon planı (L. Golombek)

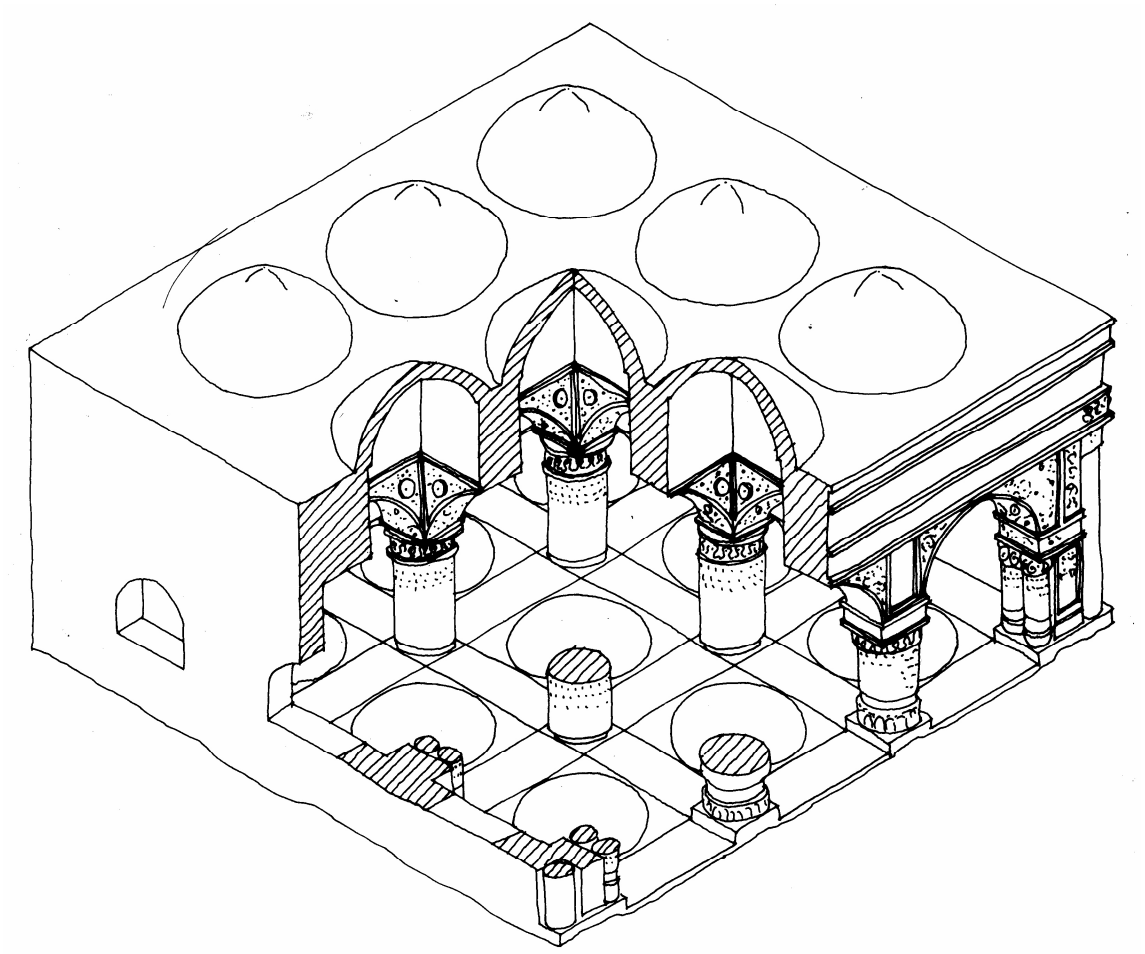
Şekil 2.467 Mescid-i Tarih Camisi restitüsyon kesiti ve planı (G. A. Pugaçenkova)

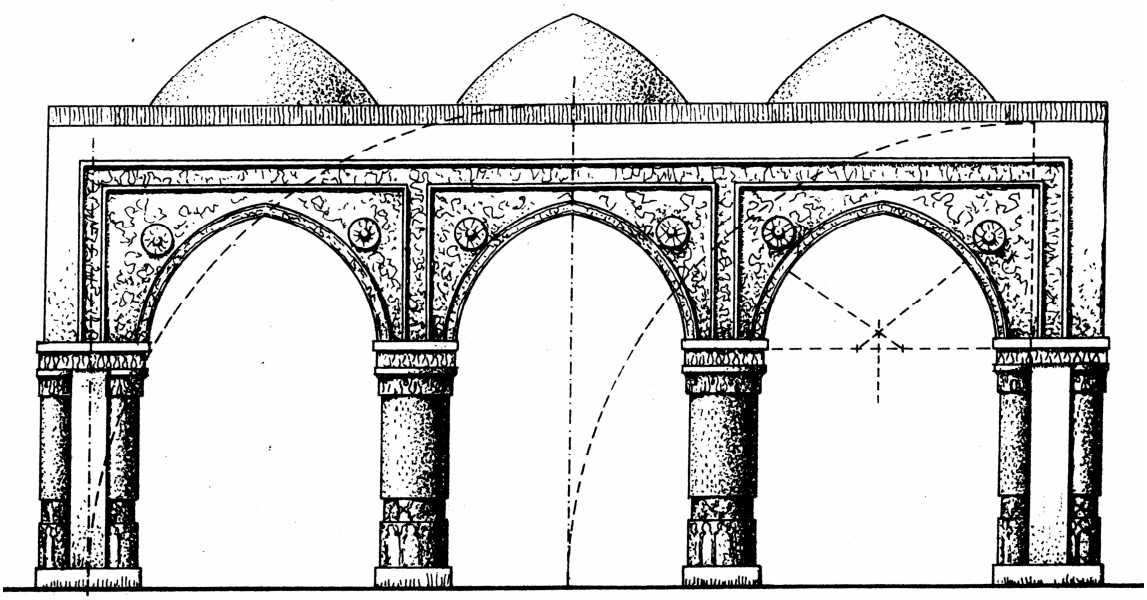
Şekil 2.468 Mescid-i Tarih Camisi restitüsyon planı (L. Golombek/S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.469 Mescid-i Tarih kuzeydoğu ana cephesinin restitüsyon görünüşü (L. Golombek)

Şekil 2.470 Mescid-i Tarih Camisi aksonometrik restitüsyon görünüşü (R. Hıllenbrand)

Şekil 2.471 Mescid-i Tarih Camisi'nin kuzeydoğu ana cephesinin restitüsyon görünüşü (S. Hmelnitskiy)

2.7.2 Çâr Sütun Camisi

Çâr Sütun Camisi kalıntıları, Özbekistan'ın güneyinde Tirmiz Şehri'nin hemen batısında bulunan eski Tirmiz Şehri harabelerinde yer almaktadır. Cami, şehrin kuzeydoğusunda, rabad kısmında bulunmaktadır (Şekil 3.44).

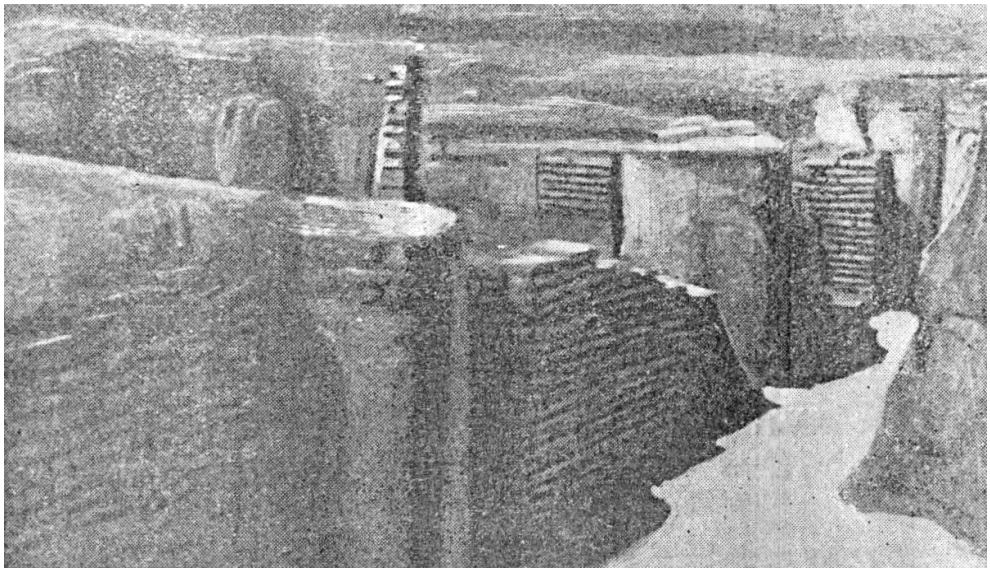
Bu cami üzerinde ilk incelemeyi ve kazıları 1938 yılında V. A. Şişkin (1945, 99-106) yapmıştır. Daha sonra G. A. Pugaçenkova (1976, 21-23) yapıyla ilgili incelemelerde bulunmuştur.

Muhtemelen 9-10. yüzyılda yapılmış olan Çâr Sütun Camisi'nin günümüze ancak temel kalıntıları kalmıştır (Şekil 2.472). Cami içten 10 x 10 m. ölçülerinde olup kare planlıdır (Şekil 2.477). Caminin mihrabı güneybatı yönünde kıbleye bakmaktadır (Şekil 2.473). Caminin kuzeybatı ve kuzeydoğu cepheleri açık olup güneybatı ve güneydoğu cepheleri ise kerpiçten örülmüş duvarlardan meydana gelmiştir. Kerpiçler 31 x 31 x 4.5 cm., 26 x 26 x 5 cm. ölçüsündedir. Kerpiç duvarlar 90-94 cm. arasında değişmektedir. Bu kerpiç duvarların üzeri 11. yüzyılda tuğla ile kaplanmıştır. Tuğlalar 30 x 30 x 5 cm. (mihrap bölümü), 24 (25) x 25 x 3.5 cm., 25 x 25 x 4 cm., 28 x 28 x 4.5 cm. (duvarlar) ölçüsündedir. Yapıda bulunan dokuz yuvarlak formlu ayak, tuğladan yapılmış ve alabastr harç kullanılmıştır. Yuvarlak ayaklar 1.02-1.03 m. çapındadır. Ayaklar kare şeklinde kaideler üzerinde yükselmektedir. Kuzeybatı ve kuzeydoğu cepheleri ikişer ayakla dışarıya açılmakta ve açık olan iki cephenin kesiştiği kuzey köşesinde, dört sütunçeyle desteklenmiş bir ayak bulunmaktadır. Caminin ortasında kare bir alan yaratan dört ayakla birlikte, toplam dokuz ayaklı olan camide ayaklar ve ayaklarla duvarlar arasındaki mesafeler eşit aralıklıdır. Üst bölümleri yıkılmış olan camide muhtemelen ayaklarla ve ayaklarla duvarlar birbirlerine sivri kemerlerle bağlıydı. Üst örtüsü yıkılmış olan yapının ayaklarla oluşan dokuz eşit kare birimin üzeri muhtemelen dokuz eşit kubbe ile örtülüydü (Şekil 2.478-481). Yapının sonradan tuğla ile kaplanmış olan mihrabı, yarım yuvarlak bir niş halinde duvar kalınlığı içine açılmıştır ve nişin içi ufak yarım yuvarlak ayak benzeri mimari elemanlarla gofralı hale getirilmiştir. Mihrabın sağ ve solundaki duvarlarda yarım ayaklar bulunmaktadır (Şekil 2.482). 11. yüzyıl başlarında mihrap ve duvarlar tuğla ile kaplanmıştır. Caminin yakınına 1032 tarihinde bir minare inşa edilmiştir. Muhtemelen cami, minarenin inşa zamanında, 11. yüzyılın başlarında onarım geçirmiştir. Yine aynı onarımlar sırasında killi samanlı döşeme yerine, 26 x 26 x 5 cm. ölçüsündeki tuğladan döşeme yapılmıştır. Bu cami muhtemelen 15-16. yüzyıla kadar kullanılmıştır (Şişkin, 1945, 99-106; Pugaçenkova, 1976, 21-23).

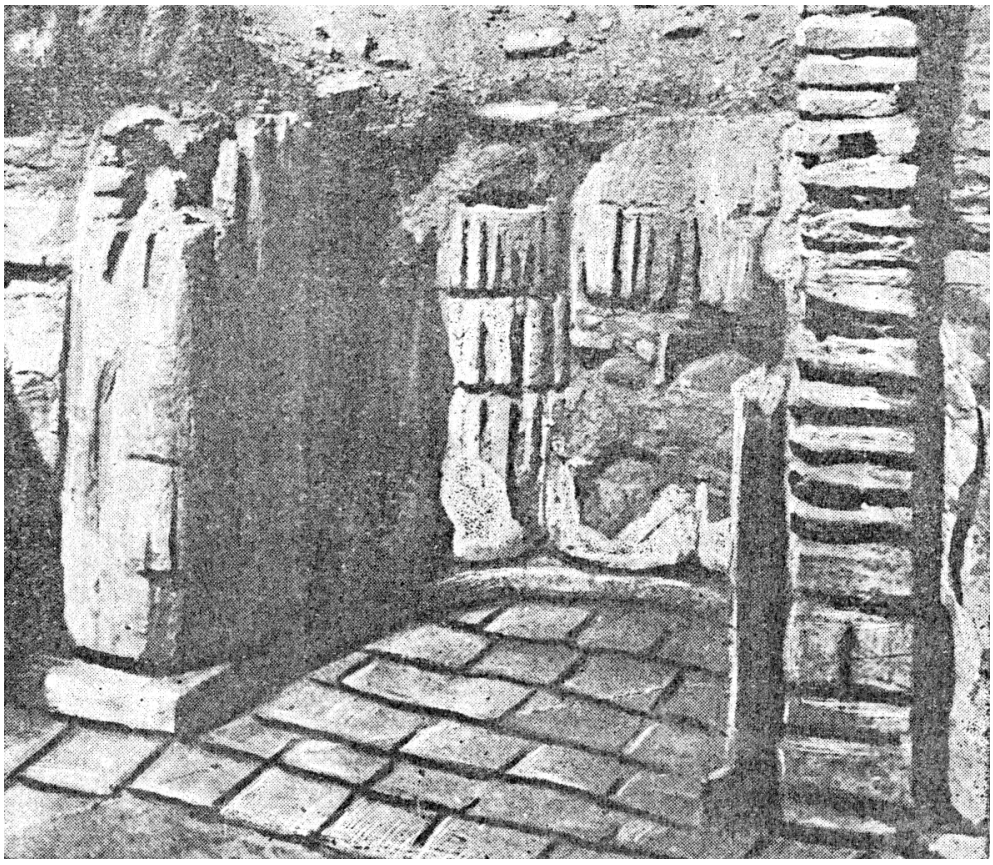
Minare 20. yüzyıl başlarında kısmen ayakta iken sonradan tahrip olmuştur.Eski fotoğraflardan bildiğimiz ve günümüze temel kalıntısı ulaşmış olan minare, Çâr Sütun Camisi'nin yakınına inşa edilmiştir. Minare kitabesine göre h. 423/1032 tarihlidir. Yapının şerefe bölümünün nasıl olduğu bilinmemektedir. Eski incelemelerde minarenin 13 m.'lik yüksekliğe kadar olan kısmı tespit edilmiştir. Silindirik gövdenin çapı ise her yerinde aynı olmakla beraber 3 m. idi. Bir yanı duvara bitişik olan minarenin kaidesi beşgen planlıydı. Minareye, bağlı olduğu duvar kısmındaki bir açıklıktan girilmekteydi. İçte spiral merdiven yer almaktaydı. Eski fotoğraflardan anlaşıldığı üzere silindirik gövde de üç geniş üç dar kuşak alternatif olarak sıralanmıştır. En tepede de bir dördüncü dar kuşağın bir bölümü kalmıştır. Dar kuşaklarda geometrik süsleme ve kufi karakterde kitabe kuşağı bulunmaktadır. Minare 20.5 x 20.5 x 3.5 ve 23 x 23 x 4 cm. ölçüsündeki tuğlalardan inşa edilmiştir. Harç olarak da alabastr kullanılmıştır. Bu minare Orta Asya'da tarihi bilinen en eski minarelerindendir (Şekil 2. 474-476, 483-484) (Şişkin, 1945, 99-106; Pugaçenkova, 1976, 21-23; Hmelnitskiy, 1992, 81-82).

Caminin mimari tasarımı, mimari elemanları ve arkeolojik veriler, yapının ilk olarak 9-10. yüzyılda yapıldığını göstermektedir. Caminin tuğla ölçüsü ve minaredeki kitabe yapının 11. yüzyıl başlarında onarıldığına işaret etmektedir. Muhtemelen yapı 15-16. yüzyıla kadar kullanılmıştır (Şişkin, 1945, 99-106; Pugaçenkova, 1976, 21-23, Hmelnitskiy, 1992, 81-82).

Cami tasarımı açısından özellikle Ortaçağ döneminde (9-10. yüzyıl) yapılan kare planlı, dört ayaklı ve dokuz kubbeli camilere benzemektedir. Çâr Sütun Camisi'nde gördüğümüz mimari şema muhtemelen Antikçağ'dan itibaren İran ve Orta Asya mimarisinde gördüğümüz kare planlı dört ayaklı dini mekanlar ile prestiji olan üç nefli eyvanlı mekanlardan kaynaklanmış gözükmektedir. Aynı zamanda Ortaçağ Orta Asya mimarisinde kare planlı ve içte duvarlarla meydana gelmiş dokuz kare birimin üzeri dokuz kubbeyle örtülmüş köşkler de bulunmaktaydı.

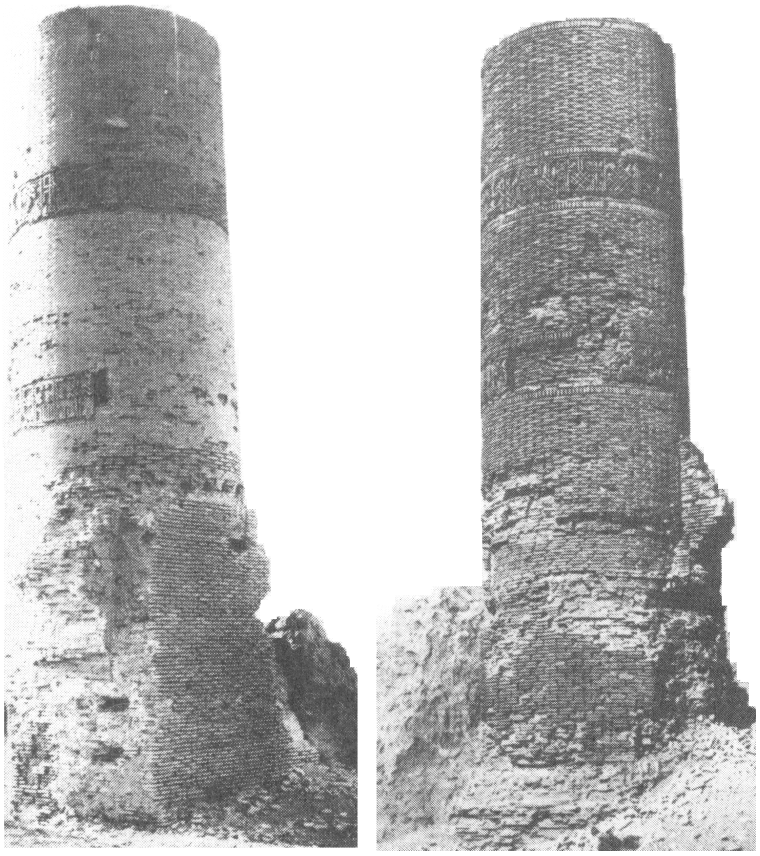
Şekil 2.472 Çar Sütun Camisi kalıntıları (V. A. Şişkin)

Şekil 2.473 Çar Sütun Camisi mihrabı (V. A. Şişkin)

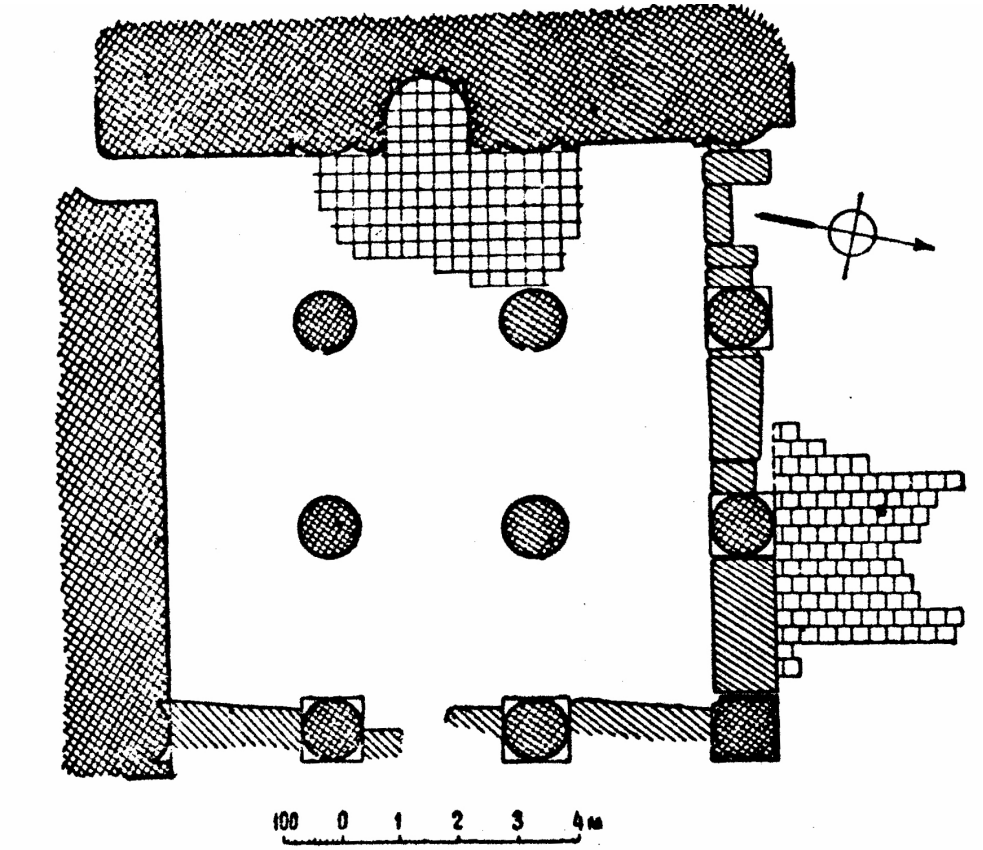
Şekil 2.474 Çar Sütun minaresi (Z.A.Arşavskaya-E.V.Rtveladze-Z.A.Hakimov)

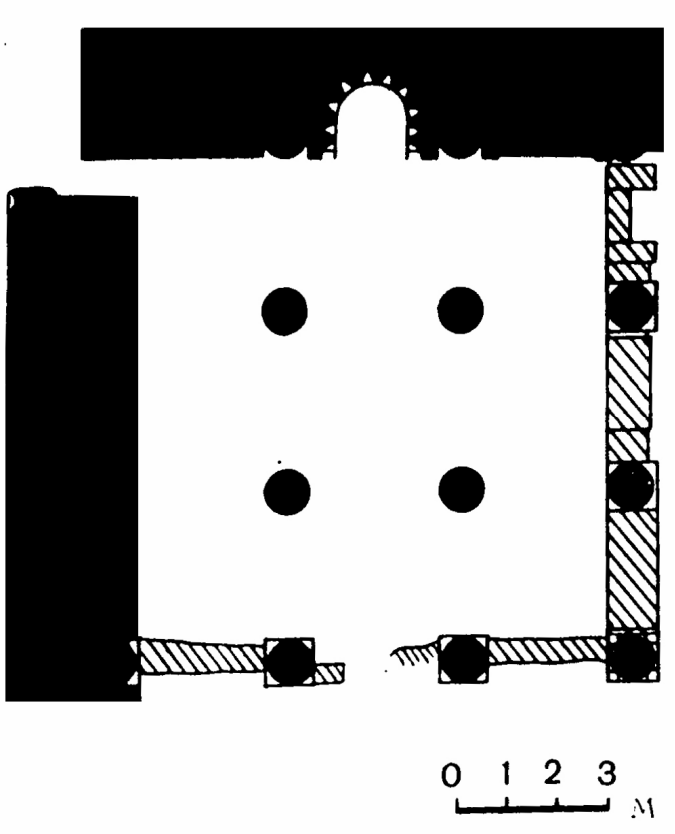
Şekil 2.475 Çar Sütun minaresi (S.Hmelnitskiy)

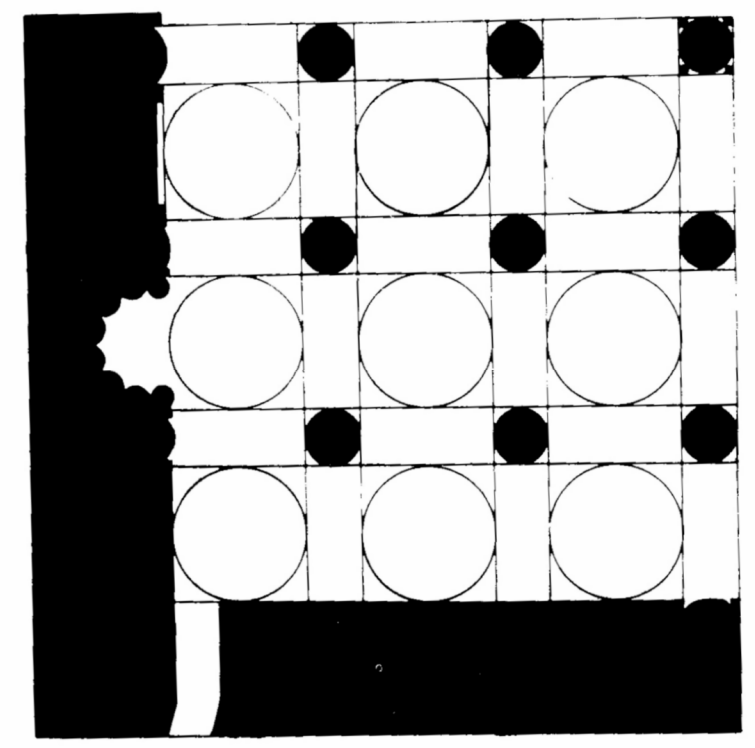
Şekil 2.476 Çar Sütun Minaresi kalıntısı (İ. Çeşmeli)

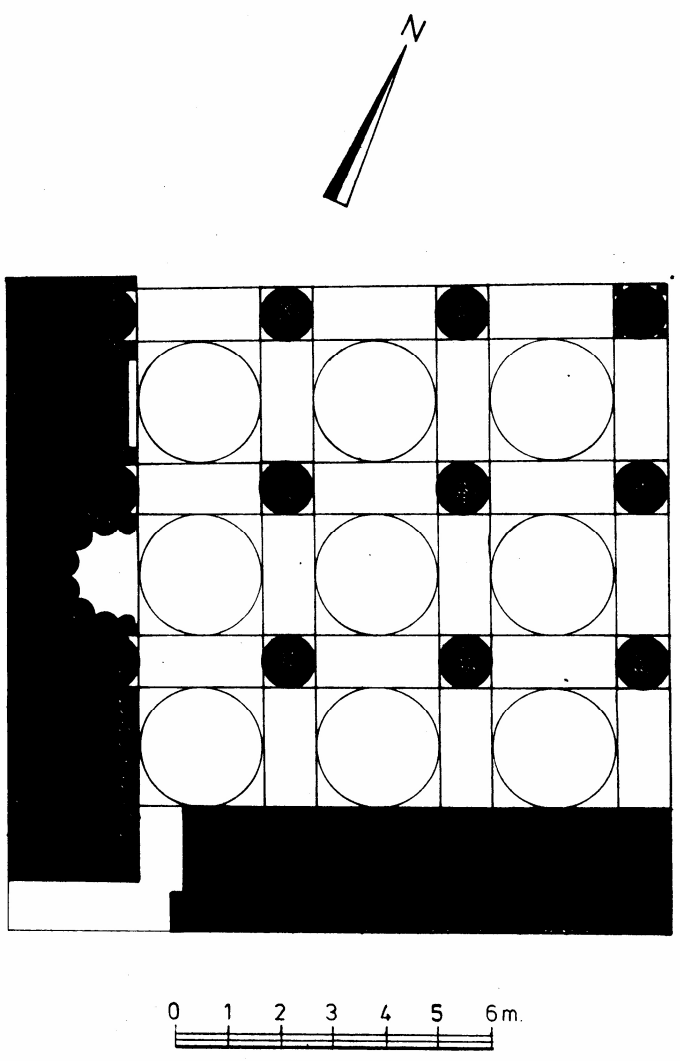
Şekil 2.477 Çar Sütun Camisi planı (V. A. Şişkin)

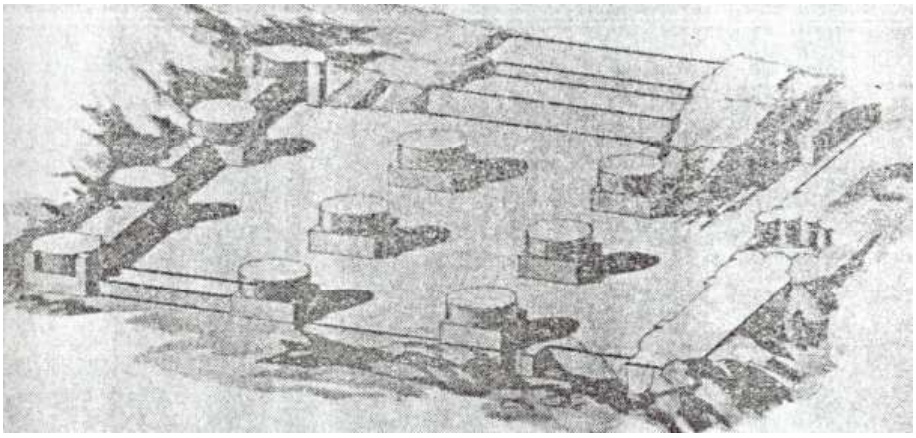
Şekil 2.478 Çar Sütun Camisi planı (Z.A.Arşavskaya-E.V.Rtveladze-Z.A.Hakimov)

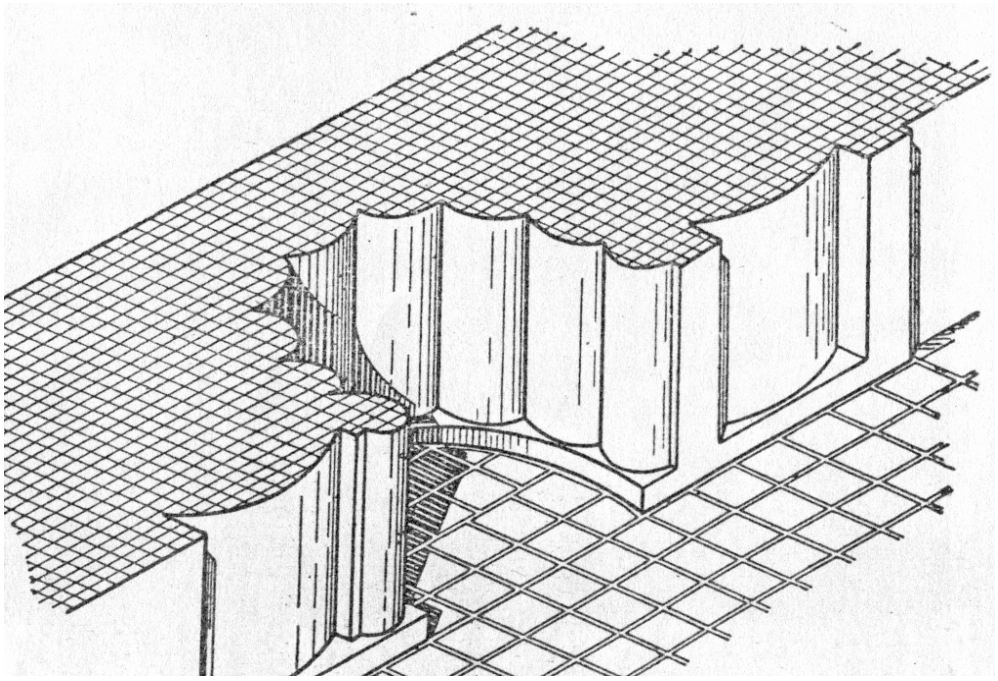
Şekil 2.479 Çar Sütun Camisi planı (G. A. Pugaçenkova)

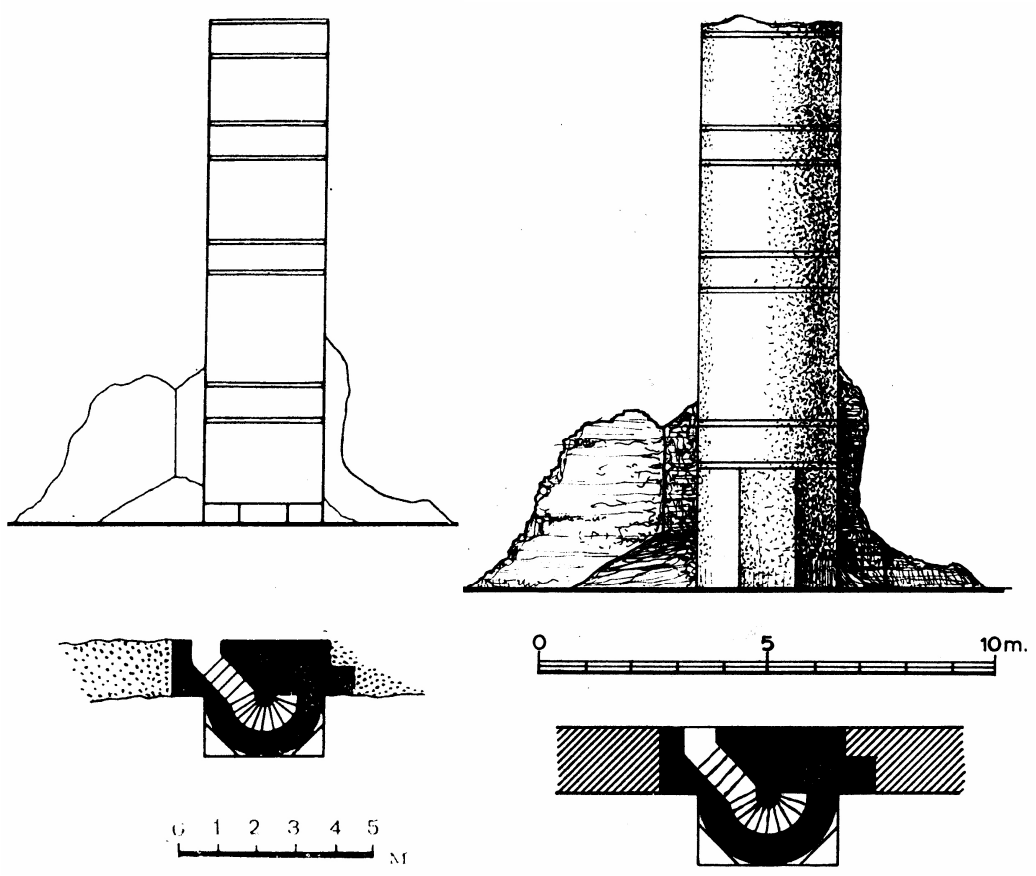
Şekil 2.480 Çar Sütun Camisi planı (V. A. Şişkin/S. Hmelnitskiy)

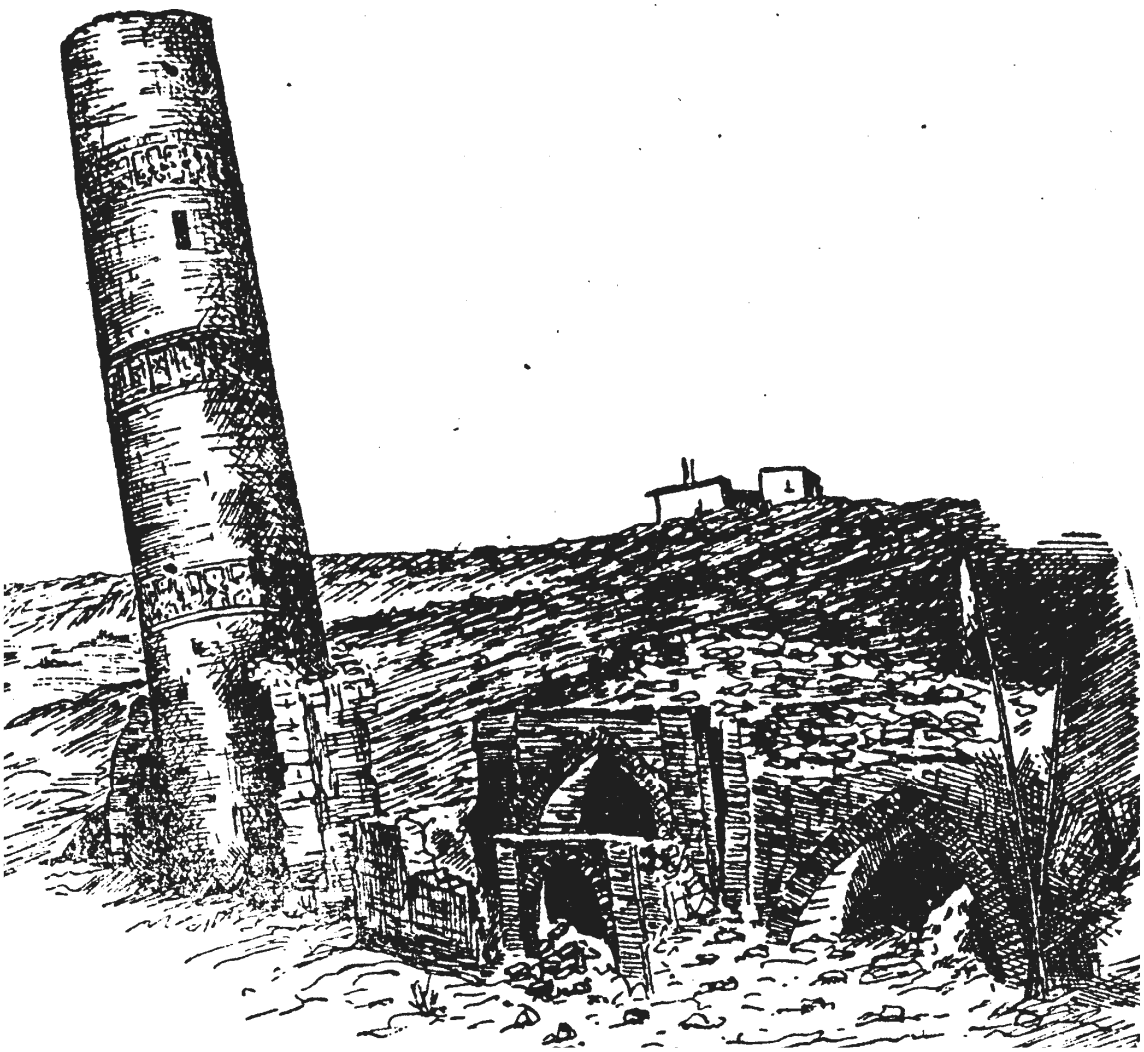
Şekil 2.481 Çar Sütun Camisi aksonometrik görünüşü (G. A. Pugaçenkova)

Şekil 2.482 Çar Sütun Camisi mihrabı (V. A. Şişkin)

Şekil 2.483 Çar Sütun Camisi minaresi görünüşleri ve planları
(Z.A.Arşavskaya-E.V.Rtveladze-Z.A.Hakimov/B. Zasıpkin/S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.484 Çar Sütun Minaresi (19. yüzyıl sonları) (B. Litvinova / M. E. Masson)

2.7.3 Diggârân Camisi

Diggârân Camisi, Özbekistan'da Nevai (Kermine) Şehri'ne bağlı ve bu şehrin 30 km. batısındaki Hazara köyünün 1-2 km. güneyinde yer almaktadır. Birçok araştırmacı tarafından incelenen ve halen gizemini koruyan Diggârân Camisi, Orta Asya'da günümüze kadar ayakta kalmış ender Ortaçağ yapılarından biridir. Cami boyutlarıyla mütevazı bir yapı olmasına rağmen, mimari şemasıyla mimarlık tarihinde önemli bir yere sahiptir (Şekil 2.487) (Çeşmeli, 2003, 30).

1934 yılında ilk defa A. Yakubovskiy (1940, 133-142) tarafından incelenen cami, sonradan sırasıyla B. N. Zasıpkin (1948, 34-37), 1940 yılında V. Voronina (1953, 107-119), 1951 yılında V. A. Nilsen (1955, 61-75, 1956, 27-37) gibi araştırmacılar tarafından araştırılmış ve sondajları yapılmıştır.

Diggârân Camisi, muhtemelen Arap coğrafyacılarından İbn Hurdâdbih (9. yüzyıl) ve Kudâme'nin (10. yüzyıl) belirttiği ve bugün harabe durumundaki eski Kökşibağan Şehri'nde yer almaktaydı (İbn Hurdâdbih, 1889, 25-26; Kudâme, 1889, 203, Bolşakov, 1956, 22).

Cami, 14. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen bir sufi ve çömlekçilerin koruyucusu olarak bilinen ve adı bir çok efsaneye karımış Evliya Diggârân'nın ismiyle anılmaktadır. Diggârân'a atfedilen tuğladan yapılmış kare planlı ve tek kubbeli ufak çilehanesi ve mezarı caminin güneydoğusunda köyün mezarlığında, Diggârân'nın ismiyle anılan külliye içinde yer almaktadır. Bu külliyede, 1994 yılında yapılmış olan kare planlı ahşaptan dört destekli ve tütekli örtüye sahip yeni bir cami de bulunmaktadır. Aynı zamanda mezarın yanında ateş yakılan bir sunak ve üzerine bez parçaları sarılmış ahşap bir direk de bulunmaktadır. Bunlar, halen Zerdüştlük ve Şamanizm geleneklerinin bölgede sürdürüldüğünü göstermektedir (Çeşmeli, 2003, 31).

Diggârân Camisi, kalenin dışında ve hemen güneybatı köşesinde bulunmaktadır (Şekil 2.485-486). Cami, dıştan 16.35 x 16.20 m., içten 14.20 x 13.75 m. ölçülerinde, kareye yakın plandadır. Mekanın ortasında kare bir alan yaratan dört yuvarlak ayak, sivri kemerler vasıtasıyla üst örtüyü taşımaktadır. Bu dört ayaktan çıkan ve üst örtüyü taşıyan sivri kemerler, hem ayaklar arasında, hem de ayaklarla duvarlar arasında bağlantı kurmaktadır. Ayakları birbirine bağlayan dört büyük sivri kemer üzerinde, dört köşesinde sivri kemerli trompların olduğu sekizgen kasnakla hafifçe sivrilen merkezi kubbeye geçilmektedir. Yapının dört köşesinde oluşan kare alanların üzeri ayak, duvar ve küçük sivri kemerler ile taşınan birer küçük kubbe ile örtülüdür. Caminin dört yanındaki dikdörtgen alanların üzeri ise duvar, ayaklar, küçük ve büyük sivri kemerler ile desteklenen tonozlarla örtülüdür. Yapının ayakları,

kemerleri, tonozları, kubbeleri ve doğu cephesi tuğladan kuzey, güney ve batı cepheleri ise kerpiçten ve pahsadan yapılmıştır. Cami kare planlı, dört ayaklı, merkezi kubbeli tipte bir yapıdır (Şekil 2.499, 501-502, 512, 524-532) (Çeşmeli, 2003, 31-32).

20. yüzyıl başında bakımsız halde olan Diggârân Camisi, 1910 yılında önemli bir onarım geçirmiştir. Bu onarım sırasında caminin doğu bölümü yeniden inşa edilmiştir. Doğu bölümündeki kapı, pencereler, küçük kubbeler, tonoz, duvarlar ve küçük kemerler tuğladan yapılmıştır. Muhtemelen mihrabı da bu onarım sırasında değiştirilmiştir. Aynı onarım sırasında camiyi desteklemesi için güney ve doğu cephesine konulan ahşaptan sundurmalar 1965 yılında kaldırılmıştır. Caminin 1910 yılındaki onarım kitabesi sonradan kaldırılmış olan ahşap direklerden birine oyulmuştu (Nilsen, 1955, 72; Nilsen1956, 30, 35; Çeşmeli, 2003, 31-32).

Diggârân Camisi'nin sonradan yapılan mihrabı batısında (Şekil 2.500), ana girişi ise doğusundadır (Şekil 2.490). Yapının kuzey, güney ve batı duvarları, geleneksel tarzda içine saman katılmış balçıktan meydana gelmiş kerpiçten ve pahsadan (ahşap kalıplar arasında dövülmüş balçık), sonradan yapılan doğu duvarı ise tamamıyla tuğladan inşa edilmiştir (Şekil 2.493). Duvarlar balçık harcıyla örülmüştür. Muhtemelen doğu cephesi daha önce kerpiçtendi. Kerpiçten ve pahsadan olan duvarlar, zeminden 80 cm. (güney cephesi) yüksekliğindeki tuğla duvarlar üzerinde yükselmektedir. Kerpiç ve pahsadan duvarlar yukarıya doğru daralmakta ve eğim yapmaktadır. Kerpiç duvarların kalınlığı altta ortalama 1.25 m., üstte ise 60 cm.'dir (güney cephesi). Kerpiç ve pahsa duvarlar üstte bir tuğla sırası ile sonlanmaktadır (Şekil 2.488-489). Eğimli duvar yapma geleneği Orta Asya mimarisinde yaygındır ve bu tarz duvarlar yapıların sağlamlığını arttırmak için uygulanıyordu. Kerpiç ve pahsa duvarların dıştan yüksekliği 7.40 m.'dir (güney cephesi). Sonradan tuğladan yapılmış olan doğu cephesinin yüksekliği ise 5.95 m.'dir. Belki cami ilk yapıldığında doğu duvarının yüksekliği, kerpiç duvarlarla aynı hizadaydı. Muhtemelen bu pahsadan ve kerpiçten yapılmış olan duvarlar zaman içinde ihtiyaç duyuldukça yenilenerek günümüze ulaşmıştır. Dış zeminden kubbenin tepe noktasına kadar olan yükseklik 12 m.'dir. İç zemin, dış zeminden 50 cm. kadar aşağıda olup, iç zeminden kubbeye kadar olan yükseklik 12.50 m.'dir. Caminin duvarları taş temeller üzerinde yükselmektedir. Caminin temeli killi toprak ile sağlamlaştırılmıştır. Caminin döşemesi 22 x 22 x 4 cm. ölçüsündeki tuğlalarla kaplanmıştır. Fakat caminin eski döşemesi killi, samanlı kerpiçten yapılmıştır (Çeşmeli, 2003, 32).

Yapıya, sonradan tuğladan yapılmış olan doğu yönündeki ana kapıyla girilmektedir. Bu kapının yüksekliği 2.30 m., genişliği dıştan 1.25 m., içten 1.40 m. ve duvar kalınlığı 85

cm.'dir. Belki de bu basit kapının olduğu yerde, daha önce bir portal bulunuyordu. Fakat bu kesin değildir. Çünkü Ortaçağ'da yapılan birçok yapı portalsizdi. Bu kapının iki yanında kapı görünümünde birer dikdörtgen pencere yer almaktadır. Bu pencerelerden solda olanı dıştan 1.20 m., içten 80 cm. genişliğinde, 2.05 m. yüksekliğindedir. Buradaki duvar kalınlığı 72 cm.'dir. Sağda yer alan ve yine kapı görünümündeki dikdörtgen pencere dıştan 1.20 m., içten 90 cm. genişliğinde, 2 m. yüksekliğindedir. Bu kısımda duvar kalınlığı 74 cm.'dir. Bu iki pencerenin üzerinde, sivri kemerli birer küçük pencere yer almaktadır (Şekil 2.490). İç zemin dış zeminden daha aşağıda olduğu için doğu yönündeki ana kapıdan iç mekan zeminine merdivenle inilmektedir. Caminin kerpiçten yapılmış güney duvarının ortasında da bir yan giriş bulunmaktadır (Şekil 2.491). Bu giriş 2.15 m. yüksekliğinde, içten 1 m., dıştan 1.15 m. genişliğinde olup buradaki duvar kalınlığı 1.25 m.'dir. Muhtemelen bu yan giriş de sonradan yapılmıştır. Caminin kerpiçten yapılmış kuzey duvarının batı köşesine doğru muhtemelen yakın bir zamanda açılmış kapı (bu kapı eski planlarda gözükmemektedir) görünümünde dikdörtgen bir pencere daha yer almaktadır (Şekil 2.492). Bu pencere 1.65 m. yüksekliğinde olup içten 1.15 m., dıştan 1.19 m. genişliğindedir. Buradaki duvar kalınlığı 1.15 m.'dir. Yapının kuzey duvarı, içe doğru hafifçe yamukluk göstermektedir. Cami, dış zeminden biraz yükseltilmiş tuğladan bir platform üzerinde yükselmektedir (Çeşmeli, 2003, 32).

Caminin ortasında, kare bir merkezi birim yaratan ve büyük sivri kemerler vasıtasıyla merkezi kubbeyi taşıyan çapları 1.24-1.32 m. (ortalama 1.28 m.) arasında değişen tuğladan dört ayak bulunmaktadır (Şekil 2.503-506,533-536,538). Bu ayakların zeminden 1.55 m. derinliğine kadar inen tuğladan yapılmış temelleri 1.92 x 2.05 m. ölçüsündedir (Şekil 2.537). Bu temeller, 23 x 23 (22,5) x 3 cm., 26 x 19.50 cm. ölçüsündeki tuğlalardan yapılmıştır. Temeldeki tuğlalar, önce killi balçık ve sonra alabastr harcıyla örülmüştür. Bu temeller, sütunların taşıyıcılığını kuvvetlendirmektedir. Ayaklar, ahşap başlık dahil 2.90 m. yüksekliğindedir. 55 cm. yüksekliğindeki tuğladan yapılmış yuvarlak kaideler, Antikçağ Yunan sütun kaidelerine andırmakta ve attika ion sütunları kaideleri tarzında boğumludur. Bu tip kaideler, muhtemelen Orta Asya'da Greko-Baktarian ve sonra Kuşan mimarisi yoluyla yaygınlık ve süreklilik kazanmıştır. Diggârân Camisi'nde bulunan ayakların gövdeleri, alternatif olarak sıralanmış olan dikine yerleştirilmiş tek sıra tuğla ve yatay olarak yerleştirilmiş üç sıra tuğladan meydana gelmiş ve tuğla örgüsünde alabastr harç kullanılmıştır. Bu tarz tuğla örgüsü, Part mimarisinden başlayarak İslamiyet öncesi ve sonrası İran ile Orta Asya mimarisinde uygulanmıştır. Ayaklarda başlık olarak 10 cm. kalınlığında ve 1.25 m. uzunluğunda ahşap bir levha kullanılmıştır (Şekil 2.539). Ayakların arası 4.80 m. ve sütunlarla duvarlar arası ise 2.50-2.90 m (ortalama 2.70 m.) arasında değişmektedir. Ayakların üstündeki ahşap levhaların

hemen üzerinden yükselen ve merkezi kubbeyi taşıyan tuğladan örülmüş üç merkezli büyük sivri kemerler, ayakları birbirlerine bağlanmaktadır (Şekil 2.540-541, 507-508). Ayaklardan yükselen ve yanlardaki tonozlar ile köşe küçük kubbelerini taşıyan tuğladan küçük sivri kemerler ise duvarlar ile ayaklar arasında bağlantı kurmaktadır (Şekil 2.502,511). Merkezdeki büyük kemerler ve köşelerdeki küçük kemerler, üst örtülerden gelen baskıyı ayaklara ve duvarlara dağıtmaktadır. Kemerlerin başlangıç yerlerinde kiriş delikleri bulunmaktadır. Bugün halen bu deliklerde, ahşap kiriş parçaları yer almaktadır (Çeşmeli, 2003, 32-33).

Merkezde bulunan geniş sivri kemerlerin alt yüzey genişliği 1.25 m.'dir. Merkezdeki büyük kemerlerin alt yüzeylerinde, tuğladan yapılmış 1 m uzunluğunda onar adet heykelsi görünüşte çıkıntılı süslemeler yer almaktadır (Şekil 2.509-510,543-545). Bu süslemelerden güney ve kuzey kemerlerindekiler, yuvarlak kenarlı olup üçlü yonca yaprağı tipindedir. Batı ve doğu kemerlerindekiler ise, daha keskin kenarlı olup kırlangıç kuyruğu tipindedir. Bu süslemelerin tipinde başka bir örnek bilinmemektedir. Bu süslemeler, muhtemelen milattan önce yapılmaya başlayan ve daha sonra uygulanılmasına devam edinilen Hindistan Budist mimarisindeki kaya tapınaklarındaki (Chaitya) ahşap mimari etkili taşa oyulmuş çıkıntılı süslemelere sahip kemerlerden (Brown, 1959, 21, 27) kaynaklanmıştır. İslami yapılarda yaygın olarak kullanılan dilimli kemerler, Diggârân Camisi kemerleri ile kısmen benzerlik göstermesine karşın Diggârân Camisi kemerlerinin kendine has özellikleri vardır. Tuğladan yapılmış kemerlerin ve süslemelerin üzeri alabastr sıva ile kaplanmıştır. Yapının ortasında dört ayakla meydana gelmiş kare alandan, ayaklarla ve büyük sivri kemerle taşınan merkezi kubbeye, büyük kemerlerin üzerindeki tuğladan örülmüş olan sekizgen kasnak ile geçilmektedir (Şekil 2.512). Bu kasnağın köşelerinde, dıştan da belli olan sivri kemerli tromplar bulunmaktadır. Tromplar, dikine yerleştirilmiş tuğlalarla örülmüştür. Trompların aralarında sivri kemerli kör nişler bulunmaktadır. Bu kör nişlerden güneyde olanın ortasına bir pencere açılmıştır (Çeşmeli, 2003, 33).

Kasnağın üzerinde yükselen tuğladan örülmüş hafifçe sivrilen merkezi kubbe 5.40 m. çapındadır (Şekil 2.494). Sivrilen kubbe tipi, muhtemelen Hindistan'da eğilmiş dallardan hazırlanan kalıplar üzerine örülen "lotus kubbe" denilen kubbelerden (Diez, 1915, 161) kaynaklanmıştır. "lotus kubbe" tipi önceleri Hindistan'daki Budist mimari de uygulanıyordu. Daha sonra bu tarz kubbeler, Hindistan'daki İslami yapılarda uygulanmaya devam edilmiştir. Bu kubbe tipi daha geç dönemlerde yapılan Rus mimarisinde de kullanılmıştır. " lotus kubbe" denilen kubbelerden daha farklı tipte olan hafifçe sivrilen kubbeler, özellikle İslami dönem Orta Asya ve İran mimarisinde yaygın olarak uygulanmıştır. Hafifçe sivrilen kubbeler hava koşullarına dayanıklı olması amacıyla bu tipte yapılıyordu. Caminin merkezi kubbesinin tepe

noktasında daha önce 1 m. çapında bir açıklık bulunuyordu fakat bu aydınlık açıklığı sonradan kapatılmıştır. Merkezi kubbe izlerden anlaşıldığına göre, muhtemelen sonradan kısmen yenilemiştir. Kare bir mekan üzerinde yükselen ve köşelerinde trompları olan sekizgen kasnaklı kubbeli tasarımlar, Sasani mimarisinden (Diez, 1915, 78-81; Pope, 1938-1939, 502) kaynaklanmıştır. İran'da Sasani mimarisi ile uygulanmaya başlayan bu konstrüksiyon İslamiyet öncesi ve sonrası Orta Asya ve İran mimarisinde yaygın olarak kullanılmıştır. Diggârân Camisi'nin köşelerindeki kare alanların üzerini ayak, duvar ve iki küçük sivri kemerin taşıdığı tuğladan yapılmış yaklaşık 3 m. çapındaki küçük kubbeler örtmektedir (Şekil 2.496,498). Yapının kuzeybatı ve güneybatı köşelerindeki kare alanlardan hafifçe sivrilen küçük kubbelere, tuğladan basamaklı mukarnaslarla geçilmektedir (Şekil 518-520,548). Bu basamaklı mukarnaslar, küp şeklinde tuğladan konsolların birbirleri üzerine gelmesiyle bindirme tekniği ile meydana gelmiştir. Orta Asya mimarisinde basamaklı mukarnaslar, özellikle 11. yüzyıldan itibaren yaygınlık göstermeye başlamıştır. Kuzeybatı ve güneybatı köşelerindeki küçük kubbeler, merkezi kubbe de olduğu gibi kısmen yenilenmiştir. Yapının sonradan yapılmış olan kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerindeki kare alanların üzeri ayak, duvar ve iki küçük sivri kemerin taşıdığı yuvarlak kubbelerle örtülüdür. Kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerindeki kare alanlardan kubbelere pandantiflerle geçilmektedir(Şekil 2.521-522). Muhtemelen daha önce bu köşelerde yer alan kubbelere, basamaklı mukarnaslarla geçilmekteydi. Yapının dört yanındaki 3 x 5.50 m. ölçülerindeki dikdörtgen alanların üzeri duvarın, iki ayak, bir büyük ve iki küçük sivri kemerin desteklediği tonozlar ile örtülmüştür. Bunlardan batı, güney ve kuzey yönündekiler, Sasani tromplarından gelişmiş, İran ile Orta Asya mimarisinde yaygın olarak kullanılan "belhi" veya "tromplu tonoz" denilen, tuğladan yapılmış yerel tonoz tipiyle örtülmüştür (Şekil 2.495,516). Bu tip tonozlar, dikdörtgen bir alan üzerinde, tuğlaların yatay şekilde köşelerden başlayarak, çaprazlama olarak ortaya doğru örülmesiyle meydana gelmektedir. Yapının doğu bölümü hariç, diğer üç yanındaki dikdörtgen alanları örten "belhi tipi" tonozları taşıyan iki küçük kemerin üzerinde, karşılıklı olarak yer alan tuğladan yapılmış 43 cm. genişliğinde mukarnas kornişler bulunmaktadır (Şekil 2.513-515,546-547). Bu mukarnaslar, yan yana sıralanmış tuğladan konsolların arasında oluşmuş dört nişin içi, birbirini kesen tuğlalardan yapılmış kırlangıç kuyruğu tipindeki motiflerle dekoratif hale getirilmiştir. Bu dekoratif amaçla yapılan tuğlalar, alabastrla birbirlerine tutturulmuştur. Bu mukarnaslardan batı yönündekiler, kuzey ve güney yönündekilere göre biraz daha farklıdır. Bu mukarnas kornişlerin Orta Asya mimarisinde benzer örneklerinin olmasına karşın, bu tarzda uygulama Diggârân Camisi'ne has özellikler taşımaktadır. Bu mukarnas kornişlerin benzer örnekleri 11. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Üç

yöndeki belhi tipi tonozların duvarla birleştiği yerin ortasında, tuğladan ufak birer aydınlık açıklığı bulunmaktadır (Şekil 2.523). Fakat günümüzde bunlar dıştan kapatılmıştır. Sonradan yapılmış olan doğu yönündeki dikdörtgen alanın üstü duvarın, iki ayağın, bir büyük ve iki küçük sivri kemerin taşıdığı çapraz tonoz ile örtülmüştür (Şekil 2.497, 517). Bu kısımda mukarnas kornişler yoktur. Bugün doğu tonozunun üzeri betonla kaplanmıştır. Muhtemelen cami ilk yapıldığında, doğu yönün üzeri, mukarnas kornişlerle geçilen "belhi" denilen tonozla örtülüydü. Batı duvarının ortasında sonradan betondan yapılan sivri kemerli, dikdörtgen planlı basit bir mihrap nişi bulunmaktadır. Bu mihrap, dıştan 1.28 m., içten 92 cm. genişliğinde, 44 cm. derinliğinde ve 2.66 m. yüksekliğindedir. Mihrap, duvar kalınlığı içine yapılmıştır. Yapının kuzeybatı köşesinde, günümüze ulaşmayan bir minber kalıntısı bulunuyordu. Bunun yerine bugün ahşaptan ufak bir minber yer almaktadır (Varonina, 1953, 108-116; Nilsen, 1955, 62-64; Nilsen,1956, 31-35; Hmelnitskiy, 1992, 55, 74-77; Çeşmeli, 2003, 32-35).

Yapının duvarlarında ve üst bölümlerinde görülen tuğlalar 21 x 21 x 3 cm., 21 x 21 x 4 cm., 22 x 22 x 4 cm., 22 x 23 x 3 cm, 23 x 23 x 4.5 cm, 24 x 24 x 4 cm, 28 x 28 x 6 cm., 21.5 x 21.5 x 3.5-5, 23-23.5 x 23-23.5 x 4.5, 24-24.5 x 24-24.5 x 4-5, 25 x 25 x 3-4.5 cm., 26 x 26 x 4 cm. ölçüsündedir. Bunların yanında 18.5 x 6 cm., 27 x 5.5 cm., 29.5 x 5cm., 37 x 4 cm., ölçüsündeki değişik tuğla boyutları da az sayıda görülmektedir. Bu tuğlalardan bazıları onarımlar sırasında sonradan konulmuştur. Caminin günümüze orijinal olarak ulaşmış olan sütunların tuğla ölçüleri 21.5x 21.5 x 3 cm. ve 22 x 22 x 3.5 cm. ölçülerindedir. Diggârân Camisi, Hazara Köyü halkı tarafından halen ibadet yeri olarak kullanılmaktadır. Günümüzde, caminin batı duvarına bitişik bir misafirhane yapılmıştır (Varonina, 1953, 108; Nilsen, 1955, 68, 70; Nilsen, 1956, 28; Çeşmeli, 2003, 35).

Diggârân Camisi (şekil 2.549), mimari kompozisyonu açısından Orta Asya camileri içinde bilinen tek örnektir. Ayrıca dört ayaklı merkezi kubbeli camilerin ilk bilinen örneğidir. Bu cami tipinde Orta Asya'da başka bir cami olmaması, eski kaynaklarda hakkında bilgi bulunmaması ve herhangi bir kitabesinin yer almayışından dolayı, yapının tarihlendirilmesinde bazı problemler yaşanmaktadır. Fakat özellikle yapıda kullanılan mimari süslemeler, tuğla boyutları, sütunların örgü sistemi, caminin genel mimari tasarımı ve keramik parçaları bize tarihlendirme konusunda yardımcı olmaktadır (Çeşmeli, 2003).

Diggârân Camisi, A. Yakubovskiy tarafından 1934 yılının mayıs ayında keşfedilmiş ve cami ile şehir harabesi üzerinde ilk incelemeler, bu araştırmacı tarafından yapılmıştır. Bu incelemeden elde edilen bilgiler, 1940 yılında yayınlanmıştır. Yapının kale duvarının hemen yakınında bulunması, caminin portalsiz ve merkezi planlı olması, tuğla ölçüleri, mimari

formları, ayaklar, mimari süslemeleri ve keramik parçalarından yola çıkarak ve özellikle de İsmail Samani Türbesi (10. yüzyıl başları) ile karşılaştırarak caminin türbeyle aynı zamanlarda veya türbeden daha önce yapılmış olabileceğini düşünmekte, camiyi 8-9. yüzyıla tarihlemektedir. H. Field ve E. Prostov, 1938 tarihli yayınlarında Diggârân Camisi'ni erken İslam devrine, 8. yüzyıla tarihlemişlerdir (Fiel ve Prostov, 1938, 256). E. Schroeder, 1939 tarihli çalışmasında Diggârân Camisi'ni tasarımı açısından ateş tapınaklarına benzetmekte ve camiyi 8-9. yüzyıla yerleştirmektedir (Pope, 1938-1939, 945-946). M. E. Masson, 1939 tarihli yayınında Diggârân Camisini 9. yüzyılın sonları 10. yüzyılın başlarına tarihlemektedir (Masson, 1939, 117). 1948 tarihli yayınında B. N. Zasıpkin, yerinde incelediği Diggârân Camisi'ni 9. yüzyıla tarihlemektedir. Caminin kerpiçten tuğlaya geçişi örnekleyen bir yapı olduğunu kaydetmektedir. Kubbenin ayaklar ve kemerler vasıtasıyla taşınmasının batı İslam mimarisinde bilindiğini belirtmektedir. Fakat İslamiyet sonrası Orta Asya mimarisinde böyle bir strüktürün oluşmasının bölgede varolan İslamiyet öncesi Nesturi kiliselerinden ve Mani tapınaklarından kaynaklanmış olabileceğini kaydetmektedir. Orta Asya'da bu tarz bir uygulamanın ilk defa Diggârân Camisi'nde karşımıza çıktığını vurgulamaktadır. Diggârân Camisi'ni Kırk Kız Sarayı (Tirmiz /Özbekistan/9. yüzyıl) ile İsmail Samani Türbesi (10.yüzyıl) arasında olduğunu kaydetmektedir. Aynı zamanda Diggârân Camisi'ne benzer Çâr SütunCamisi (Tirmiz/Özbekistan/9-10. yüzyıl) kalıntısını ve Magak-ı Attârî Camisini (Buhara /Özbekistan/12. yüzyıl) örnek olarak vermektedir. M. B. Smith, 1948 tarihli çalışmasında camiyi 8. yüzyıla tarihlemektedir (Smith, 1948, 187). V.Voronina ile birlikte S. Kabanov, 1940 yılında Diggârân Camisi üzerinde ilk defa detaylı bir araştırma yapmışlardır. Bu incelemelerin sonuçları 1953 yılında yayınlanmıştır. Diggârân Camisi'nde görülen mukarnas kornişlerin ve basamaklı mukarnasların, Amul-Harzem yolu üzerinde Day Hatun Kervansarayı (Türkmenistan/11-12. yüzyıl) ile benzerlik göstermesi yanında, caminin Ebû Fazıl Türbesi'ninin (Serahs /Türkmenistan/11. yüzyıl) kubbe kasnağındaki konstrüksiyonuyla benzerliklerden dolayı camiyi V.Voronina, 11. yüzyıla tarihlemektedir. V. Voronina ayrıca Diggârân Camisi tasarımına benzer, Orta Asya'da yer alan, dört sütunlu Çâr SütunCamisi (Tirmiz/Özbekistan/9-10. yüzyıl) ile altı ayaklı Magak-ı Attârî Camisi'nden (Buhara/Özbekistan/12. yüzyıl), dört sütunlu mekanlara sahip sivil mimariden, Orta Asya ve İran'da bulunan Manilere ve Zerdüştlere ait tapınaklardan ve Ermeni kiliselerinden bahsetmektedir. V. A. Nilsen, cami üzerinde 1951 yılında detaylı incelemeler ve sondajlar yapmış olup bu inceleme sonuçlarını 1955 ve 1956 yılında yayınlamıştır. Özellikle yapıda tespit ettiği ve 10-12. yüzyıllar arasına tarihlediği keramik parçalarını, caminin mimari elemanlarını ve caminin tasarımını değerlendiren A. Nilsen, yapıyı 11. yüzyıla

tarihlemektedir. Diggârân Camisi'ni, Çâr SütunCamisi (Tirmiz/Özbekistan/9-10. yüzyıl) ve Magak-ı Attârî Camisi (Buhara/Özbekistan/12. yüzyıl) ile karşılaştırmaktadır. Ayrıca A. Nilsen, caminin altında 9-10. yüzyıla tarihlediği bir yapı kalıntısı tespit etmiştir. Bu kalıntılarda 23 x 23 x 3 cm. ölçüsünde tuğlalar kullanılmıştır. O. G. Bolşakov, 1956 tarihli yayınında, İbn Hurdadbih (9. yüzyıl) ve Kudâma (10. yüzyıl) adlı iki Arap coğrafyacıya dayanarak, Diggârân Camisi'nin bulunduğu şehir harabesinin eski Kukşibagan (Kökşibağan) Şehri olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca araştırmacı, şehir harabesinde bulunan keramik parçalarını ve camiyi de kısaca değerlendirmektedir. Y. Yaralov, 1959 tarihli bildirisinde camiyi 11. yüzyıl yapısı olarak değerlendirmektedir (Yaralov, 1961, 367). 1952 tarihli yayınında Kurt Erdmann, camiyi kapalı yunan haçı planlı Hıristiyan kiliseleriyle, Zerdüştlere ait ateş tapınaklarına benzetmekte ve yapıyı 8-9. yüzyıl yapısı olarak görmektedir (Erdmann, 1952, 58-59). 1965 tarihli yayınlarında G. A. Pugaçenkova-V. I. Rempel, Diggârân Camisi'ni mimari özelliklerinden dolayı 10. yüzyıl sonlarında inşa edilmiş olduğunu kaydetmektedirler (Pugaçenkova ve Rempel, 1965, 196). 1987 tarihli yayınlarında R. Ettinghausen-O. Grabar, Diggârân Camisi'ne bir tarih vermiyorlar. Yapıyı ateş tapınakları ile doğu Hıristiyan kiliselerine benzetiyorlar (Ettinghausen ve Grabar, 1987, 214). O. Grabar (1998, 126), başka bir yayınında camiyi 10. yüzyıl yapısı olarak göstermektedir. 1992 tarihli çalışmasında yapıyı detaylı bir şekilde ele alan S. Hmelnitskiy, camiyi 9. yüzyılın sonu-10. yüzyıla tarihlediği Day Hatun Kervansarayı mimari süslemeleri ile karşılaştırmakta ve caminin 9-10. yüzyıl yapılarıyla paralellik gösterdiğini belirtmektedir. S. Hmelnitskiy camiyi mimari özelliklerinden dolayı 10. yüzyıla veya 9. yüzyılın sonuna tarihlemektedir. Aynı zamanda S. Hmelnitskiy, muhtemelen Diggârân Camisi'nin ilk olarak 8-9. yüzyılda bir ateş tapınağı olarak inşa edildiğini ve sonradan camiye çevrilmiş olabileceğini kaydetmektedir (Hmelnitskiy, 1992, 72-78).

Caminin içerisinde kullanılan tuğladan basamaklı mukarnaslar, 11. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Fakat basamaklı mukarnaslar yaygın olmasa da 10. yüzyıl yapılarında da kullanılmıştır. İshak Ata Türbesi (Karşi/Özbekistan/10-11. yüzyıl) (Abdurasylev-Rempel, 1962, 28-30), Alemberdar Türbesi (Kerki/Türkmenistan/11.yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 68), Hakîm el-Tirmizi Camisi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1976, 35-36), Amul-Harzem yolu üzerinde Day Hatun Kervansarayı (Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 39-64), Ayşe Bibi Türbesi (Cambul/Kazakistan/11-12. yüzyıl) (Hmelnitskiy, 1996, 159), Âstâne Baba Türbesi (Kerki/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1956, 70-78) gibi yapılarda Diggârân Camisi'ne benzer tuğladan basamaklı mukarnaslar kullanılmıştır. Diggârân Camisi'nde

kullanılan tuğladan mukarnas kornişlerin ise, daha farklı bir uygulaması Day Hatun Kervansarayında da karşımıza çıkmaktadır. Bu kervansaraydaki kornişler, yan yana sıralanmış tuğladan konsolların aralarında oluşmuş ufak nişlerde herhangi bir süsleme yapılmamış boş bırakılmıştır. Diggârân Camisi ayaklarında kullanılan 21.5x 21.5 x 3 cm. ve 22 x 22 x 3.5 cm. ölçüsündeki tuğlalar, 9-10. yüzyıl özellikleri taşımaktadır. Fakat yapının duvar ve üst bölümlerinde görülen tuğla ölçüleri 9-12. yüzyıl özellikleri göstermektedir. Diggârân Camisi'ndeki ayakların örgü sistemine benzer özellikler, muhtemelen 10. yüzyıldan kalmış olan Hocend Kalesi'ndeki bir kule veya minare kalıntısının duvar örgüsünde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Diggârân Camisi'nde karşılaştığımız ayak örgüsü Ribat-ı Melik adlı yapının (Nevai/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Nemtseva, 2002, 227-242) ikinci bölümünde yer alan ayak kalıntılarının örgüsüne çok benzemektedir (Çeşmeli, 2003, 37-38).

Diggârân Camisi ile özdeş nitelikte ayakta kalmış başka bir cami olmamasına rağmen, onun tasarımına benzer tipte camiler Orta Asya mimarisinde bulunmaktadır. Mescid-i Tarih adlı cami (Belh/Kuzey Afganistan/9. yüzyıl) (Golombek, 1969, 173-189) ve Çâr Sütun Camisi (Tirmiz/Özbekistan/9-10. yüzyıl) (Şişkin, 1945, 98-132), kalıntılardan anlaşıldığına göre kare planlı mekanın dört ayakla dokuz birime ayrılmıştır. Daha sonradan üzerinde detaylı bir şekilde durulacağı üzere Özbekistan'ın Buhara Şehri'nde bulunan ve altında bir ateş tapınağının kalıntıları olan tamamıyla tuğladan inşa edilmiş olan Magâk-ı Attârî Camisi'nin, 10. yüzyıldaki ilk inşaat devresine ait kalıntıları arasında kare bir alan yaratan dört yuvarlak ayak tespit edilmiştir. Bu cami sonraki yüzyıllarda önemli değişiklikler geçirmiştir (Şişkin, 1948, 3-21). Yine sonradan hakkında detaylı bilgi verilecek olan Şahgabat adlı cami (Mangışlak Yarımadası/Kazakistan/9-10. yüzyıl ?) (Medoev,1969, 51-57), kayaya oyulmuş, haç planlı, duvara bitişik dört sütunlu ve merkezi kubbeli bir yapıdır. Diggârân Camisi, genel mimari kompozisyonu açısından, Orta Asya'daki 9-10. yüzyıl yapılarıyla paralellik göstermektedir Fakat mimari süslemeleri açısından yapı, 10-12. yüzyıl özellikleri göstermektedir. Bunların yanında kerpiç ve tuğla malzemenin bir arada kullanıldığı Diggârân Camisi'ndeki tuğla boyutlarını, ayak örgüsünü ve yapıda bulunmuş keramik parçalarını (10-12. yüzyıl) birlikte değerlendirdiğimizde, caminin 10. yüzyılda veya 11. yüzyıl başında inşa edilmiş olabileceği sonucunu çıkarabiliriz. Fakat primitif mimari özelliklerinden dolayı camiyi 9-10. yüzyıla da yerleştirebiliriz (Çeşmeli, 2003, 38-39).

İslamiyet öncesinde, Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm, Nesturilik gibi farklı inançların iç içe geçtiği İran ve Orta Asya bölgesinde, bu farklı inançlara ait tapınaklar ve kiliseler inşa edilmiştir. Bu bölgelerden günümüze kalıntıları ulaşmış tapınak ve kiliselerden özellikle Zerdüşlere ait ateş tapınakları Diggârân Camisi ile yakından benzerlik göstermektedir. İran ile

sıkı kültürel bağları olan Orta Asya bölgesinde, İran'da olduğu gibi İslamiyet öncesinde Zerdüştlük inancı egemendi ve bu inançla bağlantılı olarak gerek arkeolojik verilerden gerekse eski kaynaklardan anlaşıldığına göre bölgede ateş tapınakları sıkça inşa edilmiştir. Muhtemelen Diggârân Camisi de, genel mimari tasarımı açısından Gira ateş tapınağında (İran/428-434) (Villard, 1936, 175-184) olduğu gibi kare planlı, dört ayaklı, merkezi kubbeli ve köşe kubbeleri ile beş kubbeli Ortaçağ ateş tapınaklarından kaynaklanmıştır (. Bu tipte yapılan ateş tapınakları, muhtemelen yukarıda değindiğimiz gibi Antikçağ'da yapılan çevre koridorlu, kare mekanlı ve dört sütunlu ateş tapınaklarından gelişmiştir. Diggârân Camisi'nin çekirdeğini meydana getiren dört ayaklı ve merkezi kubbeli konstrüksiyonun kökeninde muhtemelen çâr-tâk tipi ateş tapınakları yatmaktadır. Orta Asya'nın bazı bölgelerinde Zerdüştlük inancı İslamiyet sonrasında da yaşamaya devam etmiştir (Çeşmeli, 2003, 39-40).

Orta Asya ve İran'da günümüze kalıntıları ulaşmış olan Nesturi kiliselerinin tasarımları Diggârân Camisi'nden farklı olsa da, Ortaçağ'da doğu Hıristiyan kiliselerinde yaygın olarak görülen kare mekanlı, dört ayaklı kapalı Yunan haçı planlı tasarımların, Orta Asya Nesturi kiliselerinde de uygulanmış olabileceği ihtimal dahilindedir. Orta Asya'da İslamiyet'ten önce yaygın olan Nesturilik inancı, İslamiyet'ten sonrada varlığını sürdürmüş ve bölgede kiliselerin İslamiyet'ten sonrada yapıldığını eski kaynaklardan öğreniyoruz. Bunları göz önünde bulundurduğumuzda belki de Diggârân Camisi, Nesturi kiliselerinden etkilenmiş olabilir. Orta Asya'daki Mani tapınakları hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Pencikend'deki (Tacikistan /6-7. yüzyıl) tapınakların, Mani tapınağı olup olmadığı kesin olarak bilinmiyor. Orta Asya dışında bugün Çin'e bağlı Sinkiang bölgesinde Uygurlar'a ait Ortaçağ dönemi Mani tapınakları "çâr-tâk" tipi ateş tapınakları modelindeydi. Orta Asya'da ve özellikle de Uygur çevresinde İslamiyet'ten önce Maniheizm inancı yaygındı ve İslamiyet'ten sonra da bu bölgelerde Maniheizm yaşamaya devam etmiştir. İslamiyet'ten sonra da Orta Asya'da Mani tapınaklarının yapıldığını yine eski kaynaklardan öğreniyoruz. Budizm, Orta Asya'da İslamiyet öncesinde yaygındı ve bölgede bu inançla bağlantılı manastır ve tapınaklar inşa edilmiştir. Fakat zamanla Budizm bölgede etkinliğini kaybetmiş ve İslamiyet sonrasında ortadan kaybolmuştur. Budizm, Orta Asya'ya nazaran daha çok Hindistan, Çin ve Sinkiang çevresinde ağırlık kazanmıştır. Orta Asya ve Sinkiang bölgesinden günümüze kalıntıları ulaşan Budist tapınakları, genelde mimari şema açısından Diggârân Camisi'nden daha farklı tiptedirler. Muhtemelen kare mekan içinde dört ayaklı merkezi tasarımlar, bölgede köklü bir geçmişi olan kare planlı ahşaptan dört destekli ve tütekli örtüye sahip merkezi planlı mekanlardan gelişmiştir (Çeşmeli, 2003, 41-42).

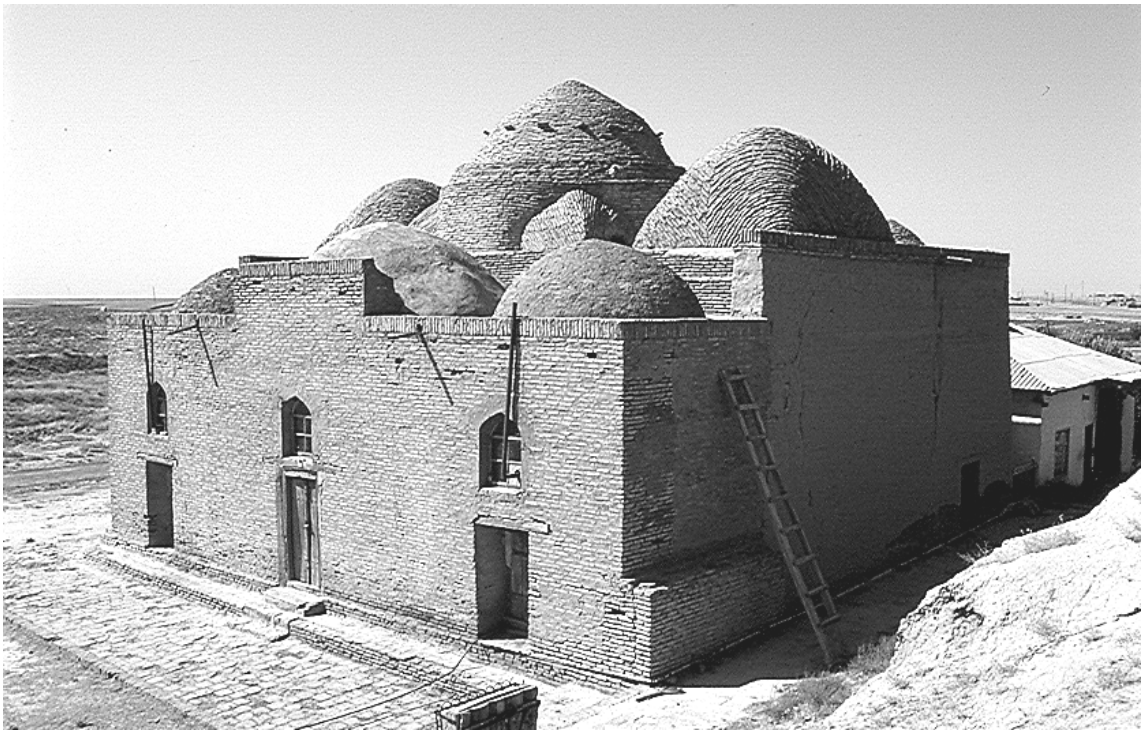
Diggârân Camisi, ateş tapınaklarından kaynaklanmış olup 10. yüzyılda veya 11. yüzyıl başında inşa edilmiştir. Belki de caminin olduğu yerde daha önce bir ateş tapınağı bulunuyordu ve bu tapınak sonradan camiye çevrilmiştir. İslamiyet öncesi ile İslamiyet sonrası mimari özellikleri uyumlu bir şekilde bünyesinde kaynaştıran Diggârân Camisi, primitif ve sade mimarisi altında son derece etkileyici bir görüntü sunmaktadır.

Şekil 2.485 Diggârân Camisi ve kalenin güneydoğusundan genel görünüşü (İ. Çeşmeli)

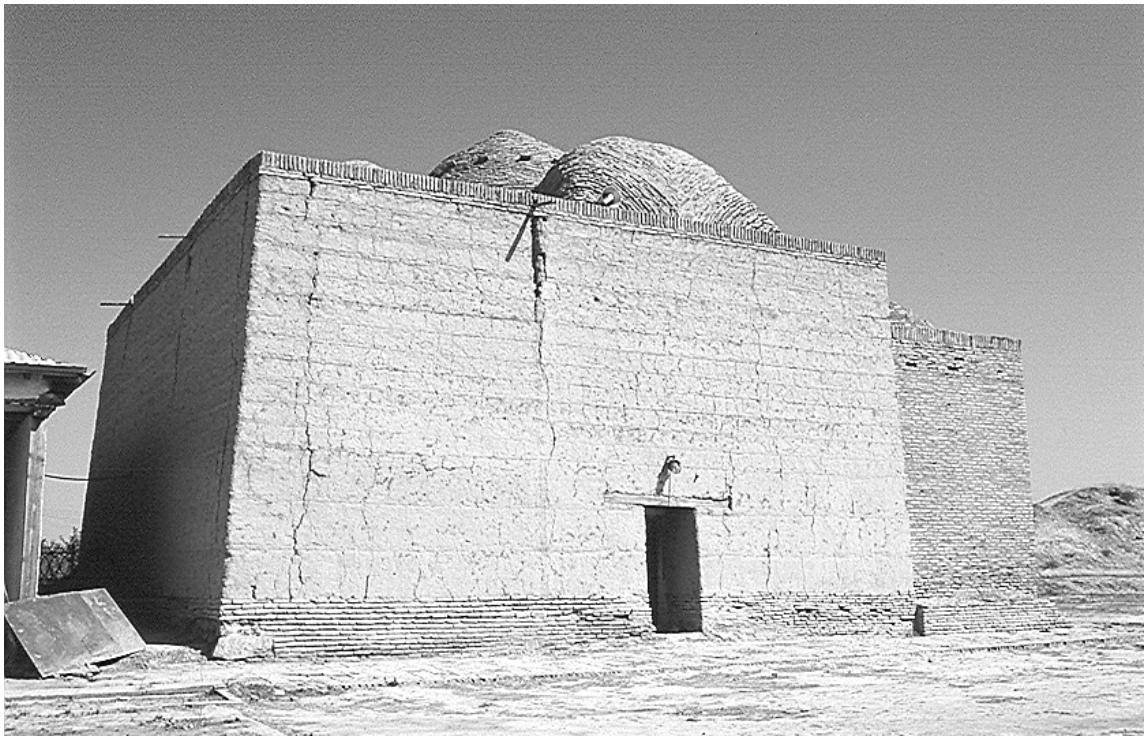
Şekil 2.486 Diggârân Camisi ve kalenin kuzeydoğusundan görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.487 Diggârân Camisi'nin kuzeydoğusundan görünüşü (İ. Çeşmeli)

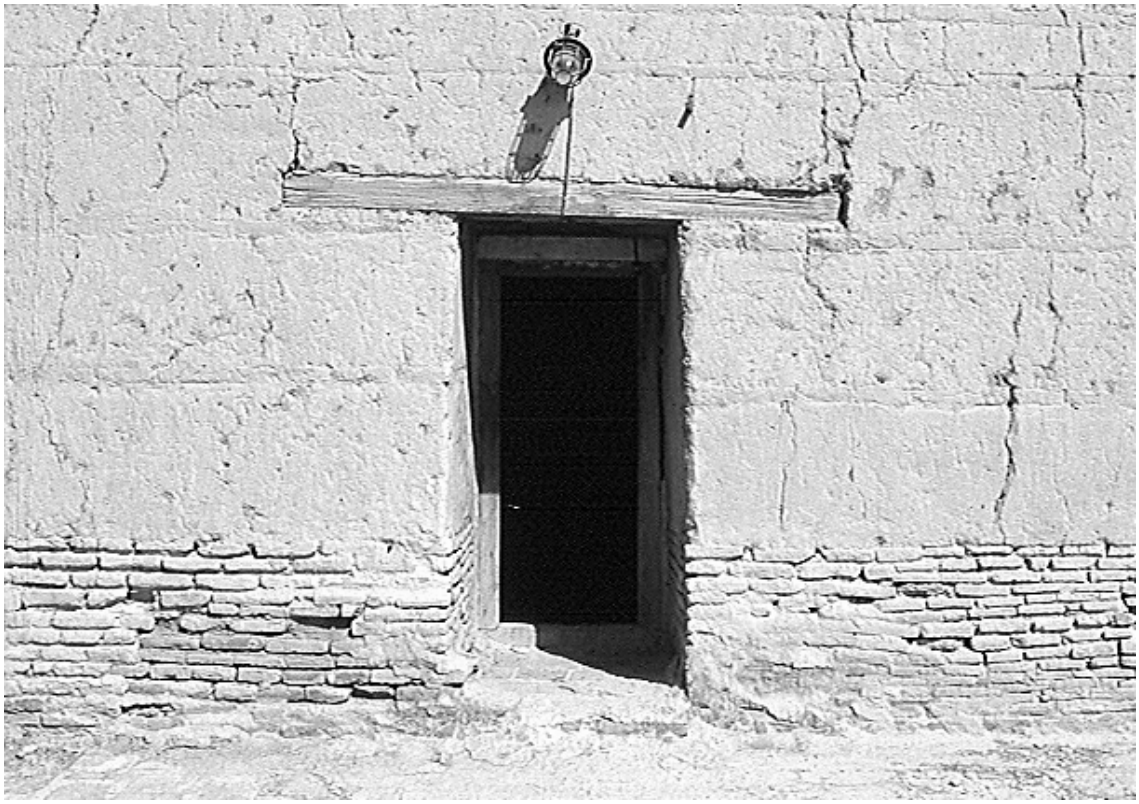
Şekil 2.488 Diggârân Camisi'nin güneydoğusundan görünüşü (İ. Çeşmeli)

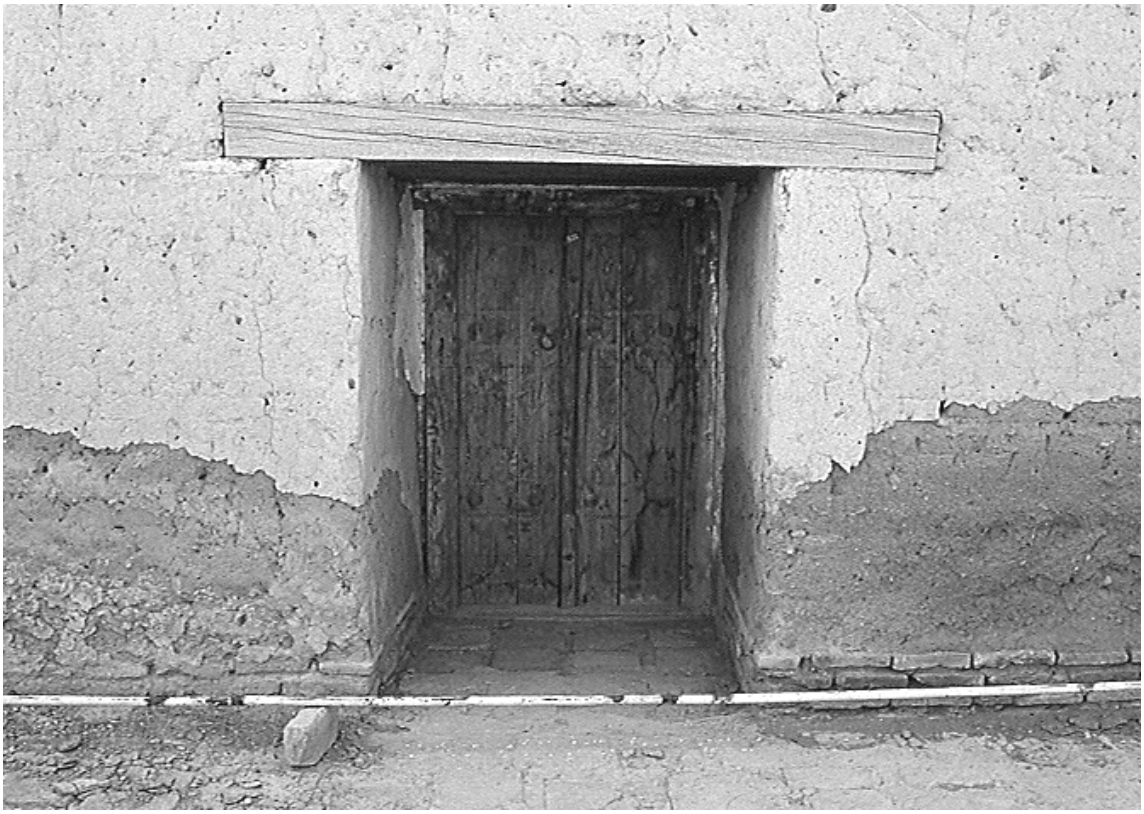
Şekil 2.489 Diggârân Camisi'nin güneybatısından görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.490 Diggârân Camisi doğu cephesi (İ. Çeşmeli)

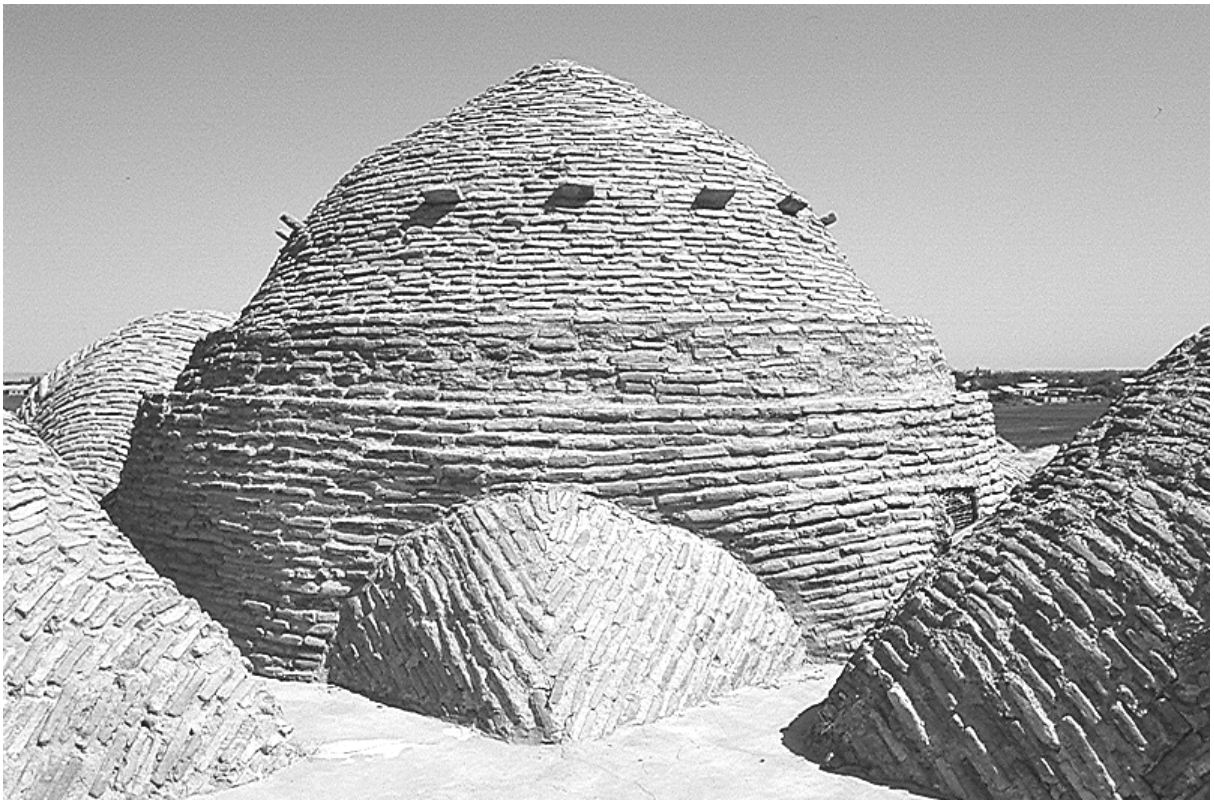
Şekil 2.491 Diggârân Camisi'nin güney cephesinde yer alan kapısı (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.492 Diggârân Camisi'nin kuzey cephesinde yer alan pencere (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.493 Diggârân Camisi duvarından detay (İ. Çeşmeli)

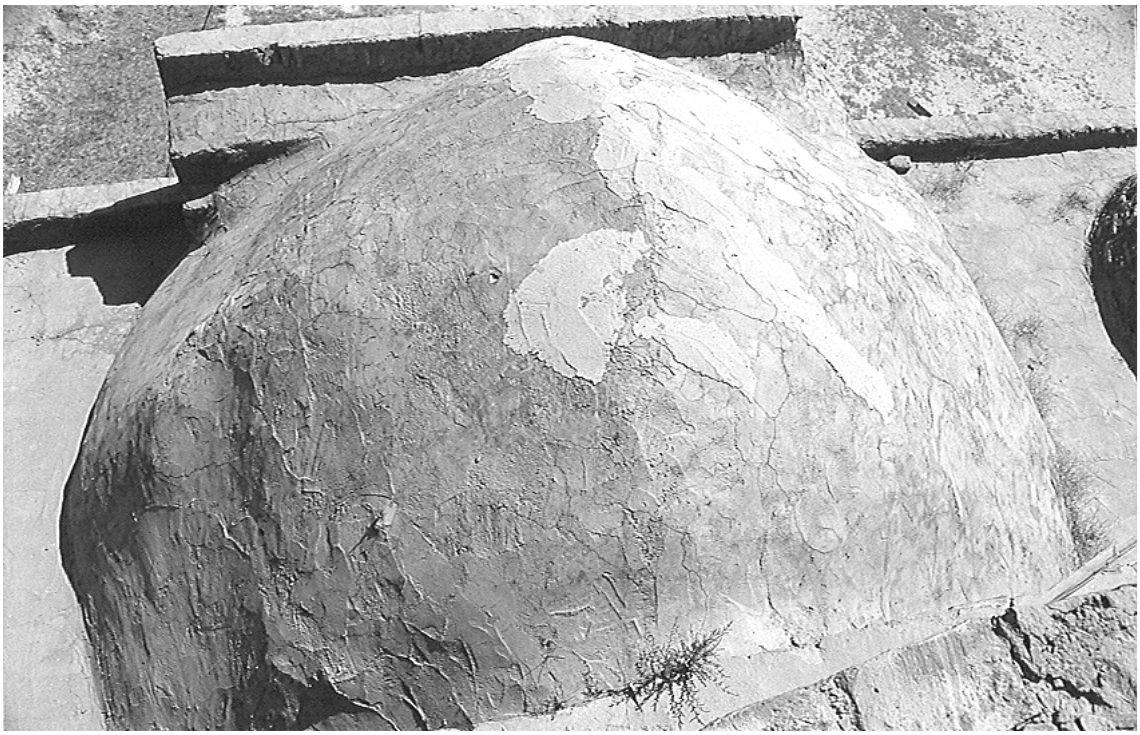
Şekil 2.494 Diggârân Camisi merkezi kubbesi (İ. Çeşmeli)

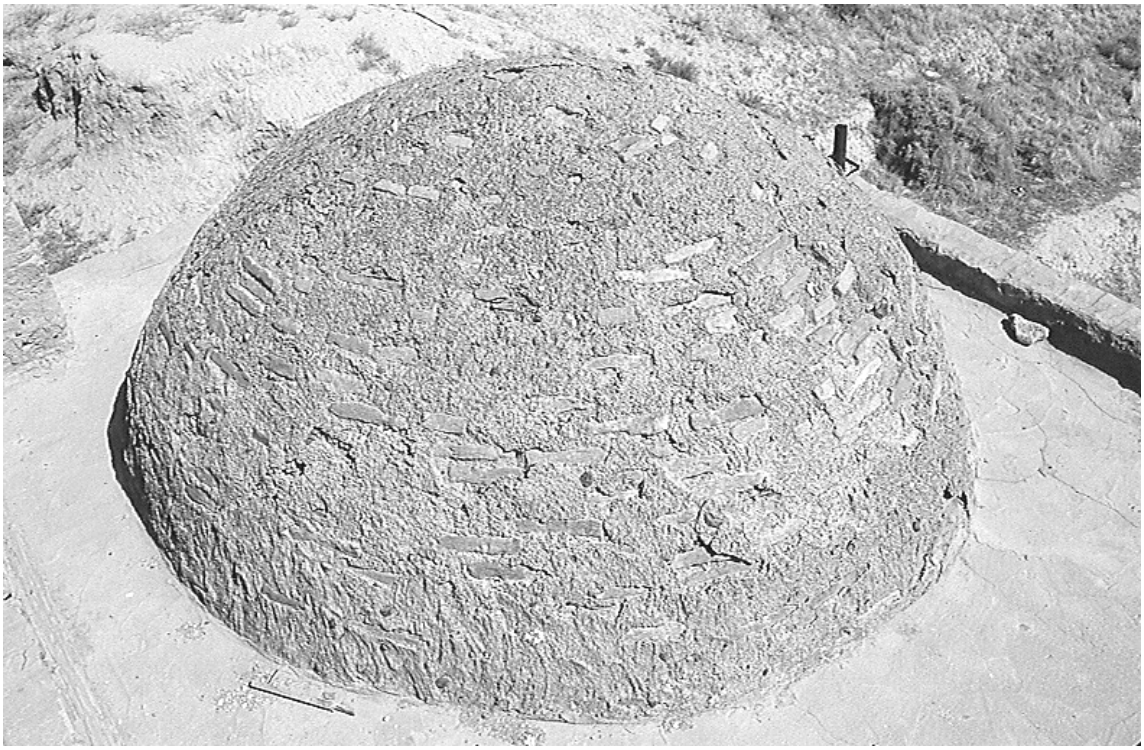
Şekil 2.495 Diggârân Camisi kuzey tonozu (İ. Çeşmeli)

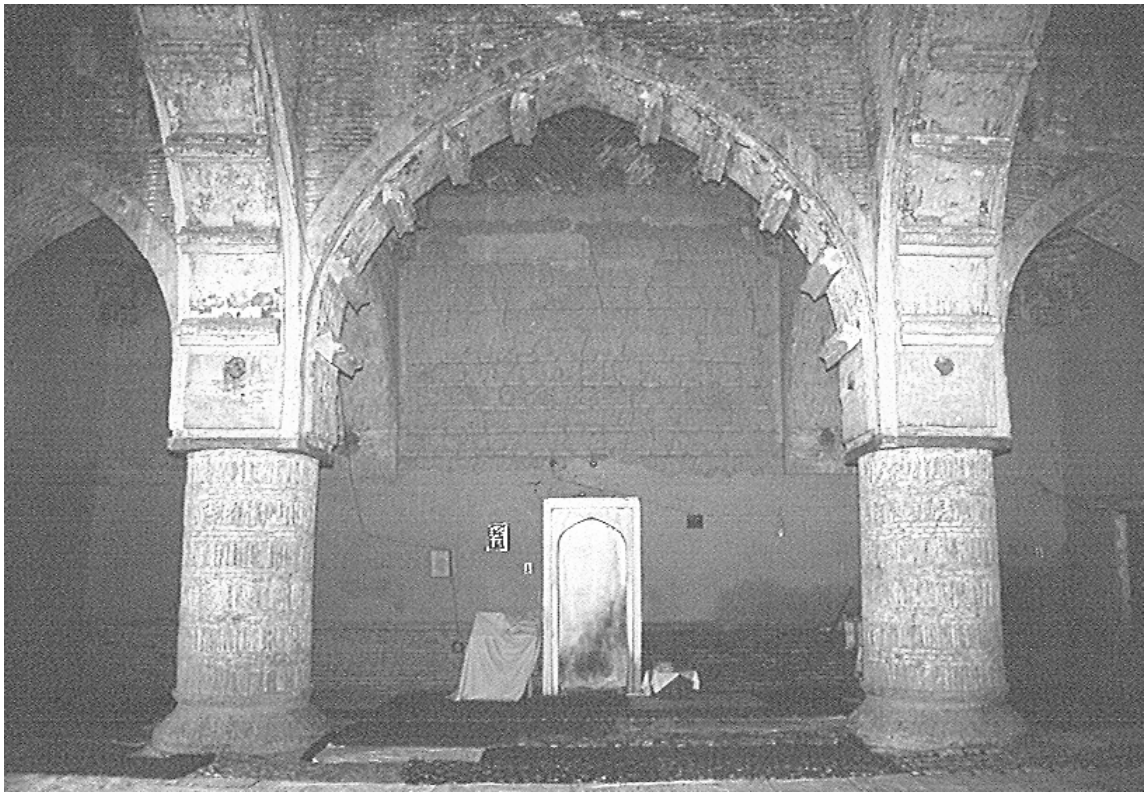
Şekil 2.496 Diggârân Camisi güneybatı köşe kubbesi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.497 Diggârân Camisi'nin sonradan yapılan doğu tonozu (İ. Çeşmeli)

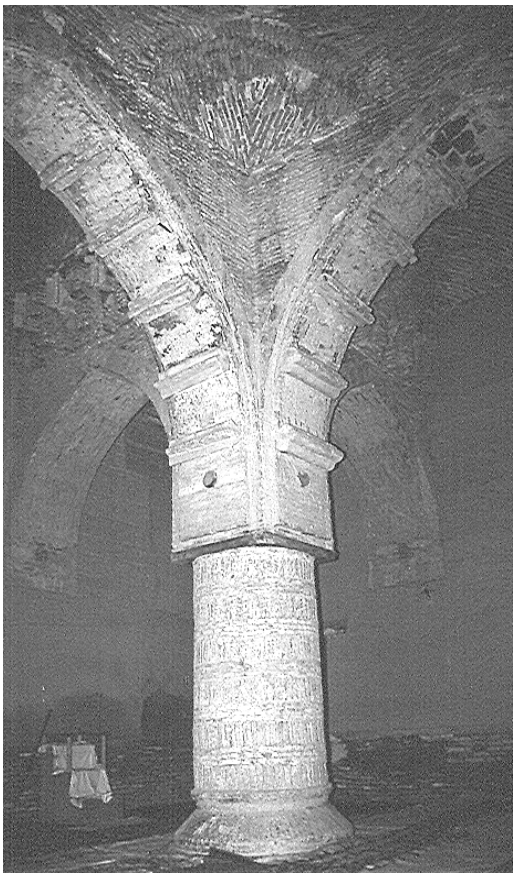
Şekil 2.498 Diggârân Camisi'nin sonradan yapılan kuzeydoğu köşe kubbesi (İ. Çeşmeli)

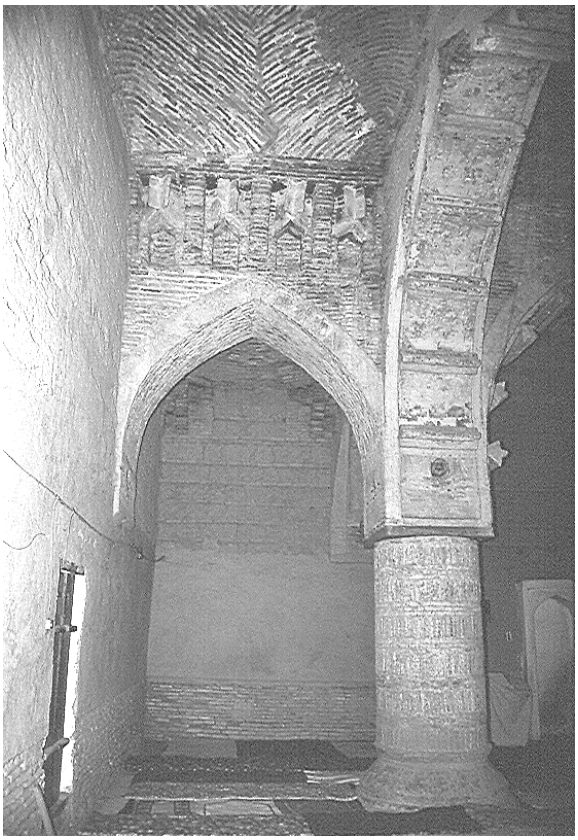
Şekil 2.499 Diggârân Camisi'nin batı yönünden içten görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.500 Diggârân Camisi mihrabı (İ. Çeşmeli)

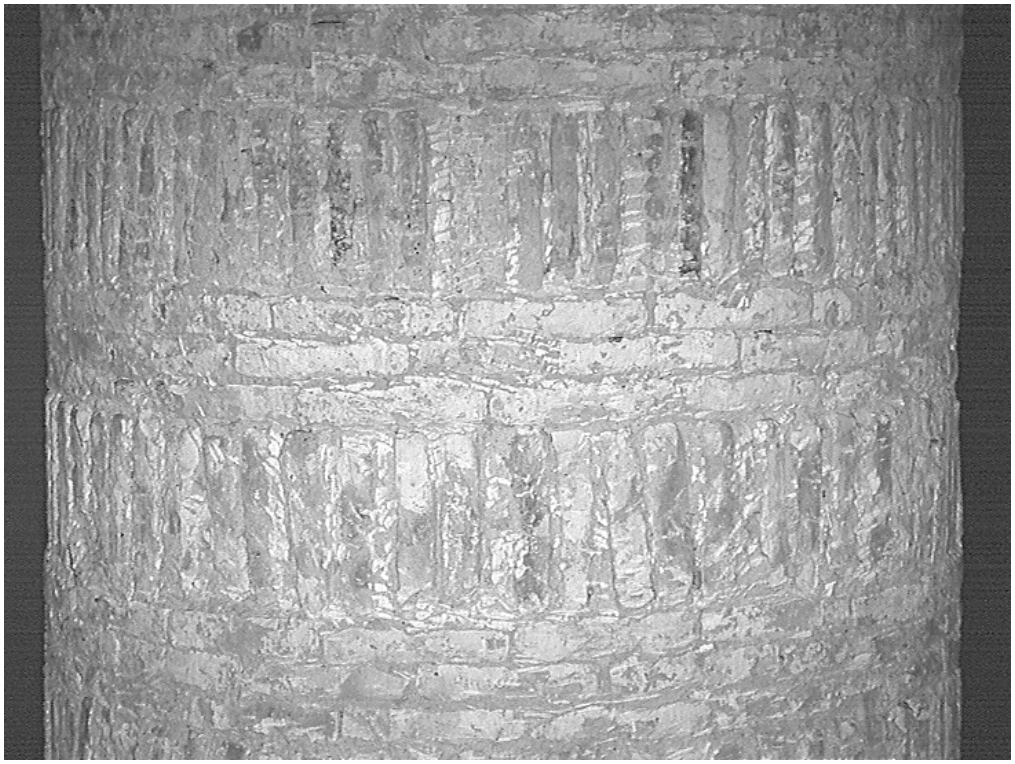
Şekil 2.501 Diggârân Camisi ayağı, büyük kemerleri ve trompu (İ. Çeşmeli)

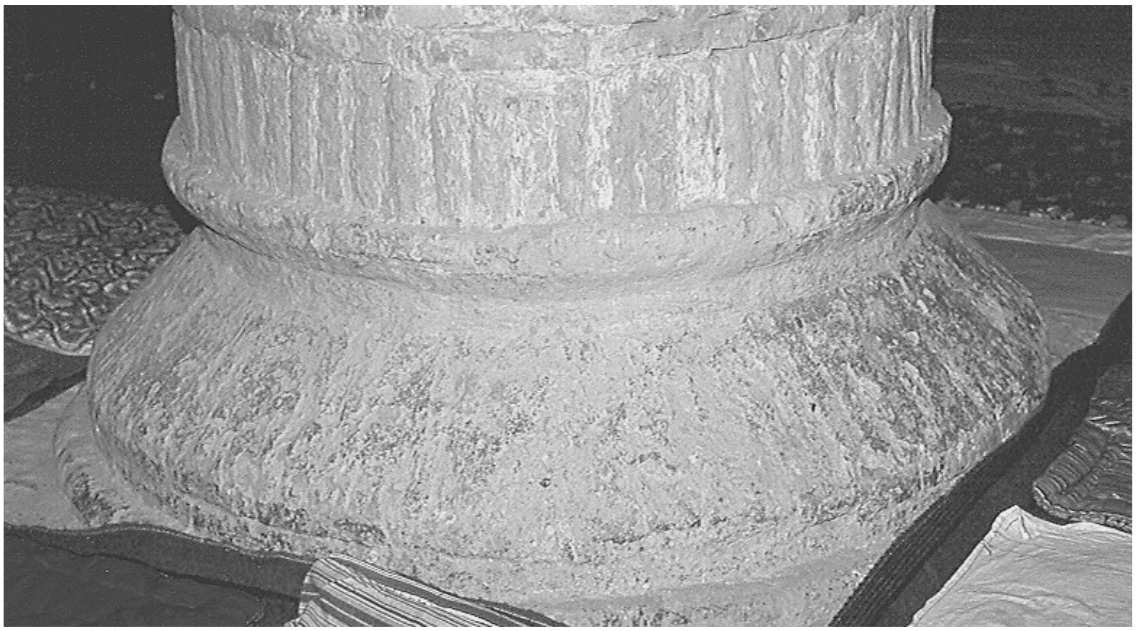
Şekil 2.502 Diggârân Camisi yan bölümün küçük kemeri ve üst örtüsü (İ. Çeşmeli)

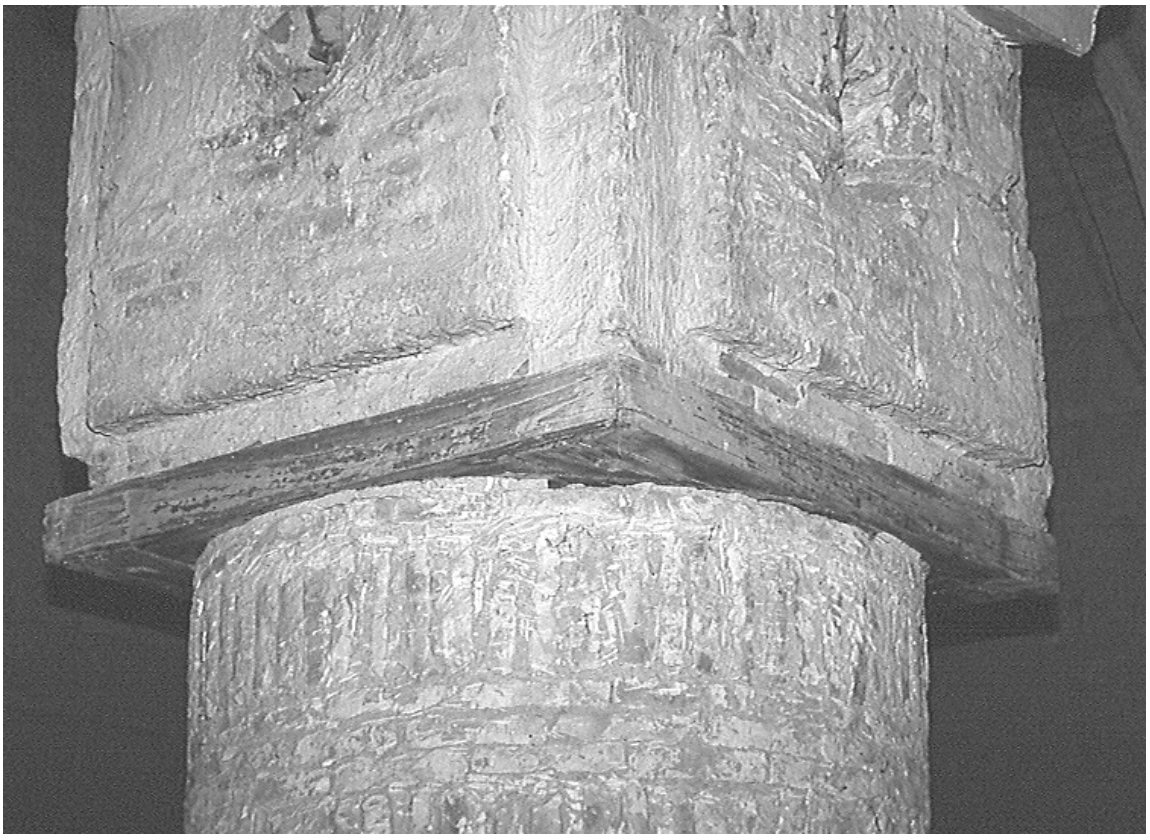
Şekil 2.503 Diggârân Camisi ayağı (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.504 Diggârân Camisi ayağının gövdesinden detay (İ. Çeşmeli)

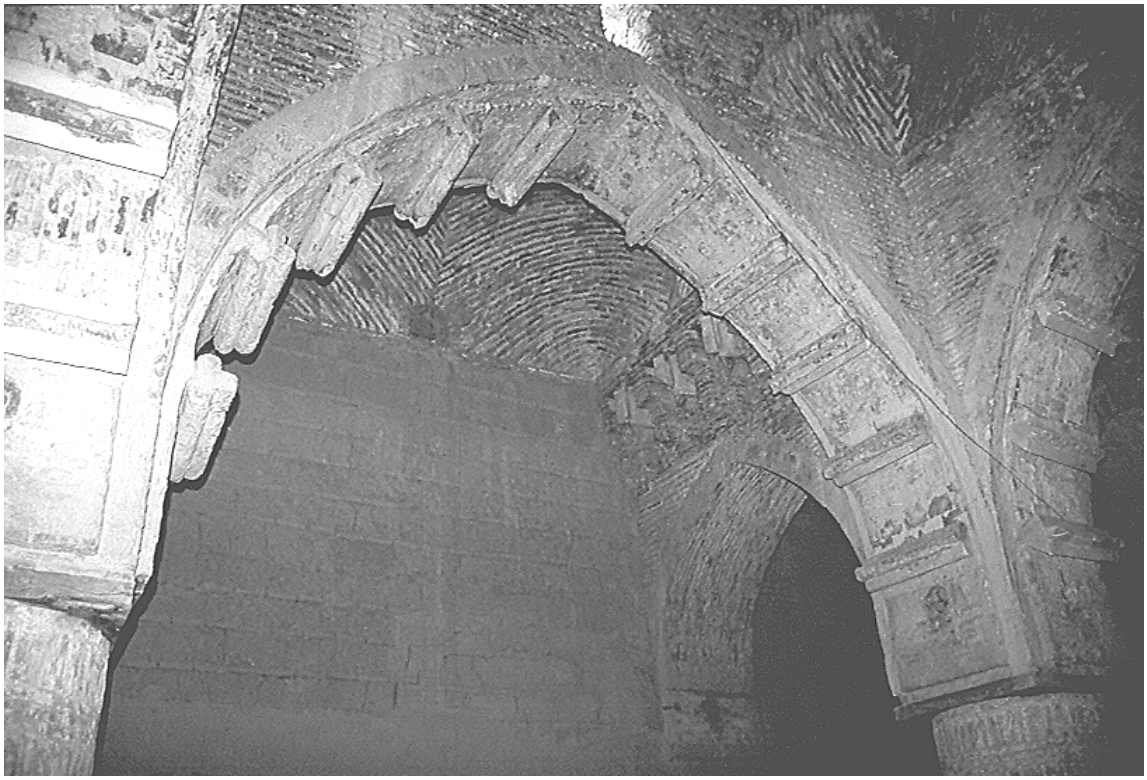
Şekil 2.505 Diggârân Camisi ayağının kaidesi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.506 Diggârân Camisi ayağının başlık bölümü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.507 Diggârân Camisi büyük kemeri (İ. Çeşmeli)

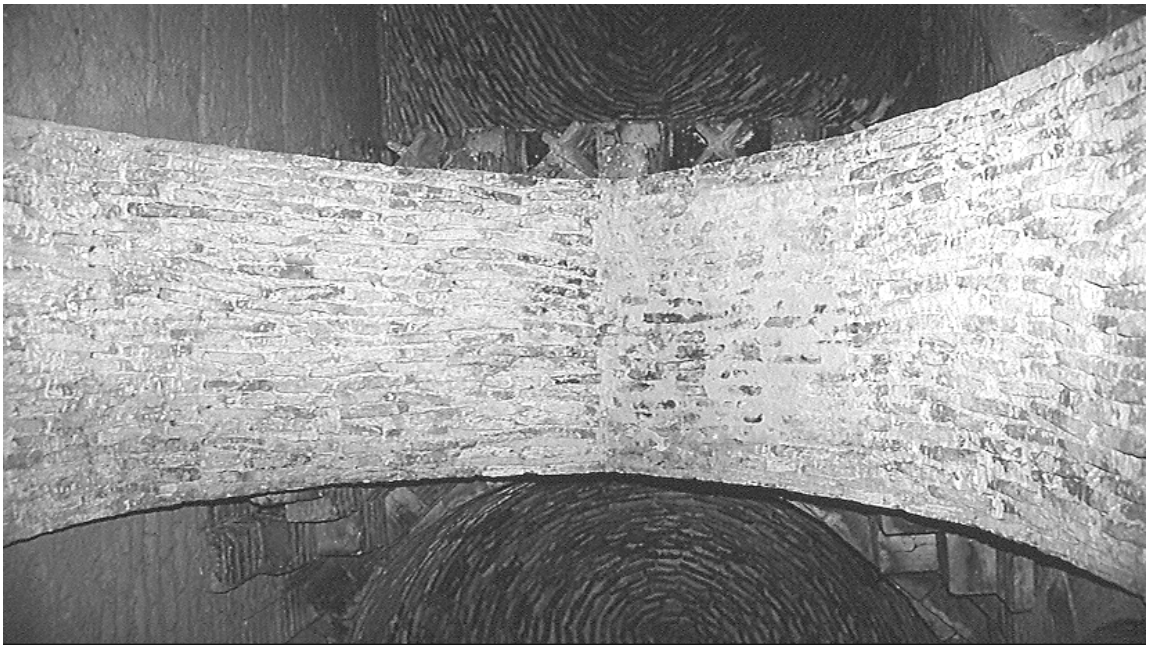
Şekil 2.508 Diggârân Camisi büyük kemeri (İ. Çeşmeli)

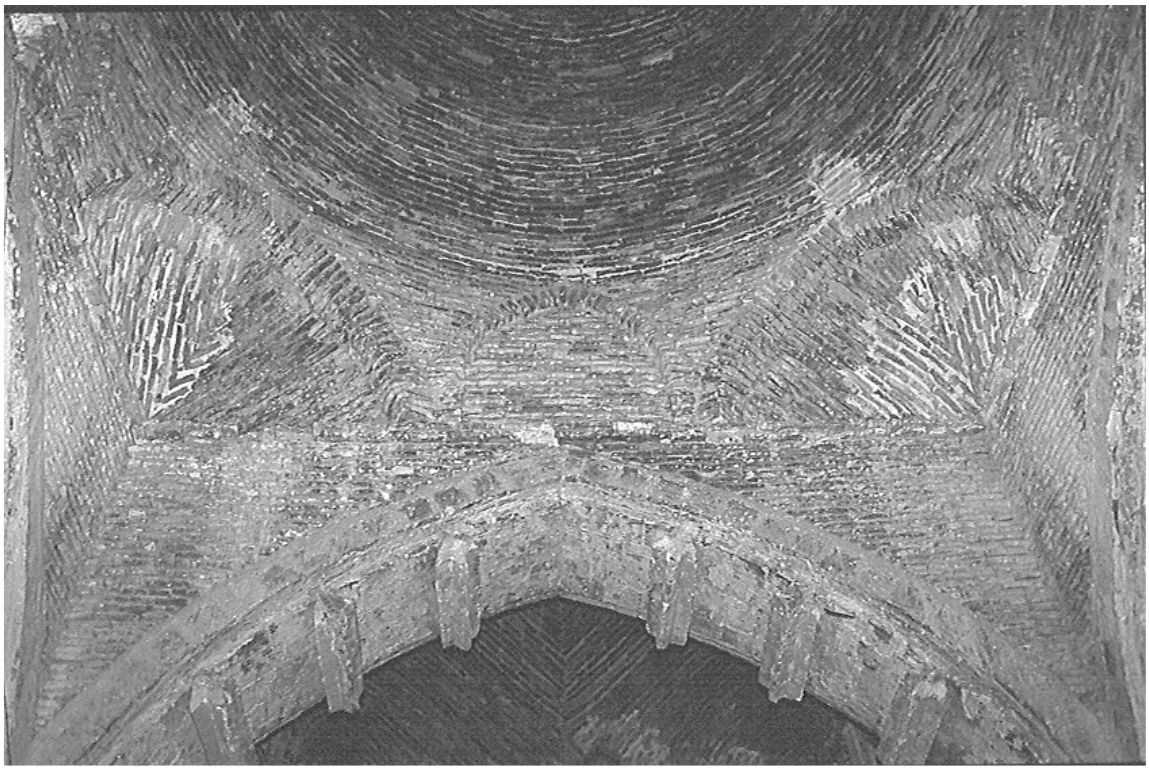
Şekil 2.509 Diggârân Camisi büyük kemer süsü (İ. Çeşmeli)

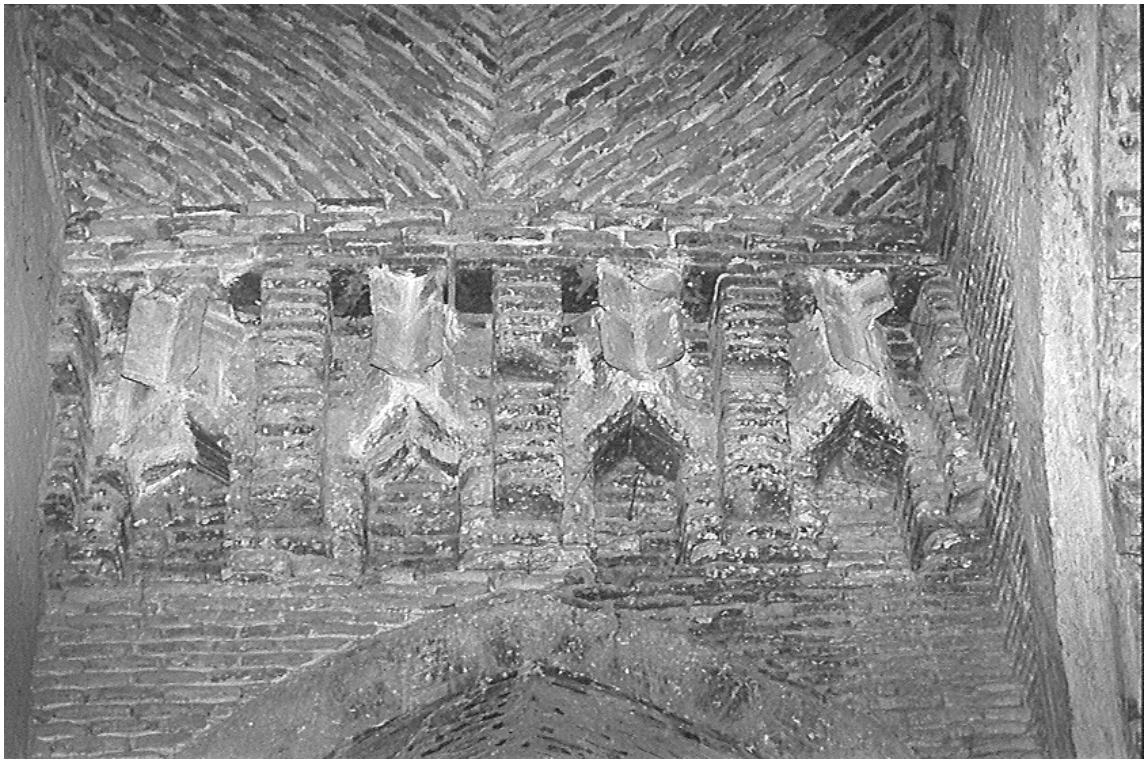
Şekil 2.510 Diggârân Camisi büyük kemer süsü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.511 Diggârân Camisi küçük kemerin alt yüzeyi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.512 Diggârân Camisi büyük kemeri, kasnak bölümü ve kubbesi (İ. Çeşmeli)

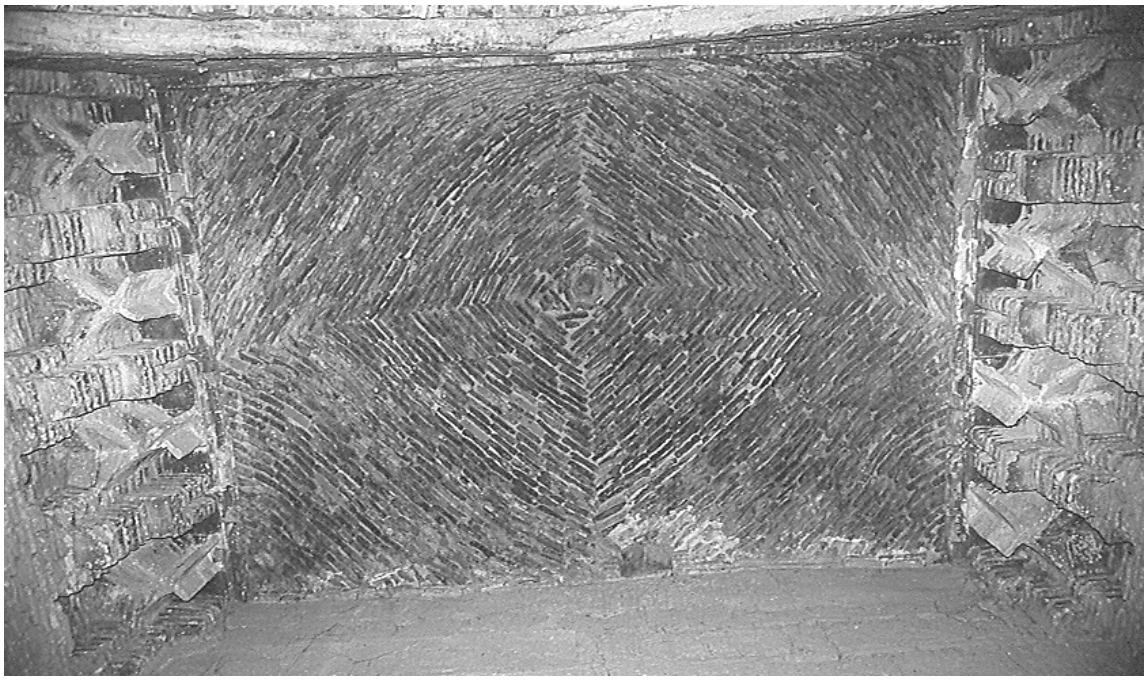
Şekil 2.513 Diggârân Camisi tonoza geçişi sağlayan mukarnaslı korniş süslemesi (İ. Çeşmeli)

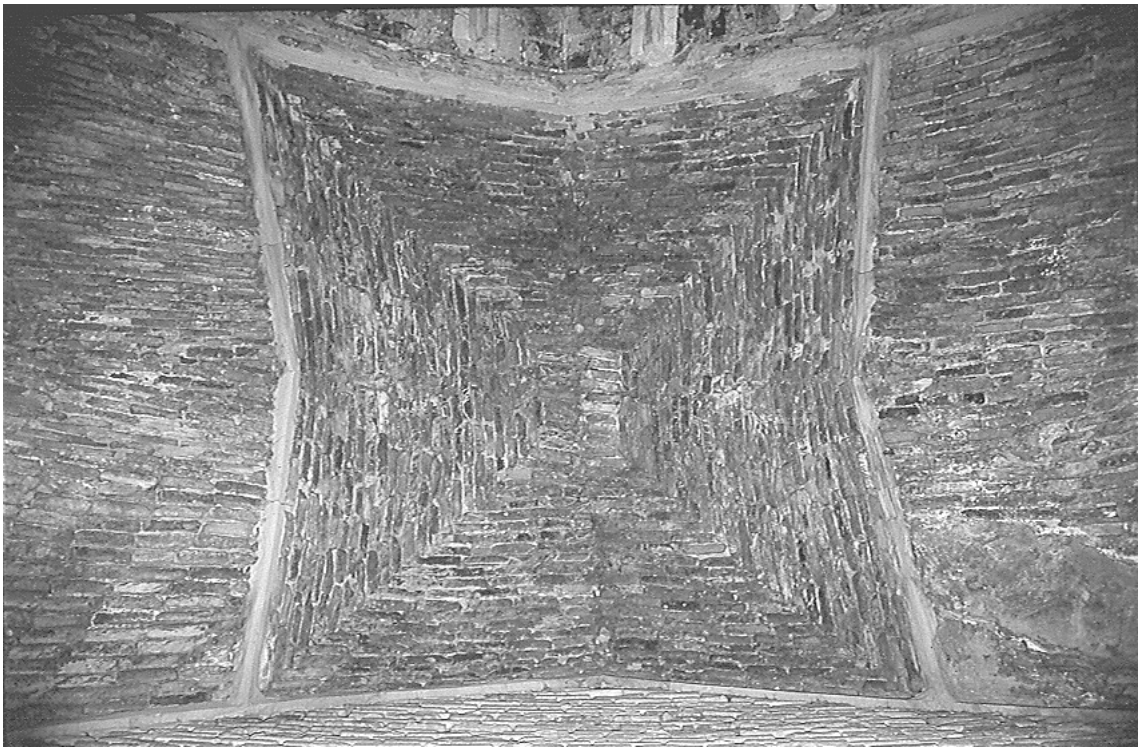
Şekil 2.514 Diggârân Camisi mukarnaslı korniş süslemesi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.515 Diggârân Camisi mukarnas korniş süslemesi detayı (İ. Çeşmeli)

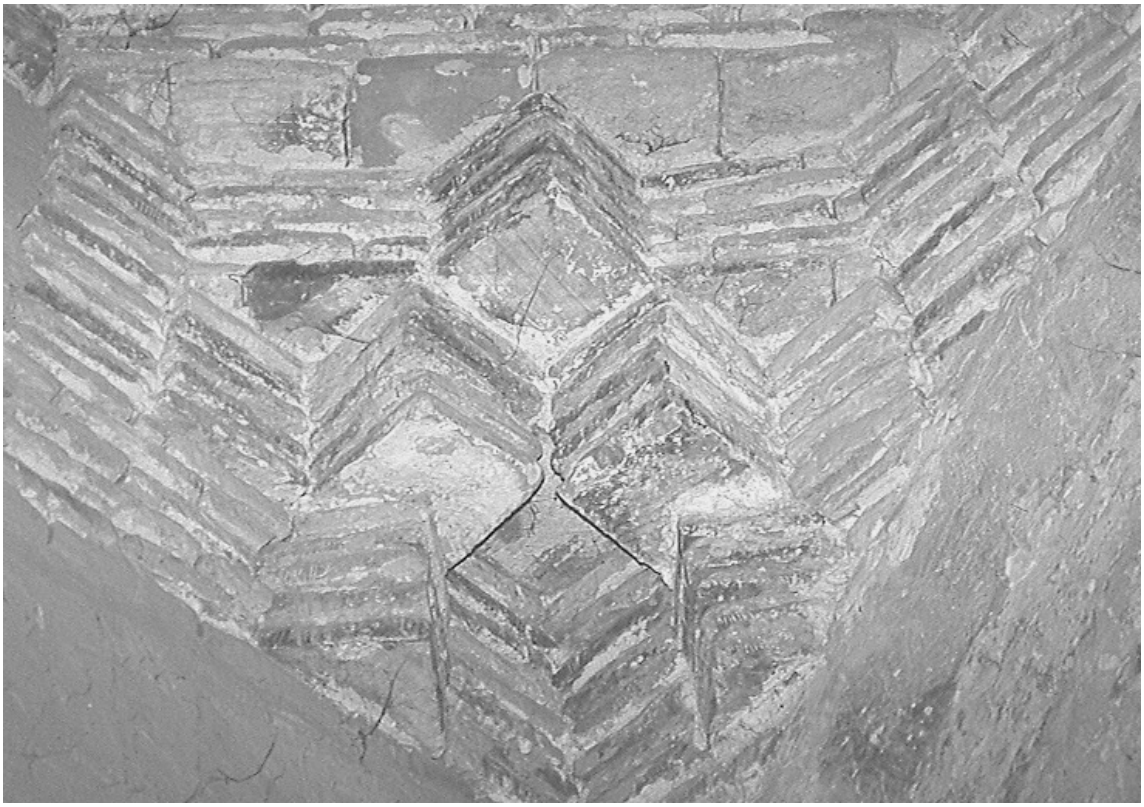
Şekil 2.516 Diggârân Camisi belhi tipi tonozu (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.517 Diggârân Camisi'nin sonradan yapılan doğu tonozu (İ. Çeşmeli)

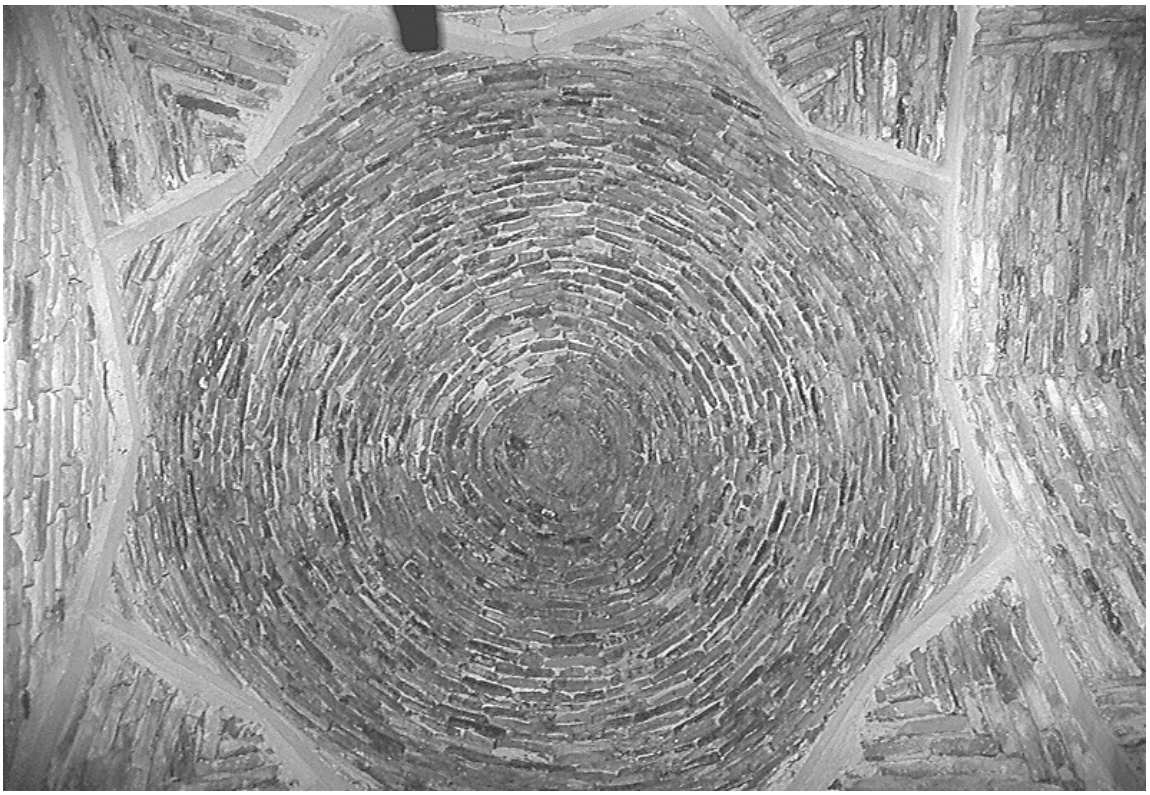
Şekil 2.518 Diggârân Camisi köşe küçük kubbesi ve kubbeye geçişi sağlayan basamaklı mukarnaslar (İ. Çeşmeli)

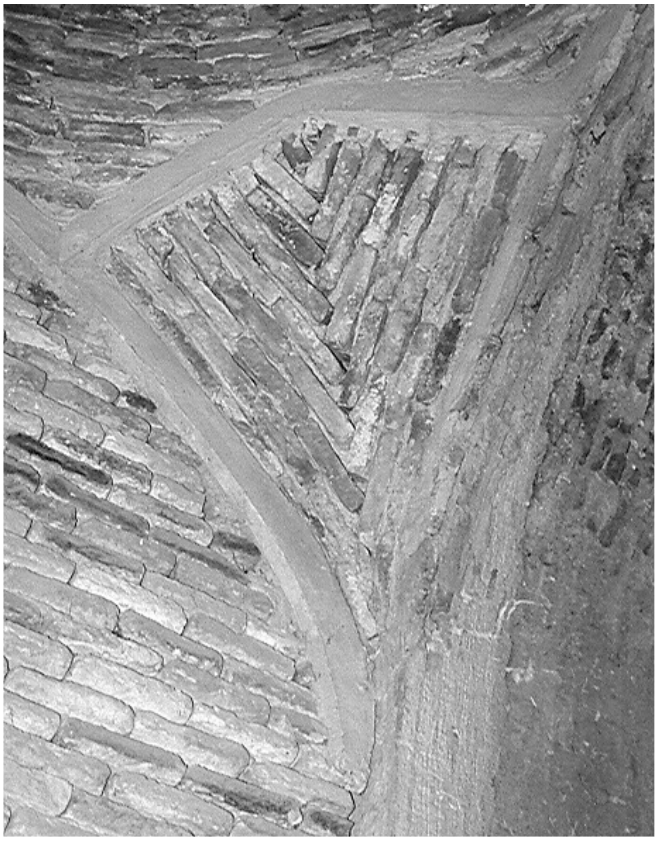
Şekil 2.519 Diggârân Camisi basamaklı mukarnas süslemesi (İ. Çeşmeli)

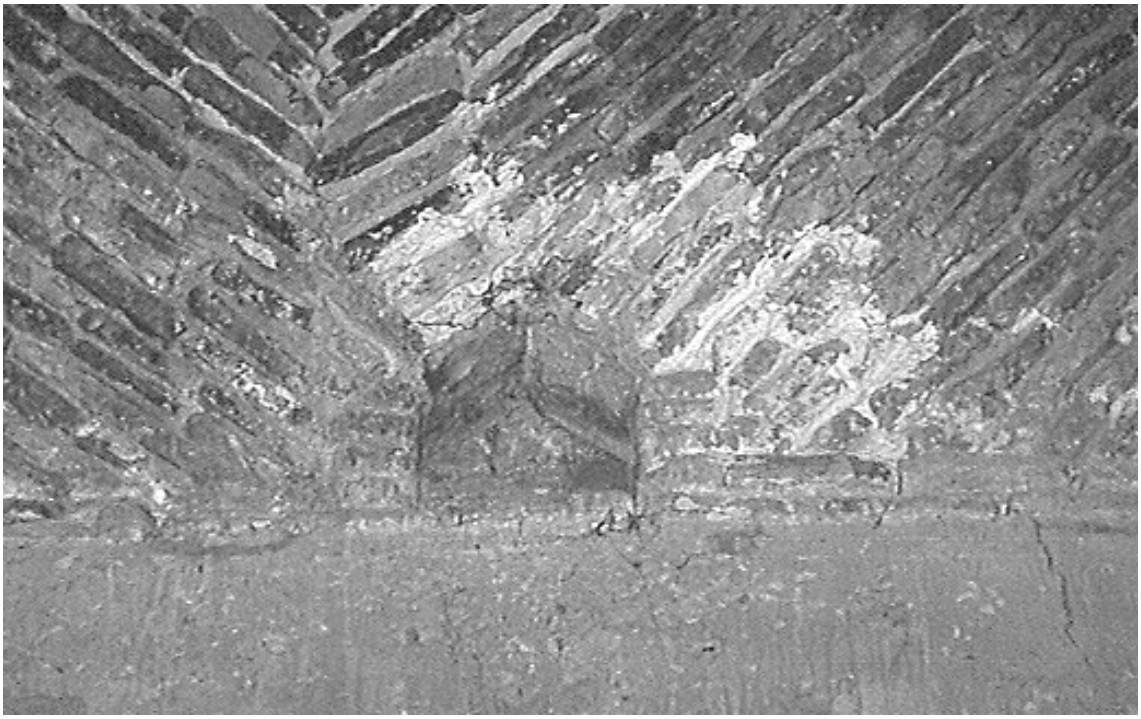
Şekil 2.520 Diggârân Camisi köşe küçük kubbesi (İ. Çeşmeli)

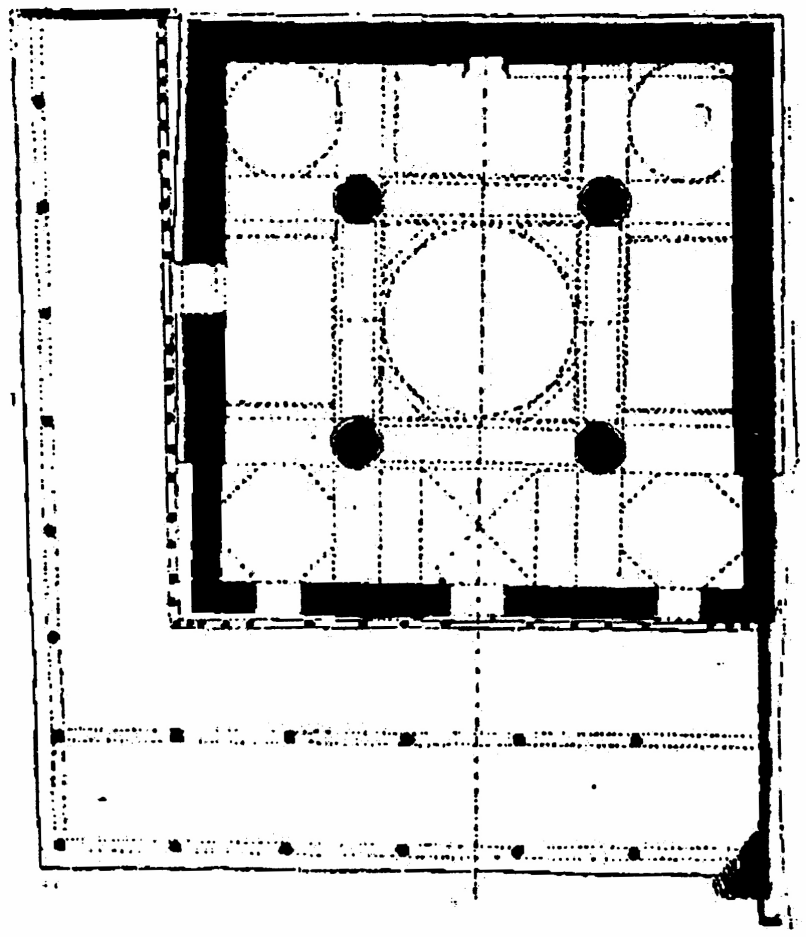
Şekil 2.521 Diggârân Camisi'nin sonradan yapılan doğu bölümündeki köşe küçük kubbesi (İ. Çeşmeli)

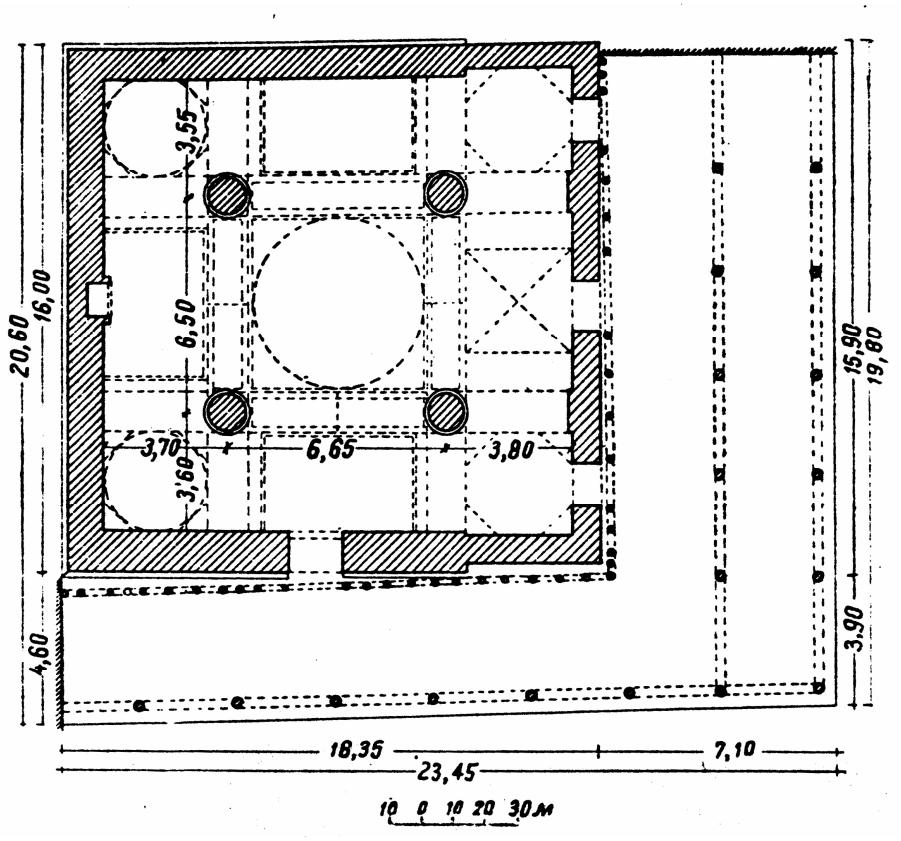
Şekil 2.522 Diggârân Camisi'nin sonradan yapılan kubbesine geçişi sağlayan pandantif (İ.Çeşmeli)

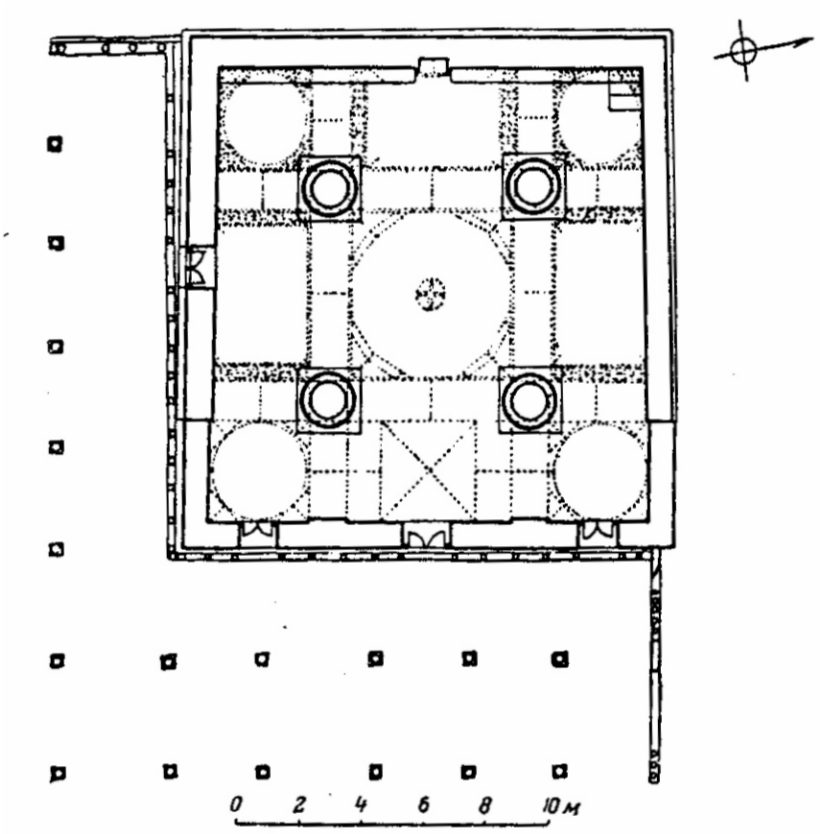
Şekil 2.523 Diggârân Camisi'nin kapatılmış olan aydınlık açıklığı (İ. Çeşmeli)

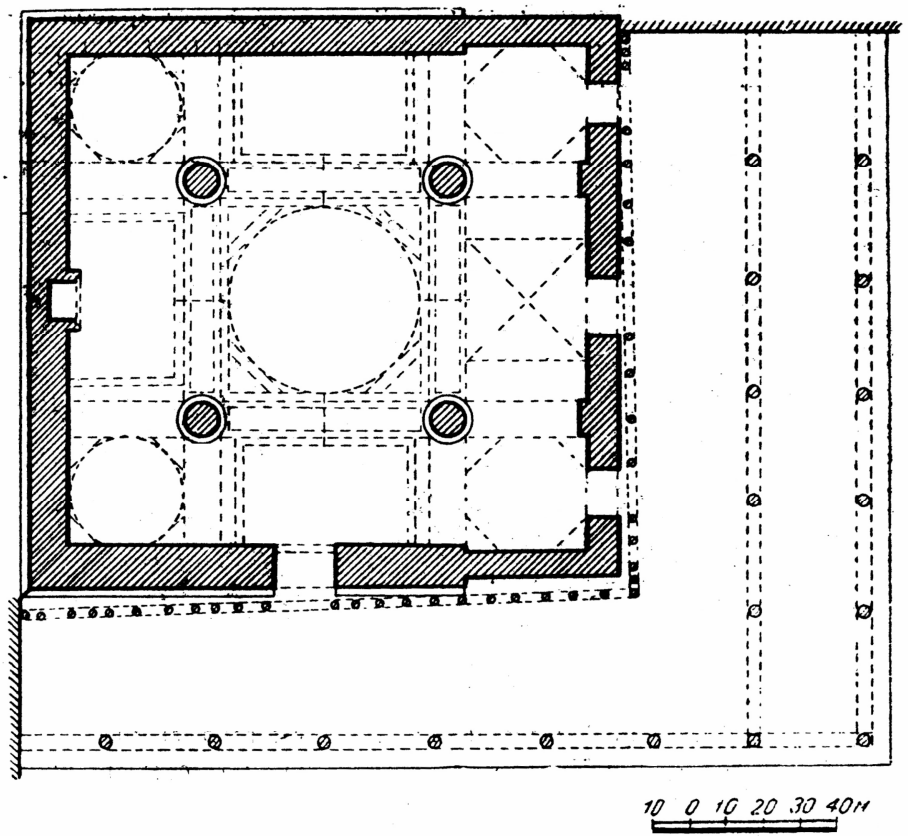
Şekil 2.524 Diggârân Camisi planı (A. Yakubovskiy)

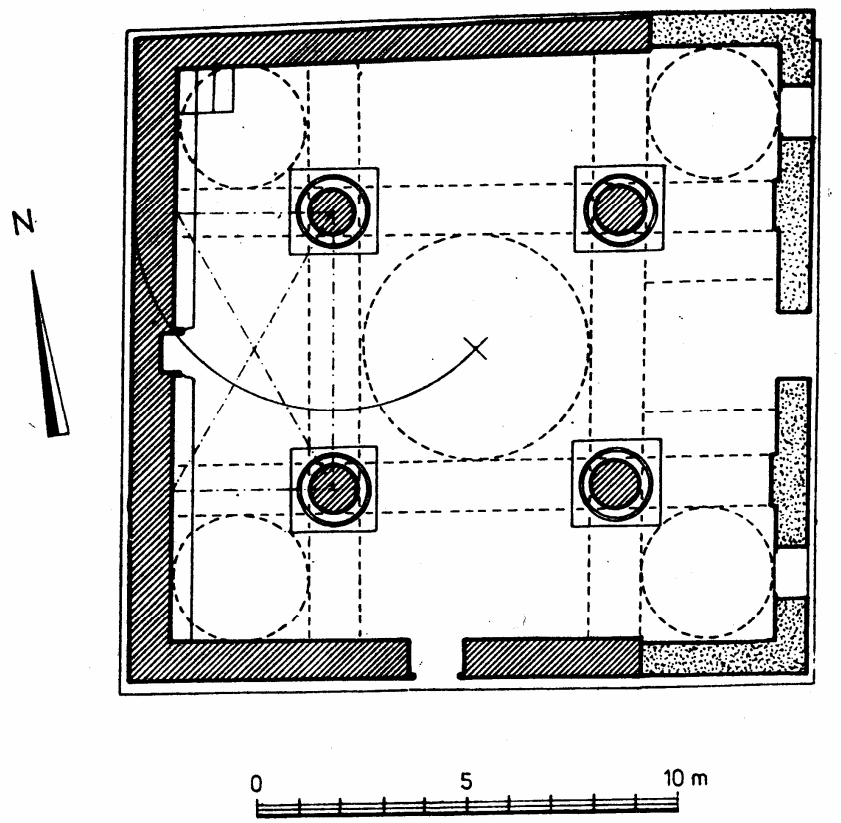
Şekil 2.525 Diggârân Camisi planı (B. N. Zasıpkin)

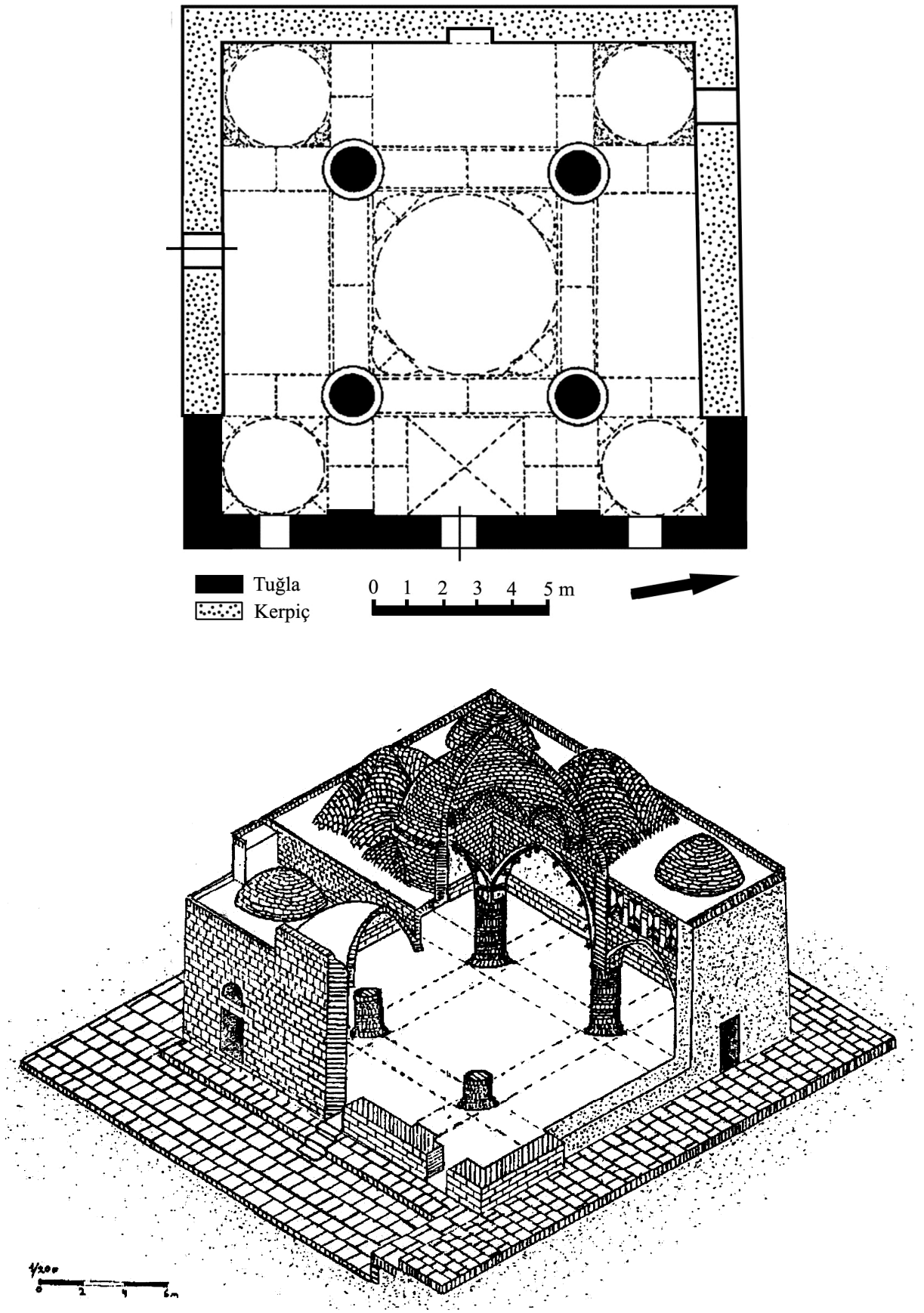
Şekil 2.526 Diggârân Camisi planı (V. Voronina)

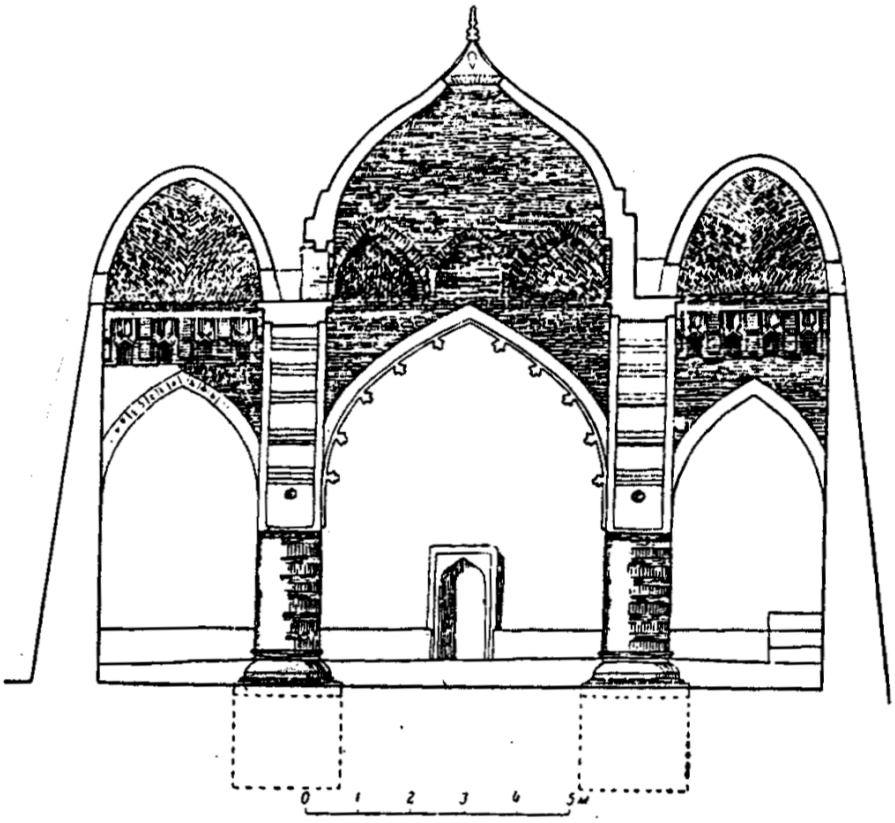
Şekil 2.527 Diggârân Camisi planı (A. Nilsen)

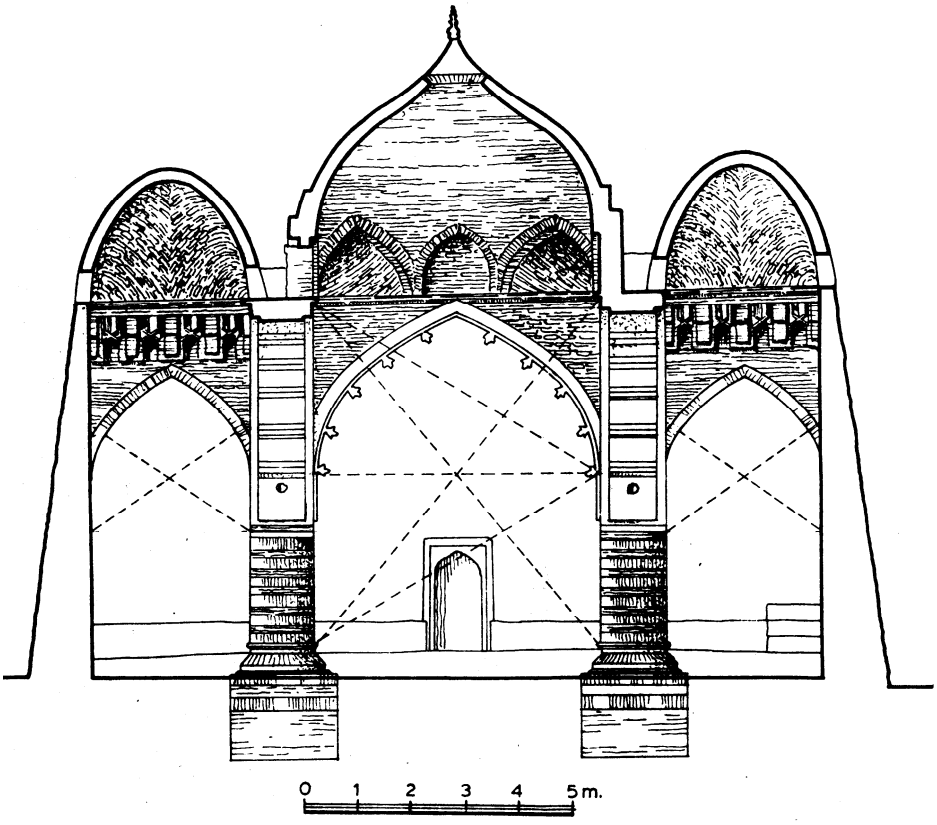
Şekil 2.528 Diggârân Camisi planı (S. Hmelnitskiy)

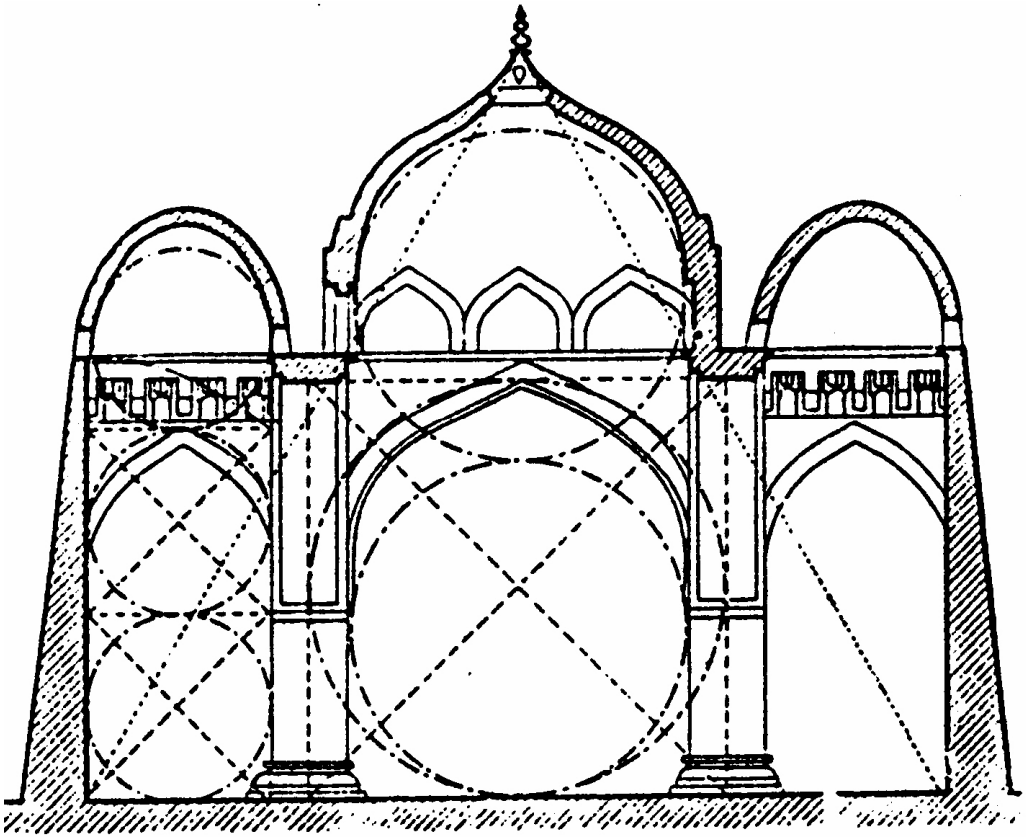
Şekil 2.529 Diggârân Camisi planı ve aksonometrik görünüşü (İ. Çeşmeli)

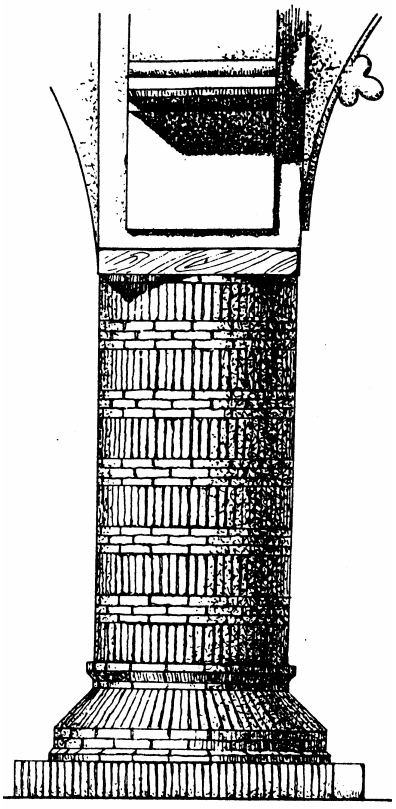
Şekil 2.530 Diggârân Camisi kesiti (V. Voronina)

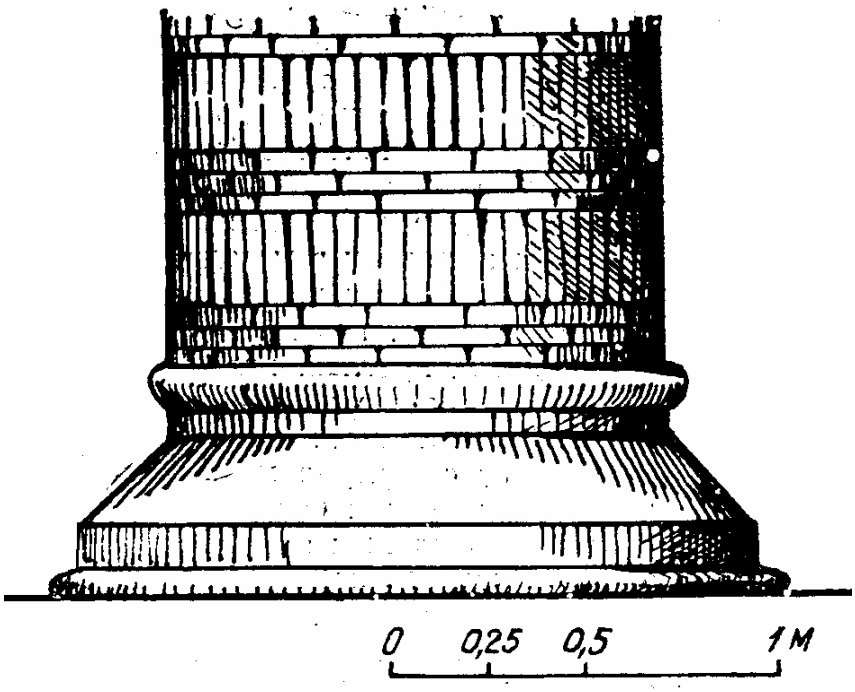
Şekil 2.531 Diggârân Camisi kesiti (S. Hmelnitskiy)

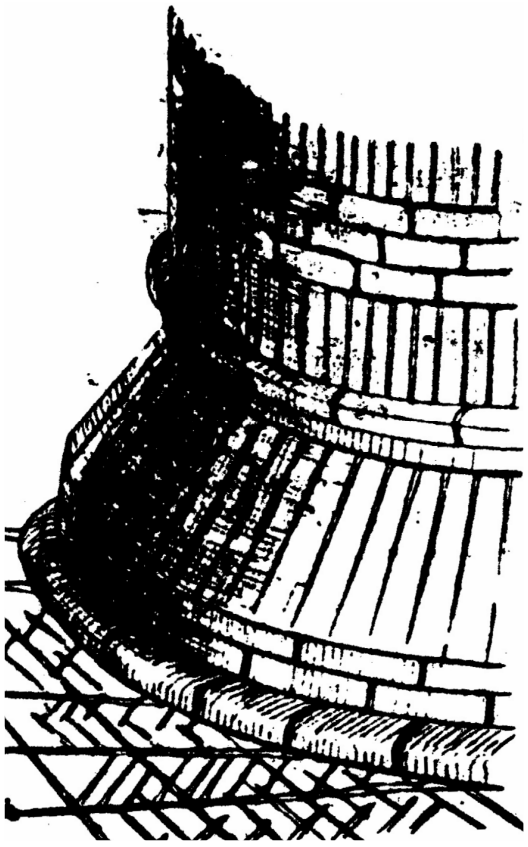
Şekil 2.532 Diggârân Camisi iç mekanın oranları (V. Voronina)

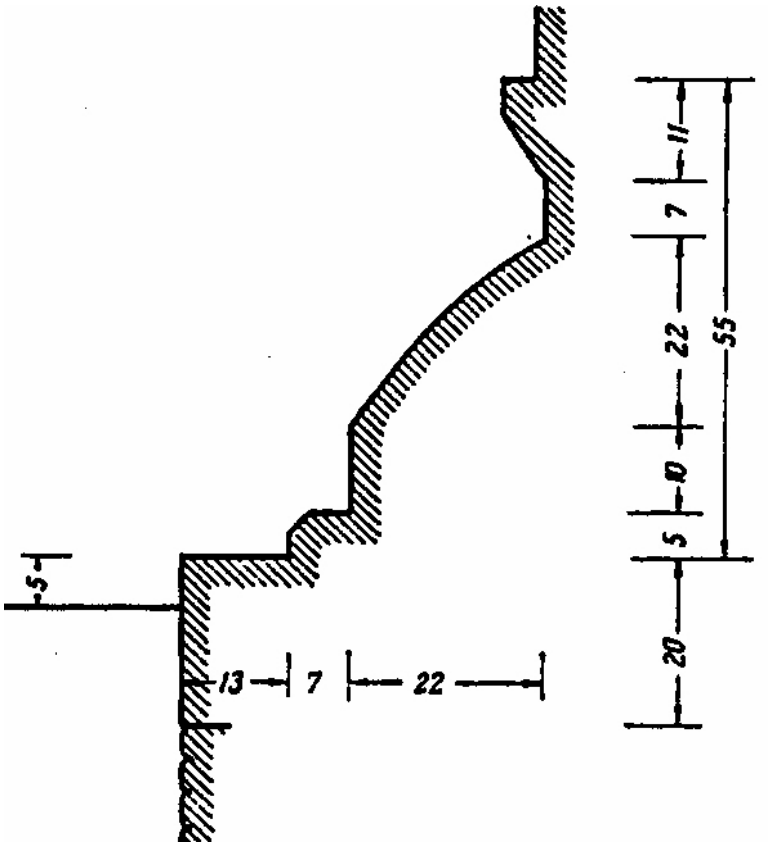
Şekil 2.533 Diggârân Camisi ayağı (S. Hmelnitskiy)

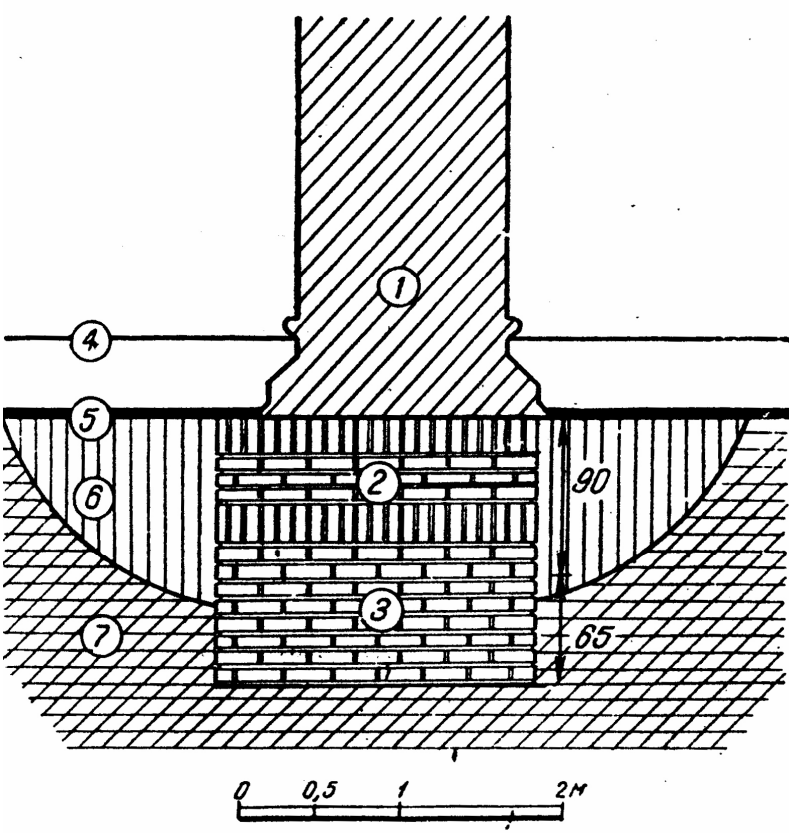
Şekil 2.534 Diggârân Camisi ayağının kaidesi (A. Nilsen)

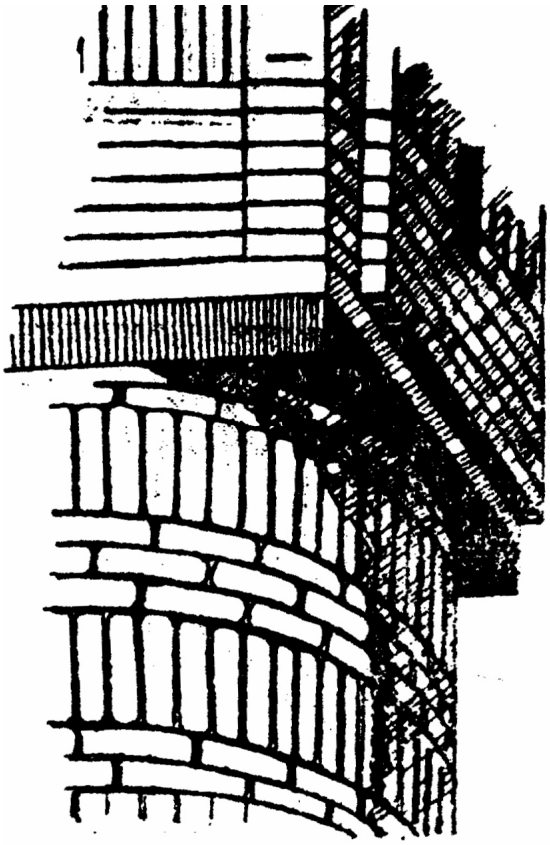
Şekil 2.535 Diggârân Camisi ayağının kaidesi (A. Nilsen)

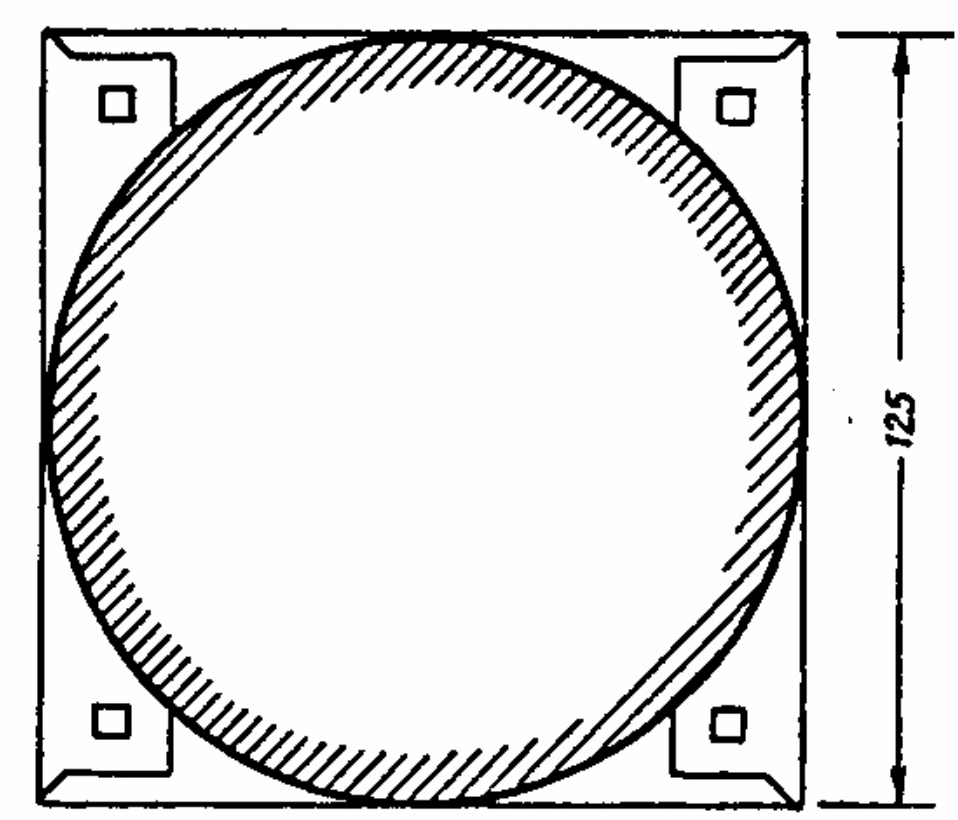
Şekil 2.536 Diggârân Camisi ayağı kaidesinin kesiti (V. Voronina)

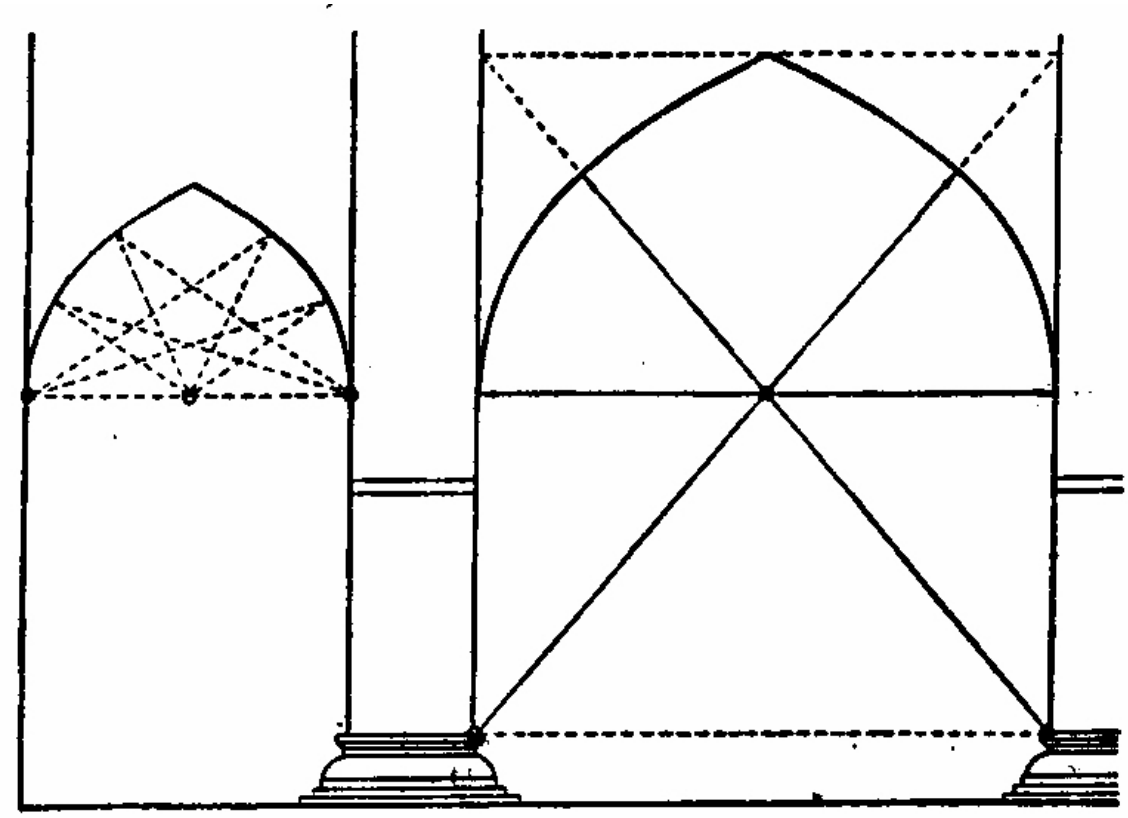
Şekil 2.537 Diggârân Camisi ayağının temeli (A. Nilsen)

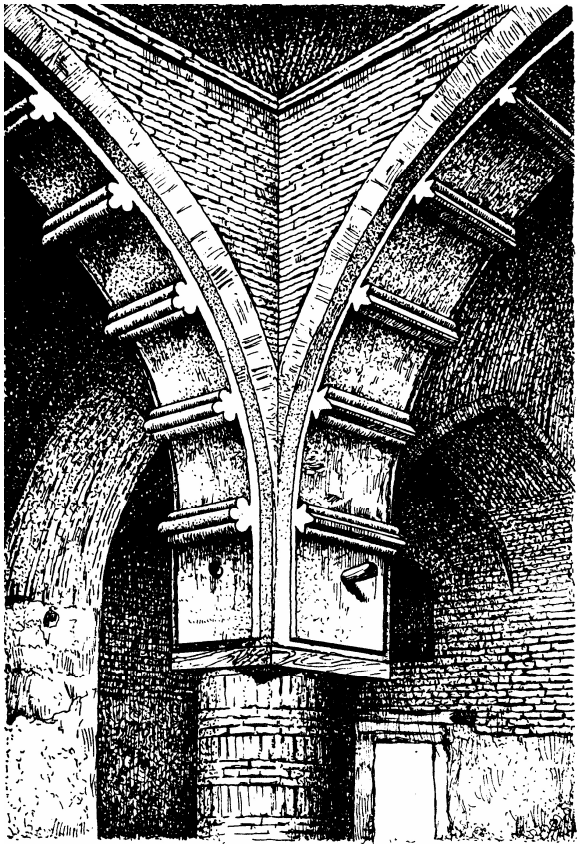
Şekil 2.538 Diggârân Camisi ayağının başlık bölümü (A. Nilsen)

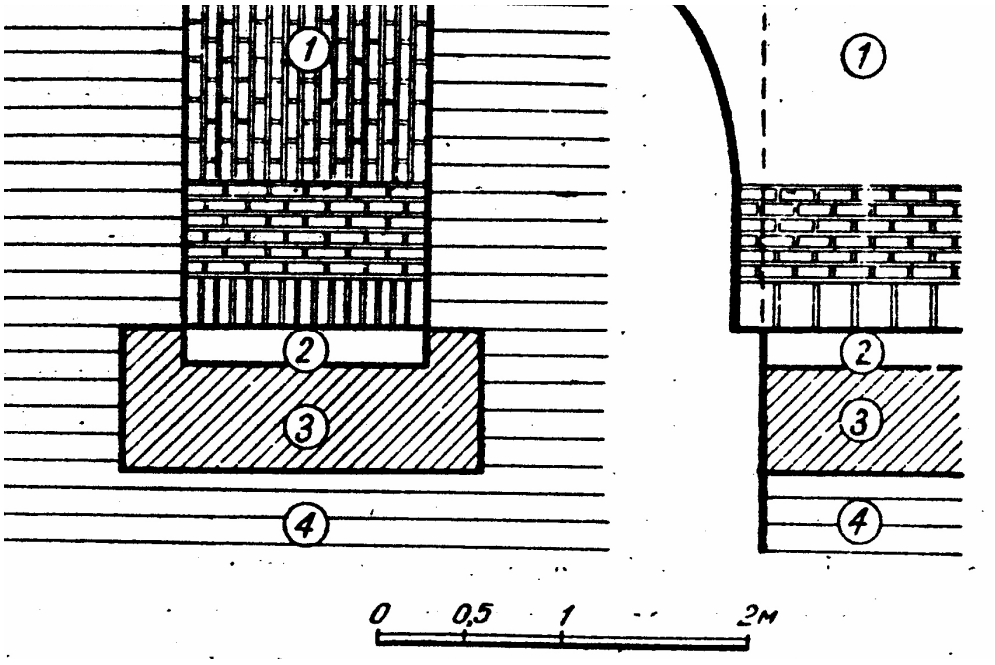
Şekil 2.539 Diggârân Camisi ahşap başlığı (V. Voronina)

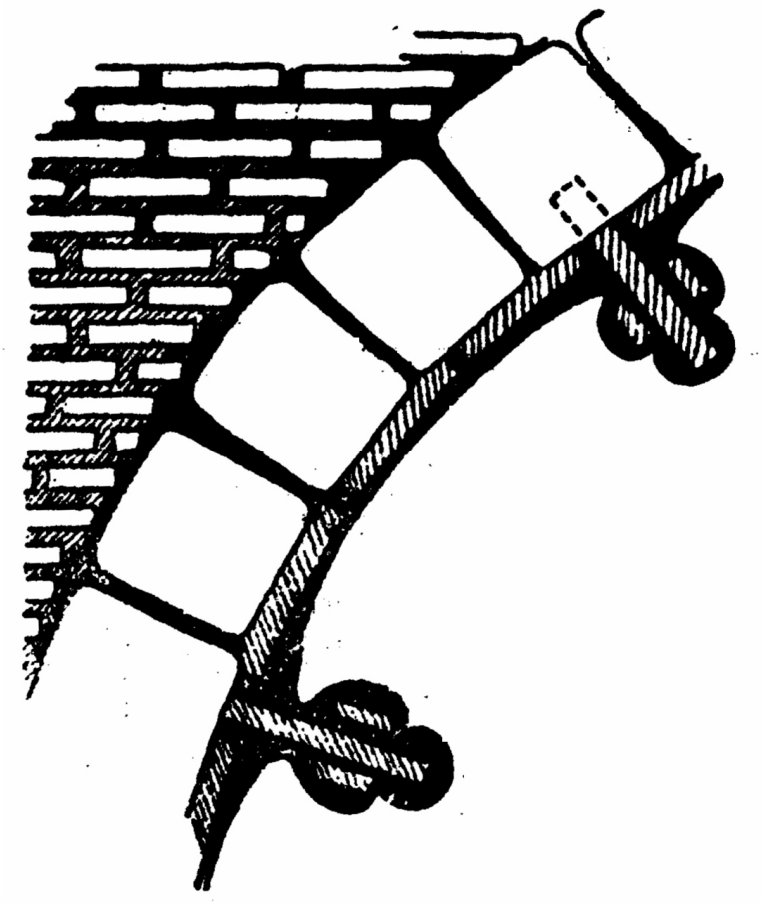
Şekil 2.540 Diggârân Camisi ayaklarının ve kemerlerinin çizimi (V. Voronina)

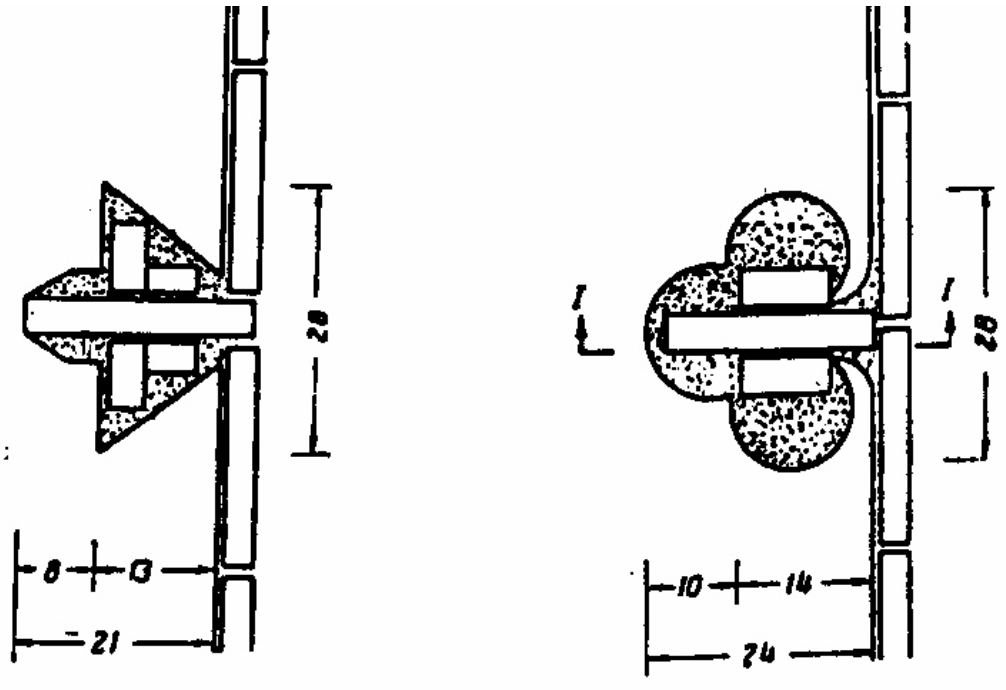
Şekil 2.541 Diggârân Camisi kemerleri (S. Hmelnitskiy)

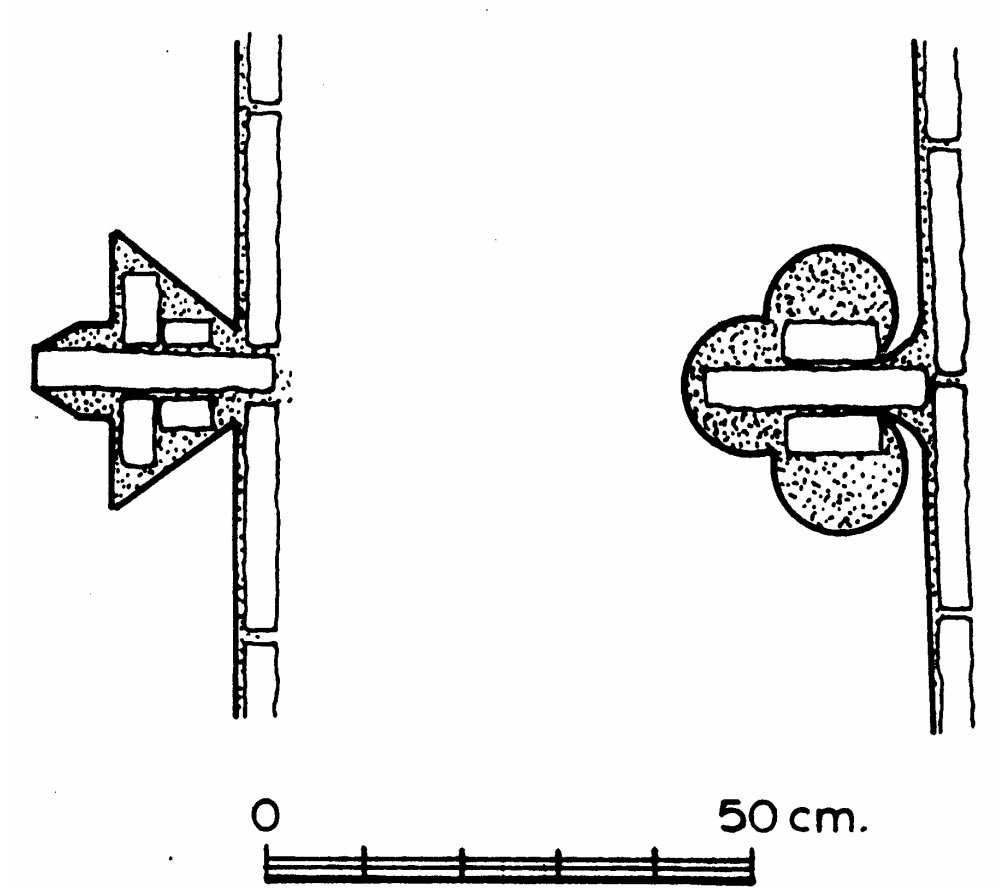
Şekil 2.542 Diggârân Camisi kemerinin kesiti (A. Nilsen)

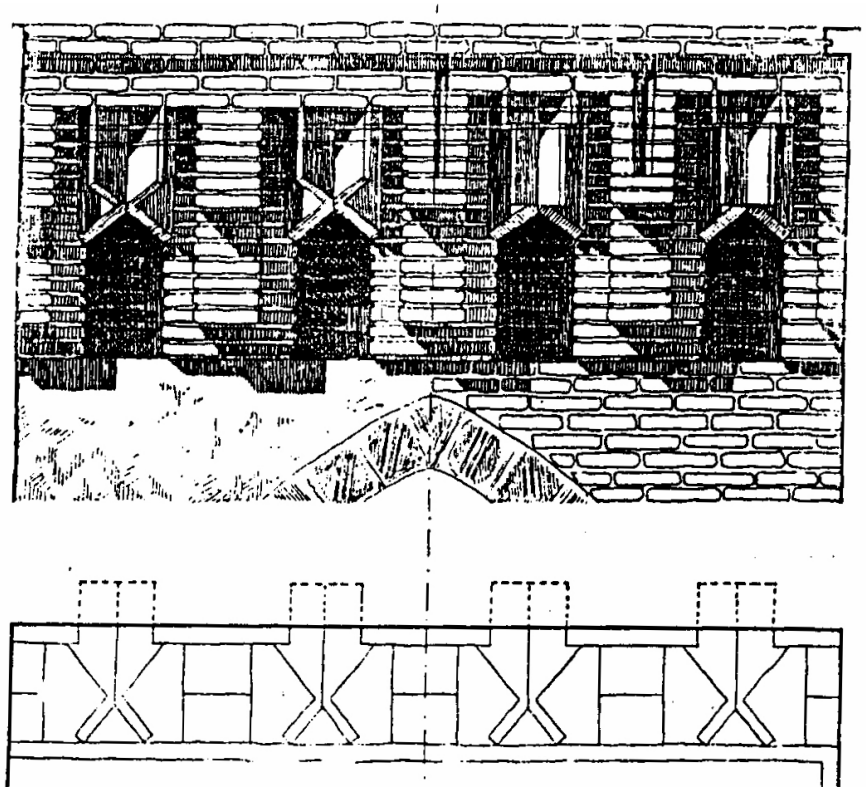
Şekil 2.543 Diggârân Camisi büyük kemer süslemesi (A. Nilsen)

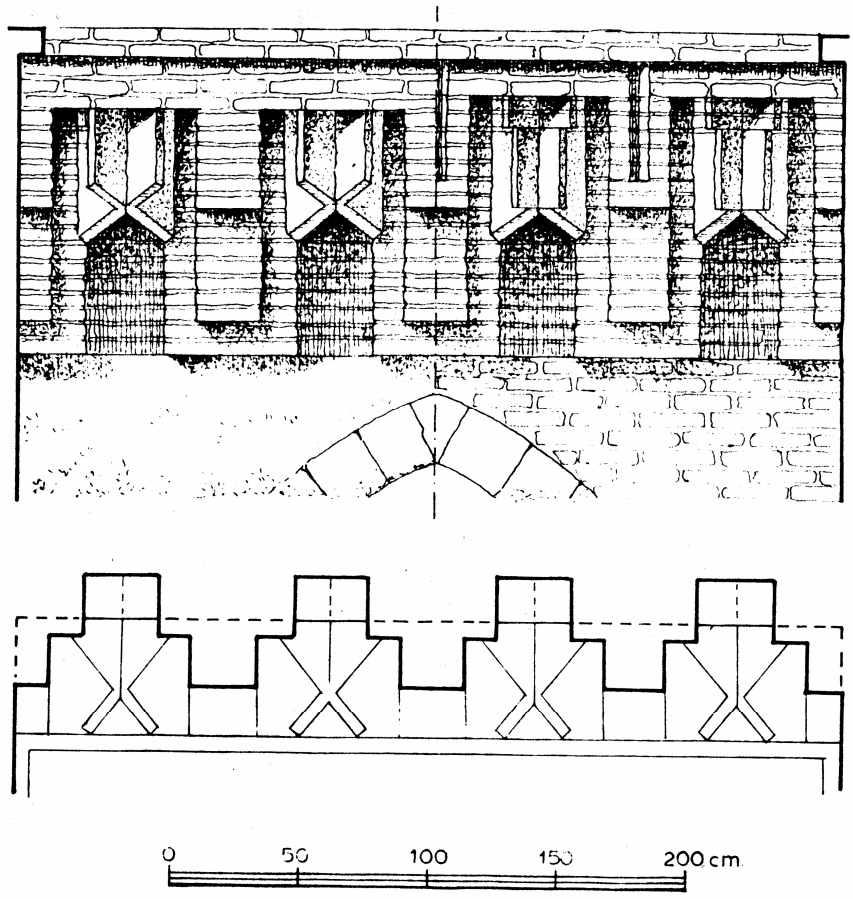
Şekil 2.544 Diggârân Camisi kemer süslemelerinin kesiti (V. Voronina)

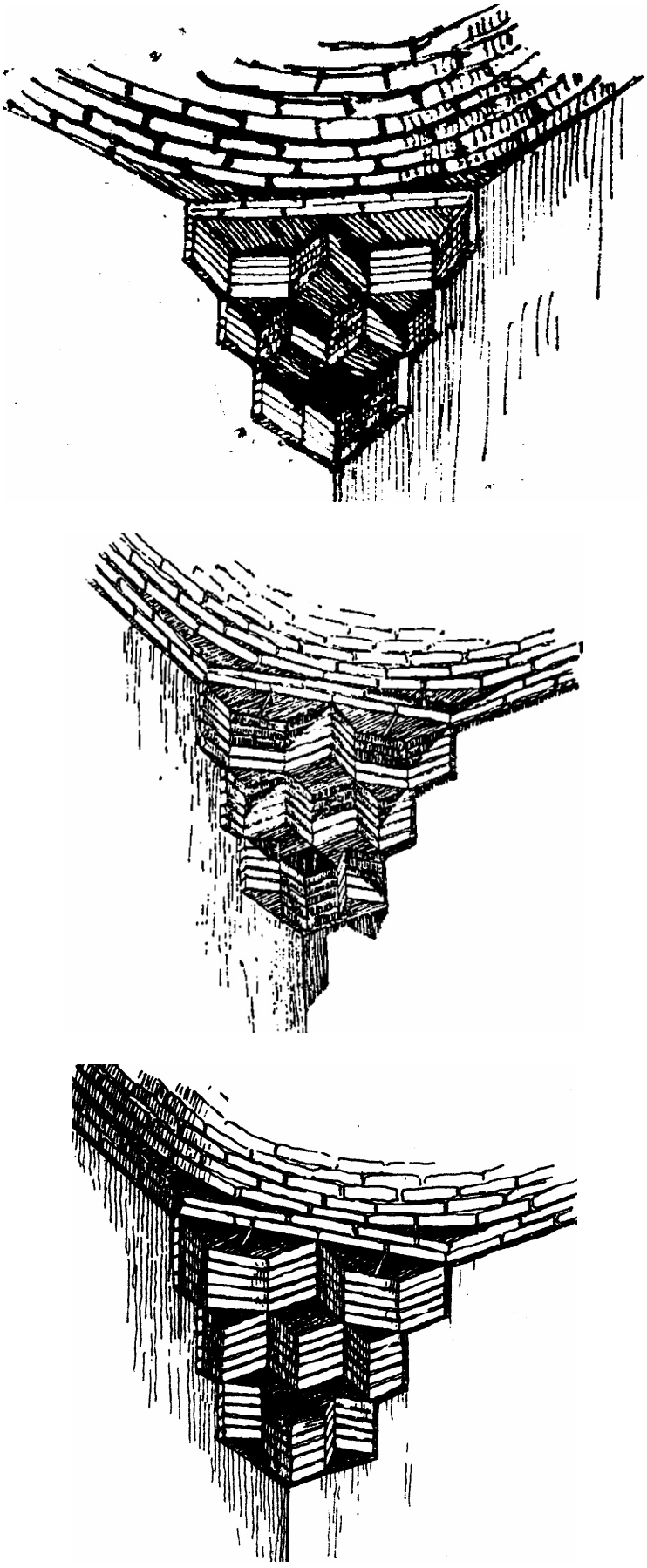
Şekil 2.545 Diggârân Camisi kemer süslemelerinin kesiti (S. Hmelnitskiy)

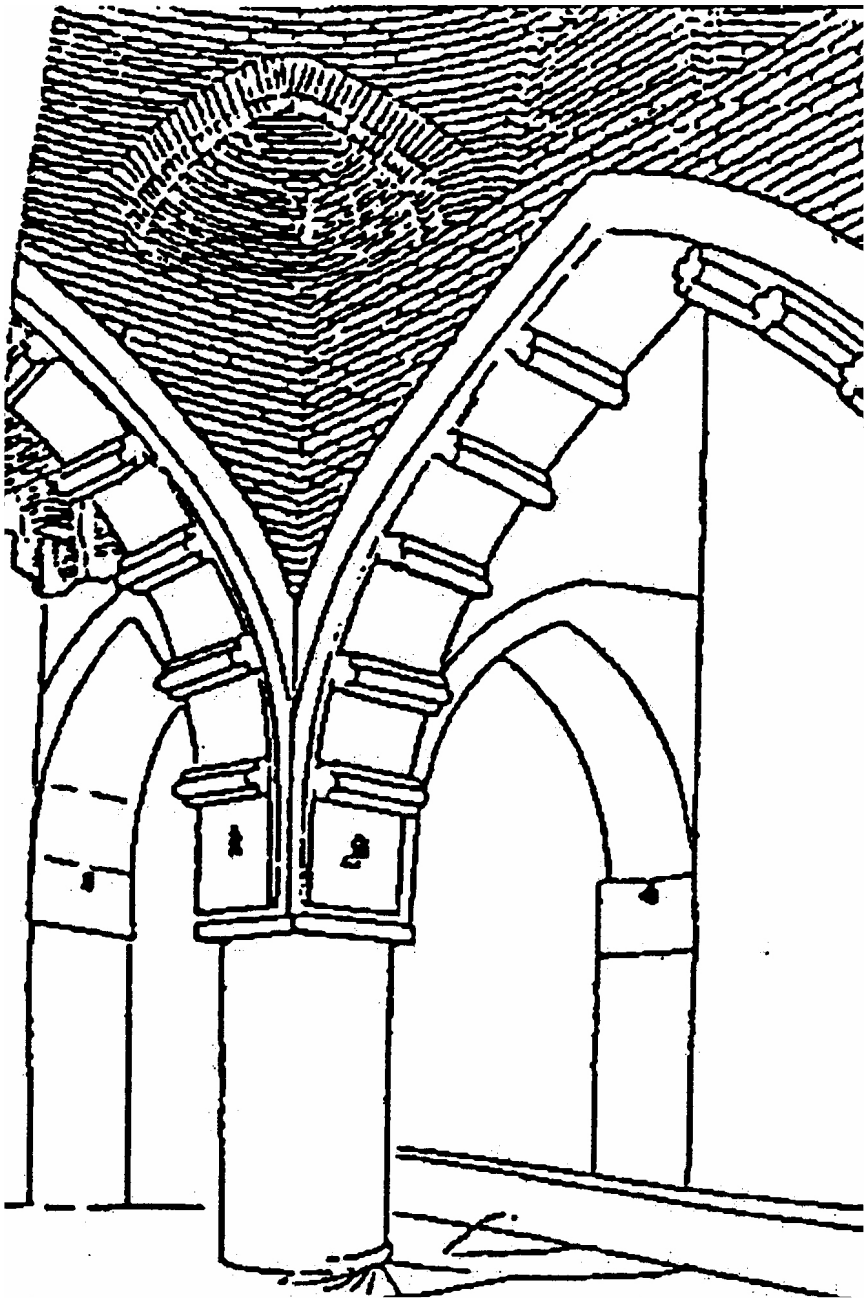
Şekil 2.546 Diggârân Camisi mukarnas kornişi (V. Voronina)

Şekil 2.547 Diggârân Camisi mukarnas kornişi (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.548 Diggârân Camisi basamaklı mukarnası (A. Nilsen/V. Voronina/S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.549 Diggârân Camisi iç mekanı (A. Pope)

2.8 İstisnai Örnekler

2.8.1 Şahbâgat Camisi

Şahbâgat Camisi, Kazakistan'nın Mangışlak Yarımadasında Sarı Taş körfezinin güney sahilinde yer alan bir platonun sahile bakan kuzey yamacında kayaya oyulmuştur (Şekil 2.550).

Bu yapı A. Medoev (1969, 51-57) tarafından incelenmiştir.

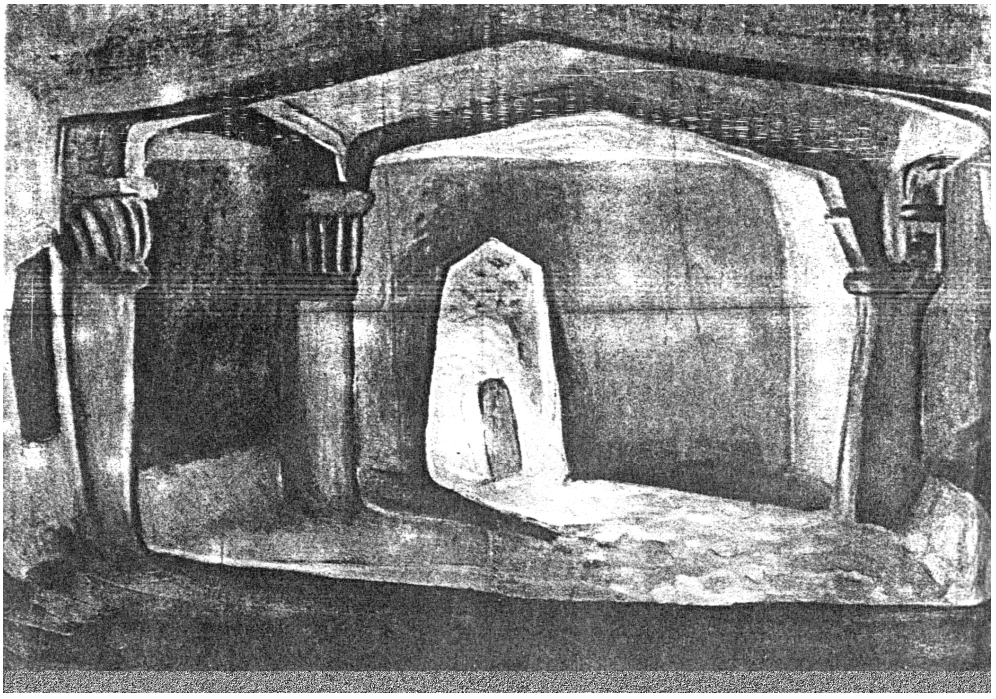
Cami tamamıyla kayaya oyulmuştur. Bu bölgede çok sayıda kayaya oyulmuş yapılar bulunmaktadır. Caminin kayaya oyulmuş bir portal nişi ve kapısı bulunmaktadır. Portal bölümünde gravür tekniğinde çeşitli süslemeler bulunmaktadır (Şekil 2.551). Portal bölümünde Arapça yazı kuşakları, semboller, damgalar, hayvanlar gibi motifler yer almaktadır. Ayrıca bu motifler arasında insan eli motifleri de bulunmaktadır. Hayvan motifleri arasında özellikle çita figürü dikkate değerdir. Bu bölgede halen çitalar yakın bir zamana kadar yaşamaktaydı. Ayrıca at figürleri de tasvir edilmiştir. Bu tasvirler rasgele değil belirli bir kompozisyon oluşturacak şekilde düzenlenmişlerdi. Portalin sağında ve solunda birer adet mezar nişi bulunmaktadır. Bu mezar nişinin birisinin üzerinde, atlı okçuların olduğu resimler bulunmaktadır. Caminin iç mekanı haç şeklindedir. Cami batı-doğu eksenindedir. Caminin batısındaki girişinden sonra 3.20 m. uzunluğunda bir koridor gelmektedir. Bu koridordan sonra 4.40 x 4.50 m. ölçüsündeki kare planlı merkezi bir mekana gelinmektedir. Bu merkezi mekanın kuzey ve güney yönlerinde biri 4.20 x 4.40 m., diğeri 4.20 x 3.80 m. ölçüsünde kareye yakın planda mekanlar bulunmaktadır. Merkezi mekanın doğu yönünde 9 m. uzunluğunda bir koridor yer almaktadır. Bu koridordan dar bir geçitle platonun yüzeyine çıkılmaktadır. Merkezi mekanın dört köşesinde yuvarlak formlu ayaklar bulunmaktadır. Duvarlara bitişik bu ayaklar 4/3 oranındadır. Bu ayakların başlıkları kendilerine özgü anlayışta dört ayrı tiptedir. Ayakların yüksekliği 2 m.'yi geçmektedir. Aynı zamanda duvarlarda nişler ve hücreler bulunmaktaydı. Merkezdeki kare alanın üzeri yarım yuvarlak kubbe ile örtülüdür. Bu kubbenin tepe noktasında aydınlanma için açılan bir delik bulunmaktadır. Kare alt yapıdan kubbeye dört geniş kemerle geçilmektedir. Diğer mekanlar ise düz tonozludur (Medoev, 1969, 54-56). Tamamıyla kayaya oyulmuş olan bu camideki süslemeler bozkır göçebe kültürünün izlerini taşımaktadır. 10. yüzyıl coğrafyacılarından İstahrî ve İbn Havkal'ın kaydettiği üzere bu bölge 10. yüzyılda Siyahkûh olarak bilinmekteydi (Şeşen 1998;155, 164; Medoev, 1969, 51). Bu bölgede Oğuzlar'dan ayrılan bir Türk topluluk yaşamaktaydı. Muhtemelen bu bölgede bulunan göçebe topluluklar daha sonradan Müslümanlığı kabul ettikleri halde eski geleneklerini ve inanışlarını da devam ettirmişlerdir.

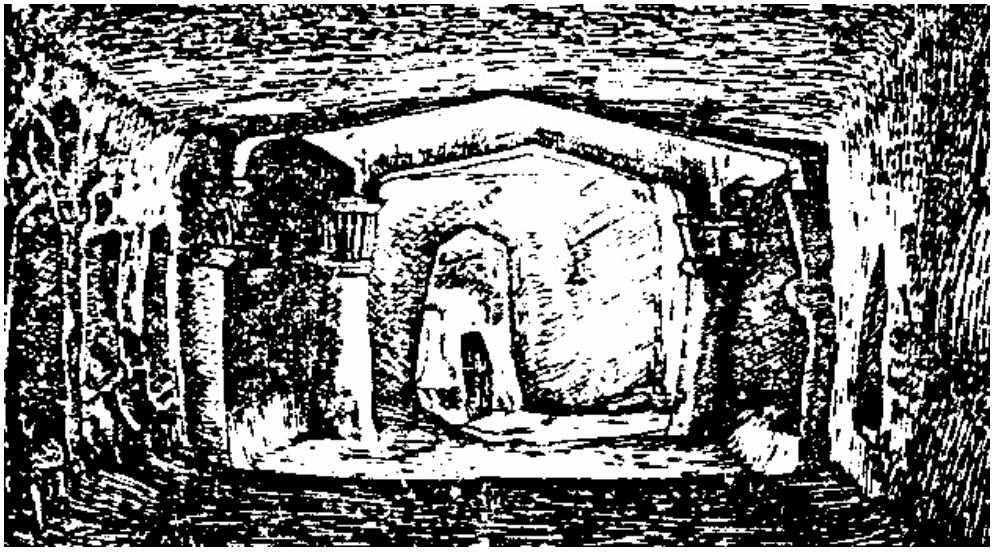
Caminin duvarlarında gördüğümüz semboller ve figüratif motifler bunun göstergesidir. Bu camide gördüğümüz gibi tamamıyla kayaya oyulmuş tapınak modelleri Ortaçağ Orta Asya mimarisinde alışılagelmiş bir durum değildir. Bu yüzden bu cami tamamıyla kayaya oyulması açısından Orta Asya'da bilinen tek örnektir. Belki de caminin bulunduğu çevre İslamiyet'ten önce bir kült alanıydı ve İslamiyet'ten sonra buraya cami yapılmıştır. Bu tarzda kayaya oyulmuş dini yapılar özellikle Antikçağ'dan (M.Ö.2-1. yüzyıl) itibaren görülmeye başlanan Budist kaya tapınaklarında karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu cami mimari üslubu açısından bu Budist tapınaklarıyla pek ilişkili gözükmemektedir (Medoev, 1969, 56-57). Şahbâgat camisi süslemeleri özellikle bozkır göçebe inanışları ve yaşantıları ile ilişkili gözükmektedir. Dini bir yapının kayaya oyulması fikri ise İslamiyet öncesi bozkır göçebe ve yerel inanışlarla ilgili olabilir.Belki de bu caminin temelinde mağara kültü inanışı yatmaktadır.

Haç planlı merkezi kubbeli şemaların İran ve Orta Asya mimarisinde İslamiyet öncesi ve sonrası dini ve sivil mimarisinde de karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca kare planlı dört ayaklı ve merkezi kubbeli yapılar yine İslamiyet öncesi ve sonrası İran ve Orta Asya mimarisinde bilinmektedir. Bu iki yapı tipi sanki Şahbâgat Camisi'nde bir sentez haline geçmiş gibi gözükmektedir. Bu cami de gördüğümüz ayakların herhangi bir taşıyıcılığı yoktur. Bu ayaklar sanki taşıyıcı işlevselliği olan ayaklara öykünmüş gibidir. Şahbâgat Camisi girişinin önündeki alanda farklı dönemlere ait çeşitli tipte mezar yapıları bulunmaktadır (Medoev, 1969, 56-57).

Plato yüzeyinde ise kum taşından yapılmış bloklardan dörtgen planlı bir minare inşa edilmiştir. Bu minarenin dört yönünde kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. Doğu tarafındaki girişte yukarıya çıkan spiral bir merdiven bulunmaktadır. Minarenin üst tarafları yıkılmış durumdadır (Şekil 2.552) (Medoev, 1969, 53, 55).

Şahgabat Camisi, tarihi kültürel açıdan A. Medoev (1969, 54) tarafından 9-10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. A. Medoev caminin süslemelerini, mimari özelliklerini ve kayaya oyulma fikrinin bozkır göçebe sanatıyla ilişkili görmektedir. Bu yapının hem mimari anlamda hem de tarihlendirme anlamında daha detaylı araştırılmaya ihtiyacı bulunmaktadır. Bu caminin bulunduğu coğrafyayı düşünürsek cami, daha geç dönemlerde de yapılmış olabilir. Çünkü İslamiyet'tin bu bölgede yerleşmesi daha geç dönemlerde gerçekleşmiştir. Belki de bu cami daha önceden bir tapınak fonksiyonu görmekteydi.

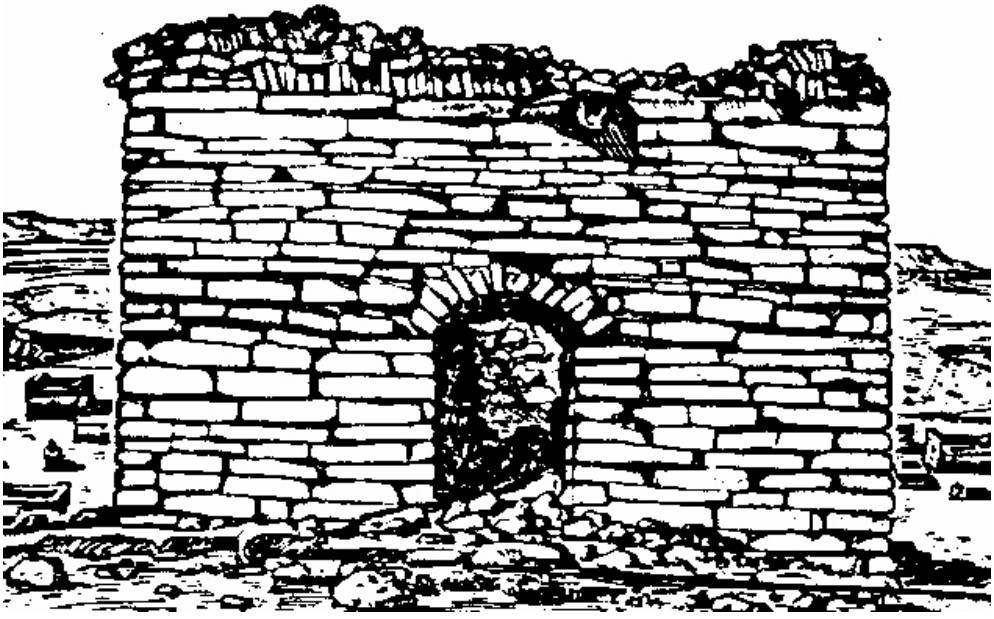

Şekil 2.550 Şahbâgat Camisi iç mekanı (A. Medoev)

Şekil 2.551 Şahbâgat Camisi duvar resimleri (A. Medoev)

Şekil 2.552 Şahbâgat Camisi minaresi (A. Medoev)

2.8.2 Magâk-ı Attârî Camisi

Magâk-ı Attârî olarak bilinen cami, Özbekistan'da yer alan Buhara Şehri'nin merkezinde bulunmaktadır. Cami, Tâk-ı Sarrâffân Çarşısı'nın (16. yüzyıl) kuzeyinde ve karşısında, Tâk-ı Tellpâk Fürûşân Çarşısı'nın (16. yüzyıl) güneydoğusunda, bu adı geçen iki tarihi yapının arasında yer almaktadır (Çeşmeli, 2005b, 76).

Bu cami üzerinde ilk bilimsel incelemeler, A. Christensen (1904, 49-51), A. A. Semenov (1925, 135), B. N. Zasıpkin (1928a, 219-220) ve İ. İ. Umnyakov (1929, 19) tarafından yapılmıştır. Fakat camide ilk esaslı araştırmalar, kazılar ve restorasyon çalışmaları V. A. Şişkin (1948, 3-21, 1955, 29-60) ile birlikte N. M. Baçinskiy tarafından 1934-1935 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Daha sonra P. Kornilov (1936, 62-64), A. Nilsen (1956, 70-83), G. A. Pugaçenkova (1963b, 49-50, 1965, 198-199, 1975, 67-68) yapı hakkında incelemelerde bulunmuşlardır. S. Hmelnitskiy (1992, 78-81, 1996a, 123-127), daha önceki araştırmaları yeniden değerlendirerek yapının farklı dönemlere ait restitüsyon planlarını gerçekleştirmiştir.

Orta Asya'da Ortaçağ'dan günümüze ulaşmış önemli ve ilginç yapılarından biri olan Magâk-ı Attârî Camisi, mimari kompozisyonu açısından bölgedeki Ortaçağ cami mimarisi içinde bilinen ilk ve tek örnektir. Bugün ayakta olan cami, tarihte birçok değişiklikler ve onarımlar geçirmiştir. Bu yüzden yapının orijinal durumunu tam olarak anlayamıyoruz. Fakat caminin bugünkü durumundan ve yapıda bulunan bazı kalıntılardan, geçmişte farklı dönemlerde yapılmış olan mimari şeması hakkında fikir edinebiliyoruz (Şekil 2.553).

Bugün Magâk-ı Attârî Camisi olarak tanınan yapı, aynı zamanda tarihte Mâh Camisi olarak da bilinmekteydi. Mâh Camisi yapıldığı dönemlerde Buhara şehristanın (asıl şehir kısmı) dışında ve güneyinde rabad bölümünde (şehristanın dışı) yer almaktaydı (Şekil 3.42). 10. yüzyıl Arap tarihçilerinden Narşahî'nin (1954, 20-21, 64, 96, 119-120) verdiği bilgiye göre; cami, Buhara Şehri'nde önceleri Mâh sonra Magâk-ı Attârî Camisi olarak bilinen şehir kapısı yakınlarında yer almaktaydı. Şehrin bu bölümünde, yılda iki sefer çarşı kuruluyordu ve bir gün sürüyordu. Bu çarşıda ilginç olan, İslamiyet öncesinden kalan bir geleneğin, İslamiyet sonrasında sürdürüldüğü gözlenmekteydi. 10. yüzyılda bu çarşıda, bir günlük satıştan 50.000 dirhemden fazla gelir elde edilen putlar satılıyordu. Yine aynı tarihçinin belirttiği üzere, Buhara halkı İslamiyet'ten önce putlara tapıyordu ve putların satıldığı çarşı, İslamiyet'ten önce kurulmuş ve bu gelenek İslamiyet'ten sonra da devam etmiştir. Ona göre İslamiyet'ten önce bu çarşıyı Mâh adlı bir hükümdar kurdurmuştur. Bu hükümdar, marangozlara ve ressamlara her yıl put hazırlamalarını emretmişti. Bu ustalarda hazırladıkları putları çarşıya getiriyor ve satıyorlardı. Halk, putları kaybolduğunda kırıldığında veya eskimiş olduğunda,

her yıl kurulan bu çarşıdan yeni putlar alıyorlar ve eskilerini atıyorlardı. Bu çarşının kurulduğu alan, 10. yüzyılda Mâh Camisinin (Magâk-ı Attârî Camisi) bulunduğu yerdi. İslamiyet öncesinde bu yerden geçen nehir (Şahrûd kanalı) kıyısında ağaçlar bulunuyordu ve çarşı da bu ağaçların gölgesinde kuruluyordu. Mâh adlı hükümdar buraya gelir, Mâh Camisi'nin bulunduğu yerde tahta oturur ve halkı putları satın alması için teşvik ederdi. Sonradan bu yere Mâh adlı hükümdar tarafından bir ateş tapınağı yaptırılmıştır. Çarşının kurulduğu günlerde, insanlar bu ateş tapınağına giriyorlar ve ateşe tapıyorlardı (Zerdüştlük). İslamiyet'e kadar bu tapınak kalmıştır. Müslümanlar güç elde ettikten sonra bu yere Mâh Camisi olarak bilinen yapıyı inşa etmişlerdir. 10. yüzyılda Mâh Camisi, Buhara'nın en önemli camilerinden biriydi. Narşahî'nin kaydettiğine göre, daha öncesinde Buhara Şehri'nin bir çok bölümüyle birlikte bu cami de 937 yılında yanmıştır. Bu yerin İslamiyet'ten önce çarşı alanı olarak kullanılması, bir gelenek halinde günümüze kadar ulaşmıştır. Arapların gelmesinden önce, Buhara Şehri ve şehrin bulunduğu Zerefşân vadisinde yaşayan yerel halk, ağırlıkta olarak Soğdlular'dan meydana geliyordu. İslamiyet öncesinde Maniheizm, Nesturilik ve Budizm gibi farklı inanışların görüldüğü Orta Asya bölgesinde, özellikle ateşe tapınılan Zerdüştlük inancı hakimdi. Bölgede, Zerdüştlük inancıyla bağlantılı ateş tapınakları bulunuyordu. İslamiyet öncesinde değişik inanışların görüldüğü Buhara bölgesinde de Zerdüştlük inancı egemendi ve bölgede, bu inanca ait ateş tapınakları yoğun şekilde yer alıyordu. İslamiyet öncesinde Buhara bölgesinde ve Orta Asya'nın genelinde halk, özellikle aşk ve doğurganlık tanrıçası olan Anahita'ya tapıyordu. Bu tanrıçanın heykelleri evlerini ve tapınaklarını süslüyordu (Narşahi, 1954, 20-21; Barthold, 1962, 1-11; Frumkın, 1970, 78-79, 96, 116, 121; Knobloch, 1972, 142-143, 146-147, Çeşmeli, 2005b, 76-77).

Çeşitli dönemlerde değişikler ve onarımlar geçiren Magâk-ı Attâri Camisi (Şişkin, 1948, 3-21; Şişkin, 1955, 29-60; Nilsen,1956, 70-83), bugün içten 17.70 x 13.30 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı olup dörtgen planlı altı ayağın ve sivri kemerlerin taşıdığı üst örtüsü 12 kubbeden oluşmaktadır (Şekil 575-577, 580-581, 587-589). Doğu-batı ekseninde uzanan cami üç nefli bazilikal planlı tipte bir yapıdır. Orta nefte yer alan iki kubbe, yükseltilmiş sekizgen kasnaklar üzerinde yer almaktadır (Şekil 2.555). Bu kasnakların her birinde sivri kemerli pencereler yer almaktadır. Diğer kubbeler daha aşağıda olup basıktır. Caminin doğusunda ve güneyinde birer portal yer almaktadır. Geç dönemlerde yapılmış olan doğudaki portalin arkasında kubbeli bir mekan yer almaktadır (Şekil 2.556). Çağdaş seviyede yer alan doğu yönündeki kapıdan caminin içine merdivenlerle inilmektedir. Tamamıyla tuğladan yapılmış olan cami, çağdaş seviyenin yaklaşık 4.50-5 m. (Şişkin, 1948) kadar aşağısındaki eski zemin üzerine oturmaktadır. Caminin döşemesi tamamıyla tuğla ile kaplanmıştır. Caminin mihrabı

batı duvarının ortasında yer almaktadır (Şekil 2.578). Caminin içinde ve döşemesinin altında, yapılan kazılar sonucunda, Narşahî'nin belirttiği, ateş tapınağına ait pahsadan (dövülmüş balçık) yapılmış duvar kalıntısı ve İslamiyet öncesine ait keramik parçaları bulunmuştur (Şişkin, 1948, 4; Şişkin, 1955, 50, 59; Nilsen, 1956, 75; Hmelnitskiy, 1992, 78-79, Çeşmeli 2005b, 77).

Bu cami döşemesinin altında bulunan ateş tapınağı kalıntısının üzerindeki tabakada, çapları yaklaşık 1 m. olan, tuğladan üç adet ayak kalıntısı ve çok sayıda stilize bitkisel ve geometrik motifler içeren oymalı alabastr parçası bulunmuştur (Şekil 2.579,582-584,594). Ayrıca yine oymalı alabastrdan kufi karakterde yazı parçaları da tespit edilmiştir. Muhtemelen caminin orta bölümünde kare bir alan yaratan dört ayak bulunuyordu. Fakat bunlardan biri günümüze ulaşmamıştır. Ayakların arası yaklaşık 5.50 m. genişliğindedir. Ayaklar tuğladan temeller ile sağlamlaştırılmıştır. Bu ayakların temelleri 21 cm. ölçülerindeki kare tuğlalardan yapılmıştır. Kalıntılardan anlaşıldığına göre, caminin içi oymalı alabastr sıvayla kaplanmış ve süslenmiştir. Kalıntılardan, cami ilk yapıldığında döşemesinin tuğlalar ile kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu buluntular, 10. yüzyılda Narşâhi'nin bahsettiği Mâh Camisi'ne ait kalıntılardır. Magâk-ı Attârî Camisi'nin altında bulunan çeşitli arkeolojik objelerden, tuğla ölçülerinden, oymalı alabastrların tekniği ve stilinden, caminin Samanoğulları zamanında 10. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen ateş tapınağı, 8. yüzyılda camiye çevrilmiş ve bu cami 937 yılında yanmıştır. Daha sonra Narşahî, bu camiyi ayakta ve sağlam şekilde görmüştür. Narşahî'nin, 943-44 yılında eserini tamamladığına göre, bugün kalıntılarını gördüğümüz cami, muhtemelen 937 yılı ile 943/44 yılı arasında 10. yüzyılda tamamıyla yeniden inşa edilmiştir (Şişkin, 1948, 18-19; Şişkin, 1955, 41-51; Nilsen, 1956, 74, 144; Hmelnitskiy, 1992, 79, Çeşmeli, 2005b, 77-78).

Araştırmacılar genelde, 10. yüzyıldaki caminin Diggârân (Nevai/Özbekistan/10-11. yüzyıl) ve Çâr Sütun (Tirmiz/Özbekistan/9-10. yüzyıl) camilerinde olduğu gibi dört ayaklı bir kompozisyonda olabileceğini düşünmektedir (Şişkin, 1948, 18-19; Nilsen, 1956, 73; Pugaçenkova ve Rempel, 1965, 198-199; Pugaçenkova, 1963b, 49-50). Fakat S. Hmelnitskiy (1992, 80), 10. yüzyılda inşa edilen caminin duvarlarının sonradan üzerine yapılan caminin duvarına denk gelmesi gerektiğini kaydetmektedir. Böylece dikdörtgen planlı caminin ortasında kare alan yaratan dört ayağın dışında batı ve doğu duvarlarında da ikişer ayağın olması gerektiğini kaydetmektedir. 10. yüzyıldaki camiyi batı-doğu ekseninde gösteren araştırmacı, mihrabın batı duvarı ortasında yer aldığını ve portalinin de doğu yönünde olduğunu kaydetmektedir. Dikdörtgen planlı üç nefli kompozisyonda orta nefte oluşan üç kare

birimin üç kubbe ile örtülmüş olabileceğini belirtmektedir. Bazilikal planlı caminin Diggârân Camisi'nde olduğu gibi dört ayaklı camilerden gelişmiş olabileceği sanılır (Şekil 2.585).

Elimizdeki ipuçlarından yola çıkarak 10. yüzyıldaki caminin, Çâr Sütun Camisi'nde (Tirmiz/Özbekistan/9-10. yüzyıl) olduğu gibi dört ayaklı, dokuz kubbeli veya Diggârân Camisi (Nevai/ Özbekistan/10-11. yüzyıl) gibi dört ayaklı, merkezi kubbeli bir plan düzenine sahip olduğunu düşünebiliriz. Magâk-ı Attâri Camisi'ndeki dört ayağın birbirlerine olan oranları ile Diggârân Camisi ayaklarının birbirlerine olan oranları yakınlık göstermektedir. Ayrıca her iki caminin de ayak çapları birbirlerine benzemektedir. Bu ipuçlarını değerlendirdiğimizde Magâk-ı Attâri Camisi'nin 10. yüzyılda yapıldığında dört ayaklı ve merkezi kubbeli olabileceğini düşünebiliriz. Aynı zamanda her iki caminin ayaklarında kullanılan tuğla ölçüleri de benzerlik göstermektedir. Magâk-ı Attâri Camisi'nin dört ayaklı merkezi planlı bir şemaya sahip olduğunu tahmin edersek bu mimari kompozisyonun İslamiyet öncesi ve sonrası gelişen İran ve Orta Asya geleneksel dört ayaklı merkezi planlı dini ve sivil mimari örneklerinden kaynaklanmış olabileceğini düşünebiliriz (Çeşmeli, 2005c, 52.

10. yüzyılda yapılan Magâk-ı Attârî Camisi, zamanla harap duruma geldikten sonra, bu caminin üzerine 12. yüzyılda tamamıyla tuğladan yeni bir cami inşa edilmiştir. Bu değişiklikle cami, muhtemelen günümüzde olduğu gibi dikdörtgen planlı, altı ayaklı ve üç nefli bazilikal planlı tipe dönüştürülmüştür (Şekil 2.586). Muhtemelen mihrap, günümüzde olduğu gibi batı duvarında yer almaktaydı. 12. yüzyılda yapılan caminin orijinal olarak günümüze ulaşan portali, güney cephesinde yer almaktadır. Bu portalin önünde bir merdiven kalıntısı tespit edilmiştir. Yapılan incelemelerden 12. yüzyıldaki caminin ayakları muhtemelen yuvarlak planlıydı ve ayaklar ile ayaklarla duvarlar sivri kemerlerle birbirlerine bağlanmışlardı. Caminin üst örtüsü ise 12 eşit kubbe ile örtülüydü. Caminin döşemesi tuğla ile kaplanmıştı (Şişkin, 1948, 18; Pugaçenkova-Rempel, 1965, 198-199; Hmelnitskiy, 1992, 80; Hmelnitskiy, 1996a, 123, Çeşmeli, 2005b, 79-81; Çeşmeli, 2005c, 52).

12. yüzyıla ait olan caminin günümüze ulaşmış en önemli kısmı olan güney portali, cephenin tam ortasında olmayıp, güney cephesinin sağ tarafına doğru kaydırılmıştır (Şekil 2.554,557, 590-592). Caminin öne doğru taşkın, sivri kemerli portali, iki duvar çıkıntısı arasına alınmıştır. Portal nişinde bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Bu portal, stilize bitkisel ve geometrik motiflerle yoğun bir şekilde süslenmiştir (Şekil 2.558-574,593). Portaldaki süslemeler, çeşitli boyutlarda ve şekillerde hazırlanmış olan tuğlaların değişik şekillerde dizilmesinden ve oymalı alabastrla araları dolgulanmış oymalı terrakotta levhalardan elde

edilmiştir. Güneydeki portalin sivri kemerinde yer alan, turkuaz renginde sırlı Arapça nesih yazı kuşağı, helezon şeklinde dal kıvrımları, ufak stilize yapraklar, rumiler, palmetler ve lotüsler arasında yer almaktadır. Portalin kavsara kısmı, yarım yuvarlak tonoz şeklindedir ve köşelerinde petek mukarnaslar yer almaktadır. Portalin bordürlerinde, frizlerinde, kavsara kısmında ve diğer bölümlerinde; yay, meandır, geçme, sekizgen, dörtgen, sekiz köşeli yıldız, örgülü geçme, zencirek, fırıldak, küçük yuvarlak, ufak topuz ve baklava motifleri ile satranç tahtası gibi örülmüş çiftli tuğla grupları arasında küçük fiyonk ve -8- şeklinde geometrik motifler bulunmaktadır. Güney portalinde stilize palmet, rumi, lotüs ve yaprak gibi bitkisel süslemeler de yer almaktadır. Ayrıca kapı etrafında, süslemeli bir Arapça nesih yazı kuşağı da bulunmaktadır. Portal nişinin köşelerinde, süslemeli kum taşından yapılmış vazo tipinde başlığı olan birer sütunçe yer almaktadır. Orta Asya'da, duvarların çift tuğla ile örülmesi geleneği, 9-10. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamış olup Orta Asya mimarisinde çiftli tuğlaların tuğladan süslemelerle birlikte kullanılması 11-12. yüzyıllardan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Portalin iki yanında bulunan, tuğladan yapılmış dikdörtgen şeklindeki vertikal duvar çıkıntılarının ön tarafı, ikili yarım sütun benzeri mimari elemanlarla gofralı hale getirilmiştir. Duvarların gofralı şekilde dekoratif hale getirilmesi, Orta Asya'da İslamiyet öncesinde feodal döneme (M.S. 5-8. yüzyıl) ait şatoların dış cephelerinde görülmeye başlamış ve bu uygulama İslamiyet sonrası Orta Asya mimarisinde kullanılmaya devam edilmiştir (Çeşmeli, 2005b, 81-82).

12. yüzyılda yapılmış olan caminin orijinal durumdaki güney portali süslemeleri, 1152-53 ve 1186-87 tarihli Özkend Türbeleri (Kırgızistan) (Bernştam, 46-48), Ribat-ı Melik (Nevai/Özbekistan/11-12. yüzyıl) (Nemtseva, 2002, 227-242), Namâzgâh Camisi (Buhara/ Özbekistan /1119-20) (Nilsen, 1956, 61-70), Kussem İbn Abbas Türbesi içinde yer alan minare (Semerkand/Özbekistan/11. yüzyıl) (Nemtseva ve Şvap, 1979, 30-32, 92-93), Kalan Minaresi (Buhara/Özbekistan/1127) (Nilsen, 1956, 83-91), Vabkend Minaresi (Özbekistan/Vabkend/1197-98) (Nilsen, 1956, 91-98), Muhammed İbn Zeyd Türbe-Camisi (Merv/Türkmenistan/1112-13) (Pugaçenkova, 1958a, 303-310), Hüdayı Nazar Evliya Türbesi (Merv/Türkmenistan/12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958a, 310-315), Alemberdar Türbesi (Kerki/Türkmenistan/11. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 65-76), Day Hatun Kervansarayı (Merv-Amul/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 39-64, Ebu Said Türbesi (Serahs/Türkmenistan/11. yüzyıl), (Pugaçenkova 1958a, 277-284), Sultan Sencer Türbesi (Merv/Türkmenistan/12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1958a, 315-325), Talhatan Baba Camisi (Merv/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) (Pribıtkova, 1955, 77-110) gibi 11-12. yüzyıldan kalan bu yapıların süslemeleri ile benzerlikler görülmektedir (Çeşmeli, 2005b, 81-82).

Orta Asya mimarisinde sırlı pişmiş toprak malzemenin, çininin, oymalı terrakotta malzemenin, petek mukarnasların ve süslemeli yazıların kullanımı 11-12. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Özellikle caminin güney portali ve buradaki süslemelerden dolayı araştırmacılar tarafından genelde cami 12. yüzyıla Karahanlılar devrine tarihlenmektedir (Şişkin, 1948, 18-19; Şişkin, 1955, 56-60; Nilsen, 1956, 80; Hmelnitskiy, 1996a, 123). Fakat yukarıda belirttiğim ipuçlarından yola çıkarak cami ve güney portalinin yapımını Karahanlılar devrine 11. yüzyılın sonları-12. yüzyıla yerleştirebiliriz (Çeşmeli, 2005b, 82).

Muhtemelen camide, 14. yüzyılda bazı değişikler ve onarımlar yapılmıştır. Kazılarda bulunan parçalardan, caminin 14. yüzyılda, dönemin çinileri ile süslendiği anlaşılmaktadır. 15. yüzyılda cami harap duruma gelmiştir. Zamanla bakımsız hale gelen camide, 16. yüzyılda (953-954/1546-1547) Abdülaziz Han (1540-1549) devrinde, önemli değişiklikler ve onarımlar yapılmıştır. Özellikle yapının mihrabında, ayaklarında, kemerlerinde ve kubbelerinde dönemin zevkine göre değişiklikler yapılmıştır. Bugün gördüğümüz cami genel hatlarıyla 16. yüzyıldaki mimari özelliklerini yansıtmaktedır. 16. yüzyıldaki değişiklikleri, yine aynı dönemde yapılmış olan doğu cephesindeki portal bölümünde yer alan bir çini kitabeden anlıyoruz. Fakat cami, sonraki yüzyıllarda eklentilerle ve onarımlarla bazı değişikliklere uğramıştır. 20. yüzyıl başlarında cami onarım geçirmiştir. Bu onarım sırasında, doğu cephesine klasik portal tarzında yeni bir portal inşa edilmiştir. Ayrıca içte, doğu bölümüne kot farkından dolayı yeni bir merdiven eklenmiştir. 1934-1935 yıllarında V. A. Şişkin ve N. M. Baçinskiy tarafından yapıda kazı ve restorasyon çalışmaları yapılmıştır.Camide daha sonraki yıllarda da onarımlar yapılmıştır (Şişkin, 1948, 18-19; Şişkin, 1955, 56-60; Nilsen, 1956, 73; Hmelnitskiy, 1992, 80-81, Çeşmeli, 2005b, 82, Çeşmeli, 2005c, 52).

Magâk-ı Attâri Camisi'nde (11/12-16. yüzyıl) gördüğümüz ve farklı dönemlerde değişime uğramış olan dikdörtgen planlı, üç nefli ve kubbeli tasarım, Orta Asya Ortaçağ cami mimarisi içinde bilenen ilk ve tek örnek olmasıyla, mimarlık tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Fakat Orta Asya mimarisinde bu camiye benzer, farklı tipolojilere sahip başka camiler de bulunmaktaydı. Mescid-i Tarih (Kuzey Afganistan/Belh/9. yüzyıl) (Golombek, 1969, 173-189) ve Çâr SütunCamisi (Özbekistan/Tirmiz/9-10. yüzyıl) (Şişkin, 1945, 99-106), kare planlı, dört ayaklı ve dokuz kubbeli camilerdir. Diggârân Camisi (Özbekistan/Nevai/10-11. yüzyıl) (Voronina, 1953, 107-119), kare planlı, dört ayaklı ve merkezi kubbeli bir yapıdır. Muhtemelen Magâk-ı Attârî Camisi (11/12-16. yüzyıl) mimari kompozisyonu açısından, kaynağını İslamiyet öncesi dört ayaklı şemaya sahip dinsel mekanlarından almış olan dört ayaklı camilerden etkilenerek gelişmiş gözükmektedir (Çeşmeli 2005b, 83; Çeşmeli 2005c, 52).

İslamiyet öncesinde Orta Asya bölgesinde Zedüştlere, Maniheistlere, Nesturilere ve Budistlere ait tapınaklar ve kiliseler inşa edilmiştir. Fakat İslamiyet öncesinden günümüze ulaşmış tapınak kalıntıları arasında, konumuz olan caminin mimari kompozisyonuna benzer bir örnek yoktur. Fakat Sasaniler döneminden 6. yüzyıldan kalan Nesturi ve Yakubi Hıristiyanlarına ait Irak'da bulunan Ktesiphon ve Hira Kiliseleri, klasik tipte üç nefli Hıristiyan bazilikları modelindeydi (Pope, 1938-1939, 560-562). Eski kaynaklardan ve arkeolojik verilerden anlaşıldığına göre, Orta Asya'da İslamiyet öncesinde ve sonrasında Nesturilere ait kiliseler inşa edilmiştir. Fakat kalıntıları günümüze ulaşan kiliseler, mimari şema açısından konumuz olan camiden farklıdır (Barthold, 1962, 9-10; Colless, 1986, 51-57; Le Strange, 1905, 465; Chmelnizkij, 1989, 170-177) Bununla beraber muhtemelen Orta Asya'da üç nefli bazilikal planlı kiliseler de yapılmıştır. Belki de üç nefli bazilikal planlı kilise mimarisi, Magâk-ı Attârî Camisi'nin mimari kompozisyonunu etkilemiş olabilir. İran ve Orta Asya mimarisinde üç nefli şemalar, sivil mimaride de karşımıza çıkmaktadır. Bir gelenek halinde, İslamiyet öncesi ve sonrası, İran ve Orta Asya saraylarında uygulanan, birer prestij mekanı olan, ayaklarla oluşmuş dikdörtgen planlı, üç nefli salonlar konumuz açısından önemlidir. Sivil mimaride üç nefli salonların kökeni Pers saraylarına kadar inmekte olup bu şema İslamiyet sonrası İran ve Orta Asya sivil mimarisinde sürdürülmüştür (Ghirshman, 1964, 208; Pope, 1938-1939, 500-550; Chmelnizkij, 1989, 65-142, Hmelnitskiy, 1992, 211-242; Grabar, 1998, 135-168; Hattstein ve Delius, 2000, 72-79, 96-107, 146, 229-237, 263-267). Magâk-ı Attârî Camisi mimari kompozisyonunun kökenini sivil mimaride de arayabiliriz (Çeşmeli, 2005b, 83-84).

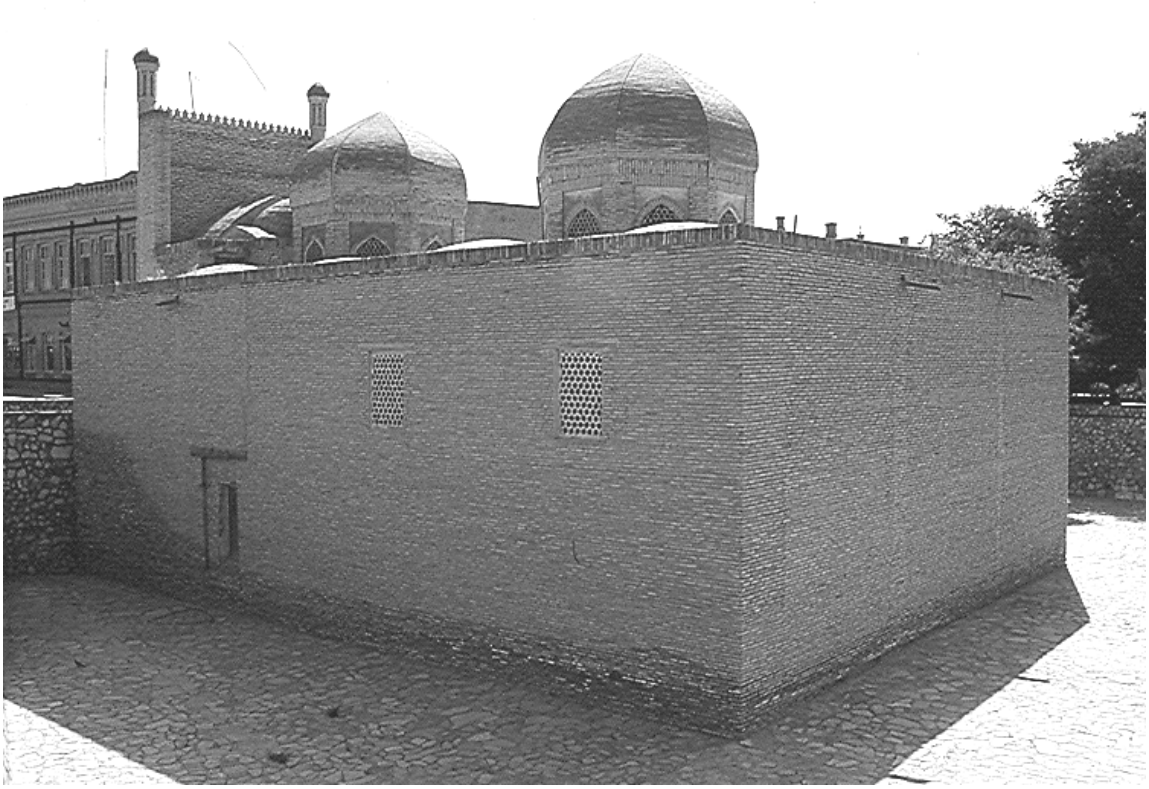
Değişik mimari tarzı ile birlikte yapıyla uyumlu, orantılı ve zarif olan güney portali sayesinde Magâk-ı Attârî Camisi, Ortaçağ'dan günümüze ulaşmış önemli yapılardır biridir. Geçmişte Buhara Şehri'nin (şehristan) dışında ve güney kapılarının birinin yakınlarında, değerli malların satıldığı ve ticaretin kalbinin attığı önemli bir konumda kurulan cami, bugün de şehrin merkezinde, çarşıların yoğunlaştığı ve ticaret hayatının hareketli olduğu bir alanda yer almaktadır. Gerek kaynaklardan gerekse arkeolojik verilerden anlaşıldığına göre, Magâk-ı Attârî Camisi gibi Orta Asya'da diğer bazı Ortaçağ camileri, çarşıların yoğunlaştığı şehristanın dışında rabad surlar içinde ve sur kapıları yakınlarında yer almaktaydı.

Şekil 2.553 Magâk-ı Attârî Camisi güney cephesi (İ. Çeşmeli)

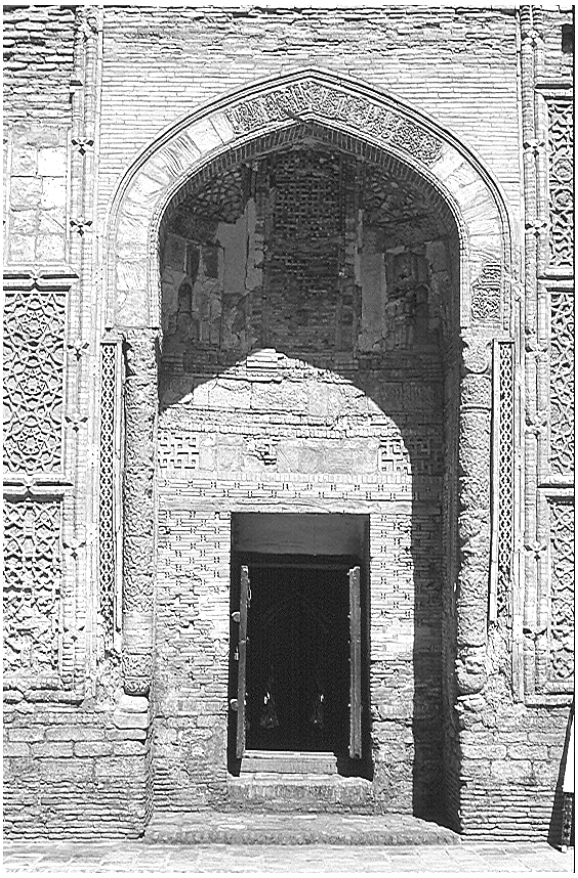
Şekil 2.554 Magâk-ı Attârî Camisi güney cephesi portali (İ. Çeşmeli)

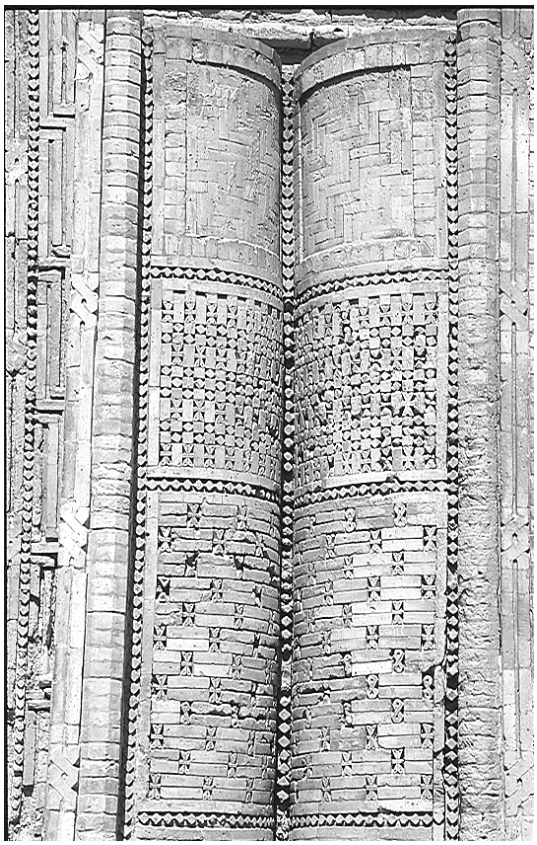
Şekil 2.555 Magâk-ı Attârî Camisi'nin kuzeydoğusundan görünüşü (İ. Çeşmeli)

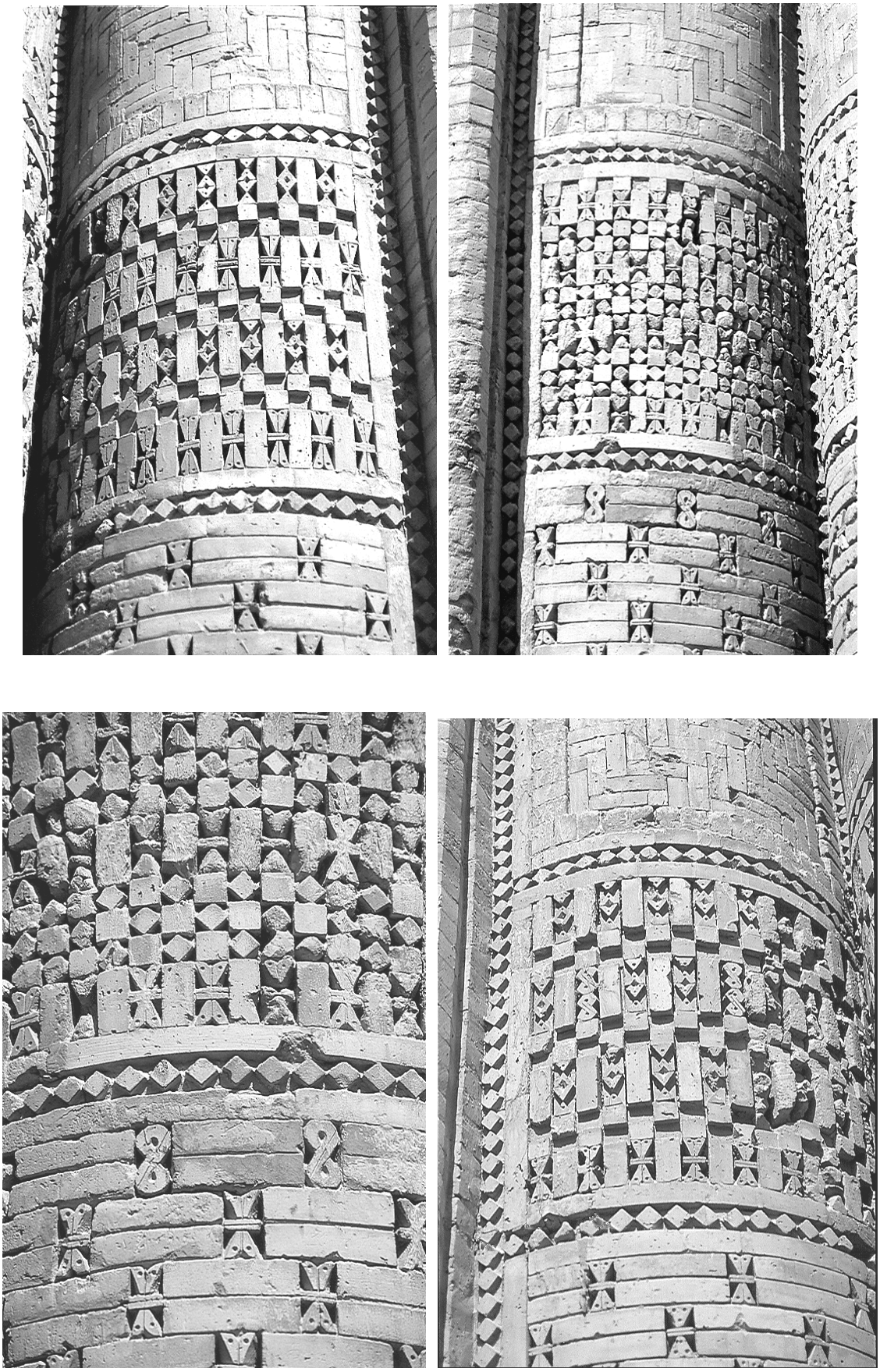
Şekil 2.556 Magâk-ı Attârî Camisi'nin doğusundan görünüşü (İ. Çeşmeli)

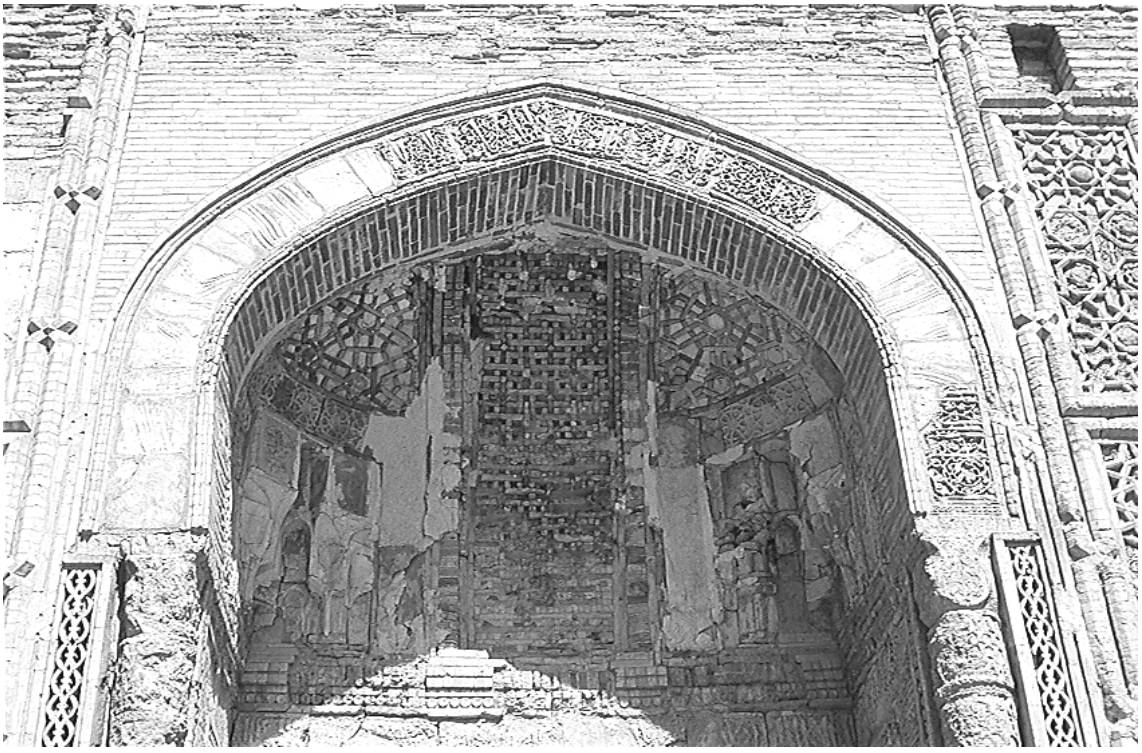
Şekil 2.557 Magâk-ı Attârî Camisi'nin güney portali (İ. Çeşmeli)

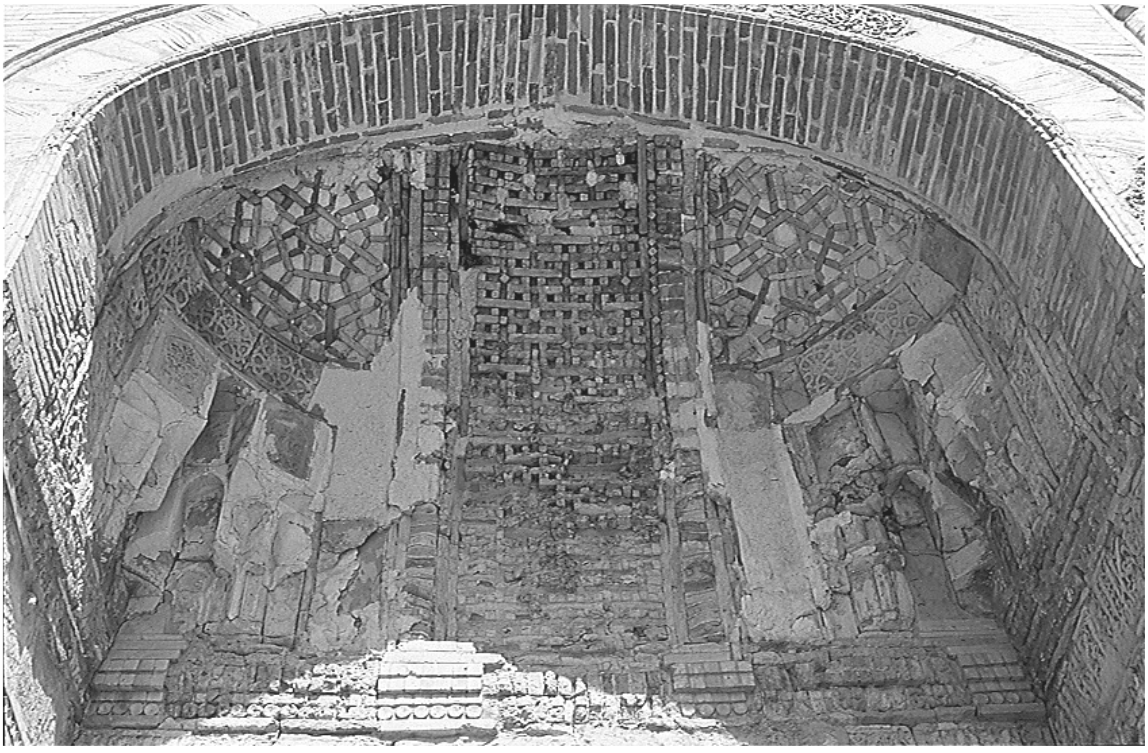
Şekil 2.558 Magâk-ı Attârî Camisi güney portalindeki gofralı düzen (İ. Çeşmeli)

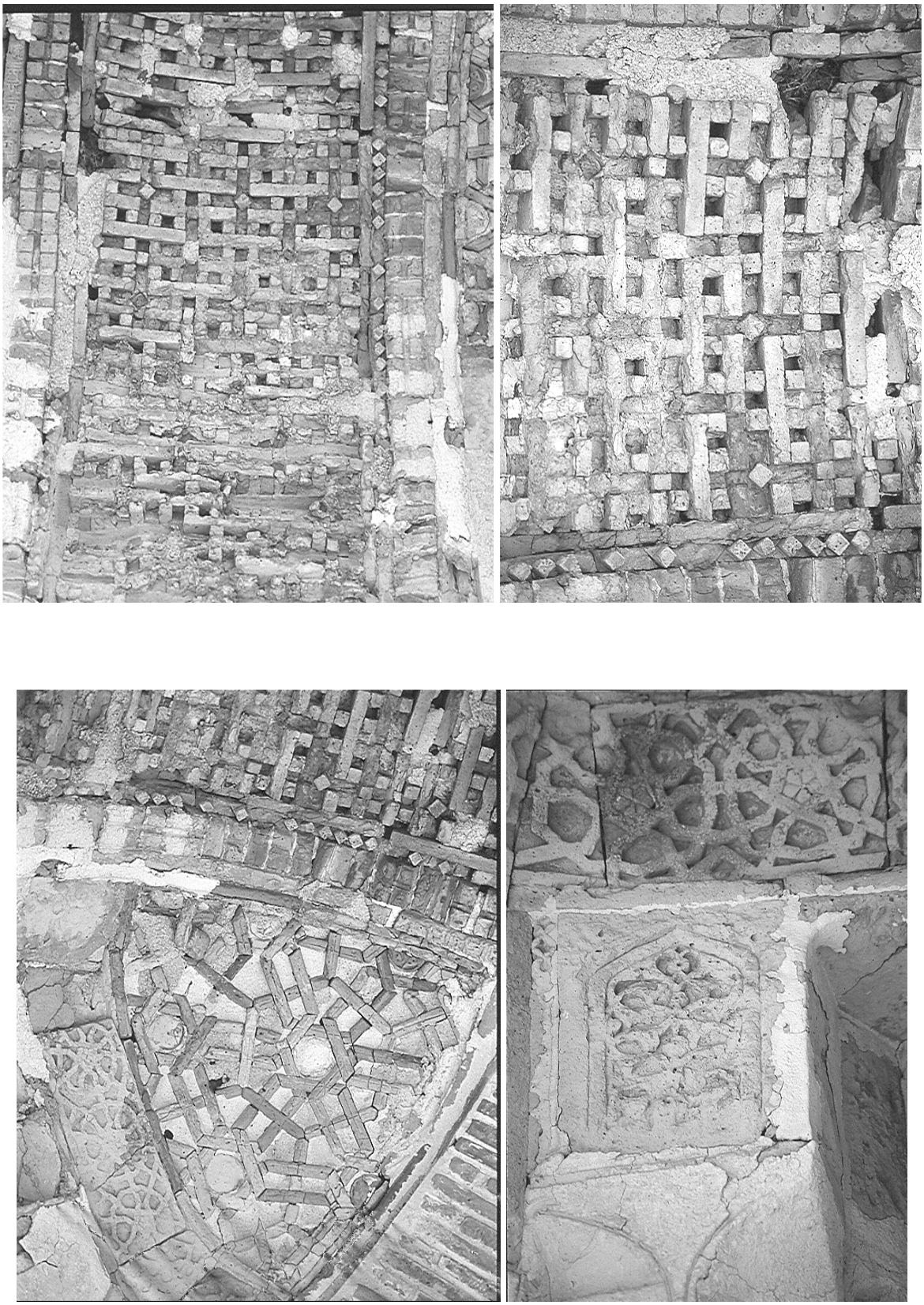
Şekil 2.559 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali tuğla süslemeleri (İ. Çeşmeli)

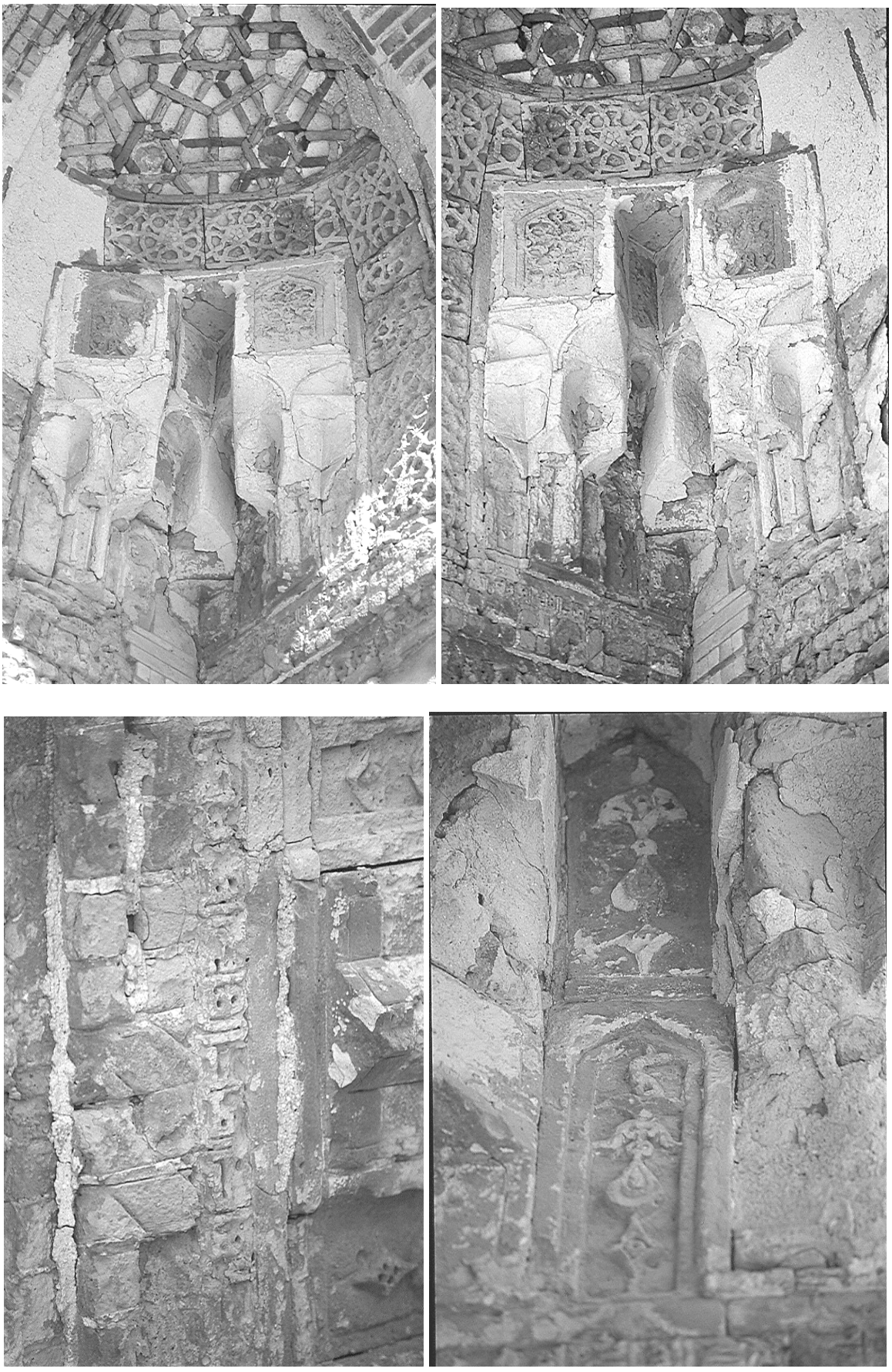
Şekil 2.560 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali kavsarası (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.561 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali kavsarası tonozu (İ. Çeşmeli)

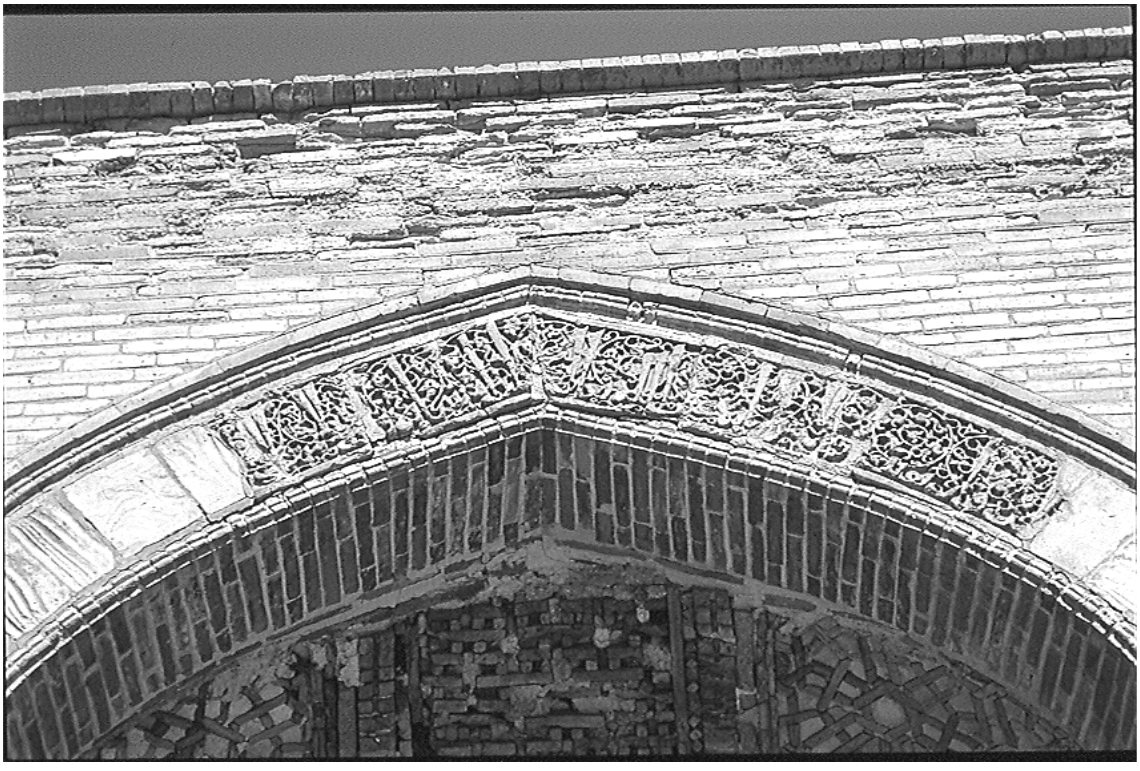
Şekil 2.562 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali kavsarası alabastr, terrakotta ve tuğla süslemeleri (İ. Çeşmeli)

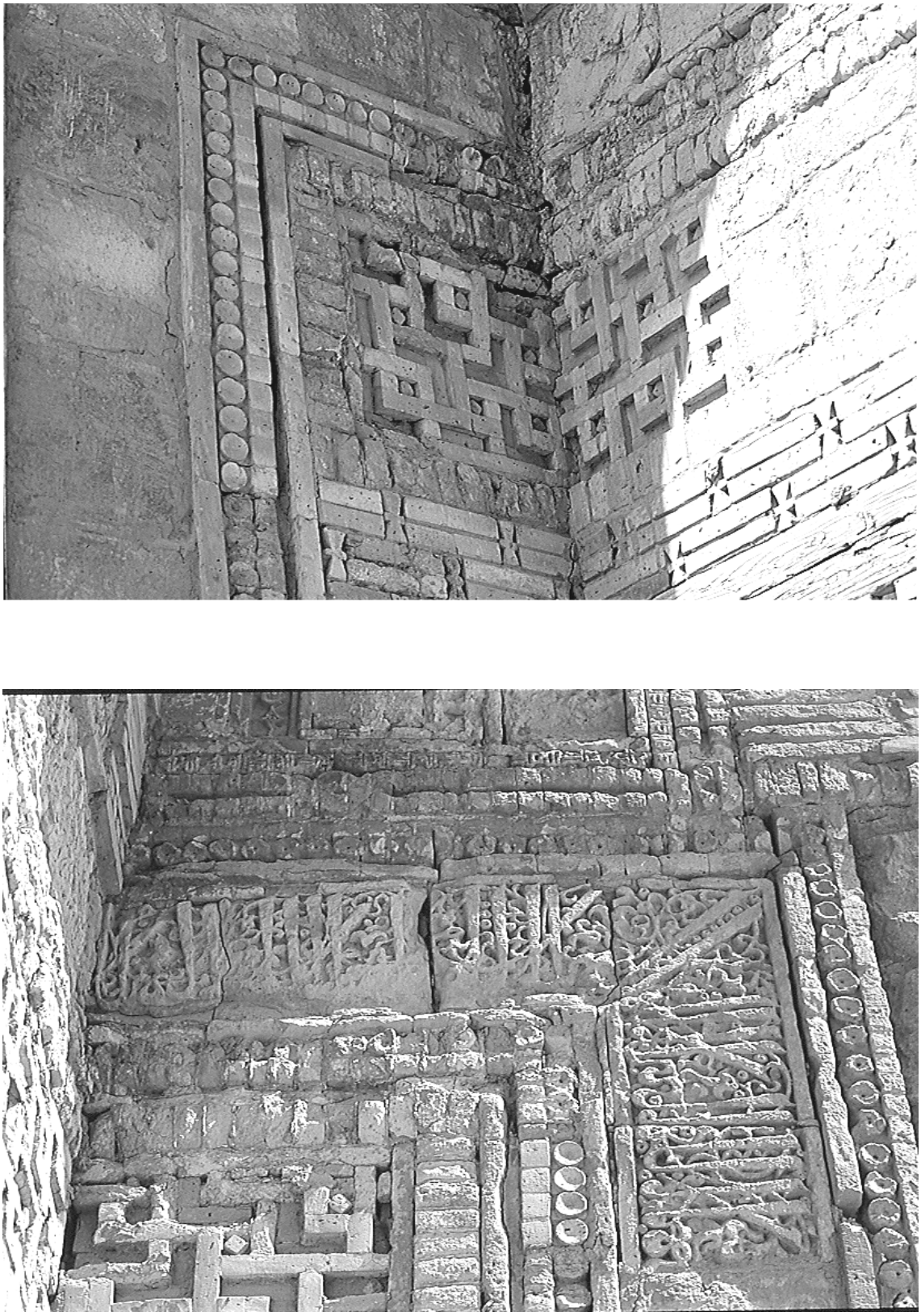
Şekil 2.563 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali kavsarası alabastr, terrakotta ve tuğla süslemeleri (İ. Çeşmeli)

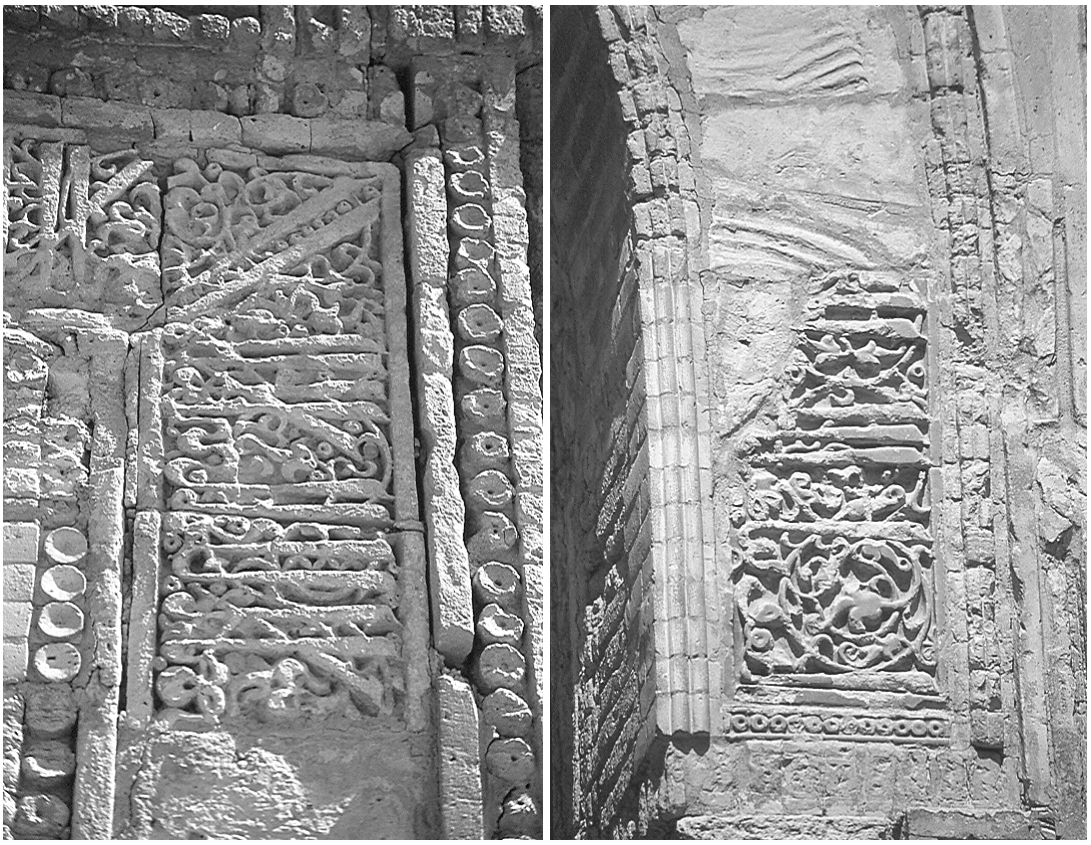
Şekil 2.564 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali kavsarasındaki yazı kalıntıları (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.565 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali yazı kuşağı (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.566 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali alabastr ve tuğla süslemeleri (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.567 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali alabastrdan yazı kuşakları kalıntıları (İ. Çeşmeli)

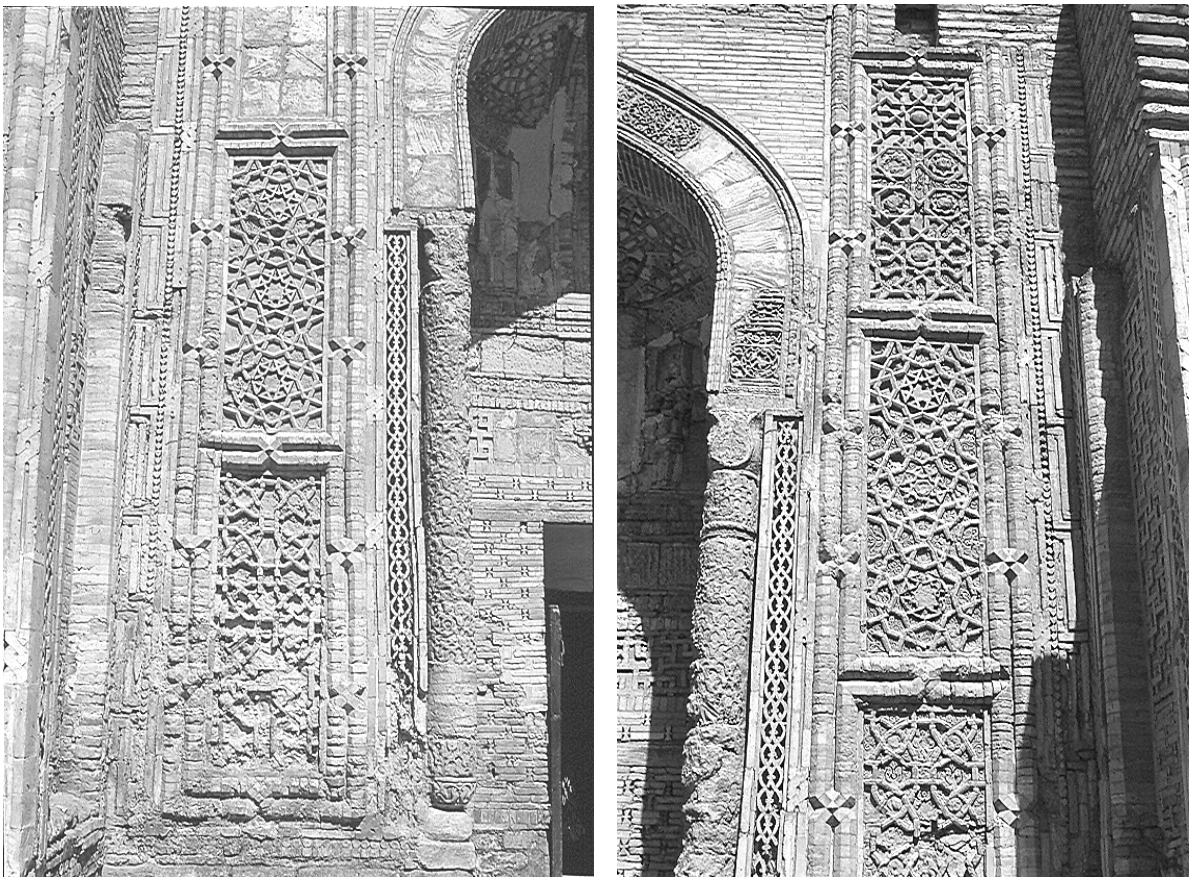

Şekil 2.568 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali sütunçesi başlığı (İ. Çeşmeli)

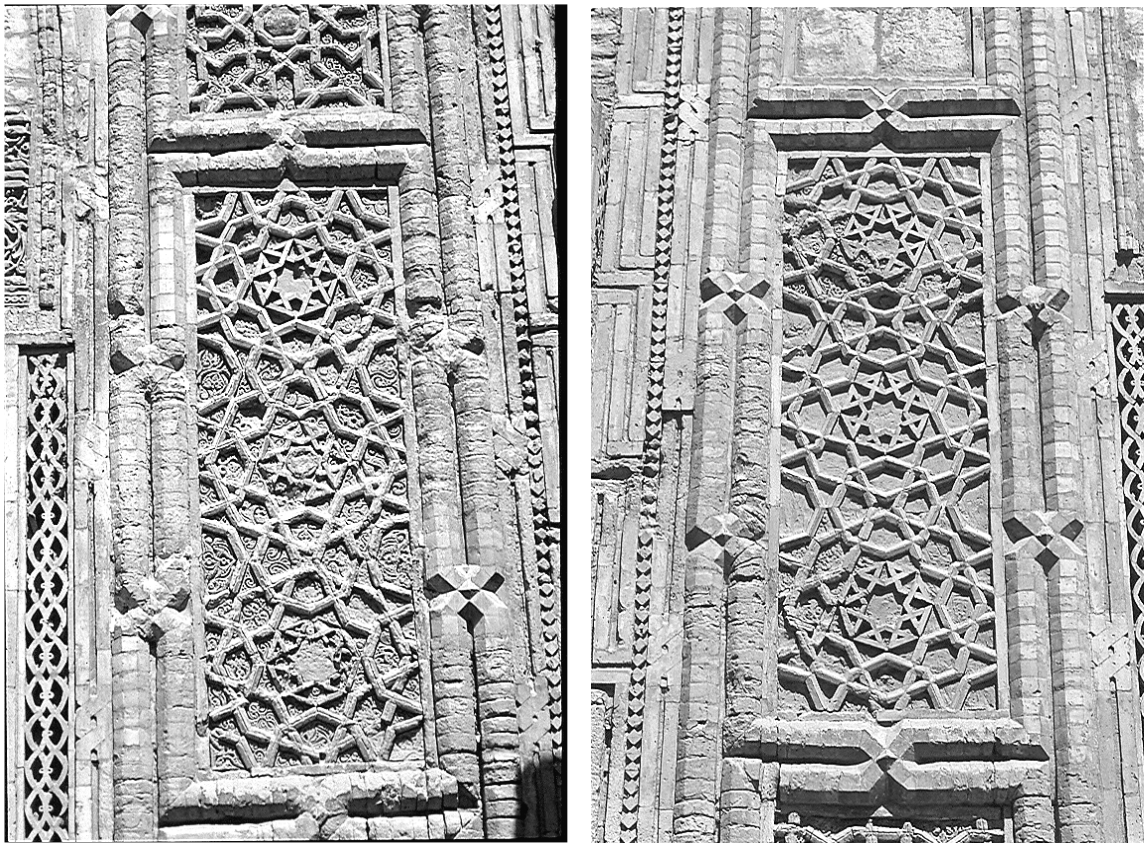

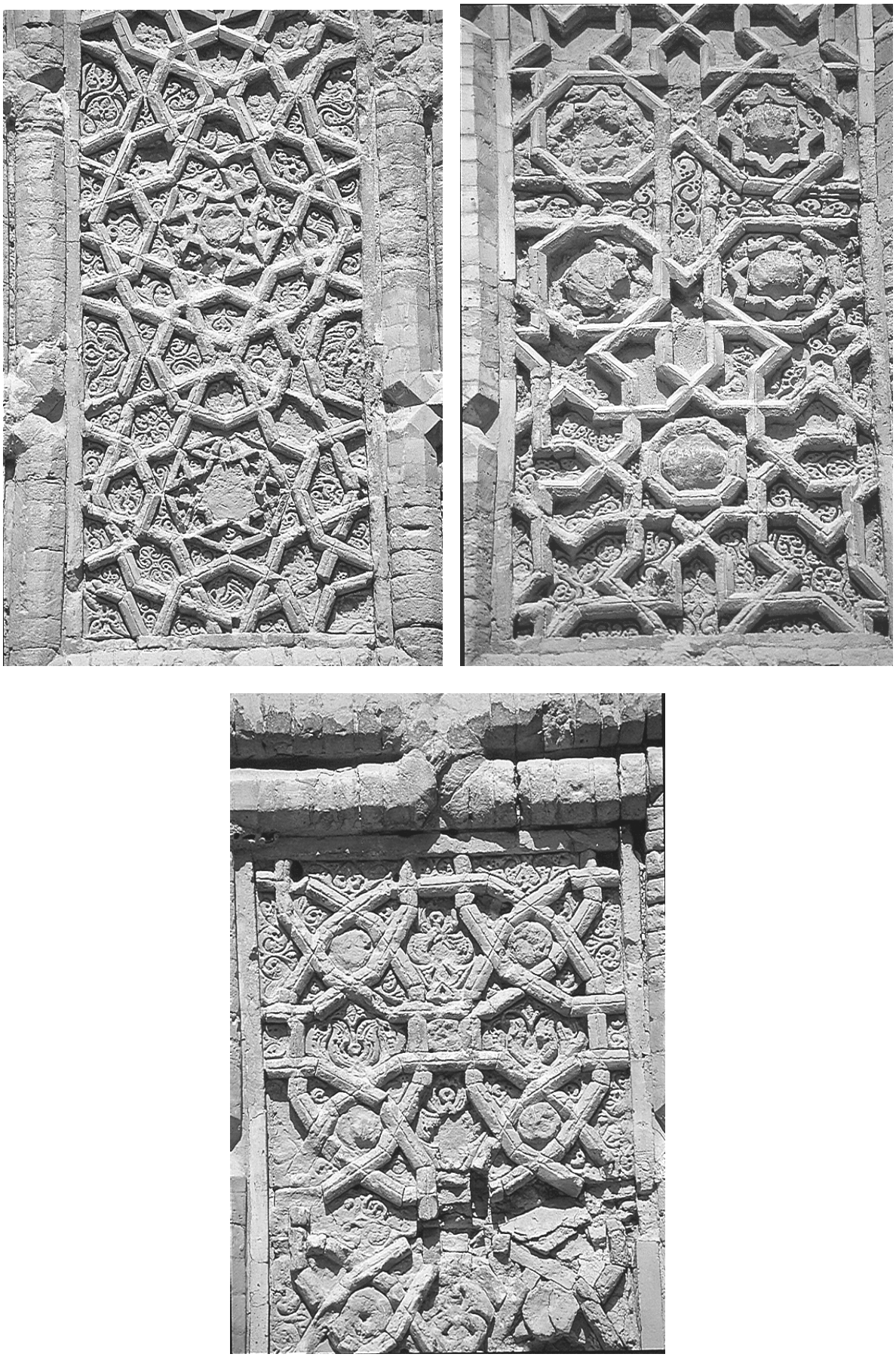
Şekil 2.569 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali sütunçesi gövdesi ve kaidesi (İ. Çeşmeli)

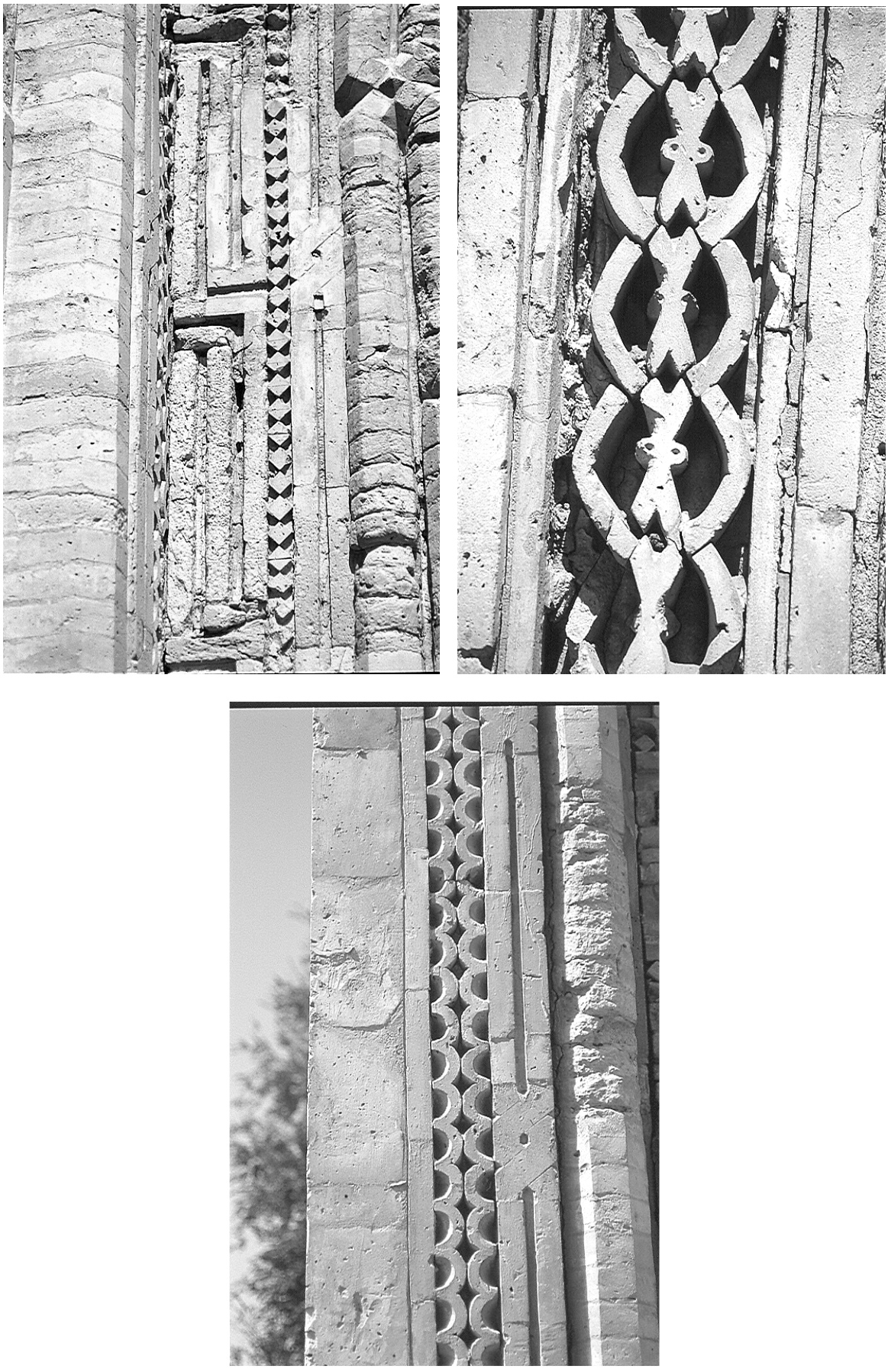
Şekil 2.570 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali bordür süslemeleri (İ. Çeşmeli)

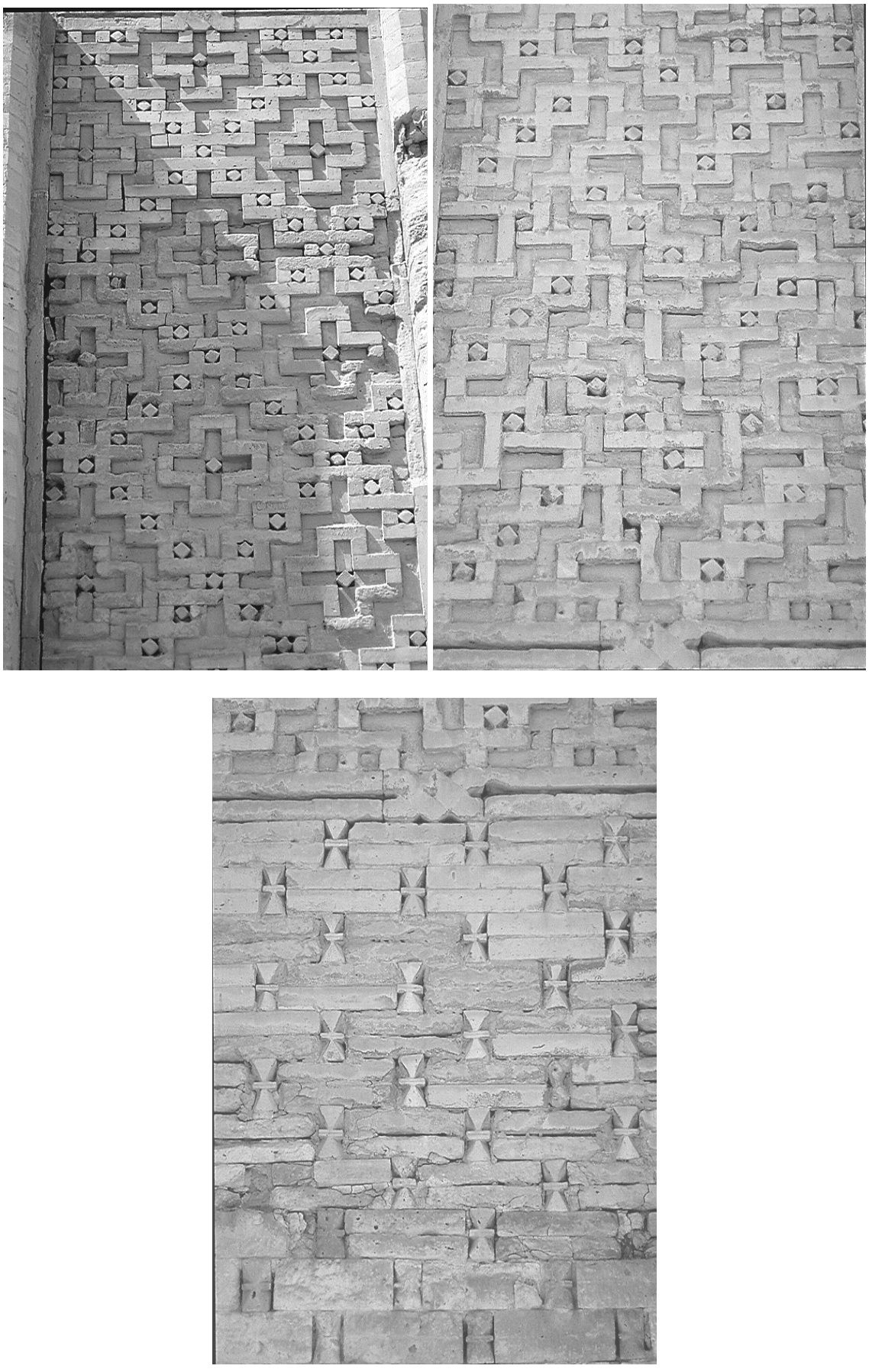
Şekil 2.571 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali terrakkotta süslemeleri (İ. Çeşmeli)

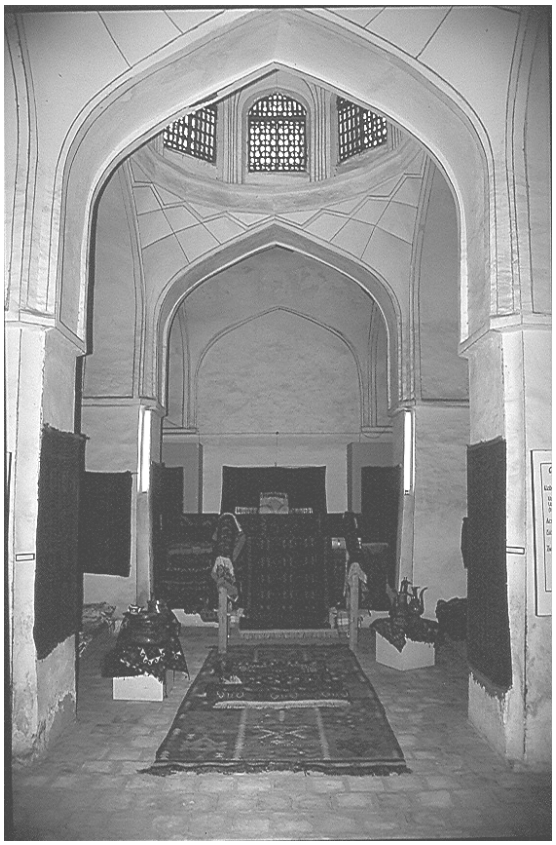
Şekil 2.572 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali terrakkotta ve alabastr bordür süslemeleri (İ. Çeşmeli)

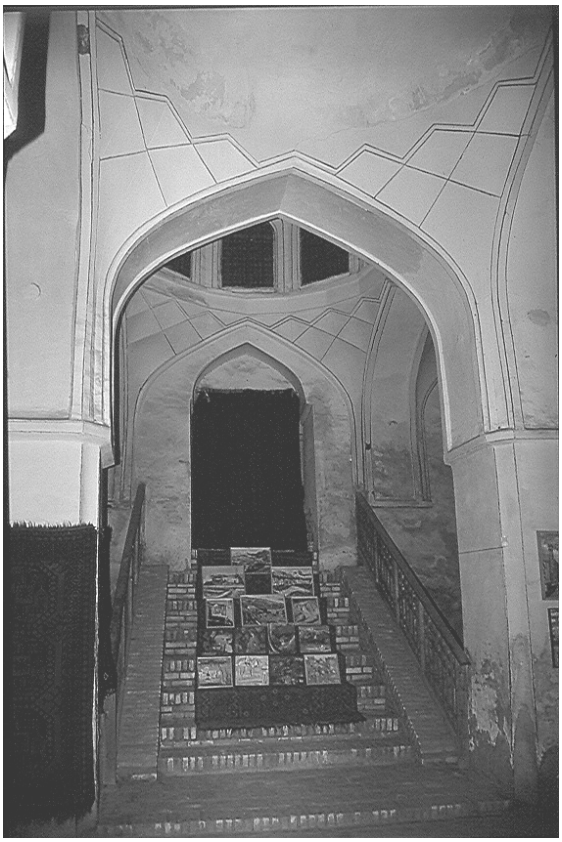
Şekil 2.573 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali terrakkotta ve tuğla süslemeleri (İ. Çeşmeli)

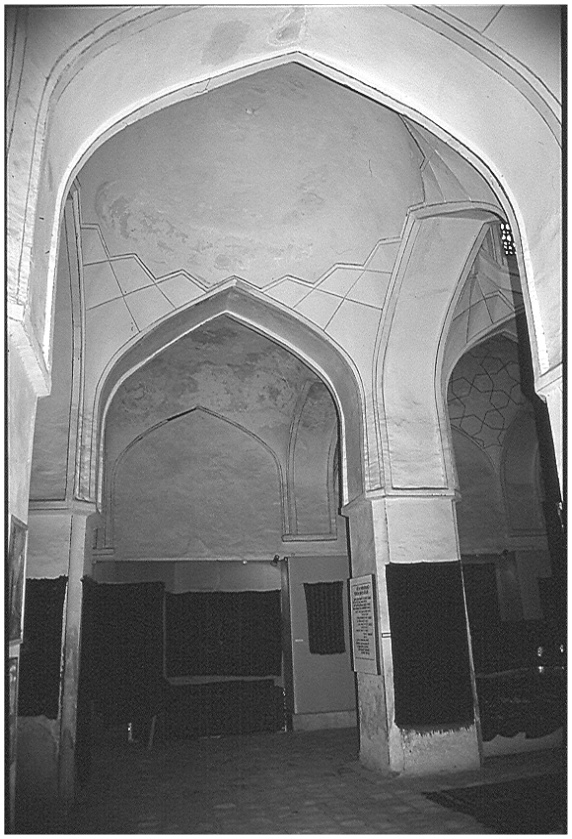
Şekil 2.574 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali tuğla süslemeleri
(İ. Çeşmeli)

Şekil 2.575 Magâk-ı Attârî Camisi orta nefinin batıya doğru görünüşü (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.576 Magâk-ı Attârî Camisi orta nefinin doğuya doğru görünüşü (İ. Çeşmeli)

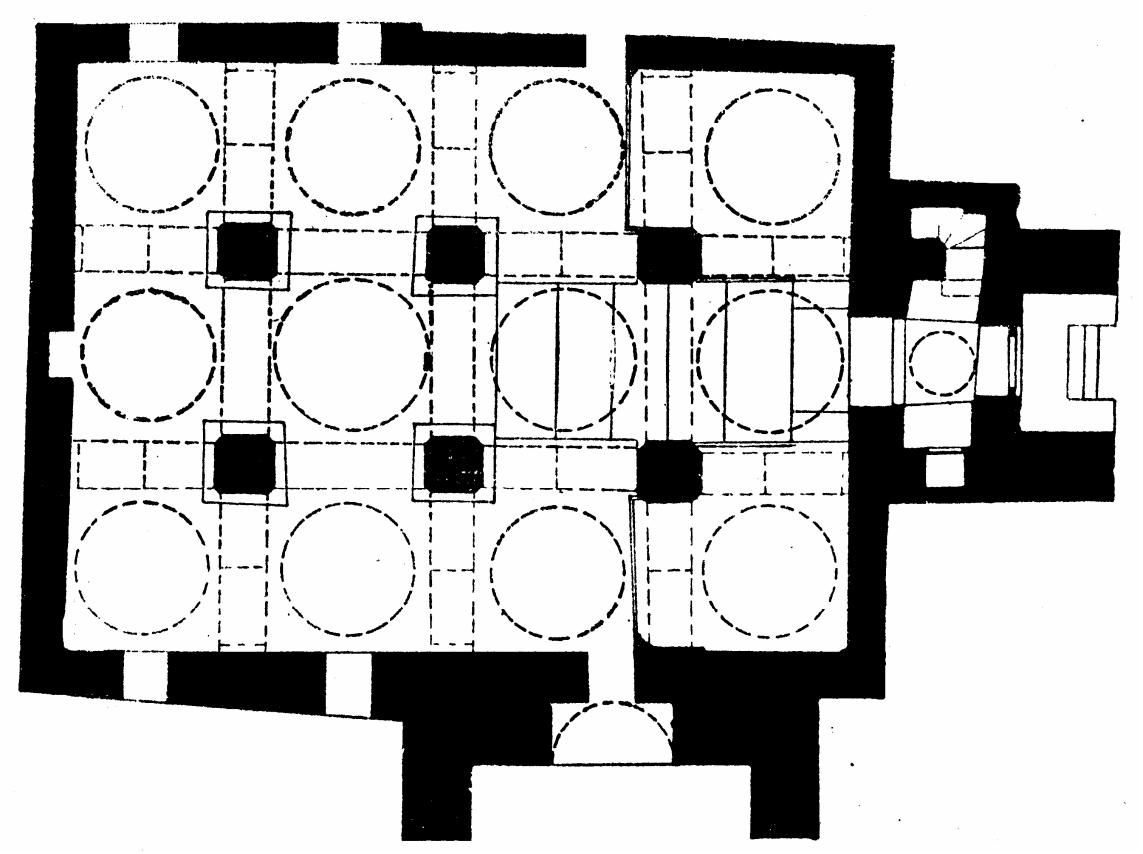
Şekil 2.577 Magâk-ı Attârî Camisi yan nefinin batıya doğru görünüşü (İ. Çeşmeli)

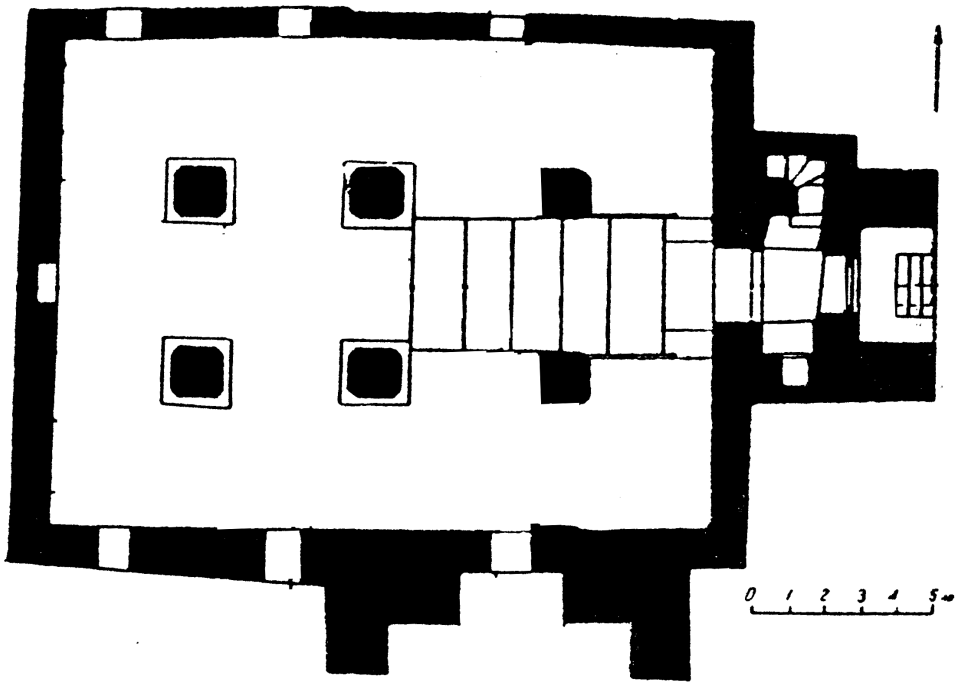
Şekil 2.578 Magâk-ı Attârî Camisi'nin batı duvarında yer alan mihrabı (İ. Çeşmeli)

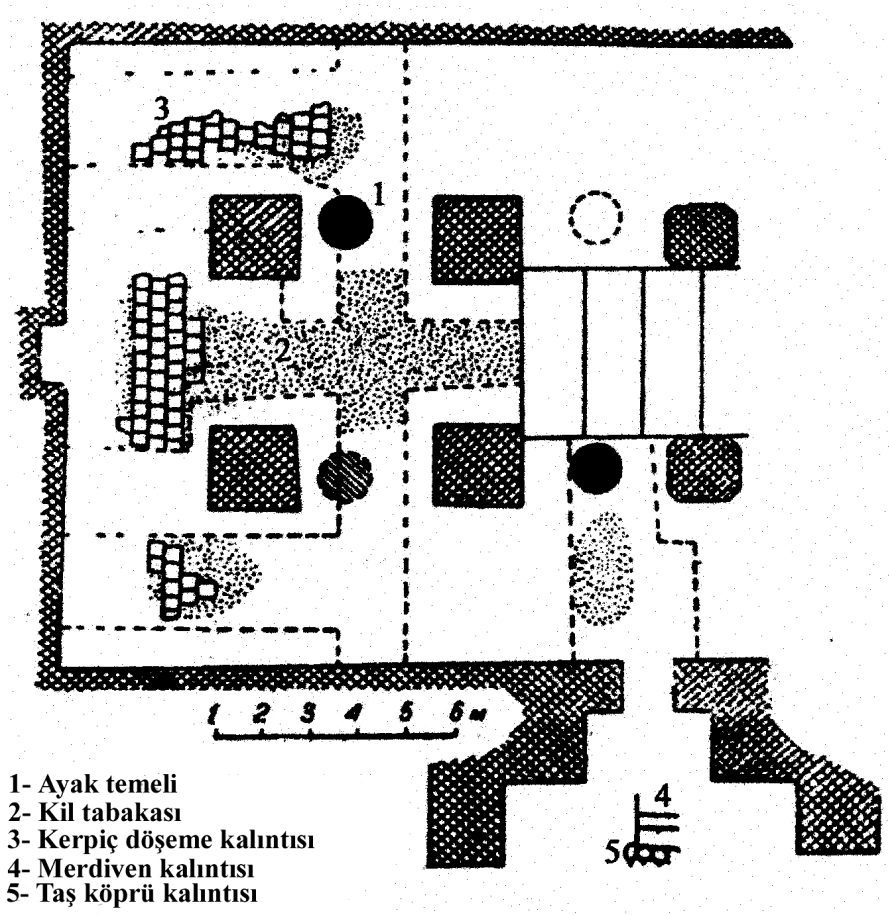
Şekil 2.579 Magâk-ı Attârî Camisi döşemesinin altındaki eski kalıntılar (İ. Çeşmeli)

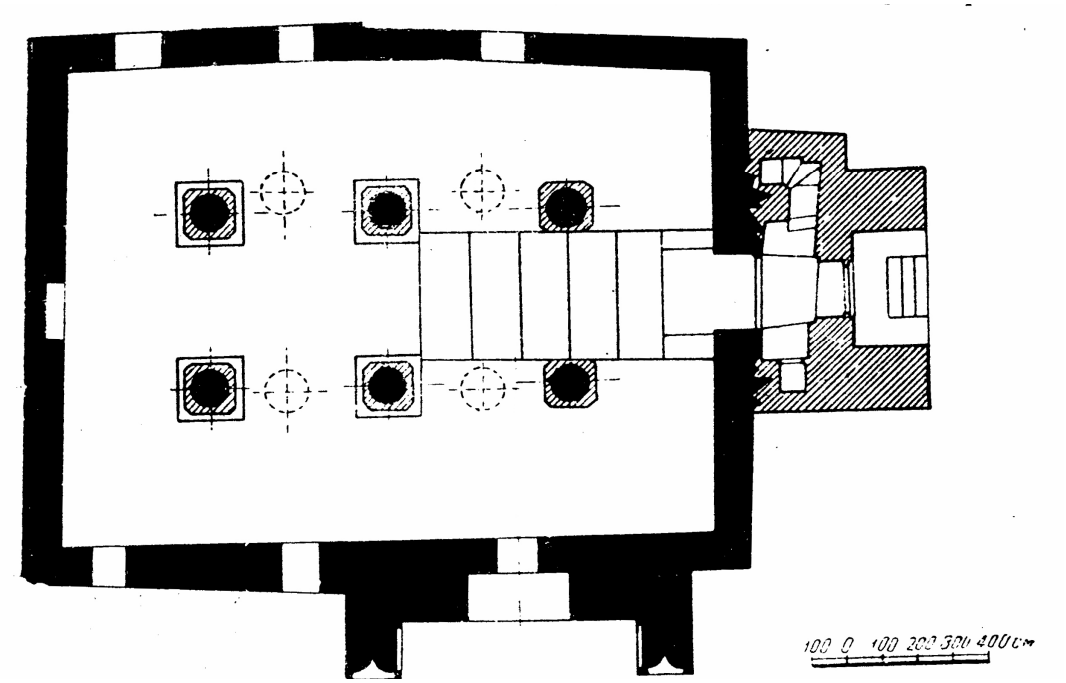
Şekil 2.580 Magâk-ı Attârî Camisi planı (V. A. Şişkin)

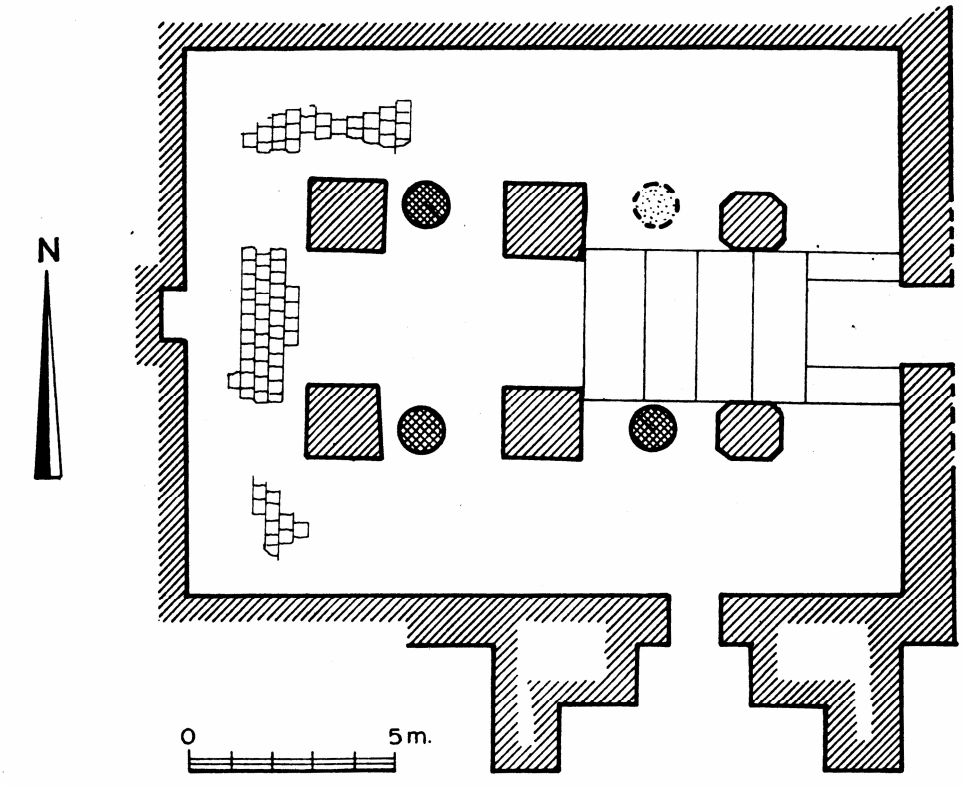
Şekil 2.581 Magâk-ı Attârî Camisi planı (V. A. Şişkin)

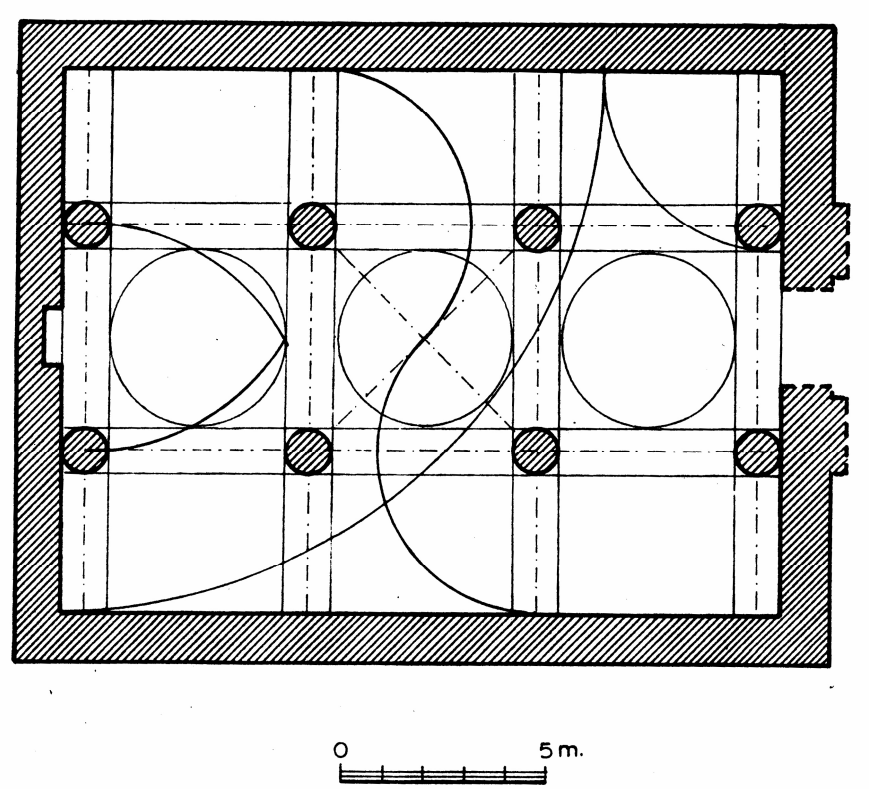
Şekil 2.582 Magâk-ı Attârî Camisi'nin 10. yüzyıla ait kalıntılarının planı (V. A. Şişkin)

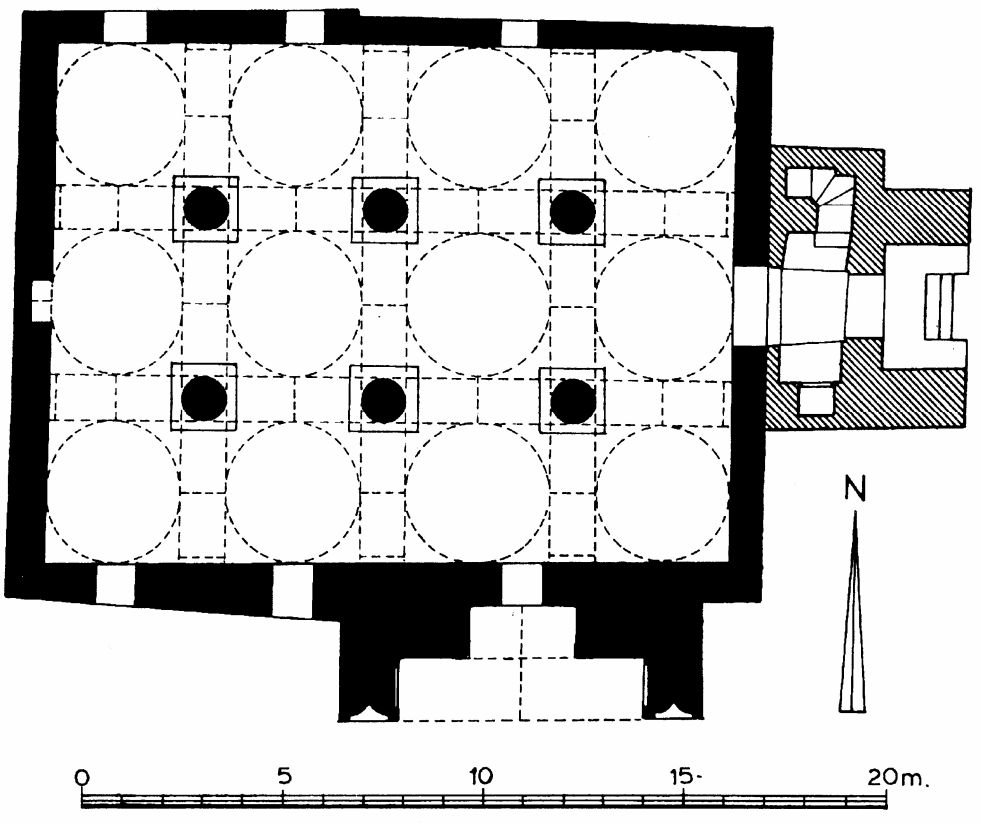
Şekil 2.583 Magâk-ı Attârî Camisi planı (kesik çizgilerle gösterilen yuvarlaklar 10. yüzyıldaki camiye ait ayaklardır) (V. A. Nilsen)

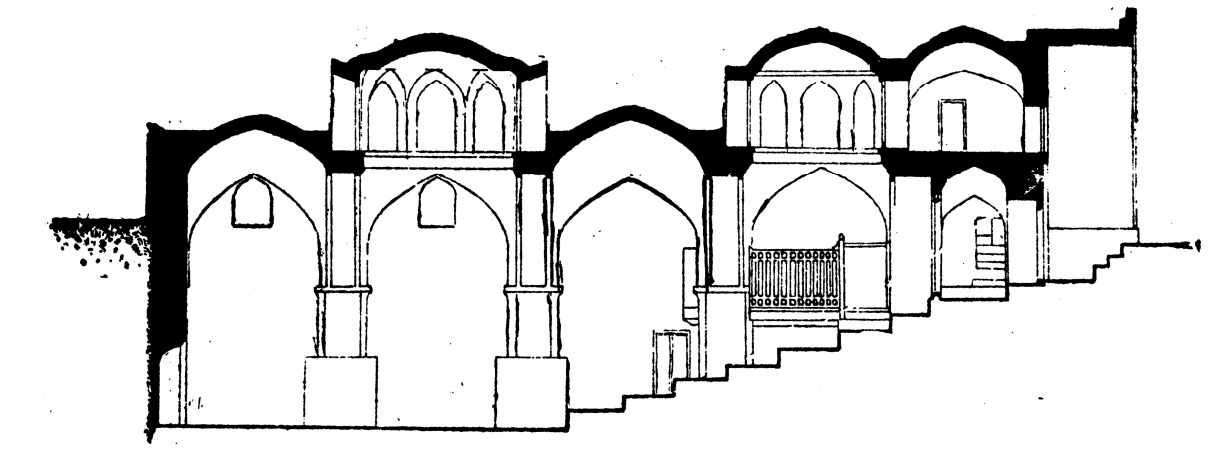
Şekil 2.584 Magâk-ı Attârî Camisi'nin 10. yüzyıla ait olan kalıntıları gösteren plan (V. A. Şişkin/S. Hmelnitskiy)

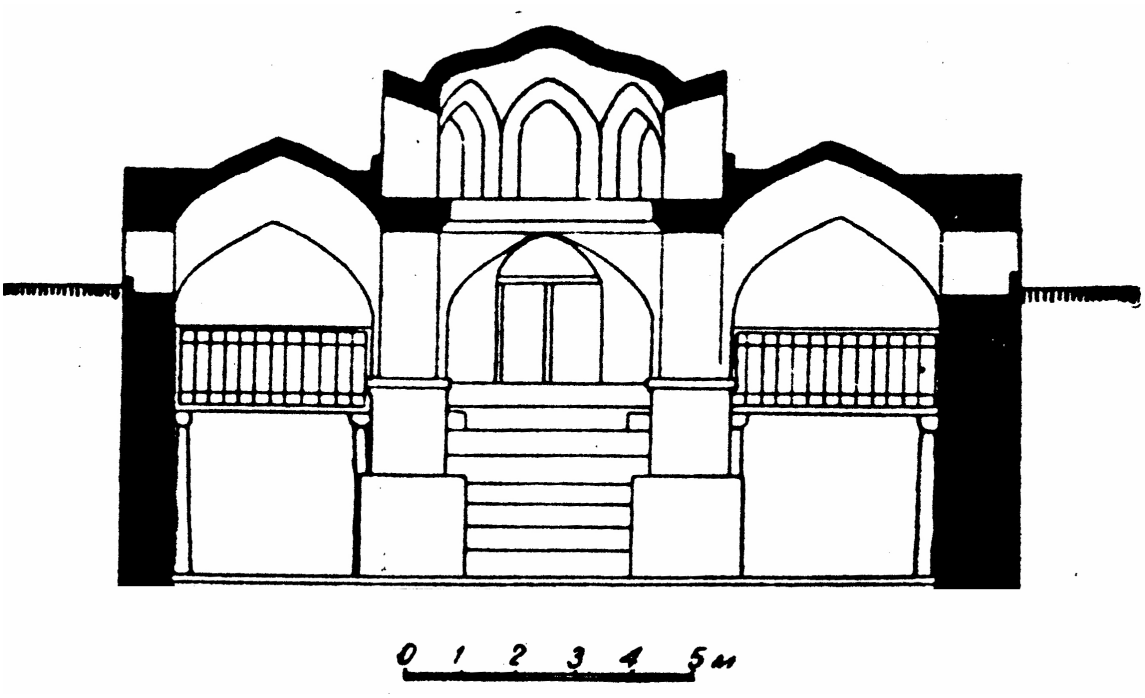
Şekil 2.585 Magâk-ı Attârî Camisi'nin 10. yüzyıldaki durumunu gösteren restitüsyon planı ve yapının geometrik analizi (S. Hmelnitskiy)

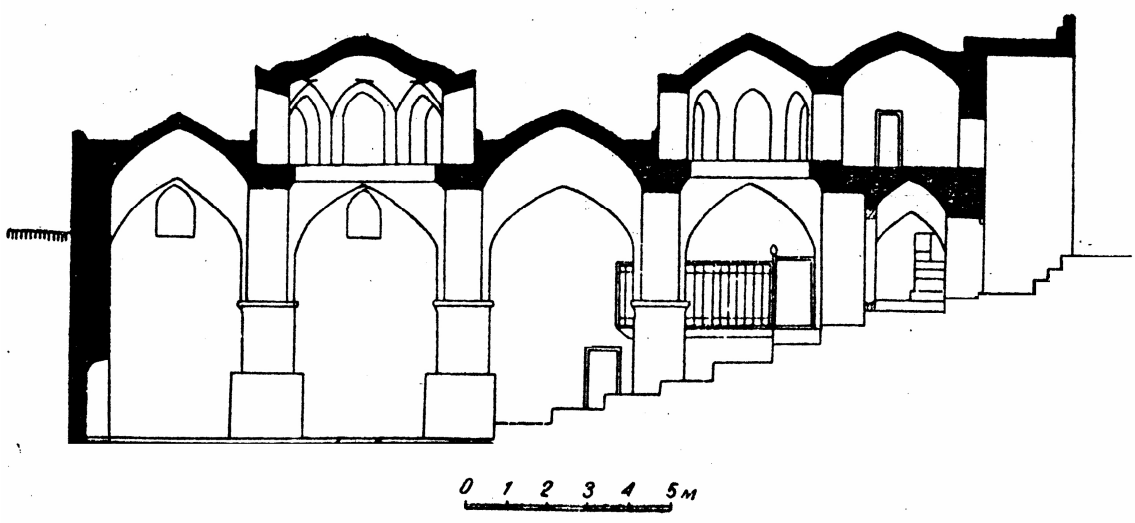
Şekil 2.586 Magâk-ı Attârî Camisi'nin 12. yüzyıldaki durumunu gösteren restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

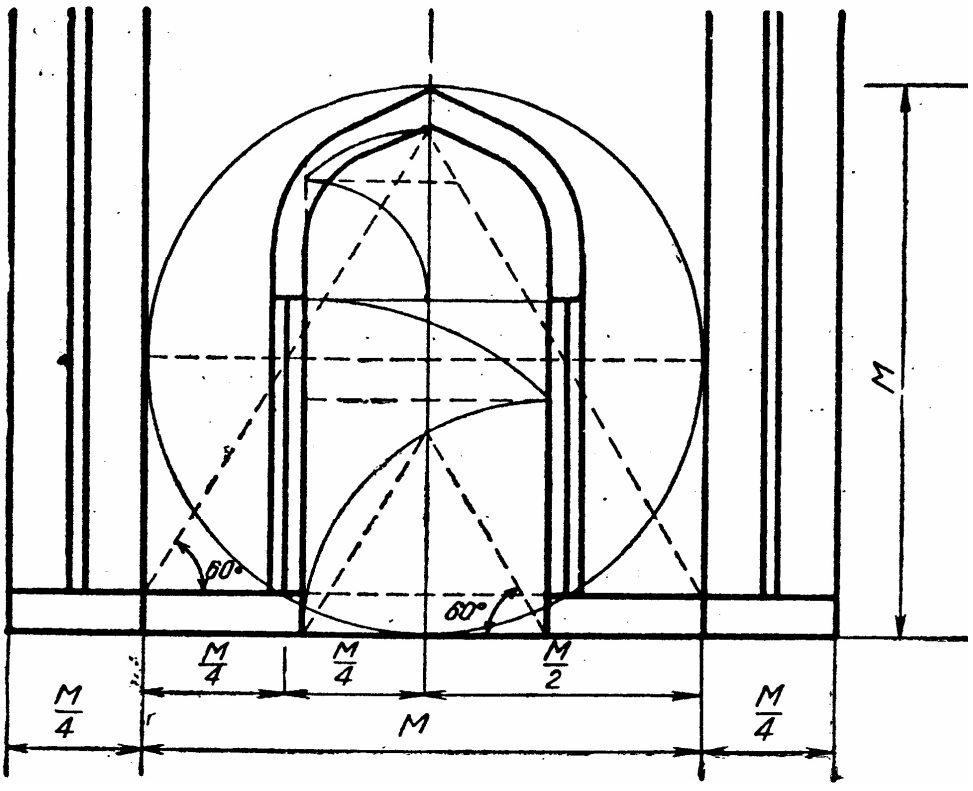
Şekil 2.587 Magâk-ı Attârî Camisi'nin doğu-batı eksenindeki kesiti (V. A. Şişkin)

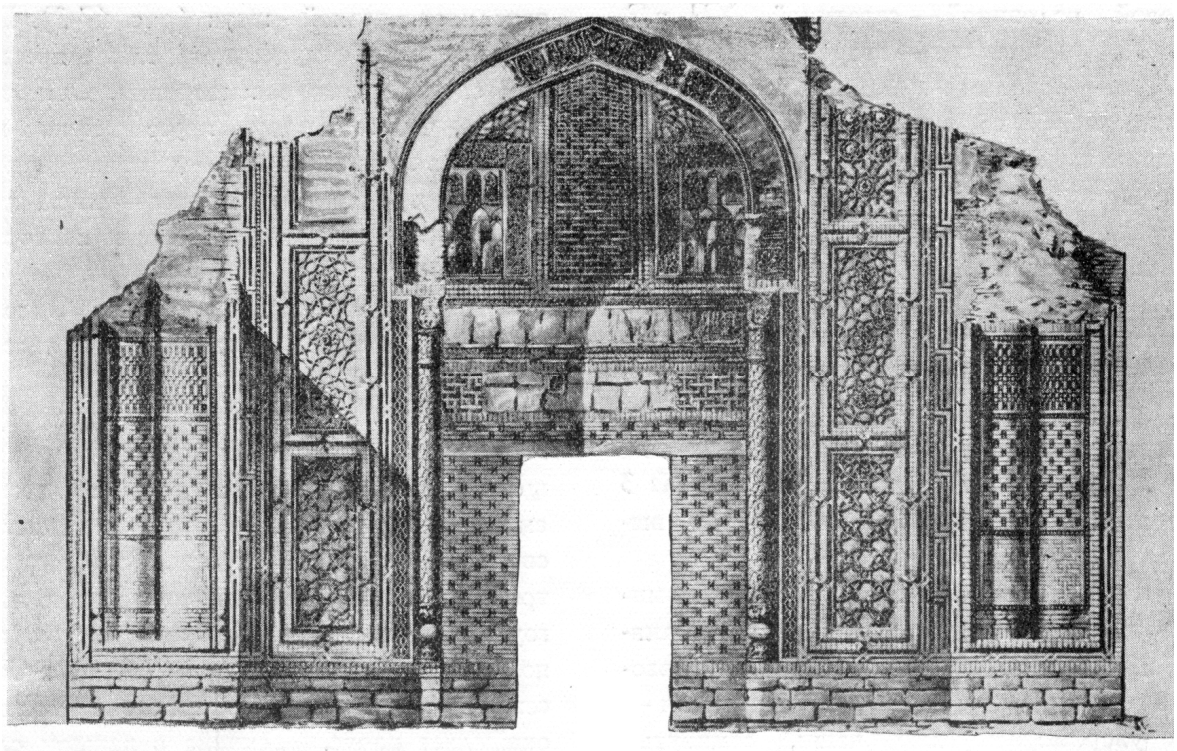
Şekil 2.588 Magâk-ı Attârî Camisi'nin kuzey-güney ekseninde kesiti (V. A. Şişkin)

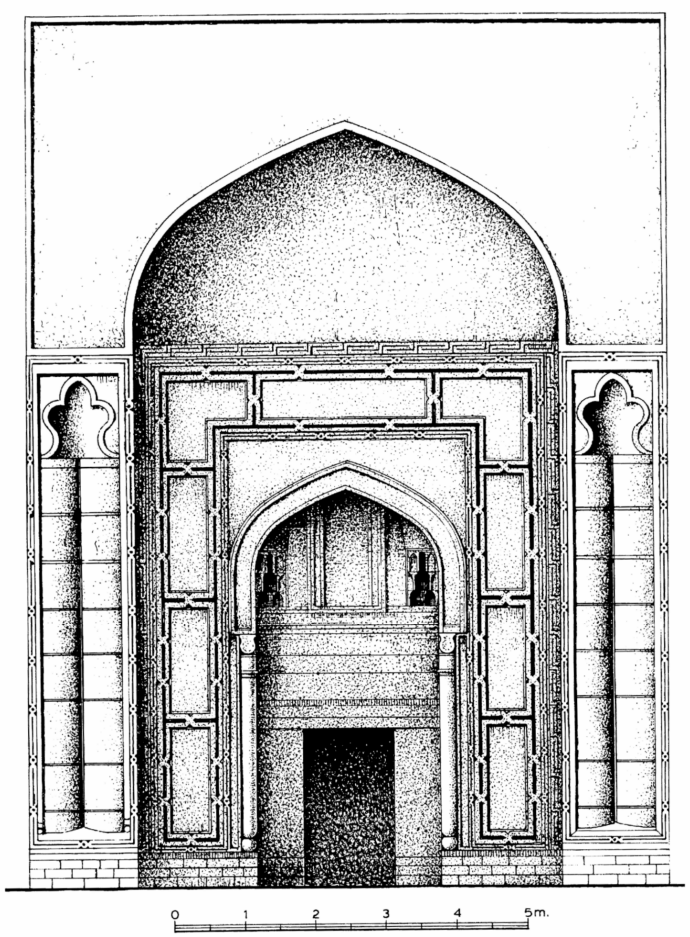
Şekil 2.589 Magâk-ı Attârî Camisi'nin doğu-batı eksenindeki kesiti (V. A. Şişkin)

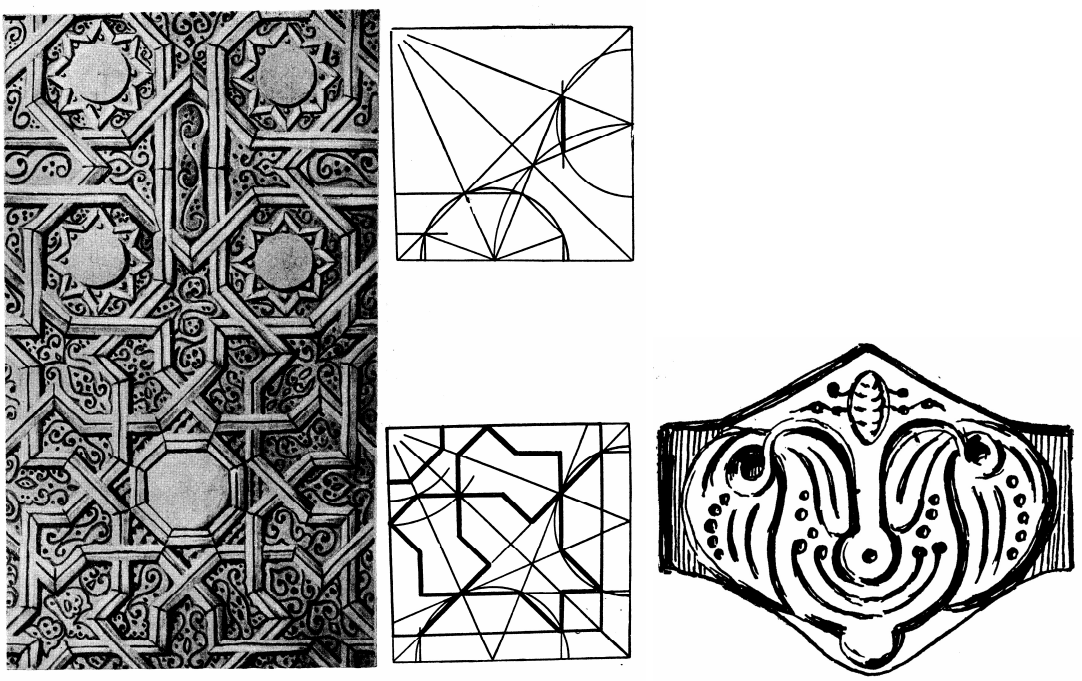
Şekil 2.590 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali oranları (V. A. Nilsen)

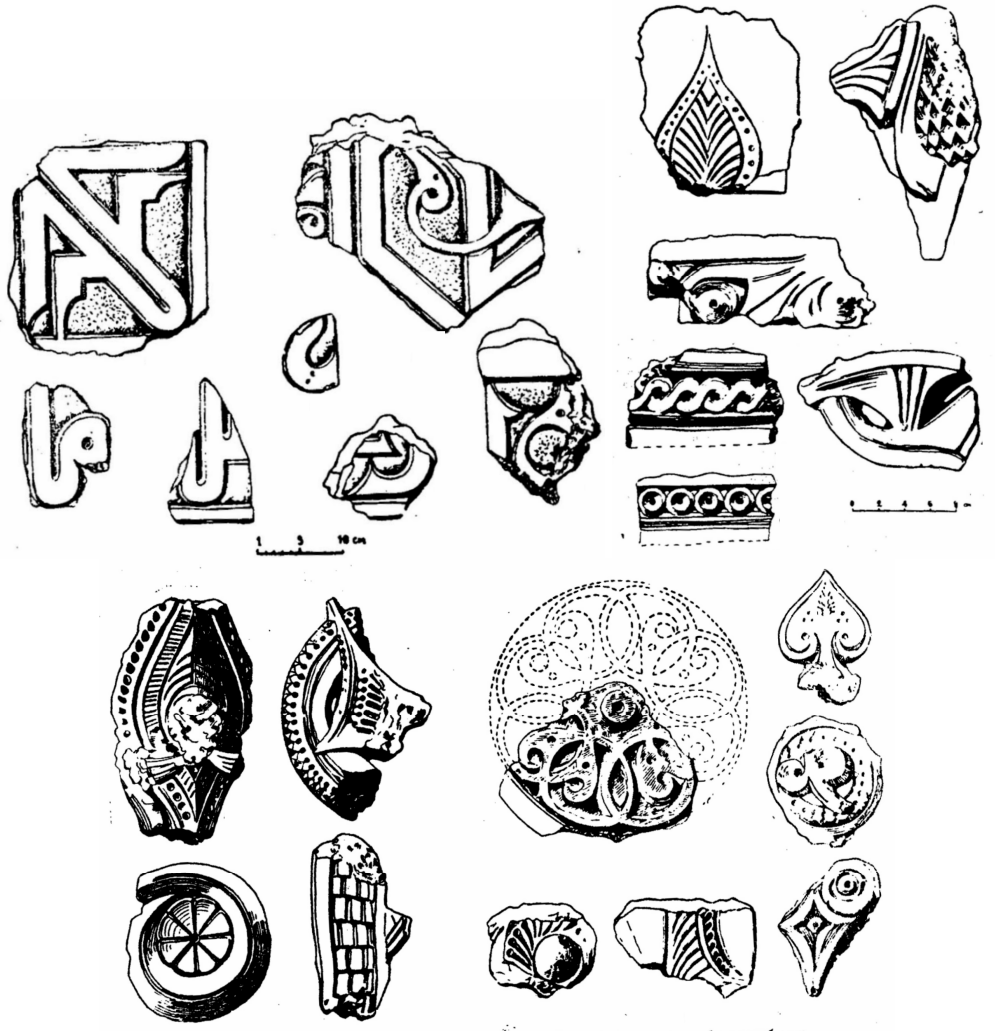
Şekil 2.591 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali (M. M. Plotnikova/L. İ. Rempel)

Şekil 2.592 Magâk-ı Attârî Camisi güney portalinin restitüsyon görünüşü (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.593 Magâk-ı Attârî Camisi güney portali süslemeleri (L. İ. Rempel)

Şekil 2.594 Magâk-ı Attârî Camisi oymalı alabastr süsleme parçaları (V.A.Şişkin)

2.8.3 Ribat-ı Melik Camisi

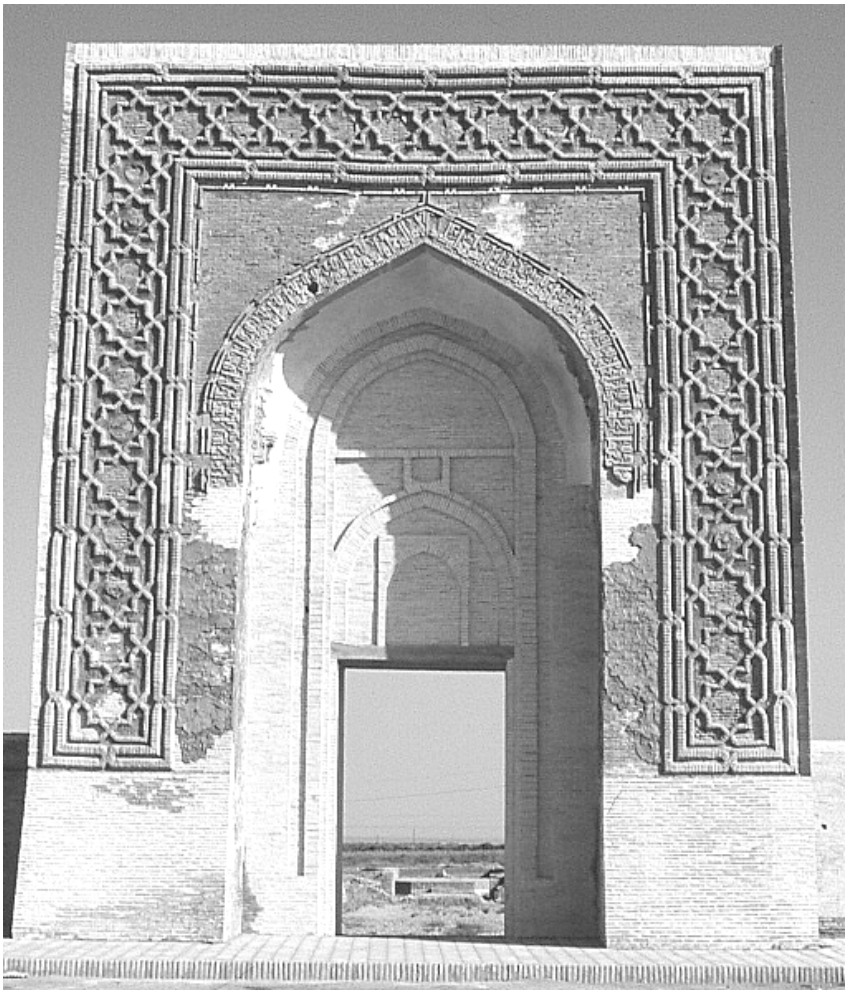
Cami kalıntıları, Özbekistan'da Buhara-Semerkand yolu üzerinde Nevai Şehri'nin yaklaşık 18-20 km. kadar batısında yer alan ve eskiden Şems-el-Mülk tarafından yaptırılmış 471/1079-80 tarihli bir kervansaray olduğu sanılan (Barthold, 1990, 336; Zasıpkin, 1948, 42-44, Nemtseva, 1983, 112-142), fakat son yapılan kazılarla bir hükümdar kalesi olabileceği düşünülen Ribat-ı Melik adlı yapı kompleksinin içinde yer almaktadır (Nemtseva, 2002, 227-242)

Cami kalıntıları, N. B. Nemtseva başkanlığında son yıllarda Ribat-ı Melik kompleksinde yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkartılmıştır (Nemtseva, 2000, 233-238; Nemtseva, 2002).

Ribat-ı Melik adlı yapı kompleksi dıştan 91 x 91 m., içten 86 x 86 m. ölçüsünde, kare planlı bir alanı kaplamaktadır (Şekil 2.597). Kalıntılardan ve arkeolojik objelerden anlaşıldığı üzere yapı kompleksi, iki farklı dönemde inşa edilmiştir (Şekil 2.596). Yapı kompleksinin 11. yüzyılda Karahanlılar zamanında Şems-el-Mülk zamanında (1068-1080) inşa edildiği ve Arslan-han (1102-1130) zamanında 12. yüzyılda önemli değişikliklere uğradığı düşünülmektedir. Yapı güney ve kuzey olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir. Yapı kompleksine, güney bölümünde yer alan ve bugün de ayakta olan bir portalle girilmekteydi (Şekil 2.595). Cami kalıntıları güney bölümünde yer almaktadır. Güney bölümü, temel olarak üç ana bölümden oluşmaktadır. Ortada uzunlamasına bir geçit yer almaktadır. Bu geçit portalden sonra gelmektedir. Bu geçittin batı ve doğusunda birer avlu yer almaktadır. Merkezdeki geçit 20.20 x 36.60 m. ölçüsündedir. Avlular ise kare planlı olup 37.90 x 32.10 m. ölçüsündedir. Batıdaki avluda bir hamam kalıntısı (12. yüzyıl) yer almaktadır. Portalin hemen arkasında uzanan geçitle kuzey bölümüne ulaşılmaktadır. Kuzey bölümüne bir kapı ile geçilmekteydi. Kuzey bölümü de temel olarak üç ana kısımdan oluşmaktaydı. Ortada kare planlı bir avlu 47.50 x 47.50 m. ölçüsündedir. Bu avlunun batısında ve doğusunda dikdörtgen planlı birer avlu daha yer almaktaydı. Kuzey bölümünde, etrafı mekanlarla çevrilmiş olan merkezdeki avlunun ortasında, 22.50 x 22.50 m. ölçüsündeki kare alanda, sekizgen bir alan yaratan çiftli sütunlar yerleştirilmiştir. Bu alanın ortasında da sekizgen planlı bir set yer almaktadır. Bu bölümün, 18 m. çapında kubbe ile örtülü olabileceği düşünülmektedir. Bu kubbeli kısmın, 12. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir. Bu kısım taht-kabul salonu olarak kullanılmış olabilir. Yapı kompleksinde kullanılan kerpiçler, 17-18 x 29-30 x 6-7 cm., 18-20 x 28-30 x 6.5-7 cm. ölçüsündedir. Tuğlalar ise 24.5-26 x 24.5-26 x 4.5-5 cm. ve 24 x 24 x 4-5 cm. ölçüsündedir (Nemtseva, 2000, 233-238; Nemtseva, 2002, 227-241).

Konumuz olan cami kalıntıları (Şekil 2.597), yukarıda da kaydettiğimiz gibi güney bölümünün ortasındaki geçit bölümünde yer almaktadır. Cami, kuzey bölüme girişi sağlayan ikinci kapının hemen solunda bulunmaktadır.

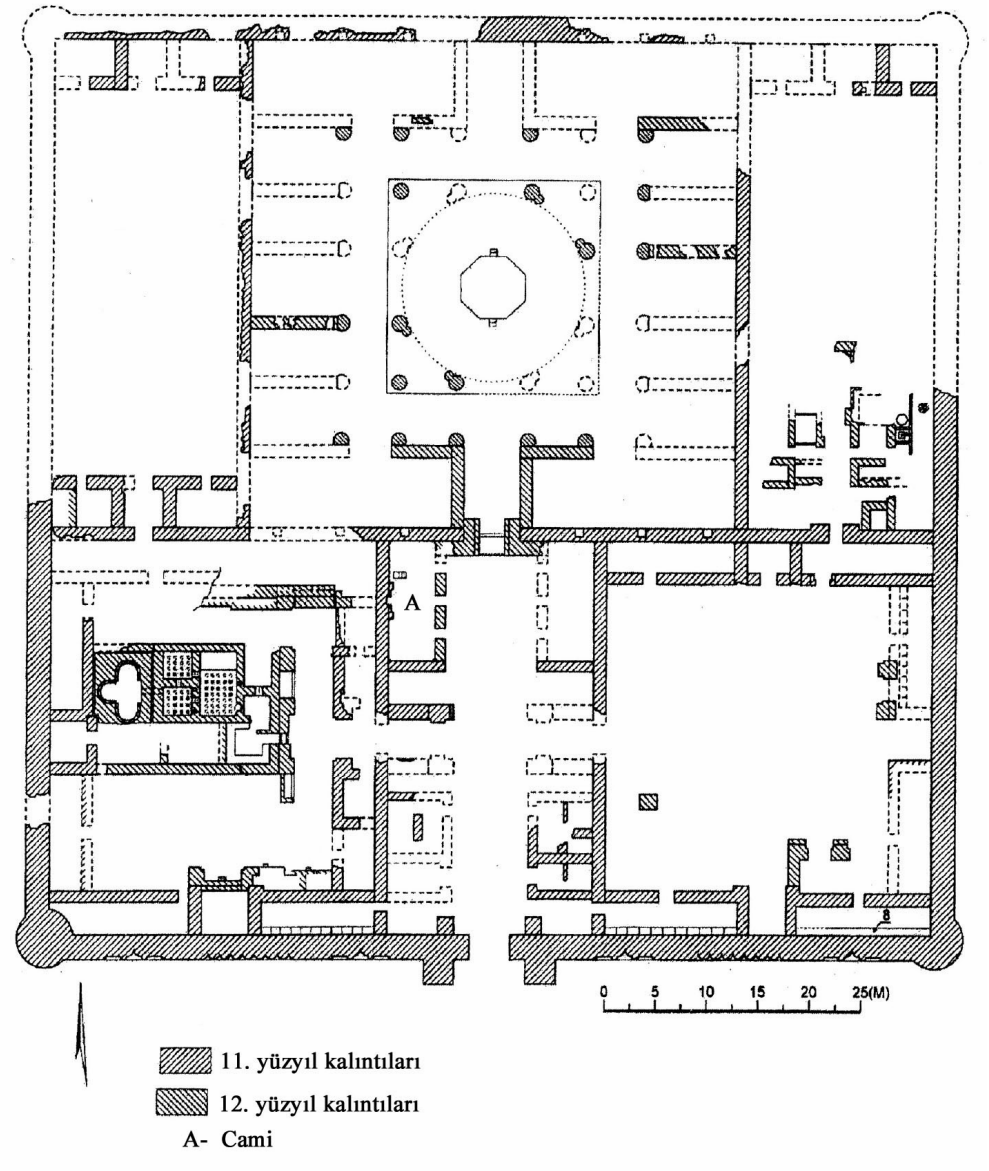
Cami 11.20 x 4.60 m. ölçüsünde olup dikdörtgen planlıdır. Bu caminin üç tarafı kerpiç duvarla çevrelenmektedir. Caminin kademeli mihrabı batı duvarında yer almaktadır. Batı duvarının ortasında alabastrdan geleneksel tipte (Π şeklinde) yer alan mihrap, 3.62 m. genişliğindedir. Mihrap nişi ise 0.82 x 0.26 m. ölçüsündedir. Mihrap duvardan 20-25 cm. ölçüsünde dışa çıkıntı yapmaktadır. Cami küçük olmasına karşın mihrap büyüktür. Bu mihrap sadece Orta Asya'da değil doğudaki tüm Müslüman coğrafyasındaki büyük mihraplar gurubunda yer aldığı düşünülmektedir (Nemtseva, 2000, 233; Nemtseva, 2002, 237). Mihrabın sağ tarafında, alabastrla kaplı küçük bir kerpiçten minber kalıntısı (1 x 0.8 m.) yer almaktadır. Kalıntılardan minberin 2-3 basamağa sahip olduğu tahmin edilebilir. Mihrabın karşısında doğu duvarının (bu duvar zaman içinde birçok sefer yenilenmiş olup kötü durumdadır) tam ortasında 1 m. genişliğe sahip bir giriş bulunmaktadır. Doğu duvarının bulunduğu yerde 50 cm. kalınlığında kare tuğlalardan örülmüş başka bir duvar kalıntısı tespit edilmiştir. Bu duvar kalıntısı caminin daha önce 1 m. daha geniş olduğunu göstermektedir (11.20 x 5.60 m.). Kalıntılardan caminin içinin oymalı alabastrla süslü olduğu anlaşılmaktadır. Alabastr süslemeler çeşitli renklerle boyanmıştır. Günümüze kadar ulaşmış bir alabastr süsleme parçasının fonu mavi olup üzerinde sarı renkte bir çiçek yer almaktadır. Cami de oymalı alabastrlar 11-12. yüzyıl stilinde yapılmıştır. Bu süslemeler camiyle eş zamanlı yapılmış gözükmektedir (Nemtseva, 2000, 233; Nemtseva, 2002, 237). Ribat-ı Melik kompleksinde yer alan cami muhtemelen 11-12. yüzyılda inşa edilmiştir

Şekil 2.595 Ribat-ı Melik Kompleksi güney portali (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.596 Ribat-ı Melik Kompleksi kalıntıları (İ. Çeşmeli)

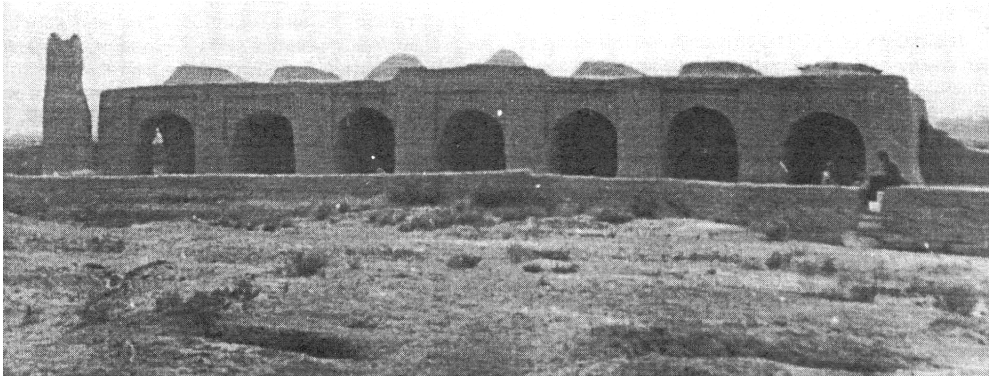
Şekil 2.597 Ribat-ı Melik Kompleksi'nin genel planı ile caminin planı (N. B. Nemtseva)

2.8.4. Beşkent Namâzgâh Camisi

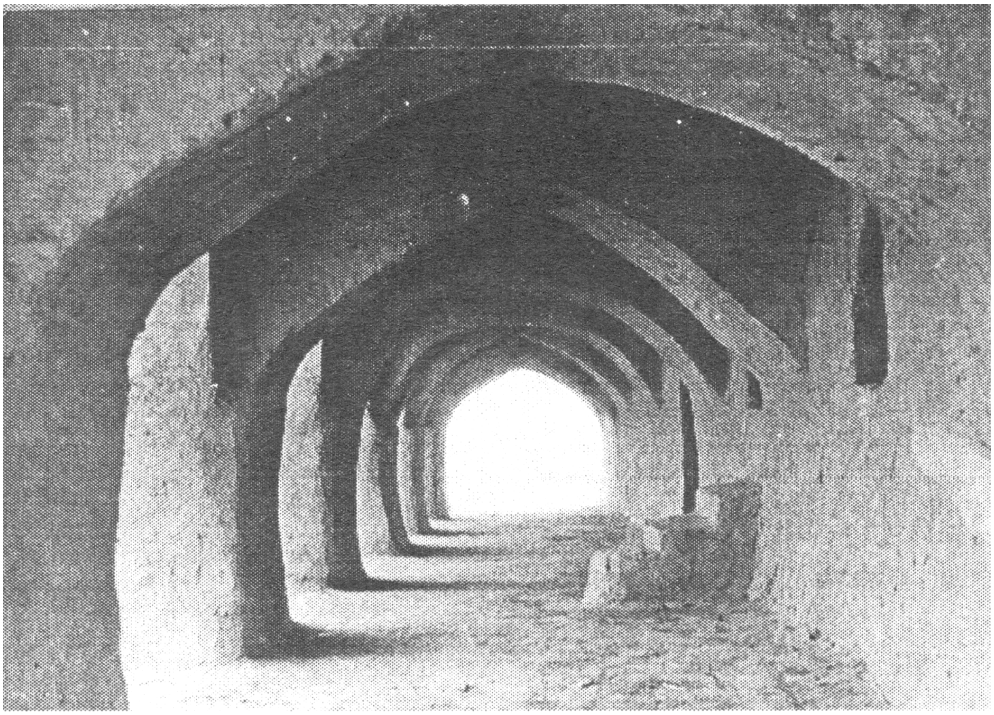
Beşkent Camisi, Tacikistan'ın Beşkent bölgesinde yer almaktadır. Cami üzerinde 1973 yılında B. D. Koçnev (1976, 81) ve daha sonraki yıllarda S. Hmelnitskiy (1996a, 94-95, 2001, 26) incelemelerde bulunmuştur.

Cami, kuzeydoğu-güneybatı ekseninde kıbleye doğru yönelmiştir (Şekil 2.598-599). Cami tamamıyla kerpiçten inşa edilmiştir. Caminin uzunluğu yaklaşık 30 m. ölçüsündedir (Şekil 2.600). Dörtgen planlı mihrap nişi, güneybatı duvarının ortasında duvar kalınlığı içinde yer almaktadır. Mihrabın sağında üç basamaklı bir minber yer almaktadır. Güneybatı duvarında, mihrabın sağında ve solunda, üçer adet dörtgen planlı niş bulunmaktadır. Caminin kuzeydoğu cephesinde ayaklar ve kemerlerle oluşmuş açıklıklar bulunmaktadır. Kuzeydoğu cephesinde sekiz ayak bulunmaktadır. Bu ayaklar birbirlerine kemerlerle bağlıdır. Bu ayaklar aynı zamanda kemerlerle güneybatı duvarı ile de bağlanmaktadır. Cami zaman içinde çok sayıda onarım geçirdiği için kemerler farklılıklar göstermektedir. Kuzeydoğu cephesinde toplam yedi kemer açıklığı bulunmaktadır. Bunlardan ortadaki kemerli bölüm diğerlerinden daha yüksek yapılmıştır. Mihrap duvarının önündeki uzunlamasına mekan, ayaklar ve kemerlerle yedi kare planlı alana ayrılmaktadır. Bu kare planlı alanların her birinin üzeri birer kubbe ile örtülüdür. Böylece cami de yedi adet kubbeli birim oluşmaktadır. Caminin güneydoğu ve kuzeybatı cephelerinde de birer kemer açıklığı bulunmaktadır. Caminin kuzeydoğu cephesinin sol köşesinde kerpiçten bir minare kalıntısı yer almaktadır (Hmelnitskiy, 1996a, 95). Bu camiye benzer Leşkeri Bazar Camisi (Afganistan/11. yüzyıl) bulunmaktadır. Fakat Beşkent Camisi, Gazneliler devrinden kalmış bu camiden daha küçük olup daha arkaik bir görüntüsü bulunmaktadır (Schlumberger, 1952, 1-4; Hmelnitskiy, 1996a, 94-95).

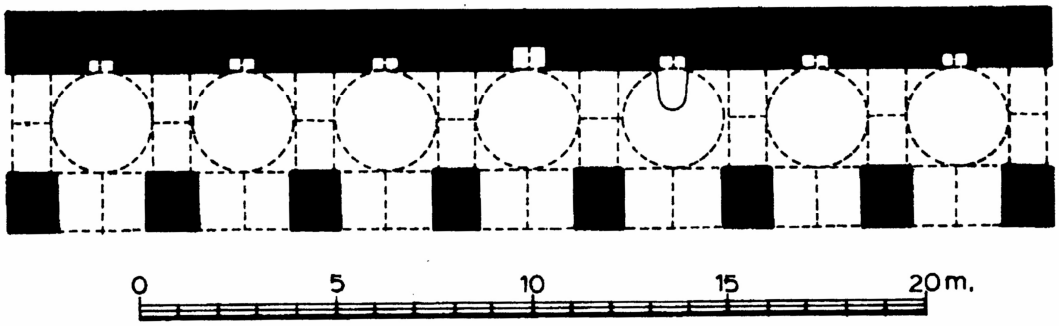
Yapının genel mimari kompozisyonu ve yapım teknikleri açısından S. Hmelnitskiy (1996a, 95) camiyi, 12. yüzyıla veya 13. yüzyılın başlarına tarihlemektedir. Bu revaklı cami, muhtemelen kıbleye yönelmiş, sadece mihrap duvarına sahip namâzgâhlardan etkilenerek gelişmiştir.

Şekil 2.598 Beşkent Camisi'nin kuzeydoğusundan görünüşü (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.599 Beşkent Camisi iç mekanı (S. Hmelnitskiy)

Şekil 2.600 Beşkent Camisi planı (S. Hmelnitskiy)

2.9 Tipolojik Aidiyeti Belirsiz Cami Kalıntıları, Minareler ve Mihraplar

Moğollar öncesinde yapılmış olup günümüze kalıntıları ulaşmış olan bazı camilerin ise mimari kompozisyonları yetersiz buluntular sebebiyle tam anlaşılamamaktadır. Peykend'de (Şekil 3.43) iki cami (Özbekistan/10 ve 11. yüzyıl) (Semenov ve Mirzaahmedov, 2001, 3, 30-32, 36-37, 103-104; Almeev vd., 2002, 18), Şehrisebz Camisi (Şehrisebz/Özbekistan/10. yüzyıl), Tirmiz Camisi (Özbekistan/12. yüzyıl) (Pidaev, 2001, 35) ve Ebiverd Camisi (Güney Türkmenistan /12. yüzyıl) (Pugaçenkova, 1951, 229-232; Pugaçenkova, 1958a, 259-260; Hmelnitskiy 1996a, 86-87) kalıntıları üzerinde günümüze kadar yapılan incelemelerden elde edilen bilgilerin yetersiz olması sebebiyle camilerin tipolojileri netleşmemektedir.

Peykend kalesinde tespit edilmiş olan 11 m. çapındaki büyük bir minare (10. yüzyıl) kalıntısının batısında bulunan bazı duvar ve bir avluya ait tuğla (27 x 18 x 3.5 cm.) döşeme kalıntılarının Arap coğrafyacılarının da bahsettiği şehrin ulu camisine ait olabileceği düşünülmektedir. 10. yüzyıl coğrafyacılarından Mukkadesi, Peykend Şehri'nde, mihrabında değerli taşların olduğu bir camiden bahsetmektedir. İbn Havkal ise Peykend'de mihrabı süslü bir ulu caminin olduğunu ve Mâverâünnehr'de bu camiden daha süslü bir caminin olmadığını kaydetmektedir (Şeşen 1998, 224, 256). Cami olduğu düşünülen kalıntılar kuzeybatı-güneydoğu ekseninde uzanmaktadır.Belki de cami diğer Orta Asya ulu camileri gibi avlulu ve çok ayaklı tipte inşa edilmişti. Kerpiç ve tuğladan yapılmış olan minare kalıntısından anlaşıldığı üzere Orta Asya'da Moğollar öncesinde yapılan diğer bilinen minarelerden muhtemelen daha genişti. Arkeolojik buluntulardan (sikke ve keramikler) 10. yüzyıla tarihlenen minarenin temel kalıntısında herhangi bir merdiven izine rastlanmamıştır. Muhtemelen minareye caminin üst örtüsünden geçilmekteydi (Şekil 2.601-603). Peykend'de şehristan I bölümünde ise iki yolun birleştiği yerde, 9 x 6 m. ölçüsündeki bir alanı kaplayan döşemesi tuğladan (33-31 x 20.5-19.5 x 4-3.5 cm.) dörtgen planlı ufak bir mahalle camisi (11. yüzyıl başları) olduğu düşünülen bir yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Bu caminin içinde iki adet ahşap sütun temeli kalıntısı bulunmuştur. Bu caminin batısındaki mihrap duvarı tamamıyla harap olmuştur. Camiden günümüze kerpiçten (30 x 20 x 3.5 cm. ve 40 x 25 x 9 cm.) duvar kalıntıları kalmıştır. Ayrıca yapının içinde alabastr sıva kalıntıları da tespit edilmiştir. Muhtemelen cami ahşap sütunlarla taşınan ahşap örtüye sahipti. Bu caminin yanında ev kalıntıları bulunmaktadır (Şekil 2.604-605). Şehrisebz (Kiş) Şehri'nde bulunan tamamıyla tahrip olmuş cami kalıntısından sadece bazı tuğla (20 x 20 x ? cm., 21 x 21 x 4 cm., 22 x 22 x ? cm., 24 x 22 x ? cm., 25 x 25 x 6 cm., 27 x 23.5 x? cm., 30 x 27 x ? cm.) örnekleri kalmıştır. Daha önceleri incelenen bu cami kalıntısının üzerinde günümüzde bir ev bulunmaktadır (Şekil 2.606). Bir mahalle camisi olan eski Tirmiz'de bulunmuş olan yapı kalıntısı bulgulardan

anlaşıldığı üzere dörtgen planlı bir şemaya sahipti ve içinde süslemeler bulunmaktaydı (Şekil 2.607). Ebiverd Camisi aynı adla anılan şehir harabesinde yer almaktadır. Bu camiden kayda değer olarak sadece tuğladan bir portal kalıntısı kalmıştır. Portal, 22.5 x 22.5 x 4.5-5 cm. ölçüsündeki tuğlalarla alabastr harcıyla inşa edilmiştir. Portal terrakotta, oymalı alabastr ve figürlü tuğlalarla süslenmiştir. Bu süslemeler arasında çeşitli tipte geometrik ve stilize bitkisel motifler yer almaktadır. Portal de "...büyük sultan, hükümdarların hükümdarı..." yazısının olduğu kufi karakterde Arapça bir kitabe parçası kalmıştır. İzlerden anlaşıldığı üzere portalin önünde bir avlu yer almaktaydı. Kalıntılardan caminin kuzeydoğu-güneybatı ekseninde uzandığı anlaşılmaktadır. Bu cami kalıntısı muhtemelen şehrin ulu camisi idi. Bu yapı, avlulu çok ayaklı kompozisyonda inşa edilmiş olabilir. Ayrıca portal ve önündeki avlu kalıntısından dolayı bu cami kalıntısının, avlulu ve çok ayaklı mihrap önü kubbeli Dihistân Ulu Camisi tipinde yapılmış olma ihtimali üzerinde durulabilir. Portaldeki süslemeler ve yazıt değerlendirildiğinde cami kalıntısı 12. yüzyılın ilk yarısına yerleştirilmektedir (Şekil 2.608-609). Çeşitli Orta Asya Ortaçağ şehirlerinden günümüze ulaşmış kalıntılardan anlaşıldığı üzere şehirlerde küçük ölçekli dörtgen planlı mahalle camilerinin de olduğu anlaşılmaktadır.

Daha önce bahsi geçen Kale-i Sar ile Peykend ve Tirmiz camileri sivil yerleşimlerin olduğu mahallelerde yer almaktaydılar. Peykend Ulu Camisi'nin ise bir kalenin içinde değerlendirilmiş olması sebebiyle daha önceden sözünü ettiğimiz camilerden ayrılmaktadır. Daha önce bahsettiğimiz gibi tarihi kaynaklardan anlaşıldığı üzere Moğollar öncesinde kale içlerinde de ulu camiler yapılmaktaydı.

Daha önceden bahsettiğimiz minarelerin dışında Orta Asya'da Moğollar öncesinden kalan başka minareler de bulunmaktadır. Bu minarelerle aynı devre ait olması gereken camiler günümüze ulaşmamış veya bu minarelerin yakınlarına daha geç dönemlerde başka camiler inşa edilmiştir. Günümüzde çoğu tek başına ayakta duran minareler, Moğollar öncesinde yapılmış camilerin varlığına işaret etmektedir. Orta Asya'da yapılmış olan minareler form açısından muhtemelen İslamiyet öncesinde görülen kalelerdeki gözetleme kulelerinden ilham almış gözükmektedirler. Erken İslami devirde Akdeniz çevresinde görülen köşeli minareler, Helenistik ve Roma kökenli Hıristiyan kiliselerinin köşeli çan kulelerinden etkilenmiş gözükmektedir. Bu dörtgen planlı kulelerin kökenlerindeHelenistik ve Roma çağında, kale ve şehir surlarında yer alan gözetleme kuleleri ile Akdeniz çevresi deniz fenerleri yatmaktadır.

Burana Minaresi, Kırgızistan'ın Tokmak yerleşiminin 12 km. güneyinde yer alan Burana (Balâsâgun) şehir harabesinin merkezinde yer alan kalenin güneydoğusundadır (Şekil 2.610-611). Minare muhtemelen 11. yüzyıl başlarında veya 11. yüzyılın ilk yarısında Karahanlılar

zamanında yapılmıştır. Bir podyum üzerinde sekizgen kaide üzerinde yukarıya doğru daralan, silindirik bir gövdeye sahip olan minarenin şerefe kısmı günümüze ulaşmamıştır. Gövdenin alt çapı 9.30 (8.85) m. üst çapı ise 6 (5.85-5.90) m.'dir. Orijinal yüksekliği ortalama 45 m olan minarenin bugünkü yüksekliği 24,60 m.'dir (21, 60 m.). Tuğla boyutları 25 x 25 x 5 cm.' dir. Tuğlalar alabastr harcıyla örülmüştür. Sekizgen kaidenin yüksekliği 3.85 m. (daha önce 4 m. idi) ve 3.90 x 4.10 m'lik alanı kaplamaktadır. Sekizgen kaidenin her bir yanı 3.78 m.'dir. Silindirik gövdenin kalan kısmı 17.82 m. dir. Eskiden bu bölüm 40 m. idi. Güneyinde 6,45 m. (5.30 m.) yüksekliğinde girişi bulunmaktadır. Kapı 1.50 m. yüksekliğinde genişliği 65 cm.' dir. Helezon şeklindeki içteki merdivenden günümüze toplam 32 (40) tuğladan basamak kalmış ve her birinin yüksekliği 28-30 cm'dir (40 cm). Geçit yüksekliği 70 cm dir. Minarenin doğu yönünde 12.60 m. yüksekliğinde minarenin içini aydınlatılması için sivri kemerli bir mazgal açıklığı bulunmaktadır. Mazgal açıklığının boyutları 1.10 x 0.50 cm ile 0.50 x 16 cm dir. Duvar kalınlığı 1.40 m.'dir. Sondajlarla sekizgen kaidenin altında 5 m.'ye inilen temelinde katlar halinde kesme taş, tuğla ve moloz taş (25-80-95 cm.) kullanıldığı anlaşılmıştır. Buradaki tuğla boyutları 32 x 32 x 6 cm dir. Toprak yüzeyinde mermer bloklardan yapılmış set 12.30 x 12.30 m.'lik alanı kaplamakta ve 1.20 m lik yüksekliği bulunmaktadır. Mermer bloklar 15 x 30 x 18 cm.'dir. Bunun üzerindeki set ise 9.40 x 9.40 m lik alanı kaplamakta ve yüksekliği 24 cm.'dir. Silindirik gövdeyi 13 kuşak dolanmaktadır. Sekizgen kaidenin her yüzünde de sivri kemerli niş bulunmaktadır. Bunların çevresini de bordürler çevrelemektedir. Nişlerin içinde ve etrafındaki bordürlerde, silindirik gövde de yer alan kuşaklarda, zencirek, dörtgen, haç, svastika, meander, zigzag gibi motiflerden oluşan geçmeli geometrik desenler yer almaktadır. Yüksekçe bir girişi olan minareye muhtemelen günümüze ulaşmamış caminin üzerinden bir köprü vasıtasıyla geçiliyordu. Minarenin süslemeleri ve tuğla ölçülerinden minarenin 11. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca minarenin 10. yüzyılda veya 10. yüzyıl sonlarında yada 11. yüzyıl sonları-12. yüzyılda inşa edilmiş olabileceği de düşünülmektedir. Minare, restore edilmiş durumdadır (Bernştam, 1950, 40-45; Nusov, 1971, 16; Goryaçeva, 1983, 22-66; Masson ve Goryaçeva, 1985, 3-92; Terekanov, 1989, 6-7; Hmelnitskiy, 1996a, 131-133).

Kırgızistan'da dört tepeden oluşan eski Özkend Şehri harabelerinin en doğusundaki tepede Karahanlı döneminden kalan tuğladan minare muhtemelen 11. yüzyılda inşa edilmiştir (Şekil 2.612-613). Yapının şerefe kısmı 1923 yılı onarımında inşa edilmiş ve orijinal durumu tam olarak bilinmemektedir. Minarenin kaidesi de tamir görmüş fakat orijinal durumuna sadık kalınmıştır. Minare sekizgen kaide, silindirik bir gövde ve şerefe bölümünden meydana gelmiştir. Sekizgen kaidenin altındaki kireç taşından temel 2.50 m. yüksekliğinde ve 8.80-9 m

ölçüsündedir. Minare şerefe kısmına kadar 27.40 m. yüksekliğindedir. Şerefesiz 18.76 m. dir. Sekizgen kaide 5 m. yüksekliğindedir. Silindirik gövdenin alt çapı 8.51 m. Üst çapı 6.20 m. dir. Minare kapısı sekizgen kaide kısmında yer almaktadır. Kapı bölümü hariç diğer yedi yan yüzey dörtgen nişli olup geometrik motiflerle süslenmiştir. Minare kapısı sivri kemerlidir. Minarenin şerefe kısmına içten spiral bir merdivenle çıkılmaktadır. Minare basamakları taş ve tuğladan yapılmıştır. Minareye merdivenin aydınlanması için mazgal delikleri açılmıştır. Yedinci kuşağın doğu yönündeki birinci açıklık 17-18 x 65-69 cm.'dir. Burada minare kalınlığı 150 cm.'dir. On birinci kuşakta ve batı yönüne bakan ikinci açıklık 20 x 56-60 cm.'dir. Buradaki duvar kalınlığı 90 cm. ölçüsündedir. Minare gövdesinde 12 süsleme kuşağı bulunmaktadır. Her kuşakta değişik geometrik süslemeler tuğladan yapılmıştır. Sonradan yapılmış olan galerili şerefe bölümü sekiz kemerle dışa açılmaktadır. Üzerinde ufak bir kubbe vardır. Minaredeki kuşaklarda meander, haç, zencirek, baklava, fırıldak, rozet, geçme gibi motifler yer almaktadır. Aynı zamanda ikili tuğla gruplarının dama tahtası gibi örülmesiyle de minarenin gövdesi hareketlendirilmiştir. Ayrıca minarenin dışında oymalı alabastrdan sitilize bitkisel ve geometrik motifler de yer almaktadır. Tuğladan yapılmış minarenin mimari özellikleri ve süslemeleri minarenin 11. yüzyılda yapıldığını göstermektedir. Bazı araştırmacılar da minarenin 12. yüzyılda yapılmış olabileceğini kaydetmektedir. Minarenin 5 m. güneyinde yapılan kazılar neticesinde 30 x 15 x 4.5 cm. ölçüsündeki tuğlalardan yapılmış 1.20 m. kalınlığa sahip bir duvar kalıntısı tespit edilmiştir. Bu duvar alabastr harcıyla yapılmıştır. Bu kalıntının döşemesinde 45 x 45 x 14 cm. ölçüsünde taşlar kullanılmıştır. Belki de bu kalıntılar bir camiye işaret etmektedir (Bernştam, 1950, 79-85; Nusov, 1971, 27-39; Goryaçeva, 1983, 66-104; İmankulov, 1983, 499-500; Hmelnitskiy, 1996a, 133-134).

Afrasiab'da bulunan Eski Semerkand'da yer alan Şah Zinde Külliyesi'nde Kussem ibn Abbas Türbesi'nin yakınında bir camiye işaret eden Karahanlılar devrinden 11. yüzyıla ait tuğladan bir minare bulunmaktadır (Şekil 2.614-615). Bugün minare 12 m. uzunluğundadır. Tuğla ölçüsü 29-30 cm.'dir. Girişin bulunduğu kaide kısmı kare planlıdır. Minarenin gövde kısmı ise silindirik planlıdır. Kaide kısmı 1.70 m. uzunluğunda ve 2.20 m. yüksekliğindedir. Silindirik gövde 1.70 m. çapındadır. Minarenin süslemeleri tuğladan yapılmıştır. Girişin yanlarında düğümlü geçme bulunmaktadır. Ayrıca minarenin gövdesinde ve kaide kısmında fiyonk motifleri yer almaktadır. Minarenin üst kısmında kubbeli galerili şerefe kısmı bulunmaktadır. Minare mimari özelliklerinden ve süslemelerinden dolayı 11. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir. Bu minarenin yakınında bulunan daha geç tarihli caminin altında 11. yüzyıla ait olduğu düşünülen bir cami kalıntısı yer almaktadır (Nemtseva ve Şvab, 1979, 30-32, 92-93; Hmelnitskiy 1996a, 146-147).

Çâr Kurgan Minaresi Özbekistan'da Tirmiz Şehri'nin 75 km. kuzeyindeki Çar Kurgan köyünde yer almaktadır (Şekil 2.616-620). Minare kitabesine göre Ali bin Muhammed el Serahsî tarafından 1108/1109 tarihinde yapılmıştır. Minarenin kaidesi sekizgen planlıdır. Kaidenin her bir yüzeyinde dar ve uzunlamasına nişler yer almaktadır. Minarenin kapısı bu kaide kısmında yer almaktadır. Sekizgenin herbir yüzündeki dikdörtgen panolarda terrakottadan kufi karakterde kitabeler bulunmaktadır. Bunlardan birinde minarenin yapılış tarihi yer almaktadır. Kaide kısmında geometrik geçmeli motifler bulunmakatadır. Sekizgen kaidenin üzerinde yükselen gövde silindirik olup yüzeyi gofralıdır. Gövdede 16 gofra yer almaktadır. Üst bölümde bu gofralar ufak kemerli nişlerle birleştirilmiştir. Bu nişlerden sonra terrakottadan yapılmış kurandan bir ayetin yer aldığı kufi karakterde bir kitabe kuşağı gelmektedir. Bu kitabe kuşağından sonra gofralı gövde devam etmektedir. Minarenin şerefe kısmı günümüze ulaşmamıştır. Minarenin gövdesinde de bir adet terrakottadan kufi karakterde bir kitabe yer almaktadır. Gövde de yer alan bu dikine yerleştirilmiş kitabede ustanın ismi yer almaktadır. Minarenin gövdesi tuğladan zigzag motifleriyle süslenmiştir. Minareden günümüze 21.60 m. yüksekliğindeki kısmı kalmıştır. Kaide kısmı 4 m. yüksekliğindedir. Minare 27-28 x 27-28 x 4-4.5 cm. ölçüsündeki tuğlalardan inşa edilmiştir. Harç olarak alabastr kullanılmıştır. Minare üst kısımda 4.10 m. alt kısımda 5.40 m. çapındadır. Minarenin içinde spiral bir merdiven yer almaktadır. Bölgede 1879 yılında yapılan incelemelerde minarenin yanında büyük bir ulu camiye işaret eden kalıntılar tespit edilmiştir. Fakat bu kalıntılar günümüze ulaşmamıştır (Şişkin, 1950, 58-70; Arşavskaya vd., 1982, 70-71; Hmelnitskiy 1996a, 142-145)

Buhara'da (Özbekistan) yer alan Kalan Minaresi hakkında Narşahî'nin sonradan değişikliğe uğramış olan eserinden (10-12. yüzyıl) bilgi alabiliyoruz. Araplar Kuteybe ibn Müslim zamanın da 712-13 yılında Buhara kalesi içinde İslamiyet öncesine ait bir tapınağın yerine cami inşa etmişler. Bu cami yeterli gelmeyince kale ile şehir arasında 770-71 yılında bir cami daha inşa edilmiştir. Daha sonra camiye ekleme yapılmış. Kaledeki cami ise zamanla terk edilmiş. Samanoğulları zamanında 902'de üçüncü ekleme yapılmış ve 10. yüzyıl başlarında bu cami iki defa yıkılmış sonra cami tekrar onarılmış ve minaresi 918 de inşa edilmişti. Bir eklemede 951 tarihinde yapılmıştır. Şems el-mülk Nasr ibn İbrahim (1068-1080) zamanında kaleye bitişik olan cami ve tepesi ahşap olan minaresi birlikte yanmış sonradan caminin üst örtüsü tuğladan tekrar inşa edilmiş. Cami 1068 de yanmış 1069 de tekrar inşa edilmiştir. Yapının oymaları ve süslemeleri Semerkand'da hazırlanmıştı ve Buhara'ya getirilmişti. Güvenlik sebebiyle bu dönemde caminin mihrabı, minberi ile maksuresi ve avlusu kaleden daha uzağa tekrar inşa edilmiş ve kale ile cami arasında hendek kazılmıştı. Arslan Han

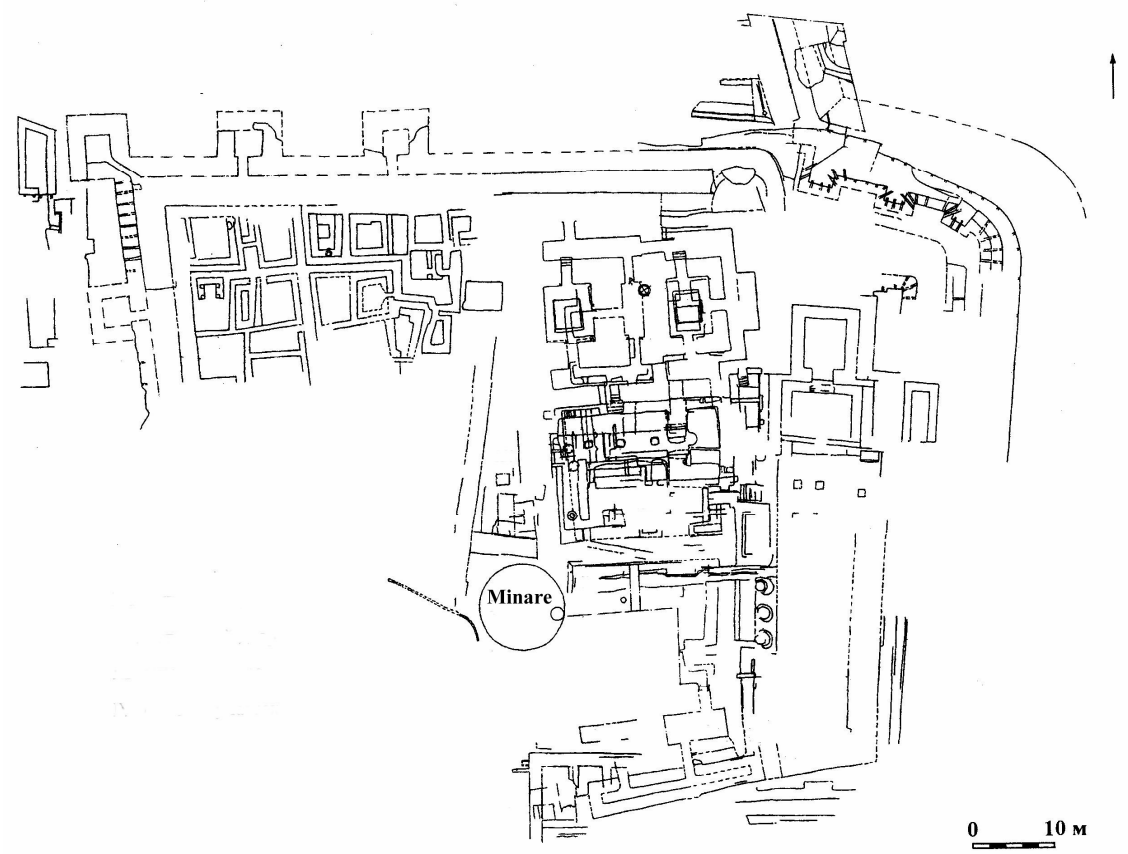
zamanında (1102-1130) güvenlik sebebiyle caminin kaleye yakın olan kısımları ve minare kaleden daha uzağa aktarılmıştır. Şehrin doğusunda caminin bir kısmı ve bugün Kalan minaresi olarak bilinen minare tekrar inşa edilmiştir. Kaynağa göre minare hiçbir yerde bulunmayan ihtişam ve güzellikte inşa edilmişti. Minare yapım aşamasında önce yıkılmıştı ve caminin üçte birini harap etmişti. Caminin içindeki freskolar ve oymalı ahşaplar da harap olmuştur. Sonradan minarenin tepesi tuğladan yeniden inşa edilmişti. Cami ise 1121 yılında tamamlanmıştır. Kaynağa göre farklı dönemlerdeki eklemelerle avlulu olduğu anlaşılan cami, ihtimalle avlulu çok ayaklı Arap tipi cami modelindeydi. 13. yüzyıl başlarında Moğollar zamanında yıkılan cami günümüze ulaşmamıştır. Bu cami yerinde geç dönemlerde (1514-15) yapılmış başka bir cami bulunmaktadır. Kitabesine göre Arslan Han Muhammed bin Süleyman (1102-1130) tarafından 1127 tarihinde Karahanlılar zamanında tuğladan yaptırılan Kalan Minaresi'nin yüksekliği 45.60 m (45.30 m., 46.50 m.) ölçüsündedir. Minarenin tuğla ölçüleri 27 x 27 x 5 cm. dir. Minarenin, ongen kaide üzerine oturan yukarıya doğru daralan silindirik gövdesinin sonunda mukarnaslı konsol kısmı ve daha sonra da 16 sivri kemerli açıklığı olan galeri kısmı gelmektedir. Sonra bu galerinin üzerinde mukarnaslı süslemelerin olduğu bölüm ve en üstte de sivri külahlı bir tepelik kısmı gelmektedir. Silindirik gövdenin alt çapı 9 m. üst çapı ise 6. m. dir. Gövde üzerinde kuşaklar halinde süslemeler yer almaktadır. Minare, 16. yüzyıl başlarında (1514-15) yapılmış başka bir camiye köprüyle bağlıdır. Minarenin batısında yaklaşık 7 m yüksekliğinde kemerin bağlandığı yerde minarenin geometrik geçmeli sivri kemerli kapısı bulunmaktadır. Şerefe bölümüne kadar spiral merdivenle çıkılmaktadır. Silindirik gövde de farklı tipte sırsız ve sırlı tuğladan 15 süsleme kuşağı yer almaktadır. Minarede, ikili tuğla gruplarının yatay olarak dama tahtası gibi örülmesi ve aralarının ufak yuvarlak, üçgen ve dikine tuğlalarla dolgulanması şeklinde elde edilmiş süslemeler, baklava, yuvarlak, zencirek, meander, haç, zigzag, fırıldak, sekiz köşeli yıldız, entrelacs gibi motifler yer almaktadır. Orta kuşaklardan bir tanesinde kare şeklinde terrakota levhaların yer aldığı bölümde kufi karakterde kitabede Arslan Han ismi geçmektedir. Mukarnas konsolun altındaki turkuvaz renginde sırlı tuğladan motiflerin olduğu kuşakta yapının tarih kitabesi yer almaktadır. Bunlar sırlı tuğlaların Orta Asya'daki ilk örnekleri arasındadır. İçteki spiral merdivenlerde aydınlık silindirik gövdedeki mazgal açıklıklarından sağlanmaktadır (Şekil 2.621-622). Kalan minaresi Orta Asya'nın en zarif ve abidevi minarelerindendir (Zasıpkin, 1928b, 121; Zasıpkin, 1948, 65-68; Narşahî, 1954, 48-52; Şişkin, 1936, 36-38; Nilsen, 1956, 83-91; Pugaçenkova-Rempel, 1965, 186, 200; Pugaçenkova, 1968, 144-146; Pugatschenkowa, 1975, 60-61; Mankovskaya, 1991, 76-77; Hmelnitskiy, 1996a, 134-138).

Buhara'nın (Özbekistan) kuzeyinde Vabkent de yer alan minare (Buhara'daki Kalan Minaresi'nden 30 km. uzaklıkta), kitabesinden anlaşıldığına göre dini bir lider olan Burhaneddin Abdülaziz II tarafından 1197-98 de Karahanlılar zamanında yapılmıştır (Şekil 2.623-625). Minare yüksekliği bugün 38.70 m. fakat toprak altındaki kaide kısmı (yüksekliği 2.30 m. ölçüsündedir) ile birlikte orijinal yüksekliği 40.30 m. (41 m.) dir. Silindirik gövdenin alt çapı 6.19 m. üst çapı ise 2.81 m. dir. Minarenin sivri kemerli kapısı 5.30 m.(veya yaklaşık 4 m.) yüksekliğindedir ve şerefe bölümüne içte yer alan spiral merdivenle çıkılmaktadır. Silindirik gövde, toprak altında olan onikigen kaide üzerinde yükselmektedir. Gövdenin üst kısmında mukarnaslı konsol bölümünden sonra on tane sivri kemerli açıklığı bulunan galerili şerefe bölümü gelmektedir. Yine üstte mukarnaslı saçak bölümünden sonra sivri külahlı bir tepelik gelmektedir. 18 süsleme kuşağında tuğladan ve terrakottadan malzemeden yapılmış geometrik ve bitkisel motifler yanında kufi ve divani karakterde kitabe kuşakları da bulunmaktadır. En alttaki kitabe kuşağında minarenin 1196-97 tarihinde başlandığını ve kimin yaptırdığını belirtmektedir. En üstte turkuvaz sırlı stilize bitkisel motiflerle zenginleştirilmiş kitabe kuşağında ise minarenin 1198-99 tarihinde bitirildiğini kaydetmektedir. Orta kuşaklardan birinde el-mülk yazısının tekrarlanmasıyla meydana gelmiş bir yazı kuşağı yer almaktadır. Geniş kuşaklar, aralarında farklı tipte geometrik motifler olan ikili tuğla gruplarıyla örülmüştür. Kuşak süslemelerinde fırıldak, meander, geçme, üçgen, yuvarlak, sekiz köşeli yıldız, baklava, sekizgen, zencirek motifleri yer almaktadır.Yapıda iki tane aydınlık mazgal açıklığı bulunmaktadır. Minarenin kapısının yüksekte olması sebebiyle muhtemelen minare bir köprüyle yanında bulunan camiye bağlanmaktaydı. Bu minareye ait cami günümüze ulaşmamıştır. Fakat 1858 yılında bu minarenin yanında büyük bir cami tespit edilmiştir. Başka bir görüşe göre ise minare 1141 yılında yapılmıştır. Minare restore edilmiş durumdadır (Nilsen, 1956, 91-98; O'Kane 1995, 46-54; Hmelnitskiy, 1996a, 138-142)

Bu minarelerin haricinde yukarı Zerefşan'da Zahmatabade (Barz-i Minor), Rarze ve Fatmeve yerleşimlerinde (Tacikistan sınırları içinde) kerpiçten silindirik formda minare kalıntıları 10-12. yüzyıldan kalmadır (Şekil 2. 626-627) (Yakubovskiy, 1950, 27-29; Hmelnitskiy 1992, 103-104; Hmelnitskiy, 1996a, 149-151). Zahmatabade köyünün merkezinde yer alan minarenin 13.50 m. yüksekliğindeki kısmı kalmıştır. Minare 42 x 23 x 8 cm. ölçüsündeki kerpiçlerden yapılmıştır. Minarenin kaide kısmı kare planlıdır ve 1.70 m. yüksekliğinde ve 3.85 cm. uzunluğundadır. Rarze köyündeki minarenin ise 10.30 m. yüksekliğindeki bölümü kalmıştır. Kare planlı taştan kaide kısmı 2.75 m. uzunluğunda ve 1.50 m. yüksekliğindedir. Minarede kullanılan kerpiçler 33-40 x 15-17 x 7 cm. ölçüsündedir. Fatmev köyündeki minare 42 x 22 x 8 cm. ölçüsündeki kerpiçlerden inşa edilmiştir. Bu minarenin yaklaşık 5.85 m.

yüksekliğindeki bölümü korunmuştur. Minarenin kaide kısmı yoktur. Bu minarelerde kuşaklar halinde kerpiçten süslemeler kalmıştır. Yine silindirik formda olan Kişman-Tepe Minaresi (9-10. yüzyıl/Kuşmeyhan/Merv/Türkmenistan) 32 x 32 x 8 cm. ölçüsündeki kerpiçlerden inşa edilmiş olup kerpiç malzemenin üzeri 28 x 28 x 5 cm. ve 31 x 31 x 6 cm. ölçüsündeki tuğladan malzemeyle kaplanmıştır. Minare kalıntısı yaklaşık 6 m. çapında ve 9-10 m. yüksekliğindedir. Bu minarelerin dışında güney Türkmenistan'da Ahur Minaresi (Madau yerleşiminde) ve Genugird Minaresi (Genugird yerleşiminde) kalıntıları tuğla ve kerpiçten inşa edilmişlerdir. Bu minareler muhtemelen 9-10. yüzyılda yapılmışlardır (Pugaçenkova, 1958a, 168; Hmelnitskiy 1992, 103).

Kıble yönünü belirleyen mihraplar, camilerin ayrılmaz bir parçasıdır. Camilerde önceleri mihrap yoktu. Mihrap yerine çeşitli işaretler kullanılmaktaydı. Mihrapların camilerde kullanılması 8. yüzyılın başlarında belirmeye başlamıştır. İslamiyet öncesinde görülen tapınaklarda kutsal ateşin yandığı veya tanrı ve tanrıça heykelerinin bulunduğu nişler kullanılmaktaydı. Hıristiyanlara ve Yahudilere ait kilise ve havralarda ibadetin yönünü belirleyen nişler kullanılmaktaydı. Ayrıca hükümdarın oturduğu tahtın bulunduğu yerde bir nişle belirtiliyordu. Orta Asya'da Moğollar öncesinde yapılmış olan bazı mihraplar günümüze kadar ulaşmıştır. Tacikistan'nın yukarı Zerefşan bölgesinde İskador yerleşiminde tespit edilmiş olan bir mihrap (9-10. yüzyıl) ahşaptan yapılmıştır (Şekil 2.628). Stilize bitkisel ve geometrik motiflerle süslenmiş olan mihrap 327 x 180 cm. ölçüsündedir. Dikdörtgen planlı olan mihrap nişi 63 cm. genişliğinde ve 25 cm. derinliğindedir. Ayrıca bordürlerinde Arapça kufi yazılar bulunmaktadır (Voronina, 1950a, 215-216; Hmelnitskiy 1992, 111-116). Tacikistan'da Hocend'in (Leninabad) 130 km. kuzeydoğusunda Aşt yerleşiminde tespit edilmiş olan bir mihrap (10-11. yüzyıl) kilden yapılmıştır (Şekil 2.629). Mihrabın üzerinde stilize bitkisel ve geometrik motifler bulunmaktadır. Mihrap kemerinde Arapça kufi yazı tipinde kurandan bir ayet bulunmaktadır. Mihrap nişi 70 cm. genişliğinde 30 cm. derinliğinde ve 115 cm. yüksekliğindedir (Hmelnitskiy ve Negmatov, 1963, 192-202, Hmelnitskiy, 1992, 108-111). Peykend'de şehristan II'de bir konut kalıntısının batı duvarında mihrap olduğu düşünülen oymalı alabastr'dan bir pano kalıntısı (11. yüzyılın başları) tespit edilmiştir (Şekil 2.630). Bu pano kalıntısı (1.34 x 0.86 m. Ölçüsünde 3-6 mm. kalınlığında) üzerinde stilize bitkisel ve geometrik süslemeler ile Arapça kufi yazı bulunmaktadır (Semenov ve Mirzaahmedov, 2003, 73-75; Mirzaahmedov vd., 2003, 99-111).

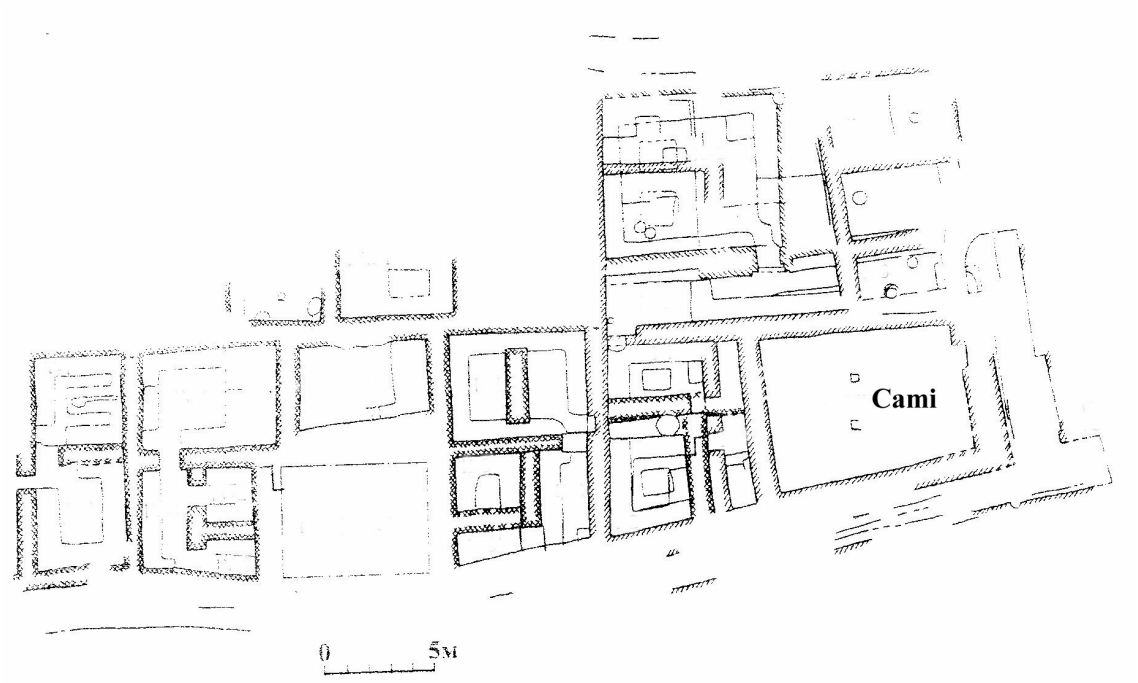
Şekil 2.601 Peykend Kalesi planı ve minare kalıntısı (S. G. Semenov-D. K. Mirzaahmedov)

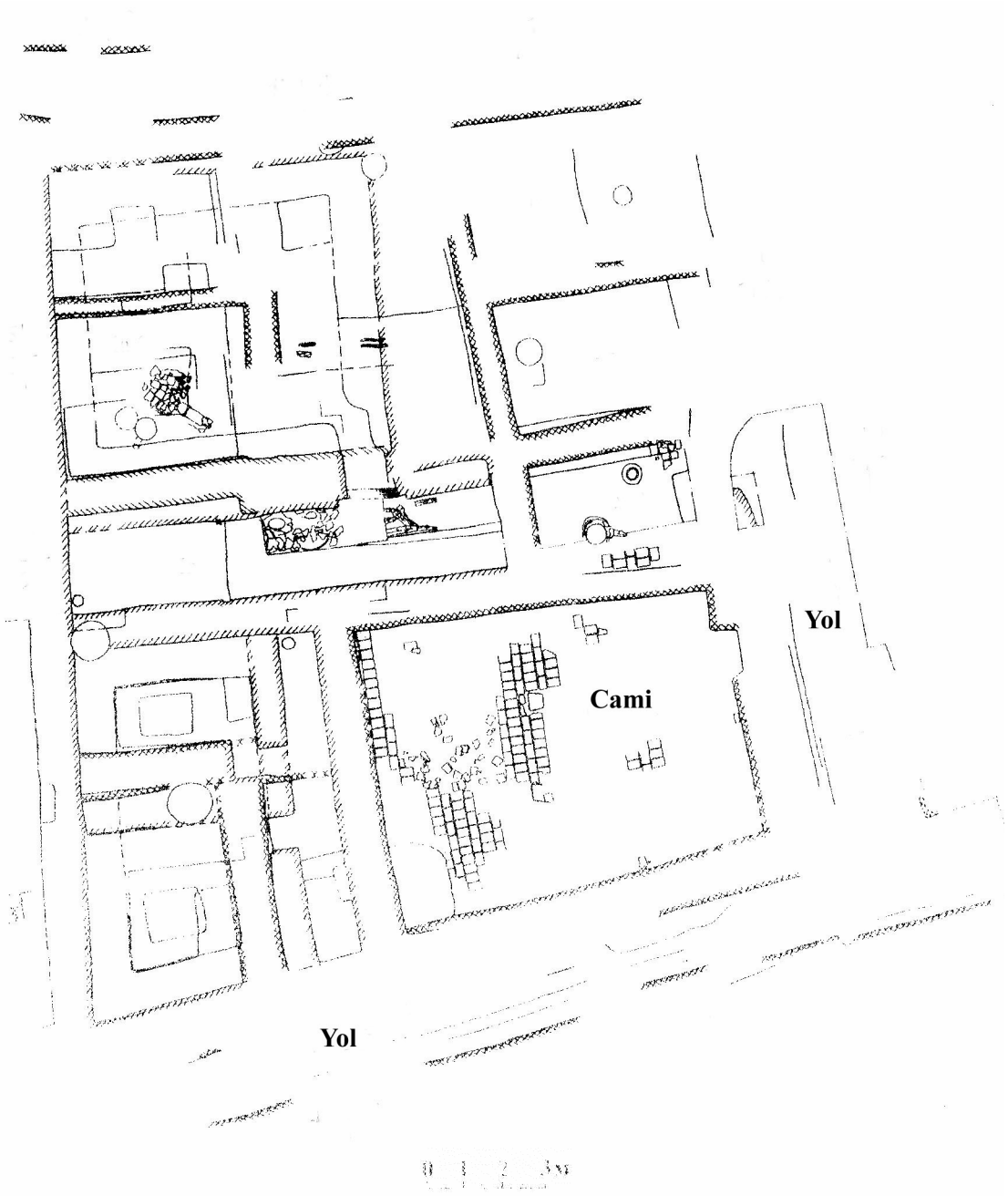
Şekil 2.602 Peykend Kalesi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2. 603 Peykend Minaresi kalıntısı (İ. Çeşmeli)

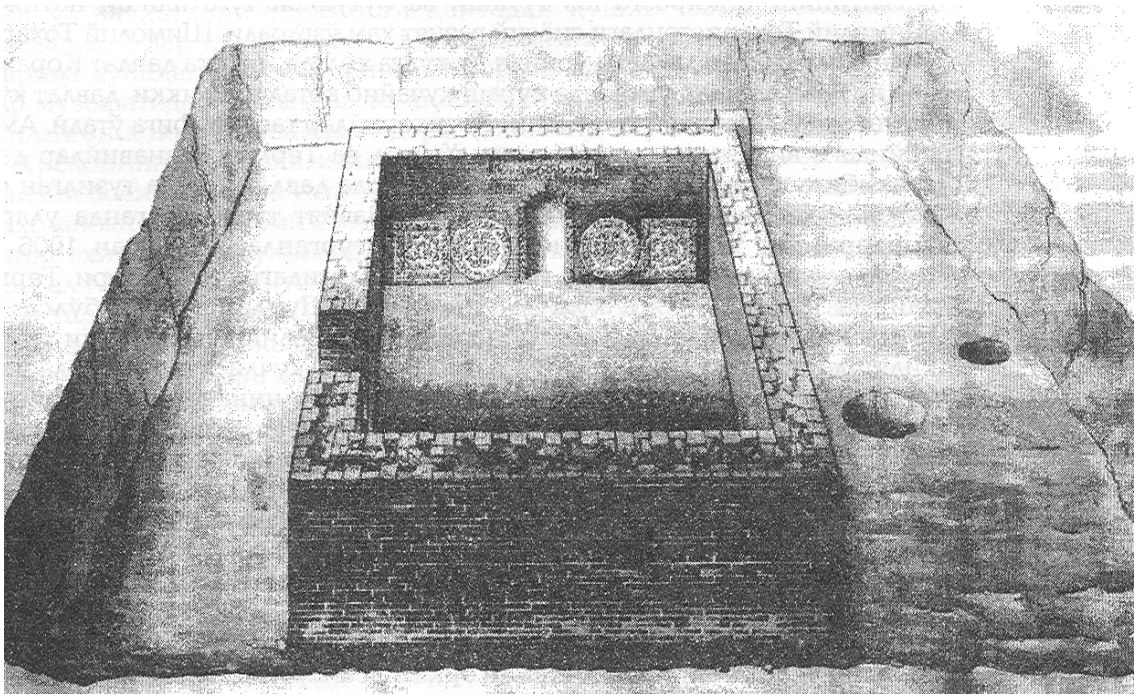
Şekil 2.604 Peykend Şehristan'ında (I) bulunan caminin vaziyet planı
(S. G. Semenov-D. K. Mirzaahmedov)

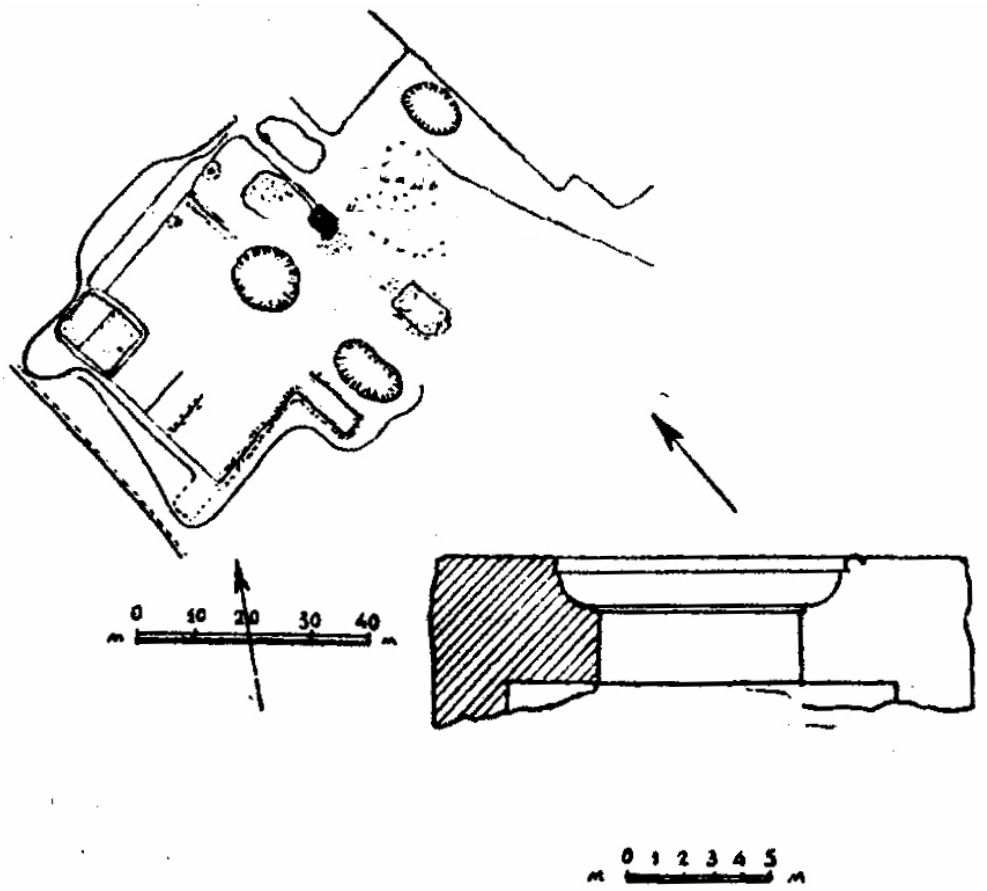
Şekil 2.605 Peykend Şehristan'nındaki (I) caminin ve çevresindeki konutların planları (S. G. Semenov-D. K. Mirzaahmedov)

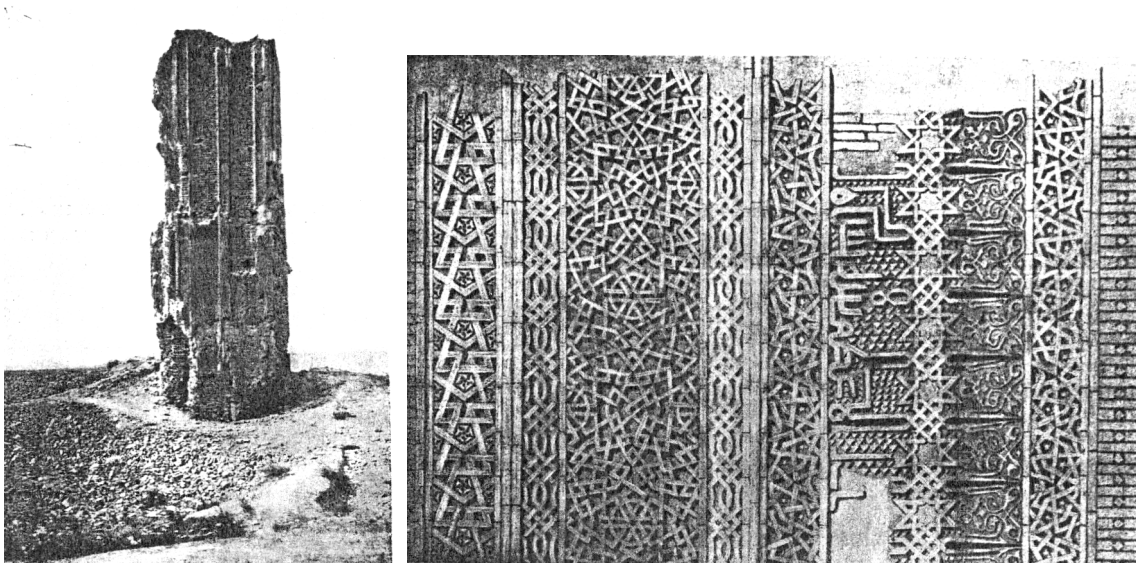
Şekil 2.606 Şehrisebz Camisi kalıntılarının bulunduğu alan (İ. Çeşmeli)

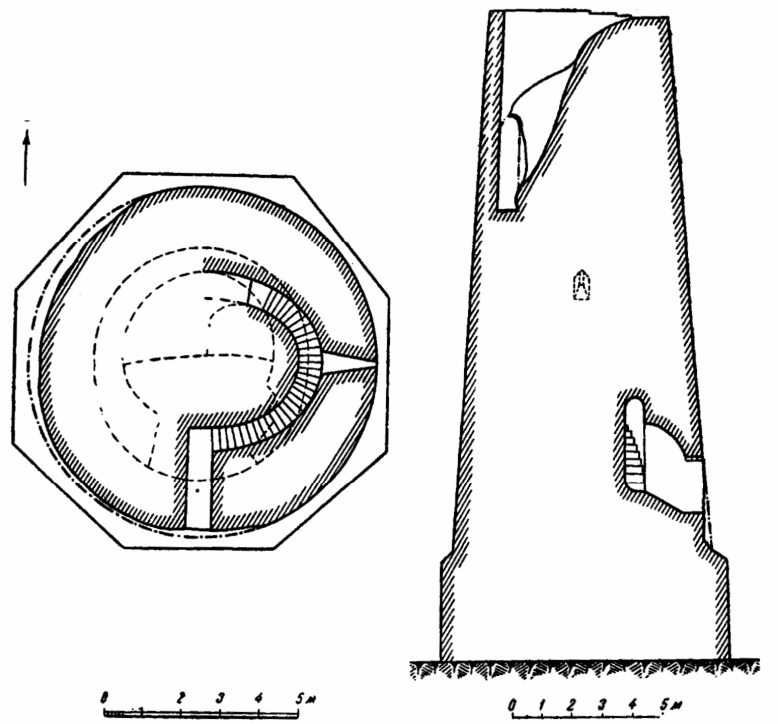
Şekil 2.607 Tirmiz Camisi (Ş. R. Pidaev)

Şekil 2.608 Ebiverd Şehri'nde bulunan portal kalıntısının vaziyet planı ile planı (G. A.Pugaçenkova)

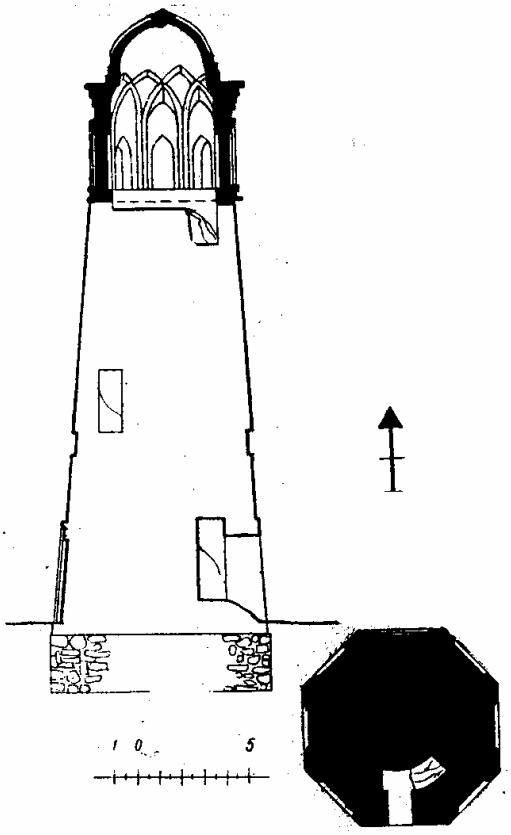
Şekil 2.609 Ebiverd Portali kalıntısı ve süslemeleri (G. A. Pugaçenkova)

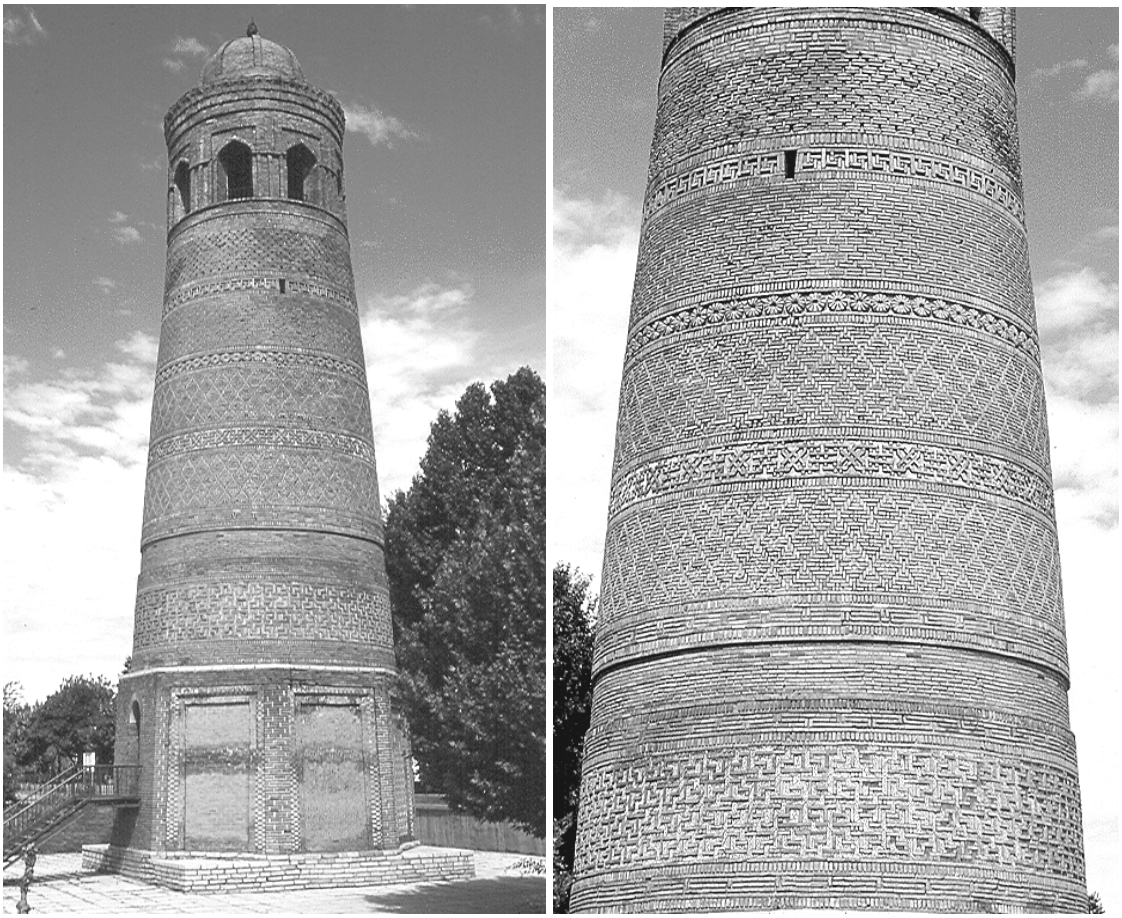
Şekil 2.610 Burana Minaresi planı ve kesiti (A. N. Bernştam)

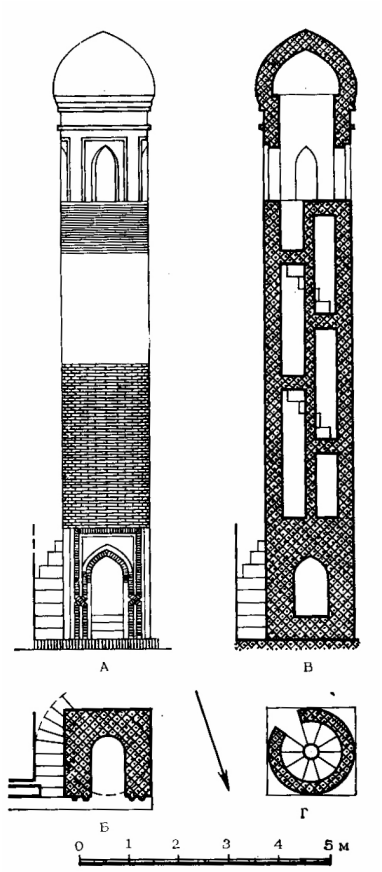
Şekil 2.611 Burana Minaresi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.612 Özkend Minaresi planı ve kesiti (V. Nusov)

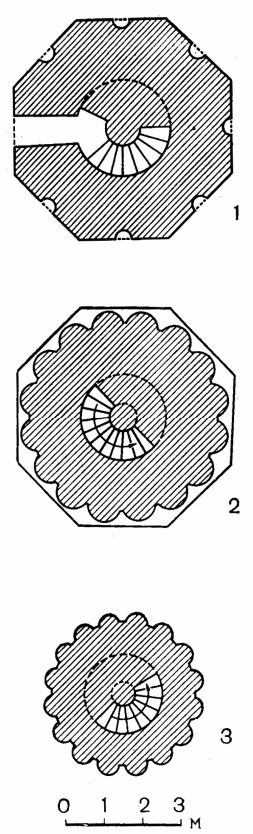
Şekil 2.613 Özkend Minaresi (İ. Çeşmeli)

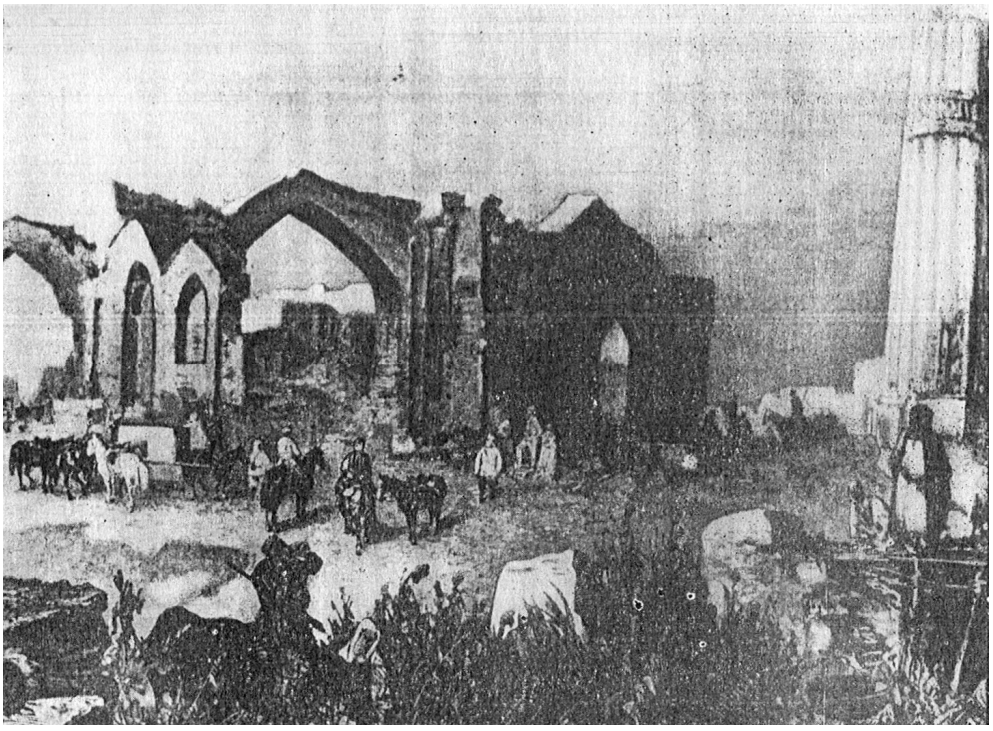
Şekil 2.614 Şah Zinde Minaresi'nin planı, kesiti ve görünüşü (N. B. Nemtseva-Yu.Z. Şvab)

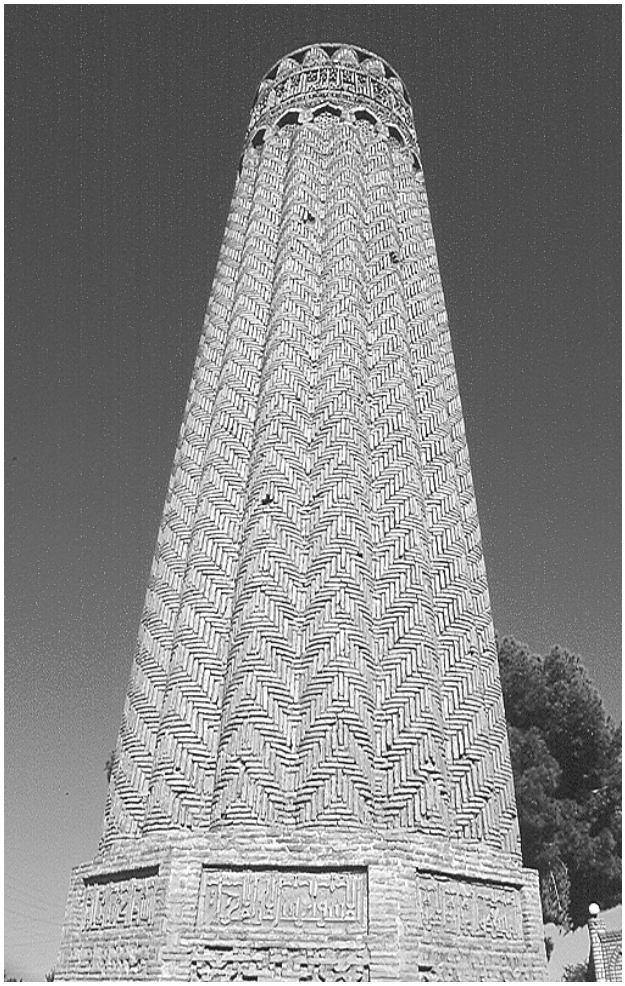
Şekil 2.615 Şah Zinde Minaresi (İ. Çeşmeli)

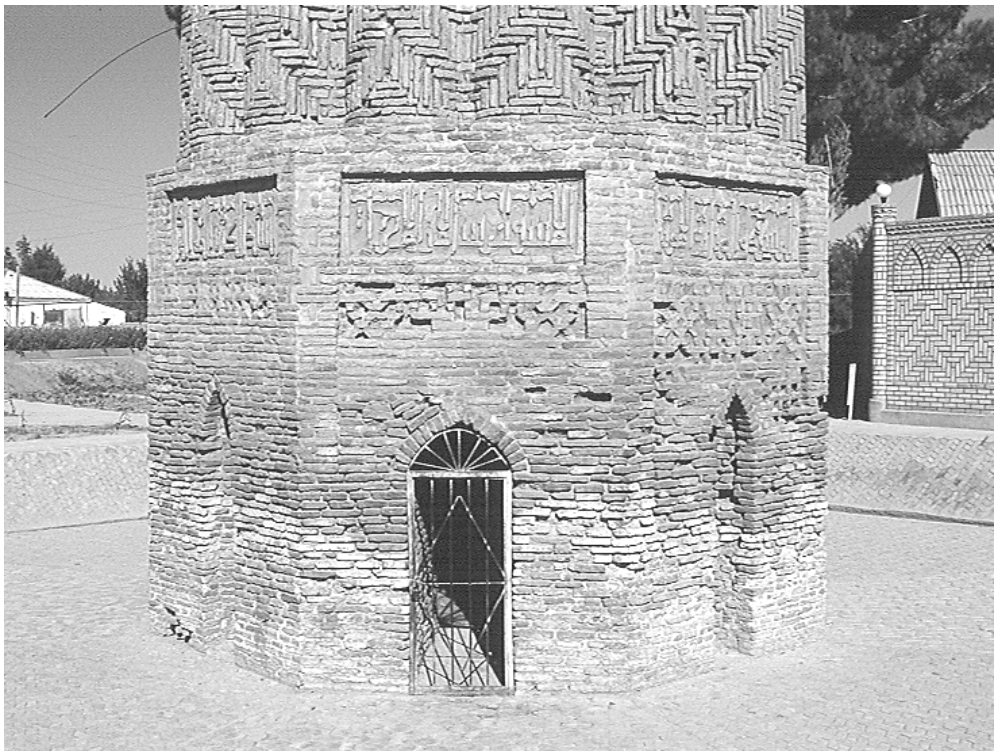
Şekil 2.616 Çâr Kurgan Minaresi seviye planları (Z. Arşavskaya vd.)

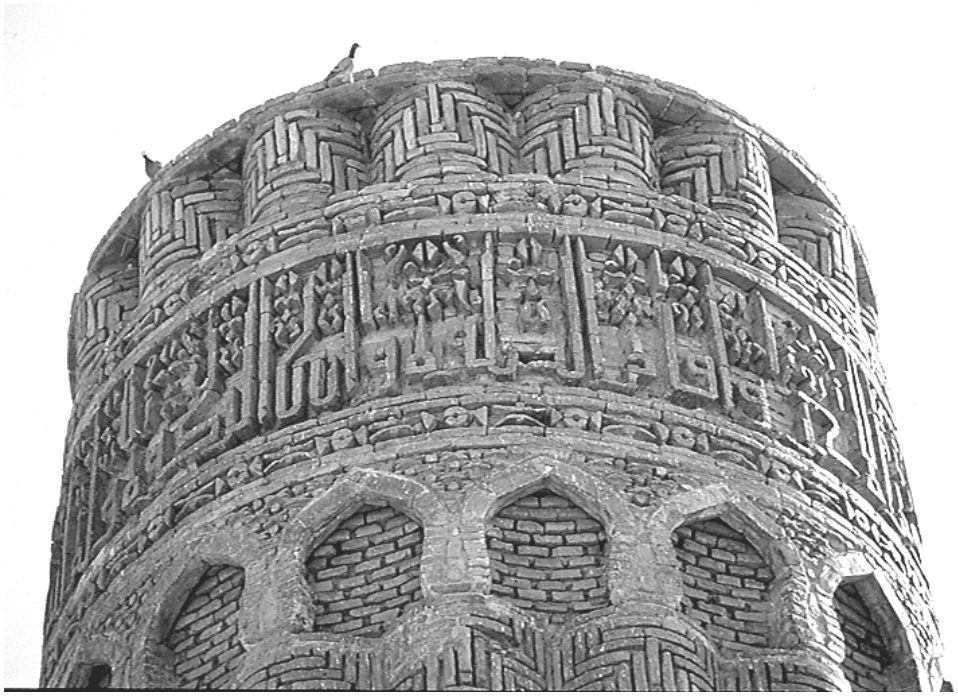
Şekil 2.617 Çâr Kurgan Minaresi ve cami kalıntısı (19. yüzyıl sonları) (N. N. Karazin)

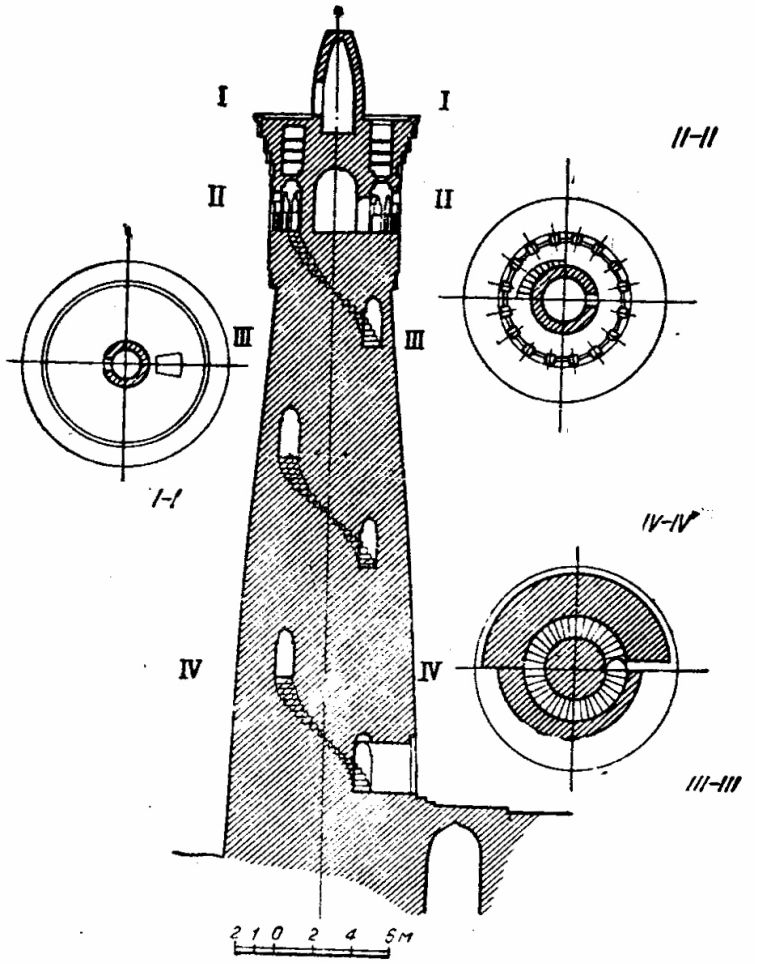
Şekil 2.618 Çâr Kurgan Minaresi (İ. Çeşmeli)

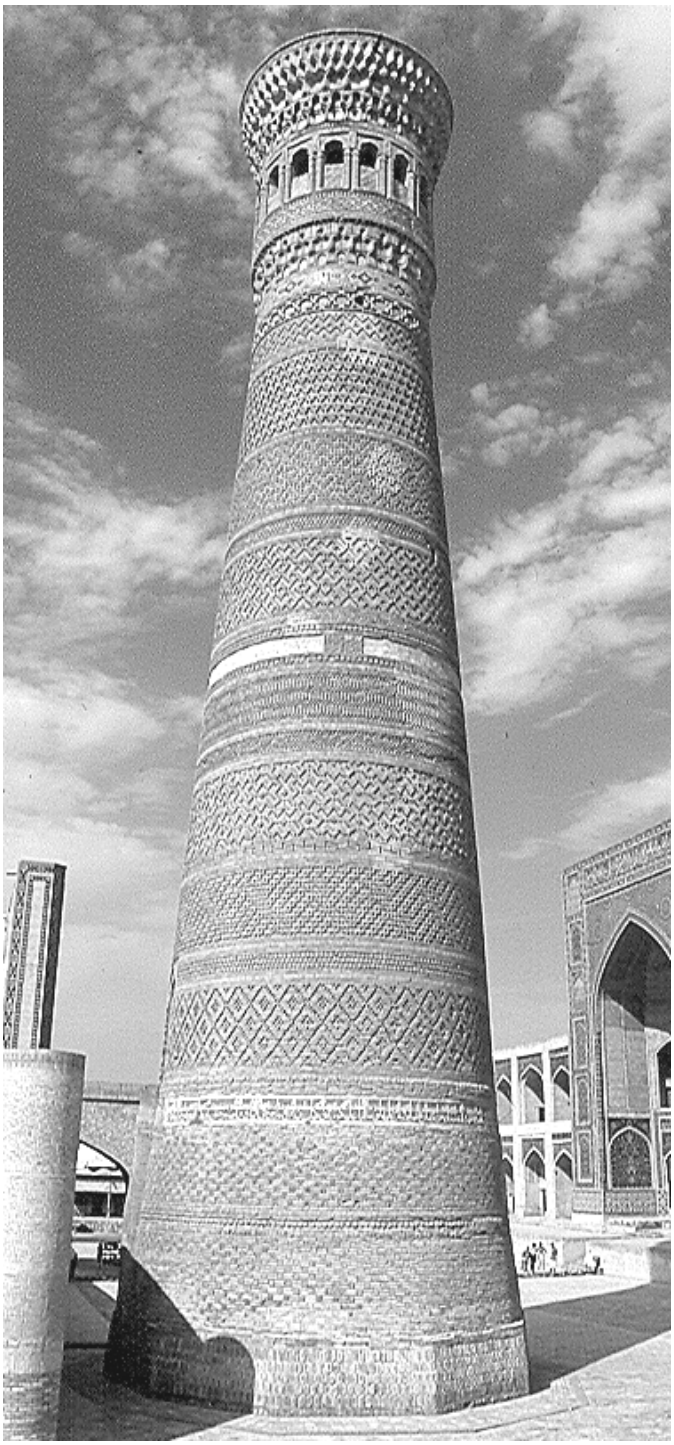
Şekil 2.619 Çâr Kurgan Minaresi kaidesi (İ. Çeşmeli)

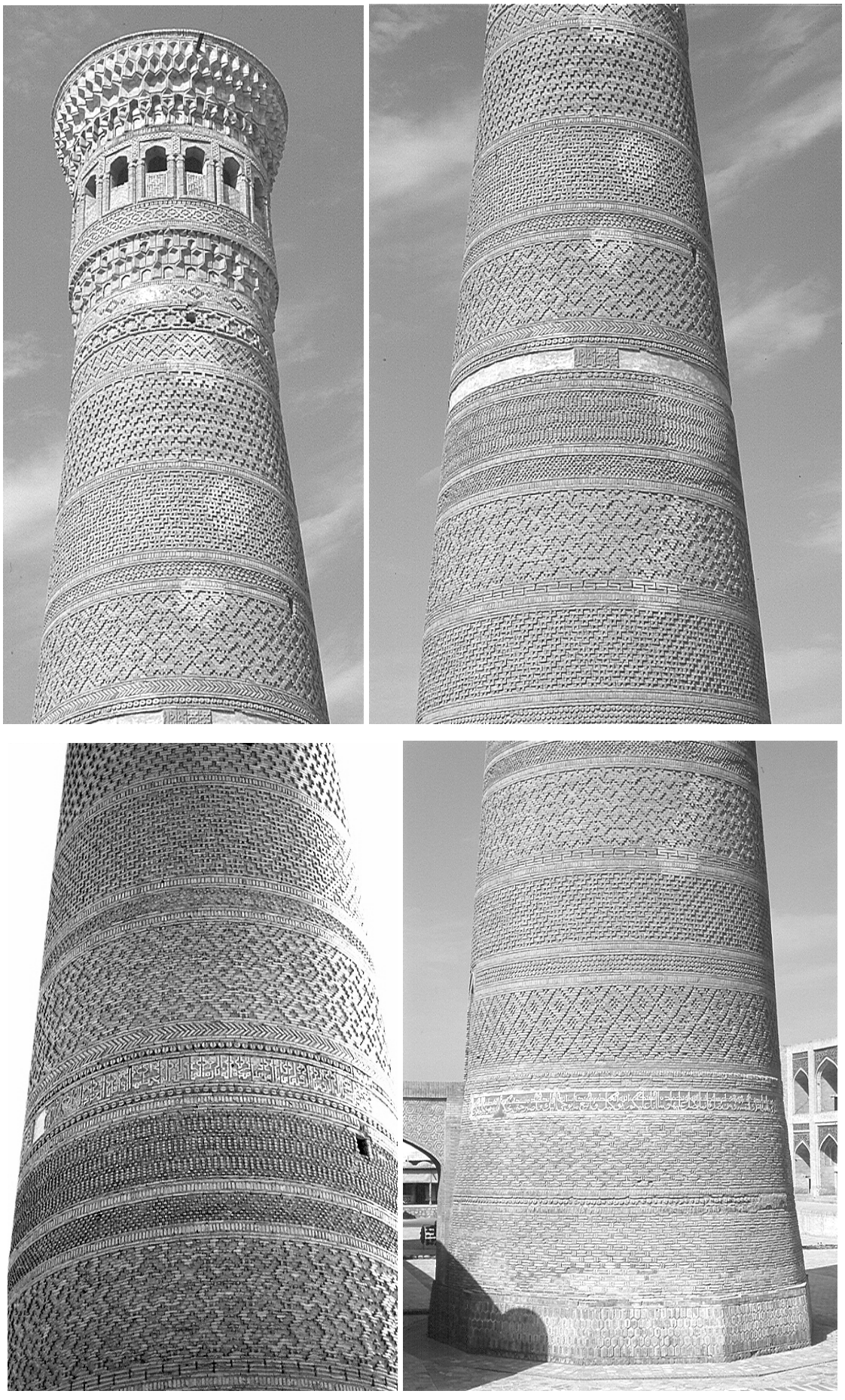
Şekil 2.620 Çâr Kurgan Minaresi üst bölümü (İ. Çeşmeli)

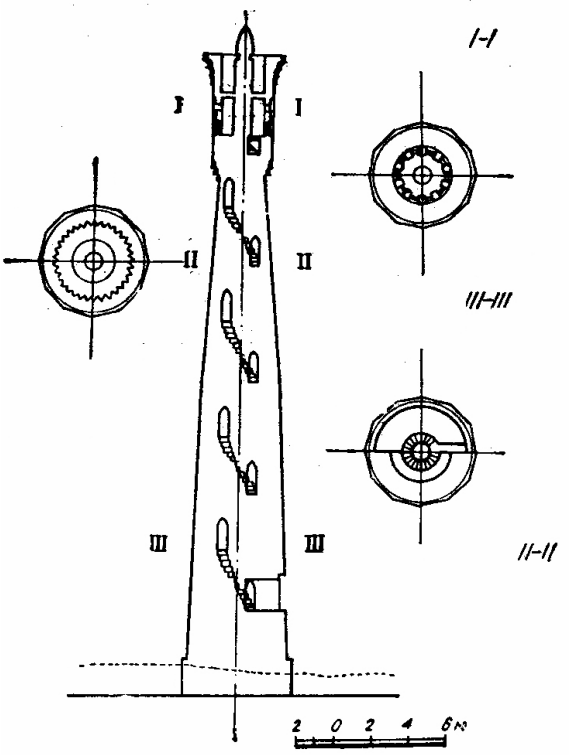
Şekil 2.621 Kalan Minaresi kesiti ve seviye planları (V. A. Nilsen)

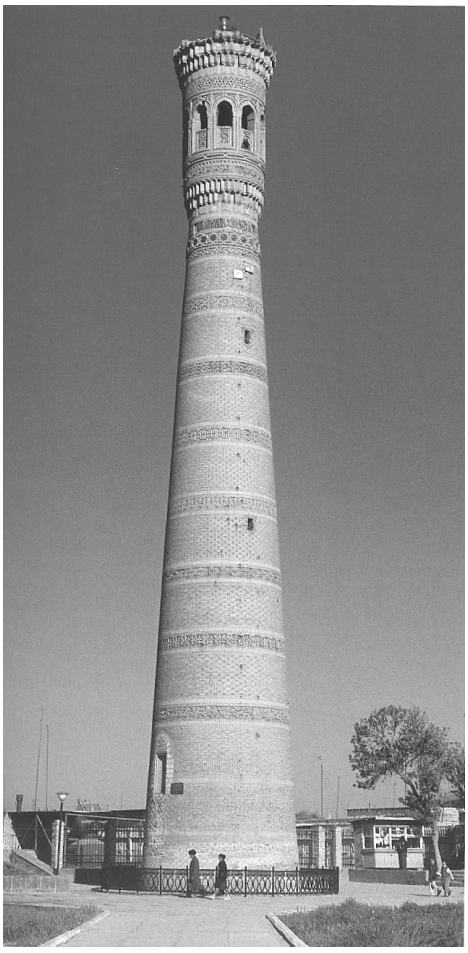
Şekil 2.621 Kalan Minaresi (İ. Çeşmeli)

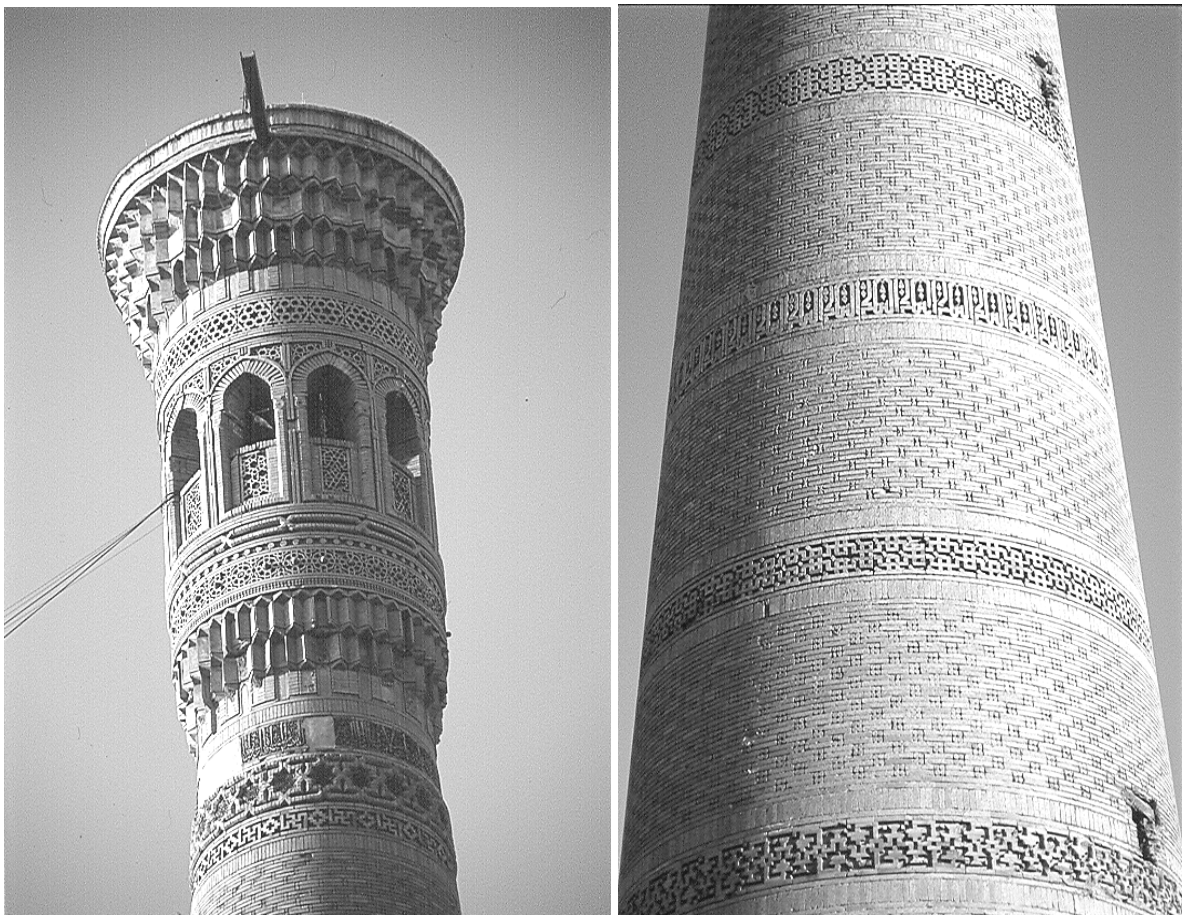
Şekil 2.622 Kalan Minaresi (İ. Çeşmeli)

Şekil 2.623 Vabkent Minaresi kesiti ve seviye planları (V. A. Nilsen)

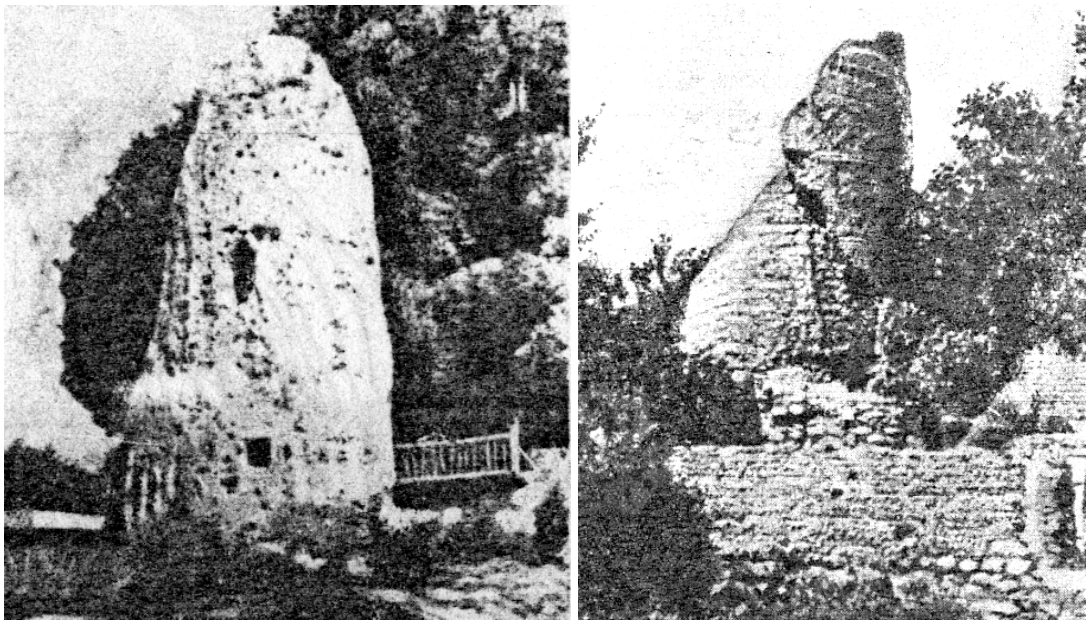
Şekil 2.624 Vabkent Minaresi (S. Hmelnitskiy)

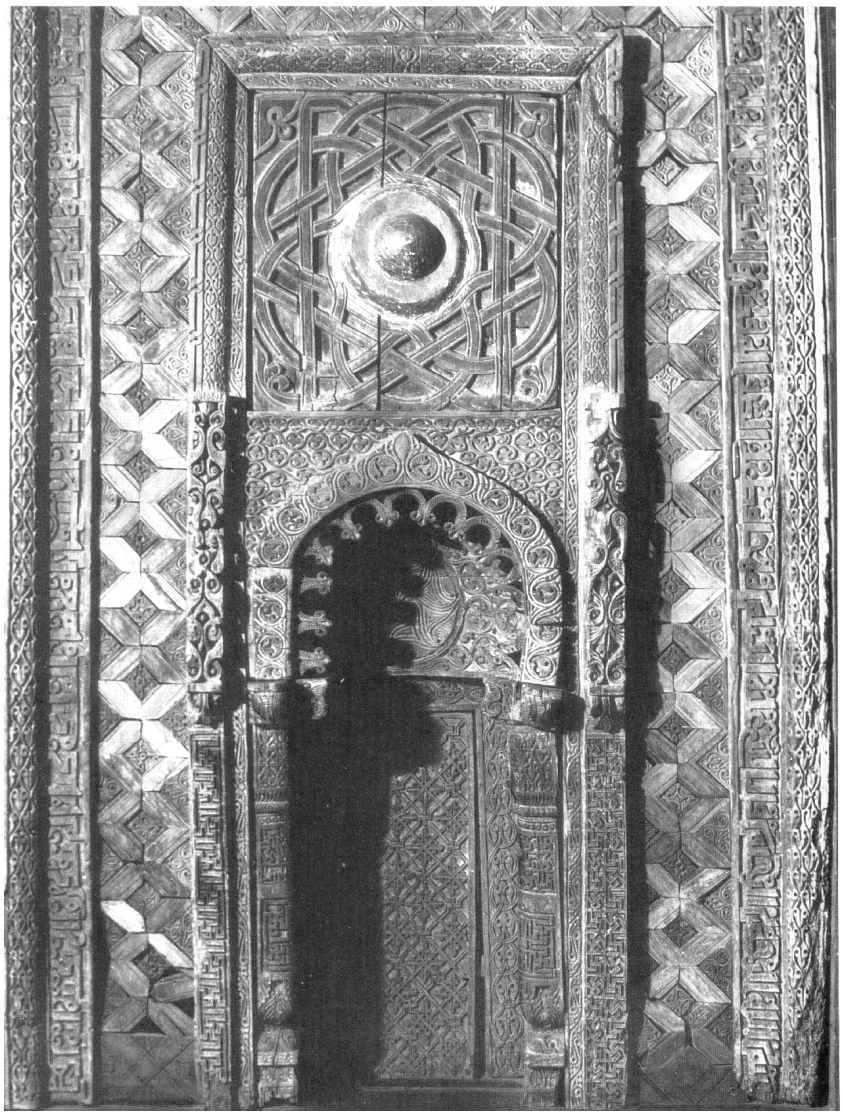
Şekil 2.625 Vabkent Minaresi (İ. Çeşmeli)

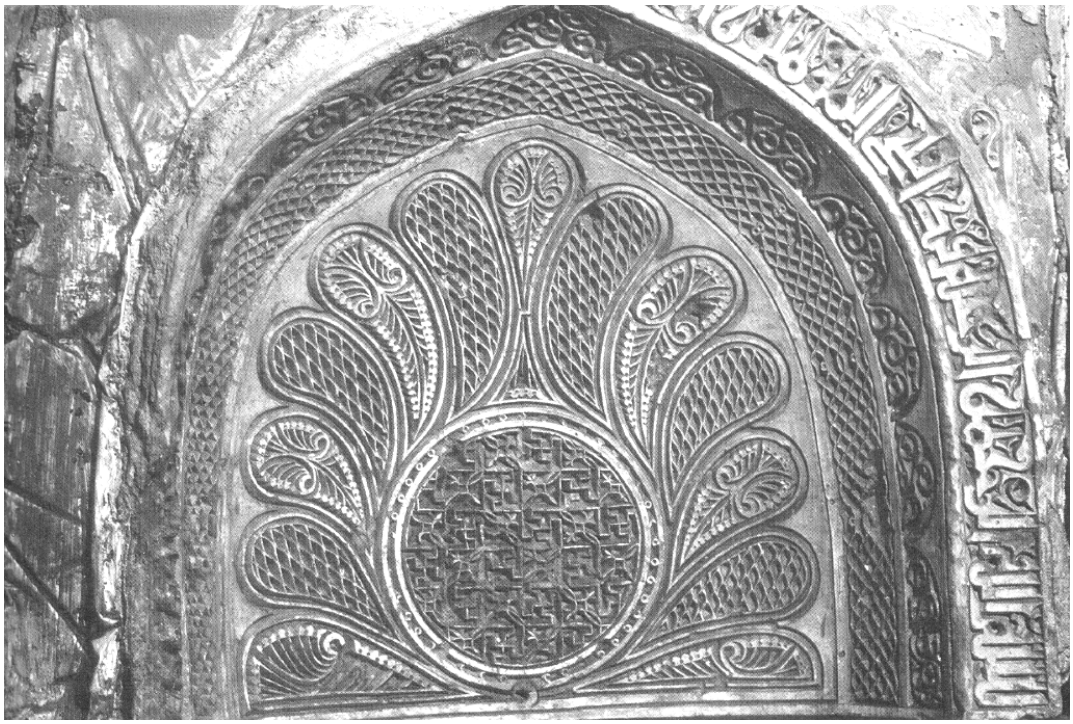
Şekil 2.626 Zahmatabad (Barz-i Minor) Minaresi (S. Hmelnitskiy)

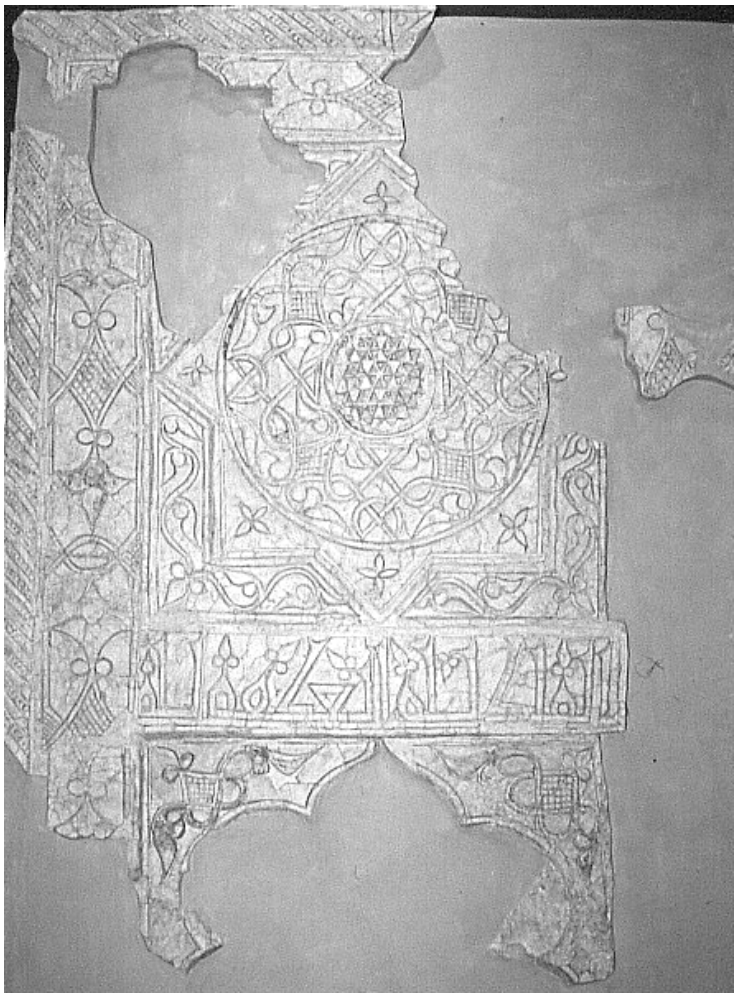
Şekil 2.627 Fatmev (solda) ve Rarz (sağda) minareleri kalıntıları (A. Yu. Yakubovskiy)

Şekil 2.628 İskodar Mihrabı
(The Central Asian Art of Avıcenna Epoch, Duşanbe 1980)

Şekil 2.629 Aşt Mihrabı
(The Central Asian Art of Avıcenna Epoch, Duşanbe 1980)

Şekil 2.630 Peykend Mihrabı kalıntısı (Peykend Müzesi/İ. Çeşmeli)

3. TİPOLOJİK ÇEŞİTLEMENİN GEREKÇELERİ

3.1 Bölgenin Geleneksel Biçim Örüntülerinin Süregidişi

Orta Asya'da görülen farklı tipolojik özelliklere sahip cami mimarisinin gelişimi, salt İslamiyet sonrası Orta Asya dini mimarisi içinde değerlendirilemez. Yukarıda yer yer belirtildiği üzere, 7-13. yüzyıllar arasında yapılmış olan camiler üzerinde gerek bölgenin yerel mimarisinden, gerekse de bölge coğrafyası dışından gelen yabancı mimari unsurların etkileri bulunmaktaydı. Bu yabancı ve yerli mimari anlayışlar, birbirleriyle kaynaşarak Orta Asya camilerinin şekillenmesinde etkili olmuştur.

Orta Asya'da ilk camiler, arkeolojik veriler ve tarihi kaynakların da desteklediği gibi, Arapların Orta Asya'ya girdiği 7. yüzyılın ortalarından itibaren inşa edilmeye başlamıştır. Moğollar öncesinde, 7-13. yüzyıllar arasında Orta Asya'da inşa edilen erken İslami devir camilerin şekillenmesinde Araplar öncesi Orta Asya yerel mimarisi ile İran mimarisinin güçlü etkileri olmuştur. Bu geçmişten gelen mimari gelenekler, Orta Asya'da Araplarla gelen yeni kültürel çevre içinde yok olmamış, yeni mimari anlayışlarla kaynaşarak yaşamaya devam etmiştir.

Orta Asya'da ilk kurulan camiler, doğal olarak İslamiyet öncesinde farklı inançlar doğrultusunda inşa edilen dinsel yapı (tapınaklar, kiliseler...) modelleri, prestiji olan sivil mekanlar ile kutsallığı olan mezar yapıları gibi dini ve sivil mimari geleneklerden ilham almışlardır. Arapların 7. yüzyıl ortalarında Orta Asya'ya girdiği dönemden itibaren, bölgenin kültürel yapısı yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Bu değişim rüzgarları mimari yapıların şekillenmesinde de hissedilmiştir. Orta Asya'da İslami kültürle beraber cami, minare, türbe, hankâh, medrese ve ribat gibi yeni mimari tipler ortaya çıkmaya başlamıştır. Fakat Orta Asya'da cami mimarisinde olduğu gibi diğer yapı tiplerinin mimari kompozisyonlarında da eski çağlardan itibaren gelişen Orta Asya yerel mimarisinin ve İran mimarisinin derin izleri görülmekteydi. Orta Asya'da İslamiyet'in ilk yüzyıllarında inşa edilen cami modellerinde, Arap dini mimarisinin etkileri hissedilirken aynı zamanda bölgede kökleşmiş Arap öncesi yerel mimarinin de etkili olduğu günümüze ulaşan yapılardan ve arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. Bölgenin yerel mimari geleneğinin cami mimarisinde sürdürüldüğü özellikle mimari detaylarda daha iyi hissedildiği görülmektedir.

Orta Asya'da Moğollar öncesinden günümüze ulaşan camiler içinde, tipolojik açıdan en kalabalık gruplardan biri kare planlı ve tek kubbeli camilerdir. Bu gruba dahil olan yapılar, genellikle kare planlı kübik bir alt yapının üzerinin kubbe ile örtülmesiyle oluşturuluyordu.

Mekanın içinde kıble duvarının ortasında bir mihrap nişi yer alıyordu. Genellikle simetrik olarak düzenlenen bu tipteki camilerin kapısı, mihrabın karşısına denk gelmekteydi. Fakat bazen kapılar, mihrabın karşısında değil başka yönlerde de yer alabiliyordu. Bu kapılar bazen sade olabildiği gibi bazen de portalli olarak da düzenlenebiliyordu. Genellikle iç mekan duvarlarının dört yönde kemerli ve dörtgen planlı nişlerle hareketlendirildiği görülmektedir. Bazı camilerde mihrap duvarı hariç diğer yönlerde kemerli açıklıklar bulunabiliyordu. Camilerin içi ve dışı, oymalı alabastr, figürlü tuğlalar ve terrakotta ile süslenmekteydi. Camilerin cepheleri bazen fazlaca derin olmayan sivri kemerli, yüzeysel nişlerle hareketlendirilmiştir. Kare planlı alt yapıdan kubbeye genellikle köşelerinde sivri kemerli trompların olduğu sekizgen kasnakla geçilmekteydi. Bu tromplar bazen kademeli sivri kemerli yapılabiliyordu. Trompların aralarında yine fazlaca derin olmayan nişler yer almaktaydı. Bu camiler genellikle şehrin dışında veya mezarlık alanlarında yer almaktaydı. Mezarlık alanında bulunan tek kubbeli camiler, muhtemelen mezarlığı ziyaret eden Müslümanlarca ibadet mekanı olarak kullanılıyordu. Camiler, bağımsız olabildikleri gibi bazen de bir külliye içinde yer alabiliyorlardı. Bu tipte camiler ile özellikle kare planlı ve kubbeli türbeler arasında yakın benzerlikler bulunmaktadır.

Kare planlı tek kubbeli camilerin mimari şemalarının İslamiyet öncesi yerel mimariyle bağlantıları kuvvetlidir. Başka coğrafyalardaki erken İslami devir mimarisinde kare planlı tek kubbeli camiler yaygın değilken Orta Asya mimarisinde bu tip camiler yaygın olarak yapılmaktaydı. Kare planlı tek kubbeli şemalar, İslamiyet öncesi Orta Asya ve İran dini mimarisinde yaygın olarak kullanılıyordu. Bu tip mekanların sivil mimaride de sevilerek uygulandığını bilmekteyiz. Orta Asya'da camilerin inşasında, bölgede Araplar öncesinde kökleşmiş dini mimarinin (tapınaklar, mezar yapıları gibi) etkileri olmuş ve İslamiyet öncesinde görülen tek kubbeli, kare planlı yapıların inşasına bir gelenek halinde İslamiyet sonrasında geliştirilerek devam ettirildiği söylenebilir.

İslamiyet'ten önce Orta Asya, Çin'den Akdeniz'e uzanan ünlü İpek Yolu'nun önemli merkezlerinden olması ve zengin nehirlere bağlı yapay sulama kanallarıyla beslenen verimli toprakları sayesinde tarih boyunca farklı ırktan, dinden ve dilden insanların kaynaştığı bir bölgeydi. Değişik etnik grupların yaşam sürdürdüğü bölgede İslamiyet öncesinde Zerdüştlük (Mazdeizm), Nesturilik, Maniheizm, Budizm ve Şamanizm gibi farklı inanışlar hüküm sürüyordu. Orta Asya'da bu inanışlar içinde, bölgede köklü bir geçmişi olan Zerdüştlük inancı hakimdi. Gerek tarihi kaynaklar gerekse arkeolojik veriler özellikle İran ve Orta Asya'da bu inançlarla bağlantılı çok sayıda tapınağın ve kiliselerin yapıldığını teyit etmektedir.

İran'da Sasani dönemi mimarisinde kare planlı kubbeli yapılar yaygın olarak yapılmıştır. Tuğladan ve taştan inşa edilen Sasani yapılarında kare planlı bir alandan kubbeye genellikle köşelerinde yuvarlak kemerli trompların olduğu sekizgen kasnakla geçilmekteydi. Bu uygulamalar hem dini hem de sivil mimaride karşımıza çıkmaktadır. Bu tip bir düzeni İran'da Firuzâbâd (3. yüzyıl) Bişabur (3. yüzyıl), Sarvistan (5. yüzyıl) (Şekil 3.1), Damgan (6. yüzyıl), Kasr-ı Şirin (7. yüzyıl), Kale-i Duhtar (3. yüzyılın ilk yarısı) gibi Sasani saraylarında görmekteyiz (Pope, 1938-1939, 534-537, 541, 544, 579). Genellikle sözünü ettiğimiz saraylarda kubbeli kare planlı alan dört yönde yer alan birer geniş kemerle veya nişlere açılmış kapıyla çevre mekanlara açılmaktaydı. Saraylarda gördüğümüz bu konstrüksiyon Sasani döneminde İran'da yapılan "çâr-tâk" denilen ateş tapınaklarında da yaygın olarak görülmektedir (Şekil 3.2). Zerdüşt diniyle bağlantılı M.S. 3. yüzyıldan itibaren yapılamaya başlayan "çâr-tâk" tipi ateş tapınaklarında, dört köşede yer alan ve birbirlerine geniş kemerlerle bağlı dört kalın ayakla oluşan kare planlı alanın üzeri kubbeyle örtülüdür. Fakat bazen de kare planlı alan, dört yanında bulunan derin nişlerin ortasında yer alan dört kapıyla dışa açılmaktaydı. Bu derin nişlerle mekan haç planlı bir görünüm kazanmaktaydı. Bazı örneklerde de yapının her bir yanında birer kapı yer almaktaydı. Kare alandan kubbeye, köşelerinde yuvarlak kemerli trompların olduğu sekizgen kasnakla geçilmekteydi. Yuvarlak kemerli tromplar kimi zaman kademeli kemerli tromplar şeklinde de olabiliyordu (Godard, 1938, 7-30; Berghe, 1961, 163-168; Naumann, 1977, 46-65).

Orta Asya'da yapılan Budist tapınaklarında da, Buda heykelinin yer aldığı ana bölüm, genellikle kare planlı bir mekandan meydana gelmekteydi. Genellikle bu ana mekanın etrafı ritüel amaçlı bir koridorla çevriliydi. Bu çevre koridorlu, kare planlı mekanın önünde bazen bir avlu bulunmaktaydı. Bu mekanların içinde dört bir yanında kemerli ve dörtgen planlı nişler de yer alabiliyordu. Kare planlı mekanların üzeri genellikle kubbe ile örtülüydü. Kare alandan kubbeye kademeli kemerli tromplarla geçilmekteydi. Bazı kare planlı tapınaklar da "çâr-tâk" tipinde olup dört yönden birer açıklığı bulunmaktaydı. Bu tapınaklar genellikle şehrin dışında yer almaktaydı. Kala-i Kâfirnigan Budist Tapınağı (Güney Tacikistan/5-7. yüzyıl), Kâfir Kale Budist Tapınağı (Tacikistan/6-7. yüzyıl), Kuva (Kuba) Budist Tapınağı (Fergana/Özbekistan/7. yüzyıl), Akbeşim I ve II nolu Budist Tapınakları (Kırgızistan/6-8. yüzyıl) (Şekil 3.3), Krasnaya Reçka Budist Tapınağı (Kırgızistan/7-8. yüzyıl), Uştur Mullo Budist Tapınağı (Kabadian/Güney Tacikistan/3-4. yüzyıl/7. yüzyıl), Hişt Tepe Budist tapınağı (Huttal/Güney Tacikistan/6-7. yüzyıl) gibi tapınaklar genellikle kare planlı ve tek kubbelidir. Bu tapınaklar genellikle bir manastır veya saray kompleksi içinde yer almaktaydı (Hmelnitskiy, 2000, 43-44, 220-239).

Orta Asya'da kare planlı ve kubbeli mekanlara sahip Nesturi kiliseleri de inşa edilmiştir. Orta Asya'da kiliseler, genellikle klasik tipte bazilikal planlıydı. Fakat apsisin bulunduğu mekanlar kare planlı ve muhtemelen kubbeliydi. Bu mekanların dört yönünde birer derin niş yer almaktaydı. Böylece haç planlı bir şema elde edilmekteydi. Orta Asya'dan günümüze kalıntıları ulaşmış olan Akbeşim Nesturi Kilisesi'nde (Kırgızistan/7-8. yüzyıl) (Şekil 3.4) ve Haroba Koşuk Kilisesi'nde (Türkmenistan/5-7. yüzyıl) apsisin yer aldığı mekanlar kare planlı olup muhtemelen üzerleri de kubbe ile örtülüydü. Kiliseler de genellikle şehrin dışında yapılmaktaydı (Hmelnitskiy, 2000, 241-254).

İslamiyet öncesinde Orta Asya'da şehirlerin dışında yer alan mezarlık alanlarında bulunan bazı mezar yapılarında kare planlı ve kubbeli mekanlar kullanılıyordu. Merv'de (Türkmenistan/1-2. yüzyıl), Berkut Kale'de (Harezm), Krasnaya Reçka'da (Kırgızistan) (Şekil 3.5) ve Pencikent'te (Tacikistan) yer alan mezar yapılarının bazıları kare planlı tek kubbeli veya tonozlu yapılardır (Hmelnitskiy, 2000, 203-209).

Orta Asya'da sivil mimaride de kare planlı kubbeli mekanlar yaygındı. Harezm bölgesinde 5-8. yüzyıllar arasında inşa edilen Teşik Kale (6-7. yüzyıl), Yakke Parsan (7-8. yüzyıl), Ak-tepe (5-6. yüzyıl/Taşkent), Büyük ve Küçük Kız Kale (Merv/Türkmenistan/6-7. yüzyıl) (Şekil 3.6), Kâfir Kale (Semerkand/Özbekistan/5-6. yüzyıl), Orta Kurgan (Buncikend "Şehristan"/Tacikistan/5-8. yüzyıl), Çilburç (Tacikistan/5-8. yüzyıl) Kulyal Tepe (Surhanderya/Özbekistan/6-7. yüzyıl), Aul Tepe (Kaşkaderya/Özbekistan/5. yüzyıl) gibi kerpiçten yapılmış şatolarda kare planlı tek kubbeli mekanlar bulunmaktadır (Hmelnitskiy, 2000, 44, 65-132).

İslamiyet sonrası Orta Asya'da yapılan türbelerin önemli bir kısmında kare planlı ve tek kubbeli planimetri görülmektedir. Bazen kare planlı kübik alt yapıda dört yönden kemerli açıklıklarla dışarıyla bağlantı kurulmaktaydı. Bu tipolojik gruptaki türbeler, "çâr-tâk" denilen ateş tapınağı tipolojisinden esinlenmiş gözükmektedir. Kapalı formda olan bazı türbelerde de kare planlı iç mekanın dört duvarında nişler bulunmaktaydı. Kapalı formdaki türbelerde genellikle portal cephesi yer almaktaydı. Kubbelere ise sivri kemerli tromplarla geçilmekteydi. Bazen bu tromplar kademeli kemerli olabiliyordu.

Orta Asya'da 9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar çok sayıda kare planlı ve kubbeli türbe inşa edilmiştir. Samaniler Türbesi (Buhara/Özbekistan/9-10. yüzyıl) (Şekil 3.7), Tillo Halodci (Ayvad/Tacikistan/9-10. yüzyıl), Kız Bibi Türbesi (Merv/Türkmenistan/9-10. yüzyıl), Ahmed Türbesi (Merv/Türkmenistan/10. yüzyıl), İmam Baba Türbesi (Merv/Türkmenistan/10-11. yüzyıl), Abdullah İbn Büreyda Türbesi (Merv/Türkmenistan/11. yüzyıl), Ayşe Bibi Türbesi

(Taraz/Kazakistan/11-12. yüzyıl) ve Ak Saray Ding Türbesi (Harezm/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) kare planlı ve kubbeli şemaya sahip olup dört yöndeki kemerli açıklıkları sebebiyle çâr-tâk tipi türbeler gurubuna girerler. Hoca Meşhed Türbesi (Sayad/Tacikistan/9. yüzyıl), Hoca Poşnai Türbesi (Kuzey Tacikistan/9. yüzyıl), Hoca Bulhak Türbesi (Çorku/Tacikistan/9-10. yüzyıl), Ak Âstâne Baba Türbesi (Telpak Çınar/Özbekistan/10-11. yüzyıl), Arslan Cazip Türbesi (Sengsbest/Afganistan/11. yüzyıl), Baba Ruşnai Türbesi (Belh/Kuzey Afganistan/11. yüzyıl), Ebu Hureyre Türbesi (Belh/Kuzey Afganistan /11. yüzyıl), Hakîm el-Tirmizi Türbesi (Tirmiz/Özbekistan/11. yüzyıl), Şeyh Fazıl Türbesi (Kırgızistan/11-12. yüzyıl), Uyuk Gumbez Türbesi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl), Yahya bin Zeyd olarak da bilinen İmam Hurd Türbesi (Sarı Pul/Afganistan/11-12. yüzyıl), Kum Mezar (Güney Tacikistan/11-12. yüzyıl), İmam Said Kalan Türbesi (Sarı Pul /Afganistan/12. yüzyıl) ve Sultan Sencer Türbesi (Merv/Türkmenistan/12. yüzyıl) gibi kare planlı kubbeli mezar yapıları, portalsiz olarak düzenlenmişlerdir. Arap Ata Türbesi (Tim/Özbekistan/977-978) (Şekil 3.8), At Baş Türbesi (Kırgızistan/10-11. yüzyıl), Hoca İshak Ata Türbesi (Karşi/Özbekistan/10-11. yüzyıl), Mir Seid Behram Türbesi (Nevai/Özbekistan/10-11. yüzyıl), Mizdahkan Türbesi (Karakalpakistan/Özbekistan/10-11. yüzyıl), Hoca Sarboz Türbesi (Güney Tacikistan/11. yüzyıl), Ataulla Said Bakhoz Türbesi (Tirmiz/Güney Özbekistan/11. yüzyıl), Babaci Hatun Türbesi (Taraz/Kazakistan/11. yüzyıl), Hoca Karlık Türbeleri (Karşi/Özbekistan/11-12. yüzyıl), Hüdai Nazar Evliya Türbesi (Merv/Türkmenistan/11-12. yüzyıl), Zulpukar Türbesi (Karakol/Kırgızistan/11-12. yüzyıl), Akmezar (Güney Tacikistan/11-12. yüzyıl), Sarlı Tam Türbesi (Harezm/11-12. yüzyıl), Baba Hatim Türbesi (Belh/Kuzey Afganistan/12. yüzyıl), Fahreddin Razi Türbesi (Urgenç/Türkmenistan/12. yüzyıl), Sultan Tekeş Türbesi (Urgenç/Türkmenistan/12. yüzyıl), Özkent'teki (Kırgızistan) Kuzey (1152-53) ve Güney (1186-87) türbeleri gibi kare planlı ve kubbeli mezar yapıları, portalli cepheye sahiptir. Alemberdar Türbesi (Kerki/Türkmenistan/11.yüzyıl), Baba Gamber Türbesi (Güney Türkmenistan/11. yüzyıl), Ebu Sait Türbesi (Mihne/Türkmenistan/1049), Serahs Baba adıyla da bilinen Ebu Fazıl Türbesi (Serahs/Türkmenistan/1023-24), Tortauz Gumbez Türbesi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl), Hoca Ruşnai Türbesi (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl), İmam Bekr Türbesi (Merv/Türkmenistan/11-12. yüzyıl), Çugundor Baba Türbesi (Kufen/Türkmenistan/11-12 yüzyıl), Parau-Ata Türbesi (Ferava/Türkmenistan/11-12. yüzyıl), Gumbez Bobo Türbesi (Taşkent/Özbekistan/11-12. yüzyıl), Hoca Nahşran Doğu ve Batı Türbeleri (11-12. yüzyıl/Tacikistan) ve Hoca Durbad Türbesi (Güney Tacikistan/11-12. yüzyıl) gibi mezar anıtları kare planlı ve kubbeli olup portalli türbelerdir (Pugaçenkova, 1958a; 175-179, 268-328; Pugaçenkova-Rempel, 1965, 124-128, 201-203; Mankovskaya,

1980, 134-145; Mankovskaya, 1983, 30-48; Arşavskaya vd., 1982, 67-115; Hmelnitskiy, 1992, 119- 178; Hmelnitskiy, 1996a, 152-259; Çeşmeli, 2005d, 38-42).

Orta Asya'da hankâh yapıları içinde de kare planlı tek kubbeli mekanlar bulunmaktadır. Bunlardan Hakîm el-Tirmizi Hânkahı (Tirmiz/Özbekistan/11-12. yüzyıl) erken örneklerden biridir (Hmelnitskiy 1996a, 280-282).

Orta Asya'da İslamiyet öncesi sivil mimaride gördüğümüz kare planlı tek kubbeli şemalar İslamiyet sonrası Orta Asya mimarisinde süreklilik bulmuştur. 9-13. yüzyıllar arasında Merv'de; Kelte Minar, Sultan Kale, Yaz Tepe, Yakkiper, Evliya Köşk, el-Asker, Haram Köşk, Akuyli Köşk, Sulu Köşk, Gavur Kale, Harezm'de Darylık Kul, Surhan Derya bölgesinde; Kalp-Tepe (Şekil 3.9), Çu Havzası'nda; Krasnaya Reçka, Güney Kazakistan'da; Tarâz gibi köşklerde ve konutlarda, kare planlı tek kubbeli mekanlarla karşılaşmaktayız. Ayrıca, Otrar (Güney Kazakistan/11 yüzyıl), Taraz (Güney Kazakistan/11. yüzyıl), Şahcuvar (Taşkent/12-13. yüzyılın başları), Manzara (Güney Tacikistan/9-11. yüzyıl) gibi yerleşimlerde bulunan hamamlarda da kare planlı tek kubbeli mekanlar tespit edilmiştir (Pugaçenkova, 1958a, 149-161; Hmelnitskiy, 1992, 231-242; Hmelnitskiy, 1997, 83-112, 188-209). İslamiyet sonrasında İran mimarisinde 11-12. yüzyıldan kalma "köşk"tipi cami denilen bir grup eyvanlı avlulu ve çok ayaklı ulu caminin (İsfahan, Ardistan, Zevvare ve Gülpayegan gibi ulu camiler) mihrap önünde kökenleri Sasani mimarisine inen çâr-tâk tipinde kubbeli mekan yer almaktadır (Pope, 1938-1939, 949-966; Godard, 1936a, 187-210; Godard, 1936c, 213-238).

Orta Asya'da erken devir camilerin içinde, üç bölümlü camiler ilginç bir tipolojik grup oluşturmaktadır. Üç bölümlü camiler kendi içinde de farklı mimari özellikler göstermektedir.

Üç bölümlü camiler içinde Hâkim el-Tirmizi Camisi'nde olduğu gibi mihrap duvarına paralel uzanan üç eşit kubbeli birime ve üç kemerli açıklığa sahip, dikdörtgen planlı camiler bulunmaktadır. Mihrabın önünde oluşan dikdörtgen alan, kemerlerle ve ayaklarla üç kare birime ayrılmakta ve bu birimlerin üzeri üç eşit kubbe ile örtülmektedir. Mihrap duvarının karşısındaki ana cephede üç eşit kemerli açıklık bulunmaktadır. Bazen de Talhatan Baba Camisi'nde olduğu gibi mihrap önündeki alan geniş, yan birimler daha dar olmak üzere üç bölümlü camiler inşa edilmekteydi. Böylece mihrap duvarı karşısındaki ana cephesi ortadaki daha geniş olmak üzere üç kemerli açıklığa sahipti. Ortadaki kare mekan kubbe ile yanlardaki dikdörtgen alanlar ise tonozla örtülüydü. Orta Asya'da üç kemerli açıklıklar, İslamiyet öncesi mimaride de karşımıza çıkmaktadır. Orta Asya'da üç kemerli açıklığa sahip camiler, Moğollar sonrasında da bir gelenek halinde yapılmaya devam edilmiştir.

Toprak Kale Sarayı (Harezm/Özbekistan/2-3. yüzyıl), Erkurgan Sarayı (Kaşkaderya/5-6. yüzyıl) ve Varahşa Sarayı (Buhara/Özbekistan/6-7. yüzyıl) gibi saray kompleksleri içinde birer prestij mekanı olan ve önü bir avluya açılan eyvanlı mekanların avluya bakan yüzleri iki ayakla oluşmuş üç açıklığa sahiptir (Şekil 3.10) (Hmelnitskiy, 2000, 56, 175-180). Bu sivil yapıların haricinde örnekleri fazla olmasa da dinsel yapılarda üç açıklığa sahip eyvanlı mekanların da kullanıldığı görülmektedir. Pencikend 1 nolu tapınakda (Tacikistan/6-7. yüzyıl) yan eyvanın avluya açılan cephesi iki ayaklı üç açıklığa sahip olduğu anlaşılmaktadır (Hmelnitskiy, 2000, 194). Orta Asya dışında İslamiyet öncesi dini mimarisinde de buna benzer şemaları görmek mümkündü. Sahr (Suriye/Nabatiler dönemi/M. S. 1. yüzyıl), Ba'al Shamim (Suriye/Nabatiler dönemi/M.Ö. 1. yüzyıl), Susa (İran/Persler dönemi/M.Ö. 5-4) gibi kült merkezlerinde yer alan komplekslerde, tapınağa girişi sağlayan eyvana benzer mekanların avluya bakan yüzlerinde ikişer ayak yer almaktadır (Şekil 3.11) (Butler, 1916, 373-385; Butler, 1919, 441-444; Schippmann, 1971, 496-497). Partlar döneminden Nippur Sarayı kompleksinde yer alan ana avluya açılan eyvan benzeri mekanın avluya bakan tarafı, iki ayakla oluşmuş üç açıklığa sahiptir (Şekil 3.12). Sasaniler devrinden kalmış olan Sarvistan Sarayı (5.yüzyıl) cephesinde üç kemer açıklığı bulunmaktadır. Ayrıca üç nefli eyvanlı mekanlarda da cephelerde üç açıklık görülmekteydi. Örneğin İran'da Sasaniler devrinden kalmış olan Damgan Sarayı'nda, çâr-tâk tarzındaki kubbeli mekanın önündeki eyvan benzeri mekan iki ayak sırasıyla üç nefe ayrılmaktadır. Böylece cephede üç açıklık oluşmaktaydı (Şekil 3.13).

Üç açıklığa sahip eyvanlı mekanlar İslamiyet sonrasında Orta Asya toprakları dışında da yapılmaya devam edilmiştir. Bab el-Amma Sarayı kapısı (Samarra/Irak/836-837), Kufe Sarayı (Irak/7-8. yüzyıl), Amman Sarayı (Ürdün/7-8. yüzyıl), Ugaydır Sarayı (8. yüzyıl), Kasr Mukatil Camisi (Irak/Oheydira/8. yüzyıl) gibi Orta Asya dışındaki erken İslami devir yapılarında, eyvanlı üç kemerli açıklıklar görmekteyiz (Grabar, 1998, 135-175; Hmelnitskiy, 1996a; 176-177; Hattstein ve Delius, 2000, 64-117).

Üç bölümlü ve üç kemerli açıklığa sahip camiler genellikle Orta Asya'da yoğunluk kazanmıştır. Bu camilerden önce bu tip şemalar ağırlıkta olarak Orta Asya ve İran'da İslam öncesi sivil yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Muhtemelen bu prestijli mekan tipolojisi sonradan camilerde de tercih edilmeye başlanmıştır. Bu tip camilerin Orta Asya'da yoğunluk kazandığını düşünürsek kökenlerini bu bölgede veya çevre coğrafyalardaki dini ve sivil mimaride aramak anlamlı olacaktır. Hâkim el-Tirmizi ve Talhatan Baba camilerinin mimari kompozisyonu muhtemelen İran-Orta Asya kaynaklı geleneksel üç kemerli açıklığa sahip eyvanlı mekanlar ile kubbeli mekanların sentezinden meydana gelmişlerdir.

Üç bölümlü camiler içinde Nisa Namâzgâh Camisi ve Tirmiz 13 Nolu Yapı'da (cami) olduğu gibi ortadaki eyvanlı mekanın yanlarında birer kapalı mekanın yer aldığı camiler de bulunmaktadır. Bu tarzdaki yapıların da kökenlerinin İslam öncesi mimariye dayandığı iddia edilebilir. Babiş Mulla (Harezm/M.Ö. 3-2. yüzyıl), Toprak Kale Sarayı (Harezm/2-3. Yüzyıl) (Şekil 3.14), Nagim Kale (Merv/6-7. yüzyıl), gibi Orta Asya'da yer alan yapılarda, ortada eyvanlı bir mekan ve iki yan mekanla üç bölümlü bir şema elde edilmiştir (Hmelnitskiy, 2000, 56, 101, 170).

Partlar ve Sasaniler dönemi mimarisinde de ortada eyvanlı mekana sahip üç bölümlü şemalar görülmektedir. Ktesiphon Sarayı (Irak/2-3. yüzyıl), Firuzabad Sarayı (3. yüzyıl), Kasr-ı Şirin Sarayı (7. yüzyıl), Sarvistan Sarayı (5.yüzyıl), Çâr Kapı Tapınak Kompleksi (İran/Sasani dönemi) gibi sivil ve dini mimari komplekslerde, bir avluya açılan eyvanlı üç bölümlü mekanlarla karşılaşılmaktadır (Pope, 1938-1939, 534-579).

Eyvanlı ve üç bölümlü mimari şemalar, İslamiyet sonrasında Orta Asya'da çeşitli yapı komplekslerinde karşımıza çıkmaktadır. Hoca Meşhed külliyesi (Güney Tacikistan/11-12. yüzyıl) ve Sultan Saadet Türbeler külliyesi (Tirmiz/11-17.yüzyıl) (Şekil 3.15) gibi komplekslerde eyvanlı mekanın iki yanında, kare planlı ve kubbeli birer mekanla üç bölümlü bir şema elde edilmiştir. Orta Asya'da Akır Taş Sarayı (Güney Kazakistan/8. yüzyıl), Hulbuk Sarayı (Güney Tacikistan/9-10. yüzyıl), Tirmiz Sarayı (11-12. yüzyıl) (Şekil 3.16), Leşkeri Bazar Sarayı (Bust/Afganistan/11. yüzyılın başı) gibi komplekslerde, avluya açılan eyvanlı üç bölümlü mekanlarla karşılaşmaktayız. Ayrıca Sistan bölgesinde (Afganistan/11-12.yüzyıl) yer alan birçok konutta, avluya açılan eyvanlı mekanın iki yanındaki birer mekanla oluşan üç bölümlü mekanlarla karşılaşmaktayız (Şekil 3.17) (Hmelnitskiy, 1997, 9-45; Hmelnitskiy, 2001, 111-113).

Orta Asya dışında da Emevi ve Abbasiler devri mimarisinde de eyvanlı üç bölümlü mekanlar da yaygın olarak kullanılmıştır. Kasr el-Hayr (Suriye/8. yüzyıl), Kuseyr Amra Hamamı (Ürdün/8. yüzyıl), el-Sarah Hamamı (Ürdün/8. yüzyıl), Ugaydır Sarayı (Irak/8. yüzyıl), Amman Sarayı (Ürdün/7-8. yüzyıl), Tulul el-Şa'iba Sarayı (Irak/8. yüzyıl) gibi Orta Asya dışındaki Ortaçağ yapılarında da sözünü ettiğimiz eyvanlı üç bölümlü mekanlarla karşılaşıyoruz (Grabar, 1998, 135-175; Hıllenbrand, 1994, 377-415; Hattstein ve Delius, 2000, 64-117).

Ortaçağ cami mimarisinde üç bölümlü mekanlara özellikle Orta Asya'da rastlıyoruz. Yukarıda da örneklerini verdiğimiz gibi bu şemanın kökenleri Orta Asya ve bu bölgeyle bağlantılı İran'da çok eskilere gitmektedir. Orta Asya'da İslamiyet sonrasında da yaygın bir

şekilde uygulanan bu modelin camilerde de uygulanması bölgede İslam öncesinde başlayan mimari bir geleneğin devamı gibi gözükmektedir.

Üç bölümlü camiler içinde bir diğer alt grup ortadaki mekanı daha geniş olan camilerdir (Talhatan Baba Camisi, Dihistân Namâzgâh Camisi ve Hoca Sarboz Camisi). Bu uzunlamasına dikdörtgen planlı mekanlar, duvar veya kemerlerle üç bölüme ayrılmaktadır. Genellikle ortadaki mekan kubbeli, dikdörtgen planlı yan mekanlar ise tonozlarla örtülüydü Ayrıca üç eşit kubbeli dikdörtgen planlı cami-türbeler de (Hoca İsa Cami-Türbesi) bulunmaktaydı. Bu camilerin yanında Day Hatun Kervansarayı'nda (Türkmenistan/ Merv-Amul/9-10. yüzyıl/11-12. yüzyıl) girişin sağında yer alan yaklaşık 11.50 x 5 m. ölçüsüne sahip iki kemerle üç bölüme ayrılmış dikdörtgen planlı mekanın da cami olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Mekanın üzeri tonozla örtülüdür. Güneybatı duvarının ortasında yer alan nişin mihrap olabileceği düşünülmektedir (Hmelnitskiy, 1996b, 177-178). Bu tipte camiler, İslam öncesi ve sonrası Orta Asya ve İran bölgesi üç birimli mekanlarından gelişmiş gözükmektedir.

Orta Asya'da ve İran'da İslamiyet öncesinden Halçayan Sarayı (M.S. 1. yüzyıl/Güneydoğu Özbekistan), Firuzabad Sarayı (İran/3. yüzyıl), Çâr Kapı tapınak kompleksi (Sasani dönemi/İran), Kasr-ı Şirin Sarayı (İran/7. yüzyıl) ve Ak Beşim Kilisesi'nde (Kırgızistan/7-8. yüzyıl) görüldüğü gibi dikdörtgen planlı üç birimli mekanlar yer almaktadır (Şekil 3.18). Orta Asya'da ve bu bölgenin dışında İslamiyet'ten sonrada bu tarz mekanların yapılmasına devam edilmiştir. Kalb Tepe Köşkü (Surhanderya/9. yüzyıl), Sulu Köşk (eski Merv/Türkmenistan/9-10. yüzyıl Afrasiab'da bir konut (Semerkand/8-10. yüzyıl), Gavur Kale'de bir köşk (eski Merv/Türkmenistan/9-10. yüzyıl) Merv'deki bazı konutlar (Türkmenistan/11-12. yüzyıl), Çeşme-i Eyüp Türbesi (Buhara/11-16. yüzyıl), Sistan bölgesindeki bazı konutlar (Afganistan/11-12. yüzyıl), Kasrü'l-Hayr Şarki (Suriye/8. yüzyıl), Asuan Camisi (Mısır/ 11. yüzyıl), el-Cuyuşi Camisi (Kahire/1085) ve es-Said Rukay Camisi (Kahire/1133) gibi yapılarda sözünü ettiğimiz tipte üç birimli mekanlar bulunmaktadır (Şekil 3.19) (Pope, 1938-1939, 534-579; Hıllenbrand, 1994, 31-91; Hattstein ve Delius, 2000; Hmelnitskiy,1992, 231-243; Hmelnitskiy,1996b, 176-191, Hmelnitskiy, 2001, 110-113)

Camilerde genel olarak gördüğümüz üç bölümlü modeller, yukarıda da gördüğümüz gibi sivil ve dini mimaride karşımıza çıkmaktadır. Özellikle soyluların ve hükümdarların ikamet ettiği önemli saray komplekslerinde ve şatolarda (köşk) daha belirgin olarak karşımıza çıkan üç bölümlü mekanlar, genellikle bir iç avluya ve merkezi bir mekana açılmaktadırlar. Muhtemelen birer prestij mekanı olan bu üç bölümlü şemalar, Orta Asya'da yapılan camileri

etkilemiş gözükmektedir. Ayrıca üç bölümlü şemalar, sivil halkın kullandığı konutlarda da karşımıza çıkmaktadır.

Orta Asya cami mimarisi içinde günümüze ulaşan az sayıdaki dört ayaklı ve dokuz birimli camide (Çâr Sütun, Mescid-i Tarih ve Diggârân camileri) genellikle merkezi kubbe veya dokuz eşit kubbe kullanılmıştır. Kare planlı dört ayaklı mekanların İslam öncesine kadar uzanan köklü bir geçmişi bulunmaktadır.

Kubbenin kullanılmadığı kare mekan içinde dört ayak-sütun uygulaması, tarihte çok geçmişlere gitmektedir. Anadolu'da prehistorik çağ megaronlarda, kare mekan içinde ahşaptan dört direkli şemalar uygulanmıştır. Mısır mimarisinde, Yeni Krallık döneminde (M.Ö. 1580-1085) yapılmış olan bazı tapınakların özellikle cella kısımlarında, kare mekanlı dört sütunlu şemalarla karşılaşıyoruz. Kuh-i Hwaga (İran/Pers dönemi/M.Ö. 6-5 yüzyıl), Susa (İran/Pers dönemi/M.Ö. 5-4 yüzyıl), Fratadaratempel (İran/Part dönemi/M.Ö. 3.yüzyıl), Kuh-i Hawaga (İran-Afganistan/Part dönemi/ M.Ö. 2-1.yüzyıl), Ba'al Shamim (Suriye/Nabati dönemi/ M.Ö. 1.yüzyıl), Sahr (Suriye/Nabati dönemi/M.S. 1.yüzyıl), Dilbercin (Kuzey Afganistan/Kuşan dönemi/M.S. 1.yüzyıl) Surh Kotal (Kuzey Afganistan /Kuşan dönemi/M.S. 2.yüzyıl) gibi ateş tapınaklarının çevre koridorlu cella bölümleri, genellikle kare mekan içinde dört ayakdan oluşmuştur ve genellikle önlerinde de birer avlu bulunuyordu (Şekil 3.20). Persler ve Partlar dönemi sivil mimarisinde de, kare mekan içinde dört ayaklı salon örnekleri uygulanmıştır. Persler döneminden Persepolis (İran/M.Ö. 6-4. yüzyıl), Partlar döneminden Nisa Sarayı (Türkmenistan /M.Ö. 3-M.S. 3. yüzyıl), Nippur ve Assur (Irak/M.S. 2. yüzyıl) saraylarında dört ayaklı mekanlar kullanılmıştır (Şekil 3.21). Minos ve Miken gibi Antikçağ Akdeniz çevresi medeniyetleri ile Yunan ve Roma dönemi sivil ve dini mimarisinde de, kare planlı dört sütunlu mekanların sıkça uygulandığını bilmekteyiz. Hindistan'daki bazı Ortaçağ Budist tapınaklarında da (11. yüzyıldan kalan Lingara Tapınağı), kare mekanlı dört sütunlu mekanlar bulunuyordu. Aynı zamanda Orta Asya'da yoğun bir şekilde uygulanmış olan kare mekan içinde ahşaptan dört sütunlu ve tütekli örtüye sahip sivil ve dini amaçlı kullanılan mekanlar, Çin'den Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada antik çağdan günümüze kadar bir gelenek halinde uygulanmaktadır (Butler, 1916, 373-385; Butler, 1919, 441-443; Schipmann, 1971, 496-497; Pope, 1938-1939, 534-579; Strong, 1965, 33, 75; Brown, 1959; Pugaçenkova, 1958a, 94-95; Naumann, 1985, 139-140, 346-398, 447-448; Steindorff, 1928, 40-41; Lang ve Hırmer, 1956, 328, 350, Chmelnizkij, 1989, 49-59).

Sasaniler'le birlikte M.S. 3. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan ve günümüze çok sayıda örneği ulaşan "çâr-tâk" denen ateş tapınakları, genellikle köşelerdeki dört kalın ayağın ve

bunları birbirine bağlayan dışa açık dört geniş kemerin yarattığı kare alanın üzerindeki kubbeye basit kademeli kemerli tromplarla geçilmekteydi. Bazen bu mekanların etrafında tonozlu çevre koridorları bulunuyordu (Godard, 1938, 7-30; Berghe 1961, 163-198). Bu tip tapınakların gelişmiş örnekleriyle de karşılaşıyoruz. Bugün İran sınırı içinde Gira vadisinde bulunan ve Sasani döneminde yapılmış olan birbirine benzeyen ikisi büyük ve ikisi küçük dört adet ateş tapınağı kalıntısı dikkate değerdir (Şekil 3.22). Muhtemelen M. S. 428-434 yılları arasında Gira vadisinde taştan yapılmış bu tapınaklar, kare planlı olup içte yer alan ve üst örtüyü taşıyan dört kalın ayak, hem büyük kemerlerle birbirlerine, hem de küçük kemerlerle yan duvarlara bağlanıyorlar. Tapınakların dört yanındaki dikdörtgen planlı alanların üzeri beşik tonozlarla örtülüdür. Tapınakların dört köşesindeki kare alanların üzeri birer küçük kubbe ile örtülüdür. Yapılarda, üst örtüyü taşıyan dört kalın ayak ve kemerlerle oluşmuş kare alandan merkezdeki kubbeye geçiş, köşelerinde trompları olan sekizgen kasnak vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir (Herzfeld, 1935, 91-93; Villard, 1936, 175-184). Gira tapınaklarına benzer Sasani döneminden kalan, İmam Seyid Hüseyin ateş tapınağı ile Sasani devletinin baş tapınağı olan Taht-ı Süleyman ateş tapınağı kompleksinde yer alan bir tapınak bulunmaktadır (Herzfeld, 1941, 302; Naumann, 1977, 46-65). Kare planlı merkezi kubbeli ve köşelerde yer alan küçük kubbeli modellere bir örnekte bugün Berlin Müzesi'nde bulunan Sasani döneminden kalan bronz bir tabak üzerindeki bir yapı tasviridir (Pope, 1938-1939, 554-561; Ackerman, 1937, 106-109). Ayrıca bugün Tacikistan sınırları içinde kalan, Soğdlulara ait eski Pencikend Şehri harabelerinde bulunan 6-7. yüzyıllar arasından kalan, Zerdüştlere veya Maniheist'lere ait iki tapınak, önü bir avluya açılan eyvan benzeri kare mekan içinde ahşaptan dört sütundan ve üst örtüden meydana gelmiştir (Şekil 3.23). Vahş bölgesinde (Güneybatı Tacikistan) yer alan ve 7. yüzyıldan kalan kerpiçten yapılmış Adzina Tepe Budist manastırı, dört eyvan şemasına benzer mekanların yer aldığı iki açık avludan meydana gelmiş ve bu eyvan benzeri mekanların arkasında yer alan kare planlı salonlardan birinin iç mekanında dört ayak bulunmaktadır (Şekil 3.24) (Hmelnitskiy, 2000, 193-194, 217-218).

İslamiyet'ten önce Orta Asya'da M.S. 5. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan merkezi planlı şatolar, bir gelenek halinde İslamiyet'ten sonra 13. yüzyıla kadar yapılmıştır. İki katlı ve kerpiçten yapılmış olan kare planlı Aul Tepe Şatosu'nun (Özbekistan/5. yüzyıl) üst katı, kare bir mekan içinde bulunan dört ayağın oluşturduğu dokuz kare birimin üzeri muhtemelen merkezde ve köşelerde olmak üzere beş eşit kubbe ile örtülüydü (Hmelnitskiy, 2000, 91-92).

Doğu Hıristiyan kiliseleri içinde, dört sütunlu, merkezi kubbeli ve köşelerinde küçük kubbelere sahip, yan tarafları tonozlu, kapalı yunan haçı planlı örnekler de bulunmaktadır. Bu

tip kiliselerin benzerlerini Roma mimarisinde de görüyoruz. Suriye'de Musmiyah'da bulunan M. S. 2. ait bir Roma dönemi tapınağı, kare mekanlı dört sütunlu bir tasarım göstermektedir. Bu yapının üstü tonoz ile örtülüydü (Şekil 3.25). Suriye'de Rusafa bölgesinde 569-582 yılları arasında yapılan Bizans dönemine ait Rusafa Kilisesi, kare mekan içinde yer alan dört kalın sütun üzerinde muhtemelen piramidal olarak yükselen ahşaptan bir örtü bulunuyordu. Mekanın dört köşesinde birer küçük kubbe yer almaktadır (Şekil 3.26). Dört yanını ise tonozlar örtmekteydi. Merkezi planlı olan bu yapı daha sonra gelişecek olan Bizans, Ermeni, Avrupa ve Rus mimarisindeki dört ayaklı kapalı yunan haçı planlı kiliselerin bir ön örneği gibidir. Ermeni mimarisinde, M. S. 4-5. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlayan kiliselerde, kare mekan içinde yer alan dört ayağın taşıdığı merkezi kubbeli kapalı yunan haçı planlı kiliselerle sıkça karşılaşıyoruz. Örneğin Ermenistan'ın Erivan yakınlarındaki 630 yılında yapılmış ve sonradan restorasyon geçirmiş olan Ecmiadzin Kilisesi bu tarzda yapılmıştır. Belki de kare planlı, dört sütunlu ve merkezi kubbeli kapalı yunan haçı planlı doğu Hıristiyan kiliselerin kökenin de ateş tapınakları yatmaktadır (Spanner ve Guyer, 1926, 42-44, 66-69; Smith, 1951, 112-113; Utudjian, 1967; Cueno, 1988, 94-95).

Orta Asya dışında, diğer bölgelerdeki Ortaçağ İslami dönem camileri içinde de, kare mekanlı dört ayaklı ve üzeri dokuz kubbeli veya tonozlu bir dizi cami inşa edilmiştir. Şerif Tabataba Meşhed-i Camisi (Kahire/Mısır/943), Saba veya Sabain Vali Camisi (Asuan/Mısır/Tabataba Meşhedi adlı camiden biraz daha geç tarihlidir), sonradan kiliseye çevrilmiş olan Bâb el-Mardum Camisi (Toledo/İspanya/999-1000) ve Casa de las Tornerias Camisi (Toledo/İspanya/12. yüzyılın ikinci yarısı) gibi yapılar kare planlı, dört ayaklı ve üst örtüleri dokuz eşit kubbelidir. Fatata Camisi (Susa/İran/838-841) ve Circis Peygamber Camisi (Musul/Irak/1148) gibi yapılar ise kare planlı dört sütunlu ve üst örtüleri tonozlu yapılardır (Şekil 3.27) (Sarre ve Herzfeld, 1920, 236-238; Creswell, 1940, 246-248;Creswell, 1952, 11-13; Hoag, 1976, 90-91; Hattstein ve Delius, 2000, 228-229).

Orta Asya'da inşa edilen dört ayaklı dokuz birimli camilerin kökenleri muhtemelen bölgede süreklilik kazanmış olan kare planlı dört ayaklı mekanlardan kaynaklanmıştır.

Orta Asya'da gördüğümüz Mescid-i Tarih ve Çâr Sütun camileri dört ayaklı şemaların yanı sıra, üç nefli eyvan düzeni ve daha önce bahsettiğimiz üç kemer açıklığına sahip eyvanlı mekanlar ile de ilişkili gözükmektedir. Damgan Sarayı (İran/6. yüzyıl), Kasr-ı Şirin Sarayı (İran/7. yüzyıl), Pencikend'de yer alan iki tapınak (Tacikistan/6-7. yüzyıl), Tirmiz Sarayı taht-kabul salonu (Özbekistan/11-12. yüzyıl), Kufe Sarayı (Irak/8. yüzyıl), Mştta Sarayı (Ürdün/8. yüzyıl) gibi yapılarda üç nefli eyvanlı mekanlarla karşılaşmaktayız.

Mescid-i Tarih ve Çâr Sütun camilerinde gördüğümüz dokuz kubbeli düzen, Orta Asya köşk mimarisinde de karşımıza çıkmaktadır. Bugün Türkmenistan'da yer alan At Tahmalad Köşkü 9-10. yüzyılda inşa edilmiştir. Kare planlı olan köşk, içten duvarlarla belirlenmiş dokuz kare birimden oluşmaktadır. Bu kare birimlerin her biri kubbe ile örtülüdür. Fakat camilerde kare planlı mekan dört ayakla dokuz kare birime ayrılmış ve her birim birer kubbe ile örtülmüştür. Böylece mekan içinde bir bütünlük oluşturulmaya çalışılmıştır. Bahsettiğimiz köşkte ise duvarlarla oluşmuş her birim mekan içinde bağımsız olarak yer almaktadır. Kubbeler de duvarlar ile taşınmaktaydı.

Orta Asya'daki dokuz kubbeli camilerin mimari kompozisyonları muhtemelen kare planlı dört ayaklı mekanlar ile üç nefli eyvanların sentezinden meydana gelmiş olabileceğini düşünebiliriz. Bu camilerin iç düzenlemelerinde dört ayaklı dokuz birimli mekanların yansımaları görünürken cephelerinde üç nefli eyvanların üç kemerli cephe düzenleri hakimdir.

Orta Asya ve İran coğrafyasında inşa edilen geleneksel tarzdaki dört ayaklı ve dokuz birimli mekanlardan etkilenerek gelişen Diggârân Camisi, diğer dokuz birimli camilerden (Mescid-i Tarih ve Çâr Sütun camileri) daha farklı bir tarzda inşa edilmiştir. Bu camide ortadaki birim geniş tutularak merkezi bir kubbeyle örtülmüştür. Dikdörtgen planlı olan yan birimler tonozlarla örtülmüş olup köşelerde oluşan kare birimler küçük kubbelerle örtülmüştür. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu caminin benzerleri Orta Asya'nın kültürel anlamda yakınlığı olan İslam öncesi İran mimarisindeki ateş tapınaklarında (Gira Ateş Tapınağı) karşımıza çıkmaktadır.

Kaşkaderya bölgesi kırsal kesimine has bir üslup oluşturan merkezi ayaklı ve dört kubbeli camileri tipinde Orta Asya'nın diğer bölgelerinde başka bir örnek yoktur. 10-12. yüzyıllar arasından kalmış olan Halpa Eşon (Patron) ve Taş camileri dışında yine Kaşkaderya bölgesinde yer alan ve 14. yüzyılın sonları-16. yüzyıldan kalmış olan Ceyno köyü Çâr Gumbez, Kahlak köyü Çâr Gumbez ve Pandran köyü Pandran Camisi kare planlı olup merkezi ayaklı ve dört kubbeli tipte camilerdir. Kökenleri Sasani mimarisine inen ve 11-12. yüzyılda Selçuklular devrinden kalmış olan İran'daki bazı "köşk tipi" camilerin (Ardistan Mescid-i Cuması "1158-1160" örneğinde olduğu gibi) mihrap önü kubbelerinin yan kanatlarında, kare mekanı dört birime ayıran merkezi bir paye kullanılmıştır. Bu geleneğin Orta Asya'da sürdürüldüğü görülmektedir. Kırgızistan sınırları içinde Oş Şehri'nde bulunan ve 16 .yüzyıla tarihlenen Abdullah Han Camisi'nin mihrap önündeki merkezi kubbeli mekanın iki kanadında kare planlı merkezi payeli ve dört kubbeli birer mekan yer almaktadır. Ahşaptan merkezi bir sütunun desteklediği ahşaptan örtüye sahip kare planlı camilerin (18-20.

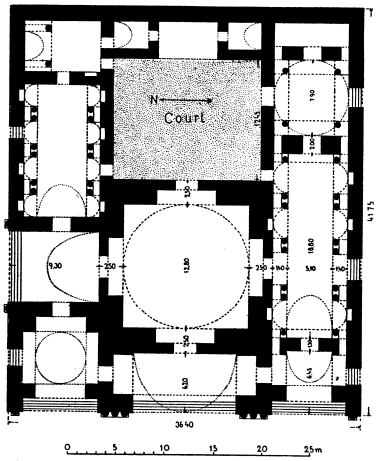
yüzyıl) bir gelenek halinde Kaşkaderya bölgesinde uygulandığını görüyoruz. Dinov Camisi (h.1227/m.1812), Yahyahon-Eşon (18. yüzyıl), Arab Han (1842), Faiziabad (20. yüzyıl başları), Astanababa (19. yüzyıl), Abdusamat-baba (20. yüzyılın başları), Zag-za (1883), Emir-buva (20. yüzyılın başları) ve Hanien camileri genellikle kare planlı, merkezi ahşap sütunlu ve ahşapla örtülüdür. Genellikle bu camilerin çevrelerinde ahşaptan sundurma bulunmaktadır. Kare planlı, merkezi ahşap sütunlu cami geleneği muhtemelen, günümüze kalıntıları ulaşmış olan ve Araplar öncesi ile sonrasına ait dörtgen planlı, merkezi ahşap sütunlu sivil mekanlardan gelişmiştir. Merkezi ayaklı ve dört kubbeli camilerin kökenlerinde de muhtemelen kare planlı merkezi ahşap sütunlu mekanlar yatmaktadır (Çeşmeli, 2005a, 106-115.

Magâk-ı Attârî Camisi'nde gördüğümüz dikdörtgen planlı ve ayaklarla oluşmuş üç nefli kompozisyon da İslam öncesine kadar inmektedir. Irak'da 6. yüzyıldan kalan Hira ve Ktesiphon kiliseleri, Persepolis Sarayı (İran/M.Ö. 6-4. yüzyıl), Damgan Sarayı (İran/5. yüzyıl), Sarvistan Sarayı (İran/6. yüzyıl), Şahristan Sarayı (Tacikistan/6-7. yüzyıl), Tirmiz Sarayı (Özbekistan/11-12. yüzyıl), Sultan Mesud III Sarayı camisi (Gazne /Afganistan/1112), Hırbet Minye Sarayı (Irak/8. yüzyıl), Kufe Sarayı (Irak/7-8. yüzyıl), Cevsekü'l Hakani Sarayı (Irak/9. yüzyıl) gibi yapı ve komplekslerde üç nefli mekanlarla karşılaşmaktayız (Pope, 1938-1939, 500-550, 579; Grabar, 1998, 135-168; Hattstein ve Delius, 2000, 72-79, 96-107, 146, 229-237, 263-267). Fakat Magâk-ı Attârî Camisi'nin altında bulunan eski camiye ait dört ayak izinden dolayı altı ayaklı üç nefli şemanın bölgede kökenleri çok eskilere giden dört ayaklı mekanlardan etkilenmiş olan dört ayaklı camilerden gelişmiş olabileceğini düşünebiliriz.

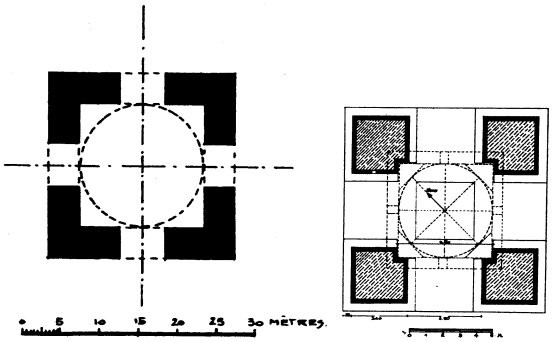
Şahbagat Camisi'nde (şayet 9-10. yüzyılda yapıldıysa) gördüğümüz gibi haç planlı ve merkezi kubbeli tasarımlar ilk bilinen örneklerini Sasani mimarisinde gördüğümüz halde, kare mekan içinde tonozlu haç planlı yapıların Orta Asya'da bilinen en eski örneği Güney Kazakistan'da Harezm bölgesinde Babiş Mulla 2 (M.Ö. 4-2. yüzyıl) denilen mezar yapısında karşımıza çıkmaktadır (Şekil 3.28) (Besenval, 1984). Orta Asya'da 5-12. yüzyıllarda bir gelenek halinde şato ve köşklerde gördüğümüz dört eyvanlı merkezi kubbeli tasarımların, Abbasi saraylarındaki taht salonlarının tasarımını etkilemiş gözükmektedir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Horasan valisi Ebû Müslüm'ün 8. yüzyıl ortasında Merv'de yaptırdığı köşkü, dört eyvanlı merkezi kubbelidir. Yine kaynaklardan anlaşıldığı üzere 8. yüzyılın ikinci yarısında, Abbasi halifesi Mansûr'un Bağdat (Irak) Şehri'nde yaptırdığı sarayın modelinde Ebû Müslim'in Köşkünü (8. yüzyılın ortaları) örnek aldığı bilinmektedir (Anderson, 1853; Creswell, 1940, 3-4; 1958, 161-165, 179,Anderson, 1852, 195). Fakat bu yapılar hakkında

somut veriler yoktur. Bişabur Sarayı (İran/3. yüzyıl), Taht-ı Nişin ateş tapınağı (İran/3. yüzyıl), Taht-ı Süleyman kompleksinde yer alan ateş tapınakları (İran/6. yüzyıl) (Şekil 3.29), Orta Asya'da özellikle Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinde 5-13. yüzyıllar arasında bir gelenek halinde yapılan köşkler Kâfir Kale Şatosu (Özbekistan/5-6. yüzyıl), Cevsekü'l Hakani Sarayı (Irak/9. yüzyıl), Balkuvara Sarayı (Irak/9. yüzyıl)), Kufe Sarayı (Irak/7-8. yüzyıl), Ak Beşim 2 no'lu tapınak (Kırgızistan/6-7. yüzyıl), Ak Beşim Kilisesi (Kırgızistan/7-8. yüzyıl), Haroba Koşuk Kilisesi (Merv/5-7. yüzyıl), Tirmiz'de bir Hıristiyan yapısı (Özbekistan/7-8. yüzyıl), Kırk Kız Sarayı (Tirmiz/9. yüzyıl) ve Hâkim el Tirmizi Hankahı (11-12. yüzyıl/Tirmiz), Gavur Kale Köşkü (Merv/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) ve Kelte Minar (Merv/Türkmenistan/11-12. yüzyıl) gibi kompleksler ve yapılarda, merkezi kubbeli dört eyvanlı veya nişli mekanlar kullanılmıştır (Şekil 3.30) (Besenval, 1984; Grabar, 1998, 135-175; Hıllenbrand, 1994, 377-415; Hmelnitskiy, 1992, 211-242; Hmelnitskiy, 1997, 9-112, Hmelnitskiy, 2000, 65-132, 216-275)

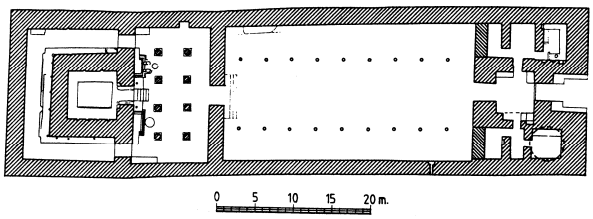
Yukarıda verdiğimiz örneklerden de anlaşıldığı üzere, Moğollar öncesi Orta Asya erken İslami devir camilerindeki mimari şemaların bazıları, Orta Asya ve bütün Ortaçağ boyunca kültürel açıdan onunla bağlantılı olan İran gibi kültürel alanlarındaki İslamiyet öncesi ve sonrası gelişen mimari anlayışların bir yansıması gibi gözükmektedir.

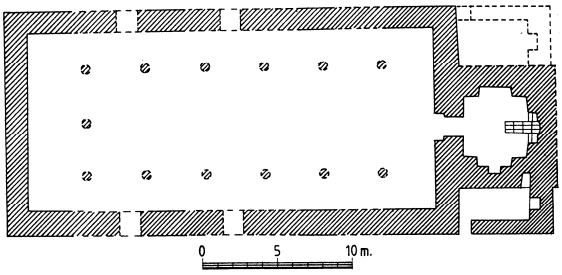
Şekil 3.1 Sarvistan Sarayı planı (A. U. Pope)

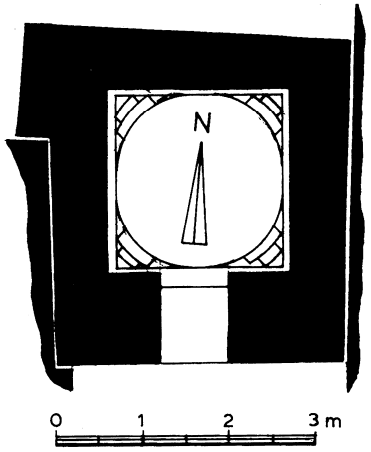
Şekil 3.2 Çâr-tâk tipi ateş tapınaklarının planları (A. Godard)

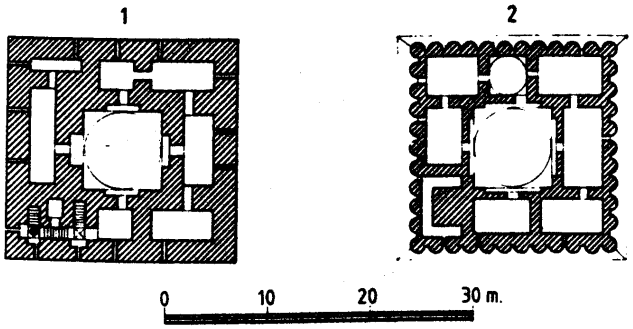
Şekil 3.3 Ak Beşim 1 nolu Budist Tapınağı (S. Hmelnitskiy)

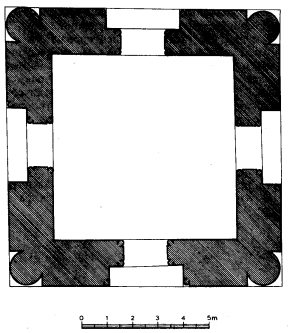
Şekil 3.4 Ak Beşim Nesturi Kilisesi restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

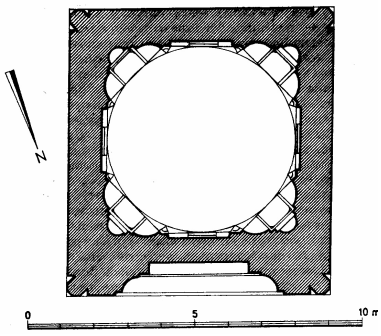
Şekil 3.5 "Naus" denilen Zerdüşt mezar yapısı (V. Goryaçeva/S. Hmelnitskiy)

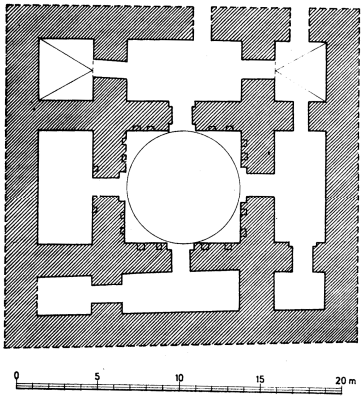
Şekil 3.6 Merv Küçük Kız Kale Şatosu kat planları (S. Hmelnitskiy)

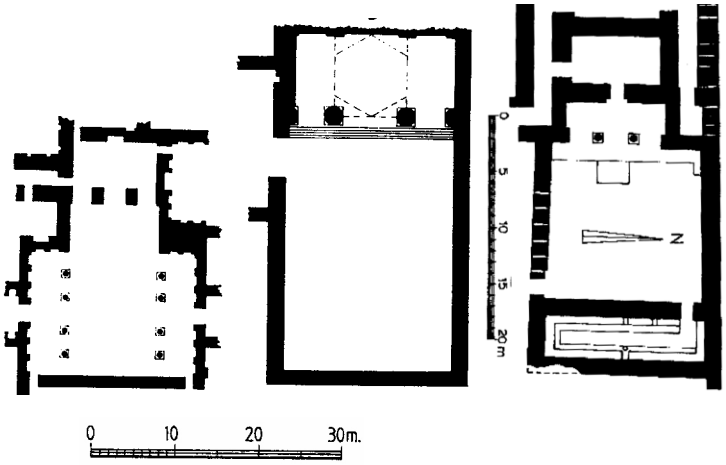
Şekil 3.7 İsmail Samani Türbesi planı
(B. Zasıpkin/T. Stramtsova/S. Hmelnitskiy)

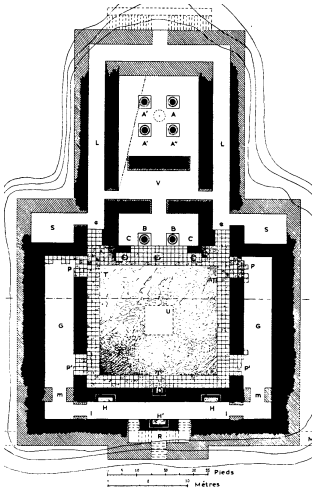
Şekil 3.8 Arap Ata Türbesi planı
(S. Hmelnitskiy)

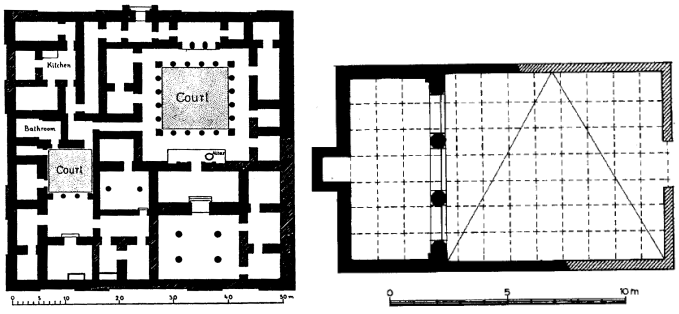
Şekil 3.9 Kalp Tepe Köşkü planı
(V. Nilsen/S. Hmelnitskiy)

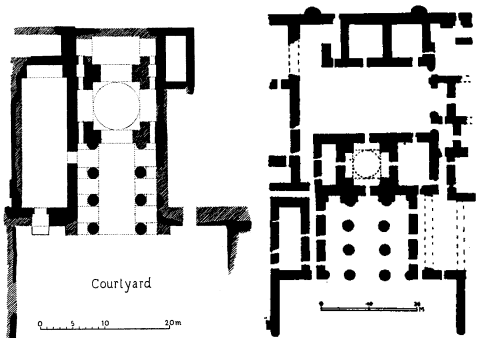
Şekil 3.10 Toprak Kale, Varahşa ve Er Kurgan saraylarının eyvanlı mekanları (S. Hmelnitskiy)

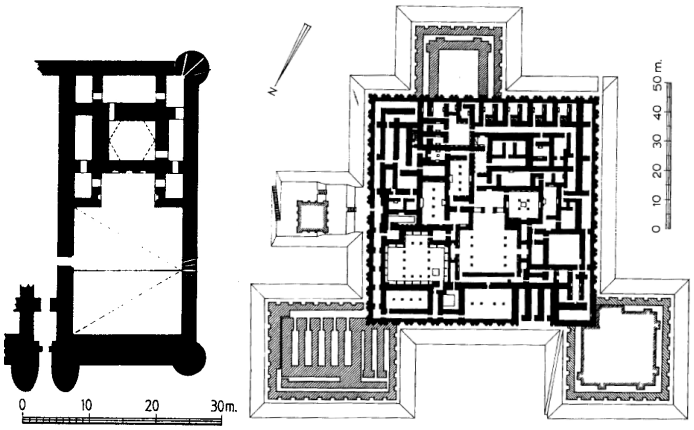
Şekil 3.11 Susa Ateş tapınağı planı
(K. Schippmann)

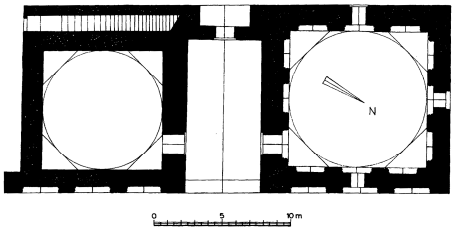
Şekil 3.12 Nippur Sarayı planı (A. U. Pope)
ve Kasr Mukatil Camisi planı (S. Hmelnitskiy)

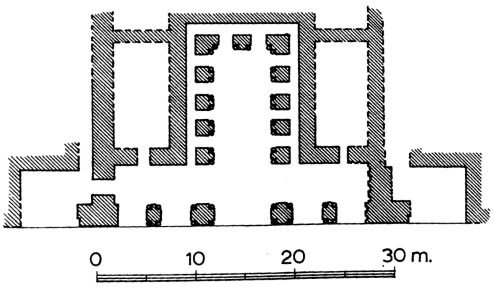
Şekil 3.13 Damgan Sarayı (A. U. Pope) ve Kufe Sarayı (O. Grabar)

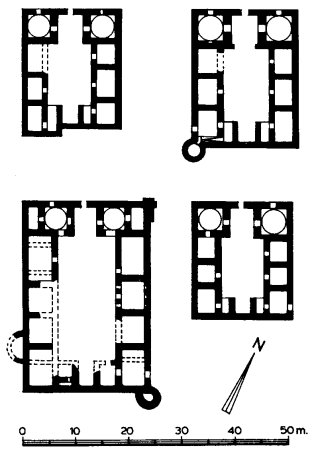
Şekil 3.14 Babiş Mulla sivil konutu planı ile Toprak Kale Sarayı restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)

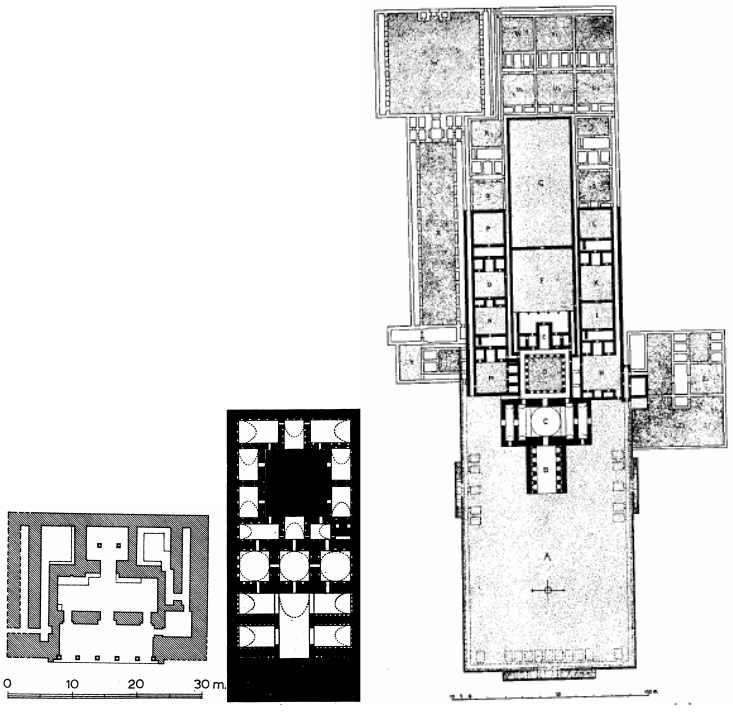
Şekil 3.15 Sultan Saadet Türbeleri (S. Hmelnitskiy)

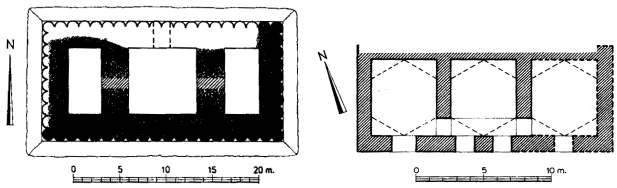
Şekil 3.16 Tirmiz Sarayı planı (S. Hmelnitskiy)

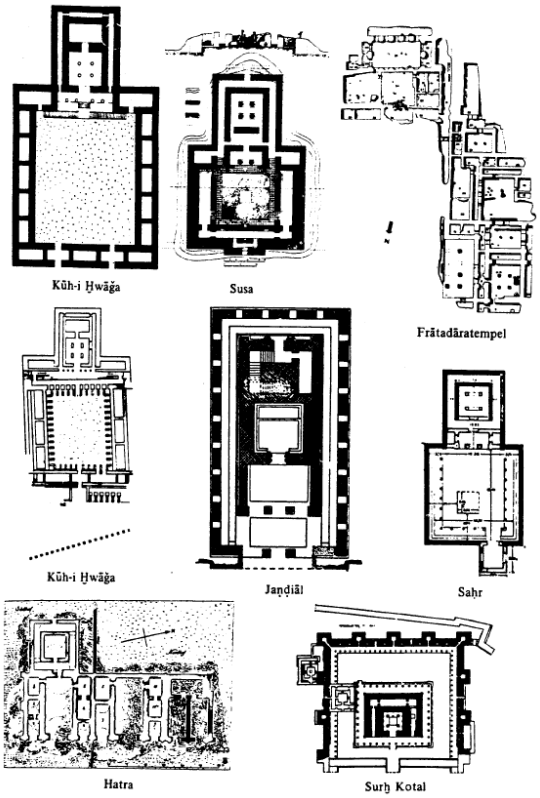
Şekil 3.17 Sistan Bölgesi konut planları (M.Klinkot/S.Hmelnitskiy)

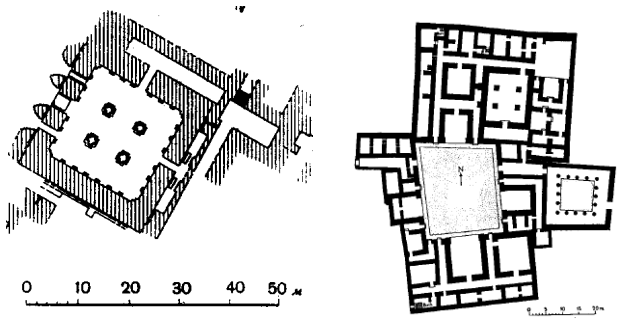
Şekil 3.18 Halçayan, Firuzabad ve Kasr-ı Şirin sarayları planları (S. Hmelnitskiy)

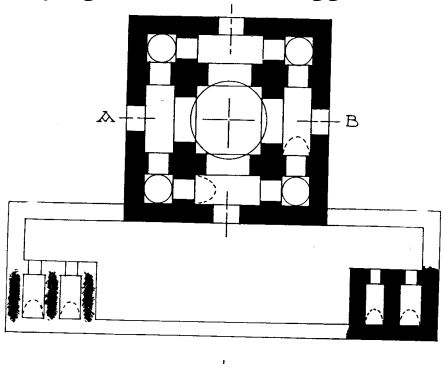
Şekil 3.19 Gavur Kale Köşkü ve Afrasiab konutu planları (S. Hmelnitskiy)

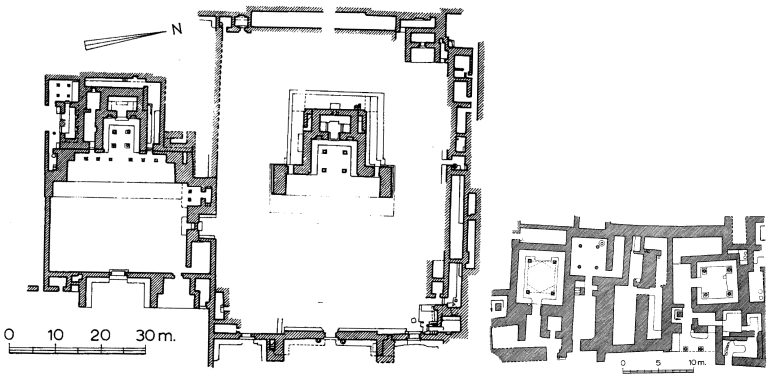
Şekil 3.20 İran, Afganistan ve Suriye'deki ateş tapınakları (K. Schippmann)

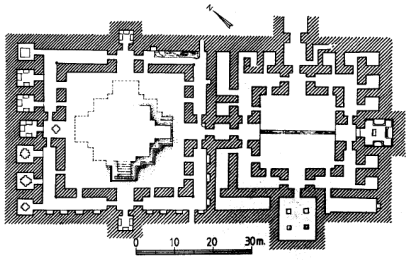
Şekil 3.21 Nisa ve Assur sarayları planları (G. A. Pugaçenkova)

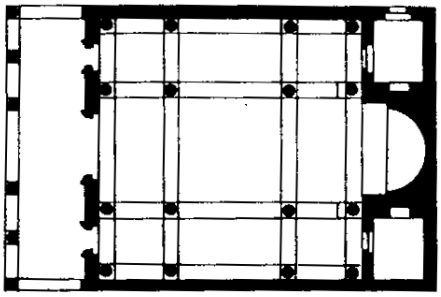
Şekil 3.22 Gira Ateş Tapınağı planı (U. M. de Villard)

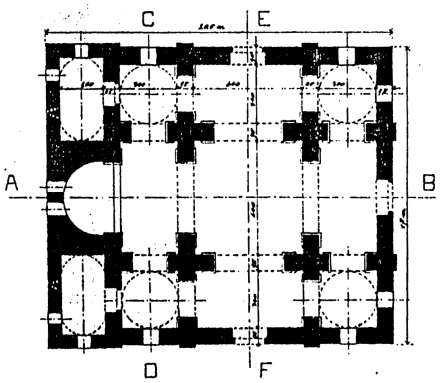
Şekil 3.23 Pencikent'teki tapınaklar ve Araplar öncesine ait konutlar (S. Hmelnitskiy)

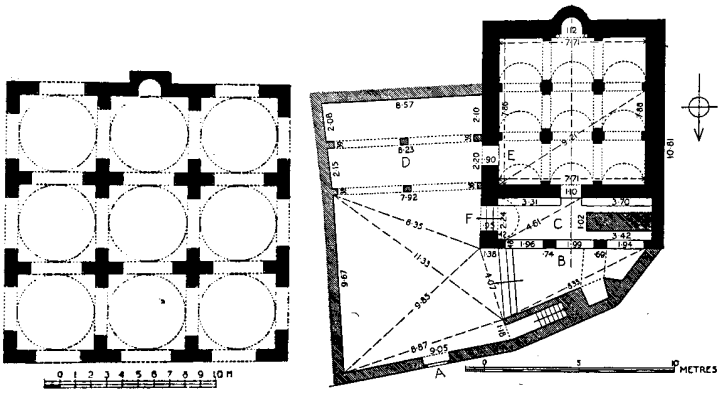
Şekil 3.24 Adzina Tepe Budist Manastırı (S. Hmelnitskiy)

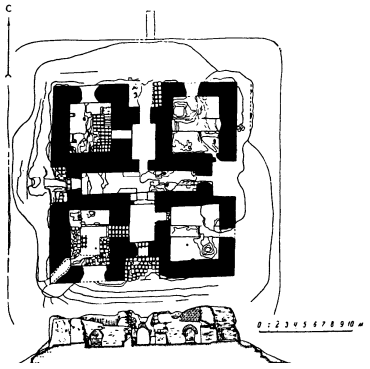
Şekil 3.25 Musmiyah Roma Tapınağı planı (E. B.. Smith)

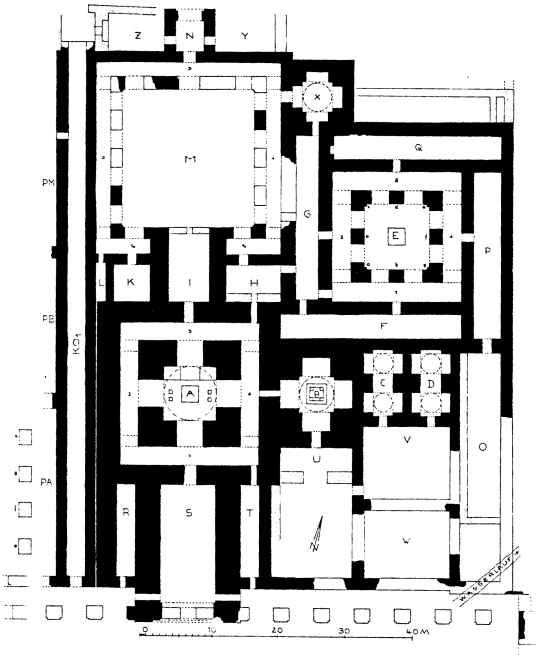
Şekil 3.26 Rusafa Kilisesi planı (H. Spanner-S. Guyer)

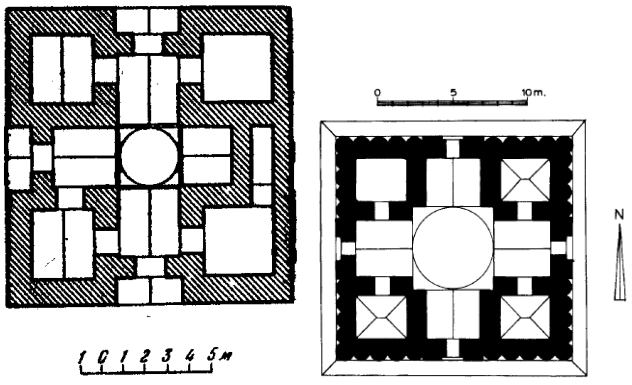
Şekil 3.27 Şerf Tabataba Meşhed-i ve Fatata camilerinin planları (K. A. C. Creswell)

Şekil 3.28 Babiş Mulla Mezar yapısı planı (R. Besenval)

Şekil 3.29 Taht-ı Süleyman Ateş Tapınağı Kompleksi planı(R. Naumann)

Şekil 3.30 Gavur Kale ve Kelte Minar Köşkleri (G. A. Pugaçenkova)

2. Bölgeye Dışardan İthal Edilen Tipler

Cami yapma geleneği ve bu dini mekanı yaratma amacını vareden inanç sistemi önceleri Orta Asya için tamamıyla yabancı bir olguydu. Ancak Arap yarımadasında şekillenmeye başlayan sonradan Akdeniz çevresine ve doğuya yayılarak kısa zamanda büyük bir güç elde eden İslamiyet, 7. yüzyıl ortalarında Arapların Orta Asya'ya girmeye başlamasıyla birlikte bu bölgede de yayılmaya başlamıştır. İslami düşünce, çoktanrıcı inanışların hakimiyetindeki bölgede her ne kadar çok büyük bir direnişle karşılaşırsa karşılaşsın, sonunda İslami kültür, Orta Asya'da zaman içinde yerleşmiştir. Bu yeni inanç tabii ki eski inançların tamamıyla yok olmasına sebebiyet vermemiştir. Bölgede İslami inanışlarla, pagan inanışlar belli bir süre daha yan yana veya kaynaşarak yaşamaya devam etmiştir.

Araplar, Orta Asya'da yayılmaya başlamasıyla birlikte bölgede İslamiyet'i de yaymaya başlamışlardı. Orta Asya şehirlerinde, daha önceleri var olan pagan inanışlarla bağlantılı tapınakların yerine, camiler inşa edilmekteydi. Orta Asya'da, özellikle ilk kurulan camilerin planimetrisinde, daha çok Arap dünyasında daha önceden şekillenen cami tipleri tercih edilmiştir. Bu cami tiplerinden daha çok avlulu ve çok ayaklı camiler, çok ayaklı camiler ile önünde avlusu olan sadece bir mihrap duvarına sahip musalla tipi camiler tercih edilmiştir. Tabii ki Orta Asya'da ilk kurulan camilerin dinsel anlamı olduğu gibi, İslamiyet'in ve Müslüman hanedanlığın bölgedeki gücünü de temsil etmeliydi. İlk kurulan camiler, daha çok cuma, bayram ve diğer özel günlerde kalabalık cemaatlere hitap eden geniş alanları kaplamaktaydı. Orta Asya'da inşa edilen, Arap mimarisi kaynaklı avlulu ve çok ayaklı ilk camiler, genellikle şehrin merkezinde, şehir kapısı yakınlarında veya kalenin yanında yer almaktaydı. Bazı şehirlerdeki ulu camiler de kale içinde konumlanmıştır. Camilerin şehirlere bu şekilde konumlanması, güvenlik ve ticari kaygıları göstermesi yanında hem dini, hem de siyasi otoritenin gücü temsil edilmiştir. Geniş alanları kaplayan camiler, pratik anlamda kalabalık cemaatlere hitap etmesi yanında yeni iktidarı da göstermekteydi.

Çok ayaklı ve avlulu camilerin kökeni bilindiği gibi Hz. Muhammed'in zamanına kadar inmektedir. Hz. Muhammed'in evinin modeli doğal olarak, daha sonradan yapılan avlulu ve çok ayaklı camileri, mimari şema açısından etkilemiştir (Şekil 3.31). Arap camilerinin kuruluşlarında bölgede daha önceleri varolan Helenistik, Roma ve Hıristiyan mimarilerinin de önemli etkileri söz konusu olmuştur. Kufe Camisi (Irak/7. yüzyıl sonları), Kairouan Camisi (Tunus/7-9. yüzyıl), Kudüs Aksa Camisi (İsrail/7-11. yüzyıl), Şam Emeviye Camisi (Suriye/705-715), Medine Emevi camisi (Suudi Arabistan/705-715), Halep Camisi (Suriye/8. yüzyılın başları), Damgan'da Tarıkhane Camisi (İran/750-786), Susa Camisi (Iran/8. yüzyıl), el-Refika Camisi (Suriye/8. yüzyıl ikinci yarısı), Kayrevan Camisi (İspanya/8-9. yüzyıl),

Karaviyin Camisi (Fas/9. yüzyıl ortası/1135-1142), Kurtuba Camisi (İspanya/785-6/962-966), Sousse Camisi (Tunus/850), Tunus Camisi (Tunus/856-863), Samarra Camisi (Irak/9. yüzyılın ortası), Samarra Ebû Dulaf Camisi (Irak/9. yüzyılın ortası/860-61/), Sfaks Camisi (Tunus/9. yüzyılın ikinci yarısı), Kahire İbn Tulun Camisi (Mısır/876-879), Siraf Camisi (İran /815-825/850), Mahdiya Camisi (Mısır/916), Medine el-Zehra Camisi (İspanya/941), el-Azhar Camisi (Mısır/972), Kahire el-Hakim Camisi (Mısır/990-1013), Nayin Camisi (İran/10. yüzyıl ortaları), Telemcen Camisi (Cezayir/1082), Badr el-Cemali Camisi (Meşhed el-Cuyushi/Mısır/1085), Akmar Camisi (Mısır/1125), Salih Talay Camisi (Mısır/1125), Kutubiya Camisi (Fas/1147), Tinmal Camisi (Fas/1153-54), Fahrac camisi gibi yapılar, Orta Asya dışında Ortaçağ'dan kalmış avlulu ve çok ayaklı Arap camileridir (Şekil 3.32-34) (Grabar, 1998, 106-134; Hattstein ve Delius, 2000, 40-45, 64-71, 96-114, 132-137, 144-153; Ettınghaussen vd., 2001, 20-36, 83-91, 105-110, 139-145, 188-200; Hıllenbrand, 1994, 33-128).

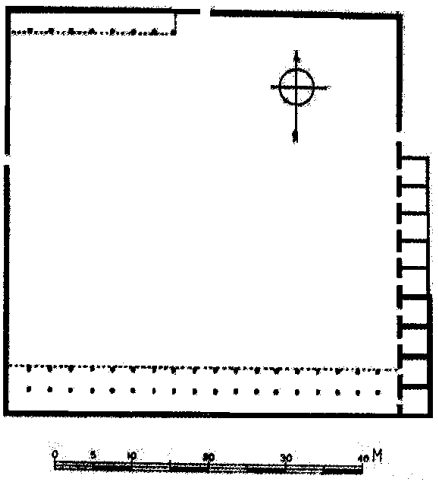
Bu tip camiler, hem dinsel anlamda, hem de yayıldığı topraklarda İslamiyet'in gücünü ve varlığını göstermesi açısından önem taşımaktaydı. Orta Asya topraklarındaki şehirlerde yer alan avlulu ve çok ayaklı camiler, konum açısından bu dinsel gücü ve prestiji destekler niteliktedir. Orta Asya'da Arap mimarisi etkisiyle ilk kurulan avlulu ve çok ayaklı camiler genellikle çarşıların yoğunlaştığı şehrin merkezi meydanında, şehir kapıları yakınlarında, askeri ve siyasi gücün kalbinin attığı kale yanında veya kale içinde geniş bir alana yayılmaktaydı. Bu camiler, dıştan kareye yakın planda veya dikdörtgen plandaydı. Dörtgen plandaki duvarları, genellikle kerpiçten, pahsa bloklardan ve tuğladan yapılmaktaydı. İç bölümde ise kare ve dikdörtgen planda bir açık avlu etrafında revaklar yer almaktaydı. Bu revaklar asıl ibadet mekanı olan harim kısmında genişlemekteydi. Avlunun merkezinde genellikle dörtgen planlı bir havuz bulunmaktaydı. Revaklardaki taşıyıcılar kerpiç, tuğla ve ahşaptan yapılmaktaydı. Üst örtülerde yine kerpiç, tuğla ve ahşap malzemeler kullanılmakta olup örtü sisteminde kubbe, çeşitli tipte tonoz ve genellikle düz ahşap örtü kullanılmaktaydı. Mihrap nişi kıble duvarının ortasında yer almaktaydı. Minber de kıble duvarında bulunuyordu. Özellikle mihrap , kıble duvarı ile ayaklar ve sütunlar oymalı alabastr, ahşap ile figürlü tuğlacıklarla ve sırlı malzemeler ile süslenmekteydi. Kalıntılardan anlaşıldığına göre avlulu ve çok ayaklı camiler, Orta Asya'da yaygın olarak yapılmaktaydı. Bânû Mehân Ulu Camisi, Akır Taş Camisi, Dandanakan Ulu Camisi, Çil Burç Ulu Camisi, Başane Ulu Camisi, Semerkand Ulu Camisi, Ahsikent Ulu Camisi, Kunya Urgenç Ulu Camisi, Şah Senem Ulu Camisi ve Dihistân Ulu Camisi gibi Orta Asya topraklarında inşa edilmiş ve günümüze kalıntıları ulaşmış olan yapılar avlulu ve çok ayaklı tipte camilerdir. Fakat bunlardan Başane

ve Dihistân ulu camileri mimari kompozisyonları açısından diğer camilerden daha farklıdır. Başane Camisi eyvanlı avlulu çok ayaklı tipte bir camidir. Bu cami avlulu ve çok ayaklı Arap camileri ile İran-Orta Asya geleneksel eyvanlı mekanların sentezinden meydana gelmiştir. İran'da erken İslami devirde eyvanlı tipte camiler yapılmaktaydı. Bam'da Mescid-i Resul Camisi (İran/650 civarı), Kac Camisi (İran/700 civarı/14. yüzyıl), Tebriz Camisi (İran/8. yüzyıl/14. yüzyıl), Şiraz Camisi (İran/894/12-14. yüzyıl), Bam'da Ark camisi (İran/862-903) (Pope, 1938-39, 930-944) ve Niriz camisi (İran/973-974/1472) (Godard, 1936a, 163-172) (Şekil 3.36) gibi yapılar eyvanlı tipte camilerdi. Özellikle Güney Horasan'da Hargrid Cami-Medresesi (İran/11. yüzyıl"1067-68") (Herzfeld, 1942, 16-19) ile Gunabade Camisi (1212-1213/İran) ve Bamyan Camisi (ev ?) (Godard, 1949, 79-81), Başane camisine benzemektedir (Şekil 3.37). Dihistân Camisi mihrap önü kubbeli avlulu çok ayaklı tipte bir yapıdır. Bu cami muhtemelen avlulu çok ayaklı camiler ile İran-Orta Asya kubbeli mekan geleneğinin sentezinden meydana gelmiştir. Dihistân Ulu Camisi, mimari kompozisyonu açısından 11-12. yüzyıllarda İran'da yapılmış "köşk tipi" denilen camilere benzerlik göstermektedir. İsfahan Camisi (1072-1092) (Şekil 3.38), Gülpayegan (1104-1108) (Şekil 3.39), Kazvin Camisi (1113), Barsiyan Camisi (1134), Zevvare Camisi (1135) (Şekil 3.40), Ardistan Camisi (1158-60) (Şekil 3.41) ve Kazvin Mescid-i Haydariye Camisi (12. yüzyıl) gibi yapılar mihrap önü kubbeli eyvanlı avlulu çok ayaklı camiler tipindedir (Pope, 1938-1939, 949-966; Godard, 1936a, 187-210; Godard, 1936c, 213-238). Kuzey Horasan (Güney Türkmenistan) mimarisinde gördüğümüz Başane Camisi mimari şemasının ileri aşaması Dihistân Camisi mimari kompozisyonunda görülmektedir. Kuzey Horasan'da gelişen mimariyle birlikte mihrap önündeki eyvanlı mekanın yerini eyvanvari görünüşte portalli kubbeli mekan almıştır.

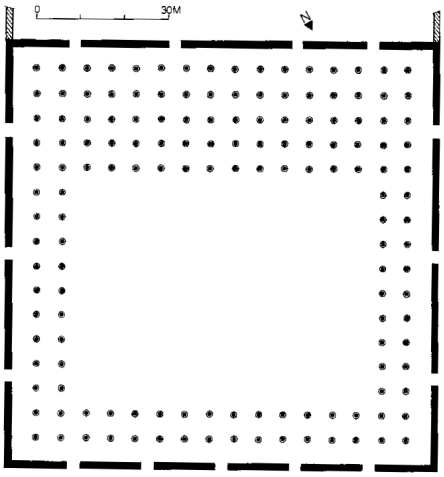
Orta Asya'da İslamiyet'in erken devirlerinden itibaren görülen Arap mimarisi çıkışlı çok ayaklı camiler, muhtemelen avlulu ve çok ayaklı camilerden kaynaklanmıştır. Çok ayaklı camilerin avlulu çok ayaklı camilerden temel farkı bir avlunun olmayışıdır.Örneğin Aksa Camisi (Kudüs/İsrail/7-11. yüzyıl), çok ayaklı tipte bir Arap camisidir (Şekil 3.35). Kalıntıları günümüze ulaşmış olan Çil Duhterân, Keder, Ornek, Sapol Tepe ve Kavat Kale gibi isimlerle bilinen ulu camiler, çok ayaklı-sütunlu tipte camilerdir. Bu tipte camiler genellikle dörtgen planlı kerpiç veya tuğladan duvarla çevrilmişti. Genellikle üst örtüyü ahşap sütunlar taşımaktaydı. Ahşap sütunların dışında tuğla ve taş malzemeden yapılmış ayaklar ve sütunlar da kullanılmaktaydı. Genellikle bu tip camilerin üzeri ahşapla örtülüydü. Kıbleye yönelmiş duvarın ortasında bir mihrap nişi yer almaktaydı. Orta Asya'da çok ayaklı-sütunlu camiler genellikle şehrin ortalarına yakın veya şehrin içinde sur kapılarından birinin yakınlarında inşa edilmekteydi. İslamiyet'in ve Müslüman hanedanlığının varlığını ve gücünü temsil eden çok

ayaklı-sütunlu ulu camiler aynı zamanda çarşıların yoğunlaştığı alanlarda konumlanıyordu. Cuma ve bayram namazlarının da kılındığı bu tip ulu camilerin kıble duvarında minber yer almaktaydı.

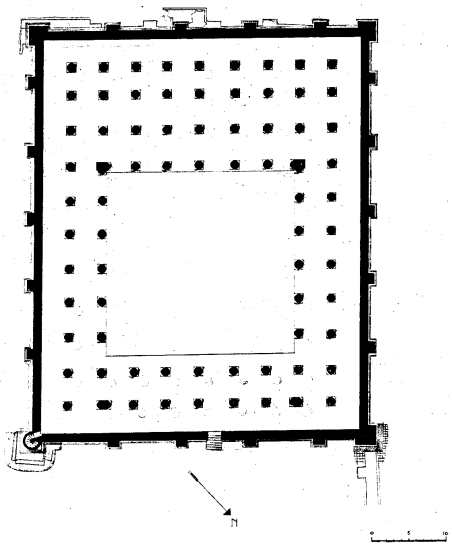
Kökeni Hz. Muhammed'in zamanlarına kadar inen musallalar, İslamiyet'in yayılmaya başlamasıyla birlikte Orta Asya'da da yapılmaya başlanmıştır. Genel olarak bir mihrap duvarına ve önündeki büyük bir avluya sahip olan musallalar, geniş halk kitlelerine hitap etmekteydi (Grabar, 1998, 110 ;Hattstein ve Delius, 2000, 40, 358; Wensick ve Diez, 1960, 673-675, Hmelnitskiy, 1996, 87). Bu avlular, kimi zaman bir duvarla sınırlandığı gibi bazen de avluların hiçbir fiziksel sınırı yoktu. Mihrap nişi kıble duvarının ortasında yer almaktaydı.Genellikle tuğla ve kerpiçten yapılan mihrap duvarı oymalı alabastr, figürlü tuğla ve sırlı malzemeler ile süslenmekteydi. Özellikle bayram namazlarının kılındığı musallaların mihrap duvarında bir minber yer almaktaydı. Musallalar genellikle şehrin dışında rabad surlarının içinde veya rabad surlarının dışında yapılmaktaydı. Musallaların bu şekilde konumlanmasında, muhtemelen şehrin içindeki açık arazi probleminden ve Hz. Muhammed devrinden itibaren uzanan bir gelenekten kaynaklanmıştır.

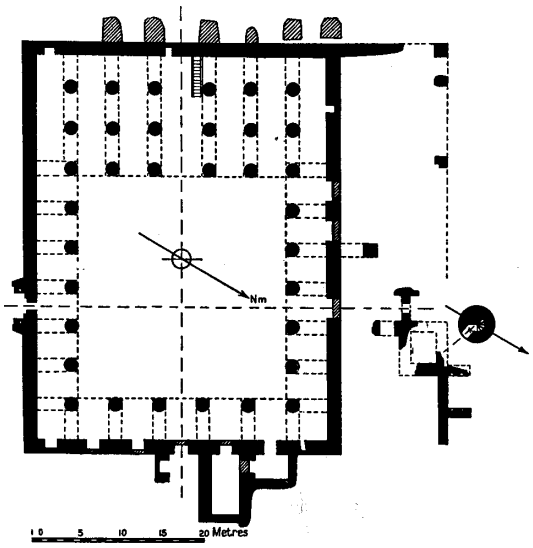
Şekil 3.31 Hz. Muhammed'in Medine'deki evinin restitüsyon planı (J. Sauvaget/O. Grabar)

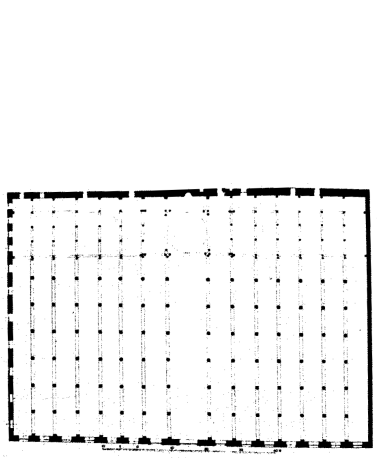
Şekil 3.32 Kufe Camisi planı (R.Ettınghausen-O.Grabar-M.J. Madına)

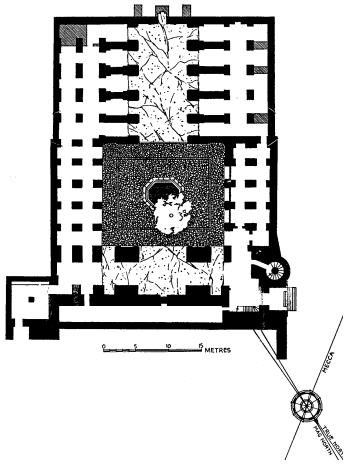
Şekil 3.33 Susa Camisi planı (A. Jullıen/R. Ghırshman)

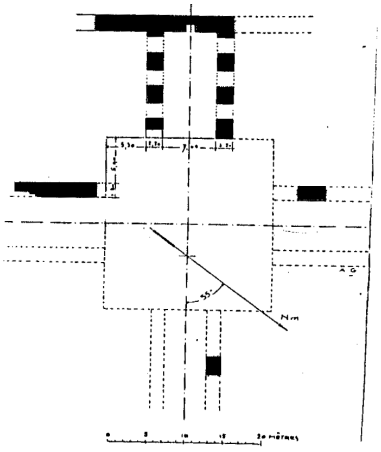
Şekil 3.34 Damgan Tarık Hane Camisi planı (A. Godard/A. U. Pope))

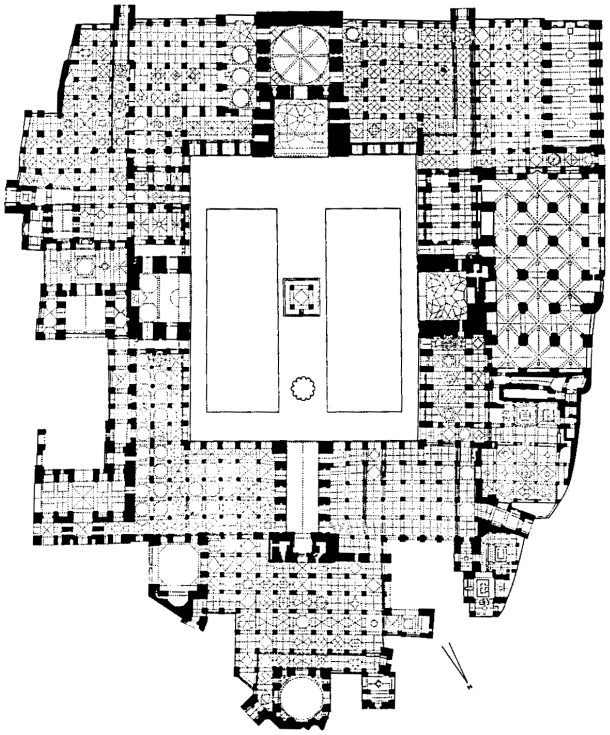
Şekil 3.35 Kudüs Aksa Camisi planı (R. Hamilton/O. Grabar)

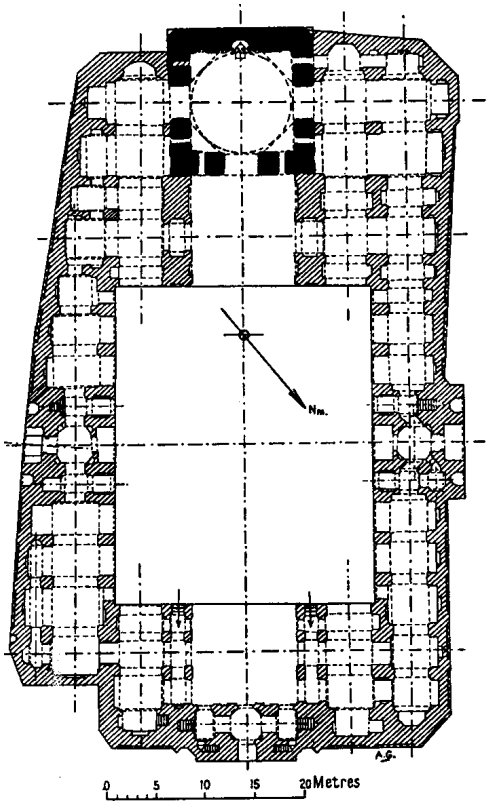
Şekil 3.36 Niriz Camisi planı (D. Wilber/A. U. Pope)

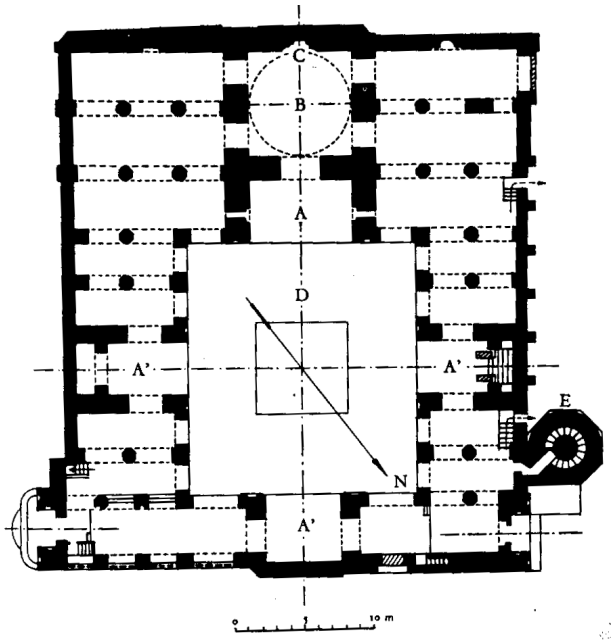
Şekil 3.37 Hargrid Cami-Medresesi planı (A. Godard)

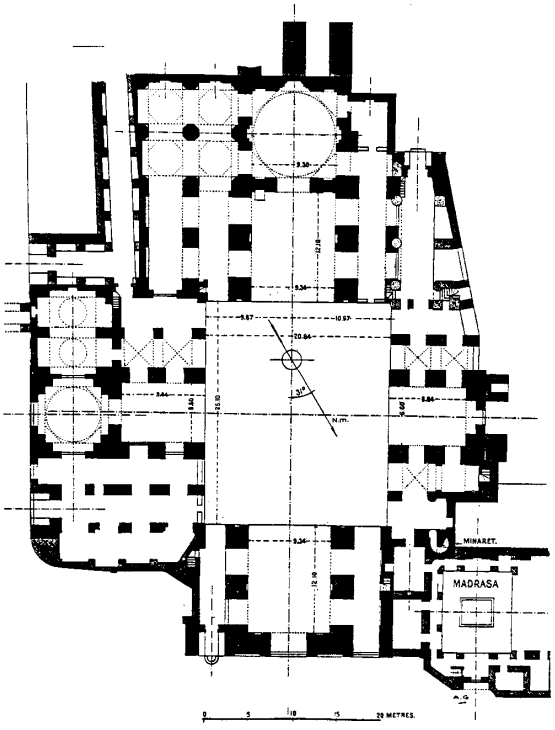
Şekil 3.38 İsfahan Ulu Camisi planı
(D. Brandenburg-K. Brüsehoff)

Şekil 3.39 Gülpayegan Ulu Camisi planı
(A. Godard/A. U. Pope)

Şekil 3.40 Zevvare Ulu Camisi planı
(A. Godard)

Şekil 3.41 Ardistan Ulu Camisi planı
(A. U. Pope)

3.3 Kentsel Konum-Tipolojik Grup İlişkisi

Günümüze ulaşan verilerden ve tarihi kaynaklardan yola çıkarak erken devir Orta Asya camilerinin şehirlerde tipolojik gruplarına göre belirli bir sistem içinde konumlandırılmış olduklarını düşünebiliriz. Camilerin konumlanmasında bir çok etken söz konusu olmuştur.

Bunlardan biri, alışagelmiş kentsel geleneklerin ve alışkanlıkların devam etmesinde yatmaktadır. Orta Asya şehirlerinde İslamiyet'tin erken dönemlerinde kurulan bazı camiler, İslamiyet öncesi pagan tapınaklarının yerine yapılmıştır. 10. yüzyıl tarihçilerinden Narşahî'nin sonradan eklentiler ve değişiklikler yapılan Buhara Tarihi adlı eserinden anlaşıldığı üzere, Buhara Şehri'ni Soğdlulardan alan Arap ordusunun kumandanı Kuteybe ibn Müslim, 712-13 yılında şehrin dışındaki Araplardan önce inşa edilen Buhara Kalesi'nin içinde yer alan tapınağın yerine bir ulu cami inşa ettirmişti. Halkın her cuma günü, bu camide toplanmalarını emretmiş, halkın camiye gelmesini teşvik etmek için onlara iki dirhem verileceğini vaat etmişti. Bu caminin kapılarında, yüzleri silinmiş olan figürlü tasvirleri olan kapıların olduğundan bahsedilir. Rivayete göre, Müslümanlığı kabul etmeyen zenginlerin şehrin dışında yer alan 700 köşkü bulunuyordu. Müslümanlarla zenginler arasında çıkan çatışma neticesinde galip gelen Müslümanlar, köşklerde yer alan kapıları söküp, cami genişletince bu kapıları cami için kullanmışlardı. Bu kapılar, cami için kullanılacağından eski tasvirlerin yüzleri silinmişti. Caminin kalenin içinde bir tapınağın üzerinde inşa edilmesinde ve eski pagan inanışlarla bağlantılı yüzleri silinmiş put tasvirlerine sahip kapıların camide kullanılmasında, geçmiş dönemlerde aynı kült alanının farklı dinler tarafından da kutsal sayılması alışkanlığının önemli yeri olmalıdır. Ancak, bu kullanımda İslam dinin zaferini ve Arap iktidarının gücünü bu süreklilikle daha iyi temsil etmek de amaçlanmış olabilir. Aynı zamanda caminin kalenin içinde veya yakınlarında yer almasında güvenlik kaygıları da göz önünde bulundurulmuştur. Bir idare merkezi olan kalelerde ikamet eden soylular kale içinde veya kale yakınlarında konumlanan camilerden güven içinde faydalanabiliyorlardı. Buhara'daki kalenin içindeki cami yeterli gelmeyince kale ile şehir arasında 770 yılında yeni bir cami inşa edildi. Diğer cami haraç divanı haline getirildi. Yeni cami geçen zaman içinde iki defa çöktü. Sonunda cami, Samaniler devrinde 918 yılında tekrar inşa edildi. Cami kaleye bitişikti (Şekil 3.42). 11. yüzyılda Şems el-Mülk zamanında kale çevresinde çıkan bir çatışma sırasında caminin minaresinden kaleye ok atılmıştır. Bunun üzerine kaleden atılan ateşle minarenin ahşap olan tepesi yanmaya başlamış ve bu yangın camiye de sıçrayarak cami de yanmıştır (1067). Cami daha sonradan yeniden yapılmış (1068) ve kale ile cami arasına bir hendek açılmıştı. Arslan Han zamanında (1102-1130), aynı şeylerin tekrarlanmaması açısından cami kaleden daha uzağa inşa edildi (Şekil 3.42). Fakat yeni yapılan minarenin

yıkılmasıyla cami de tahrip olmuştu. Cami (1121) ve minare (1127) yeniden inşa edilmiştir. Bu cami, tarihi kaynaktan anlaşıldığı üzere muhtemelen avlulu çok ayaklı tipte bir ulu cami idi. Günümüze ulaşmamış olan cami 16. yüzyılda yapılmış olan başka bir caminin olduğu yerde bulunuyordu. 12. yüzyılda yapılmış olan caminin sadece "Kalan" olarak bilinen minaresi kalmıştır. Günümüze ulaşmamış olup zamanla şehir içinde konum değiştirmiş olan Buhara Ulu Camisi (10-12. yüzyıl), Orta Asya'da erken devirlerde yapılmış olan ulu camiler gibi önce kale yakınlarında bulunurken sonradan kale yakınlarında bulunan şehir kapısına yakın (şehir içinde) kaydırılmıştır. Ulu caminin kalenin yakınlarında konumlanmasında, güvenlik ve ekonomik sebeplerin yanı sıra ulu camilerin dini ve siyasi gücü temsil etmesi açısından da etkili olmuştur.

Daha önceden hakkında detaylı bilgi verdiğimiz Afrasiyap tepesinde bulunan eski Semerkand Şehri'nin içinde ve kuzeyinde yer alan kalenin yakınında, İslamiyet'in erken dönemlerinde yapılmış bir ulu cami bulunmaktaydı (Şekil 3.43). Bu caminin kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Tarihi kaynaklardan ve arkeolojik kalıntılardan, caminin kalenin dışında ve batısında yapıldığı anlaşılmaktadır. Cami avlulu çok ayaklı tipte bir yapıydı. Muhtemelen bu ulu cami eski Semerkand Şehri'nde yapılan ilk camilerden biriydi. Ebû Hafsa es-Semerkandi'nin verdiği bilgiye göre Semerkand Camisi'nin bulunduğu yerde, İslamiyet öncesine ait bir tapınak yer alıyordu ve bu tapınak Halife Osman zamanında camiye çevrilmiştir. Fakat tapınağın camiye Halife Osman zamanında çevrilmesi pek doğru gözükmemektedir. Tapınak ancak 8. yüzyılda, Arapların Semerkand'da girmesinden sonra camiye çevrilmiş olabilir. Arkeolojik verilerden de anlaşıldığı üzere muhtemelen Araplar öncesinde kurulmuş olan bir ateş tapınağının yerine sonradan Araplar zamanında (8. yüzyılda) bir ulu cami yapılmıştır. Daha önceden de belirttiğimiz gibi Orta Asya şehirlerinde ilk kurulan ulu camilerin bir kısmı kale çevresinde konumlanıyordu. Semerkand Camisi'nin inşa edildiği alan muhtemelen daha önceden bir kült alanıydı. Muhtemelen ulu cami inşa edilirken bu husus da göz önünde bulundurulmuştur. Eski bir kutsal alanın yeni bir dini anlayışla tekrar değerlendirilmesi düşüncesi, değişik coğrafyalardaki farklı toplulukların ortak bir içgüdüsel hareketidir. Caminin eski pagan inanışlarıyla bağlantılı bir tapınağın üzerine kurulmasında başka anlamlarda bulunuyordu. Bunların başında, İslam dinin çok tanrıcı inanışlara karşı üstünlüğünü somut bir şekilde ifade ediliyor olması gelmektedir. İlk kurulan camilerin kalenin hemen yakınlarında görülmesi bir güvenlik kaygısını da işaret etmektedir. Orta Asya'da İslamiyet'in ilk yayıldığı zamanlarda ağırlıkta olarak pagan inanıştaki halk, tamamıyla kendilerine ters düşen yeni bir dini öğretiyi kabul etmesindeki zorluktan dolayı isyanlar çıkartmaktaydı. Bu yüzden sık sık iki grup arasında dinsel çatışmalar ortaya çıkıyordu. Bu,

camilerin güvenlik açısından kale yakınlarında inşa edilmesinde etken olmuş gözükmektedir. Semerkand Camisi kalıntıları yanında çarşı kalıntıları da tespit edilmiştir. Bu da camilerin konumlanmasında ekonomik kaygılarla da ilintili olduğunu göstermektedir. Semerkand Camisi örneğinde olduğu gibi şehrin belki de en saygıdeğer yerlerinden bir olan ve Müslüman iktidarın ikamet ettiği kale alanında, bir ulu caminin olması, hem siyasi egemen gücün hem de bu gücün beslendiği ve onun ayrılmaz bir parçası olan dinsel gücün varlığını ortaya koymaktadır. Pratik anlamda ise sarayda yaşayan yönetici sınıfın ibadet etme ihtiyaçları da, caminin yönetim merkezi olan kalenin yakınlarında olmasıyla güven içinde karşılanmış olmaktaydı. Günümüze kalıntıları ulaşmış olan Ahsikent Ulu Camisi de şehrin yönetim merkezi olan kalenin doğusunda konumlanmasından dolayı bu cami hakkında da aynı düşünceleri tekrarlamak gerekir. Kısaca Ahsikent Camisi de dini-siyasi gücün otoritesinin varlığını ortaya koymaktadır. Bu cami de Semerkand Ulu Camisi gibi avlulu çok ayaklı tiptedir. Bu avlulu çok ayaklı camilerin dışında Hakim el-Tirmizi (üç bölümlü tipte) (Şekil 3.44), Diggârân (dört ayaklı, dokuz birimli tipte) ve Burana camileri (tek kubbeli tipte) gibi daha ufak boyutlu camilerde kale yakınlarında yer almaktaydılar. Ayrıca mimari kompozisyonu belli olmayan Peykend Ulu Camisi kale içinde konumlanması açısından günümüze ulaşan diğer ulu camilerden farklılık göstermektedir (Şekil 3.43). Fakat tarihi kaynaklardan, Moğollar öncesinde Orta Asya'da inşa edilen bazı ulu camilerin kale içinde konumlandıkları anlaşılmaktadır (Buhara'da kurulan ilk ulu cami örneğinde olduğu gibi). Ulu camilerin kale içinde yer almasında, güvenlik, eski kült alanlarının yeniden değerlendirilmesi gibi sebepler etkili olmuştur. Bunun yanı sıra ulu camilerin kale içinde olması, dinsel iktidarın gücünün de göstergesiydi.

Avlulu ve çok ayaklı camiler kalelerin yakınlarında inşa edilmesi dışında, şehrin merkezinde de tercih edilmekteydiler. Bânû Mehân Ulu Camisi, dört yönden gelen yolların kesiştiği Gavur Kale (eski Merv) Şehri'nin merkezinde, eski bir yapının üzerinde inşa edilmiştir (Şekil 3.49). Dandanakan Camisi (Şekil 3.51), Taş Rabad olarak bilinen Dandanakan Şehri'nin merkezinde yer almaktaydı. Şah Senem Camisi (Şekil 3.46), aynı adla anılan şehrin merkezinde yer alan çarşı kalıntısının hemen güneybatısında uzanmaktaydı. Tarihi kayıtlardan anlaşıldığı üzere, Sultan Kale (eski Merv) Şehri'nin merkezinde yer alan çarşıların, hapishanenin ve hükümet binasının olduğu meydanda Ebû Müslim tarafından 8. yüzyılın ortalarında yaptırılmış "Macan" olarak bilinen bir ulu cami bulunmaktaydı (Şekil 3.49). Dünyanın bir çok yerinden, İpek Yolu ile ticaret yapmak için gelen farklı din, dil ve ırktan insanların buluştuğu şehrin merkezinde, çarşıların yoğunlaştığı meydanlarda kurulan ulu camiler, şehrin merkezinde kurulmuş olan bu küçük dünyaya, dini ve siyasi iktidarın gücünü

hissettirmesi yanında, birer prestij mekanları olmasıyla da dikkat çekiciydiler. Keder Camisi (Şekil 3.47) ve Ornek Camisi (Şekil 3.48) gibi ulu cami karakterinde olan çok sütunlu camiler de şehir merkezlerine yakın tercih edilmişlerdir. Başane (Şekil 3.50), Çil Burç, Kunya Urgenç gibi avlulu ve çok ayaklı camiler de şehrin çeşitli kısımlarında inşa edilmişlerdir. Tarihi kaynaklardan anlaşıldığı üzere bazı ulu camiler de (eski Merv Şehri'ndeki Mescid-i Attik "Eski Cami" Ulu Camisi'nde olduğu gibi) çarşıların yoğunlaştığı şehir kapıları yakınlarında kurulmaktaydı. Günümüze ulaşan bazı cami kalıntıları da bunu teyit etmektedir. Çok ayaklı Kavat Kale Camisi (Şekil 3.45) ve avlulu çok ayaklı Dihistân Ulu Camisi (Şekil 3.54) şehirlerin içinde güney sur kapısı yakınlarında yer almaktadır.

Kalabalık halk kitlelerine için yapılmış olan namâzgâhlar, kaçınılmaz olarak geniş alanları kaplamaktaydı. Muhtemelen şehir içindeki boş arazi probleminden dolayı namâzgâhlar şehrin dışındaki rabad bölümünde tercih edilmekteydiler. 10. yüzyıl tarihçilerinden Narşahî'nin eserine göre Buhara Şehri'nin dışında yer alan kalenin mabed kapısı yakınlarında yer alan Registan Meydanın kuzeyinde 8. yüzyılda bir bayram namâzgâhı yapılmıştı. Sonra burası halka yeterli gelmediği için 970-71 yılında Semtin yolu üzerinde bir bayram namâzgâhı daha inşa edilmişti. Daha sonra da Arslan Han zamanında, burası uzak olduğu için ve halkın emniyeti açısından aynı dönemde tarım için kullanılan Şems-âbâd adlı bahçede 1119-20 yılında etrafı duvarla çevrili bir alan içinde, sadece mihrap duvarı ve minberden meydana gelmiş olan ve bugün 16. yüzyıldaki halini gördüğümüz namâzgâh inşa ettirildi (Şekil 3.42). Narşahî'nin eserine göre, Karahanlı hükümdarlarından Şems el-mülk Nasr bin İbrahim (1068-1080), Buhara'da İbrahim Kapısı civarında şehrin güneyinde içinde çeşitli yapıların olduğu "Şems-âbâd" isimli özel bir bahçeyi yaptırmıştı. Bu bahçenin yanına "Guruk" denilen, içinde atların ve çeşitli hayvanların bulunduğu ve eğitildiği bir otlak da düzenlenmişti. Bu alanın etrafı güçlü ve yüksekçe bir duvarla çevriliydi. Bu bahçe içinde, bir köşk ve güvercin evi (kaptarhane) inşa ettirmişti. Daha sonra kardeşi Kağan el-Hıdır ibn İbrahim (1080-81), buraya ihtişamlı yapılar inşa ettirmiş ve onun oğlu Ahmed ibn el-Hıdır (1081-1089) zamanından itibaren Şems-âbâd, bakımsız hale gelmeye başlamış ve tarım alanı olarak kullanılmaya başlanmıştı. Bu Namâzgâh şehrin dışında ve güneyinde yer almaktaydı. Günümüze kalıntıları ulaşmış olan ve önünde avlusu olan bir mihrap duvarına sahip Dihistân (Şekil 3.54), Merv (Şekil 3.49) ve Semerkand (Şekil 3.43) namâzgâhları da işlevi gereği şehrin dışında inşa edilmiştir. Genellikle namâzgâh olarak görülen üç bölümlü Nisa Namâzgâh Camisi (3.53), Dihistân Namâzgâh Camisi (3.54) ve Talhatan Baba Camisi de şehirlerin dışında konumlanmaktadır. Tarihi kaynaklarda, namâzgâhların şehrin dışında olmasının tercih edildiğini desteklemektedir. Namâzgâhların şehrin dışında inşa edilmesi, bir arazi

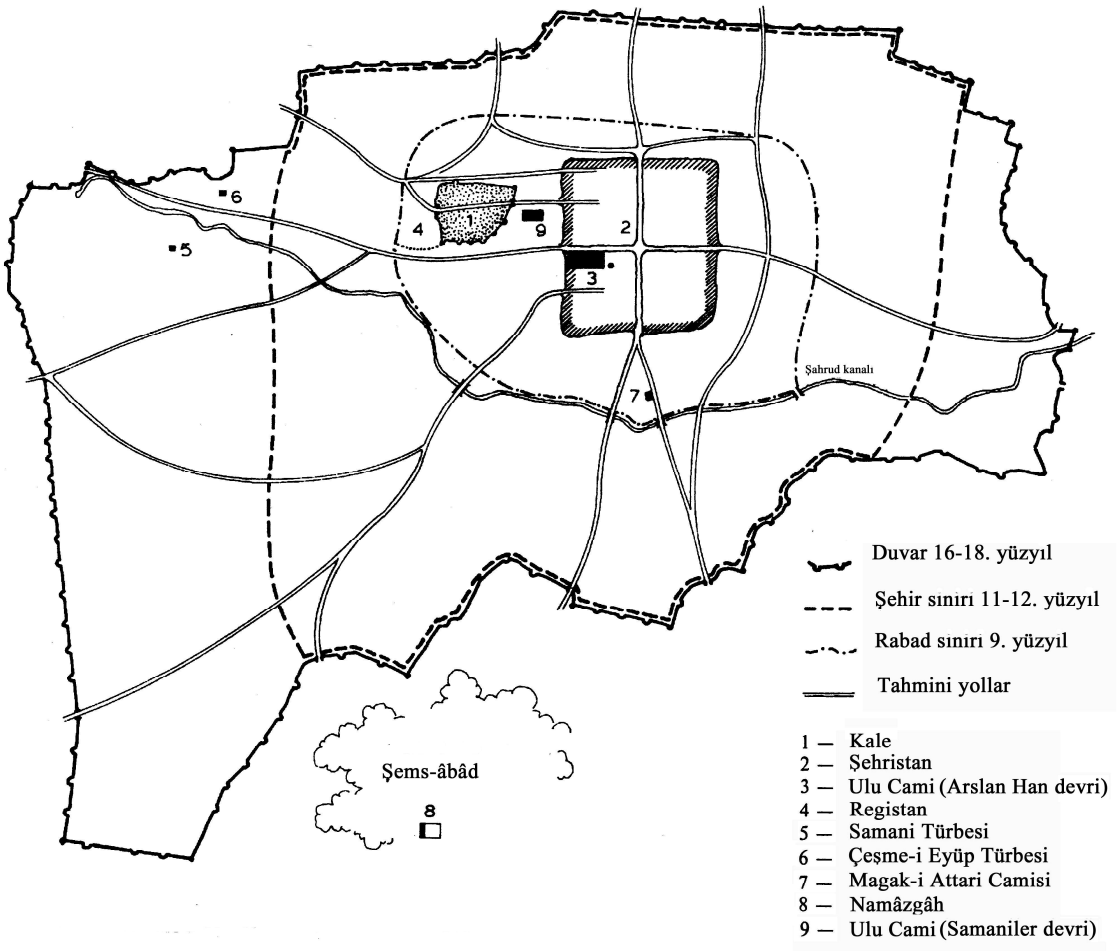
probleminden kaynaklanması yanında, Hz. Muhammed zamanından süregelen güçlü bir geleneğin namâzgâhların konumlanmasını etkilemekteydi. Aynı zamanda şehrin içinde geniş alanlara yayılan ulu camiler bulunmasına karşılık şehrin dışında daha kalabalık olan nüfusunda ibadet ihtiyacını karşılayabilecek geniş alanlara sahip ibadet mekanlarına da ihtiyaç duyulmaktaydı. Namâzgâhlar bu ihtiyaca karşılık vermekteydi.

Günümüze ulaşmış olan camiler içinde Çârcûy (Şekil 3.52) ve Muhammed İbn Zeyd (Şekil 3.49) cami örneklerinde olduğu gibi kare planlı tek kubbeli camiler (Şir Kebir, Parau Bibi, Özkend, Hoca Meşhed Zu-l Kifl, İmam Main, Âstâne Baba, Yartı Kümbet camileri), üç bölümlü camiler (Talhatan Baba Camisi), merkezi ayaklı dört kubbeli camiler (Halpa Eşon ve Taş camileri) ve Çâr Sütun Camisi (Şekil 3.44) örneğinde olduğu gibi dört ayaklı dokuz birimli camiler gibi daha küçük boyutlu yapılar, az sayıdaki örnek dışında (Burana, Hakim el Tirmizi ve Diggârân camileri gibi), genellikle şehrin rabad surları içinde ve dışında, kırsal alanlardaki köylerde ve mezarlık alanlarında tercih edilmekteydiler. Ayrıca şehristan bölümünde ufak mahalle camileri de (Peykend Camisi) bulunmaktaydı. Bu ufak camiler genellikle evlerin arasında yer almaktaydı (Peykend ve Tirmiz camileri gibi).

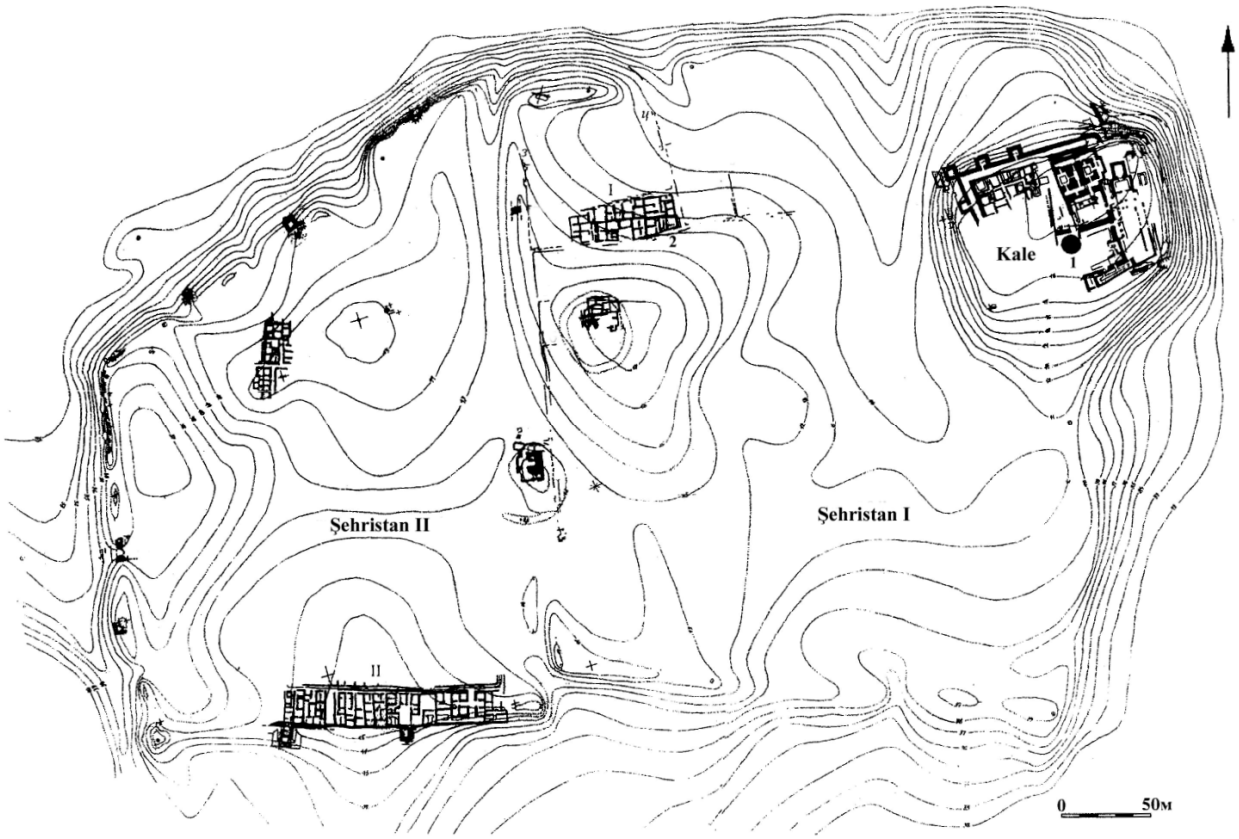
Daha önce detaylı olarak bahsettiğimiz Magâk-ı Attârî Camisi de, şehirdeki konumu açısından ilginç örneklerden biridir (Şekil 3.42). Günümüze çeşitli onarımlar, değişiklikler ve eklentilerle ulaşan caminin temelindeki kalıntılar, Araplar öncesine kadar dayanmaktadır. Günümüzde şehrin içinde yer alan Magâk-ı Attârî Camisi, ilk yapıldığı dönemlerde şehrin dışında rabad bölümünde sur kapısı yakınlarında yer almaktaydı. Tarihi kayıtlardan bu yerin Araplardan önce de bilindiğini anlamaktayız. Araplardan önce caminin bulunduğu alan şehrin hem dinsel hem de ticari anlamda canlı olduğu noktalardan biriydi. Devrin hükümdarlarından Mah bu alanda, yılın belirli günlerinde kurulan ve içinde özel olarak hazırlanmış putların satıldığı bir çarşı yaptırmıştı. Hükümdar, caminin bulunduğu yerde, tahta oturuyordu ve halkın putları satın alması için teşvik ediyordu. Sonradan bu alana bir ateş tapınağı yapılmıştı. Halk hem çarşıda alışveriş yapabilecek hem de dinsel görevlerini yerine getirebilecekti. İslamiyet'in güç kazanmasıyla birlikte tapınağın yerine cami inşa edilmiştir. Muhtemelen sonradan yanan bu cami yerine, 10. yüzyılda başka bir cami yapılmıştı. Bu devirde de aynı yerde kurulan çarşıda, put satma geleneği devam etmekteydi. Cami o devir de şehrin dışında, Mah kapısı (rabad surları güney kapılarından biri) yakınlarında yer almaktaydı. Bu cami de zamanla harap duruma gelmesiyle 12. yüzyılda üzerine başka bir cami yapılmıştı. Daha sonraki yüzyıllarda cami çeşitli onarımlar ve değişikliler geçirmiştir. Araplardan önce bir kült alanı olan yerde daha sonradan Mah Camisi inşa edilmiştir. Bu alanda caminin inşasında, muhtemelen her yıl geleneksel olarak kurulan pazarında büyük etkisi olmuştur. Pazarda

putların satışından o kadar çok gelir elde ediliyordu ki İslamiyet'ten sonra da put satışına izin verilmiştir. Pazarda bir günde 50.000 dirhemlik put satılıyordu. Alışverişe gelen Müslüman halk, hem bu çarşıda alışverişini yapıyor, hem de namaz zamanlarında camiden faydalanabiliyordu. Ayrıca 10. yüzyıldaki cami ve çarşı, her gün kervanların girip çıktığı, her türlü malın ticaretinin yapıldığı şehrin güneyindeki rabad kapısı yakınlarında, yol üzerinde bulunmaktaydı. Orta Asya'da Ortaçağ'da yapılmış bir çok cami, çarşıların yoğunlaştığı şehir kapılarında yer almaktaydı. Genellikle şehrin dışında olan camiler, şehrin merkezinde ve kalelerin yakınlarında inşa edilen camilere nazaran hem boyut hem de tipolojik açıdan farklılıklar göstermekteydi. Magâk-ı Attârî Camisi'nde olduğu gibi şehrin dışında inşa edilen camilerin konumlarının belirlenmesinde, süregelen dinsel inanışların ve dini-siyasal gücün göstergesi yanında ekonomik sebepler daha ön plana çıkmaktaydı.

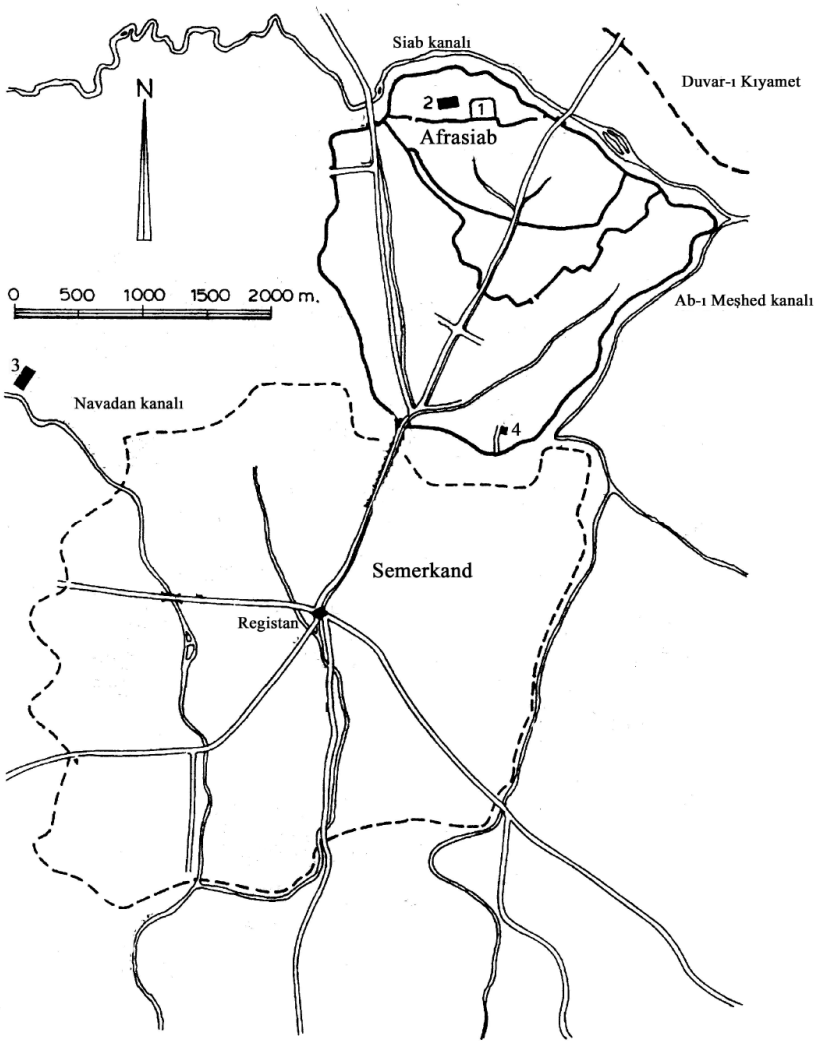
Bu değerlendirmeler ışığında şu sonuca varabiliriz. Genellikle birer ulu cami karakterinde olan avlulu ve çok ayaklı camiler ile çok ayaklı camiler, genellikle şehirlerin içinde kalelerin yanlarında, şehrin merkezinde ve şehir surları kapıları yakınlarında konumlanıyordu. Daha küçük boyutlu camiler (üç bölümlü camiler, kare planlı tek kubbeli camiler, merkezi ayaklı dört kubbeli camiler ve dört ayaklı dokuz birimli camiler) ile namâzgâh tipi camiler daha çok şehirlerin dışında, kırsal kesimlerde ve mezarlık alanlarında inşa edilmekteydiler.

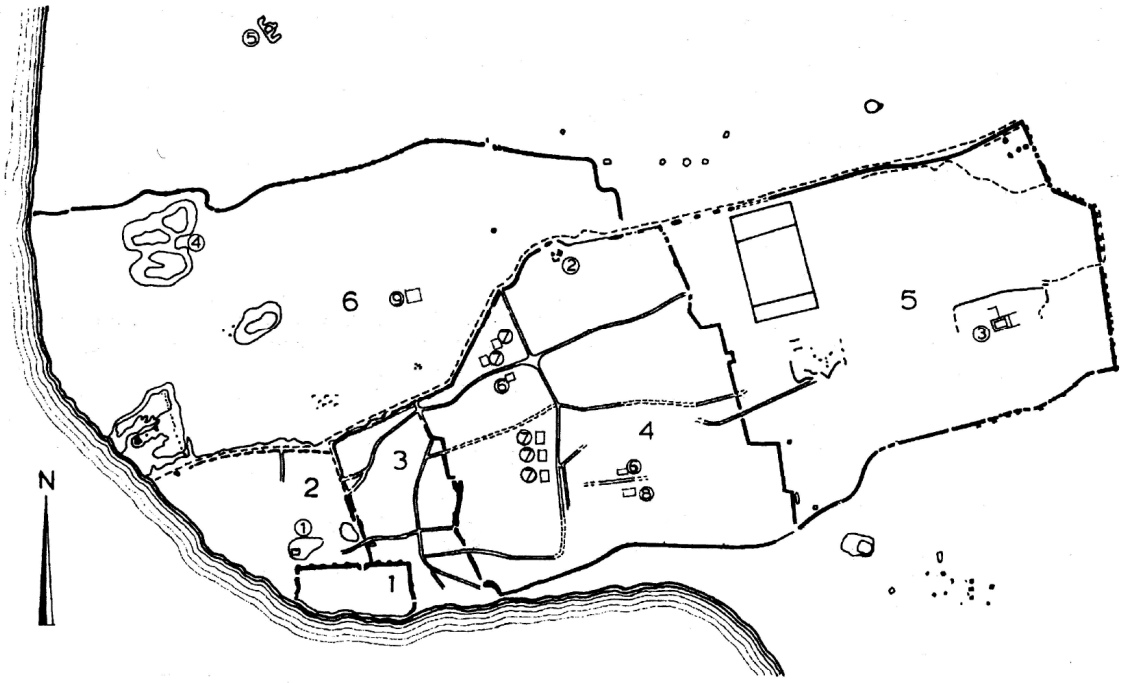
Şekil 3.42 Buhara Şehri planı (O. Bolşakov/E. Davidoviç/S. Hmelnitskiy)

Şekil 3.43 Peykend Şehri planı ile kaledeki minare (1) kalıntısı ile şehristan I'deki cami (2) kalıntısı (G. L. Semenov- D. K.Mirzaahmedov)

Şekil 3.44 Semerkand Şehri planı (O. Bolşakov/S. Hmelnitskiy)

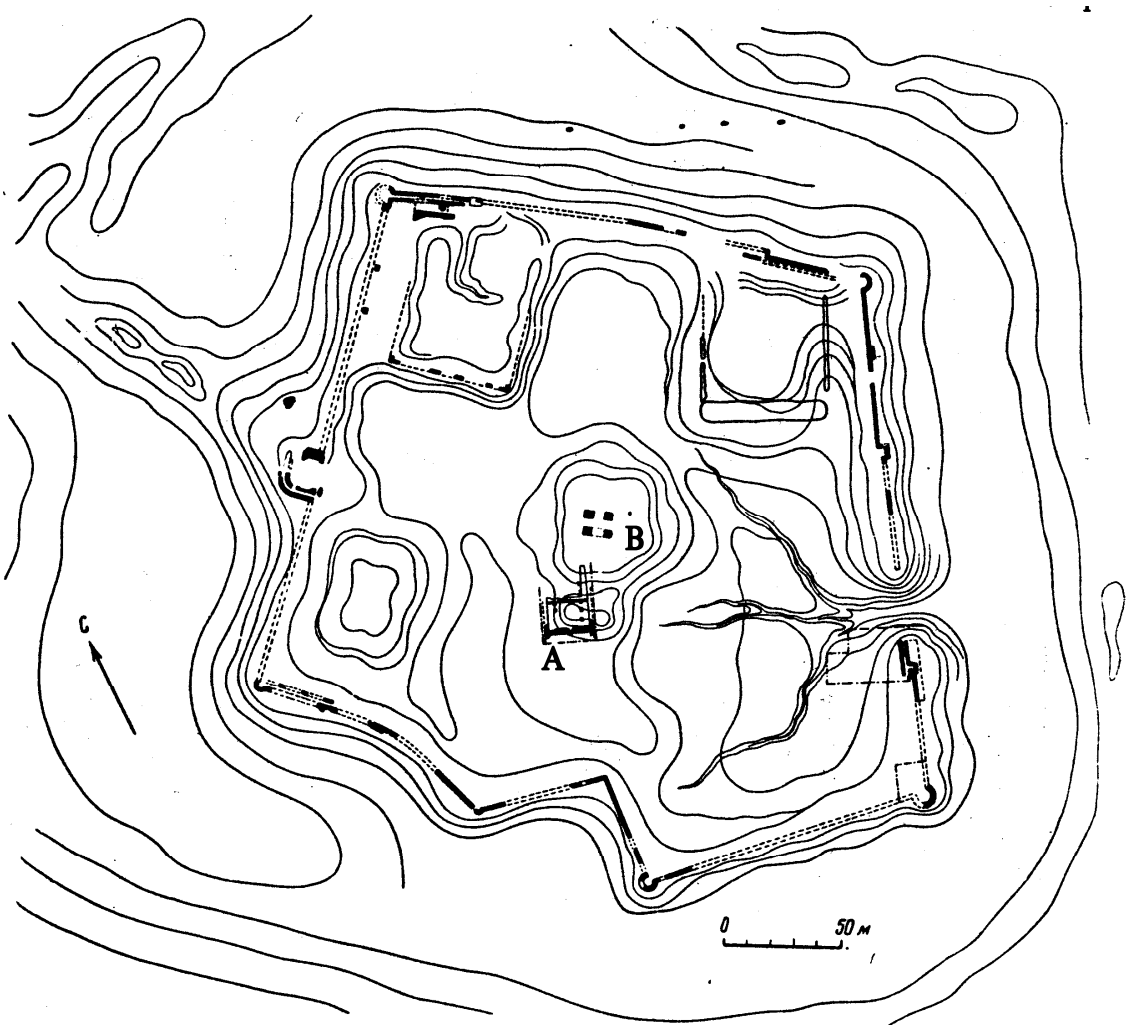
1 — Kale
2 — Birinci Şehristan
3 — İkinci Şehristan
4 — Birinci Rabad
5 — İkinci Rabad
6 — Şehrin etrafı

①— Hakim el-Tirmizi Külliyesi
②— Çar Sütun Camisi
③— Saray
④— Kara Tepe Budist Manastırı
⑤— Fayaz Tepe Budist Manastırı
⑥— Cami
⑦— Kervansaray
⑧— Yerleşim kompleksi
⑨— Hıristiyan Manastırı

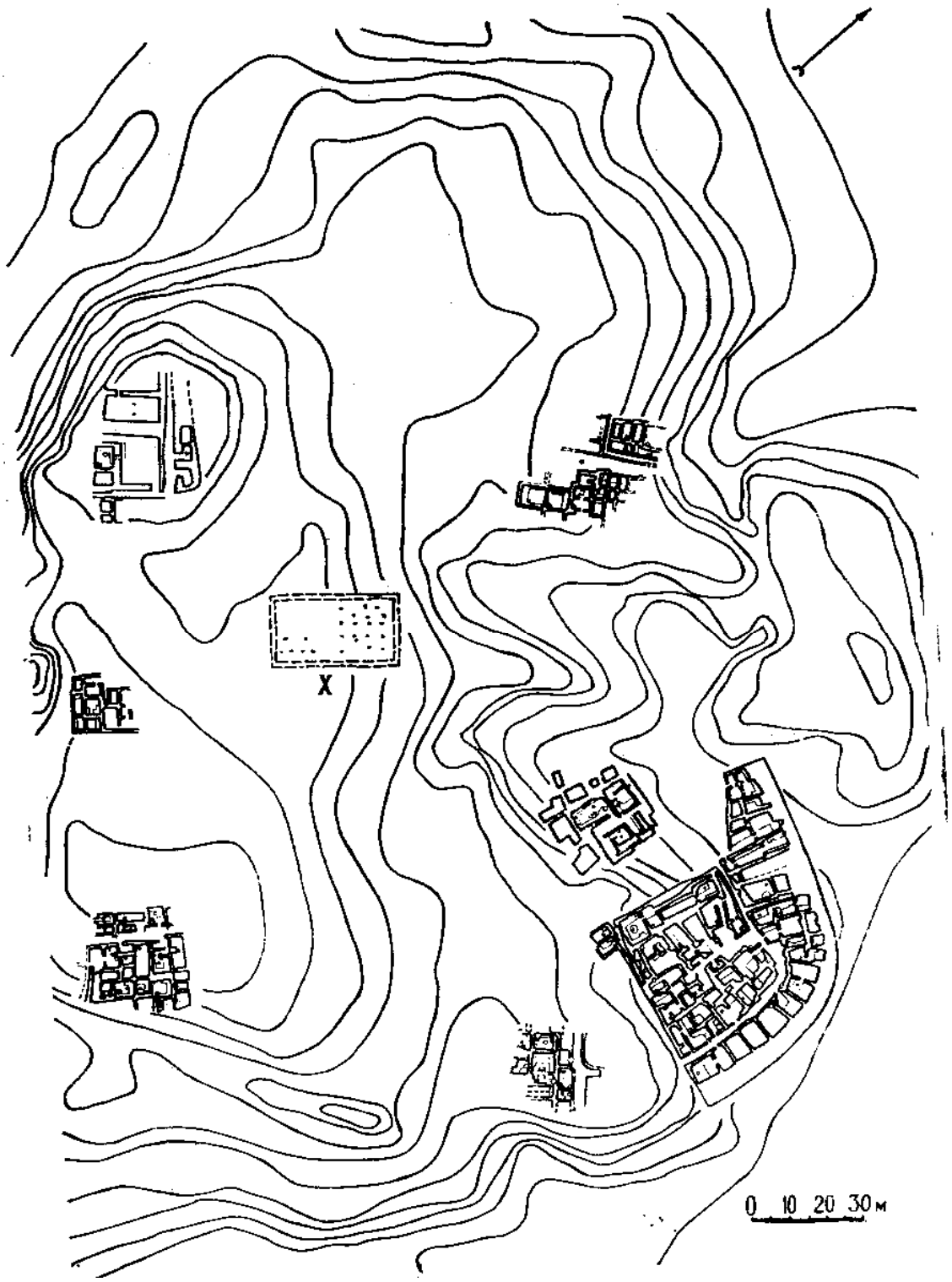
Şekil 3.45 Tirmiz Şehri planı (S. Hmelnitskiy)

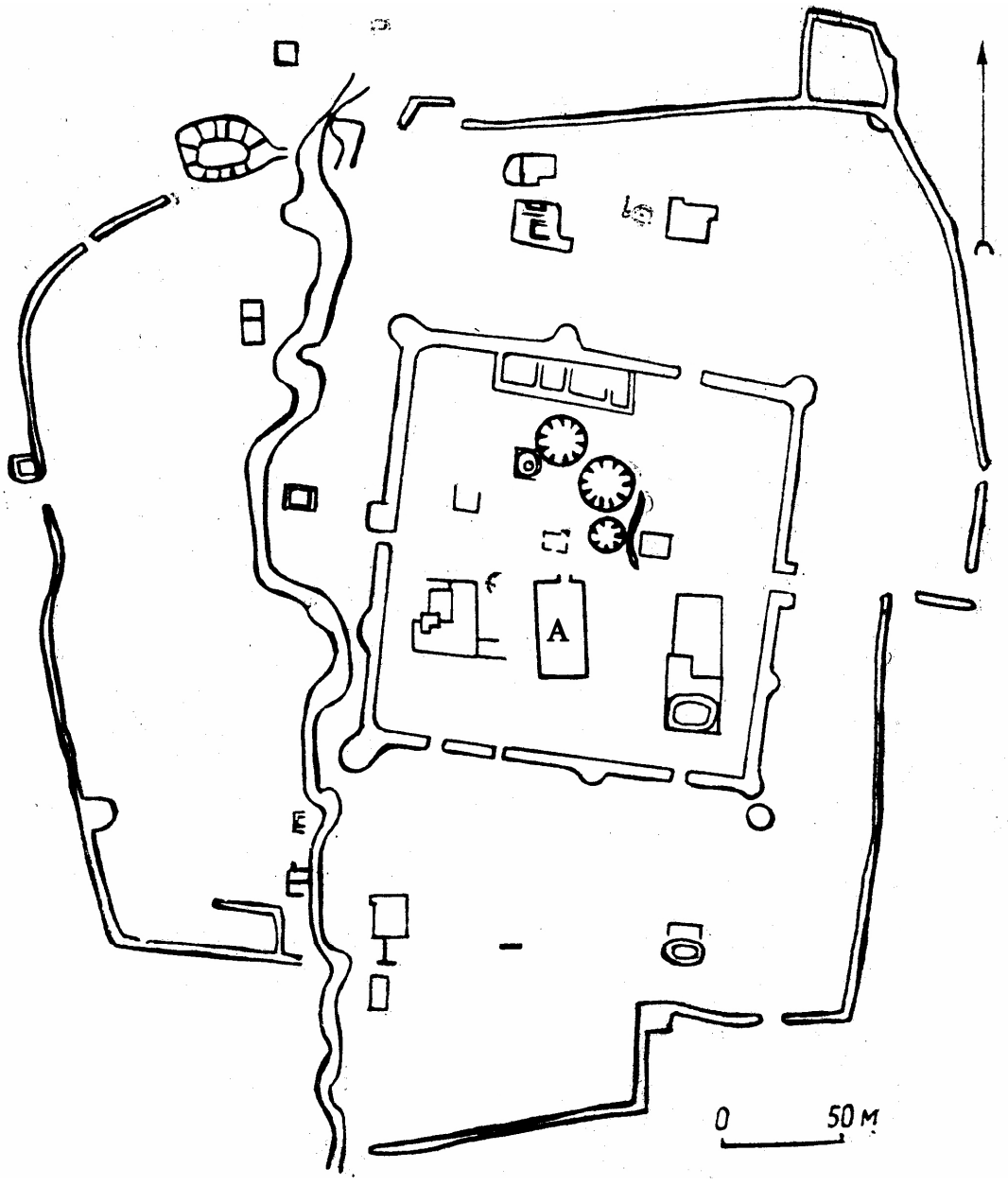
Şekil 3.46 Kavat Kale yerleşiminin planı ve yerleşimde yer alan cami kalıntısı (A)
(N. N. Vakturskaya-O. A. Vişnevskaya)

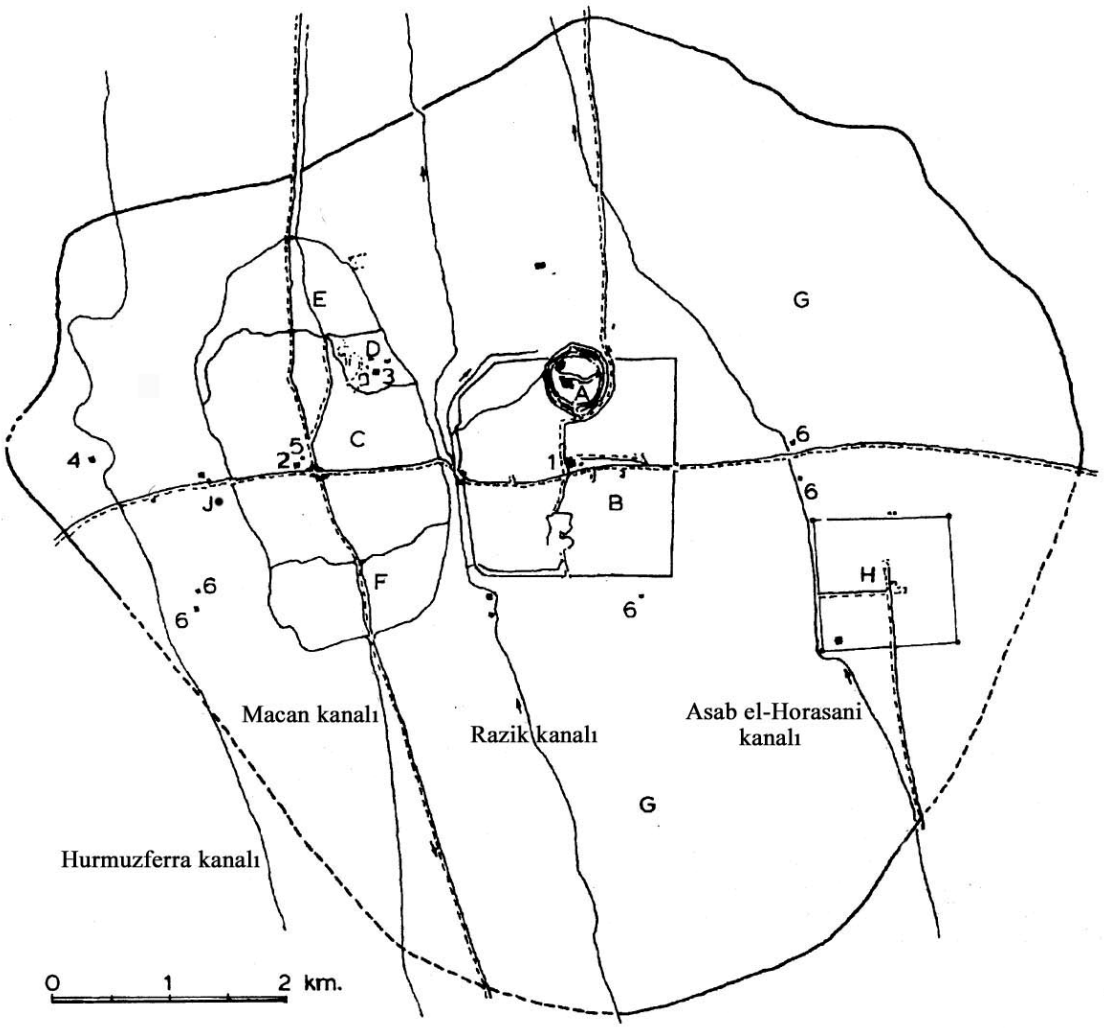
Şekil 3.47 Şah Senem Şehri planı ve şehirde yer alan cami (A) ve çarşı (B) kalıntısı (F. A. Rapoport)

Şekil 3.48 Keder (Kuyruk Tepe) Şehri planı ve şehirde yer alan cami (X) kalıntısı planı (K. M. Baypakov)

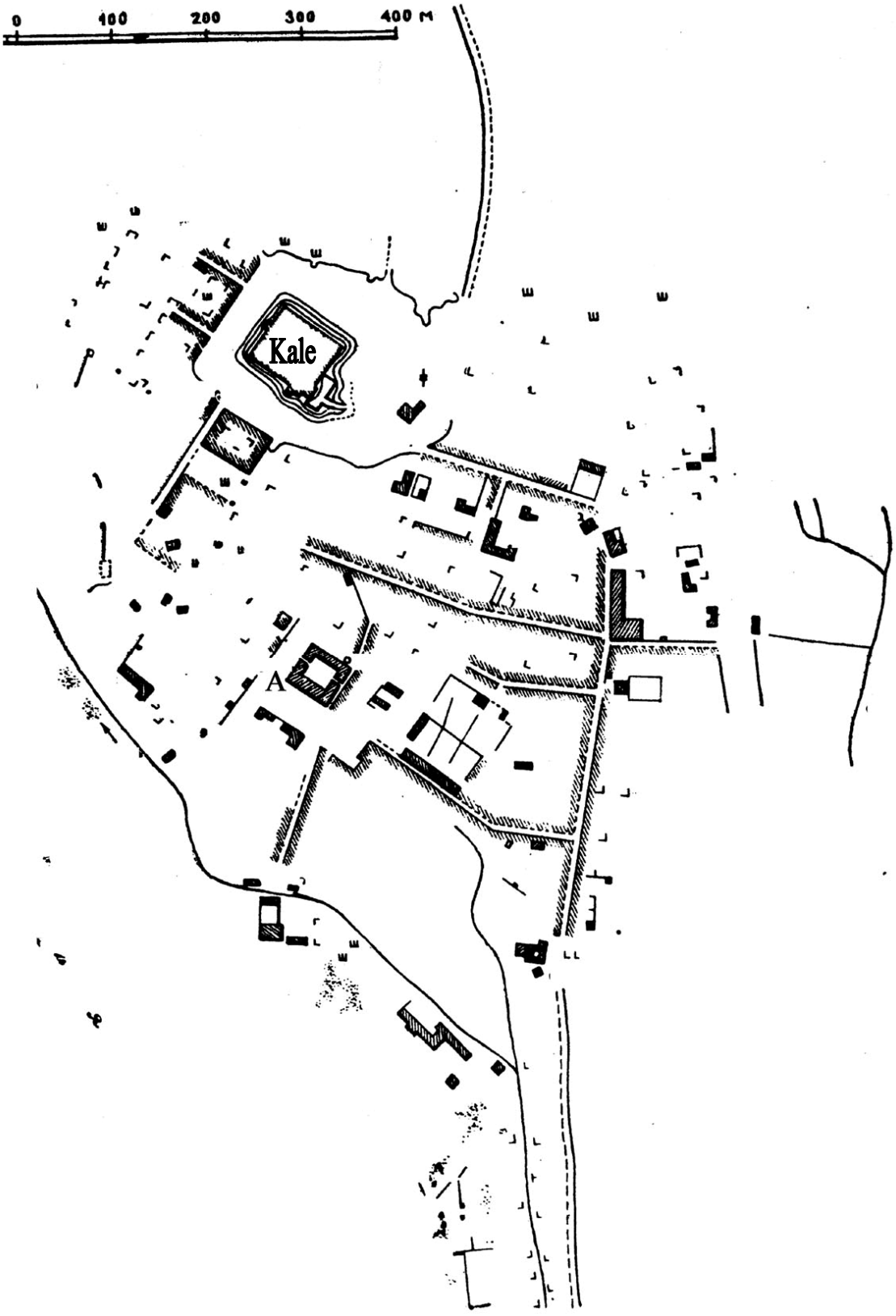
Şekil 3.49 Ornek Şehri planı ve cami (A) kalıntısı (K. M. Baypakov)

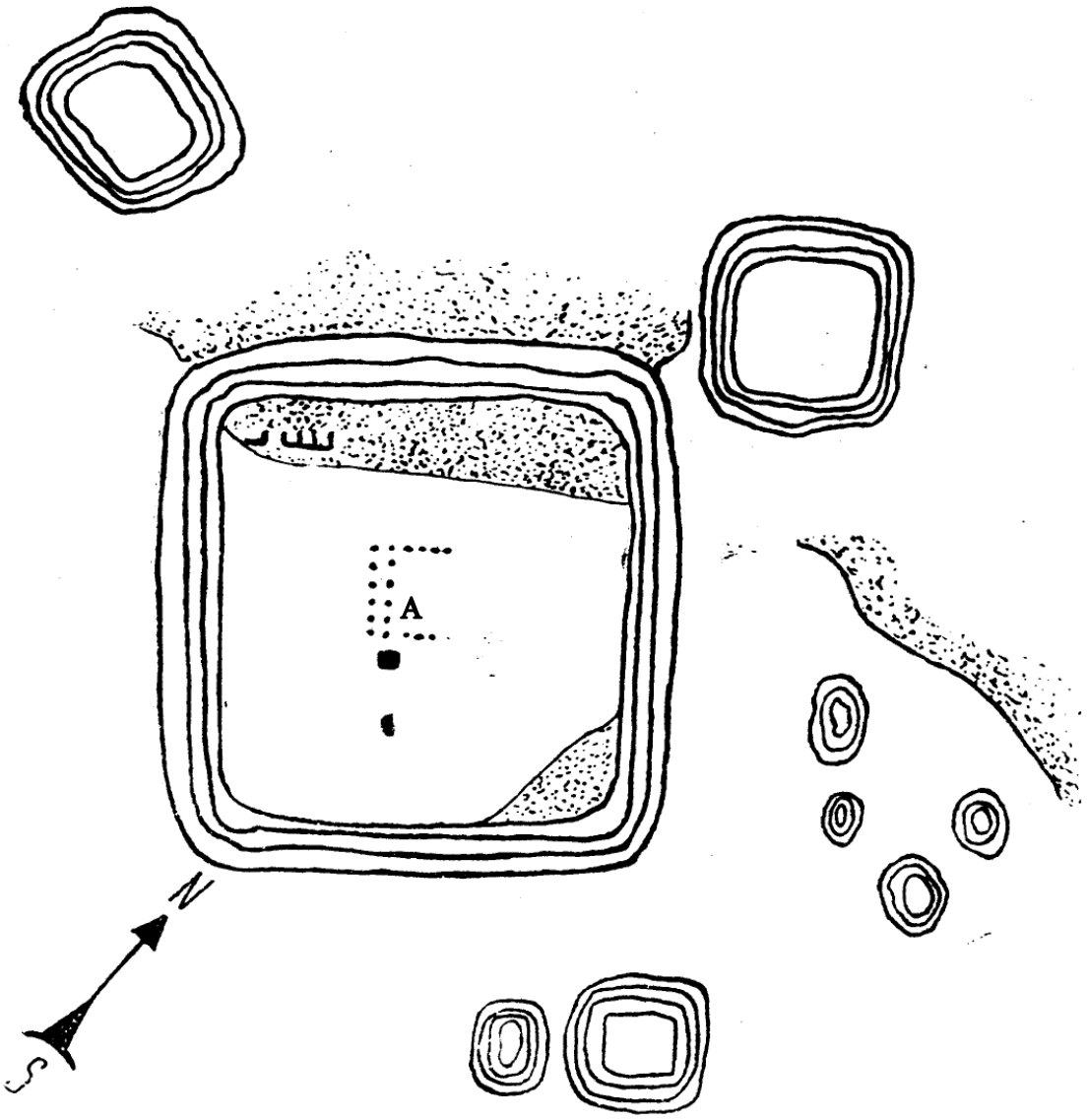
A – Erk Kale
B – Gavur Kale
C – Şehristan (Sultan Kale)
D – Şehriyar Kale
E – Sultan Kale'nin aşağı bölümü
F – Sultan Kale'nin yukarı bölümü
G – Rabad
H – Şaim Kale
J – Namâzgâh

1 – Bânû Mehân Camisi
2 – Sultan Sancar Türbesi
3 – Saray
4 – Muhammed ibn Zeyd Türbe-Camisi
5 – Ulu Cami
6 – Köşk

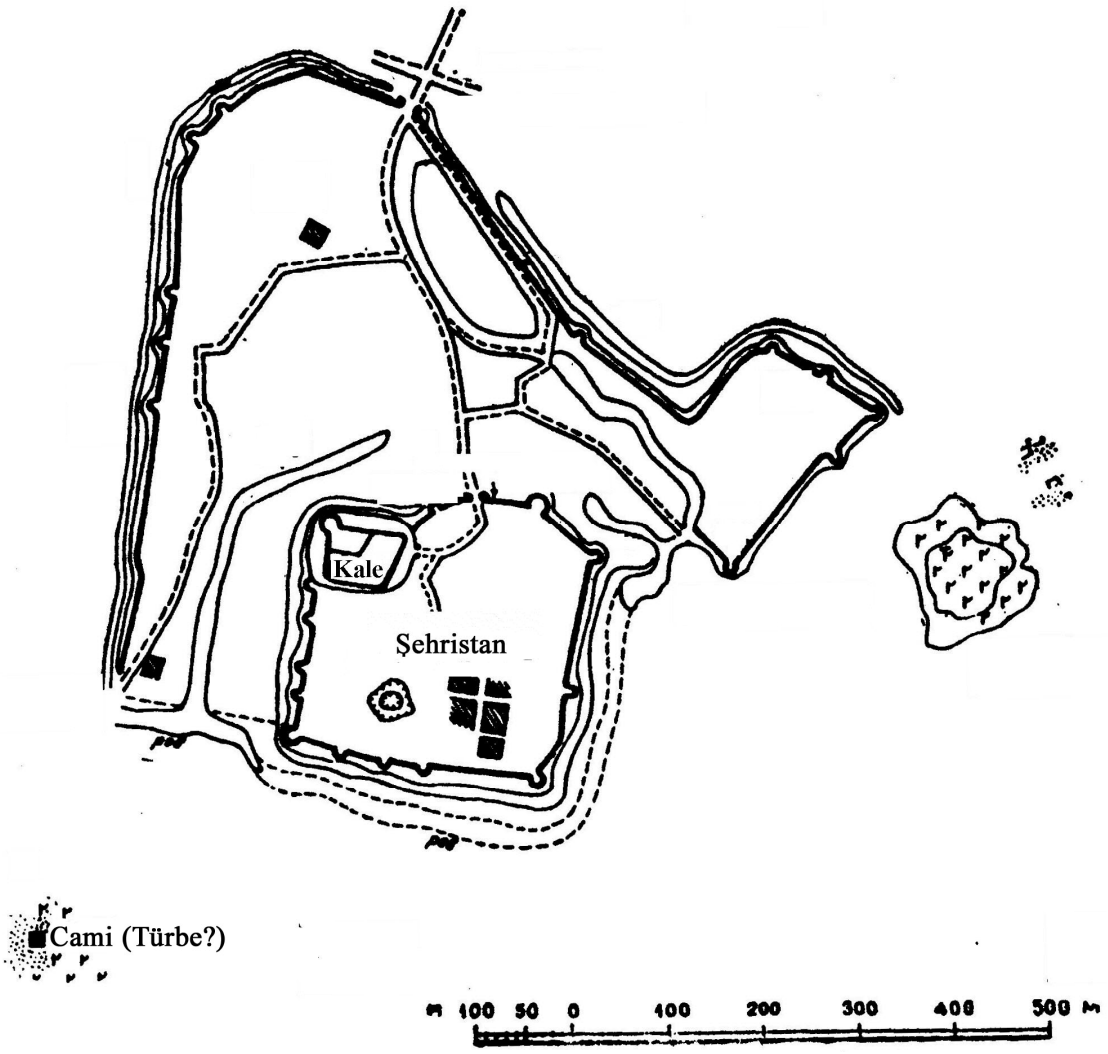
Şekil 3.50 Merv Şehri planı (G. A. Pugaçenkova/S. Hmelnitskiy)

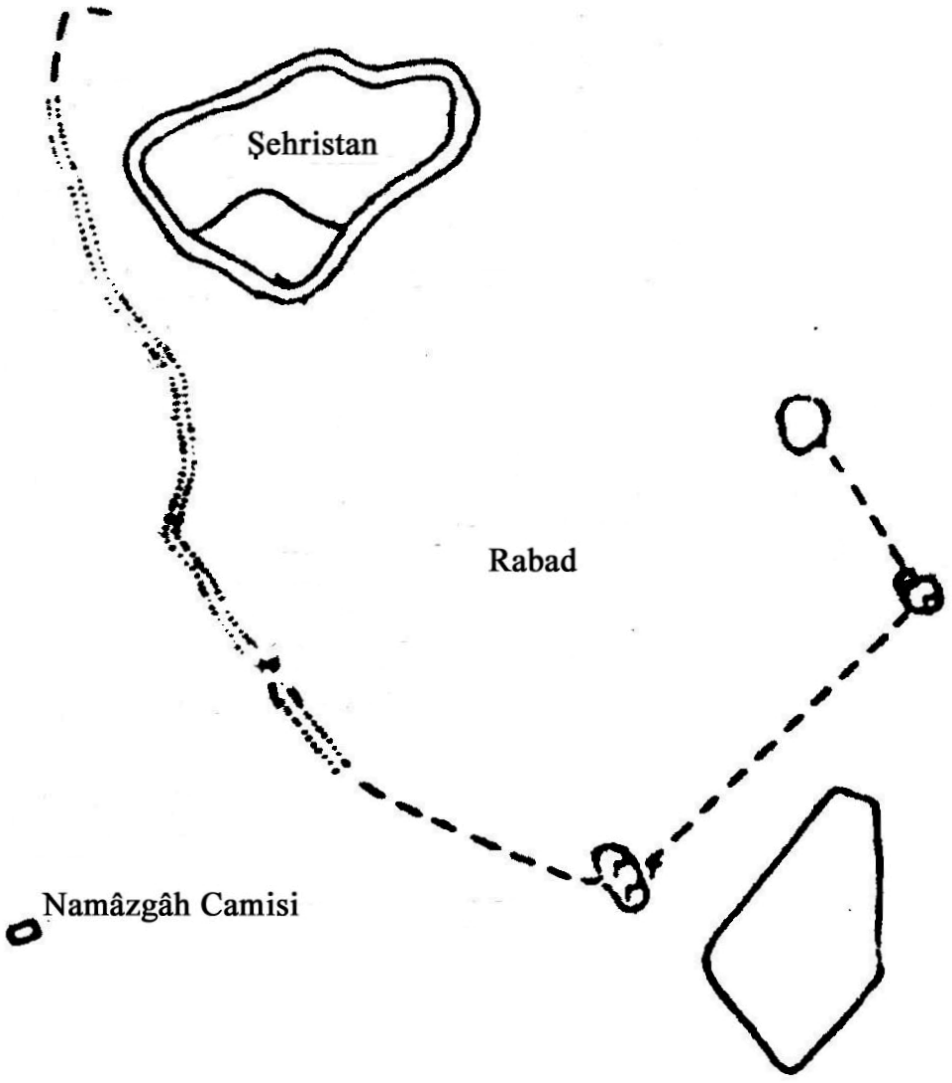
Şekil 3.51 Başane Şehri planı ve cami (A) kalıntısı (M. E. Masson)

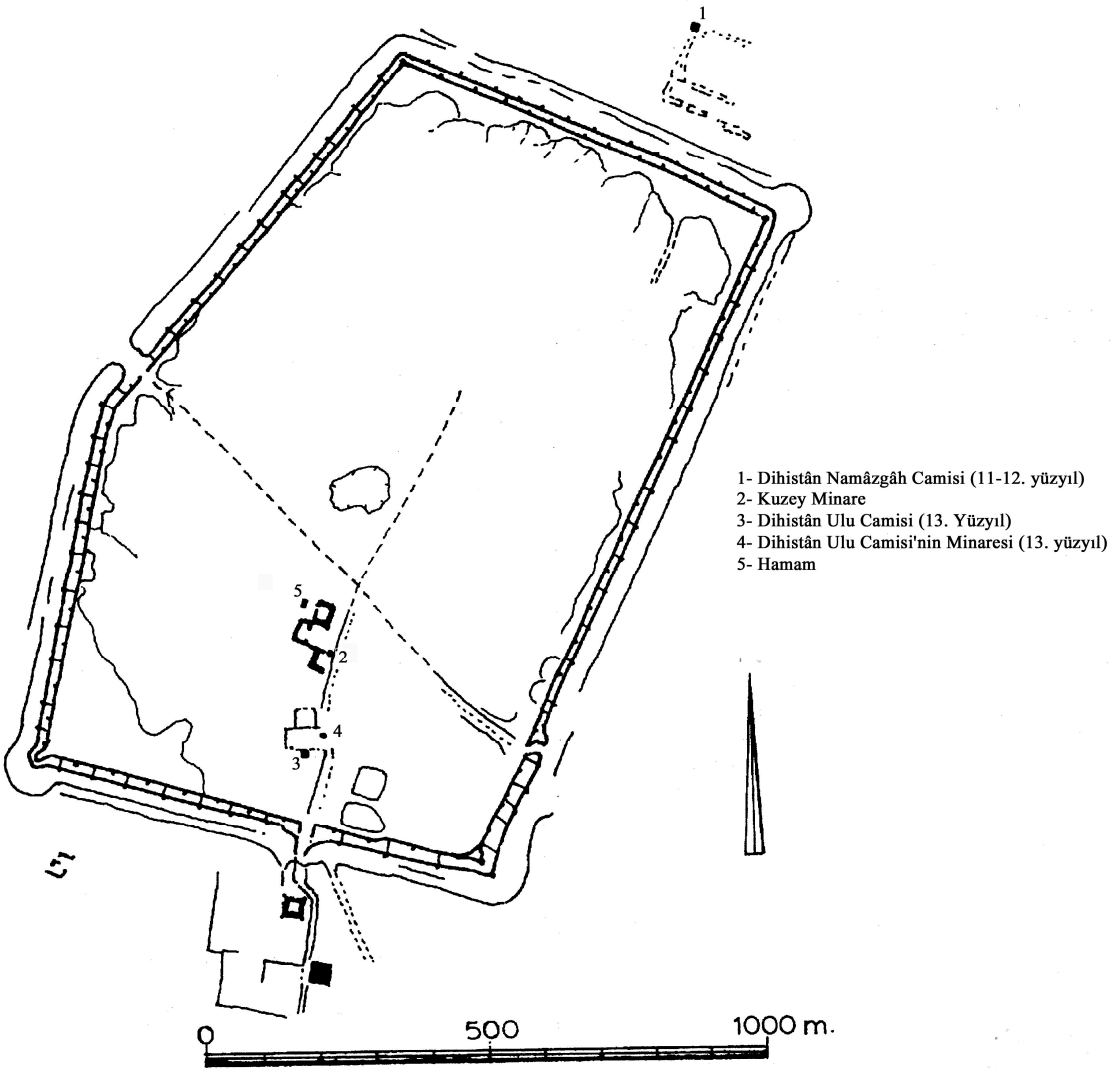
Şekil 3.52 Dandanakan Şehri planı ve cami (A) kalıntısı (S. A. Erşov)

Şekil 3.53 Çârcûy Şehri planı (G. E. Trapeznikov/M. E. Masson)

Şekil 3.54 Nisa Şehri planı (B. D. Jukov/M. E. Masson)

Şekil 3.55 Dihistân Şehri planı (M. E. Masson/S. Hmelnitskiy)

4. SONUÇ

Orta Asya'da Arap yayılmasıyla birlikte 7. yüzyılın ortalarından itibaren, bölgede yeni bir kültürel sayfa açılmış oldu. Bu dönemden itibaren İslami kültürün etkisiyle şehirlerde ve kırsal kesimlerde camiler inşa edilmeye başlanmıştı. Yapı ustaları, Orta Asya'da bazı camileri inşa ederlerken daha önceden diğer İslami topraklarda görülen cami modellerini örnek almaktaydılar. Bunun yanı sıra, günümüze ulaşmış olan camilerden anlaşıldığı üzere bölgedeki cami inşaatlarında, kökleşmiş geleneksel yerel mimari formlar da uygulanmaktaydı. Yerel mimari formları ve süslemeleri, camilerin mimari kompozisyonları ve konstrüksiyonları ile camilerin mimari elemanları ve süslemelerinde rahatlıkla gözlemleyebilmekteyiz. Camilerde hem yerli hem de bölgeye yabancı mimari anlayışların uygulanmasıyla, farklı yapı tipleri ortaya çıkmıştır. Orta Asya'da yapılmış olan camiler, değişik kültürlerin mimari anlayışlarının sentezi niteliğinde yapılar haline dönüşmüşlerdi. Genel olarak simetrik düzenin hakim olduğu erken devir camilerinde, mimari süslemelerle bu düzen biraz olsun harekete geçirilmiştir. Mimari süslemeler, camilerdeki simetrik düzene ayak uydurmuş olup camilerin dengeli bir uyum içerisinde estetik bir bütünlükle algılanmasını sağlamıştır. Genellikle erken İslami devir camilerindeki sadelik, özellikle konstrüksiyondaki basit çözümlemelerden kaynaklanmıştır.

Orta Asya'da 7. yüzyılın ortalarından 13. yüzyılların başlarına kadar inşa edilmiş olan camileri genel olarak; 1- Namâzgâhlar 2- Avlulu ve çok ayaklı tipte camiler 3- Çok ayaklı tipte camiler 4- Üç bölümlü tipte camiler 5- Kare planlı tek kubbeli tipte camiler, 5- Merkezi ayaklı dört kubbeli tipte camiler 6- Dört ayaklı dokuz üniteli tipte camiler 7- İstisnai örnekler olarak sıralayabiliriz. Bu cami tiplerinin her biri kendi içinde bir gelişim çizgisi göstermektedir. Özellikle Orta Asya'da görülen sadece bir mihrap duvarına sahip musalla tipi camiler, avlulu çok ayaklı tipte camiler ve çok ayaklı tipte camiler, Orta Asya dışındaki İslami coğrafyalarda gelişen cami modellerinin Orta Asya versiyonlarıdır. Orta Asya'da görülen diğer cami tipleri, daha çok yerel ve çevre mimarinin yapısal özelliklerini ve formlarını, gelişen mimari teknoloji ile bütünleşerek yansıtmışlardır.

Moğollar öncesinde Orta Asya'ya da yapılan namâzgâhların çeşitli tiplerde olduğu görülmektedir. Günümüze ulaşan namâzgâhları mimari özelliklerine göre gruplayabiliriz. Buna göre Orta Asya'daki namâzgâhları (Moğol öncesi); 1- Mihrap duvarlı namâzgâhlar (Dihistân Namâzgâhı, Merv Namâzgâhı, Buhara Namâzgâhı ve Semerkand Namâzgâhı) 2- Üç bölümlü namâzgâhlar (Nisa Namâzgâh Camisi, Dihistân Namâzgâh Camisi ve Talhatan Baba Camisi) 3- Revaklı namâzgâhlar (Beşkent Namâzgâh Camisi) olarak gruplayabiliriz. İkinci grupta yer alan üç bölümlü namâzgâhları da kendi içinde gruplayabiliriz. Bu gruptaki

namâzgâhlar tiplerine göre; 1- Eyvanlı üç bölümlü namâzgâhlar (Nisa Namâzgâh Camisi) 2- merkezi üç bölümlü namâzgâhlar (Dihistân Namâzgâh Camisi ve Talhatan Baba Camisi) olarak sırlanabilir. Bu namâzgâhların önlerinde genellikle etrafı dörtgen planlı duvarlarla çevrili geniş avlular yer almaktaydı. Namâzgâhlar genellikle üç bölümden (kale, şehristan, rabad) oluşan Ortaçağ Orta Asya şehirlerinin rabad (şehristanın dışı) veya rabad surlarının dışında şehrin (şehristan) etrafında ve yollar üzerinde konumlanıyordu. Kalabalık halk kitlelerine hitap eden namâzgâhlar geniş alanlara yayılmaktaydı. Muhtemelen şehirlerin içindeki (şehristan) boş arazi problemleri yüzünden namâzgâhlar şehirlerin dışında yapılmaktaydı. Ayrıca Hz. Muhammed zamanından beri namâzgâhlar şehrin dışında yer almaktaydı. Orta Asya'da da namâzgâhların şehrin dışında yer almasından dolayı bu geleneğin bölgede sürdürüldüğü görülmektedir. Bölgede yer alan mihrap duvarlı namâzgâhların Orta Asya dışında gelişen Arap mimarisi kaynaklı namâzgâh modelinden kaynaklanmış olduğu anlaşılmaktadır. Orta Asya'da görülen üç bölümlü namâzgâhlar ise daha çok yerel mimarinin ürettiği modellerdir. Revaklı namâzgâhların ise yerel ve yabancı mimari anlayışların sentezinden ortaya çıktığı görülmektedir. Günümüze ulaşan namâzgâhlardan anlaşıldığı üzere genellikle namâzgâhlar Kuzey Horasan (Güney Türkmenistan) ve Mâverâünnehr bölgesinin Soğdiyana kısmında (Zerefşân vadisi boyunca) yoğunluk kazandığı görülmektedir. Fakat namâzgâhlardan üç bölümlü şemaya sahip olanların ise Kuzey Horasan'da (Güney Türkmenistan) ağırlık kazanmıştır. Moğollar öncesinde yapılmış olan namâzgâhların 11-13. yüzyıl arasındaki bir zaman diliminde inşa edildikleri gözlenmektedir.

7. yüzyılın ortalarından itibaren Orta Asya'daki şehirlerde kurulan ulu camiler genellikle avlulu çok ayaklı (Bânû Mehân, Akır Taş, Dandanakan, Çil Burç, Başane, Semerkand, Ahsikent, Kunya Urgenç, Şah Senem ve Dihistan ulu camileri) ve çok ayaklı tipte (Çil Duhterân 2, Keder, Ornek, Sapol Tepe ulu camileri) camilerdi. Orta Asya'da inşa edilen avlulu çok ayaklı ve çok ayaklı camiler muhtemelen Arap mimarisi kaynaklıdır. Avlulu çok ayaklı Arap cami modellerinin kökeni ihtimalle Hz. Muhammed'in Arabistan yarım adasında yer alan Medine'deki evine dayanmaktadır. Çok ayaklı camiler de ihtimalle avlulu çok ayaklı camilerden kaynaklanmıştır. Orta Asya'da ve diğer İslami coğrafyalarda kurulan ilk ulu camiler (avlulu ve çok ayaklı tipte camiler) inşa edilirken doğal olarak Hz. Muhammed'in hem dini hem de siyasi rol üstlenen Medine'deki evi model olarak kullanılmıştır. Bu anlamda, avlulu ve çok ayaklı ulu camiler, dini-siyasi gücü temsil etmekteydi. Bu durumu ulu camilerin Orta Asya şehirlerindeki konumu da desteklemektedir. Avlulu çok ayaklı camiler içinde daha farklı bir gelişim çizgisinde olan camiler de yer almaktadır. Orta Asya'da, avlulu çok ayaklı Arap camileri ile İran-Orta Asya geleneksel eyvanlı ve kubbeli mekanların sentezinden

meydana gelmiş, eyvanlı ve mihrap önü kubbeli avlulu çok ayaklı camiler de (Başane Ulu Camisi ve Dihistân Ulu Camisi) görülmektedir. İslamiyet öncesi İran ve Orta Asya mimarisine dayanan eyvanlı mekanlar bir gelenek halinde İslamiyet sonrasında da kullanılmaya devam edilmiştir. Bu geleneğin İran'daki erken İslami devir eyvanlı camilerinde sürdürüldüğü görülmektedir. Başane Ulu Camisi'nin avlulu ve çok ayaklı Arap camiler ile İran-Orta Asya geleneğindeki eyvanlı mekanların sentezinden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Mihrap önündeki merkezi eyvanlı mekan, kemerlerle yan mekanlara açılmaktadır. Eyvanın önündeki geniş kemerle avluya çıkılmaktaydı. Başane Camisi mihrap önündeki merkezi eyvanlı mekanın ileri aşamasını üç bölümlü Talhatan Baba Camisi'nin mihrap önündeki merkezi kubbeli alanında görmekteyiz. Buradaki kubbeli alan kemerlerle yan alanlara açılmaktadır. Kubbeli mekandan öndeki geniş kemer açıklığı ile avluya çıkılmaktadır. Bu camide sanki mihrap önündeki merkezi kubbe, Başane Camisi'ndeki mihrap önündeki tonozlu eyvanlı mekanın yerini almıştır. Talhatan Baba Camisi'ndeki mihrap önündeki merkezi kubbeli kompozisyonun daha gelişmişini Dihistân Ulu Camisi'nin mihrap önü kubbesinde görmekteyiz. Bu mimari gelişimi Orta Asya topraklarında sadece Kuzey Horasan (Güney Türkmenistan) bölgesi içinde gözlemleyebiliyoruz. Fakat İran'da da 11-12. yüzyıllarda yapılan ve "köşk" tipi denilen camilerde mihrap önü kubbeli alan kemerler vasıtasıyla yan mekanlara açılmaktadır. Dihistân Ulu Camisi ile köşk tipi camiler mimari kompozisyonları açısından birbirlerine benzerlik göstermektedir. İslamiyet sonrasında İran ve Orta Asya mimarisinde gördüğümüz yanlarda kemer açıklığı olan merkezi kubbeli mekanlar, Sasani mimarisindeki "çâr-tâk" denilen kubbeli mekanlardan kaynaklanmış gözükmektedir. Konumuz olan mihrap önündeki yanlarında kemer açıklığı olan kubbeli mekanların da kaynağı muhtemelen Sasani mimarisindeki "çâr-tâk" denilen kubbeli mekanlarında yatmaktadır."Çâr-tâk" denilen kubbeli mekan geleneğinin İslamiyet sonrası uzantısı olan üç yönden kemerli açıklığına sahip kare planlı kubbeli Şir Kebir Camisi modeli, yukarıda bahsettiğimiz Kuzey Horasan cami mimarisindeki mihrap önü merkezi kubbeli mekanların esin kaynağı olmuş gibi gözükmektedir. Ayrıca Başane Ulu Camisi'nin ileri aşaması olan Dihistân Camisi'nde gördüğümüz mihrap önü kubbeli portalli derin mekanın kökenleri İslamiyet öncesi İran ve Orta Asya mimarisine dayanan eyvanlı mekanların bir uzantısı gibi gözükmektedir. Moğollar öncesinde Ortaçağ'da genellikle üç bölümlü (kale, şehristan, rabad) olarak inşa edilen Orta Asya şehirlerinin şehristan (asıl şehir kısmı) bölümünde genellikle avlulu çok ayaklı ve çok ayaklı camiler tercih edilmekteydi. Büyük boyutlu olan bu camiler şehrin ulu camisi idi. Bazı istisna örnekler (Buhara Ulu Camisi/10. yüzyıl) şehristan dışında da tercih edilmiştir. Kalabalık halk kitlelerine hitap eden bu camiler, günümüze ulaşan

kalıntılardan ve tarihi kaynaklardan anlaşıldığı üzere şehrin belirli yerlerine konumlanıyordu. Erken İslami devir Orta Asya şehirlerinde yer alan avlulu çok ayaklı camiler genellikle kale yakınlarında (Buhara Ulu Camisi/10. yüzyıl, Semerkand Ulu Camisi ve Ahsikent Ulu Camisi), şehrin merkezinde (Bânû Mehân Ulu Camisi, Dandanakan Ulu Camisi, Şah Senem Ulu Camisi) ve şehrin kapısı (Buhara Ulu Camisi/12. yüzyıl ve Dihistân Ulu Camisi) yakınlarında konumlanıyorlardı. Günümüze ulaşan kalıntılardan anlaşıldığı üzere çok ayaklı ulu camiler şehrin merkezine veya şehir kapısına yakın (Keder Ulu Camisi, Ornek Ulu Camisi ve Kavat Kale Camisi) konumlanmaktaydı. Kalıntılardan ve tarihi kaynaklardan anlaşıldığı üzere bazı ulu camiler (Peykend Ulu Camisi ve Buhara'da kurulan ilk ulu cami/8. yüzyıl) kale içinde inşa edilmekteydi.

Orta Asya erken İslami devir ulu camilerinin kale yakınlarında ve kale içlerinde kurulmasında bir çok etken bulunuyor. Kalede ikamet eden hükümdarın ve yönetici sınıfın, muhtemelen ulu camiler de ibadet etmesini kolaylaştırmak ve bu ibadet sırasında hükümdar ile soyluların güvenliğini sağlamak, camilerin kalelere yakın veya kale içinde inşa edilmesinin önemli olası sebepleri arasında gözüküyor. Tarihi kaynaklardan anlaşıldığı üzere, eskiden kalelerin içinde ve kale yakınlarında yer alan tapınakların bulunduğu alanlarda, İslamiyet'in gelmesiyle birlikte camiler inşa edilmiştir. Bu da tek tanrılı İslam dinin çok tanrılı pagan inanışlara olan hakimiyetini ifade ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda tapınakların camiye çevrilmesi, eski kült alanlarının kutsallığının İslamiyet sonrasında da devam ettiğinin göstergesidir. Orta Asya'da İslamiyet'in ilk yıllarında, şehirlerde dinsel ve siyasi sebeplerden dolayı bir çok isyanlar çıkmaktaydı. Bu açıdan camilerin ve buraya ibadet etme amacıyla gelen Müslüman halkın güvenliği, ulu camilerin kale yakınlarında ve içlerinde inşa edilme sebeplerinden bir başkası olabilir. Medine'deki evinde hem dini hem de siyasi olayların geçtiği Hz. Muhammed'in zamanından beri, İslam dünyasında din ve siyaset iç içe olduğu için, bu anlamda erken devir camilerin yönetim merkezi olan kalelerden uzak olması düşünülemezdi. Özellikle kökenleri Hz. Muhammed'in evine dayanan avlulu ve çok ayaklı şemaya sahip ulu camilerin kale yakınlarında kurulmasında İslam dininin ve Müslüman hanedanlığının siyasi gücünü ve varlığını temsil etmekteydi. Aynı zamanda ticaretin kalbinin attığı çarşıların ağırlık kazandığı şehir merkezlerinde, yoğunlaşan kalabalık halk tabakasına hitap eden büyük boyutlu ulu camiler de inşa edilmekteydi. Bunu günümüze ulaşan cami kalıntıları ve tarihi kaynaklar da (8. yüzyılın ortalarında eski Merv Şehri "Sultan Kale" meydanında Ebu Müslim'in yaptırdığı Macan olarak bilinen ulu cami) desteklemektedir. Şehirlerin merkezine yakın inşa edilen ulu camilerde genellikle avlulu çok ayaklı (Bânû Mehân Ulu Camisi, Dandanakan Ulu Camisi ve Şah Senem Ulu Camisi) veya çok ayaklı (Keder ve Ornek Ulu

Camileri) tipler tercih edilmekteydi. Bu ulu camiler şehrin dört bir yanından gelen yolların kesiştiği meydanlık alanda kurulmaktaydı. Çeşitli bölgelerden ticaret yolları üzerinden gelen farklı dinden, dilden ve ırktan tüccarlar ile yerel tüccarlar şehrin meydanındaki çarşılarda ve pazarlarda mal alışverişinde bulunuyorlardı. İnsanların yoğunlaştığı meydanlarda hem ticaret yapılmakta hem de burada kurulan büyük boyutlu ulu camilerde dini ihtiyaçlar karşılanmaktaydı. Dört bir yandan gelen yolların kesiştiği şehrin merkezinde, kozmopolit kalabalığın olduğu meydanlarda kurulan camiler aynı zamanda mikrokozmik anlamda İslam dinin ve Müslüman hanedanlığının dünyaya hakimiyetini göstermekteydi. Şehir kapıları yakınlarında da avlulu çok ayaklı ve çok ayaklı ulu camiler (Buhara Ulu Camisi/12.yüzyıl, Dihistân Ulu Camisi, Kavat Kale Ulu Camisi) yapılmaktaydı. Bunu günümüze ulaşan kalıntılar dışında tarihi kaynaklarda (eski Merv'de "Gavur Kale" çarşıların yoğunlaştığı şehir kapısının yakınında kurulan Mescid-i Atik Ulu Camisi) desteklemektedir. Ortaçağ Orta Asya şehirlerinde şehir kapılarında da ticaretin yapıldığı çarşılar bulunmaktaydı. Muhtemelen yine ekonomik kaygılar sebebiyle şehir kapıları yakınlarında yoğunlaşan kalabalıklara hitap eden ulu camiler yapılmakta ve böylece hem ticaret hem de din teşvik edilmekteydi.

Muhtemelen kökenleri Orta Asya yerel mimarisine ve İran mimarisine dayanan üç bölümlü camiler (Nisa Namâgâh Camisi, Tirmiz 13 Nolu Yapı "Cami", Hoca İsa Cami-Türbesi, Hâkim el-Tirmizi Camisi, Dihistan Namâzgâh Camisi, Talhatan Baba Camisi, Hoca Sarboz Camisi) daha çok Orta Asya mimarisine özgü bir üslup oluşturmaktadırlar. Bununla birlikte seyrek de olsa diğer İslami coğrafyalarda da Ortaçağ'dan günümüze ulaşmış üç bölümlü camiler bulunmaktadır. Üç bölümlü mekan anlayışı, Orta Asya ve İran'da İslamiyet öncesi dini ve prestij sahibi sivil mekanlarda karşımıza çıkmaktadır. Erken devir İslam mimarisinde özellikle Orta Asya'da yoğunluk kazanmış olan üç bölümlü camiler, muhtemelen İslamiyet öncesi Orta Asya yerel mimarisinden gelişmiştir. Üç bölümlü camiler, kendi içinde de mimari özelliklerinden dolayı farklılıklar göstermektedir. Üç bölümlü camileri üç ayrı kategoride gruplayabiliriz; 1- Eyvanlı üç bölümlü camiler (Nisa Namâzgâh Camisi ve Tirmiz 13 Nolu Yapı "Cami"), 2- Eşit birimli üç bölümlü camiler (Hoca İsa Cami-Türbesi ve Hâkim el-Tirmizi Camisi) 3- Merkezi üç bölümlü camiler (Dihistan Namâzgâh Camisi, Talhatan Baba Camisi ve Hoca Sarboz Camisi). 11-13. yüzyıllar arasında inşa edilen bu camiler, genel olarak şehirlerin dışında rabad surları içinde veya rabad surlarının dışında inşa edilmekteydiler. Bunlardan bazıları (Nisa, Dihistân ve Talhatan Baba camileri) namâzgâh karakterinde camilerdir. Bazı örnekler de (Hakim el-Tirmizi Camisi) bir külliye içinde yer almakta ve şehrin içinde konumlanmaktadır. Moğollar öncesinde yapılan üç bölümlü camiler ağırlıkta

olarak Kuzey Horasan'da (Güney Türkmenistan) ve Tirmiz çevresinde (Surhanderya bölgesi/Güney Özbekistan) yoğunluk kazanmışlardır.

Moğollar öncesi Orta Asya mimarisinde yaygın bir şema olan kare planlı tek kubbeli camiler (Şir Kebir, Çârcûy, Kale-i Sar, Parau Bibi, Özkend, Burana Şeyh Fazıl Hoca Meşhed, Zu-l Kifl, İmam Main, Âstâne Baba Yartı Kümbet ve Muhammed İbn Zeyd camileri) muhtemelen İslamiyet öncesinde Orta Asya ve İran'da varolan kare planlı tek kubbeli yapılardan kaynaklanmıştır. Genellikle şehirlerin dışında ve kırsal kesimlerde, 10-12. yüzyıllarda inşa edilen bu ufak boyutlu camiler kimi zaman mezarlık alanlarında yer almaktaydılar. Bazı örnekler de (Burana Camisi) şehir içinde bulunmaktaydı. Bu camiler çoğu zaman tek başlarına yapılırken bazen de (Hoca Meşhed, Zu'l Kifl ve Âstâne Baba camileri) bir külliye içinde değerlendiriliyordu.

Orta Asya cami mimarisinde ilginç tiplerden biri de merkezi ayaklı dört kubbeli camilerdir (Halpa Eşon ve Taş Camileri). Orta Asya'da sadece Kaşkaderya bölgesine (Özbekistan) özgü bir üslup oluşturan bu gruptaki camiler kırsal kesimdeki köylerde yer almaktadırlar. 10-12. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olan bu camilerin benzerleri Moğollar sonrasında da aynı bölgede yapılmaya devam edilmiştir. İhtimalle bu camiler bölgede geleneksel olarak varolan merkezi ahşap direkli mekanlardan kaynaklanmışlardır.

Orta Asya'da Soğdiyana (Zerefşân vadisi boyunca/Orta Özbekistan bölümü) Surhanderya (Saganiyân /Güney Özbekistan) ve Baktrian (Kuzey Afganistan) bölgelerinde görülen dört ayaklı dokuz birimli camiler (Diggârân, Çâr Sütun, Mescid-i Tarih camileri ile belki de Magâk-ı Âttâri Camisi "12-16. yüzyıl" altındaki eski cami kalıntısı "10. yüzyıl") kuzeyden güneye uzanan bu bölge kuşağı içinde görülmektedirler. 9-11. yüzyıllar arasında inşa edilen dört ayaklı camiler muhtemelen İslamiyet öncesinde Orta Asya ve İran'da varolan dört ayaklı dinsel yapılardan kaynaklanmışlardır. Bu grupta yer alan camiler mimari özelliklerinden dolayı farklılıklar göstermektedir. Bu gruptaki yapıları mimari şemalarına göre gruplayabiliriz; 1-Dört ayaklı dokuz eşit birimli camiler (Mescid-i Tarih ve Çâr Sütun camileri), 2-Dört ayaklı merkezi dokuz birimli camiler (Diggârân Camisi ve 10. yüzyıldaki Magâk-ı Attârî Camisi ?). Birinci alt gurupta yer alan cami (Çâr Sütun Camisi) şehrin dışında rabad surları içinde yer alırken, ikinci grupta yer alan camiler şehir içinde kale yanında (Diggârân Camisi) veya şehrin rabad bölümünde (Magâk-ı Attârî Camisi) konumlanmaktadır. Birinci alt gruptaki camiler daha çok Baktriane ve Surhanderya bölgelerini de kapsayan Toharistan bölgesinde görülürken ikinci alt gruptaki camiler Soğdiyana bölgesinde

görülmektedir. Ayrıca birinci alt grupta yer alan camilerin benzerleri diğer coğrafyalardaki erken İslami devir Ortaçağ camilerinde de görülmektedir.

Tiplerine göre belirli gruplar oluşturan camilerin dışında herhangi bir gruba dahil olmayan istisnai örnekler de (Şahbâgat, Magâk-ı Attârî / 12. yüzyıl, Ribat-ı Melik ve Beşkent camileri) Orta Asya cami mimarisinde bulunmaktadır. Şahbâgat Camisi tamamen kayaya oyulmuş bir yapı olmasıyla Orta Asya mimarisi için ilginç bir örnektir. Bu caminin şeması, İran ve Orta Asya mimari geleneğinde görülen bir mekan içinde meydana gelen haç planlı merkezi kubbeli yapı tiplerini hatırlatmaktadır. Eski bir kült alanında yer alan Magâk-ı Attârî Camisi muhtemelen ilk inşa edildiğinde (10. yüzyıl) dört ayaklı (belki de dört ayaklı merkezi kubbeli) mimari bir kompozisyona sahipti. Sonradan yapı (12. yüzyıl) dikdörtgen planlı, altı ayaklı ve 12 kubbeli şemaya dönüşmüştür. Bu altı ayaklı düzen muhtemelen dört ayaklı mimari şemadan gelişmiştir. Mütevazı boyutlardaki Ribat-ı Melik Camisi dikdörtgen planlı mimari şemasıyla gayet sade bir görüntü arz etmektedir. Fakat caminin büyük bir yapı kompleksi içinde değerlendirilmesi camiyi ilgi çekici hale getirmektedir. Mihrap duvarına paralel uzanan kubbeli bir revak sırasından meydana gelmiş olan Beşkent Namâzgâh Camisi, yerel mimari anlayışın bir ürünüdür. Çil Duhterân Camisi 1, dikdörtgen planlı ve mihraba doğru iki ahşap sütunlu düzeniyle Orta Asya Ortaçağ cami mimarisinde değişik bir kompozisyon ortaya koymaktadır. Bu cami, mimari şeması açısından kaynağını, bölgede yapımı İslam öncesine uzanan benzer mimari düzene sahip sivil mekanlardan almış gözükmektedir.

Orta Asya'da, Moğollar öncesinde yapılmış olup günümüze kalıntıları ulaşmış başka camiler de bulunmaktadır. Fakat bu camilerin mimari kompozisyonları yetersiz veriler sebebiyle netlik kazanamamaktadır. Peykend, Tirmiz, Şehrisebz ve Ebiverd'de bulunan ve 10-12. yüzyıllar arasından kalmış olan cami kalıntılarının mimari şemaları henüz tam olarak anlaşılamamaktadır. Peykend (şehristan bölümünde) ve Tirmiz'de sivil yerleşimlerin olduğu yerde bulunan küçük ölçekli ve dörtgen planlı camiler, mahalle camileri karakterindeydi. Sivil konutların olduğu yerde bulunan kare planlı Kale-i Sar Camisi de, İslamiyet'ten önce dini ve sivil amaçlı kullanılan bir mekandı. Daha sonradan bu mekan camiye çevrilmiştir. Peykend Ulu Camisi ise bir kale içinde konumlanmasından dolayı günümüze ulaşan diğer Moğol öncesi Orta Asya camilerinden farklılık göstermektedir. Fakat tarihi kaynaklar, kale içinde de ulu camilerin yapıldığını kaydetmektedir.

Orta Asya'da Moğollar öncesinde yapılmış olup sonradan tamamıyla yok olmuş camilerden günümüze bazı minare örnekleri kalmıştır. Bu minarelerin bazıları tek başına ayakta durabildiği gibi minarelerin bazısının yanına sonraki yüzyıllarda cami eklenmiştir. 10-12.

yüzyıllar arasından kalmış olan Ahur, Genugird, Barz-i Minor, Rarze, Fatmeve, Burana, Özkend, Semerkand, Kalan, Çâr Kurgan ve Vabkend minareleriyle aynı dönemde yapılmış olan camiler günümüze ulaşmamıştır.

Orta Asya'da 13. yüzyıl başlarında Moğolların yayılmaya başlamasıyla bölgede, önemli bir kültürel değişim yaşanmıştır. Orta Asya'da 13. yüzyılın başlarından 14. yüzyılın sonlarına kadar her anlamda bir duraklama devri yaşandığı gibi mimari gelişimde de bir duraklama devresine girilmiştir. 14. yüzyıl sonlarında Timurlu çağının başlamasıyla birlikte, her alanda olduğu gibi mimaride de yeni ve parlak bir çığır açılmıştır. Mimari de tipoloji, konstrüksiyon strüktür ve süsleme açısından daha zengin alternatiflere ve çözümlere gidilmeye başlanmıştır. Timurlu çağında mimarlık teknolojisi ve süslemesi yönünden gelişim gösteren camilerin tarzlarında, 7-13. yüzyıl camilerine göre gözle görülür bir değişim yaşanmıştır. Tabi ki Timurlu dönemi ve sonrasında inşa edilen camilerin kökeninde 7-13. yüzyılda inşa edilmiş olan Orta Asya camileri yatmaktadır. Timurlu ve sonrasında inşa edilen camilerin kuruluşu, erken devir camilerinin genel kuruluş prensiplerini yansıtmaktadır.

Farklı gelişim çizgileri içinde oluşan değişik tipteki Orta Asya Ortaçağ erken İslami devir camileri, bazı tiplerin dışında İslam mimarisinde ve mimarlık tarihinde sıra dışı gruplar oluşturmaktadır. Orta Asya erken İslami devir camileri mimari anlamda özellikle Araplar öncesi İran ve Orta Asya mimarisinden yoğun bir şekilde etkilenmişlerdir. İslamiyet'ten sonra kültürel anlamda bir bağın oluşmasıyla İran, Irak, Arabistan, Suriye, Kuzey Afrika gibi İslami coğrafyalar ile yakınlaşan Orta Asya topraklarına bu coğrafyalara ait mimari gelenekler de girmeye başlamıştır. Böylece Orta Asya'da inşa edilen camilerin şekillenmesinde, yerel ve çevre mimarinin etkisi yanında, çeşitli İslami coğrafyalardan gelen mimari anlayışlarında etkisi olmuştur. Moğollar öncesinde inşa edilen Orta Asya camileri, gerek mimarileriyle gerekse süslemeleriyle, daha sonraki yüzyıllarda gelişecek olan Orta Asya ve diğer coğrafyalardaki camileri ve genel anlamda İslam mimarisini bir çok yönüyle etkilemiş gözükmektedir.

KAYNAKLAR

Abdurasulev, R. R. ve Rempel, L. İ., (1962), "Neizvestnıe Pamyatniki Arhitekturı Basseyna Kaşkadari", İskusstvo Zodçih Uzbekistana, 1: 5-44.

Ahmedov, M., (1976), "Arhitektura Sobornoy Meçeti Afrasiaba", Stroitelstvo i Arhitektura Uzbekistana, 11:42-43.

Ahrarov, İ. A. ve Rempel, L. İ., (1971), Reznoy Ştuk Afrasiaba, Taşkent.

Alimov, U., (1964), "Raskopki Srednevekovogo Zdaniya na Meste Pervoy Arabskoy Meçeti v Merve", Arhiv Yujno Turkmenistanskaya arheologiçeskaya Kompleksnaya Ekspeditsiya.

Almeev, R. V., Semenov, G. L., Mirzaahmedov, D. K. ve T. Ş. Şirinov, (2002), Drevniy Paykend, Taşkent.

Altun, A., (1990), An Outline of Turkısh Archıtecture ın the Mıddle Ages, İstanbul.

Annaev, T., (1998), Al-Hakim At-Termiziy, Taşkent.

Anarbaev, A., (2002), "Sobornaya Meçet Ahsikenta", Urta Osie Arheologiyasi Tarihi va Madaniyati, Halkaro İlmiy Konferentsiya Mabruzalarining Tezislari, 29-30.

Anderson, W., (1852) "Ibn Huokul's account of Khorasan, translated", Journal of the Asiatic Society of Bengal (Calcutta), 22:152-193, Islamıc Geography, F. Sezgin (Der.), Publications of Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1992, Frankfurt-Main, 31:193-234

Arşavskaya Z. A., Rtveladze, E.V. ve Hakimov, Z. A., (1982), Srednevekovıe Pamyatniki Surhandari, Taşkent.

Aslanapa, O., (1971), Turkish Art and Arhitecture, London.

Atagarrıev, E.,.Berdıev, O., Gubaev, A., Durdıev, D., Garrıev, A., Orazov, O., Pilyavskiy, V., Hodjaniyazov, T., ve Yusupov, H., (1974), Pamyatniki Arhitekturı Turkmenistana, Leningrad.

Atagarrıev, E., (1970), "Srednevekovıe Goroda Dehistana", Pamyatniki Turkmenistana, 2(10).

Baçinskiy, N. M., (1939), "Drevniy Merv", Arhitekturnıe Pamyatniki Turkmenii, I:12-42.

Baçinskiy, N. M., (1945), "Sırtsovıe Zdaniya Drevnego Termeza", Termezskaya Arheologiçeskaya Ekspeditsiya, 2: 196-226.

Baçinskiy, N. M., (1950), İskusstvo Starıh Zodçih Turkmenii, Moskova.

Barthold, V. V., (1962), Four Studies on the History of Central Asia I, (Çev. V. ve T. Minorsky), Leiden.

Bartold, V.V., (1966), "Otçet o Poezdke v Samarkand Letom 1904 Goda Komandirovannogo Russkim Komitetom Prof. V. V. Bartolda", Soçineniya, IV:130-133

Barthold, V. V., (1990), Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Haz. H. D. Yıldız), Ankara.

Baypakov, K. M., (1986), Srednevekovaya Gorodskaya Kultura Yujnogo Kazahstana i Semireçya (VI-naçalo XIII), Almata.

Baypakov, K. M., (1998), Srednevekovıe Goroda Kazahstana na Velikom Şelkovom Puti, Almata.

Baypakov, K. M., (2001), "La Culture Urbaine du Kazakhstan du Sud et du Semiretchie a L'epoque des Karakhanides", Chaıers D'Asıe Centrale, 9:141-175.

Belenitskiy, A. M., (1950a), "Mavzoley u Seleniya Sayat",Trudı Sogdisko-Tadjikskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii, 15: 207-209.

Belenitskiy, A. M., (1950b), "Mavzoley u Seleniya Sayat", Kratkie Soobşçeniya İnstituta İstorii Materialnoy Kulturı, XXXIII: 134-138.

Belenitskiy, A. M., Bentoviç, İ. B. ve Bolşakov, O. G., (1973), Srednevekovıy Gorod Sredney Azii, Leningrad.

Berghe, L. V., (1961), "Recents Deouvarts de Monuments Sasanids dans le Fars", Iranica Antique, I:163-198.

Bernştam, A. N., (1950), Arhitekturnie Pamyatniki Kırgızi, Moskova.

Bernştam, A. N., (1952), "İstorikoarheologiçeskie Oçerki Tsenralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Altaya", Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR, 26: 258-259.

Besenval, R., (1984), Technologie de la Voute dans L'Orient Ancien, I-II, Paris.

Bıkov, A., (1879), Oçerk Pereprav Çerez Amudarı, Taşkent.

Bolşakov, G., "Zametki Po İstoriçeskoy Topografii Dolinı Zarafşana v IX-X vv", Kratkie Soobşçeniya Instituta Istorii Materialnoy Kulturı, 61:22

Borodina, İ. F., (1973),"Hudojestvennıe Osobehnosti Mavzoleev Sredney Azii 11 v.", Arhitekturnoe Nasledstvo, 21: 141-144.

Branderburg, O. ve Brüsehoff, K., (1980), Die Seldschuken: Baukunst des Islam in Persien und Turkmenien, Graz.

Brentjes, B., (1979), Mittelasien, Kunst des Islam, Leipzig.

Bretanitskiy, L. S., (1958), "Ob Odnom Maloizvestnom Pamyatnike Tadjiksogo Zodçestva", Trudı Tadjikskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii, III: 325-357.

Bretanitskiy, L. S., (1963), Istoriya Arkhitekturi Azerbaydzana, Moskova.

Bretanitskiy, L. S., (1966), Zodehestvo Azerbaidzahana XII-XV v.v., Moskova.

Bretschneıder, E., (1910), Medıeval Researches, I, London.

Brown, P., (1959), Indıan Architecture, Bombay.

Bulamov, M., (1976), Mavzoley Samanidov-Jemçujina Arhitekturı Sredney Azii, Taşkent.

Buryakov, Yu. F. ve Taşhodjaev, Ş. S., (1975) "İstoriçeskaya Topografiya Samarkanda XI-naçala XIII vv." Afrasiab, IV.

Buryakov, Yu. F., Sadiev, M. ve Fedorov, M. N., (1975), "Sobornaya Meçet Samarkanda v XI-naçale XIII", Afrasiab, IV:77-100.

Buryakov, Y. F., Baypakov, K. M., Tashbaeva, KH. ve Yakubov, Y., (1999), The Cities and Routes of the Great Sılk Road, Taşkent.

Butler, H. C., (1916), Ancient Arhitecture in Syria, Leyden.

Butler, H. C., (1919), Ancient Arhitecture in Syria, Leyden.

Chmelnizkij, S., (1989), Zwischen Kuschanen und Arabern, Berlin.

Chmelnizkij, S., (1997), "Orta Asya'da Kaybolan Bir Form Üstüne", (Çev. Ü. Öztürk), Sanatın Ortaçağı, 13-35.

Christensen, A., (1904), "Die Moschee Mâkh in Buhârâ" Orientalische Litteraturzeitung, 7:49-51.

Cohn-Weıner, E., (1930), Turan, Berlin.

Colless, B. E., (1986), "The Nestorian Province of Samarqand", Abr-Nahrain, XXIV: 51-57.

Creswell, K. A. C., (1932), Early Muslim Architecture I, Oxford.

Creswell, K. A. C., (1940), Early Muslim Architecture I, Oxford.

Creswell, K. A. C., (1952), The Muslim Architecture of Egypt I, Oxford.

Creswell, K. A. C., (1958), A Short Account of Early Muslim Architecture, Suffolk.

Creswell, K. A. C., (1959), The Muslim Architecture of Egypt II, Oxford.

Cuneo, P., (1967), Arhıttura Armena, I, Roma.

Çeşmeli, İ., (2002), "Semerkand Şehrinin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi", Sanat Tarihi Yıllığı, XV:57-90.

Çeşmeli, İ. (2003), "Orta Asyada Bir Ortaçağ Yapısı Olan Diggârân Camisi", Sanat Tarihi Yıllığı, XVI: 29-59.

Çeşmeli, İ. (2005a), "Orta Asyada Kaşkaderya Bölgesi Merkezi Ayaklı Dört Kubbeli Cami Tipolojisi", Arredamento Mimarlık, 3, s.106-115.

Çeşmeli, İ., (2005b), "Orta Asya'da Eksantrik Bir Yapı: Magâk-ı Attârî Camii", Arkeoloji ve Sanat, 118:76-85

Çeşmeli, İ., (2005c), "Orta Asya Mimarisi (7-13.Yüzyıllar) I", Mimarlık & Dekorasyon, 140(04):46-54

Çeşmeli, İ., (2005d), "Orta Asya Mimarisi (7-13.Yüzyıllar) II", Mimarlık & Dekorasyon, 141(05):38-46

Denike, B. P., (1927), İskusstvo Sredney Azii, Moskova.

Denike, B. P., (1939), Arhitekturnıy Ornament Sredney Azii, Moskova-Leningrad.

Diez, E., (1915), Die Kunst der İslamischen Völker, Berlin.

Dyakonov, M. M., (1948), "O Date Dandenakanskoy Meçeti", Kratkie Soobşçeniya İnstituta İstorii Materialnoy Kulturı, 23:108.

Dyakonov, M. M., (1953), Arheologiçeskie Rabotı v Nijnem Teçenii Peki Kafirnigana (Kobadian) (1950-1951 gg.)", Trudı Tadjikskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii, 37: 253-293.

Erdmann, K., (1941), Das Iranische Feuerheiligtum, Leibzig.

Erdmann, K., (1952), "Feuerheılıgtum-Kreuzkuppelkirche", Forschungen zur Kunts Geschichte u. Christl. Arhaologie, I: 53-70.

Erşov, S. A., (1944), "Arheologiya v TSSR za 20 let", İzv. Turkm. FAN SSSR, 2/3.

Erşov, S. A., (1947), "Dandenakan", Kratkie Soobşçeniya İnstituta İstorii Materialnoy Kulturı, XV: 126-136.

Ettınghausen R. ve Grabar O., (1987), Islamıc Art and Arhıtecture 650-1250.

Ettınghausen R., Grabar O. ve Jenkıns-Madına M., (2001), Islamıc Art and Arhıtecture 650-1250, New Haven and London.

Field, H. ve Prostov, E., (1938), "Arhaeological İnvestigations in Central Asia 1917-1937", Ars Islamıca, V:256.

Filanoviç, M. İ., (1974), "Gyaur-Kala", Yujno Turkmenistanskaya arheologiçeskaya Kompleksnaya Ekspeditsiya, 15:15-153.

Filanoviç, M. İ., (1975), "Reznoe Derevo İz Raskopa v Severnoy Çasti Afrasiaba", Afrasiab, IV:135-143

Filimonov, V. M., (1964), "Osnovı Proektirovaniya Monumentalnıh Zdaniy v Sredney Azii X-XV vv.", Zonalnıy Nauçno-İssledovatelskiy İnstitut Eksperimentalnogo Proektirovaniya, VI.

Frumkın, G., (1970), Archaeology In Sovıet Central Asia, Leiden-Köln.

Ghirshman, R., (1962), Iran: Parther und Sasanıden, Münih.

Ghirshman, R., (1964), Iran, Protoiranier, Meder und Achameniden, München.

Glück, H. ve Diez, E., (1925) Die Kunst des Islam, Berlin.

Godard, A., (1936a), "Le Masdjid-e-Djum'a de Niriz",Athar-e Iran, I:163-172

Godard, A. (1936b), "Les Anciennes Mosquees de I'ran", Athar-e Iran, I:187-210.

Godard, A. (1936c), "Historique Du Maudjid-e Iran", Athar-e Iran, I:213-238

Godard, A., (1938), "Les Monuments Du Feu", Athar-e Iran, III: 7-30.

Godard, A., (1949) "Khorasan", Athar-e Iran, IV: 7-150

Golombek, L., (1969), "Abbasıd Mosque at Balk", Oriental Art, 15: 173-189.

Golombek, L. ve Wilber, D., (1988), The Timur Arhitecture Of Iran And Turan, I-II, Princeton-New Jersey.

Goryaçeva, V. D., (1976), Gorodskie Tsentrı i Monumentalnaya Arhitektura Srednevekovoy Kırgizii, Frunze.

Goryaçeva, V. D. (1983), Srednevekovıe Gorodskie Tsentri i Arhitekturnie Ansambli Kırgızii: Burana Uzgen Safid-Bulan.

Goryaçeva, V. D. ve Nastiç V. N., (1984), "Epigrafiçeskie Pamyatniki Safid-Bulana XII-XIV vv.", Epigrafika Vostoka, XXII: 61-72

Goryaçeva, V. D. ve Peregudova, S. Ya, (1995), Pamyatniki İstorii i Kulturı Talasskoy Dolını, Bişkek.

Grabar, O., (1998), İslam Sanatının Oluşumu, (Çev. N. Yavuz), İstanbul.

Grajdankina, N. S., (1958), "Drevnie Stroitelnıe Materialı Turkmenii", Trudı Yujno-Turkmenistanskoy Arkeologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii, VIII: 11-217.

Grene F. ve İvanitskiy, İ. D., (2000), "Dvorets Omeyadskogo Namestnika Pod Meçetyu Abbasidskogo Perioda Na Afrasiabe", Arheologiya, Numizmatika i Epigrafika Srednevekovoy Sredney Azii, Samarkand, 64-70.

Hakimov, Z. A. ve Şvab, Yu. Z., (1969), "Sultan Saadat", İskusstvo Zodçih Uzbekistana, IV: 25-63.

Hattstein, M. ve Delius, P. (Ed.), (2000), Islam Art and Architecture, France.

Herzfeld, E., (1935), Archaeological History of Iran, London.

Herzfeld, E., (1942), "Damascus: Studien in Architecture I",Ars Islamica, IX: 1-53.

Herzfeld, E., (1943), "Damascus: Studien in Architecture II",Ars Islamica, X: 13-70.

Herzfeld, E., (1941), Iran in the Ancient East, London.

Hıllenbrand, R., (1994), Islamıc Archıtecture, Edinburg.

Hmelnitskiy, S. G. ve Negmatov N., (1963), "Mihrab v Aşt", Sovetskaya Arheologiya, 2: 192-202.

Hmelnitskiy, S. G., (1965a), "Arhitekturnıy Kompleks Hodja Maşad v Sele Saet", Voprosı Arhitekturı i Gradostroitelstva, Dokladı 23 nauçnoy Konferentsii Leningradskiy İnjenerno-Stroitelnıy İnstut, Leningrad, 34-38.

Hmelnitskiy, S. G., (1965b), "Ot Konstruktsiya k Ornamentu", İskusstvo Tadjikskogo Naroda, 3: 52-77.

Hmelnitskiy, S. G., (1969), "Konstruktsiya i Ornament", Hudojestvennıy Obraz i Dekorativnost v İskusstve Azii i Afriki, Moskva, 118-154.

Hmelnitskiy, S. G., (1978), "Medrese Hoca Maşad", Po Sledam Drevnih Kultur Tadjikistana, Duşanbe, 117-142.

Hmelnitskiy, S., (1992), Mejdu Arabami i Turkami, Berlin-Riga.

Hmelnitskiy S., (1996a), Mejdu Samanidami i Mongolami, I, Berlin-Riga.

Hmelnitskiy, S. (1996b), "O Meçetyah Trehçastnogo Tipa", İstoriya Materialnoy Kulturı Uzbekistana, 27:176-191.

Hmelnitskiy S., (1997), Mejdu Samanidami i Mongolami, II, Berlin-Riga.

Hmelnitskiy, S., (2000), Mejdu Kuşanami i Arabami, Berlin-Riga

Hmelnitskiy, S., (2001), Hodja Maşad, Berlin-Riga.

Hmelnitskiy, S. (2002), Çorku, Berlin-Riga.

Hoag, J., (1963), Architektur des Westliechen Islams, New York.

Hoag, J., (1968), Western Islamic Architecture, London.

Hoag, J., (1976), Islamische Architektur, Stuttgart.

Hodjaniyazov, T., (1962), "Raskopki Hozyaystvennogo Zdaniya b Tsentre Gorodişça Gyaur-Kala b Starom Merve", Arhiv Yujno Turkmenistanskaya arheologiçeskaya Kompleksnaya Ekspeditsiya.

Hodjaniyazov, T., (1964), "Kratkiy Polevoy Otçet 1964 Goda Po Raskopu 7", Arhiv Yujno Turkmenistanskaya arheologiçeskaya Kompleksnaya Ekspeditsiya.

Hodjaniyazov, T., (1967), "Reznaya Kolonna Pervoy Arabskoy Meçeti", Pamyatniki Turmenistana, 4.

İbn Havkal, (1873), Kitâb sûretu'l-arz, (Yay. M. J. Goeje), Leiden.

İbn Hurdâdbih, (1889), Kitâb el-mesâlik ve'l-memâlik, (Yay. M. J. de Goeje), Leiden.

İbnü'l Esir, (1986), İslam Tarihi, (Çev: A. Köse), 4, İstanbul.

İmankulov, D., (1983), "Uzgenskiy Minaret", Arheologiçeskie Otkrıtiya 1981 Goda, 499-500.

İmankulov, D. D., (2002), Mavzoley Şaha-Fazıla-Vıdayuşçiysya Pamyatnik Ranneislamskoy Arhitekturı Kırgızistana, Bişkek.

İstahrî, (1870), Kitâb el-mesâlik ve'l-memâlik (Yay. M. J. Goeje), Leiden.

Jukov, F., (1880), "Verhnee Teçenie Amudari", Turkestanskie Vedomocti, 12, 14.

Jukovskiy, V. A., (1894), Razvalinı Starago Merva, İmperatorskoyu Arheologiçeskoyu Kommissıeyu, S. Peterburg.

Karazin, N. N., (1880) "Samarskaya Uçenaya Ekspeditsiya", Vsemirnaya İllyustratsiya, 590.

Katanov, N., (1902), "Horezmiyskaya svintsovanaya plita, naydennaya v razvalinah Kunya-Urgença", Zapiski Vostoçnago İmperatorskago Russkago Arheologiçeskago Obşçestva, XIV (I): 015-017

Knobloch E., (1972), Beyond The Oxus, London.

Koçnev, B. D., (1966), "Musalla Srednevekovogo Merva", Materialı Nauçnoy Konferentsii Aspirantov TaşGU, Gumanitarnıe Nauk, Taşkent, 50-52.

Koçnev, B. D., (1968), "Novıe Dannıe o Meçet-Namâzgâhe Nisı", İzvestiya AN Turkmenskoy SSR, seriya Obşçestvannıh Nauk, 4: 26-31.

Koçnev, B. D., (1976), Srednevekovıe Zagorodnıe Kultovıe Soorujeniya Sredney Azii, Taşkent.

Komarov, A. V. (1888), "Zakaspiyskaya Oblast v Arheologiçeskom Otnoşenii", Turkestanskie Vedomosti, 24-25.

Konşin, A. M., (1897), "Razyasnenie Voprosa o Teçenii Amu-Dari Po Sovremennım Geologiçeskim i Fiziko-Geografiçeskim Dannım", Zapiski RGO Po Obşçey Geografii, XXXIII (1).

Kornilov, P., (1936), "Arhitekturnıe Pamyatniki Buharı", Arhitektura SSSR, 6:62-64

Kotov, G. İ., (1939), "Mihrab Meşed-i Misriana", III Mejdunarodnıy Kongress Po İranskomu İskusstvu i Arheologii Dokladı Leningrad, Sentyabr 1935, Moskova, 104-108.

Kraçkovskaya V. A., (1949) "Evolyutsiya Kufiçeskogo Pisma v Sredney Azii", Epigrafika Vostoka, Moskova-Leningrad, III: 3-27.

Kudâme, (1889), Kitâb el-harâc, (Yay. M. J. Goeje), Leiden.

Kuroçkin, G. N., Gultov, S. B. ve Deyanova, E. V., (1975), "İssledovaniya v Kavat-Kalinskom Oazise", Arheologiçeskie Otkrıtiya 1974, 502.

Kuroçkin, G. N. ve Nerazik, E. E., (1976), "Raskopki Kreposti Kavat-Kala", Arheologiçeskie Otkrıtiya 1975, 529-530.

Kryukov, K. S., (1967), "Rekonstruktsiya Srednego Uzgenskogo Mavzoleya" Arhitekturnoe Nasledstvo, 16: 165-173.

Lang, K. ve Hırmer, M., (1967), Egypt, London.

Le Coq, A. Von, (1913), Chotcho, Berlin

Le Coq, A. Von, (1925), Bilderatlas Zur Kunst und Kulturgeschicte Mittelasiens, Berlin.

Le Coq, A. Von, (1926), Auf Hellas Spuren in Ost Turkestan, Leipzig.

Le Coq, A. Von, (1922-1928), Die Buddhistische Spatantike in Mittelasien, I-VII, Berlin

Le Coq, A. Von, (1975), Die Buddhistische Spatantike in Mittelasien, Graz.

Le Strange, G., (1905), The Lands of the Eastern Calıphate, Cambridge.

Leonov, N. İ., (1960) "Mavzolley 10 v. Zeravşanskoy Doline", Sovetskaya Arheologiya, 4: 186-190.

Lıu, G. L., (1989), Chinese Architecture, London.

Litvinov, B., (1898), "Dolina Peki Surhan", İzbornik Razvedçika, IX.

Litvinskiy, B. A., (1951), "Otçet o Rabote Arheologiçeskoy Gruppı v Otryada YUTAKE v 1947 g.", Trudı Yujno-Turkmenistanskoy Arkeologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii, II: 253-314.

Logofet, D. N., (1913), V Gorah i na Ravninah Buharı.

Mandersloot, G., (1972), "Die Moschee Nouh Goumbad", Du, 11.

Mamedov, M. A. ve Muradov, R. G., (2000), Gurgandj, Türkiye.

Mankovskaya,L., (1971), Arhitekturnıe pamyatniki Kaşkadari, Taşkent.

Mankovskaya, L. Yu., (1979a), "Novoe ob arhitekturnom nasledii Kaşkadariskoy oblasti", Stroitelstvo i Arhitektura Uzbekıstana, 1: 33-36

Mankovskaya, L. Yu., (1979b), Arhitekturnıe pamyatniki Kaşkadari, Taşkent.

Mankovskaya, L. Yu., (1980), Tipologiçeskie osnovı zodçestva Sredney Azii (IX – naçalo XX), Taşkent.

Mankovskaya, L. Yu., (1983), "Memorialnoe Zodçestvo Sredney Azii", Hudojestvennaya Kultura Sredney Azii IX-XIII, Taşkent, 30-48.

Mankovskaya, L. Yu., (1991), Bukhara, Taşkent.

Marco Polo, (1975), The Book of Ser Marco Polo, (Çev. H. Yule), London.

Margulan, A., Basenov, T. ve Mendikulov M., (1959), Arhitekture Kazahstana, Alma-ata.

Masson, M.E., (1939), "Arheologiçeskie İssledovaniya v Uzbekistane", Nauka v Uzbekistane za XV let.

Masson, M. E., (1940), "Gorodişça Starogo Termeza i ih İzuçenie", Termezskaya Arheologiçeskaya Kompleksnaya Ekspeditsiya 1936, 1 (2): 5-122.

Masson, M. E., (1949), "Gorodişça Nısı v Selenii Bagir i ih İzuçenie", Trudı Yujno-Turkmenistanskoy Arkeologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii, 1: 16-200.

Masson, M. E., (1951), "Yujno Turkmenistanskaya Arheologiçeskaya Kompleksnaya Ekspeditsiya (YUTAKE) 1947 g.", Trudı Yujno-Turkmenistanskoy Arkeologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii, 2: 7-72.

Masson, M. E., (1953), "Novıe Dannıe o Nadpisyah Odnogo Meşhed-i Misrianskogo Minareta", Epigrafika Vostoka, VII: 7-16.

Masson, M. E., (1960), "Nadpisi na Ştuke iz Arhitekturnogo Ansamblya u Mavzoleya Hakim-i Tarmizi", Trudı Taşkentskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. V. İ. Lenina, V: 44-80.

Masson, M. E., (1963a), "K İzuçeniyu Proşlogo Starogo Merva", Trudı Yujno Turkmenistanskoy Arheologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii, 12.

Masson, M. E., (1963b), "İz Rabot Yujno-Turkmenistanskoy Arheologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii Akademii Nauk TSSR v 1962", Seriya Obşçestvennıh Nauk, 3.

Masson, M. E., (1966) "Srednevekovıe Torgovıe Puti iz Merva v Horezm i v Maverannahr", Trudı Yujno-Turkmenistanskoy Arkeologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii, XIII:7-297.

Masson, M. E., (1969), "Kufiçeskaya Nadpis Mavzoleya Muhammada sına Zeyda v Starom Merve", Trudı Yujno-Turkmenistanskoy Arkeologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii, XIV:194-205.

Masson, M. E. ve Goryaçeva, V. D., (1985), Burana, Frunze.

Masson, M. E., (1989), "Nadpis na Mavzolee Abdullı, sına Bureydı, Blız Merva. Drevniy Merv", Trudı Yujno-Turkmenistanskoy Arkeologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii, XIX.

Medoev, A., (1969),"Podzemnaya Arhitektura Koçenikov Poluostrova Mangışlak", Prostor, 6: 51-57.
Mıchell, G., (1978), Arhitecture of the Islamıc World, London.

Minorskiy, V., (1937), Hudûd-el Âlem, London.

Minorskiy, V. (1979), "Meşhed-i Mısriyan", İslam Ansiklopedisi, İstanbul, VIII:159-160.

Mirzaahmedov, D. K., Semenov, G. L., Malkiel İ. K., Behter, A. B., Sabirov, N., Abdullaev, B. ve Torgoev, A. İ., (2003), "İssledovaniya v Paykende v 2002 g.", Arheologiçeskie İssledovaniya v Uzbekistane 2002 god, 99-111.

Mukaddesî, (1906), Ahsen el-takâsim fî ma'rifet el-ekâlîm, (Yay. M. J. Goeje), Leiden

Mukaddesî, (1994), The Best Dıvısıons for Knowledge of the Regıons "Ahsen el-takâsim fî ma'rifet el-ekâlîm", (Çev., B. A. Collıns), Lebanon.

Narşahî, (1954), The History of Bukhara, (Çev. R. N. Frye), Cambridge.

Nastiç, V. N. ve Koçnev, B.D., (1988), "K Atributsii Mavzoleya Şah-Fazil", Epigrafika Vostoka, XXIV: 68-77.

Naumann, R., (1977), Die Ruinen von Tacht-e Suleiman und Zendan-e Suleiman und Lumgebung, Berlin.

Naumann, R., (1985), Eski Anadolu Mimarlığı, (Çev. B. Madra), Ankara.

Nemtseva, N. B., (1969), "Raskopki Arhitekturnogo Kompleksa Hodja Maşad v Sayate na Yuge Tadjikistana", Sovetskaya Arheologiya, 3: 171-185.

Nemtseva, N. B. ve Şvab, F. Z., (1979), Ansambl Şah-i Zinda , Taşkent

Nemtseva, N. B., (1983a), "K Voprosu o Periodizatsii, Datirovke i Funktsii Hodja Maşad b Saete", Srednevekovaya Gorodskaya Kultura Kazahstana i Sredney Azii, Materialı Vsesoyuznogo Soveşçaniya 13-5 Maya 1981 g. g. Alma-Ata, Alma-ATA.

Nemtseva, N. B., (1983b), "Rabat-ı Malik", Hudojestvennaya Kultura Sredney Azii IX-XII veka, 112-142.

Nemtseva, N. B., (2000), "Stepnaya Rezidentsiya Karahanidov", Materialı Mejdunaodnoy Konferentsii, Gosudarstvennıy Muzey Vostoka g. Moskova, Rossiya 14-16 Dekabrya 2000 g. 233-238.

Nemtseva, N. B., (2002), "Tsarskaya Krepost v Buharskoy Stepi (Rabat-i Malik, XI-XII)"İstoriya Materialnoy Kulturı Uzbekistana, 33:227-242.

Nilsen, A. V., (1950), "Buhariskiy Namazgo", Trudı İnstituta İstorii i Arheologii, 2: 71-81.

Nilsen, A. V, (1955), "Meçet Diggaron v Selenii Hazara", Trudı İnstituta İstorii i Arheologii, 7: 61-75.
Nilsen, A. V., (1956), Monumentalnaya Arhitektura Buharskogo Oazisa 11-12 vv, Taşkent.

Nilsen, A. V., (1966), Stanovlenie Feodalnoy Arhitekturı Sredney Azii, Taşkent.
Nusov, V., (1963), Pamyatniki, Arhitekturı Kırgızstana, Frunze.

Nusov, V., (1971), Arhitektura Kirgizii s Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney, Frunze.

O'Kane, B., (1995), "The Mınaret of Vabkent", Studies in Persian Art and Architecture, 46-54

Orazov, O., (1973), Arheologiçeskie i Arhitekturnıe Pamyatniki Serahskogo Oazisa, Aşhabad.

Peregudova, S., (1991), "K Voprosu o Garmoniztsii v Srednevekovoy Arhitekture Kırgızistana. Analiz Sorazmernostey Planov Pamyatnikov Çuyskih Gorodişç", Stroitelstvo i Arhitektura Uzbekistana, 5: 7-9.

Peregudova, S., (1989), Taş-Rabat, Frunze.

Pidaev, Ş. R., (2001), "Termiz-Somoniylardan Çingizhongaça", Termiz: Tarihi Tadkikotlar, İlmiy Hulosalar, Taşkent.

Pilyavskiy, V.İ., (1947), "Sırtsovıe Soorujeniya Drevnego Merva", Soobşçeniya İnstituta İstorii i Teorii Arhitekturı Akademii Arhitekturı SSSR, 8: 72.

Pilyavskiy, V. İ., (1950a), "Sırtsovıe Soorujeniya Drevnego Merva", Soobşçeniya İnstuta İstorii i Teorii Arhitekturı Akademii Arhitekturı SSSR, 10.

Pilyavskiy, V.İ., (1950b), "Arhitektura Drevnego Merva", Nauçnıe Trudı Leningradskiy İnjenerno-Stroitelnıy İnstitut, 10:103-114.

Pribıtkova, A. M., (1947), "Mavzoley Talhatan-baba", Soobşçeniya İnstituta Teorii i İstorii Arhitekturı Akademii Arhitekturı SSSR, 8: 24-34.

Pribıtkova, A. M., (1953), "Karavan-Saray Daya Hatun", Arhitekture Nasledstvo, III:100-101

Pribıtkova, A. M., (1955), Pamyatniki Arhitekturı XI veka v Turkmenii, Moskva.

Pribıtkova, A. M., (1957), "Materialı Po Zodçestvu Turkmenii", Arhitekturnoe Nasledstvo, 8: 143-164.

Pope, A. U. (Ed.), (1938-1939), A Survey of Persian Art, London-New York, I-IV.

Pugaçenkova, G. A., (1949),"Arhitekturnıe Pamyatniki Nisı", Trudı Yujno-Turkmenistanskoy Arkeologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii, I: 201-259.

Pugaçenkova, G. A. (1950), "Reznoy Mihrab iz Aşta", Soobşçeniya TajFAN SSSR, 25, Stalinabad.

Pugaçenkova, G. A., (1951), "Arhitekturnıe Pamyatniki Dahistana, Abiverda Serahsa", Trudı Yujno-Turkmenistanskoy Arkeologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii, II: 192-315

Pugaçenkova, G. A., (1956), "Arhitekturnıe Pamyatniki v Selenii Astana-Baba", Kratkie Soobşçeniya İnstituta İstorii Materialnoy Kulturı, 61: 70-85.

Pugaçenkova, G. A., (1958a) Puti Razvitiya Arhitekturı Yujnogo Turkmenistana Porı Rabovladeniya i Feodalizma, Moskva.

Pugaçenkova, G. A., (1958b), "Svodı v Arhitekture Yujnogo Turkmenistana", Trudı Yujno-Turkmenistanskoy Arkeologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii, VIII: 218-282.

Pugaçenkova, G. A., (1958c), "Novıe Materialı k İstorii Arhitekturı Turkmenistana", Trudı Yujno-Turkmenistanskoy Arkeologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii, VIII: 283-312.

Pugaçenkova, G. A., (1963a), İskusstvo Afganistana, Moskova.

Pugaçenkova, G. A., (1963b), "Mavzoley Arap-Ata", İskusstvo Zodçih Uzbekistana, II: 5-117.

Pugaçenkova, G. A., (1963c), "Novoe Po Arhitekture Srednevekovogo Merva", Trudı Yujno-Turkmenistanskoy Arkeologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii, 12: 225-248

Pugaçenkova, G. A. ve Rempel L. İ., (1965), İstoriya İskusstva Uzbekistana, Moskova

Pugaçenkova, G. A., (1967), İskusstvo Turkmenistana, Moskova.

Pugaçenkova, G. A., (1968), Samarkand, Buhara, Moskova.

Pugaçenkova, G. A., (1970), "Nu-Gumbed v Balhe", Sovetskaya Arheologiya, 3: 241-250.

Pugatschenkowa, G. A., (1975), Samarkand Buchara, Berlin.

Pugaçenkova, G. A., (1976), Termez, Şahrisyabz, Hiva, Moskova

Pugaçenkova, G. A., (1983), "Horasanskie Mavzolei", Hudojestvennaya Kultura Sredney Azii IX-XIII veka, 14-29

Pulatov, U. P., (1985), "Raskopki na Kalai Sare", Arheologiçeskie Otkrıtiya 1983, 569.

Rapoport, Yu. A., (1958)"Raskopki Gorodişa Şah-Senem v 1952 g.", Arheologiçeskie i Etnografiçeskie Rabotı Horezmskoy Ekspeditsii 1949-1953, II: 396-420.

Rempel, L. İ., (1961), Arhitekturnıy Ornament Uzbekistana, Taşkent.

Rice, T. T., (1965), Ancient Arts of Central Asia, London.

Rojevits, R. Yu., (1909), "Poezdka v Yujnuyu i Srednyuyu Buharu v 1906", İzvestiya Ruskogo Georafiçeskogo Obşçestva, XIV.

Rosıntal, J., (1928), Trompes et Stalactites Dans'l Arhitecture Orientale, Paris.

Rosıntal, J., (1937), Le Rescau, Paris.

Rtveladze, E. V. ve Arşavskaya, Z. A., (1978), "Arhitekturnıy Kompleks Zu-l Kifl", Stroitelstvo i Arhitektura Uzbekistana , I: 36-39

Rtveladze, E. V., Arşavskaya, E. A., Abdullaev (1979), "Drevneyşaya Mnogokolonnaya Meçet Sredney Azii", Stroitelstvo i Arhitektura Uzbekistana, 6:34-36.

Sarre, F. ve Herzfeld, E., (1920), Archaologische Reise im Euprad und Tıgrıs Gebiet II, Berlin.

Sayan, Y., (1999), Türkmenistan'daki Mimari Eserler, Ankara.

Semenov, A.A., (1908), "Nadpisi na Portale Meçet v Meşedi-Misriane", Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Ruskogo Arheologiçeskogo Obşçestva, XVIII (4).

Semenov, A.A., (1925), "Materialnıe Pamyatniki Ariyskoy Kulturı", Tadjikistan, 138.

Semenov, G. L. ve Mirzaahmedov, D. K., (2001), Raskopki v Paykende 2000 godu, Sankt-Peterburg

Semenov, G. L. ve Mirzaahmedov, D. K., (2003), D. K., Raskopki v Paykende 2002 godu, Sankt-Peterburg

Sidirova, D. N., (1961), "Stratigrafiçeskoe İssledovanie Tsentralnoy Çasti Şahristana Merve", Arhiv Yujno Turkmenistanskaya arheologiçeskaya Kompleksnaya Ekspeditsiya, Taşkent.

Schippmann, K., (1971), Die Iranischen Feuerheiligtumer, Berlin

Schlumberger, D., (1952),"La Grande Mosquee de Lashkari Bazar", Afghanistan, VII:1-4.

Smith, M. B., (1948), "Hazara", Ars Islamica, XIII/XIV:187

Smith, E. B., (1951), The Dome, Princeton.

Spanner, H. ve Guyer, S., (1926), Rusafa, Berlin.

Stein, A., (1921), Serindia, I-IV, Oxford.

Stein, A., (1928), Innermost Asia, I-III, Oxford.

Steındorff, G., (1928), Die Kunst der Agypter, Leipzig.

Strong, D. E., (1965), The Classıcal World, London.

Sudakov, S. A., (1935), "Arhitektura Seldjukov v Sredney Azii", Sotsialistiçeskaya Nauka i Tehnika, 10: 56-65.

Şeşen, R., (1998), İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara.

Şişkin, V. A., (1936), Arhitekturnıe Pamyatniki Buharı, Taşkent.

Şişkin V. A. (1945), "Kurgan i Meçet Çor-Sutun v Razvalinah Starogo Termeza", Termezskaya Arheologiçeskaya Ekspeditsiya, 2:98-132.

Şişkin, V.A., (1948), "Meçet Magak-i Attari v Buhare", Trudı İnstituta İstorii i Arheologii, 1: 3-21.

Şişkin, V. A., (1950), "Minaret v Djar-Kurgane", Trudı İnstituta İstorii i Arheologii, II: 58-70.

Şişkin, V. A., (1955), "Arheologiçeskie Rabotı v Meçet Magoki-Attari v Buhare", Trudı İnstuta İstorii i Arheologii, 7: 29-60

Şişkin, V.A., (1961), "Uzbekistanskaya Arheologiçeskaya Ekspeditsiya AN UZSSR", İstoriya Materialnoy Kulturı Uzbekistana, 2.

Şişkin, V.A., (1969a), " K İstorii Arheologiçeskogo İzuçeniya Samarkanda i Ego Okrestnosten", Afrasiab, I.

Şişkin, V.A., (1969b), "Kal'a i Afrasiab", Afrasiab, I.

Şetihin, P. A., (1876), "Razvalını Drevnih Gorodov v Sredney Azii", Vsemirnaya İllyustratsiya, 374.

Terekanov, E., (1989), Burana.

Tolstov, S. P., (1958) "Rabotı Horezmskoy Arheologo-Etnografiçeskoy Ekspeditsii AN SSSR v 1949-1953", Arheologiçeskie i Etnografiçeskie Rabotı Horezmskoy Ekspeditsii 1949-1953, II: 7-258.

Umnyakov, İ. İ., (1929), Arhitekturnıe Pamyatniki Sredney Azii, Taşkent.

Utudjian, E., (1967), Les Monuments Armeniens IVe sciecle du XVIIe siecle, Paris.

Vakturskaya, N. N., (1958), "Raskopki Gorodişça Urgenç v 1952 g.", Arheologiçeskie i Etnografiçeskie Rabotı Horezmskoy Ekspeditsii 1949-1953, II: 467-494.

Vakturskaya, N. N. ve Vuşnevskaya, (1959), "Pamyatniki Horezma Epohi Velikih Horezmşahov", Polvıe İssledovaniya Horezmskoy Ekspeditsii v 1954-1956, 1: 150-167.

Voronina, V., (1950a), "Reznoe Derevo Zarafşanskoy Dolını", Materialı i İssledovaniya po Arheologii, 15: 210-220.

Voronina, V., (1950b), "Neizvestnıe Pamyatniki Sredney Azii", Materialı Po İstorii i Teorii Arhitekturı Uzbekistana, 1.

Voronina, V., (1953), "Nekotorie Dannıe o Pamyatnikah Zodçestva Uzbekistana", Arhitekturnoe Nasledstvo, 3:107-129.

Veymarn, B. V., (1940), İskusstvo Sredney Azii, Moskova

Villard U. M. de (1936), "The Fire Temples", Bulletin of Americans Instute for Persian Art and Archaeology, IV: 175-184.

Vyatkin, V. L., (1907), "Otçet o Raskopkah, Proizvedennıh v Oktyare 1904 g. v Mestnosti Namaz-goh, bliz g. Samarkanda", İzvestiya Russkogo Komiteta Dlya İzuçeniya Sredney i Vostoçnoy Azii v İstoriçeskoy, Arheologiçeskom, Lingvistiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah, 7:12-20.

Vyatkin, V. L., (1908), "Otçet o Raskopkah na Afrasiabe v 1905 g.", İzvestiya Russkogo Komiteta Dlya İzuçeniya Sredney i Vostoçnoy Azii v İstoriçeskoy, Arheologiçeskom, Lingvistiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah, 8:1-15.

Wensick, A. J. ve Diez, E., (1960), "Musallâ", İslam Ansiklopedisi, 8:673-677

Yakubovskiy, A. Yu., (1940)," Arheologiçeskaya Ekspeditssiya v Zarafşanskuyu Dolinu 1934 g", Trudı Otdela Vostoka Ermitaja, II: 113-163.

Yakubovskiy, A. Yu., (1950), "İtogi Rabot Sogdiysko-Tadjikskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii v 1946-1947 gg.", Trudı Sogdiysko-Tadjikskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii, 1, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR, 15: 13-55.

Yaralov, Y., (1962), "VIII-XII. Yüzyıllar Orta Asya'sında mimari abideler", Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler, 401-407.

Zahoder, B. N., (1943), "Dandanekan", İstoriçeskiy Jurnal, 3-4: 74-77.

Zasıpkin, B. N., (1926), "Pamyatniki Arhitekturı v Sredney Azii i ih Restavratsiya", Voprosı Restavratsii I.

Zasıpkin, B. N., (1928a), Arhitekturnıe Pamyatniki Sredney Azii, Moskova-Leningrad.

Zasıpkin, B. N., (1928b), "Arhitekturnıe Pamyatniki Sredney Azii, Problemı i Sledovaniya Restavratsii", Voprosı Restavratsii, II: 207-284

Zasıpkin, B. N., (1930), "Arhitekturnıe Pamyatniki Ferganı. İskusstvo Sredney Azii", Trudı Sektsii İstorii İskusstva İnstituta Arkeologii i İskusstvoznaniya, 5: 67-72.

Zasıpkin, B. N., (1931), "Pamyatniki Monumentalnogo İskusstva Sovetskogo Vostoka", Hudojestvennaya Kultura Sovetskogo Vostoka, Moskova.

Zasıpkin, B. N., (1948), Arhitektura Sredney Azii, Moskova.

Zasıpkin, B. N., (1956), "Kompleks Hakim-al-Termizi", Arhiv Glavnoe Upravlenie Po Ohrane Pamyatnikov i İzobrazitelnogo İskusstva Ministerstva Kulturı Uzbekskoy SSR.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum tarihi	12.08.1972	
Doğum yeri	Almanya-Hannover	
Lise	1987-1992	Özel Evrim Lisesi
Lisans	1992-1996	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Yüksek Lisans	1996-1999	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Doktora	2000-2005	Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü Mimarlık Bölümü Mimarlık Tarihi ve Kuramları Anabilim Dalı

Çalıştığı kurumlar

2000-Devam ediyor	İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı